VILÁGTÖRTÉNET KÉPEKBEN

ŐSKOR

ÓKOR

KÖZÉPKOR

*

GONDOLAT

VILÁGTÖRTÉNET KÉPEKBEN

VILÁGTÖRTÉNET KÉPEKBEN

I. KÖTET

AZ ŐSKORTÓL 1640-IG

ŐS- ÉS ÓKOR:
HAHN ISTVÁN ÉS SZABÓ MIKLÓS

KÖZÉPKOR:
KULCSÁR ZSUZSANNA

MÁSODIK KIADÁS

GONDOLAT KÖNYVKIADÓ · BUDAPEST 1974

LEKTORÁLTA:

AZ ŐS- ÉS ÓKORT:

CASTIGLIONE LÁSZLÓ
KOMORÓCZY GÉZA

A KÖZÉPKORT:

HAHN ISTVÁN
WITTMAN TIBOR

KÉPSZERKESZTÉS ÉS TIPOGRÁFIA

SZVOBODA GABRIELLA

ISBN 963 280 100 8

© HAHN ISTVÁN, SZABÓ MIKLÓS, KULCSÁR ZSUZSANNA 1972

Öt évezrede annak, hogy Felső-Egyiptom egy uralkodója nagy győzelmet aratott a nádasokkal, mocsarakkal borított Alsó-Egyiptom felett. Sikerét domborművekkel ékesített palatáblán örökítette meg. A domborműveket nem kíséri semmi szöveg: de aki rátekintett erre a szimbolikus ábrázolásra, tüstént felfoghatta mondanivalóját. Az írás ekkor még épp hogy létrejött; történetírásról még nem lehetett beszélni. Ám a történeti eseményeknek képi szemléltetése már ekkor megszületett: ősibb közlési forma ez az írásos rögzítésnél, ősibb magánál a történelem fogalmánál is. A történeti közlés vágya azóta sem mondott le soha az írásos formánál közvetlenebb és közérthetőbb, élményszerűbb és érzelemkeltőbb *képi bemutatás* lehetőségeiről.

Az ókori Egyiptom templomainak falaira nemcsak hieroglifákban vésték fel a fáraók valóságos vagy költött nagy tetteit; képek és domborművek sora mutatta meg a szemlélőknek, amint Egyiptom ura a maga emberfeletti nagyságában letiporja törpe ellenségeit, vagy hódol a nála is nagyobb isteneknek. Aki az asszír királyi palota fogadótermébe lépett, a falakat borító domborműveken minden szónál hatásosabb módon szemlélhette a „négy világtáj urá"-nak győzhetetlen seregét, a végrehajtott hadműveleteket és az ellenség keserves bűnhődését. Athénban a „színes oszlopcsarnok", a *Sztoa poikilé* faliképei ábrázolták az egykori katonai sikereket, és az az athéni polgár, aki aligha olvasgatta rendszeresen városa történetének krónikásait, ezeken tanulta meg tisztelni az ősök nagy tetteit és saját városa dicső múltját. A triumfáló római hadvezérek hatalmas méretű vásznakon vonultatták fel a bámész nézők előtt hadjáratuk döntő eseményeit; ez érthetőbb, gyorsabb és hatásosabb információt nyújtott minden írásos beszámolónál. A középkor kódexeinek másolói ékes miniatúrákkal kísérték szövegüket — a bibliai történetek elbeszélését pedig teljességgel is helyettesíthette egy-egy hatásos képsor. Napjaink információra éhes embere nemcsak gyorsan — és egyre gyorsabban — ismeri meg a politika kisebb vagy nagyobb eseményeit a televízió képernyőjéről vagy a híradók vásznáról, hanem ezekről az eseményekről és személyiségekről ezáltal elevenebb, mélyebb és életszerűbb benyomást is kap, mintha csupán az olvasásra hagyatkoznék.

Amióta tehát megvan az emberekben a — frissen vagy régebben — megtörtént események megismerésének vágya, azóta él bennük az igény arra is, hogy ezeket *képekben* szemlélhessék. A múlt és jelen eseményeit — ha már nem lehetünk közvetlen szemtanúk — *képekben*, a személyes részvétel bizonyos illúzióját keltve és érezve, szeretjük szemlélni.

De lehet-e, szabad-e egyes történeti események bemutatásán túl magát a történelmet „képekben" bemutatni? Nem végzetes elszegényítése, nem meghamisítása ez annak az egész bonyolult eseményés jelenségfolyamatnak, amit történelemnek nevezünk? Lehet-e képekben bemutatni a nemzetségi társadalom kialakulását és felbomlását, lehet-e ily módon érzékeltetni egy-egy adott társadalom osztályviszonyait, a kizsákmányolás keserű tényeit, az osztálymozgás bonyolult és szavakban is nehezen érzékeltethető menetét? Képekben ábrázolhatók-e termelőerők és termelési viszonyok, kifejezhetők-e mindazok a gondolatok, érzelmek, remények és indulatok, amelyek benne kavarogtak a történelem „látható" eseményeiben — sejtethetők-e a rejtett kapcsolatok, összefüggések társadalmi valóság és társadalmi gondolkodás között; a történelmi megismerés ízeit nem helyettesítjük-e ily módon valamilyen könnyen beszerezhető, olcsó és tömegcikké silányuló kivonattal?

Ezek a veszélyek fennállanak mindenki számára, aki a történelemnek képekben való kifejezésére vállalkozik, és mindenki számára, aki a történelmet képekből, és *csak* képekből akarja megismerni.

Ez a veszély — a leegyszerűsítés, a felszínesség, végső soron a meghamisítás veszélye — csak úgy és akkor kerülhető el, ha szerző és olvasó egyaránt tisztában van a vállalkozás lehetséges buktatóival: ismeri és felismeri azokat a korlátokat, amelyeken

belül értékeset, hasznosat, gondolatébresztőt nyújthat és kaphat; és ezeken a cél és műfaj megszabta határokon *belül* akar a legtöbbet adni, illetve befogadni.

Az a könyv, amely a történelmet képekben akarja nyújtani, éppen a legbonyolultabb, szavakban is roppant nehézségek árán kifejthető folyamatok elemzéséről nemcsak tudatosan és szándékosan, de — ez szolgáljon mentségül — nyíltan is és bevallottan fog lemondani.

Le kell mondania erről, mert mindazt, amit a korszerű történettudomány egy-egy társadalom modelljéről, annak jellegzetes vonásairól és az azokból kikerekedő társadalmi formáról meg tud állapítani, csupán rengeteg apró adat — írásos források közlései, irodalmi alkotások, régészeti tények és adatok egybevetése — alapján lehetne szemléltetni.

Ezt az elemző és rendszerező — analitikus és szintetizáló — munkát nem egy vagy néhány kiemelkedő jelentőségű tárgy vagy forrás alapján, hanem milliónyi, önmagában jelentéktelen, csak együttesében fontos tény számbavételével végezheti el. De — bármennyire összetettek és nehezen hozzáférhetők is ezek a történelmi folyamatok és az eredményükként létrejött (ugyancsak szüntelenül változó-módosuló) viszonylatok — legjellegzetesebb vonásaikat egy-egy kiemelkedő jelentőségű tárgy néha érzékeltetőbben mutatja meg, mint a finom, de pusztán szóbeli mivoltában talán kevésbé meggyőző elemzés. Csupán régészeti leletek alapján sohasem leszünk képesek megrajzolni azt az egész emberiség számára döntően fontos folyamatot, amelynek során a nemzetségekből kivált egy vezető csoport, ez a vezető csoport uralkodó jellegűvé lett, majd hatalmi túlsúlyát vagyoni gazdagodásra, a közrendűek elnyomására és kizsákmányolására használta fel. De ennek az egész folyamatnak eredményét (talán fejlődésmenetének fontosabb fokozatait is) „szemlélni" vagyunk képesek akkor, amikor díszes faragású (és nyilván nagyon kevesek számára hozzáférhető) „kommandóbotok"-ra bukkanunk egy-egy sírban, vagy azokat a nemesfémből, ritka drágakövekből nagy gonddal készült sok évezredes dísztárgyakat szemléljük, amelyek egy-egy nemzetségfőt sírjába is elkísértek. Élményszerűbbé válik a jelenkor embere számára az egykori rabszolgák sorsa is, ha az athéni vázák ábrázolásain megpillantja ruhátlan alakjukat vagy a római villák felszerelésének elengedhetetlen tartozékát, a rabszolgák büntetésére szolgáló kalodákat nézi végig. Egy saját szemünkkel látott felirat-töredék, amely az athéni Akropolisz építésének elszámolásait tette közkinccsé, minden polgár számára ellenőrizhetővé — nyilvánossá —, többet mondhat ennek a demokráciának jellegéről, mint tucatnyi elvont fejtegetés. A jobbágyi függőség kialakulását, a feudális tulajdonviszonyok sajátságait, a középkori államfogalom specifikumát megismerni akaró érdeklődő nyilván nem kizárólag, nem is elsősorban a kódexek miniatúrái (és az azokhoz fűzhető magyarázatok) alapján akar ezekről a bonyolult kérdésekről tájékozódni: de a király személyét övező „kharizmát" és a jobbágyok nyomorúságos életviszonyait egy-egy frappáns kép hozza csak igazán emberközelségbe, teszi hűvös ismereten túl emberi élménnyé. Az egykori perzsaverő athéni demokrata vezér, Themisztoklész politikai pályafutásának és karrierje ellentmondásainak elemzését más könyvekben keresi majd az olvasó; de emberi tragédiáját ezeknél az elemzéseknél közvetlenebbül érzékeltetheti azoknak az „eredeti" szavazócserepeknek szemlélése, amelyekről a kívülálló is puszta ránézésre megállapíthatja: műhelyben, előre gyártották őket, és a döntő népgyűlésen a közvéleményt manipuláló tényezők egyszerűen kezébe nyomták a derék szavazópolgárnak: küldje száműzetésbe azt, aki egykor az ő jogaiért harcolt... A kép (egyszerű, nem elemző mivoltában is) itt többet nyújt a hosszas elemzésnél: élményt ad, nemcsak tudást közvetít.

Aki csak képekben látja a történelmet: kevesebbet kap a valóság mögött rejlő fogalmakból, de többet a valóság élményszerűségéből. Az élményeknek ezt a többletét kínálja elsősorban olvasóinak ez a mű, amely a világtörténelmet — képekben kívánja bemutatni. Szerzői a képeket óhajtották elsősorban megszólaltatni: ők maguk az eseményeknek és folyamatoknak olyan vázlatos ismertetésére szorítkoztak, amely túlmegy ugyan a képanyag puszta kommentálásán — és éppen ezért többet mond el, mint ami abból közvetlenül kiolvasható —, de szövegében, kénytelenül szűkszavú fogalmazásával nem helyettesíthet, és nem is óhajt pótolni egy történelmi kézikönyvet.

A „képszerűség" — ezt már eddig is többször kiemeltük — sok tekintetben korlátozza a tárgyalás bőségét és mélységét. Az általa nyújtott sajátos szemléletmód azonban az élményszerűség többletén kívül a megismerés és megértés sajátos lehetőségeit is tartogatja.

Vannak olyan történelmi jelenségek, amelyek a történetírók számára egykor közömbösek voltak; fontosságukat, érdekességüket csak az utókor fedezhette fel. Melyik történetíró tartotta tárgyához méltónak akár az ókorban, akár a középkorban, hogy részletesen és adatszerűen számoljon be olyan prózai dolgokról, mint az árucsere, a kivitel és behozatal mennyisége és jellege, gazdasági és politikai érdekek összefonódása? Klió sokkal fenségesebb múzsa volt, semhogy ilyen mindennapos apróságokat tollára vett volna! Kit érdekelt olyan köznapi jelenségnek, mint egy-egy technikai megoldásnak részletes leírása, egy-egy „újítás" ismertetése — akár az építészet, akár a vaskohászat, akár a textilfeldolgozás vagy fazekasság területén? Annak nagy részét,

amit ezekről a folyamatokról tudunk, a tárgyi emlékek alapján állapíthatjuk meg. Ezek az emlékek vagy „önmagukban" szólalnak meg, vagy pedig — ami ugyancsak gyakori jelenség — egész történeti környezetük hátterében tartogatnak számunkra izgalmas mondanivalót. A hettiták és ugaritiak népének nevét sem tartotta fenn a görög hagyomány — a közöttük fennállott (történetileg is roppant fontos) egykori kereskedelmi kapcsolatokról ma már csak a régészet tárgyi emlékei árulkodnak. Az építészeti technika eredményeinek kölcsönös átvételéről szóló általános megállapításoknál is meggyőzőbb, ha — példának okáért — egy pillantást vetünk valamely hettita, ugariti és akháj erődítményre, kupolasírra vagy föld alatti vízvezeték maradványaira. A képek felszínes összehasonlítása ilyen esetekben többet, meggyőzőbbet nyújthat, mint bármily részletes szövegszerű ismertetés. A római civilizációt — éppen a maga félelmetes ellentmondásosságában — élményszerűbben értetheti meg egy pillantás a Colosseum kő- és téglarengetegére, mint hosszadalmas fejtegetések egész sora: a statika csodás teljesítményét a (ma is nehezen megvalósítható) kényelmi szempontokkal egy harmonikus és ugyanakkor gigantikus építményben egyeztetni képes technika annak a „szórakozás"-nak szolgálatában állt, amelyet viszont a föld alatti ketrecek, a hullák kihurcolására szolgáló szerszámok, az egész alépítmény szemléltet. És hosszú lenne még a sora a megértés és megismerés ama lehetőségeinek, amelyeket a szemléltető kép a leírt szónál alkalmasabban szolgálhat.

Mindezeken túl a tárgyi emlékekből kiinduló és azokhoz tapadó feldolgozás kiterjedésében is tágíthatja történetírásunkat. Végzetes — bár elkerülhetetlen — egyoldalúsága történettudományunknak, hogy feldolgozásaiban azokat a népeket és társadalmakat veszi döntő súllyal figyelembe, amelyeknek írásos hagyatéka az utókorra maradt. Napjaink néprajzi kutatása és az írás-olvasás ismeretére vonatkozó szociológiai vizsgálódások nyomatékosan éreztetik ennek a szemléletnek torzító — a reális történeti arányokat félreismerő hatását. E könyv képanyagából tiszteletet parancsoló és megértést követelő gazdagságban tárul fel azoknak az európai vagy Európán kívüli népeknek technikai, iparművészeti és egyéb művészeti hagyatéka is, amelyeknek történetét írásos forrásokból képtelenek lennénk megírni: felvonulnak ezek sorában szkíták és thrakok, lídek és frígek, Irán és Belső-Ázsia népei, a korai ókor keltái és germánjai, Szárdínia nurage-építményeinek és Novilara sztéléinek etnikailag nem azonosítható alkotói, és az észak- és nyugat-európai megalitikus építészet megteremtői, az afrikai Napata és Meroé piramisépítői, a dél-afrikai Zimbabwe-kultúra hordozói... népek és törzsek, amelyeknek kőbe, bronzba vésett, fába karcolt, sírmellékletek remekeibe temetett gondolatai, alkotó készsége, művészi teljesítménye éppúgy része az egyetemes emberi kultúrának, mint azoké a szerencsésebbeké, amelyeknek viszontagságait saját történetíróik foglalták írásba. A tárgyi emlékanyag előtérbe helyezése némileg szokatlan, de mindenképpen egészségesebb arányok megvalósítását is lehetségessé tette a történelmet „képekben" szemlélő szerzők részére.

„Egészségesebb", valósághűbb arányokról szólunk; nem ígérhetjük a „valóban" reális történeti arányok érzékeltetését; de ki is lenne képes ezeket hitelesen és pontosan meghatározni? A képek válogatója csak abból az anyagból gyűjthetett (ezen belül is nem egy megkötöttséggel küszködve), amely történetesen fennmaradt. Ez ezrelékek töredékeiben kifejezhető hányada csupán annak, ami egykor a maradandóság igényével készült el. Nem abból válogathattunk, ami történetesen „érdekelt" volna — hanem abból, amit az anyag pusztulásának és fennmaradásának természeti törvényei, az ásatások véletlene és a publikációk objektív lehetősége számunkra hozzáférhetővé tett. Éppen ezért a földrajzi megoszlásnak — a „reális arányokra" való törekvés mellett is — észrevehetően mégiscsak Európa és a „klasszikus Kelet" javára kellett billennie. Itt jöttek létre az ókor és középkor kulturális téren is kiemelkedő társadalmai, amelyek a későbbi fejlődést az Európán kívüli térségekben is jelentős (mindenesetre földrészünk kiterjedéséhez képest aránytalanul nagy) mértékben befolyásolták. A valósághű történeti arányok érvényesítésének igénye nem a merev földrajzi arányosítás elvét jelenti (mennyi tér jutna így az ókori Athénnak és a középkori Velencének vagy Firenzének?), hanem az egyetemes történeti fejlődésben betöltött helyhez igazodik: ennek a rugalmas realitás-igénynek szem előtt tartásával igyekeztek e kötet szerzői „méltányosnak" lenni Athénhoz nem kevésbé, mint a szkítákhoz és thrakokhoz, a nyugatrómai császársághoz csakúgy, mint az indiai Gupták s az iráni ilkánok birodalmához.

A „valósághű" tárgyalás számára egy további szempontból is kedvezőbb lehetőségeket nyitott a képes ábrázolás. A nagy történeti fejlődésvonalak bemutatásának igénye alakította ki azt a hagyományos tárgyalási módot, amely az ókori Kelet népeinek történetét összefüggő egészként korábban tárgyalja a görög, ezt pedig előbb a római történetnél, s a (kétségtelenül atomizáltabb) középkori történeten belül is egy-egy nagyobb politikai egység történetét évszázadokon keresztül kíséri nyomon, hogy az időrendben visszaugorva, utána újabb egység fejlődését ismertesse. Ennek a szerkesztési módnak kétségtelen előnyei mellett megvan az a hátránya, hogy az időbeli egybeesés és egymásután tényeit homályban hagyja. Kevesen érzékelik e hagyományos szer-

kesztési módszer mellett, hogy Mózes — ha egyáltalán élt — a mükénéi monarchiák virágkorának s a trójai háborúnak lehetett a kortársa, hogy Romulus egyidőben élt Ézsaiás prófétával, hogy Szolón athéni alkotmánya idején uralkodott Nabukodonozor király a babilóni birodalomban, és a Kínai Nagy Fal a II. pun háborúval egyidőben épült. Egy olyan kötet azonban, amely amúgy is egy-egy képsorban villanthatja fel egy-egy szűkebb korszak jellegzetességeit, s amelynek a távolabbi összefüggések megláttatásáról le kell mondania — inkább valósíthatja meg a megközelítő időrendi egybehangolás követelményét. Ha nem is teljes következetességgel, de a szűkebb időegységek alapulvétele révén mégis annak bemutatására is törekedtünk, hogy azonos időszakban milyen állapotok uralkodtak Földünk fontosabb térségein: Hispaniától Kínáig s a Baltikumtól a déli földtekéig. A diakronikus fejlődési vonalak bizonyos elhalványítása árán az egyidejű — szinkronikus — fejlődési lehetőségek és az *elért* szintek érzékeltetése volt ennek a kötetnek az egyik fontos célja.

Az olvasó, aki ennek a könyvnek képeiből és kísérő szövegéből akarja megismerni az emberiség történetét, sok mindent (főként a politikai történet területén) hiányol majd, sok mást pedig csak vázlatos formában kap meg. De nem kevés lesz az az ismeretanyag sem, amelyet itt másként, más elrendezésben, újszerű szempontok alapján, talán gazdagabban is, mindenesetre szemléltetőbben, tehát meggyőzőbben és élményszerűbben is talál meg, mint a hagyományos műfajú történetírás részletesebb vagy összefoglaló, népszerű vagy tudományos igényű alkotásaiban. Mindegyik műfajnak megvan a maga létjogosultsága, megvan a maga sajátos célja — megvan az olvasóközönsége is; elbeszélni, eseményeiben felidézni akarja a múltat az egyik, elemezni és megértetni a másik —, ez a könyv *láttatni és érzékeltetni* akar: a múltat tárgyi valóságában, műalkotásaiban és szerény használati tárgyaiban, építményeiben és dísztárgyaiban, vezető személyiségeinek arcvonásaiban és írásaik emlékeiben tenni élővé. Segíteni akarja olvasóit abban, hogy mintegy új életre keltsék, újraéljék azt a mérhetetlen múltat, mely nemcsak a múzeumi tárgyakban és emlékekben él, de ott van, benne rejtőzik gondolkodásunkban és idegeinkben, eredményeinkben és jövőt építő terveinkben — él bennünk, és él majd utódainkban is.

HAHN ISTVÁN

ŐS- ÉS ÓKOR

BEVEZETÉS

ŐSTÖRTÉNET ÉS ŐSKÖZÖSSÉG

Az emberiség fejlődésének azt a hosszú szakaszát, amely az első állandósított formájú szerszámok megteremtésétől (kb. félmillió évvel ezelőtt) az első írásos emlékekig (kb. i. e. 3000) terjed, őstörténetnek is, az ősközösség korának is nevezzük. Az előbbi a polgári tudományban használatos szakkifejezés — az utóbbi a marxista történetszemlélet sajátja. Mindkét elnevezés szerencsésebb a nem is olyan régen még használatos „történelem előtti korok" megjelölésnél. Ez utóbbi még azt a — régen és sokszorosan megcáfolt — nézetet tükrözte, mintha „történelem"-ről csak azóta lehetne beszélni, amióta annak eseményeit írásban is rögzítették: holott az a kereken félmillió esztendő, amely az első emberek megjelenésétől az írás feltalálásáig eltelt, nem kevésbé volt gazdag „új" jelenségekben, találmányokban, a fejlődés új tényezőiben, esetleg drámai fordulatokban, háborúkban is, mint a rá következő évezredek. Történelem ez is a javából — de jellegében és főként megismerhetőségének szintjében és a rá vonatkozó ismeretek minőségében élesen elválik azoktól a későbbi koroktól, amelyekben az egyes történelmi folyamatokat és eseményeket meghatározott népekhez, egyes személyekhez és többékevésbé pontosan rögzíthető időpontokhoz tudjuk kapcsolni: mindez az írást megelőző korokra vonatkozólag még el nem érhető cél. Amikor tehát — a magyar szóhasználatban mintegy fél évszázada — a „történelem előtti kor" helyett *őstörténet*ről kezdtek beszélni, ez határozott előrelépést jelentett ennek a hosszú időszaknak történeti voltára vonatkozó ismereteink kialakulásában.

Ámde az „őstörténet" kifejezés ennek a hosszú fejlődési szakasznak nem valamely belső, immanens sajátságát veszi alapul, hanem csak a reá vonatkozó *ismeretek* másnemű jellegét emeli ki a későbbi korokhoz képest. A marxista kutatás, még pontosabban már maga Marx volt az, aki e hosszú korszaknak arra a jellegzetességére mutatott rá, hogy még nem ismerte a magántulajdont — szemben a későbbi, már a magántulajdonon alapuló korszakokkal. Az *ősközösség* fogalma tehát az emberiség legkorábbi (az azóta elteltnél százszorosan hosszabb) fejlődési szakaszának olyan belső sajátságát fejezi ki, amelyet a polgári tudomány nem volt képes megragadni.

Hogyan alakul azonban az időbeli viszony a *magántulajdont nem ismerő* „ősközösség" és az *írást nem ismerő* „őstörténet" kora között? Egybeesik-e ez a két, egymástól független meggondolások alapján létrejött periodizáció? A lényegi egybeesést az a tény teszi érthetővé, hogy a magántulajdon általánossá válása, az azon alapuló osztályviszonyok és állami szervezet létrejötte — annak bizonyos fokán — megkívánta a kimondott szó írásos rögzítését is. Az írás kialakulása felé vezető fejlődésnek fontos stádiuma volt a magántulajdonban levő tárgyak jelekkel („tulajdonjelekkel") való ellátása vagy a tulajdonos személyére utaló pecsétlenyomattal való díszítése. De a föld-magántulajdon megjelenése szükségessé tette a határvonalak, a tulajdon tartós jelzésére szolgáló módszer: egyszóval az írás használatát is. Az államszervezet sem lehetett meg tartósan az utasítások, rendelkezések, szolgáltatások állandó rögzítésére szolgáló eszköz — ismét csak az írás — használata nélkül. A mükénéi kor írásos emlékeinek felfedezése azt bizonyítja, hogy görög földön az írást évszázadokon át használták kizárólag a királyi gazdaság tulajdonának és jövedelmeinek számontartására — anélkül, hogy „irodalmi" szövegek írásos rögzítésének igénye felmerült volna. Nagy általánosságban tehát az állapítható meg, hogy a magántulajdoni viszonyok általánossá válása és megszilárdulása teremtette meg az írás rendszeres igénybevételének szükségletét. A tulajdon nélküli korszak vége egybeesik az írás nélküli kor lezárulásával.

De mennyiben tekinthető az ősközösség kora egységesnek abban, hogy nem ismerte a magántulajdont? Napjainkban ennek a korszaknak utolsó szakaszáról, a „történeti" korszakba való átmenetről sokkal többet tudunk, mint egy évszázada, amikor a marxizmus klasszikusainak erre vonatkozó nézetei kialakultak. Az őstörténet fogalma is sokkal differenciáltabbá vált, mint még néhány évtizeddel ezelőtt volt. Ezen a korszakon belül már Engels

különválasztotta — főként Morgan kutatásaira támaszkodva — a „vadság" korát a „barbárság" korától: ez a felismerés azóta a tudomány közkincsévé lett, és tartós érvényességű periodizációs szempontnak bizonyult. A „vadság" állapotának a termelés zsákmányoló, „extraktív" színvonalán álló korszakot tekintjük — tehát lényegileg a gyűjtögető és vadásztársadalmak korát, Európában a mezolitikumig (átmeneti kőkor), Elő-Ázsiában a kései paleolitikumig (kései őskőkor) bezárólag. A termelés folyamatának alapvető feltétele: a föld — pontosabban az erdőség, sztyepp stb. mint a gyűjtögetés és vadászat színhelye — ebben az időszakban csak közös lehetett. S ami ennél fontosabb: az egyes emberi csoportokon, a hordákon belül nem teremtődött még meg sem a szükséglete, sem a lehetősége annak, hogy az irányító-szervező-vezető-szellemi munkakörök különváljanak a végrehajtó-termelő, azaz fizikai munkát igénylő munkaköröktől. Vagy legyünk — újabb régészeti leletek figyelembevételével — valamivel óvatosabbak: ennek a korszaknak a végén, az európai felső paleolitikum időszakában már létrejöttek a nagyobb arányú vadászvállalkozások igényeinek megfelelő alkalmi irányító-vezető feladatkörök, de ezek — éppen a vadászat alkalmi jellege miatt — nem állandósulhattak tartós uralmi viszonyokká. A vadászatnak természeténél fogva kollektív jellege (csupán hajtóvadászatról lehetett szó) a közösen elejtett vadászzsákmány közös felhasználását is feltételezte. A „vadság" korát egyértelműen nevezhetjük tehát a tulajdonnélküliség korának — mindenesetre több joggal, mint a „közös tulajdon" korának. Nincs okunk feltételezni, hogy a „tulajdon" kategóriája a vadásztársadalmakban társadalmi jelenségként, vagy éppen társadalmi különbségeket meghatározó, vagy azokkal szoros kapcsolatban álló jelenségként egyáltalán kialakult volna.

Bonyolultabb a helyzet a „barbárság" korában, amelynek kialakulását a produktív termelés túlsúlya határozta meg. Azokban a társadalmakban, amelyek a vadászatról áttértek az állattartásra vagy pedig a kombinált földművelő-állattenyésztő életmódra, a „föld" — értékké vált. Ennek az értéknek jellege és nagysága természetesen messzemenően függött az adott körülményektől: attól, hogy legelőről van-e szó vagy szántóföldről, esetleg gyümölcsösről; függött természetesen a termőterület bővebb vagy szűkösebb voltától, a lakosság sűrűségétől, a vízellátás mineműségétől, pl. attól, hogy természetes csapadék vagy öntözés biztosította-e a föld termőképességét. Mindezen különbségek azonban csak fokozati jellegűek, és csupán módosították — nem pedig érvénytelenítették — azt a tényt, hogy megjelent az az állandó jellegű *érték*, amely alkalmas volt arra, hogy *tulajdon*ná váljék. A tulajdonnélküliségtől a tulajdoni viszonyok kibontakozása felé vezető folyamat ezek szerint a földművelő-állattenyésztő életmód kialakulásának koráig nyúlik vissza.

Ezzel párhuzamosan ezekben a társadalmakban több irányú lényeges változások jelentkeztek: ezen a szinten indult meg az irányító-szellemi társadalmi funkciók tartós különválása a végrehajtó-termelő funkcióktól; a tulajdoni viszonyok és a minőségi jellegű munkamegosztás megjelenése pedig annak az útnak kezdete, amely az osztályviszonyok létrejötte felé vezetett.

A FEJLŐDÉS EGYENETLENSÉGE

Az a változás, amelynek eredményeként a Földközitengertől keletre eső térségekben (Egyiptomban, Szíria—Palesztinában, Mezopotámiában, Kisázsiában és Irán nyugati térségein) a táplálék megszerzésének a vadászathoz képest elvileg új, *produktív* módszerét találták meg, szükségszerű lépcsőfoka volt az emberi fejlődésnek. A kombinált földmíves-állattartó, letelepült életmód — és ezen túlmenően: a természeti folyamatokba való cselekvő beavatkozás gyakorlata (biokémiai folyamatok felhasználása, kerámia, a szél- és állati energia felhasználása stb.) — e térségből kiindulva meghonosodott Európában is, Észak-Afrikában is. De a fent említett térségen kívüli területeken is, önálló fejlődés eredményeként, hasonló jelenségek jöttek létre. Elő-Ázsiában már az i. e. 5. évezredben megkezdődött a kalászos gabonafajták rendszeres művelése — Észak-Európában mintegy 3000 évvel később került erre sor; Indiában az Indus völgye vált az i. e. 3. évezred kezdetén olyan fejlődés kiindulópontjává, amelyben a kalászosok mellett a rizs termelése szolgáltatta az élelmet, s a szarvasmarha és bivaly lett a jellegzetes háziállat; Kínában ugyanezen évezred vége felé jöttek létre a Huangho völgyében az első letelepült faluközösségek; ezektől a fejlődési vonalaktól egészen függetlenül Közép- és Dél-Amerikában az ide már jóval korábban (i. e. 12 000 és 10 000 között), a Bering-szoros felől benyomult,

majd észak-déli irányban az egész kontinenst benépesítő lakosság az i. e. 3. évezred végén kezdett áttérni a kukoricatermelésen és lámatartáson alapuló földművelő-állattenyésztő, eltelepült életmódra. Ausztrália térségében viszont — ahol az ember csak az i. e. 7000 utáni időszakban jelent meg — a lakosság egészen az európai gyarmatosítók megérkezéséig megrekedt a gyűjtögető-vadász életmód fokán.

Mindez annyit is jelent, hogy az élelemszerzés forradalmi jellegű megváltozása óta az emberiség fejlődése nagymértékben differenciálódott. Míg a középső paleolitikum legjellegzetesebb kultúrája, a *moustérien* az akkor lakott világ jelentős részén — minden helyi különbség mellett — az egésznek színvonalát illetően lényegileg egységes képet nyújt, a fejlődés már a felső paleolitikumban bizonyos fokig differenciálódott (gondoljunk pl. a barlangi rajzok és festmények földrajzilag szűk elterjedési körére), a neolitikum (csiszolt kőkor) óta pedig éppenséggel egyenetlenné vált. Egyes társadalmak a földművelő-állattenyésztő települések megteremtésén keresztül eljutottak a városiasodás (urbanizálódás) szintjére, és a magántulajdoni és osztályviszonyok felé vezető erőteljes fejlődésük eredményeként létrehozták az első szervezett államokat; más társadalmak elérték ugyan az állandó letelepedés fokát, de a kezdetleges faluközösségi szinten alig tudtak túlemelkedni; ismét további társadalmak — főként Észak- és Kelet-Európában, Belső-Ázsia sztyeppvidékein, valamint Elő-Ázsia és Afrika egyes térségeiben — csak az állattenyésztés fokára emelkedtek, és mint ló-, birka- vagy tevetenyésztők hoztak létre sajátos, állattartáson alapuló nomád társadalmakat; és voltak olyanok, amelyek a maguk erejéből nem tudták meghaladni a gyűjtögető-vadász életmódot. Ez az egyenetlen fejlődés az idők folyamán egyre sokrétűbb alakulatokat hozott létre — egyre sokrétűbb különbségeket teremtett a fejlődés különböző szintjeire érkezett és azokról továbblépni képes vagy a fejlődés egy adott fokán megrekedő népek és törzsi csoportok között. Az emberiség egyenetlen fejlődésének elve érteti csak meg az ókori rabszolgaság, az antik (görög és föníciai) gyarmatosítás és távolsági kereskedelem tényeit; de ennek figyelembevétele nélkül érthetetlenek lennének a közép- és újkori gyarmatosítás, rabszolgakereskedelem és hódítás jelenségei is. Úgy tűnik, ezek a különbségek a fejlődés különböző szintjei között a 19. sz. végén, a gyarmatosítás és imperializmus „virágkorában" érték el legmagasabb fokukat, és csak a II. világháború után, a gyarmatosító rendszer felszámolásával indult meg egy, a korábbi évezredekkel ellentétes irányú fejlődési tendencia az egész emberiség technikai integrálódása felé: az egykor létrejött és mesterségesen is fenntartott és elmélyített fejlődési különbségek felszámolása érdekében. Nemzedékünk ennek az elvileg új fejlődési iránynak kortársa és cselekvő részese.

A történelem tudománya ésszerűen jár el akkor, ha elsősorban mindenkor a legfejlettebb, a haladás további irányát is döntően befolyásoló társadalmak jelenségeit tanulmányozza legrészletesebben; de nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a számszerűleg sokszor igen jelentős társadalmakat sem, amelyek — ilyen vagy olyan okból — a fejlődésnek csak hátsó soraiban helyezkedtek el egy-egy adott korszakban. Ebben a kötetben nyújtott áttekintésünk a történelemnek elsősorban képszerűségükben megragadható folyamatairól ezeket az ésszerű arányokat akarja megvalósítani: egy-egy korszakban a legfejlettebb társadalmaknak leginkább előremutató jelenségeit mutatja be a legnagyobb részletességgel, a többiekre sokszor csak utalásszerűen képes a figyelmet felhívni. A fejlődés egyenetlenségét azonban mint alapvető jelenséget — s a kevésbé fejlett népek és társadalmak történelmi jelenlétét — mindenkor tekintetbe kell vennünk.

A KORAI FÖLDMŰVELŐ TÁRSADALMAK TULAJDONFORMÁI

Marx volt az első, aki a társadalmi fejlődés különböző lehetséges irányainak és elérhető szintjeinek magyarázatát a legkorábbi „természetadta" letelepült földművelő közösségek tulajdonformáinak különböző jellegzetességeiben kereste és találta meg. Elemzése szerint a közös tulajdon felől a magántulajdoni viszonyok kialakulása felé vezető fejlődésben a közösség és a termelést végző egyén egymáshoz való viszonya *három* különböző típus szerint alakult. A mindenkor adott természeti körülmények (csapadék megléte, illetve hiánya, földek nagyobb vagy kisebb bősége, öntözés és egyéb nagy volumenű közös munkák szükségessége vagy mellőzhetősége) között három főbb típus jött létre:

az *ázsiai*, az *antik* és a *germán* típus. Ezek más-más földrajzi környezetben egymással párhuzamosan alakultak ki; de párhuzamos voltuk mellett van közöttük bizonyos fokozatosság is.

A legkezdetlegesebb és a további fejlődés számára a legcsekélyebb lehetőségeket nyújtja az *ázsiai* típusú közösség; ebben az egyén és munkája csak járulékos jellegű a közös munkákkal szemben, és ennek megfelelően az alapvető termelőeszközre, a földre vonatkozóan is az egyén csak használati joggal és ebből leszármaztatható birtoklással rendelkezik, nem pedig teljes tulajdonjoggal. Ennél magasabb szintű a természetes csapadékkal rendelkező térségekben kialakult *antik* típus, amelyben az egyéni és közösségi munkák egymást kölcsönösen feltételezik, egymással egyensúlyban vannak, s ennek megfelelően az egyéni és közösségi tulajdon is azonos fontosságú, fogalmilag és jogilag egymástól elválaszthatatlan. Ennél a tulajdonformánál — amely legtisztábban a görög és római *polisz* (városállam) szervezeti keretében érvényesült — a teljes földtulajdonnal rendelkező parasztok ennek a tulajdonnak révén lesznek teljes értékű polgárai a polisznak, és részesülnek annak közös földjeiből, tulajdonából (legelők, kikötők, erdőségek, bányák, közös földek stb.) és ezek jövedelméből; tehát egyszerre egyéni földtulajdonosok és „társtulajdonosai" a polisznak és a polisz birtokállományának. A legfejlettebb az a tulajdonforma, amelyet Marx Észak-Európa legősibb *germán* paraszti közösségeinél figyelt meg, és ezért róluk nevezett el. Ezekben a közösségekben a lét alapja „az elszigetelt, önálló családi település, amelyet az ugyanazon törzsbeli több ilyen családi településsel való szövetség biztosít... A közösség csak ezeknek az egyéni földtulajdonosoknak, mint ilyeneknek, egymásra vonatkozásában létezik."

Ez a három, egymással a keletkezés körülményeit tekintve párhuzamos, ám ugyanakkor fejlődési fokozatokat is jelentő tulajdonforma vált kiindulópontjává egy-egy már osztálytársadalmi jellegű termelési módnak: éspedig az ókori Keletre jellemző *ázsiai*, az *antik* — azaz: *rabszolgatartó* — és a *feudális* (a germán tulajdonforma talaján kialakult) termelési módnak, illetve a megfelelő osztálytársadalmi formának.

Marx felismerései — amelyek alapját, kiindulópontját alkotják az osztálytársadalmak különböző típusaira vonatkozó valamennyi rendszerezési kísérletnek — ezek szerint a legkorábbi földművelő-állattenyésztő közösségek szerveződésének kezdetéig vezetik vissza a későbbi fejlődés nagymértékben eltérő irányait. Emellett — a későbbi fejlődés megértése érdekében — számba kell venni az irányító és végrehajtó (termelő, fizikai) munkaköröknek is ebben az időszakban végbement különválását. A fejlődés *egyik* lehetséges iránya az volt tehát, hogy különösen ott, ahol a közös, munkaigényes feladatok elvégzése, pl. erdőirtás, vizek lecsapolása, természetes folyómedrek karbantartása vagy mesterséges csatornák ásása és töltések építése elengedhetetlen feltételét jelentette az egyéni munkának — a földek közös tulajdona elvileg akkor is fennállt, amikor a valóságos megművelés már az egyes családok feladatává lett. Ilyen helyzetekben szinte törvényszerű, hogy az irányító feladatokat végző személyek (bármilyen módon jutottak is erre a vezető szerepre, amelyet természetesen a maguk és leszármazottaik számára örökletessé igyekeztek tenni) a közös munkák irányítása révén „elsődlegesen" rendelkeztek a munkaerővel és a földdel; annak mintegy elvi tulajdonosaivá válhattak, és erre a „tulajdonosi" elvre támaszkodva építették ki korlátlan politikai hatalmukat is a termelő munkát végző közrendű alattvalókkal szemben. Ennek a korlátlan vezető szerepnek felel meg és mintegy ideológiai vetülete személyüknek emberfeletti szintre emelése („istenkirályság" vagy „főpap-királyság"). Ez a tulajdonforma és a neki megfelelő politikai szervezet érvényesült — messze túl Ázsia térségein — jelenlegi (sok részletben vitatott) ismereteink szerint Fekete-Afrika jelentős területein, az európai behatolás előtti (prekolumbiánus) Amerikában, főként Mexikóban, a Yucatán-félszigeten és Peruban; Ázsián belül pedig legtartósabban Kínában és a korai Indus völgyi kultúra területén — bizonyos kezdeti szinten alighanem Egyiptomban és a sumer Mezopotámiában is. A változatok ezen az „ázsiai tulajdonformán" belül nyilván igen meszszemenők voltak.

Ezekben a korai társadalmakban — amelyekben a teljes értékű föld-magántulajdon fogalma még nem fejlődött ki — az osztályviszonyok is valószínűleg csak csírájukban voltak jelen. A társadalom vezető személye az uralkodó, aki a felsőbb hatalmak (istenek) földi megszemélyesítője és ebben a vonatkozásában a földeknek is elsődleges ura, vezető rétegét pedig azok a személyek alkotják, akik nem annyira eredeti anyagi fölényük, mint inkább a közösségen belül elfoglalt irányító szerepkörük révén kerültek a társadalom élére. Elvileg és fogalmilag ezek — sőt maga a király is — az istenek „szolgáinak" tekinthetők, de ez a fajta, magasrendű szolgálat hatalmat is ad, ebből eredően pedig az egyéni előnyök széles lehetőségeit. Ezen az eddig felvázolt társadalmi modellen belül a munkamegosztás különböző formáinak megfelelően az uralmi viszonyok, ill. függőségek széles skálája alakulhatott ki és keresztezte egymást. A termelő munka döntően azokra a kisbirtokos parasztokra hárul, akiknek munkaerejével és termékeivel a királyi hatalom jogilag és elvileg „korlátlanul" — a valóságban azonban rengeteg gyakorlati érdek, megfontolás és hagyományos előírás korlátai között — rendelkezik. Ezek-

nek a „kisbirtokosoknak" egy kisebb vagy nagyobb hányada lehet továbbá — névleg vagy a valóságban — „bérlője" is a királyi vagy papi-templomi, esetleg közvetve magánkézben levő földeknek, ez helyzetüket döntően nem befolyásolja. Eleve a kézművesek is, a kereskedők is csupán a királyok, ill. papok (vagy éppen: papkirályok) megbízottai, alkalmazottai: a valóságban természetesen többkevesebb szabadságot is kivívhatnak maguknak anélkül, hogy formális jogi helyzetük ettől megváltoznék.

Ezen a társadalmi modellen belül az egyes kisebb és nagyobb egységek a korban lehetséges maximális önellátásra kénytelenek berendezkedni. A politikai egységek általában egybeesnek a termelésben és fogyasztásban még önellátásra képes gazdasági egységek határaival. E tekintetben azonban ugyancsak számos helyi változattal kell számolni.

AZ „ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD" ÉS KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSAI

Nagyon sokágúak tehát azok a helyi különbségek, amelyeket egy-egy térség viszonyai között az „ázsiai termelési mód" fogalmát feltételezve figyelembe kell vennünk. E kérdésben ez idő szerint igen beható kutatások vannak folyamatban, amelyek eddigi (és a jövőben nyilván még módosuló) eredményeit is a különböző kutatók másként értékelik. Így például igen nagy különbségek lehettek a tekintetben, hogy a földeket elsődleges tulajdonként kezelő „közösség" földrajzilag mekkora kiterjedésű: csak a szorosan vett termelési egységre vonatkozik-e (faluközösség), vagy pedig a faluközösségeket összefogó nagy területű államalakulat válik-e a földek „elsődleges" tulajdonosává; vitatható — és különböző időszakokra és térségekre vonatkozólag más formában oldható meg — az a kérdés is, hogy az elsődleges közösségi tulajdon (amely gyakorlatilag a közösséget vezető „uralkodó" tulajdonát jelenthette) inkább elvileg vagy jogilag érvényesült-e, és milyen gyakorlati következményekkel járt, pl. a munka- és adókötelezettség szintjén. Mindezeken a tisztázatlan kérdéseken túl bizonyosnak látszik azonban az, hogy ezen a talajon a további fejlődést messzemenően az árucsere igényei és lehetőségei szabták meg.

Ebben a vonatkozásban különleges helyzetet foglaltak el azok az elő-ázsiai, ill. közel-keleti térségek, elsősorban Mezopotámia és Egyiptom, de bizonyos fokig Szíria, Kréta szigete és a mükénéi kori Görögország is, amelyek termékenységük mellett az alapvető érclelőhelyektől való földrajzi távolságuk miatt tartós fémbehozatalra szorultak. Ez legerőteljesebben a bronzkorban érvényesült, a réz, ón, ezüst és arany lelőhelyeinek csekély száma és a nagy folyamvölgyektől való nagyobb távolságuk miatt. Itt tehát a rendszeres árucsere, az ehhez szükséges élelmiszerkészletekkel való gazdálkodás, a kedvező cseréhez szükséges politikai szervezettség és katonai erő, valamint a kereskedelmi útvonalak mennél biztonságosabb ellenőrzésének igénye egyaránt szükségessé tette az erős monarchiák létrejöttét. A fejlett, nagyarányú belföldi, valamint távolsági kereskedelem szükséglete és lehetősége ezeket a korai, ázsiai monarchiákat messze föléje emeli azoknak az állapotoknak, amelyeket Marx az „ázsiai" termelési mód jellemzőiként említ. Az egyiptomi fáraók, Mezopotámia sumer városállamainak királyai, majd az egységes, immár sémi jellegű Mezopotámia uralkodói, a szíriai és föníciai kisebb államok urai és hozzájuk hasonlóan Kréta és a mükénéi monarchiák királyai is objektív gazdasági szükségletet elégítettek ki, amikor az ország termésének fölös részét begyűjtötték, annak kiviteléről és fémek (valamint egyéb szükségleti és fényűzési cikkek) behozataláról szervezett formában gondoskodtak, és a kereskedelem biztonságának érdekében megfelelő katonai erőt is hoztak létre. Ezekben a birodalmakban tehát a közös munkák irányításánál is nyomatékosabban érvényesült a többlettermékekkel való rendelkezés igénye — és ettől elválaszthatatlanul e többlettermék mennél magasabb mennyiségi színvonalon való tartása. Ezeket a célokat szolgálták a munkakötelezettségnek és a terménybeszolgáltatás súlyos terheinek a lakosságra való hárításával. Ennek gazdasági alapja azonban már nem az egész országra kiterjedő „elsődleges földtulajdon", hanem a királyok hatalmas méretű magántulajdona, amely őket az egész ország gazdasági szempontból is vezető tényezőivé tette, és amely mellett az egyes egyéb tulajdonosok (templomok és egyes nagy-, közép-, vagy kisbirtokosok) másodlagos szerepre kényszerültek. A munkakötelezettséget és terménybeszolgáltatást a királyok politikai és attól elválaszthatatlan ideológiai hatalma biztosította. A Föld-

közi-tenger keleti medencéjének ezek a társadalmai tehát a királyi hatalom elsődlegessége révén sajátos képletet alkotnak. A közrendű szabadok politikai jogai ebben a rendszerben elhalványultak; a királyok hatalma korlátlannak tűnt („ókori keleti despotizmus"). Éppen ezért — mivel a legnagyobb tulajdonosok, a királyok (és mellettük egyes templomok) a munkaerőt saját igényeiknek megfelelően szabadon használhatták fel — az idegenből behozott rabszolgák a termelésben nem játszottak döntő szerepet; számuk azonban egyes területeken és egyes korszakokban, elsősorban a nagy hódítások szakaszaiban, jelentősre duzzadhatott. Az ókori Kelet — és hozzá hasonlóan a krétai monarchia és a mükénéi típusú görög királyságok — nem juthattak el a rabszolgatartó társadalomnak arra a szintjére, amelyben a rabszolgák a termelőmunka legfontosabb ágazataiban döntő súllyal vettek részt. Az „ázsiai tulajdonforma" a maga eredeti mivoltában tehát tartósan csak ott állhatott fenn, ahol az árucsere alacsony szinten maradt (Fekete-Afrika és a prekolumbiánus Dél-Amerika, Kína és India kezdeti szakaszai), de roppant erősen módosult, és sajátos alakulatokat hozott létre azokban a bronzkori kultúrákban, ahol az élelem—fém cseréje gazdaságilag döntő súllyal érvényesült. Ezeken belül a társadalmi függőségeknek igen sokrétű, de alapvetően még nem rabszolgatartó jellegű formái alakultak ki. Valamely egységes, közös és minden mástól különböző társadalmi rendbe való besorolásuk jelenleg is élénk tudományos viták tárgya.

A fejlődés sajátos irányát képviselik azok a föníciai városok, amelyeknek lakossága már korán áttért a kézműves-kereskedő életmódra, és néhány évszázadon keresztül a Földközi-tenger egész medencéjének árucseréjét kézben tartotta. Itt a gazdag hajótulajdonos-kereskedő arisztokrácia a királyi hatalommal szemben kezére kerítette a politikai irányítást; a Földközi-tenger medencéjének több pontján kereskedelmi lerakatokat, gyarmati telepeket alapított; az exportra dolgozó műhelyekben idegen rabszolga-munkaerőt vett igénybe. Ezek a városok tehát — a gazdasági körülmények és lehetőségek hatása alatt — olyan fejlődést tettek meg, amely az eltérő kiindulás ellenére is sokban emlékeztet a görög poliszok történeti útjára.

AZ ANTIK TULAJDONFORMA ÉS A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMAK

Az egyiptomi—mezopotámiai típusú társadalmak és államaik — mint láthattuk — a bronzkori társadalmak talaján és azok gazdasági szükségleteinek megfelelően jöttek létre. Itt az irányító munkakört betöltő, a monarchia körül összpontosuló, a termelt javakból aránytalan mértékben részesülő és végül is földtulajdonosi rangra emelkedő csoportoknak és a termelőmunkát végző közrendűeknek: a terményátadásra, robotmunkára kényszerített kisbirtokosi vagy (a királyi és templomi földeken) bérlői sorba kényszerített parasztoknak, ill. a királyi és templomi gazdaságok szolgálatában álló kézműveseknek szembenállása teremtette meg azt a „kibékíthetetlen" ellentétet, amely az állam — jelesen a despotikus monarchia — szervezetét létrehozta.

Más alapokon indul meg az „antik" típusú, poliszjellegű közösségek kibontakozása. Ezeknek virágkora (amikor fejlődésük számára az objektív körülmények a legkedvezőbbek) a görög területen a vaskornak arra a szakaszára esik, amikor a bronzkor gazdasági szükségletei megszűntek, és a nagy kiterjedésű monarchiák elvesztették fő funkciójukat; így mintegy „feleslegessé" válván, lehanyatlottak (ez lett Egyiptom és a mükénéi monarchiák sorsa). A görög polisz polgárai — akik mind tulajdonosok — egyben a városnak is „társtulajdonosai": az ennek megfelelő politikai szervezet a görög poliszra jellemző *köztársaság*. Polgárai — mint „tulajdonosok" — elvileg *teljesen* szabadok. A görög társadalom sikerrel védekezett a függés különböző formáinak megvalósítása, pl. Athénban az adósrabszolgaság rendszere ellen. A nem rabszolgai jellegű függés csak ott maradhatott fenn tartósan, ahol hódítás következtében jött létre, pl. Spártában a helótaság. A spártai állam rendkívül erős szervezetét éppen a nagyszámú helóták elnyomásának szükségletei hozták létre. Azokban az államokban azonban, ahol hódítás útján nem lehetett tömeges munkaerőt szerezni, s a lakosság maga sikerrel állt ellen (a polisz polgárainak szervezett közösségi erejére is támaszkodva) a leigázásra irányuló kísérleteknek, a függő helyzetben levő munkaerőt kívülről, a társadalomból kirekesztettek köréből kellett erőszakkal behurcolni. Ennek szükséglete erőteljesen a görög gyarmatosítással kezdődő időszakban született meg; ekkor indult meg a nagyarányú ex-

porttevékenység a gyarmatvárosokon át a „barbár" területek felé; ekkor tették az export s a városi koncentráció igényei szükségessé a nagyüzemi forma megvalósítását — függő helyzetben levő, idegen munkaerővel; és ekkor tett szert a görög poliszok világa a földrajzilag még elérhető környezetben létező barbár társadalmakkal szemben olyan döntő katonai fölényre, amelynek birtokában képes volt ezeknek a közösségeknek tagjait rendszeresen behurcolni és rabszolgasorba dönteni. A rabszolga — ezt az ókorban is tudták — nem volt „jó" munkaerő: de tömegekben való igénybevétele feloldhatta a feszültséget a tömeges termelés igényei és a technika alacsony színvonala között. Arisztotelész, a nagy görög filozófus megállapította: ha „automaton" gépek lennének, nem lenne szükség a rabszolgák munkájára; így azonban, efféle gépek híján, a rabszolgák mintegy a „beszélő (élő) szerszámok" szerepkörét töltik be. Ilyen értelemben maga az antik világ is kényszermegoldásnak (bár nélkülözhetetlen megoldásnak) érezte a „barbár" rabszolgák igénybevételét a termelés és szolgáltatások legkülönbözőbb területein: mindazon, függőséget feltételező munkakörökben, amelyek betöltésére a „társtulajdonosi" rangjukra büszke szabad poliszpolgárok nem vállalkoztak volna. A rabszolgaság mint az egész gazdasági életet átfogó intézmény, a poliszrendszer fejlődésének szükségszerű velejárója. Hátrányait az antik világ is ismerte, és tőle telhetőleg enyhítette: a jól dolgozó rabszolgát jutalmazták, és kilátásba helyezték felszabadítását; kezébe lehetőleg olyan egyszerű szerszámokat adtak, amelyeket nehezen tehetett tönkre: így a rabszolgaság intézménye nemcsak következménye a technika alacsony (azaz: gépesítést még nem ismerő) szintjének, hanem fenntartója, konzerválója is. Mégis — minden hátránya és embertelensége mellett is — csak ez az intézmény tette lehetővé a polisz talaján a nagyüzemi forma kibontakozását, az árucsere bőségét, a „szabad" polgárok szabadságának fenntartását, szabad idejüknek (mely rabszolgák igénybevétele nélkül nyilván kevesebb lett volna) politikai, szellemi, alkotó tevékenységre való fordítását.

A rabszolgaság zavartalan működésének elengedhetetlen feltétele az, hogy a rabszolgatartó államok erős katonai fölényben legyenek a velük szomszédos „barbár", kezdetlegesebb szinten megrekedt népekkel szemben, akik a rabszolgák utánpótlását biztosítják. Ilyen értelemben a rabszolgaság csak igen speciális körülmények összetalálkozása idején válhatott alapvető jelentőségű intézménnyé: görög földön az i. e. 6. század végétől, Karthágóban az i. e. 4. századtól, Rómában az i. e. 2. századtól kezdve mindaddig, amíg ezeknek az államoknak gazdasági expanziója le nem lassult, és katonai ereje meg nem gyöngült. Ez viszont — éppen a rabszolgatartó államok dinamizmusa következtében — szükségszerű jelenség volt. Az árucsere és rabszolgabeszerzés szükségletei — új, a bronzkoritól eltérő alapokon — megkövetelték a mennél nagyobb katonai erővel rendelkező és mennél szervezettebb államok létrejöttét. Így váltotta fel Athén és a többi görög polisz uralmát a makedón birodalom, így lépett később a széteső makedón monarchiák és a tartós katonai erőkifejtésre képtelen Karthágó helyébe a hódító Róma. A római birodalom létrejötte emelte a rabszolgatartó rendszert fejlődésének csúcspontjára az időszámításunk előtti 2. századtól kezdve.

A RABSZOLGATARTÁS HANYATLÁSA ÉS AZ ANTIK VILÁG BUKÁSÁNAK PROBLÉMÁJA

Az „antik" tulajdonformán alapuló polisz-társadalmak termelőerőinek szintje és jellege megfelelt a rabszolgatartó termelési és kizsákmányolási viszonyok kibontakozásának. Ennek a megállapításnak igazát bizonyítja az a tény, hogy az egyes területeken a rabszolgatartó viszonyok kiteljesedésének időszakai egybeesnek e területek (poliszok és birodalmak) legvirágzóbb fejlődési szakaszaival. Athén a „periklészi" korban vált szellemileg is nagyhatalommá, Róma népének alkotó energiái pedig ugyancsak a rabszolgatartás csúcsponti időszakában, a köztársaság utolsó és a császárság első évszázadaiban tárultak fel csodálatos bőséggel. Pheidiasz és Szophoklész, Cicero, Vergilius és Horatius munkásságának hátterében ott feketéllik a rabszolgák tömege, mely, igaz, hogy nagyon is közvetve és rengeteg áttételen keresztül, de mégiscsak lehetővé tette az évezredek csodájául szolgáló szellemi alkotások létrehozását.

A rabszolgatartó társadalmak virágzásának azonban megvoltak a maguk — az eddigiek során is kiemelt — objektív feltételei: a korlátlan felvevőképességű

piac, a nagyüzemi termelési forma a maga szervezeti feltételeivel, a rabszolgák szökését és ellenállásuknak legkülönbözőbb formáit megakadályozni képes erős államszervezet és nem utolsósorban az a katonai fölény, amely „barbárok" százezreit hurcolhatta a fejlett állam rabszolgatartó üzemeibe.

Ezek a feltételek a Földközi-tenger medencéjének keleti határterületén már a hellenisztikus monarchiák idején is csak korlátozott mértékben voltak meg (ezeknek katonai fölénye a barbár szomszédokkal szemben pl. már nem volt egyértelmű), a római császárság 2. századától kezdve pedig észrevehetően elhalványultak: a rabszolgaság túlélte magát.

A hatalmasra duzzadt római birodalom területén már a köztársaság gyengének bizonyult a fel-fellobbanó rabszolgafelkelések gyors és biztonságos leverésére. És ha ezeket a felkeléseket végül sorra le is verték, következményeik — a rabszolgáknak tett bizonyos ösztönös engedmények formájában — tovább gyűrűztek a következő századokban. A római császárság idején a rabszolgák jutalmazása, számukra korlátozott pénzösszegek (peculium) birtoklásának engedélyezése mindennapos gyakorlattá vált; megsokasodtak a néhány évi szolgaság utáni szabadon bocsátások is. Mindez a rabszolgát egyre költségesebb portékává tette.

A császárság 2. százada óta megszűnt a rómaiak abszolút katonai fölénye a „barbár" népekkel szemben: ezek a népek már támadókként léptek fel, és Róma Hadrianus császársága óta kénytelen volt berendezkedni a védekezésre, határainak megerősítésére. Ez nem kedvezett a rabszolgabehozatalnak. A legkülönbözőbb jelenségek (amelyeknek egy része még vitatott, egy részét pedig a kutatás nem is volt képes megfelelő biztonsággal elemezni és értelmezni) a rabszolgaság intézményének hanyatlására vezettek; mindez a munkaerő, a társadalmon belüli függőségi és kizsákmányolási viszonyok új alapokon történő újjászervezését kívánta meg.

A rabszolgaság intézménye a maga felfelé ívelő szakaszában a polisz polgárainak (és ebben az értelemben Róma is gigantikus méretű polisznak tekinthető) teljes szabadságát is szolgálta. A szabad „társtulajdonos" polgárnak nem kellett félnie a rabszolgasorba jutástól; nem kellett szükségképpen tartania a kizsákmányoltatástól sem. A maga virágkorában Athén szegény polgárainak inkább napidíjat fizetett a legkülönbözőbb jogcímeken és ürügyekkel, semhogy függő helyzetbe engedje őket sodródni; Róma pedig polgárainak ingyen élelmezésével akadályozta meg proletarizálódásukat; inkább dologtalan vagy keveset dolgozó lumpenelemekké tette őket, mintsem hogy „igazi" — azaz: kizsákmányolt helyzetben termelőmunkát végző — proletárokká engedte volna degradálódni. A rabszolgatartás körülményei között vált lehetségessé Athénban a politikai demokrácia megvalósítása, Rómában pedig a plebejusok egyenjogúságának kivívása, majd Itália lakóinak polgárjoghoz juttatása is. Az „egészen szolga", a teljesen jogtalan rabszolgák munkája tette lehetővé a polgárok gyakorlati egyenjogúságának, „teljes" szabadságának fokozatos megvalósítását.

Ez a folyamat a római birodalom területén a császárság korában kezdett — szükségszerűen — visszájára fordulni. A mezőgazdasági kisbérleti rendszer (colonus-rendszer) megjelenése már az i. sz. 1. század folyamán annak jele, hogy a termelőmunka végzésébe egyre nagyobb számban kellett bevonni olyan szabadokat, akik ezáltal függő helyzetbe jutottak. Egy évszázad múltán a római törvényhozás már megkülönböztette a szabadokon belül az *előkelőbbek*et (azaz: irányító feladatköröket ellátó személyeket) és *alacsonyabb rendűek*et (zömükben a termelőmunkát végzőket), s ez utóbbiakat többféle jogi hátránnyal is sújtotta. Ezzel voltaképpen megkezdődött a szabadoknak jogilag is alacsonyabb státusba, „félszabad" helyzetbe való visszaszorítása. A colonusokon belül előbb csupán egyes, „barbár" származású csoportokat fosztottak meg a szabad költözködés lehetőségétől — ezt a megkötöttséget utóbb valamennyi colonusra kiterjesztették. Bevezették a „félszabadokat" sújtó és megbélyegzőnek tartott, fizetetlen „hitvány kényszermunkák" rendszerét — a városi szemét eltakarításától és elszállításától a katonák elszállásolásán át a fogatállításig. A 4. század második felében az ilyen jellegű megkötöttségek már nemcsak a colonusokat, hanem a kisbirtokos parasztokat, a kézműveseket, az állami műhelyek dolgozóit, a városi közigazgatás vezetőit is egyaránt egy szabad mozgásától megfosztott és sokféle robot és szolgáltatás jellegű teherrel megnyomorított, félszabad sorba süllyesztett egységes tömeggé degradálták. Amilyen mértékben a rabszolgaság háttérbe szorult a legfontosabb, alapvető termelési feladatok ellátásában, olyan mértékben hárultak ugyanezek a feladatok a szabad lakosság termelőcsoportjaira, és szorították ki ezeket a teljes jogú szabadok köréből.

A rabszolgatartó társadalmak történetének emelkedő szakaszában az idegenből behurcolt „barbár" eredetű rabszolgák „teljes szolgaságának" megvalósítása árán a szabad lakosságnak termelőeszközökkel nem rendelkező rétegei is fokozatosan kivívták azt a szabadságot és jogegyenlőséget, amelyyel az ókori keleti társadalmakban nem, vagy csak névleg rendelkeztek — és a görög polisz-társadalmakban megteremtették az antik demokráciát, Rómában pedig kialakították a „szabad köztársaság" eszményét.

A hanyatló szakaszban a szabadok előbb a rabszolga jellegű feladatköröket kényszerültek átvenni, majd

jogi szempontból is szolgai (bár már nem rabszolgai!) függésbe jutottak. A kései római birodalomnak társadalmi viszonyai már nem „rabszolgatartó" jellegűek, hanem a *feudalizmus* felé vezető fejlődésnek kezdeti fokát képviselik. Csak kezdeti jelenségekről — még nem valódi feudalizálódásról — lehet ezen a szinten beszélni. De a termelőmunkát végzőknek jogi degradálása, helyhez kötése, státusuk örökletessé tétele, a termelőeszközökkel rendelkező „urak"-tól, *dominus*októl való személyi függésbe süllyedésük — mind olyan kezdeményezések, amelyek csak a *germán* tulajdonformán alapuló *feudalizmus* társadalmaiban bontakoztak ki teljes egészükben.

HAHN ISTVÁN

AZ EMBERRÉ VÁLÁS ÚTJÁN...

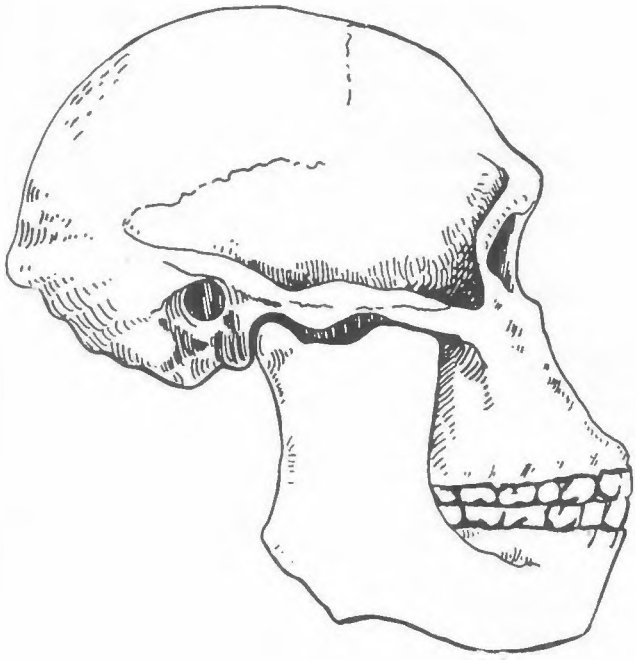

1 △

Az emberi nem kialakulásának ma ismert legrégibb nyomai Közép- és Dél-Afrikába vezetnek. Ebben a térségben több mint egy millió évvel ezelőtt olyan „majomemberek" (pithecanthropusok) éltek, akiknek agya még alig 500—600 g súlyú volt, de már kiegyenesedve jártak, és mellső végtagjuk felszabadult a munka végzésére. Az afrikai előember (africanthropus) **(1)** agya már nagyobb a legfejlettebb majoménál, de alig fele a mai emberének.

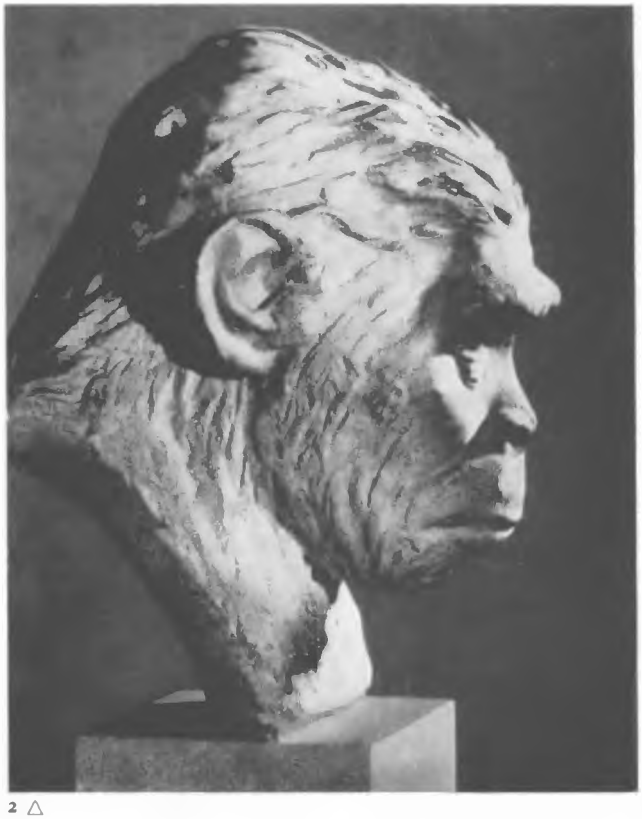

2 △

A mintegy 3—400 000 éve élt kínai előember (sinanthropus) arcát **(2, 3)** a kiálló szemöldöktaraj még szinte majomszerűvé teszi; de agyának súlya már közelebb állt a mai emberéhez; tudta, mire való a tűz, kőből kezdetleges szerszámokat készített, és az elejtett állatok csontjait éles kődarabokkal törte fel.

A jávai „előember" nagyjából a sinanthropusszal egyidőben élt, és vele azonos fejlettségi fokon állt. Ez a legrégebben (még a múlt század vége óta) ismert előemberfajta. **(4)**

3 △

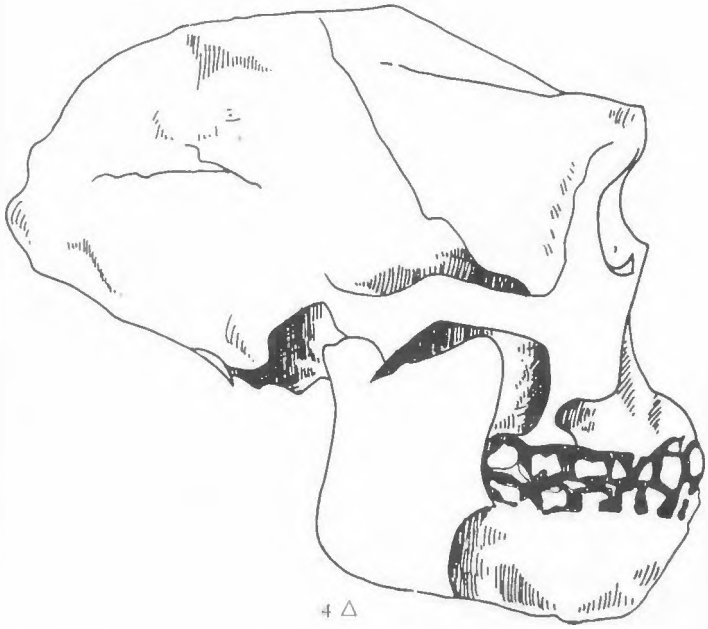

4 △

Csontok feltörésére, az elejtett állat bőrének lenyúzására az előember egy-két ütéssel élesre formált kavicsot, hegyes végűre ütögetett kovakő darabot használt. **(1, 2)** Ezek a legkorábbi, még határozott formát nem öltő (nem formatartó) és nem specializált szerszámok voltak használatban az őskőkor kezdeti szakaszában (alsó paleolitikum, kb. 500—150 000 évvel ezelőtt).

1 ◁ 2 ▷

AZ ELSŐ SZERSZÁMOK

Az előemberek legkorábbi „szerszámai" egyszerű kőszilánkok voltak, amelyeket egy-egy nagyobb kőgumóról sorozatos ütésekkel fejtettek le; vagy pedig gömbölyű kavicsokat hasítottak el, s így teremtettek szúrásra-vágásra alkalmas eszközöket („kavics-ipar"). Sok tízezer év folyamán a szerszámok egyre szabályosabbakká, tervezettekké váltak. Az előemberek egy-egy csoportján belül a szerszámok készítésének hagyományos módszerei alakultak ki; az így készített szerszámok nagysága, alakja is azonos, „formatartó" jelleget öltött.

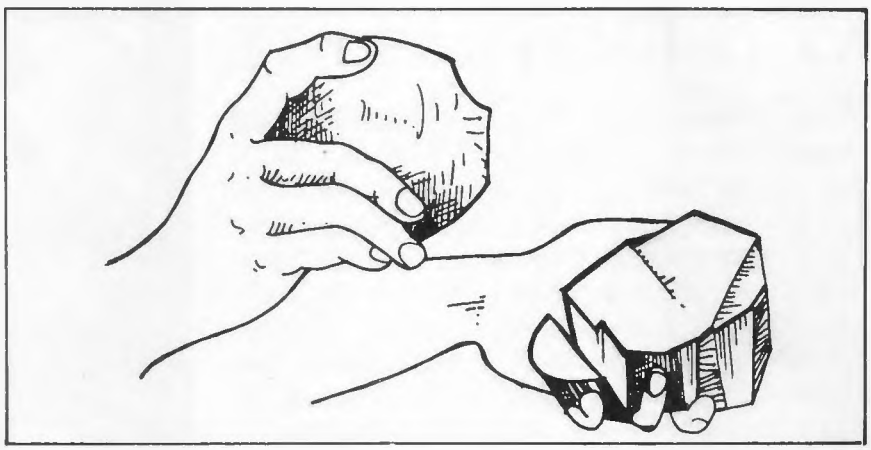

3 △ 4 ▽

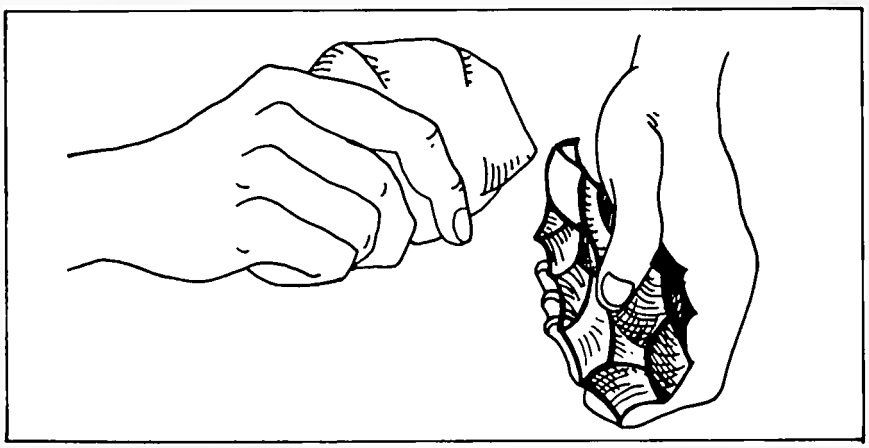

Majd roppant lassan kialakultak a kőszerszámok pattintgatással való előállításának különböző fogásai, technikái. Az előemberek nagyjából kétféle módszert használtak a kovakő feldolgozására. Vagy a kézben tartott követ formálták ütögetéssel megfelelő alakúra (magtechnika) **(3, 4)**, vagy a kőtömbről lehasogatott szilánkokat használták általában kisebb méretű szerszámnak (szilánkolási technika). **(5)**

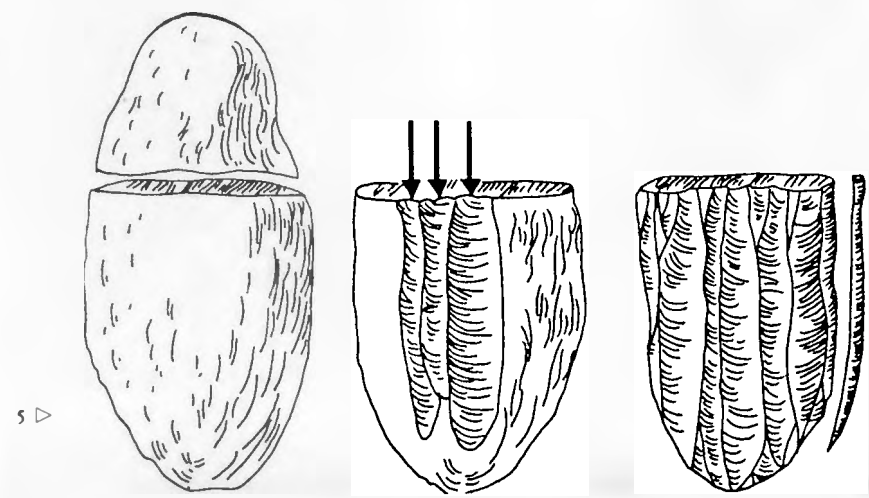

5 ▷

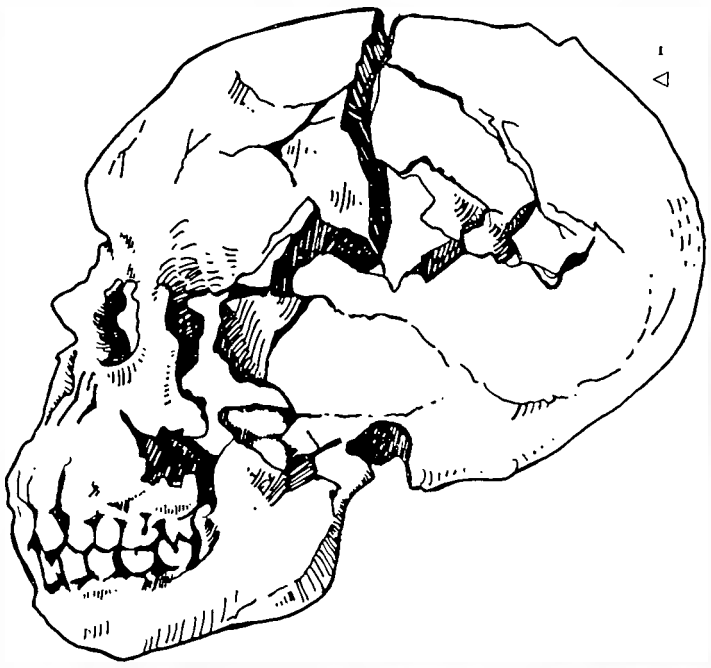

1 ◁

AZ ŐSEMBER ÉLETE

Mintegy 150 000 évvel ezelőtt, az őskőkor középső szakaszában új emberfajta lépett az előember helyébe: a „neander-völgyi" ősember. (Az elnevezés onnan származik, hogy ennek az ősember-fajtának első példánya a Düsseldorf melletti Neander-völgyben került elő, 1856-ban; azóta hasonló típusú csontmaradványok Európa, Ázsia és Afrika különböző lelőhelyeiről ismeretesek.) Koponyaméretei, csontrendszere, testalkata, rekonstruálható arcvonásai (1) a felületes szemlélő számára is elárulják magasabb fejlettségét. Agyának köbtartalma és súlya már nagyjából azonos a mai emberével. A szerszámok elkészítésében is tudatosabban járt el „előemberi" elődeihez képest.

Kőszerszámainak különböző, bizonyos meghatározott munkák elvégzésére specializált és már formatartó típusait szemlélhetjük a 2. számú ábrán: szakócát, vakarót, kaparót, vésőt. Ezek közül Európában a legelterjedtebb a hegyes végű szakóca volt (3), melyet marokba fogva egyaránt használtak ütésre, szúrásra, vágásra és ásásra.

2 ▽

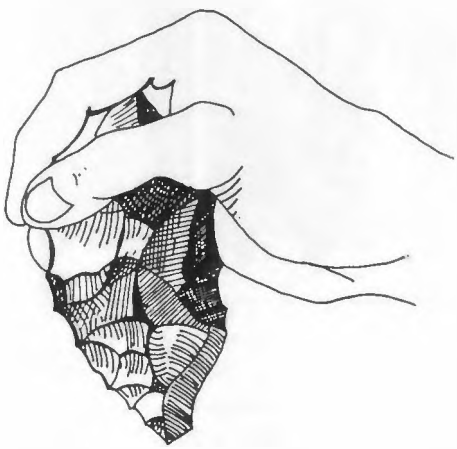

3 △

Az őskőkor középső szakaszának fontos hazai lelőhelye a Bükk hegységhez tartozó Subalyuk és a már fejlettebb fokot képviselő Szeleta-barlang (4). ▷

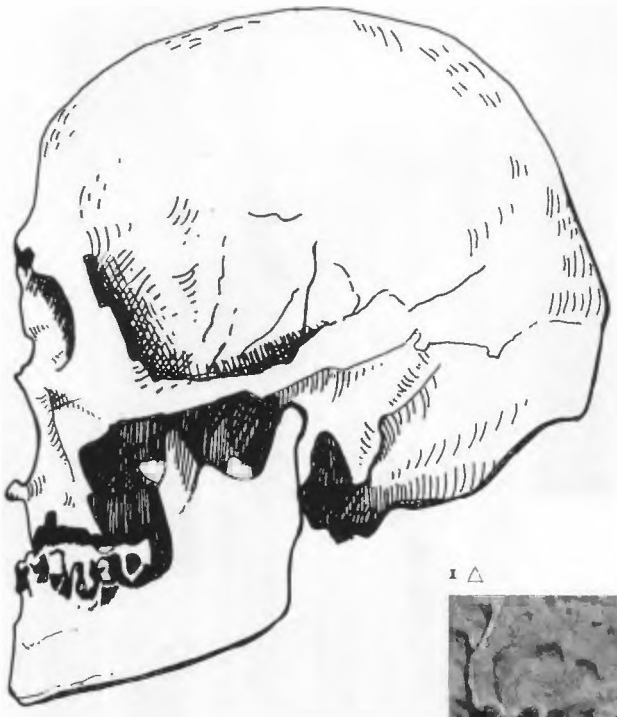

Életmódjáról egy-egy őskori településen kiásott szerszámok és állati csontok maradványai adnak elképzelést. (2) Ezekből kitűnik, hogy az elsősorban gyűjtögető életmódot már felváltotta a nagyvadakra való rendszeres vadászat. Az állati húst a parázstartó kövekkel körülrakott tűzhelyen sütötték meg. (3)

Egy-egy horda tagjai a közös feladatokat életkor és nem szerinti munkamegosztásban végezték.

A tűz ébren tartása a nők feladata volt, ők biztosították a barlangban vagy táborhelyen meghúzódó ősemberi horda állandóságát, míg a férfiak veremcsapdákkal, dorongokkal igyekeztek a táplálékul szolgáló vadakat elejteni.

1 △

Az előember s az ősember különböző típusai után erről a tábláról tekint ránk az első „igazi" ember (1), tudományos nevén homo sapiens fossilis (magyarul: ásatag értelmes ember). Mintegy 70 000 évvel ezelőtt jelent meg Európában, egy ideig együtt élt az ősemberrel, de azután „rövid idő" (kb. 10 000 év) alatt kiszorította.

2 △ 3 ▽

AZ ELSŐ „ÉRTELMES" EMBEREK

Megjelenésével felgyorsult az emberiség fejlődése. Települései már állandóbb jellegűek, mint az ősemberé. Vagy barlangban, vagy lombsátorokból álló táborhelyen telepedett le, s otthonát lakályosabbá iparkodott tenni.

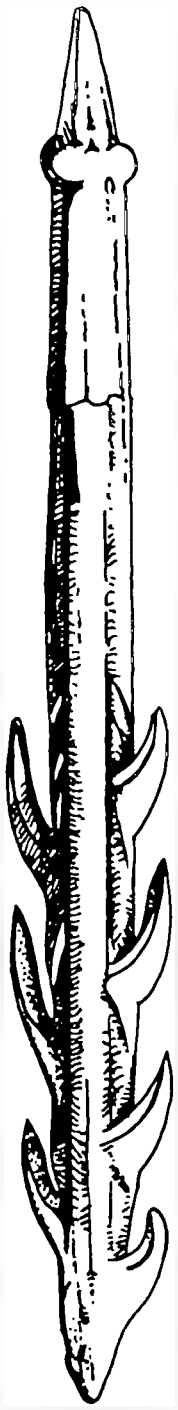

1 △

2 △

3 △

4 ▷

5 ▽

GAZDAGODIK A SZERSZÁMKÉSZLET

Az őskőkor kései szakaszának elődeihez képest sokkal fejlettebb embere (l. 23. l. 1. kép) minden szempontból gazdagította szerszámkészletét. **(4)**

Már mintegy harmincféle, kőből, csontból, fából, agancsból, mammutagyarból készült szerszámot, többfajta edényt és fegyvert is használt: többek között tűt, árt, lapátot, szigonyt **(1)**, pengét, ivópoharat **(5)**.

Ezek kidolgozása a korábbiakhoz képest sokkal finomabb, pontosabb, és a szépérzék kialakulását mutatja. A leletek egy része vallási szertartások kezdeteiről tanúskodik. Mammutfogból amuletteket és mágikus szertartásokhoz különböző kellékeket készítettek. **(6)**

A Dunántúlon feltárt lovasi festékbányában (szerszámait a **2.** és **3.** kép mutatja) okkervörös agyagot termeltek ki. Ezzel bekenték a holtakat, s azt képzelték, hogy így mintegy megóvják őket az enyészettől; a vörös festéket saját arcuk és testük pirosítására is felhasználták.

6 ◁ ▷

1

2

3

AZ EMBER ÉS AZ ÁLLATVILÁG

4

A kései őskőkorból (felső paleolitikum) származnak azok a sziklarajzok, barlangi festmények, csontfaragványok, amelyek jórészt a mai Spanyolország és Franciaország barlangjaiban (Altamira, Lascaux, Niaux stb.) kerültek elő. Ezek a művészi kifejezés szempontjából is bámulatos alkotások megismertetnek az Európában akkor uralkodó negyedik, legerősebb eljegesedés (az ún. negyedik jégkorszak, kb. 25—15 000 évvel ezelőtt) állatvilágával.

Azok a nagy testű, vastag bőrű állatok, amelyeket az ősember ekkor legszívesebben vadászott: a hatalmas agancsú tarándszarvas **(1)**, a vadló **(2)**, a bölény **(3)** és a mammut **(4)**.

MÁGIA ÉS VARÁZSLÁS

Az ősember élete csupa ismeretlen veszély, csupa bizonytalanság közepette, a természeti erőknek való szinte teljes kiszolgáltatottságban telt el. Az életét döntően meghatározó — pl. a vadászat sikerére vagy kudarcára kiható — véletlenek ellen mágikus eljárásokkal, varázslásokkal próbált küzdeni. A francia- és spanyolországi barlangok sziklarajzai, falfestményei, agyagszobrai részben mágikus szertartásokra is szolgáltak. Így pl. agyagból mintázott bivalyt dárdaszúrásokkal „sebesítettek" meg **(1)**, ▷ és azt vélték, ezzel elősegítik a valóságos bivaly elejtését is.

Alighanem mágikus jellegű a „madárfejű" vadászt felöklelő, sebzett bölényt ábrázoló vadászjelenet is. **(2)** ◁

Ezek a mágikus eljárások a „hasonlóság" elvén alapultak; azaz a festett kép (szobor) és az ábrázolt valóság lényegi azonosságának elképzelésén.

△
A sziklafalra festett vadló fölé emberkéz lenyomata került — talán az előlegezett birtokbavétel jeléül. **(3)**
Ugyanilyen célból ábrázoltak nyíllal sebzett bölényt. **(4)** ▷

2 △

1 ◁

3 ▷

ISTENEK, VARÁZSLÓK, TÖRZSFŐK

Az itt összegyűjtött néhány kép olyan őskori leleteket mutat be, amelyekből a kőkorszak kései szakaszában élt őseink gondolatvilágára és együtt lakó, együtt vadászó csoportjaiknak összetételére és szervezetére következtethetünk.

A lausseli „Vénusz" jobb kezében bőségszarut tartó s a nemi jelleg erőteljes kiemelésével ábrázolt nőalak; valószínűleg a nemzetség fennmaradását és szaporodását biztosító ősanya jelképe. **(1)**

Különböző állatfajták (szarvas, bagoly, farkas, ló) alakját magára öltő varázsló (sámán). **(2)** Alakoskodása és varázstánca valamilyen formában a vadászat sikerét szolgálta.

Elefántcsontból faragott díszes pálca, ún. komandóbot **(3)**; valószínűleg a nemzetség fejének hatalmi jelvénye volt. A komandóbotok megjelenése utal arra, hogy a kezdetleges társadalmon belül már kialakult a „vezetők" (nemzetségfők, esetleg törzsfők) csoportja. A bot tetejét díszítő állatfej-faragvány a nemzetség szent állatának, a totemállatnak jelképe lehetett.

EGYRE KÖNNYEBB A VADÁSZAT AZ ÁLLATOKRA...

1 △

Az őskőkor vége felé, mintegy 14—12 000 évvel ezelőtt, újfajta fegyver tűnik fel a vadászjeleneteket ábrázoló képeken: az íj és a nyíl **(1, 2),** az a bonyolult szerkezet, amellyel az ember megsokszorozta saját izomerejének hatását a megfeszített rugalmas fa és húr együttes alkalmazásával. Ez a szerszám a középső kőkorszakban (mezolitikum, kb. i. e. 10—6000 között) a lakott világ nagy részén elterjedt. Jelentősen fokozta a vadászat eredményességét; így egyes törzsek és nemzetségek szinte kizárólagosan a vadász-életmódra térhettek át. Ezzel a vadásztörzsek nagymértékben növelték a gyűjtögetést kiegészítő zsákmányt, és fölénybe kerültek a továbbra is gyűjtögetést folytató törzsekkel szemben. Ugyanakkor a gyűjtögetés módszerei is fejlődtek: az ehető növények közül mind tudatosabban keresték ki a jóízűeket; ízesítésre erdei vadméhek mézét is használták. **(3)**

2 ▽

3 ▷

A bőségesebb vadászzsákmány s az egyre sűrűbb lakosság értékesebbekké tette a vadászterületeket. Értük az egyes nemzetségek és törzsek között is harcok folytak: ezek az emberiség történetének első háborúi. Az íj és nyíl már nemcsak a vadászatnak, hanem a háborúnak is fegyvere lett. (1)

...DE AZ EMBEREKRE IS

Kialakultak a legkezdetlegesebb vallási elképzelések. A mágikus eljárásoktól a középső kőkorszak idején már nem vártak közvetlen hatást a természet erőire, hanem csupán azt, hogy kedvezőbbre hangolják az embernél hatalmasabb, természetfeletti erőket. Így megjelenik a természeti erőket irányító felsőbbrendű hatalom képzete, amelyet többféle formában, félelmetes külsejű démonok alakjában kezdtek elképzelni. Ilyen démon képét őrzi az északafrikai tassili sziklafestmények egyike. (2)

3 ▽

Az Ofnet-barlangban (Dél-Németország) a megölt ellenségek koponyáinak áldozati helyére bukkantak. (3) A félelmetes lelet annak bizonyítéka, hogy ekkor már kialakult a koponyakultusz, a fejvadászat és talán az emberáldozat is.

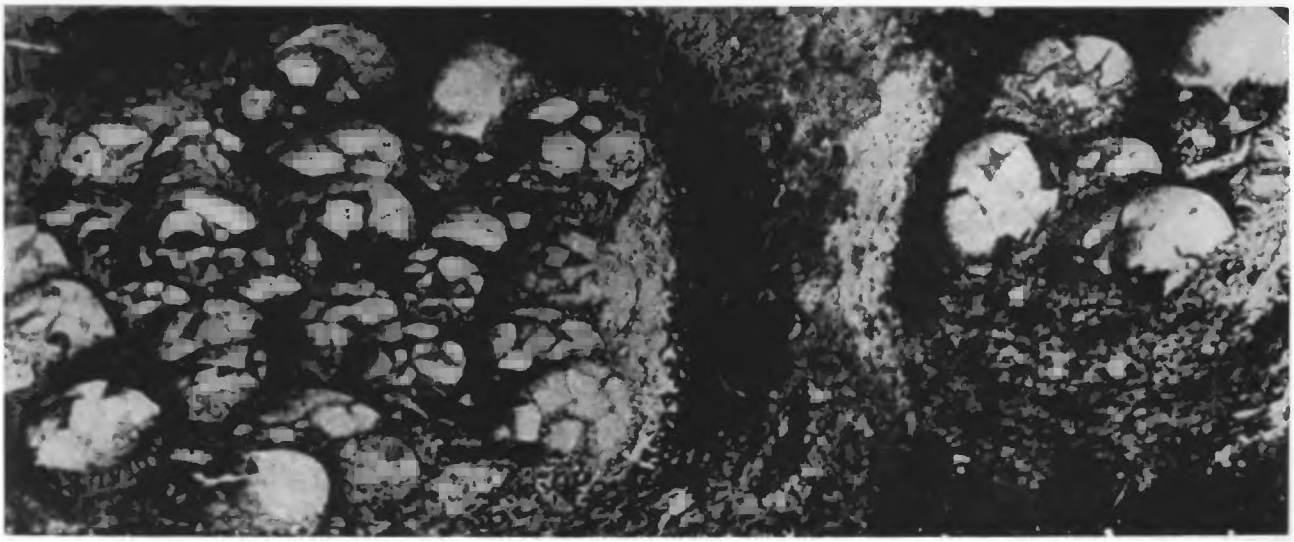

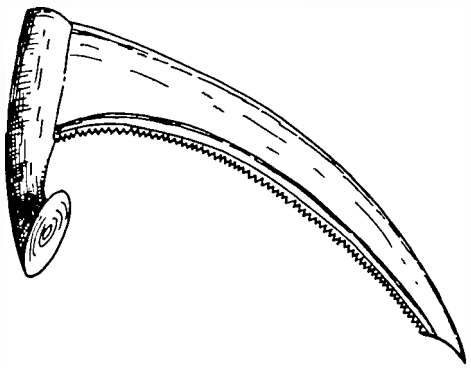

1 △

A GYŰJTÖGETŐKBŐL FÖLDMŰVESEK LESZNEK

Szerény külsejű, kezdetleges kivitelű szerszámokat látunk: az első sarlót (1), egy ősi őrlőkövet (2). Megjelenésük mégis az emberiség történetének egyik döntő fordulatát jelzi. Mintegy tízezer éve történt, hogy a Közel-Kelet bő csapadékú dombvidékein, Szíriában, Mezopotámiában, Kisázsiában és Iránban néhány közösség rátért a vadon termő gabonafajták (tönköly, árpa, majd köles és búza, később Indiában és Kínában a rizs, Közép-Amerikában a kukorica) rendszeres gyűjtésére és aratására. Utóbb rájöttek arra, hogy a gabonamagvak földbe juttatásával biztosíthatják a kívánt gabonafajta bővebb termését: feltalálták a kapát, majd a facket.

2 △

A rendszeres földművelést folytató csoportok állandó falvakban települtek le, idővel biztonságuk érdekében létrehozták a fallal körülvett városias településeket. Ezek közül a legkorábbiak egyike az i. e. 6. évezredben épült Jerikó (3), a Holt-tenger partján.

Az i. e. 5. évezred folyamán Elő-Ázsiában számos állandó jellegű, földművelésre és állattartásra berendezett falutelepülés jött létre.

3 ▽

1 ◁

A földművelés legkorábbi, közel-keleti emlékei után az itt közölt vázlatos sziklarajz (1), a töredékesen fennmaradt facke (2), valamint a lent látható térkép (3) azt mutatja be, hogy a földművelő-állattenyésztő, letelepült életmód az i. e. 5—2. évezred folyamán Európa-szerte meghonosodott, és a távoli északi térségig is elhatolt. A földművelésre alkalmas területeken kialakultak az állandó letelepülésre szolgáló falvak. Ezeknek egy-egy, nagyjából azonos jellegű szer-

A FÖLDMŰVELŐ ÉLETMÓD ELTERJEDÉSE

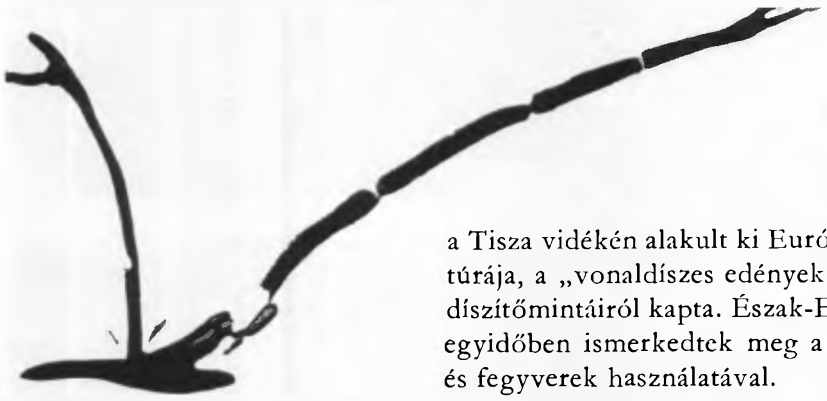

2 △

szám- és edénykészlettel rendelkező nagyobb csoportját együttesen régészeti kultúrának nevezzük. Hazánk területén az újkőkor legkorábbi műveltsége az ún. Körös-kultúra; ennek szomszédságában, a Tisza vidékén alakult ki Európa egyik sajátos, önálló neolitikus kultúrája, a „vonaldíszes edények műveltsége". Nevét az agyagedények díszítőmintáiról kapta. Észak-Európa népei jóval később és nagyjából egyidőben ismerkedtek meg a földműveléssel és a bronzszerszámok és fegyverek használatával.

3 ▽

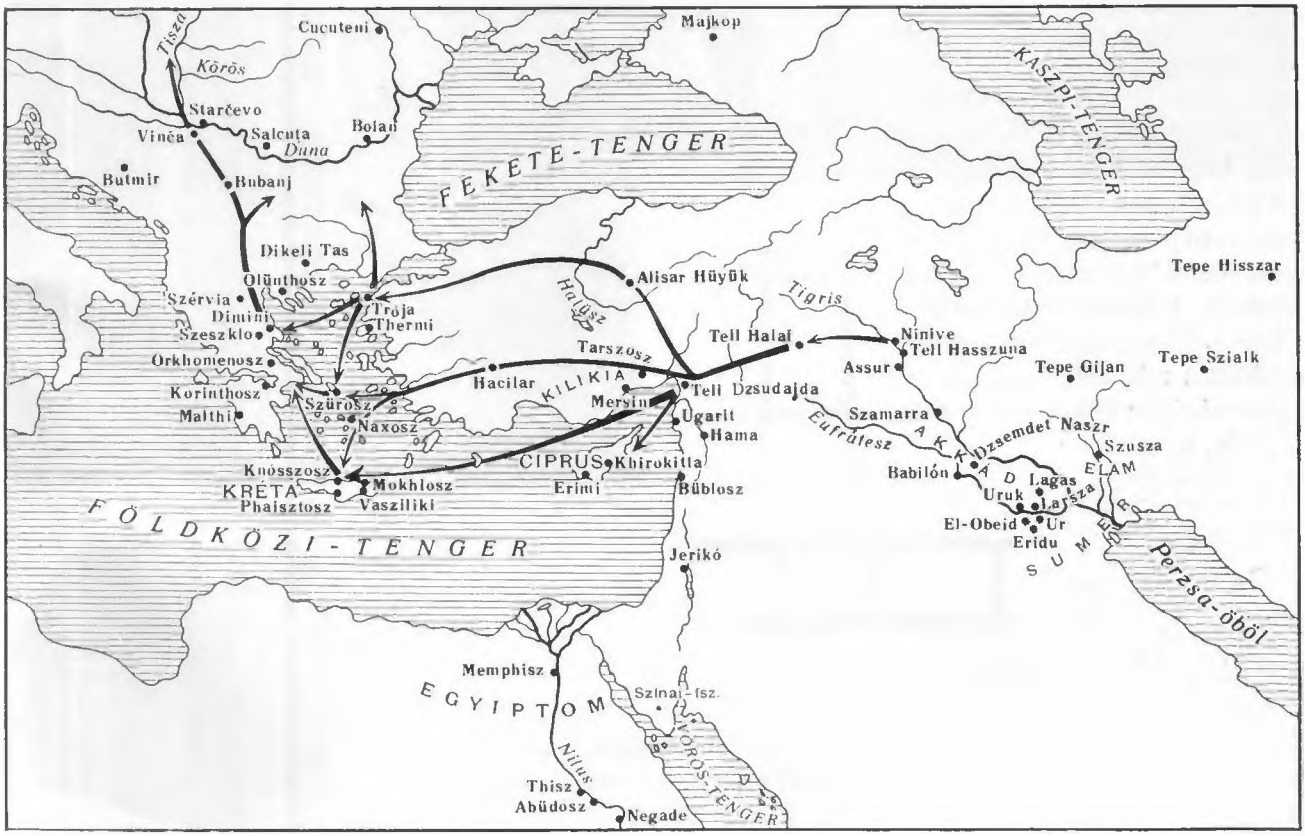

Barlangfestmény, Niaux, i. e. 20—10 000 k.

Színes mázas hettita edény töredéke, i. e. 1400 k.

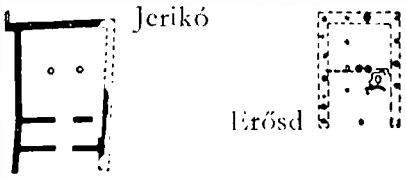

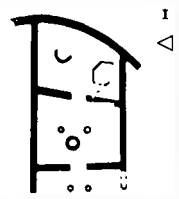

1 △

Trója

AZ ELSŐ LAKÓHÁZAK

A földművelő ember már nem sátrakban, hanem állandó lakóhelynek alkalmas kunyhókban, később pedig több helyiségből álló házakban élt. Az i. e. 6. évezredi Jerikóban még megelégedtek a terméskő alapzatra vályogból vert, ovális vagy kör alakú, szalmatetős, kb. 10—12 m² alapterületű lakókunyhókkal (maradványaikat mutatja be a 2. kép).

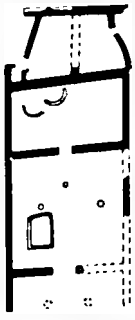

Szeszklo

Eutrészisz

Az i. e. 5—4. évezred folyamán, előbb a Közel-Keleten, majd Dél-Európában is általánossá vált a kéthelyiséges, ún. megaron típusú építkezés: a külső helyiségben van a tűzhely — füstje vagy az ajtón, vagy a tetőnyíláson távozik —, belül a rendszerint nagyobb méretű lakószoba. Egy-egy neolitikus település házai megközelítően azonos méretűek és jellegűek voltak: ez arra vall, hogy a közösségeken belül jelentős vagyoni különbségek még nem alakultak ki. A jellegzetes neolitikus alaprajznak különböző változatait szemlélhetjük az 1. képen; egy németországi neolitikus település házainak rekonstrukcióját látjuk a 3. képen.

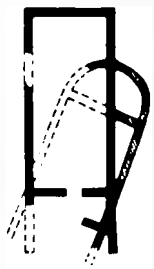

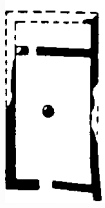

Trója

2 △

3 ▽

4 ▷

Az elhunytak mellé gyakran helyezték egykori lakóházuk, kunyhójuk agyagmodelljét — mintegy a földi élet folytatásának jelképeként. (4)

1 △

Kőlapra szórt nedves homokkal való dörzsölés útján sima felületű, csiszolt kőszerszámokat, de ezen felül már színes kavicsból, állati fogból való ékszereket is állítottak elő. (1—3)

Gabonamagvak és élelem tárolására az újkőkorszak folyamán feltalálták a nedves agyagból kézzel formált, majd napon szárított agyagedényt. (5) Ezzel megszületett a fazekasmesterség. Az edények díszítésére különböző eljárások (festés [4], máz, bekarcolás, domborműves díszítés) alakultak ki. A nagyobb méretű gabonatároló edényeken rendszerint olyan stilizált figurákat, állatokat is ábrázoltak, amelyek a tulajdonjogot is kifejezhették (vö. 5. kép). Az ún. tulajdonjegyek megjelenése a magántulajdon növekvő fontosságára mutat.

2 ▷

3 ▷

A KŐIPAR ÉS AZ AGYAGIPAR SIKEREI

4 ◁

5 ▷

1

2

3

A TERMÉKENYSÉG ÉS A HALÁL ISTENEI

Átalakult az emberek életmódja, átalakultak isteneik is. A földművelő társadalmak jólétének alapja már nem az alkalmi vadászat, hanem a föld állandó termékenysége. Erről gondoskodni — az istenek feladata. Elsősorban a nemzetség elképzelt istenősétől várták azt, hogy „leszármazottainak" szaporodását és földjeik termékenységét fenntartsa. Termékenységet nyújtó istenőst ábrázolhatott a Szegvár-Tűzkövesen talált sarlós démon. **(1)**

A női termékenységet — amely mintegy jelképe volt a bő termést nyújtó természeti erőknek — stilizált formában ábrázolják az ún. idolok. **(2, 3)**

A halotti kultusznak is számos formája alakult ki. Jerikó maradványai között (vö. 30. l. 3. kép) különös szokás emlékeire bukkantak az ásatók: a halottak arcvonásait a koponyára elhelyezett agyagmaszkokkal (a „portréművészet" első alkotásaival) iparkodtak megőrizni, s ezzel az elhunytakat mintegy „életben tartani". **(4)**

A FÉMEK FORRADALMA

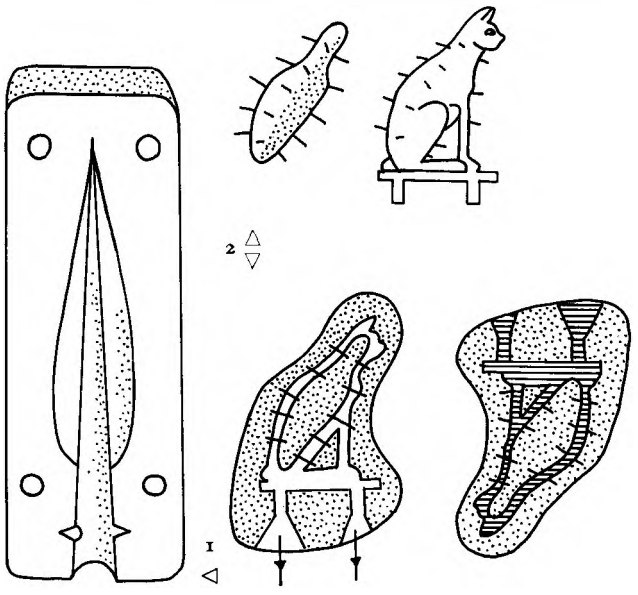

Forradalmi változást idézett elő az emberiség fejlődésében a fémek felfedezése. Kisázsia és Irán egyes hegyvidéki törzsei ismerték fel először az i. e. 5. évezred második felében a könnyen kalapálható „vörös kő", a réz használhatóságát. Néhány évszázad leforgása alatt sorra megismerték a többi színesfémet is: az ónt, ólmot, ezüstöt és aranyat. Kialakultak a fémkohászat és fémművesség módszerei: a hevítés, olvasztás és ötvözés. A fémtárgyakat vagy öntőminták (kőből kivésett vagy agyagból kiégetett negatívok) **(1)**, vagy pedig az ún. viaszelveszejtéses eljárás segítségével állították elő. Ez esetben az elkészítendő tárgyat előbb megformálták viaszból, agyaggal körülvették, ezután hevítéssel kiolvasztották a viaszformát, s annak helyébe öntötték az olvadt bronzot. Az eljárás vázlatos képét mutatja a **2.** ábra.

A LEGRÉGIBB ÁLLAMALAKULATOK

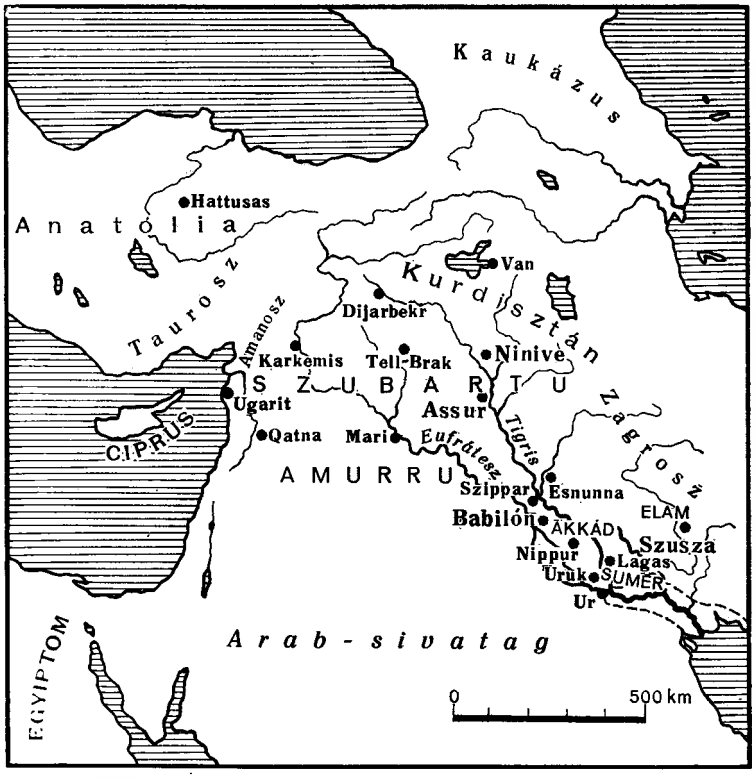

3 △

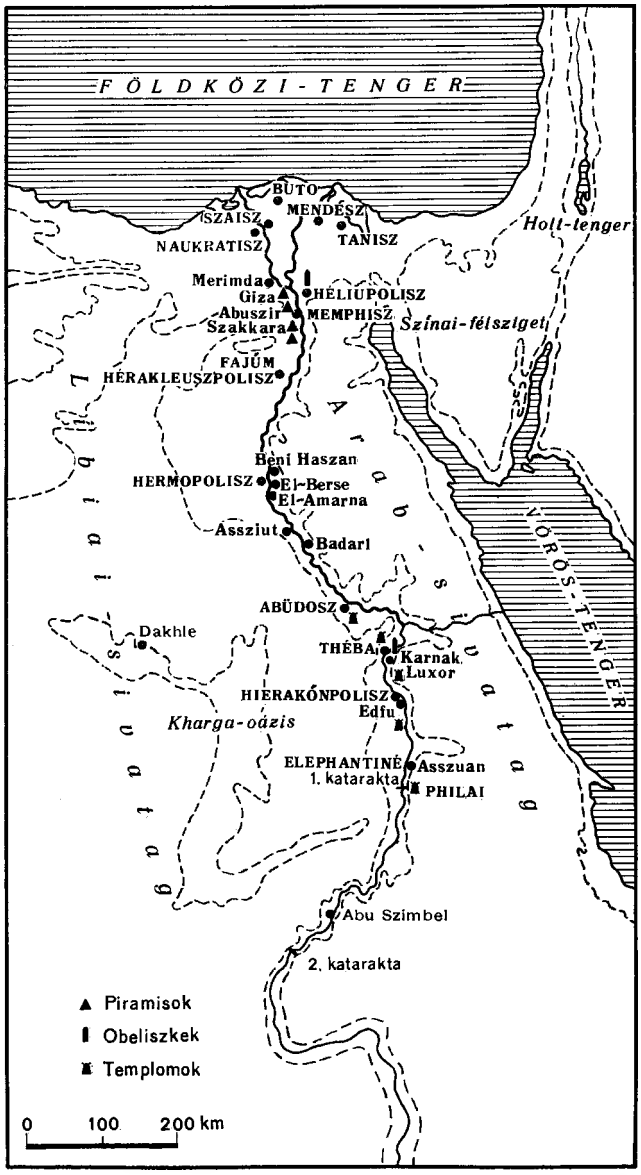

4 ▷

A fémművesség elterjedésével egyidőben jöttek létre a legkorábbi államalakulatok azokban a termékeny folyóvölgyekben — a Nílus völgyében **(4)** s a Tigris és Eufrátesz folyók közötti síkságon (Mezopotámiában) **(3)** —, ahol szervezett munkával a fémek beszerzéséhez szükséges legnagyobb terméktöbbletet sikerült előteremteni azokból az élelmicikkekből, amelyeknek a hegyvidéki törzsek híján voltak.

A Nílus völgyében (Felső-Egyiptom) és áradmányos torkolatvidékén, a Deltában (Alsó-Egyiptom) már a 4. évezred folyamán állandó falutelepülések jöttek létre, s ezek a közös érdekek, a közös munka, a Nílus időszakos áradásával kapcsolatos közös feladatok (gátépítés, csatornaépítés és -karbantartás) alapján nagyobb egységekké szerveződtek. Az évezred végén Felső-Egyiptom területén egységes állam alakult ki.

Királyainak emlékét őrzik a gazdagon felszerelt abüdoszi sírokban talált elefántcsont-faragványok, amelyek az egykori uralkodók alakját is megörökítették. ◁ (1)

2 ▷

AZ EGYIPTOMI ÁLLAM SZÜLETÉSE

A királyok hatalmának jelvényeit és nevét is feltüntetik a monumentális sírtáblák (sztélék) **(2)** és a kőből vésett festékdörzsölő táblák, az ún. paletták. A Narmer-paletta ábrázolásai **(3, 4)** a különálló Felső-Egyiptom egyik utolsó királyának katonai sikereit örökítik meg (i. e. 4. évezred vége). Ezek az ábrázolások képszerű formában már értelmes szöveget akarnak kifejezni; bennük az írás kialakulásának legkorábbi előzményeit ismerhetjük fel.

3 ◁ 4 ▷

Felső-Egyiptom urainak győzelmei nyomán az i. e. 3. évezred elején jött létre a Nílus egész völgyében az egységes egyiptomi állam. A későbbi hagyomány szerint a két terület egyesítője Menész fáraó volt: vele kezdődik az egymást követő 30 dinasztiába sorolt fáraók uralma. Az egyiptomi állam fennállásának első időszakában, az Óbirodalom idején (kb. i. e. 2900—2200) a fáraók a hódításnak s a gátak és csatornák fenntartásának jogcímén Egyiptom földjének s a rajta élő és dolgozó milliónak elsődleges tulajdonosai és korlátlan parancsolói voltak. Személyüket, hatalmukat isteni eredetűnek tekintették: minden fáraó a sólyomban testet öltött napisten, Horusz megszemélyesítője — halálában pedig Ozirisszal, a holtak istenével válik azonossá. Emberfeletti hatalmukat szoborba merevített fenséges arcvonásaik is érzékeltetik.

Dzsószer fáraó, a II. dinasztia megalapítója, az egyik legrégibb piramis építtetője, i. e. 2750 körül **(1)** ▷

Khefrén fáraó, az egyik gizai piramis építtetője, i. e. 2550 körül **(2)** △

A PIRAMISÉPÍTŐ FÁRAÓK

Menkauré (Mükerinosz) fáraó és hitvese, i. e. 2500 körül **(3)** ▷

1 △

3 ▽

2 ▽

4 ▷

A NAGY PIRAMISOK...

Az ókori világ leghatalmasabb épületei: a piramisok az Óbirodalom idején uralkodott III—IV. dinasztia fáraóinak kb. i. e. 2750—2530 között épült óriási méretű, terméskövekből összerótt sírtemplomai. Képeink a piramisépítés fejlődését is bemutatják — a lépcsőzetes alakzattól **(1, 2)** a szabályos gúlaalakzat kialakulásáig.

A korai piramisok közé tartozik a IV. dinasztia alapítójának, Sznofru fáraónak (i. e. 2650 k.) Dahsurban épült, tört ívű piramisa. **(3)**

Khufu (Kheopsz), Khephrén és Menkauré fáraók (i. e. 26. sz.) gizai piramisai láthatók a **4.** képen. Kheopsz piramisa valamennyi közül a leghatalmasabb. Két-három tonna súlyú kőtömbökből épült, eredeti magassága kb. 147 méter volt, alapéle kb. 240 méter.

A piramisok üreges belsejében képezték ki az elhunyt fáraó sírkamráját — itt halmozták fel az elhunyttal együtt eltemetett kincseket — és az évenkénti halotti áldozatok elvégzésére szolgáló szentélyt. Körülötte temetkezhettek — sokkal kisebb méretű gúlák mélyében — azok a családtagok és udvari méltóságok, akik erre az uralkodótól engedélyt kaptak.
A piramisok már az ókori ember számára az egekig törő emberi akarat és a halált is legyőzni akaró maradandóság jelképévé váltak. Horatius (l. 206. l.) a maga költészetének örök érvényét állítja szembe a piramisok élettelen fenségével:

„Ércnél is maradóbb művet emeltem én,
fenséges piramis csúcsa nem ily magas..."

1 ▷

◁ 2

...S AZ EMBEREK, AKIK ÉPÍTETTÉK

„**K**heopsz király arra kényszerítette egész népét, hogy neki dolgozzék. Az egyik résznek megparancsolta, hogy Arábia kőbányáiból kőtömböket vonszoljon egészen a Nílusig; a másik rész a folyamhoz szállított köveket tovább vitte a fővárosig. Hozzávetőleg százezer ember dolgozott állandóan, háromhavonként felváltva egymást. A sanyargatott nép tízesztendei munkájával készült el ez az út, amelyen a köveket vonszolták... Magának a piramisnak a felépítése húsz évig tartott. Alapja szabályos négyszög; simára csiszolt, faragott, igen pontosan összeillesztett kőtömbökből áll, melyeknek egyike sem rövidebb harminc lábnál" — írja görög történetében Hérodotosz.

A történetírás atyjának (vö. 148. l.) ez a leírása — ha nem is történeti hitelességű, mégis megmutatja, hogyan képzelték az ókorban a piramisok **(1)** építésének módját.

A valóságban csak a Nílus áradásának idejét (július—szeptember) használták fel a tömegeket megmozgató közös munkák végzésére.

„A falu bírája" nevet viselő szobor az Óbirodalom egyik előkelőségét, a király környezetéhez tartozó főpapot ábrázolja. **(2)**

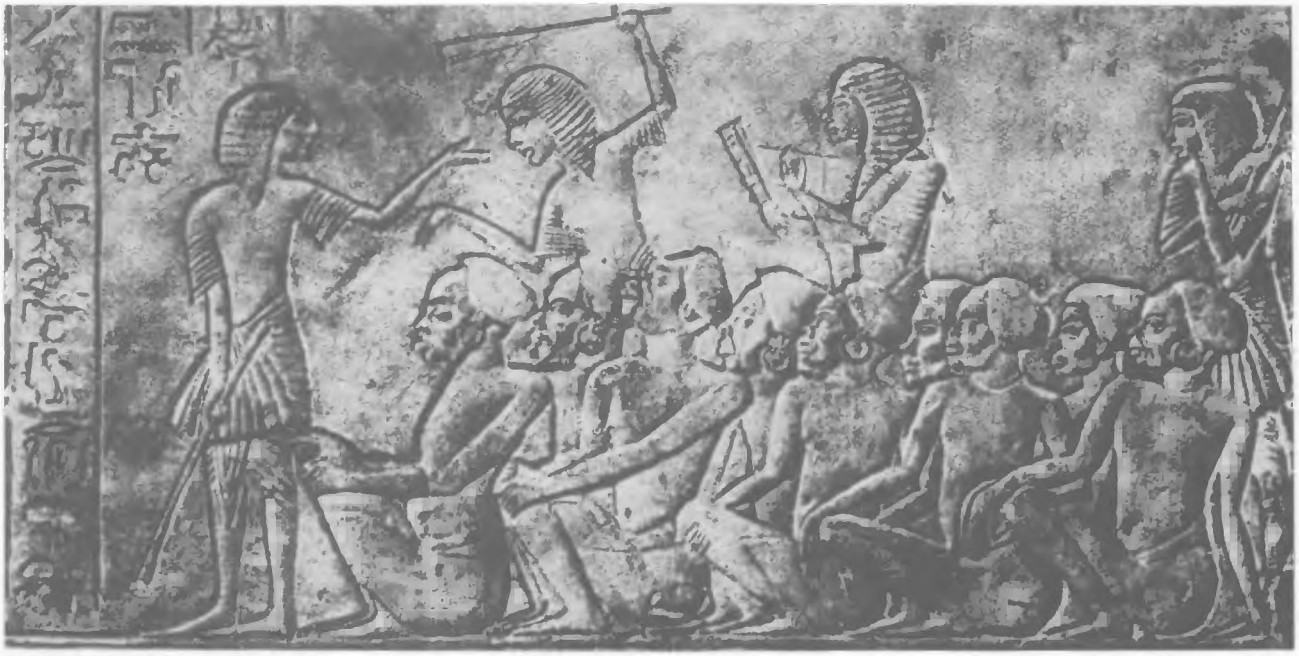

3 △

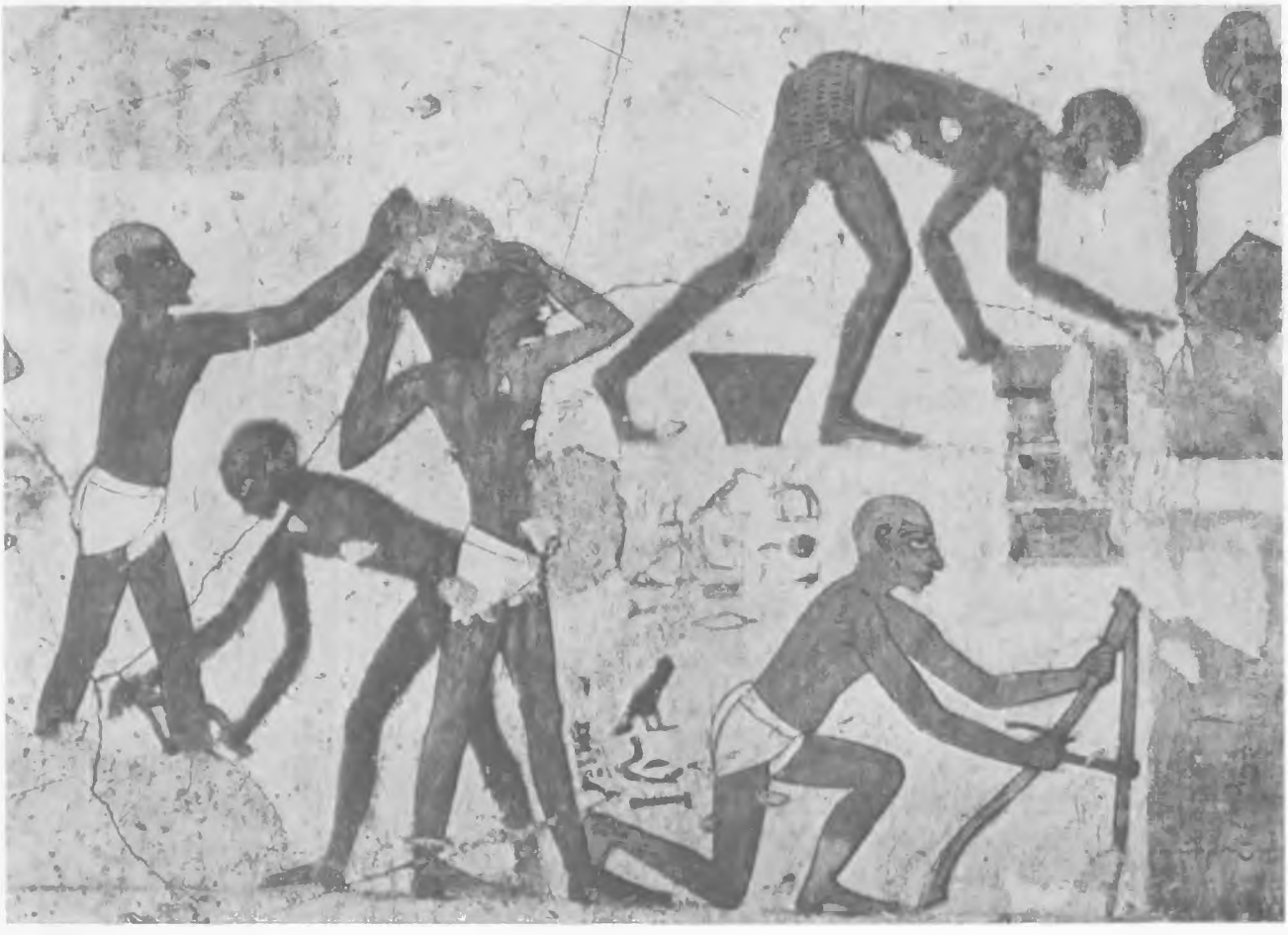

4 ▽

Az időszakos robotra kényszerített félszabad parasztlakosság mellett megjelentek az igazi rabszolgák is; ezek a hadifoglyok soraiból kerültek ki. Egy újbirodalmi dombormű azt a jelenetet ábrázolja, amint a fáraó írnokai néger hadifoglyokat ütlegelések közepette lajstromba vesznek. **(3)** Egy sírkamra faliképe pedig téglavető és építkezéseken dolgozó munkásokat ábrázol. **(4)** Az ószövetségi elbeszélés szerint ilyen munkát végeztek rabszolgasorban a héberek ősei is.

1

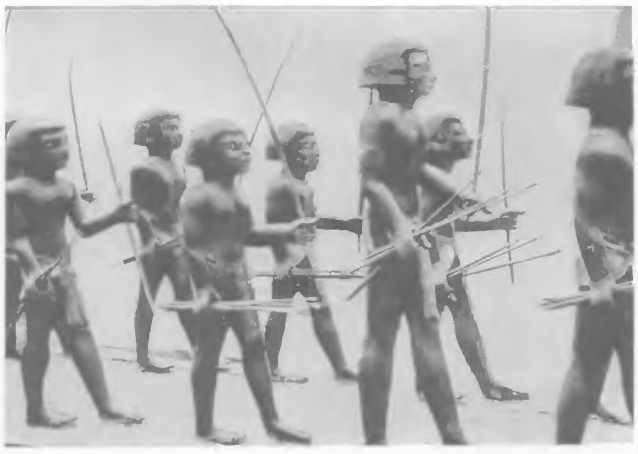

2

HÁBORÚ ÉS BÉKE EGYIPTOMBAN

3

4

A lakosság féken tartására és új területek megszerzésére a fáraók több fegyvernemből: íjászokból, lándzsás-pajzsos gyalogosokból álló hadsereget szerveztek. A katonaságot az egyes tartományok helytartói a területükön élő parasztok közül állították ki. Néhányan oly büszkék voltak katonáikra, hogy sírjukba is fegyveres fabábukat temettettek maguk mellé. **(1, 2)**

Hódító hadjárataik során a fáraók elfoglalták a Szinai-félsziget rézben gazdag bányavidékét, déli irányban zsákmányszerző háborúkat folytattak a természeti kincsekben gazdag Núbia ellen, és győztes háborúk után tömegesen hurcolták Egyiptomba **(3)** a „barbár" (líbiai, núbiai, szíriai) hadifogoly-rabszolgákat. **(4)**

5 △

6 ▽

Egy falu lakói a közös föld felmérésére indulnak. (5) A Nílus évenkénti áradása miatt a termékeny árterület földjeinek felülvizsgálására, főként az egyes falvak határainak ismételt megállapítására volt szükség.

7 ▽

Az Óbirodalom korában a fáraók magas rangú tisztviselői szolgálataik fejében földet kaptak használatra. Sírkamráik falát olyan jelenetekkel díszítették, amelyek az elhunytak számára is kedves emlékeket idéztek fel: az egykori birtokaikon végzett szorgos munka képeit. Ezek szemléletes módon mutatják be az Óbirodalom dolgozóinak, elsősorban a faluközösségekben élő parasztoknak mindennapi életét: a szántást (6), a búza- és árpaaratást (7) s a gabonamagvaknak ökrökkel való kitaposatását, ami a cséplés legősibb módja volt. (8)

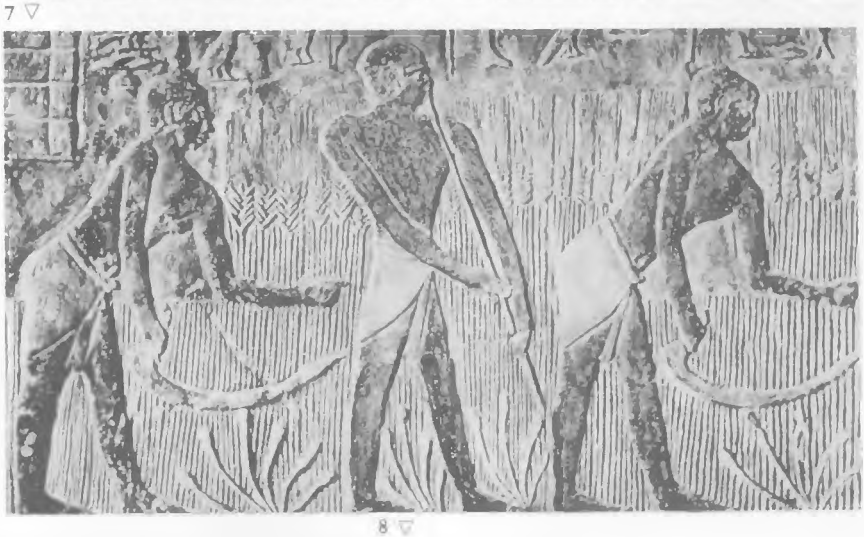

8 ▽

„Kétszer vetettem ki az adót mindenre, amit meg kellett adóztatni... Kétszer végeztettem el minden szolgálatot, melyet teljesíteni kellett a király számára... Mindent úgy intéztem, hogy őfelsége megdicsért emiatt..."

(Uni felső-egyiptomi helytartó sírfeliratából, i. e. 2200 k.*)*.

AZ EGYIPTOMI ÍRÁS

1 △

Az egyiptomi állam kialakulásával egyidejűleg, az állam számára szükséges nyilvántartások és állandó jellegű előírások céljára, kialakult az egyiptomi írásrendszer. Ennek legrégibb formája a még képszerű jeleket alkalmazó hieroglif írás, amely egészen a római hódítás idejéig megmaradt a kőbe vésett és a festett monumentális feliratok írásmódjának. Mellette már korán kialakult a folyamatos kézírás szükségleteinek eleget tevő hieratikus, később pedig az erősen egyszerűsített és összevont jeleket tartalmazó, szinte gyorsírásszerű, ún. démotikus írásmód. Az egyiptomi írást az ókor végén a használatból a kopt írás szorította ki; ismerete is feledésbe merült.

Az i. e. 2. sz.-ban faragott rosette-i kő **(1)** hieroglif és démotikus írással egyiptomi nyelven, valamint görög nyelven készült. Ennek a kétnyelvű és háromírású feliratnak alapján, a benne előforduló királynevekből kiindulva fejtette meg az egyiptomi írást F. Champollion (1822).

Az írást — rendszerének bonyolultsága miatt is — az egyiptomiak olyan magas szintű tudománynak tekintették, amely külön istennek, Thotnak védelme alatt áll. A képünkön látható írnok a pávián alakban ábrázolt Thot isten előtt ül. **(2)** ▷
A szobor talapzatára feliratot vésték. **(3)** ▽

EGYIPTOM ISTENEI

1 △

Egyiptom istenei sokarcú lények. Legtöbbjüket — a bennük rejlő titokzatos erő érzékeltetésére — állat vagy állatfejű ember alakjában ábrázolták. Legfőbb istenük a többféle alakban és néven tisztelt Napisten: Ptah (mint Memphisz felkelő Napja), Horusz (mint a Napgyermek), Ré (mint a sugárzó Nap); a legfőbb női istenségek a föld termékenységének különböző megszemélyesítői: a tehénszarvak közé helyezett napkoronggal ábrázolt Ízisz (aki Ozirisz hitvese és Horusz anyja) s a tehén alakú Hathor. Isteni lénynek tekintették magát a fáraót is: életében Ré napisten fiával, a sólyom alakú Horuszszal azonos, halálában minden fáraó egy-egy Oziriszszé válik, az alvilág királyává.

A Théba város istenének, a Rével azonosított kosfejű Ámonnak karnaki templomához vezető sétányt szent kosok sora ékesíti. **(1)**

Ápiszt, a bikaistent homlokán az isteni voltára utaló Ureusz-kígyóval és napkoronggal ábrázolták. **(3)** ▽

Ízisz, ölében a kisded Horusszal **(2)** △

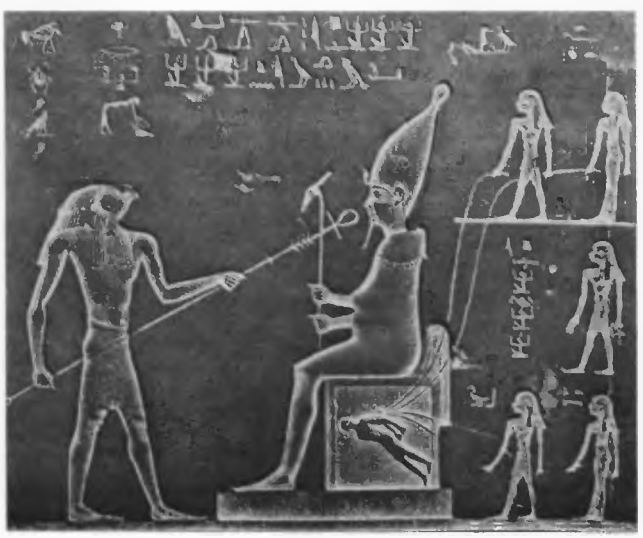

Horusz, amint az Ozirisz alakjában ábrázolt elhunyt fáraónak az örök élet szimbólumát nyújtja át. **(4)** ▷

1

A Középbirodalom legnagyobb hódítói, III. Szenuszert (i. e. 1878—1844) **(1)** és III. Amenemhat (i. e. 1844—1797) **(2)** északon Szíriáig, délen Etiópia határáig terjesztették hatalmukat. Szenuszert a görög hagyományban Szeszósztrisz néven élt tovább mint minden idők leghatalmasabb egyiptomi uralkodója.

Az egyiptomi fáraók uralmának az Elő-Ázsia felől rohamozó nomád hikszosz törzsek támadása vetett véget (i. e. 1670 k.).

2

A KÖZÉPBIRODALOM

Az egyiptomi Óbirodalom a papság s a helytartók önállósulási törekvései következtében felbomlott, részeire szakadt. Az állam egységét hosszú harc után a felső-egyiptomi Théba város helytartói állították helyre. Az ún. Középbirodalom fáraói (kb. i. e. 2040—1786) elődeiknél nagyobb mértékben voltak kénytelenek figyelembe venni a papi és világi arisztokrácia öröklődő hatalomra való igényét. Így a legfőbb papi méltóságok és a helytartói tisztségek betöltői a központi hatalommal szemben nagy önállóságra jutottak.

A hikszoszok az alsó-egyiptomi Avariszból (a későbbi Péluszion) kiindulva egész Egyiptomot uralmuk alá hajtották; uralkodóik magukat a fáraók utódainak tekintették.

Magatartásukra jellemző az a szfinx-szobor, amely még valamelyik középbirodalmi fáraó arcvonásait viseli, később azonban egy hikszosz fáraó a saját nevét vésette fel reá. **(3)**

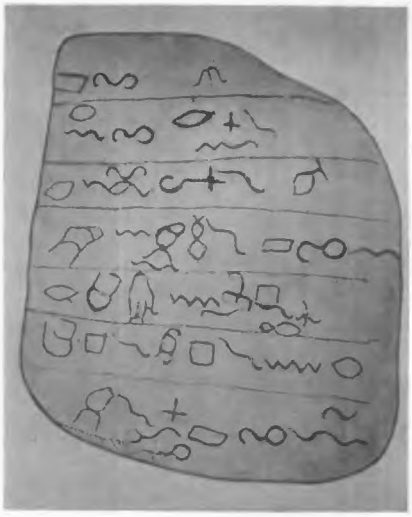

Számos régészeti emlék alapján következtethetünk a fáraók szolgálatában álló dolgozók, munkások és rabszolgák életkörülményeire. A Színai-félszigeten kerültek elő az itt dolgozó bányarabszolgák feliratai, amelyek a hieroglif írás egy radikálisan leegyszerűsített változatában készültek. **(1)**

Az írásjelek értelmezése még nagyon vitatott. Valószínű feltételezés szerint ez volt az összekötő kapocs a bonyolult egyiptomi írás s a jóval egyszerűbb föníciai mássalhangzó-írás között.

Egy tervszerűen épített város alaprajza. **(2)** Itt éltek a II. Szenuszert fáraó (i. e. 1896—1878) hatalmas méretű temetőlétesítményeiben dolgozó királyi rabszolgák és munkások. A munkások városnegyedét (balra) vastag fal választotta el a tisztviselők (jobbra lenn) és az arisztokraták (jobbra fenn) városrészétől. A munkások kis méretű típusházakban laktak.

A DOLGOZÓK ÉLETÉBŐL

2 △ 3 ▽

A dolgozók egy nagyobb csoportja **(3)** munka közben. Kolosszális méretű szobrot vontatnak fából készített szánon. A szobor térdén álló munkafelügyelő ütemes tapssal vezényli a munkát.

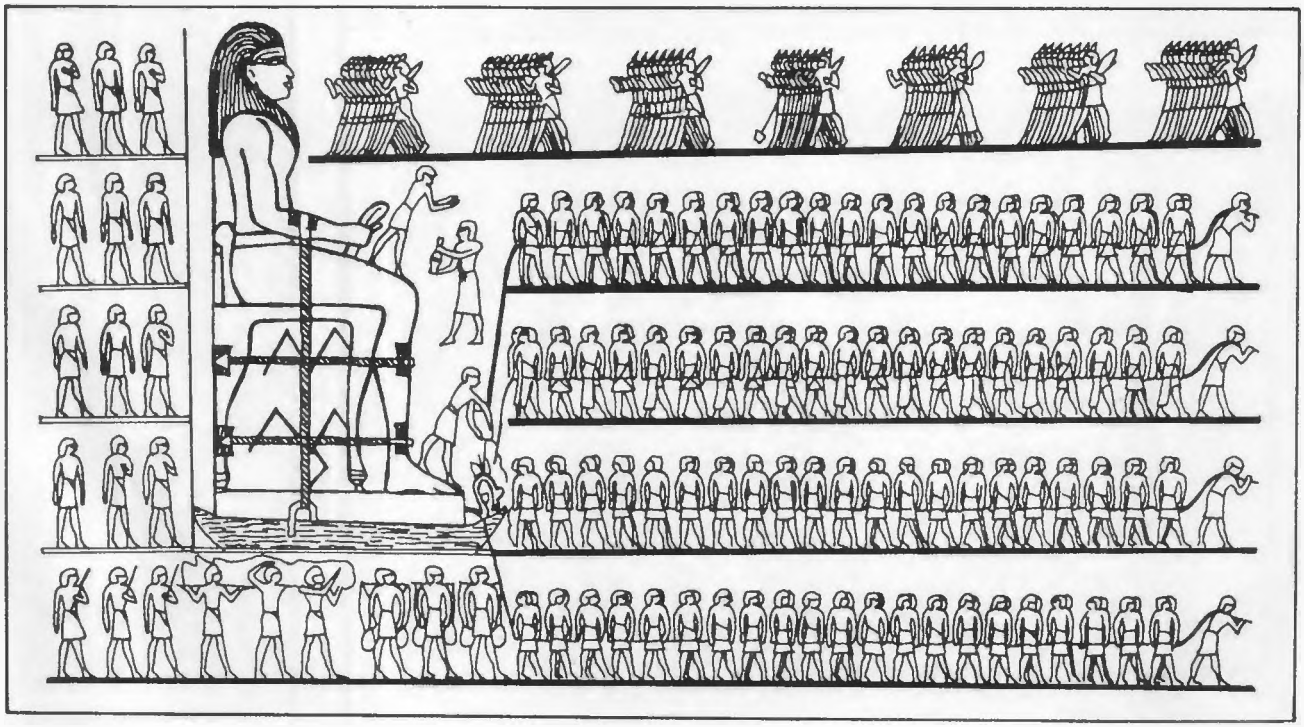

MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM MEZSGYÉJÉN

Az egyiptomi Óbirodalom kialakulásával nagyjából egyidőben jöttek létre Mezopotámia déli részének mocsaras, ám rendkívül termékeny talajú síkságán a legrégibb sumer városállamok. Első királyaik — akik a városvédő isten templomának főpapjai is voltak — népmeséknek, legendáknak, mítoszoknak hőseivé lettek. Történeti személy lehetett Gilgames is (kb. i. e. 2700), a nevét viselő eposz hőse. **(1)**

„Ő rakatá a bekerített Uruk erős bástyafalát is, szent Éanna szűz templomának oszlopsorát, az ércszilárdat, és a kemény párkányú, vastag külső falakat ő rakatta." (A *Gilgames-eposz* első táblájából)

Étana, az észak-mezopotámiai Kís város királya: „A nép pásztora, aki az égig emelkedett fel, az országokat megszilárdította, király lett, és 1560 évig uralkodott." Egy pecséthenger **(2)** azt a jelenetet ábrázolja, amint a király sasszárnyakon az égbe emelkedik. A mitikus hős mögött történeti személyt sejthetünk, aki az i. e. 3. évezred első felében uralkodott.

2

Nefertari királyné, egyiptomi falfestmény, i. e. 13. sz.

Áldozat, krétai festett szarkofág, i. e. 1450—1400 (részlet)

Az i. e. 3. évezred közepe táján váltak a sumer városok — Ur, Uruk, Lagas — gazdasági hatalommá, Elő-Ázsia kereskedelmének első központjaivá. Ezt a nagy templomgazdaságokban megvalósított felhalmozásnak, mindig rendelkezésre álló nyersanyagkészleteiknek köszönhették.

Pompás dísztárgyak, páratlan iparművészeti remekek kerültek elő a dél-mezopotámiai Ur városának legkorábbi királysírjaiból (i. e. 26. sz.). Közéjük tartozik Meszkalamdug herceg aranyból készült díszsisakja. **(1)** (Figyelemre méltó a hajfürtök, a fülkagyló természetes vonalát utánzó mintázás.)

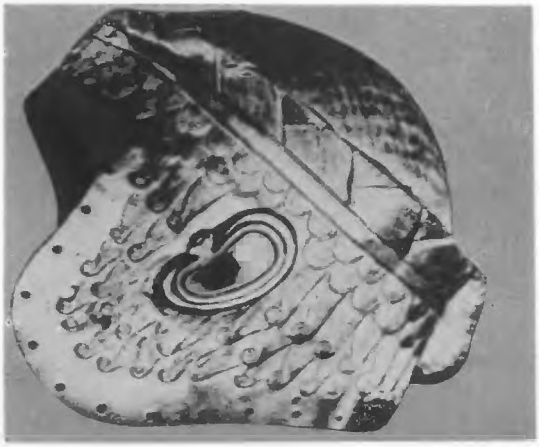

1 △

2 △

KIRÁLYOK UR VÁROSÁBAN

Aranyból, ezüstből és lazurkőből készült bikafej **(2)**, amely eredetileg egy hárfa rezonancia-szekrényét díszítette. A lazurkövet Belső-Ázsiából vagy Indiából kellett importálni.

Ur királya harci kocsiján letiporja az ellenséget. **(3)** (A szekerek kerekei még kezdetlegesek, tömörek.) ▷

1 △ 2 ▽

A LAGASI TEMPLOMÁLLAM

Lagas királyai eredetileg a város főistene templomi gazdaságának voltak a vezetői, s ezáltal „az isten helytartói" is. Korlátlan politikai hatalmukat csak az idők folyamán építették ki; a sumer tanítás szerint mindenki — a király is, a templomi földön gazdálkodó paraszt is — egyaránt az isten szolgája. Ezt hirdeti a teremtésmítosz:

„Az istenek szolgálatára népesítse ember a földet;
szabja meg a dolgok határát, imádásra szentélyt
emeljen;
hátaskosarában téglát hordjon és deszkát és
cédrusgerendát...
Építeni az ember dolga, rendben tartani
gazdaságát,
az ország erejét növelni... És megadni az isteneknek
az illő részt minden javakból..."

E felfogást érzékeltetik azok a képek, amelyek egy-egy lagasi királyt úgy mutatnak be, amint a többi isten-szolgájához hasonlóan ő is hordja fején a téglaskosarat a templom építkezésére. **(1)** Ez természetesen propaganda a javából.
Lagas főpap-királyai korlátlan urak voltak: az isten nevében a város minden javával rendelkeztek, kincstárukban gyűlt össze az állam nemesfémkészlete. (Szép ezüstvázát mutat be a **2.** kép.)
Több ezer főnyi hadseregüket egységes fegyverzettel látták el, és kemény fegyelemben tartották. **(3)**

▽

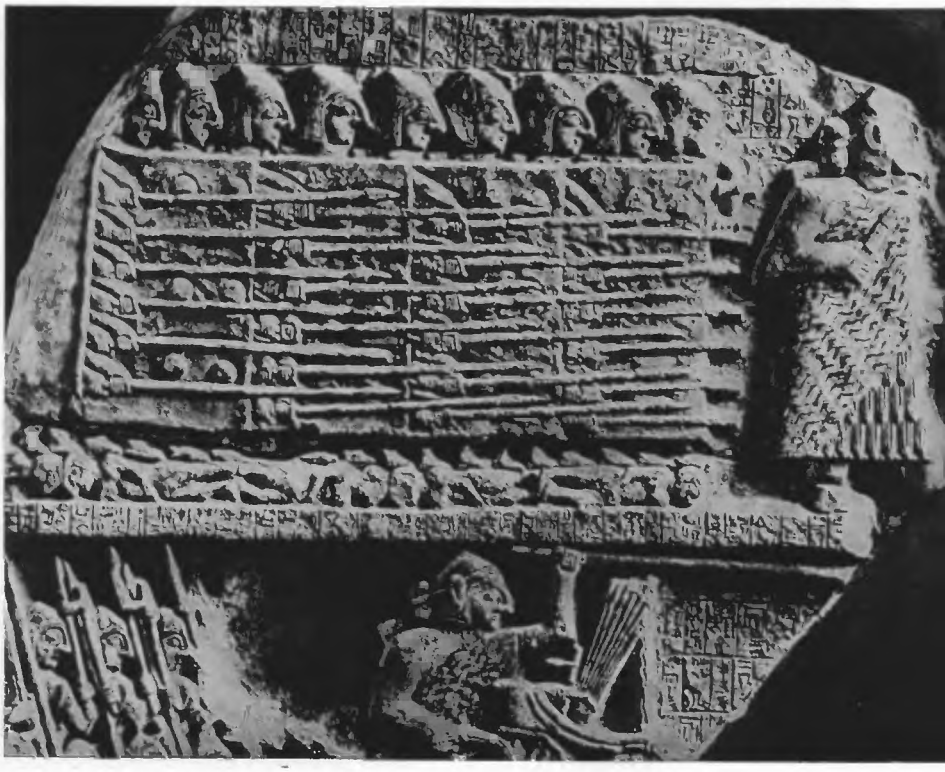

1 ◁

2 ▷

AZ AKKÁD BIRODALOM

A sumer városok viszályait kihasználva a közép-mezopotámiai akkád, sémi nyelvet beszélő Agade tartomány ura, Sarrukín **(1)** Mezopotámia nagy részét egyesítette az akkád birodalomban (i. e. 2350 k.).

Utódainak egyike, Naramszin (i. e. 2250 k.) **(2)**, az „erős, a négy világtáj királya, egyetlen évben kilenc hadjárat győztese". Képünk hegyvidéki hadjáratának egy jelenetét ábrázolja. Isteni tiszteletre való igényét érzékelteti a király bikaszarvakkal ékesített sisakja.

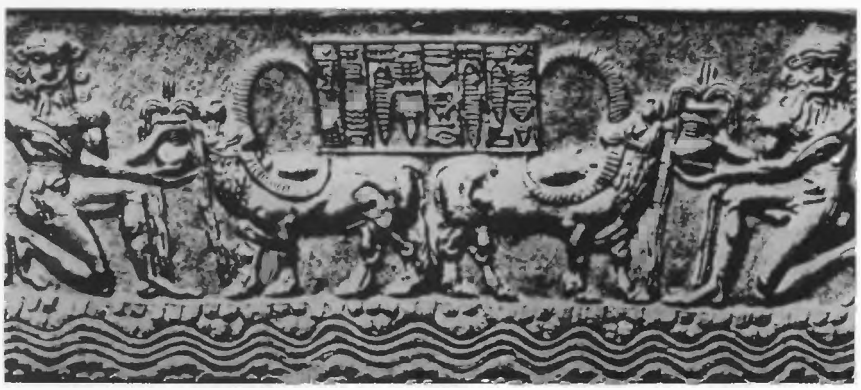

Az akkád birodalom utolsó nagy hatalmú királya volt Sarkalisarri (kb. i. e. 2220 k.). Uralkodása alatt indult meg a hegyi guteus törzsek támadása és benyomulása Mezopotámia területére, amely végül az akkád birodalom megdöntéséhez vezetett. (Pecséthengerét mutatja a 3. kép.) ◁

1 △

AZ AKKÁD BIRODALOM BUKÁSA UTÁN...

...Mezopotámia kisebb egységekre szakadt szét. Északon az Eufrátesz partján fekvő Mari állam lett — Puzur-Istar királynak (1) és családjának uralma alatt — a Mezopotámián keresztülhaladó karavánutak legfontosabb központja és árucseréjük hasznának lefölözője. Mari állam királyai, mintegy tízezer agyagtáblát magába foglaló irattáruk tanúsága szerint már rendszeres levelezésben álltak az ókori Közel-Kelet többi királyával (i. e. 20—19. sz.). Az ország középső részén felemelkedőben volt az Arab-félsziget felől benyomult amorita törzsek új városi központja: Babilón. Délen pedig a sumer városok nyerték vissza egy időre függetlenségüket a két ősi nagyváros: Lagas és Ur vezetése alatt.

Az i. e. 21—19. sz.-ban Ur királyai, a III. Ur-i dinasztia uralkodói egész Dél-Mezopotámiára kiterjesztették hatalmukat.

2 ▽

3 △

Gazdasági életük szervezettségének bizonyítéka a királyi és templomi gazdaságokból fennmaradt rengeteg írásos feljegyzés (terménybeszolgáltatási és élelmezési kimutatások, adólisták, nyugták, adásvételi szerződések stb.).

Uralkodóik — így Gudea, Lagas királya (i. e. 2150 k.) (3) és kortársa, Ur-nammu, Ur királya (2) — büszkébbek már nagy építkezéseikre, az istenek tetszését kiváltó kegyes cselekedeteikre, mint a háborús sikerekre.

Az amorita törzsek királya, Hammurapi (kb. i. e. 1792—1750) **(1)** ▷ — hol fegyverrel, hol diplomáciával — egy fél évezreddel az akkád birodalom virágkora után ismét egyesítette Mezopotámiát, megdöntötte Mari királyságát, és Babilón központtal Mezopotámia térségében létrehozta az óbabilóni birodalmat.

2 ▽

HAMMURAPI BIRODALMA

A jogszolgáltatás egységesítésére törekedett törvénygyűjteményével **(2)**; ez voltaképpen korábbi sumer összeállítások egybefoglalása és kiegészítése. A törvénykönyv a birodalom lakosságát jogilag is élesen különválasztott három rendre osztotta: teljes jogú szabadokra, akik saját termelőeszközzel rendelkeznek; félszabadokra, akik személyükben szabadok, de gazdaságilag nem önállóak; és végül a teljesen jogtalan rabszolgákra; ezeknek nagy része a királyi és templomi gazdaságokban dolgozott.
Törvényhozásának célja saját szavai szerint az, „hogy az igazság az országban felragyogjon, gonosz és elvetemült kipusztuljon, hatalmas a gyengét meg ne károsíthassa, hogy Napistenként felkelvén az országot fényárba borítsam".

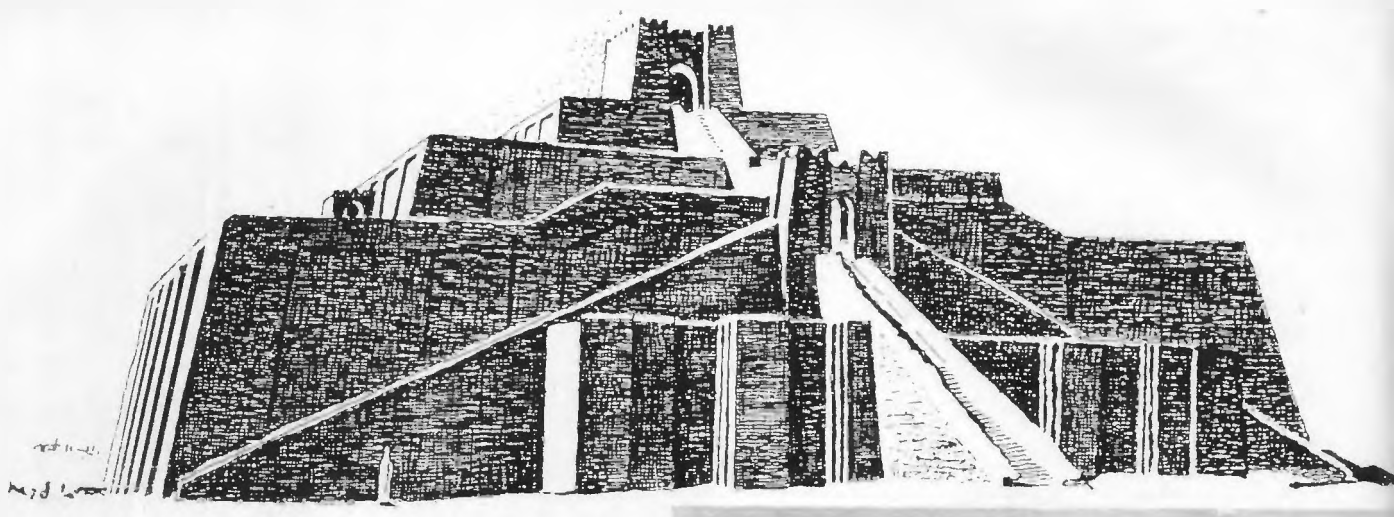

1 △

Mezopotámiában az építkezésekhez agyagból készült, napon szárított vagy kemencében égetett téglát és vert vályogot használtak. Ezért az egykori monumentális alkotásokra — Egyiptomtól eltérően — csupán romhalmazokból vagy egyes irodalmi utalásokból következtethetünk. Romokban maradt fenn Ur városának zikkuratja (toronytemplom és csillagvizsgáló [1, 2]). Az i. e. 2. évezredben felemelkedett észak-mezopotámiai Mari állam fővárosának csak alapfalaiban fennmaradt emléke az egykori hatalmas méretű királyi palota (3).

△ 2

ÉPÍTÉSZET ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET

3 △

△

A trónterem egyik freskójának maradványa (4) Hammurapi kortársát, Zimrilim királyt ábrázolja, amint egy pap kíséretében (holdszarvakkal ékesített, emelt kezű alak) tűz- és italáldozatot mutat be Színnek, a holdistennek.

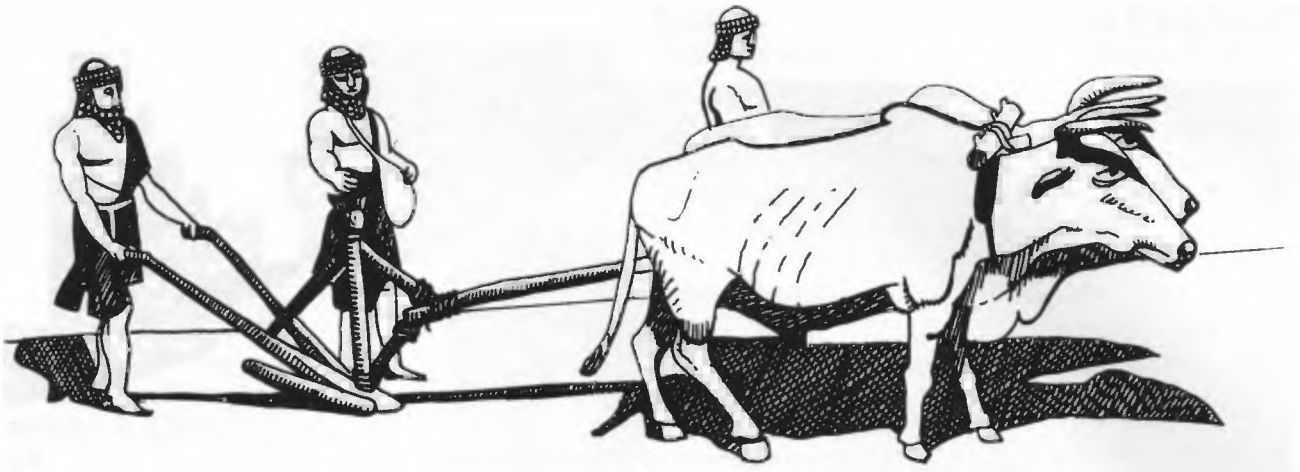

1 △

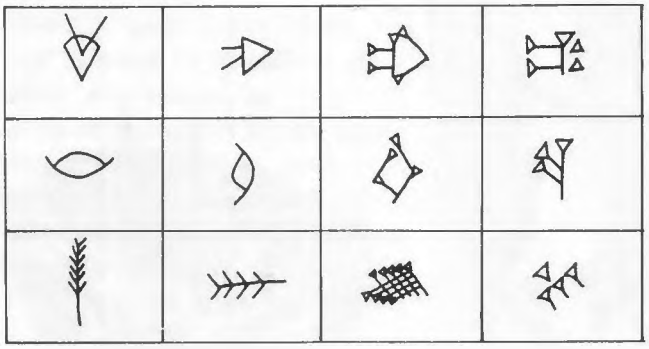

2 ▽

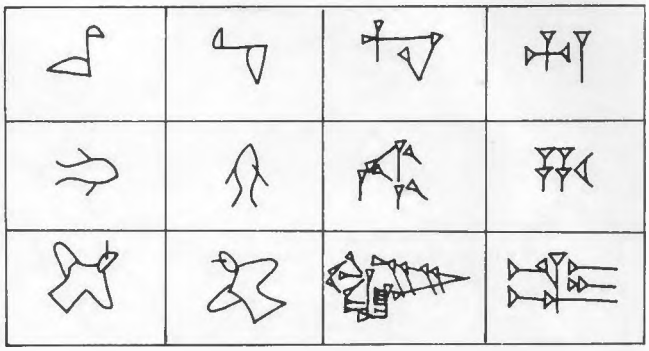

3 ▽

TERMELŐMUNKA – SZELLEMI ÉLET

Mezopotámia jólétének alapja a fejlett földművelés (gabona- és gyümölcs-, főként datolyatermesztés) volt. A terméshozamot a mezőgazdasági technika fejlesztésével is igyekeztek növelni. Ennek egyik érdekes jele a sumer tölcséres eke, amely a vetőmagot pontosan juttatta a barázdába. **(1)**

A szellemi élet állandóságának, folyamatos fejlődésének alapja az írás. A sumer írás **(2, 3)** az egyiptomihoz hasonlóan képszerű jelekből indult ki, s ezek sematikussá válása által jöttek létre a puha agyagban való írás szükségleteinek megfelelő, ék formájú szó- és szótagjelek (ékírás). Az ékírás mintegy 600 gyakrabban használt fogalom-, szó- és szótagjelből áll.

Bonyolult volta ellenére a mindennapi élet széles területein használták: a kereskedelemben és a királyi-
◁ templomi gazdaságok elszámolásaiban is. **(4)**

A szaktudományok közül legfejlettebb a csillagászat. Külön e célra készült zikkuratokon (l. 54. l., 1—2. kép) figyelték meg az eget; e gondos vizsgálódások eredményeként tudták megkülönböztetni a bolygókat a csillagoktól.

KISÁZSIA PARTJAIN

Miközben a Nílus völgyében s a Tigris és Eufrátesz alkotta áradmányos síkságon létrejöttek az első, öntözésen alapuló, magas fejlettségű folyam menti kultúrák, a Földközi-tenger partvidékének és szigetvilágának számos más pontján — eltérő földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők hatására — szintén kialakultak az osztálytársadalmak és államok.

Kisázsia déli partjainak városai a környező síkságok termékenységének, a közeli nemesfém-lelőhelyeknek s az árucseréből adódó üzleti lehetőségeknek köszönhették aranyban-ezüstben való gazdagságukat. (1)

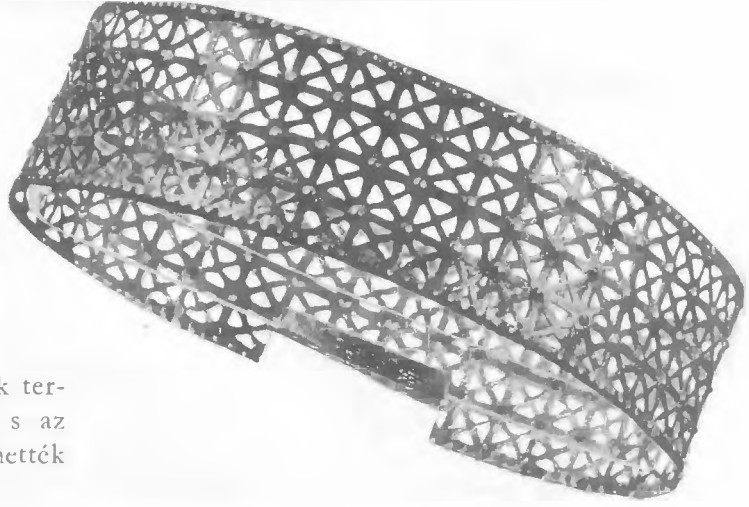

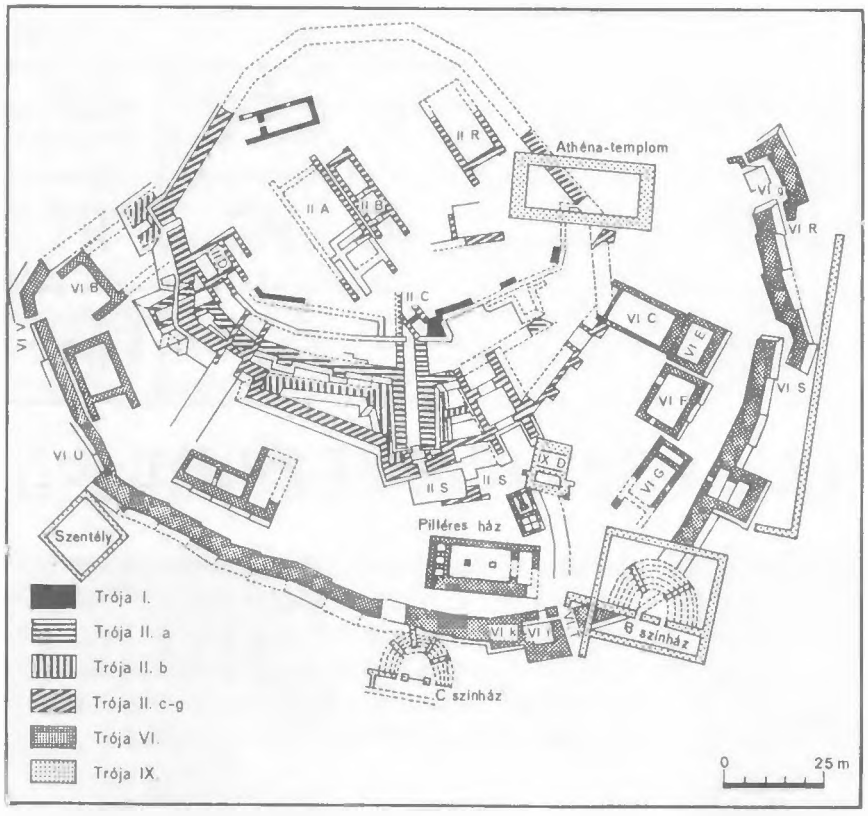

◁ 2

1 △

Az északnyugati part legfontosabb gazdasági és katonai központja a tengerszorosok fölött emelkedő vár és hozzá tartozó város, Ilion — ismertebb nevén Trója. A 2. képen látható alaprajz e város fejlődésének egyes szakaszait mutatja be az i. e. 3. évezred elejétől az i. sz. 3. sz.-ig.

Első virágkorának (i. e. 3. évezred második fele) emlékei közé tartoznak azok az aranyékszerek, amelyeket felfedezőjük, Schliemann tévesen a trójai háború idejére keltezett. (4) Az ugyanebből a korból származó, nefritből és jadeitből készült díszbalták valószínűleg hatalmi jelvények voltak. (3)

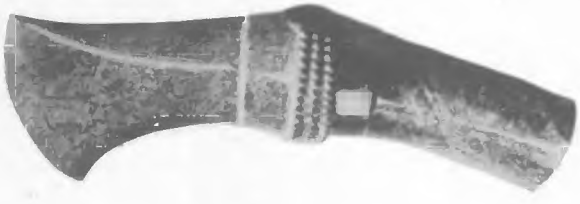

3 ◁

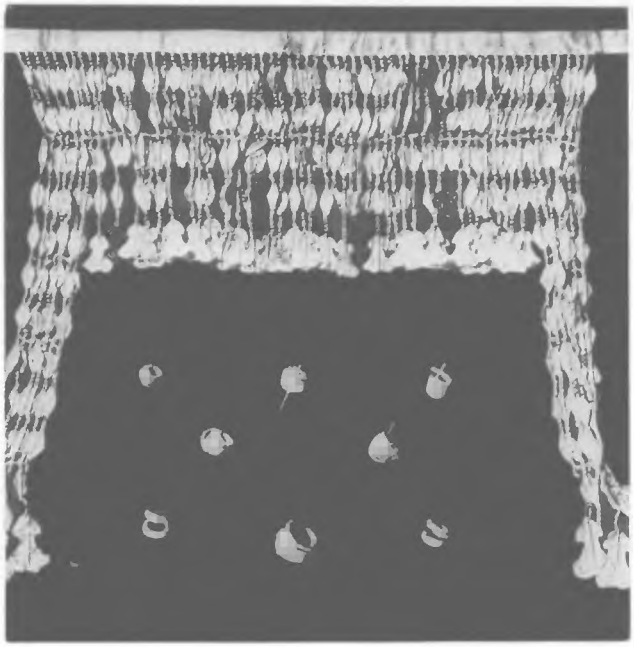

4 ▷

A SZIGETVILÁG ÉBREDÉSE

A Földközi-tenger keleti medencéjének szigetei a neolitikum idején váltak sűrűn lakottá. A bevándorlók a ritka keménységű obszidián kőzetet keresték ezeken a jórészt vulkanikus eredetű szigeteken. A keleti (kisázsiai, szíriai és egyiptomi) partvidékkel való szoros kapcsolat jegyében alakultak ki a szigeteknek: Krétának, Ciprusnak, a Kikládok szigetcsoportjának kultúrái, társadalmai és államai.

1 ▽

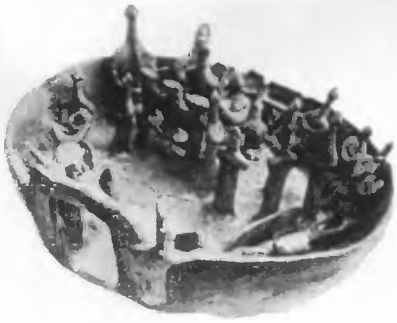

Agyagtemplom-modell a ciprusi Vunuszból **(2)** △

3 △

Az égei-tengeri Kikládok szigetcsoportján kifejlődött elvont szemléletű, de roppant kifejező erejű szobrászati irányzat híres alkotása a hárfázó férfit ábrázoló márványszobor (i. e. 3. évezred második fele) **(1)** és egy női idol Szürosz szigetéről (i. e. 2000 k.) **(3)**.

Kréta szigetén feltárt aranyékszer, a sziget társadalmán belül végbement korai differenciálódás egyik bizonyítéka (i. e. 2000 k.). **(4)** ▽

Európa távolabbi, nyugati területeinek neolitikus, faluközösségeken alapuló társadalmai is eljutottak addig a fokig, hogy a közrendűek munkájának megszervezése útján nagyméretű kőépítkezéseket tudtak létrehozni. Ezek a hatalmas terméskövekből összerótt, ún. megalitikus építmények — e kor európai fejlődésének legfontosabb emlékei — tanúskodnak a nemzetségi arisztokrácia nagy hatalmáról a köznéppel szemben s az osztálytársadalom kialakulásának kezdeti lépéseiről. Bizonyítják az építészet technikájának fejlettségét és ugyanakkor a közelkeleti magaskultúrák hatásának érvényesülését is. Észak- és Nyugat-Európa népei a bronzkorban az ón- és borostyánkő-kereskedelem révén kapcsolatba kerültek az ókori Kelet államaival. Az ún. borostyánkő-út a Balti-tenger partvidékét kapcsolta össze Közép-Európán keresztül Észak-Itáliával.

A megalitikus építkezés nevezetes emlékei: a Málta szigetén feltárt tarxieni templom romjai **(1)**, a terméskövekből egyberótt hatalmas, folyosószerűen kiképzett temetkezőhelyek (dolmenek) **(2)** és a gyakran emberformájúra faragott síremlékek (menhirek) **(3)**.

1 △

2 ▽

3 ▷

MONUMENTÁLIS ÉPÍTKEZÉSEK EURÓPÁBAN

AZ INDUS VÖLGYI KULTÚRA

Az Indus völgyében az i. e. 3. évezred közepe táján sok szempontból a Nílus és a Tigris—Eufrátesz folyamvölgyére emlékeztető, városias kultúra alakult ki. A fejlett technikával épült, szabályos utcasorokba rendezett városok: Mohendzsodaro, Harappa stb. lakói már ismerték a csatornázást és vízvezetéket (1), házaikat fürdőszobával, mellékhelyiségekkel is ellátták.

Kereskedőik — akik az áruk szállítására kerékkel felszerelt szekereket használtak (2) — érintkezésbe kerültek a sumer városokkal.

1 △

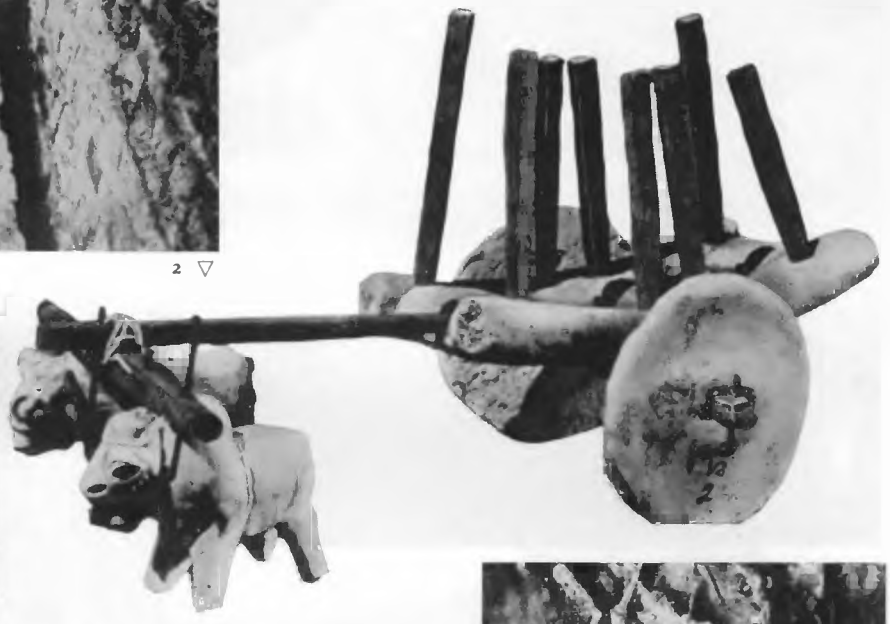

2 ▽

3 △

Az Indus völgyi pecsétlőköveken található írásjegyeket még nem sikerült megfejteni (3, 4), így az itt élt lakosság nyelvéről, népi hovatartozásáról sem tudunk semmi bizonyosat. Lehet, hogy az Indus völgyi lakosság az őse India mai dravida népének.

4 △

Az Indus völgyi kultúrának az i. e. 14—13. sz.-ban az indus (árja) törzsek benyomulása vetett véget. A városok lakosságának elkeseredett, de eredménytelen ellenállásáról ma már csupán a házak pincéiben tömegesen talált, megcsonkított csontvázak tanúskodnak (5) ▷

AZ ÚJBIRODALOM FÁRAÓI

Egyiptom a hikszoszok (l. 46. l.) kiverése után (i. e. 1550) Théba helytartóinak vezetésével ismét egységes állammá vált. Az ekkor létrejött ún. Újbirodalom (kb. i. e. 1550—1070) fáraói az újra egyesített állam katonai erejét fegyveres hódításra használták fel; az i. e. 15. sz. folyamán északon az egész szíriai térséget meghódították az Eufrátesz folyóig; déli irányban Núbia és Etiópia természeti kincseiért indítottak zsákmány- és rabszolgaszerző háborúkat. De nem mondtak le a békés gazdasági kapcsolatokról sem.

1 ◁

2 ▷

Hatsepszut királynő (kb. i. e. 1488—1468) **(1)** a mai Szomáli-félszigetre indított kereskedelmi expedíciót. Az egyiptomiak fegyvert és ékszert szállítottak, ezekért elefántcsontot, aranyat, tömjénfát, illatszert, párducbőrt és eleven majmokat cseréltek.

Az Újbirodalmat megalapító XVIII. dinasztia idején Egyiptom az ókori Kelet legnagyobb katonai, gazdasági és politikai hatalmává lett. A meghódított területeket a fáraó által kinevezett helytartók kormányozták. Ezek rendszerint az ottani helyi arisztokrácia tagjaiból vagy a meghódolt királyok közül kerültek ki. A leigázott területek lakossága természetbeni szolgáltatásokkal, áruszállítással tartozott a fáraóknak.

III. Thotmesz fáraó (kb. i. e. 1468—1436) **(2)** szíriai győzelmeinek emlékére emelt feliratában így szól önmagáról: „Én vagyok Horusz, az Erős Bika, aki megjelenik Thébában... az arany Horusz, a Hatalmas Erejű, a Pompás Felkelésű, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura, Ré istennek vér szerinti fia, Thotmesz, a szépen született, aki életet ad örökké."

Az Újbirodalom első fáraóinak hódításai következtében megerősödött a papi és katonai arisztokrácia, de gazdagodtak a városok közrendű polgárai is. A fáraó már csak névleg volt Egyiptom „tulajdonosának" tekinthető: a valóságos vezető szerepért a papi és a nagybirtokos, katonai arisztokrácia egyes csoportjai harcoltak a felemelkedő városi (kereskedő-kézműves) lakossággal és a jómódú középparasztsággal. Az ily módon kiéleződött társadalmi ellentétek robbantak ki IV. Amenhotep (Ehnaton) (kb. i. e. 1364—1347) fáraó harcában a thébai Amon-szentély papsága ellen. (1) ▷

EHNATON, AZ ERETNEK FÁRAÓ

2 △

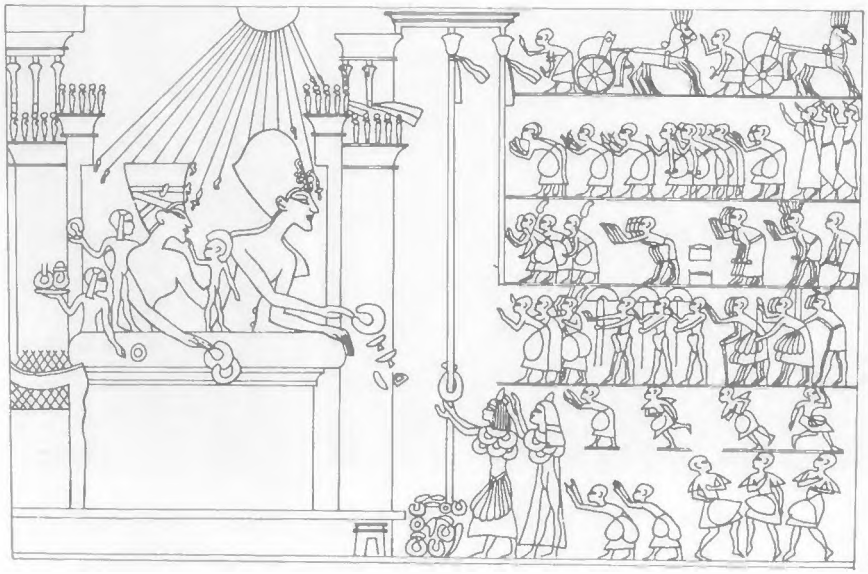

△

E király Ámon helyett új, személytelen istennek, Átonnak, a sugárzó napkorongnak, minden élet kútforrásának védelme alá helyezte magát, családját., és nevébe is Ámon neve helyett Átonét illesztette. (2)

Új fővárost építtetett, és új istenének papi tisztségeit az addig háttérbe szorított rétegek képviselőinek adta. „Senki voltam — ő tett engem valamivé" — vallja egyik híve, Eje pap, akinek nyilvános kitüntetését egy dombormű is megörökíti. (3)

A REFORM KUDARCA

Ehnaton halála után reformkísérlete kudarcot vallott. Egyiptomban teljesen a nagybirtokos, katonai és papi arisztokrácia kezébe került az uralom. Ez a két csoport együtt alkotta a kiváltságos osztályt, amely az addigi szabad parasztságot és kézműves-kereskedő réteget függő helyzetbe juttatta, és a fáraó tevékenységét is saját ellenőrzése alá vonta. Ehnaton utódai közül Tutanhamon (i. e. 1347—38) **(1)** helyreállította a régi kultuszt. Sírkamrájának (az egyetlen épségben fennmaradt egyiptomi királysírnak) kincsei fogalmat adnak a fáraók gazdagságáról és az egyiptomi iparművészet rendkívül magas színvonaláról is.

A Tutanhamon halála után uralomra jutott XIX. dinasztia (kb. i. e. 1334—1186) fáraói mindinkább a hadseregre támaszkodtak. A dinasztiaalapító Horemheb fáraó megörökíttette azt a jelenetet is, amint ajándékokat oszt ujjongó katonáinak és hivatalnokainak. **(2)** ▽

1 ▷

△

Utóda, I. Széti **(3)** harci kocsiján, emberfeletti nagyságban ábrázoltatta magát, amint halálra nyilazza és széttapossa ellenfeleit.

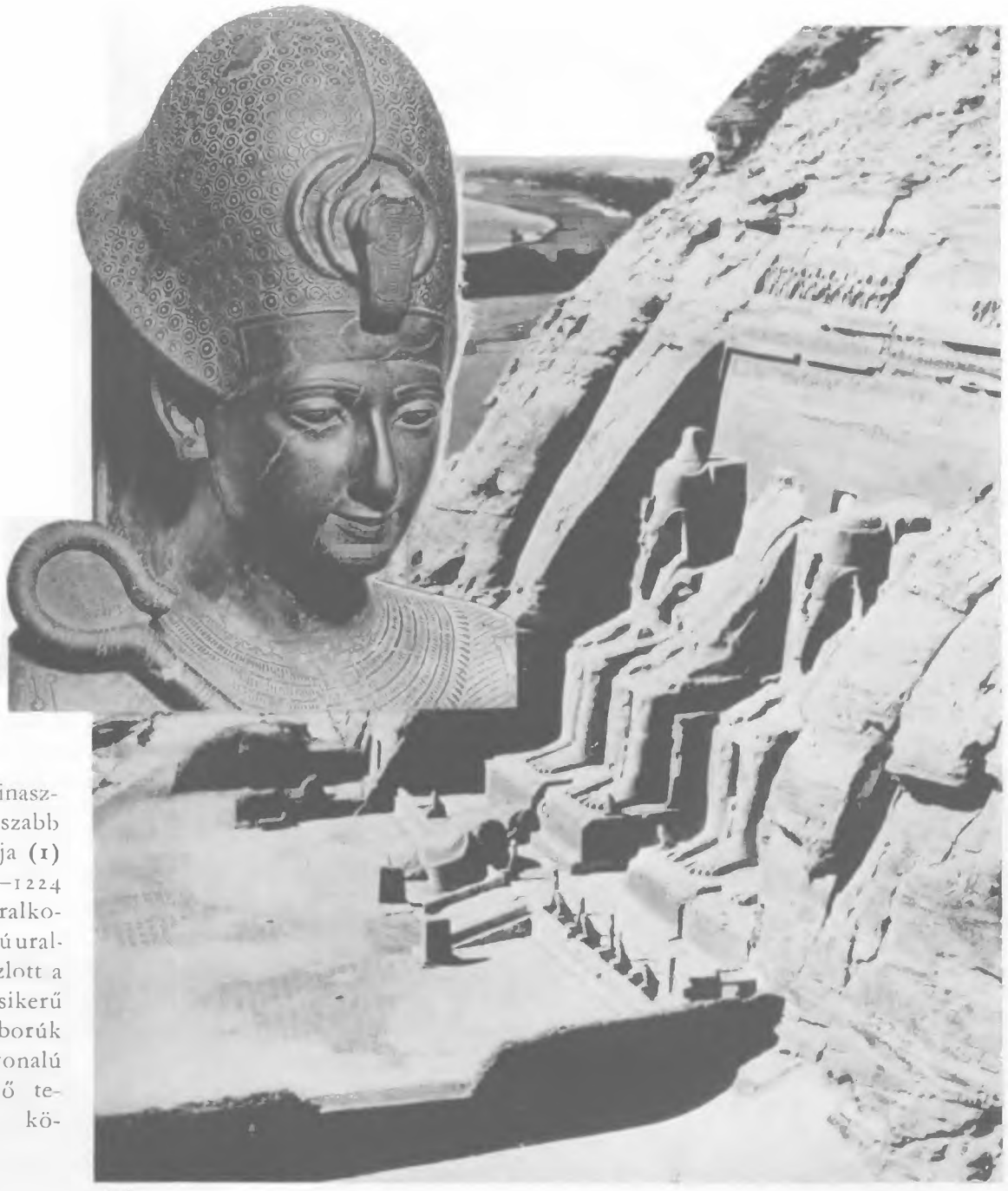

1 ▷

A XIX. dinasztia leghosszabb életű fáraója (1) i. e. 1290—1224 között uralkodott. Hosszú uralma megoszlott a váltakozó sikerű hóditó háborúk és a nagyvonalú békés épitő tevékenység között.

2 △

II. RAMSZESZ

Az egyiptomi monumentális szobrászat legcsodásabb alkotásai közé tartoznak az Abu Szimbel sziklafalából kivésett emberfeletti méretű szobrok (2), amelyek mind a fáraót ábrázolják.

Romjaikban is lenyűgöző látványt nyújtanak az egykori Thébában (a mai Karnak és el-Ukszor [Luxor] falvak határában) épült templomok oszlopcerdői, szentélyei, díszkapui, szobordíszei. A templomok falait borító domborművek és hieroglif feliratok az Újbirodalom fáraóinak sikereit, győzelmeit hirdetik. (3) ◁

A HETTITA BIRODALOM...

A folyamvölgyi nagy birodalmaktól északra, Kisázsia ércekben gazdag hegyvidékein alakult ki a hettita birodalom. Asszír kereskedők már az i. e. 2. évezred elején rendszeresen felkeresték ezt a területet; ékírásos feljegyzéseiket Kanes (ma Kültepe) városában találták meg. (1)

Az i. e. 1700 körüli években Kisázsia keleti felének törzsei az indoeurópai nyelvet beszélő hettiták vezetésével egységes királysággá egyesültek. Királyaik jelvénye a szárnyas napkorong volt. (2) (Ez a szimbólum egyiptomi eredetű, később az asszír és a perzsa uralkodónak is jelvényévé lett.) Az uralkodó személyét — a többi ókori keleti monarchiáktól eltérően — nem övezte isteni tisztelet, és hatalmát a királyi család többi tagjából és a birodalom főméltóságaiból álló tanács korlátozta.

1 ▷

2 ▷

3 ▷

A mezopotámiai ékírás átvételével alakult ki írásbeliségük, központi adminisztrációjuk; a 3. képen Urhi-tesup király (i. e. 1280—1275 k.) — hivatalos pecsétjének agyaglenyomatát látjuk.

4 △

A hettita királyok az i. e. 14. sz.-ban Kisázsián túl Mezopotámia és Szíria északi részére is kiterjesztették hatalmukat, és valóságos birodalom uraivá lettek. A mai Bogazköy helyén épült fővárosuk, Hattusas palotái, oroszlánfejekkel díszített várkapuja **(4)**, a királyi palotához tartozó, sziklába épített kazamaták **(5)** építési technikájuk fejlettségéről tanúskodnak. Művészetük jellegzetes emlékei a domborművek — például a szarvas hátán álló Tesup viharisten ábrázolása. **(6)**

Messzire tekintő diplomáciájukról és kereskedelmi kapcsolataikról a királyi palotában feltárt levéltár több tízezer agyagtáblája tesz bizonyságot.

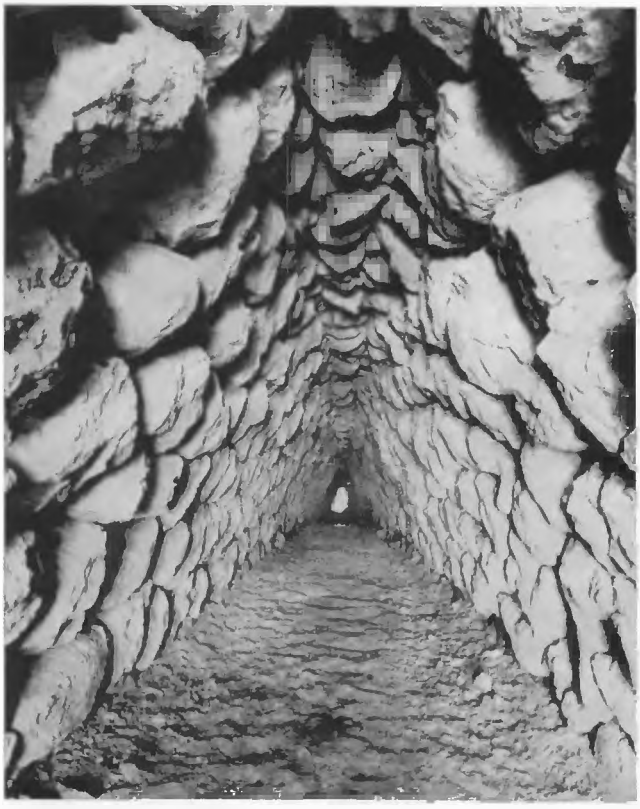

5 ◁

6 ▷

...ÉS FŐVÁROSA: HATTUSAS

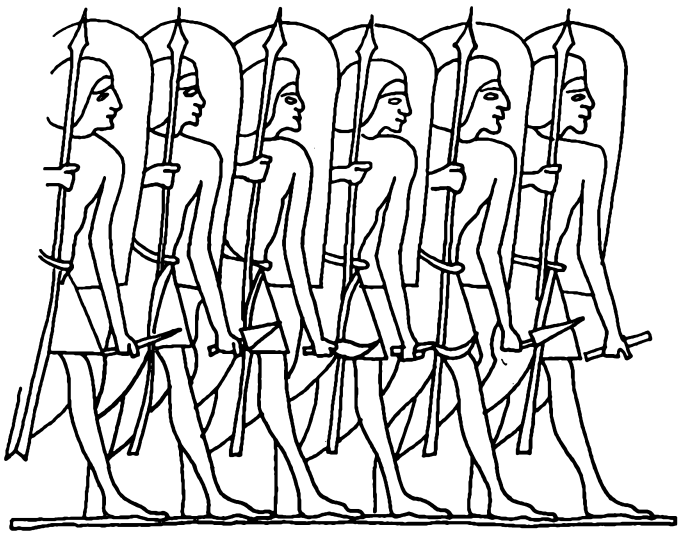

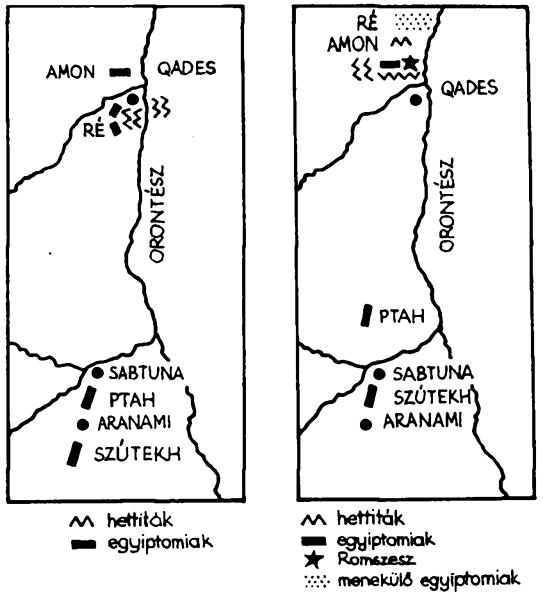

2 ▷

Egyiptomi lándzsások II. Ramszesz seregéből (1) △

BIRODALMAK HARCA

Az ókori Kelet történetének nagy háborúi közé tartozik az a hadjárat, amelyet II. Ramszesz fáraó (l. 63. l.) indított a hettita birodalom ellen az Ehnaton kora óta elvesztett szíriai területek visszaszerzéséért.

A döntő csatáról (Qades, i. e. 1285), amelyben az egyiptomi fáraónak csak nehezen sikerült kimenekülnie a bekerítésből **(2)**, a hivatalos egyiptomi verzió, a fáraók kancelláriájára jellemző stílusban, így számol be:

„Miközben Őfelsége az előkelőkkel tanácskozott, Hatti nyomorult, legyőzött fejedelme közeledett seregével, harcikocsizóival és sok idegen néppel. Átkeltek a Qadestól délre fekvő csatornán, behatoltak Őfelsége seregei közé, melyek erről mit sem sejtettek. Őfelsége seregei és harcikocsizói megfutottak előlük észak felé... ekkor Hatti legyőzött fejedelmének ellenséges csapatai bekerítették Őfelsége kísérőit... Mikor Őfelsége meglátta őket, felállt, s magára öltötte harci díszét, felvette páncélját: olyan volt, mint Baál isten, haragja órájában... de Őfelsége egyedül volt, nem volt más vele."

▽ Hettita harci kocsi **(3)**

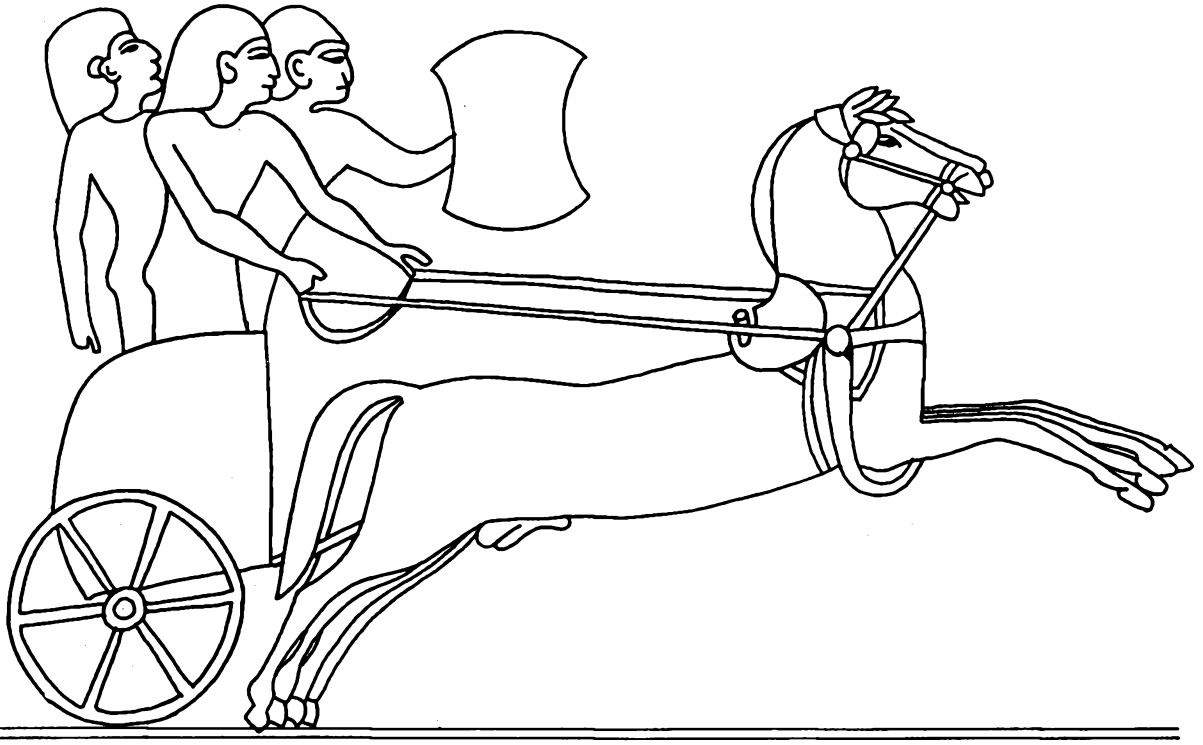

Hammurapi birodalma (l. 53. l.) csak másfél évszázadra tartotta fenn a Folyóvölgy egységét. Az i. e. 16. sz. utolsó évtizedeiben új népek nyomultak a már eddig is viharos történetű térségre. Babilón környékén fennmaradt a helyi dinasztia uralma — egy itteni, i. e. 15. sz.-i határjelző követ látunk az **1.** képen —, ámde Kelet hegyvidéke felől a kasszita törzsek meghódították egész Közép- és Dél-Mezopotámiát (ekkor szűnt meg a sumer mint élő nyelv), északon az indoeurópai lótenyésztő mitanniak alapítottak államot, és messze északkeleten feltűnt a félelmetes jövőre hivatott asszír nép. Mindezek a népek átvették, de tovább is fejlesztették Mezopotámia hagyományait. Az ókori Közel-Kelet nagy birodalmai — a kasszita Mezopotámia, Egyiptom,

1 △

2 △

MEZOPOTÁMIA HAMMURAPI UTÁN

Mitanni és Asszíria — az i. e. 15. sz. óta rendszeres kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatban álltak egymással: szövetségi szerződéseket, kereskedelmi egyezményeket kötöttek, az uralkodó családok dinasztikus házasságokkal igyekeztek szilárddá tenni a baráti kapcsolatokat.

◁ Az érintkezés meggyorsította a technikai ismeretek terjedését: ekkor vált általánossá a vas használata, a lótenyésztés (korábban a szamarat használták málhás állatnak) és a harci kocsi alkalmazása. Karaindas kasszita király (kb. i. e. 1450) újjáépítette Uruk ősi sumer templomát **(2)**; a királyi pecsétek a sumer—akkád mitológia jeleneteit idézik fel **(3)**.

MEZOPOTÁMIA KULTÚRÁJÁNAK KISUGÁRZÁSA

A sumerek és akkádok alkotta mezopotámiai államszervezet és kultúra kisugárzása az i. e. 2. évezred folyamán elhatolt a Tigris folyótól keletre fekvő területekig. Ennek a térségnek elami és hurrita népei részben a sumerhez hasonló írásrendszereket hoztak létre, részben pedig átvették és saját nyelvükre alkalmazták az ékírást.

1 ▷

2 ◁

3 ▽

Ezeknek a népeknek államszervezete, anyagi kultúrája, vallása és művészete egyaránt tükrözi a sumer és akkád hatást.
A Perzsa-öböl partján fekvő Elamban Szuszának — a közel-keleti földművelés egyik legkorábbi központjának — a környékén már a 3. évezred vége óta erős állam, az elami királyság jött létre; uralkodói váltakozó sikerű, alig szűnő harcokat vívtak Mezopotámia mindenkori hatalmasaival.

A szuszai szobrászműhelyek alkotásaiból kiderül az elami és mezopotámiai istenvilág részbeni azonossága (3), a vallási szertartások sok közös vonása (1), de egy-egy képet látunk a mindennapi életről is (2).

Az asszír nép kialakulásának színhelye a Tigris és Záb folyók alkotta háromszög. (1) Ezen a térségen akkád és hurrita törzsek összeolvadásából jött létre a sémi nyelvet beszélő asszír nép.

1 ▽

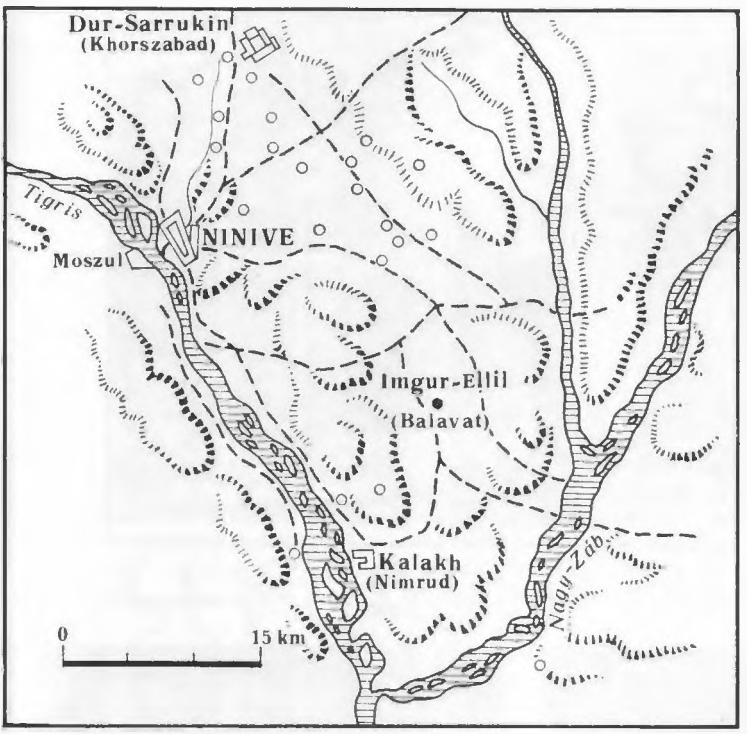

2 △

3 ▽

AZ ASSZÍR ÁLLAM KEZDETEI

Törzsfői Hammurapi alatt az óbabilóni birodalom adófizetői és alattvalói lettek, és csak a kaszszita betörés idején (l. 67. l.) nyerték vissza önállóságukat.
Az asszír nép legfőbb istenének, a vegetáció és állatvilág urának neve azonos az ország fővárosának nevével: Assur. Később hadistenné, az asszír hódító hadjáratok pártfogó istenévé lett. (2)

I. Tukulti-Ninurta asszír király (i. e. 1230 k.) az Ótestamentumban „Nimród" néven fordul elő. Zsákmányszerző és hódító háborúival nagyhatalommá tette Asszíriát, híre messze túlterjedt saját állama határain. Hadjáratai azt a célt szolgálták, hogy állama számára megszerezze a Mezopotámiától északra húzódó hegységek réz- és ólomlelőhelyeit, és ellenőrzése alá vonja az Eufrátesz mentén húzódó kereskedelmi útvonalat is. Képünk a királyt tűzáldozat bemutatása közben ábrázolja. (3)

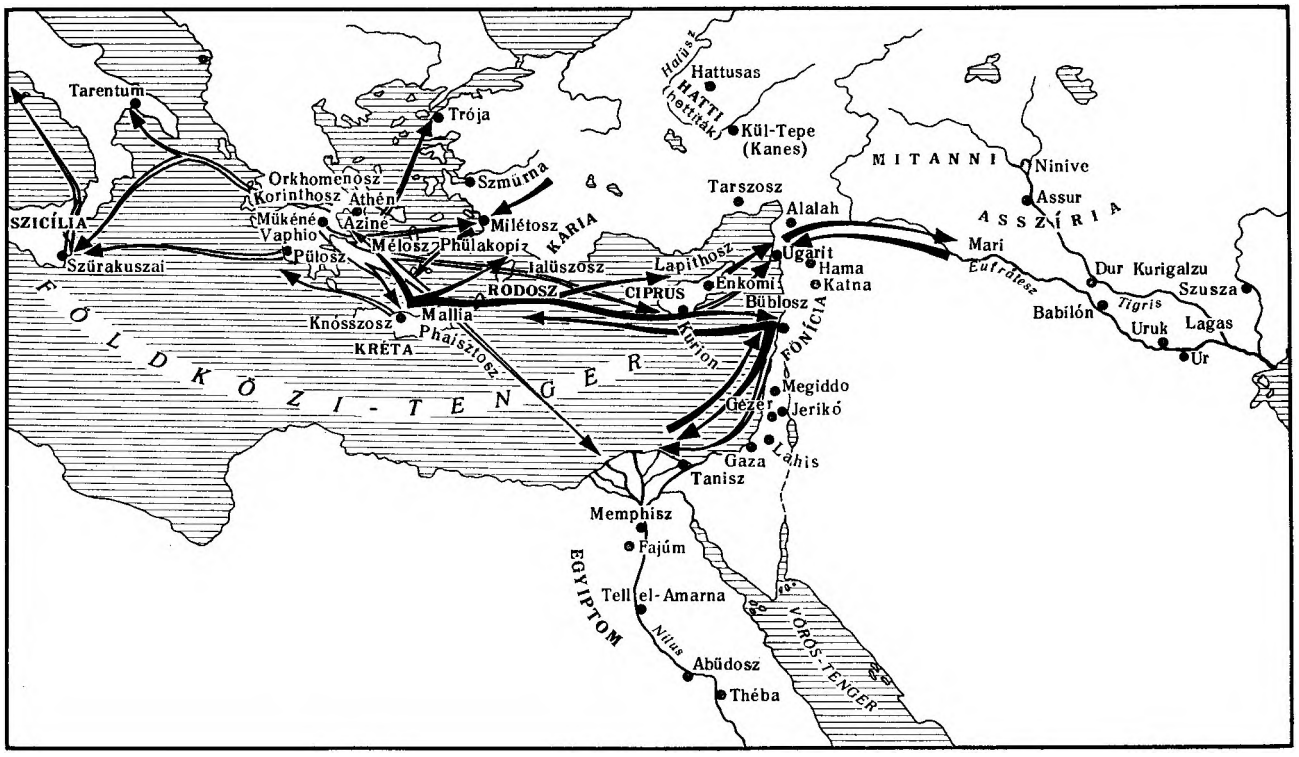

1 △

KRÉTA SZIGETE — A FÖLDKÖZI-TENGER ÚRNŐJE

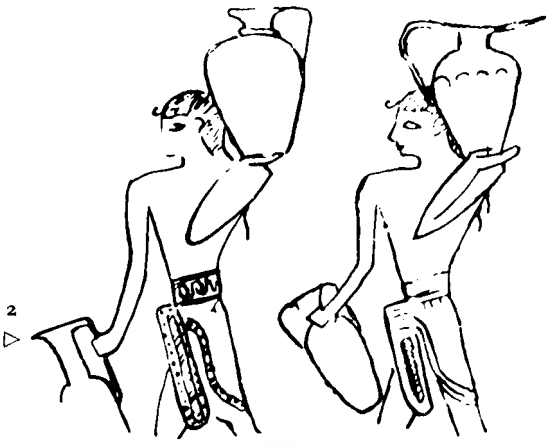

2 △

„Van bizonyos Krété, sziget ez, közepében a borszín tengernek, szép dús partját a habok körülöntik; rajta kilencven város, azokban számtalan ember... És Knósszosz nagy vára, kilenc évig hol a legfőbb Zeusszal társalgó Minósz gyakorolta uralmát" — írja a görög eposz, az *Odüsszeia* (19, 172 skk.). Kréta szigete már az újkőkorszak idején lakott volt, a bronzkorban pedig (főként a 17—14. sz.-ban) fekvésénél fogva a Kisázsia, Egyiptom, Szíria és Európa közötti árucserének egyik fontos központjává lett. **(1)**

A sziget felemelkedésében különösen az egyiptomi kapcsolatok játszottak fontos szerepet. A keftiu (krétai) nép képviselői egyiptomi falfestményeken is megjelennek. **(2)**

Az i. e. 17. sz. óta a sziget területén létrejött a királyi hatalom; a legjelentősebb központok Knósszosz, Phaisztosz és Mallia voltak. A termékeny síkságok bor- és olajtermésének kivitelén és a közvetítő tengeri kereskedelem hasznán meggazdagodott királyaik egykori pompájának és hatalmának emlékét a paloták romjai őrzik. Képünk a malliai palota alaprajzát mutatja. **(3)** ▷

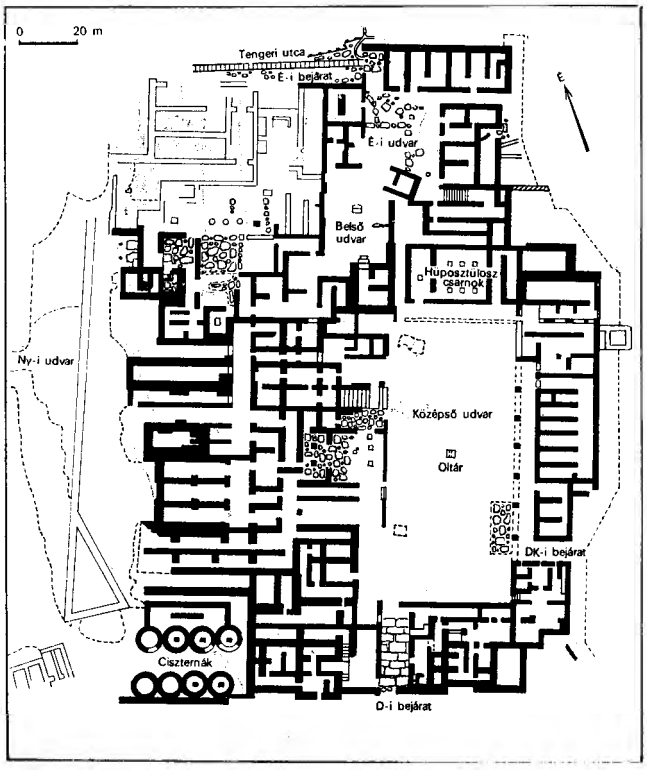

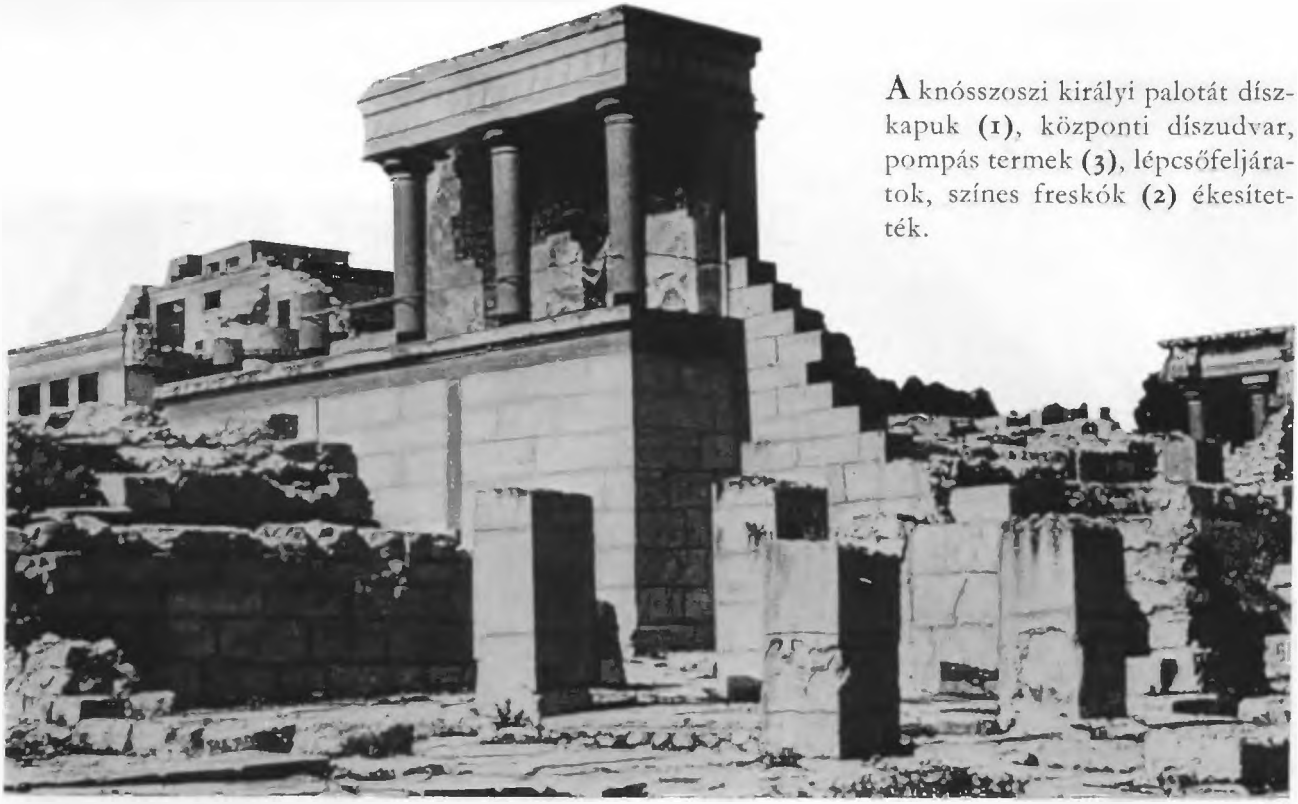

A knósszoszi királyi palotát díszkapuk (1), központi díszudvar, pompás termek (3), lépcsőfeljáratok, színes freskók (2) ékesítették.

1 △

A KNÓSSZOSZI PALOTA

2 △

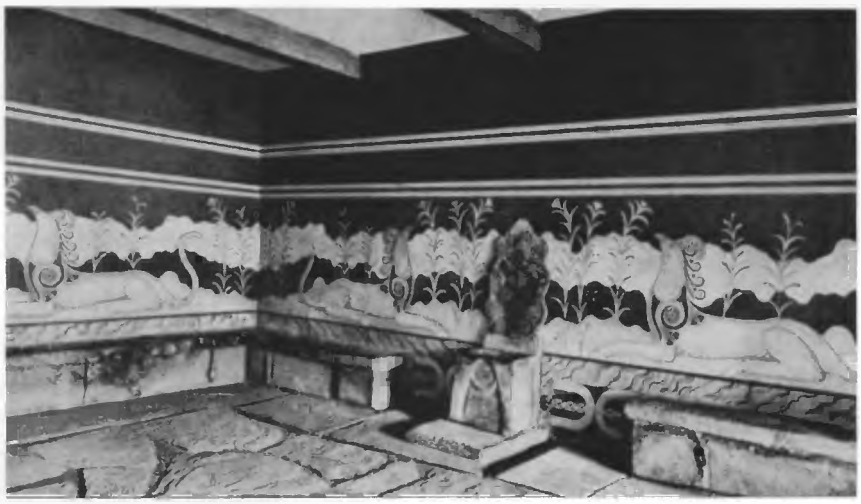

3 ▷

4 ▷

A palota a hozzá csatlakozó műhelyekkel és raktárhelyiségekkel (4) s a bennük felhalmozott készletekkel (boros és olajos amforák, hatalmas réztömbök stb.) egyszerre mutatja be Knósszosz királyainak, a „Minószoknak" rendkívüli gazdagságát, pompaszeretetét és hatalmuk gazdasági alapját: a hajózás és tengeri kereskedelem feletti ellenőrzésüket.

A több mint egy évszázad folyamán kiépült palotakomplexus valóságos útvesztő, labirintus volt. (A szó eredetileg a szent kétágú szekercék, labrüszok őrzési helyét jelenti.) Feltárása századunk egyik nagy ásató régészének, A. Evansnek érdeme.

Az i. e. 17—16. sz. folyamán Knósszosz királyai minden valószínűség szerint a többi központ királyai fölött is fennhatóságot gyakoroltak, és Kréta szinte egyedüli urainak számítottak.

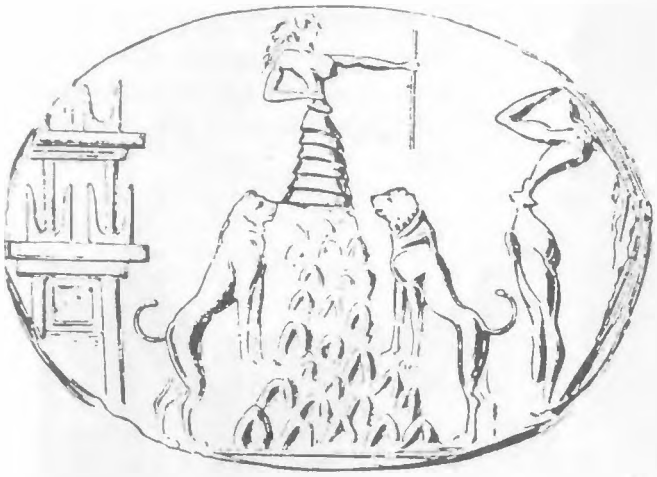

2 ▽

3 ▽

Knósszosz legfőbb istennőjét, a természet és állatvilág urnőjét (akinek neve még ismeretlen) örökíti meg ez a pecsétlenyomat. (1)

KRÉTA TÜNDÖKLÉSE ÉS PUSZTULÁSA

A királyi gazdaságok iratai agyagtáblákon maradtak fenn, a krétai ún. „lineáris A" (3), illetve az akháj hódítás után a „lineáris B" írásban. Magát a krétai nyelvet nem ismerjük, s a „lineáris A" írás is megfejtetlen még.

Akrobaták bika hátán végrehajtott nyaktörő mutatványát látjuk a 2. képen. Az efféle játékokat ábrázoló pecsétek és freskók elég nagy száma valószínűvé teszi, hogy rendszeresen ismétlődő kultikus szertartások keretében történtek; ezeknek a szertartásoknak halvány emlékét őrzi talán az emberfaló Minotauroszról (Minósz király bikafejű szörnyeteg fiáról) szóló mitikus elbeszélés is.

4 ◁

5 ▷

A Krétától északra fekvő Théra szigetét az i. e. 16. sz. végén rettenetes erejű vulkánkitörés pusztította el (4. és 5. képünk a nem régóta folyó ásatások szenzációs leleteit mutatja); a nyomában járó föld- és tengerrengés Kréta palotáit és városait is romba döntötte (ennek elhomályosult emléke lehet az Atlantisz-mítosz). A természeti erők okozta pusztulás megkönnyítette az akhájok számára a sziget nagy részének elfoglalását.

Kréta felemelkedésével egyidőben, az i. e. 2. évezred első sz.-aiban nyomultak be a Balkán déli részére a görög törzsek első csoportjai, az akhájok. Az i. e. 16. sz. elejére a törzsfők vezetésével a görög szárazföldön is kialakultak a központilag megszervezett királyságok. Az akháj törzsek fegyveres arisztokráciájára támaszkodó királyok több ezer négyzetkilométer területű államok korlátlan urai voltak; székhelyüket a megerősített központokban rendezték be. Máig is fennmaradtak a legfontosabb centrum, Mükéné, továbbá Tirünsz és Pülosz palotakomplexusának romjai. A köznép munkájával hatalmas épületeket, várfalakat emeltek: óriási méretű, faragatlan kőtömbökből egyberótt palotákat s a hettita építkezésre (l. 65. l.) emlékeztető díszkapukat (2), föld alatti folyosókat (1).

A királyi család tagjai eleinte (az i. e. 16. sz.-ban) kincsekkel telezsúfolt aknasírokba, később (az i. e. 15. sz. óta) hatalmas méretű kupolasírokba, ún. tholoszokba (3) temetkeztek.

1 △ 2 ▽

MÜKÉNÉ, TIRÜNSZ, PÜLOSZ

3 ▽

A leghatalmasabb akháj állam, Mükéné s a többi, hasonló szervezetű, „mükénéi típusú" királyság uralkodói a lakosság adójából szerzett jövedelmeiket zsákmányszerző háborúk útján is növelték. Ércsisakú, bronzpáncélba (1) öltözött harcosaik (2) Krétát is elfoglalták (i. e. 15. sz.).

2 ▷

1 ▷

MÜKÉNÉ KINCSEI

3 ▷

4 ▽

A mükénéi vár bejárata mellett, zárt körben elhelyezett aknasírokba temetkeztek az i. e. 16. sz.-ban uralkodott királyok és családtagjaik. H. Schliemann ásatásai révén a sírokból a halottakkal együtt eltemetett páratlan értékű és máig rejtélyes eredetű dísztárgyak kerültek elő: aranyserlegek, díszfegyverek, diadémák (3), ékszerek, a halottak arcvonásait megörökítő aranymaszkok (4) és a testüket borító aranylemezek.

Az „istenek táplálta” királyoknak, valamint a környezetükben élő nemzetségfőknek és fegyvereseknek legfőbb szórakozása béke idején a testi erejüket, ügyességüket, bátorságukat próbára tévő vadászat és egyéb „sportszerű” vállalkozás. Egy-egy hírhedt pusztító nagyvad elejtése kivételes teljesítménynek számított; még évszázadok múltán is élt az emléke a nép ajkán. Így születtek mítoszok a kalüdóni vadkan elejtéséről (Meleagrosz) és Héraklész vitézi tetteiről: a nemeai oroszlán, erümanthoszi vadkan, krétai bika, lernai vízisárkány megöléséről, ill. elfogásáról.

Vad bikák befogását mutatja a Vaphióban talált aranykehely. **(1)** ▷

Vadkanvadászatot ábrázol egy tirünszi freskótöredék. **(2)** ▽

◁

NEMESEK, ÍRNOKOK, DOLGOZÓK

Krétai mintára a mükénéi uralkodók is központilag szervezték meg a királyi gazdaságot. Az adóbevételeket, a földművesek és kézművesek szolgáltatásait, az áldozati bevételeket és kiadásokat, leltárakat és katonai felszereléseket írásban tartották nyilván. Nagy számban kerültek elő ilyen jellegű, ún. „lineáris B” írású **(3)** agyagtáblák (vö. 72. l.) a püloszi királyi palotából (i. e. 1300 k.). A „lineáris B” írás megfejtése végleg bebizonyította, hogy a mükénéi kor népe görögül beszélt.

A TENGERJÁRÓ AKHÁJOK...

1 △

2 △

3 ◁

A Kréta hatalmának örökébe lépő akhájok harcosai és tengerészei, hol kalózokként, hol békés kereskedőkként bejárták a Földközi-tenger távoli térségeit is. Egykori jelenlétükről és kereskedelmi kapcsolataikról tanúskodnak a Földközi-tenger partvidékének számos pontján — Rodosz szigetén csakúgy **(1)**, mint Siracusa környékén **(2)** — előkerült vázák. Ezek eredetileg bor, olaj, illatszerek szállítására és tárolására szolgáltak, és csak ma értékeljük őket önálló művészi alkotásokként is.

Az akháj technikának és művészetnek hatása érezhető mindenütt e térségben. Mükénéi hatás alatt fejlődött az i. e. 14. sz. óta a Ciprus szigeti vázafestészet. **(3)**

Még a távoli Ugaritban (l. 92. l.) feltárt, boltozatosan kiképzett sírkamrák is a mükénéi tholosszírok építési technikájának és típusának hatását mutatják. **(4)** ▽

...ÉS HÍRÜK KISÁZSIÁBAN

5 △

A hettita birodalom (l. 64—65. l.) uralkodói is tudtak az akhájokról. Diplomáciai levelezésükben többször esik szó az „Akkhijava" államról. (6) △

A mükénéi kor emberei „jól épített hajóikon" eljutottak Rodoszra, Kisázsia nyugati partjának egyes kikötőibe (Milétosz), áruik utat találtak délen a szíriai partokig (Ugarit), északon a nyugat-kisázsiai városok szövetségének élén álló s a tengerszorosokon uralkodó Trójáig. (5) Ezek a kapcsolatok — éppen Trója neve emlékeztet erre — korántsem mindig csak békés és kereskedelmi jellegűek. A mükénéi királyok nemegyszer ostromoltak meg békés városokat. (7) A tengerszorosokat ellenőrző jól megerősített városok elleni zsákmányszerző célú támadások sorába tartozott tulajdonképpen az ún. trójai háború is.

Az i. e. 13—12. sz. fordulója körül indult meg ez a rablótámadás: a mükénéi királyoknak és szövetségeseiknek utolsó nagy közös katonai vállalkozása. Heroikussá tisztult emlékét Homérosz eposzai őrizték meg számunkra.

7 ▽

A TÁVOLI NYUGAT: EURÓPA BRONZKORA

Amikor Ázsiában és Észak-Afrikában a Közel-Kelet népei, Európában pedig az akhájok már létrehozták magas szinten szervezett államaikat, Közép- és Nyugat-Európában még a törzsi-nemzetségi társadalom viszonyai uralkodtak. Az itt élő népek jobbadán még származás szerint tagozódtak törzsekre, nemzetségekre; ezeken belül már kiemelkedett egy vezető réteg, a nemzetségi arisztokrácia, de ennek irányító szerepe még nem fejlődött állandó uralommá. A két világ: az osztályállamoké és a nemzetségi szervezeté, érintkezett egymással, hatott egymásra.

Közép-Európa útjait vándorkovácsok, fegyvermívesek, bronzkereskedők járták. Egyes nemzetségfők az értékes fegyverekből, dísztárgyakból nagy készleteket gyűjtöttek, s ezekből kerültek ki a bronztárgyak gazdag gyűjteményét, támadás elől elrejtett kincseket magukba foglaló ún. depó-leletek. **(1, 2)**

1 △ 2 ▽

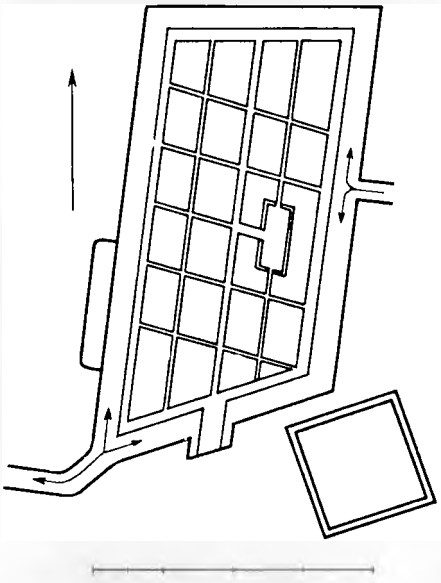

A Pó síkságának lakói, a terramare kultúra emberei (kb. i. e. 12—11. sz.) szabályos utcasorokba rendeződő cölöpépítményekben laktak **(3)** — tehát szervezett közösségekben éltek.

Az önkereskedelem kapcsolatokat teremtett a keleti birodalmak és a távoli nyugati Britannia lakói között.

Egyes feltevések szerint Britannia hatalmas kőtömbökből és kőlapokból egyberótt monumentális méretű Nap-szentélye (Stonehenge) a mükénéi építészet hatását mutatja. **(4)** ▽

3 △

A TENGER NÉPEI

A bronzkori Kelet nagy válsága: az északról dél felé zúduló „tengeri népek" (1, 2) rohama a termékeny síkságok letelepült földműves népei ellen. Ez az első nagy népvándorlás az i. e. 13. sz. második felében indult meg, és több mint egy századon át okozott egyre újabb megrázkódtatásokat a Földközi-tenger térségében. A rohamok megdöntötték a hettita birodalmat — Kisázsiában fríg (phrüg) törzsek telepedtek le, és két államot hoztak létre: a félsziget belsejében Frígiát (Phrügia), nyugati részén pedig Lídiát (Lüdia).

Egyiptom fáraói nem egy győzelmet arattak a betolakodók felett (3), de végül is nem tudták megakadályozni a „barbárok" benyomulását és tartós letelepedését. A meggyengült Újbirodalom fáraóinak trónjára líbiai és núbiai hódítók ültek.

Ebben az időben (i. e. 1200 k.) omlott össze az akháj államrendszer is, s a görög földön új törzsi csoportok: dórok, iónok, aiolok vették át a vezető szerepet. A szíriai—palesztinai térségben is új népek alakították meg államaikat: a föníciaiak, arámiak, héberek és filiszteusok.

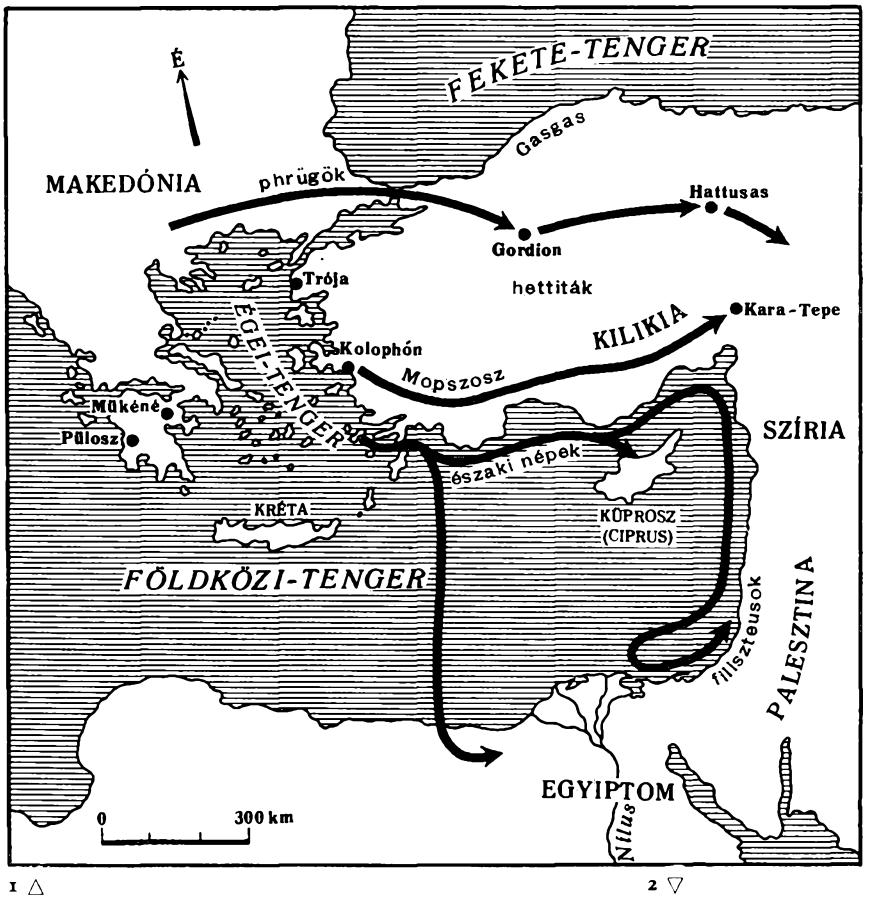

1 △ 2 ▽

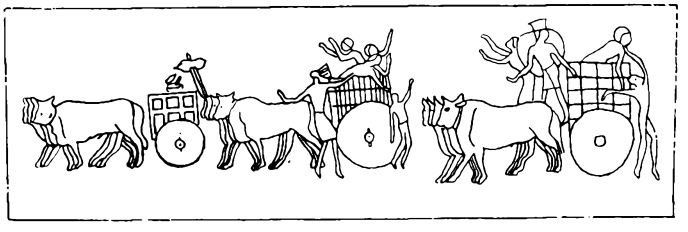

3 ▽

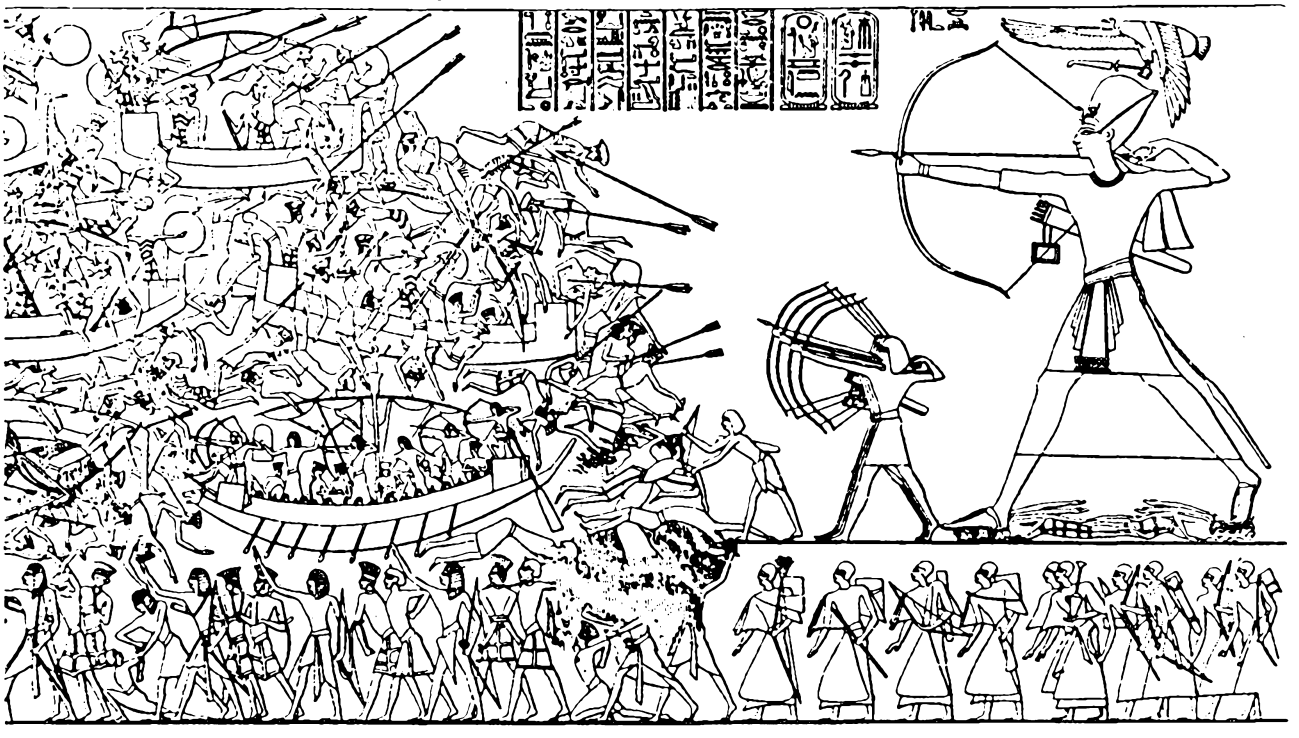

Az egyiptomi Újbirodalom, Kréta és a hettita birodalom virágzásának idején, az i. e. 2. évezred közepe táján alakult ki a Huangho völgyében élő törzsek első szilárd szövetsége, Anjang központtal. **(3)** A közrendűek közül ekkor már kiemelkedtek a nemzetségi-katonai arisztokrácia tagjai — ezeket harci kocsijukon, harci ménjeikkel együtt temették el. **(1)**

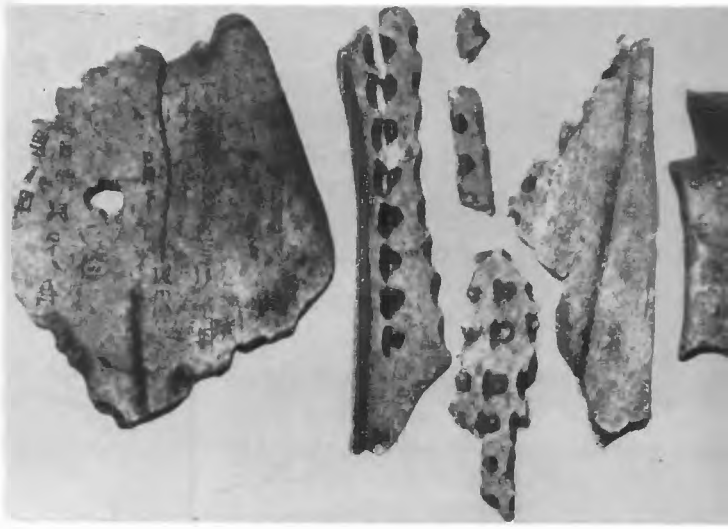

A TÁVOLI KELET: KÍNA FELEMELKEDÉSE

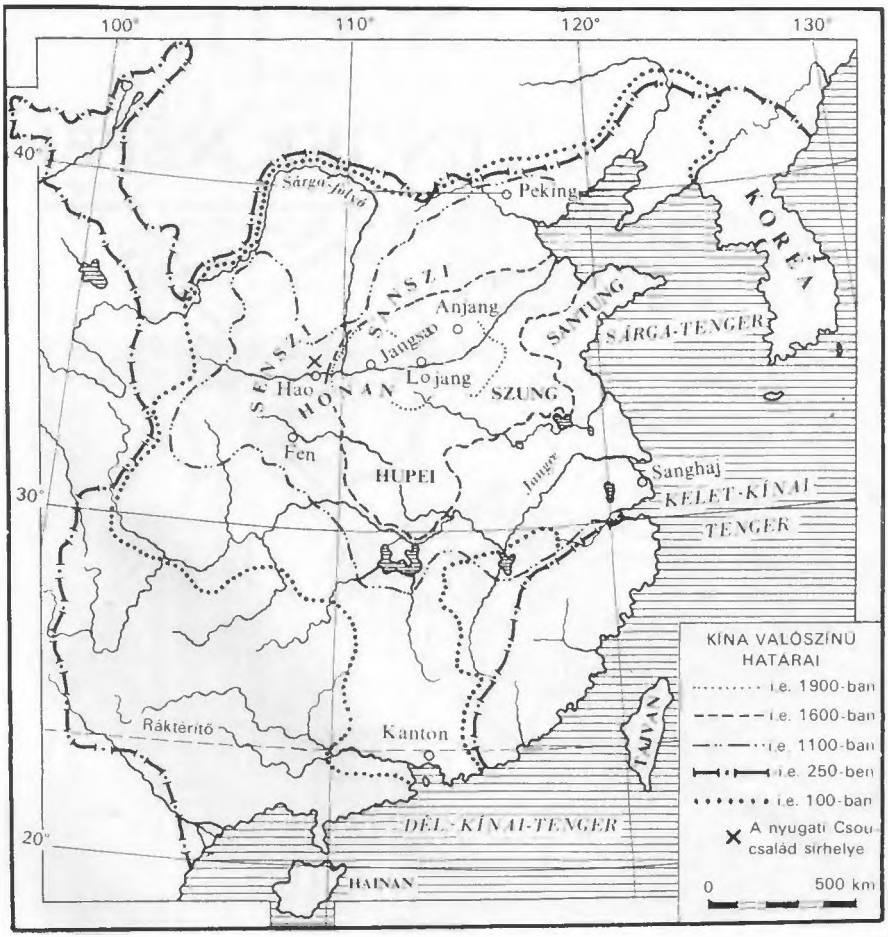

Az arisztokrácia élén álló császárok, a Sang- és Jin-dinasztia tagjai (kb. i. e. 1550—1050) a nemzetségek egyesüléséből létrejött faluközösségek földjeinek legfőbb tulajdonosai lettek, ők voltak a termelőmunka és vallási rítusok irányítói. Az i. e. 11. sz.-ban uralomra került Csou-dinasztia a szomszédos törzsek meghódoltatásának eredményeként hatalmát kiterjesztette a Huangho és a Jangce folyamok közötti egész térségre és a vele határos területekre is. Az immár nagy kiterjedésű birodalom 71 fejedelemségre oszlott, legtöbbjük élén a királyi család valamely tagjával.

Az áldozati állatok csontjaira (ún. jóslócsontokra) vagy teknősbéka héjára írt kérdéseket — amelyek egyaránt vonatkozhattak az időjárásra, a terméskilátásokra vagy szökött rabszolgák megtalálására — a papok a császárok nevében válaszolták meg. Egy jóslócsont **(2)** szövege így hangzik: „Kérdés: vajon a következő napon tiszta lesz-e az idő? A császár a jelek alapján ezt mondta: ma este esni fog, de holnapra kiderül az idő."

„A végtelen ég alatt nincsen föld,
— amely nem volna a királyé;
Az egész országban, le a tengerig
— mindenki a király szolgája!"

(A kínai *Dalok könyvé*ből).

1 ▷

SZENT BRONZEDÉNYEK

◁ 2

„Megpihenni tóra gyülnek
A vándorló vadludak;
Nem pihen sok szegény ember:
Ők rakják a száz falat.
Robotjukat törvény méri,
Aztán kunyhót majd ki ad?"

(A kínai *Dalok könyvé*ből)

Anjang sírjaiból a bronzművesség mesterművei kerültek elő. A kínaiak a viaszelveszejtéses technikát (l. 35. l. 2. kép) más népektől tanulták meg, de gyorsan saját képükre formálták, saját művészeti hagyományaik kifejező eszközévé tették. A nagyon gyakran stilizált állatformákat — elefánt **(1)**, bivaly **(2)**, orrszarvú **(3)** — öltő edények felületét elborítják a domború és vésett minták. A Sang-kor bronzainak tökélyét később sem tudták a kínai mesterek túlszárnyalni.

3 △

A VAS FELFEDEZÉSE

1 △

2 ◁

3 ▷

A Földközi-tenger medencéjében a bronzkori társadalmak és államok bomlása akkor indult meg, amikor egy új fém: a vas felhasználása kezdett elterjedni. A meteorvasat már régen ismerték; ám ritkasága miatt csak ékszereket készítettek belőle. Az i. e. 13—12. sz.-ban Kisázsia és a Kaukázus térségében, majd a Föld más pontjain is feltalálták a vasérc kiolvasztására alkalmas, magasabb hőfokú kohókat. Az olvasztókohókból nyert vasat rudakká kovácsolták, ebben a formában raktározták, és szállították piacra. A khorszabadi asszír királyi palotából például óriási tömeg nyersvas került elő. **(1)** Az i. e. 9. sz. óta a vasbányászat, vaskohászat és vasművesség Görögországban (Euboia szigetén és Lakónia hegyvidékén) is elterjedt. Egy i. e. 6. sz.-i attikai vázakép a kovácsolás munkáját **(2)**, egy másik a vas hevítését **(3)** mutatja be.
Az i. e. 7. sz.-ban már Közép-Európa népei is megismerkedtek a vas felhasználásával. A vas, „a demokratikus fém" általános elterjedtségénél és olcsóságánál fogva forradalmasította a fegyverkészítést, és lehetővé tette vasból készült szerszámok (pl. ekevas, csoroszlya, borona stb.) általános elterjedését, a mezőgazdasági technika gyors fejlődését.

AZ ASSZÍR NAGYHATALOM KIALAKULÁSA

Asszíria (l. 69. l.), a vasfeldolgozás egyik korai központja, már az i. e. 13. sz. óta az ókori Kelet legnagyobb katonai hatalmasságai közé tartozott. Sikereit hadserege magas fokú szervezettségének és az akkori technika legmagasabb szintjén álló vasfegyvereinek köszönhette. Hadművészete egyesítette a lótenyésztő hurrita törzsek és a gyalogos hadviselést alkalmazó akkádok katonai eljárásait; serege több (gyalogos, lovas, íjász, út- és hídépítő) fegyvernemre oszlott. A városok megvívására létrákat (vö. 4. kép) és faltörő kosokat (l. 84. l. 1. kép) használtak.

◁ Asszír kapuőrző szörnyeteg **(1)**

2 △

△ 3

Az i. e. 9. sz. asszír királyai, II. Assur-nászir-apli (i. e. 883—859) (2) és III. Sulmanu-asarédu (i. e. 858—824) (3) Szírián át a Földközi-tengerig, északon pedig a Kaukázus vasérclelőhelyeiig nyomultak előre, s ily módon hatalmukba kerítették Elő-Azsia legfontosabb nyersanyagkincseit.

4 △

▽ 5

A királyok palotáit díszítő domborművek propagandisztikus szándékkal mutatják be seregük katonai sikereinek és a legyőzött ellenség könyörtelen lemészárlásának jeleneteit. A balawati palota díszkapujának bronz domborművei Dabiku szíriai város ostromát (4) és egy elfoglalt város főembereinek karóba húzását (5) ábrázolják félelmetes hűséggel.

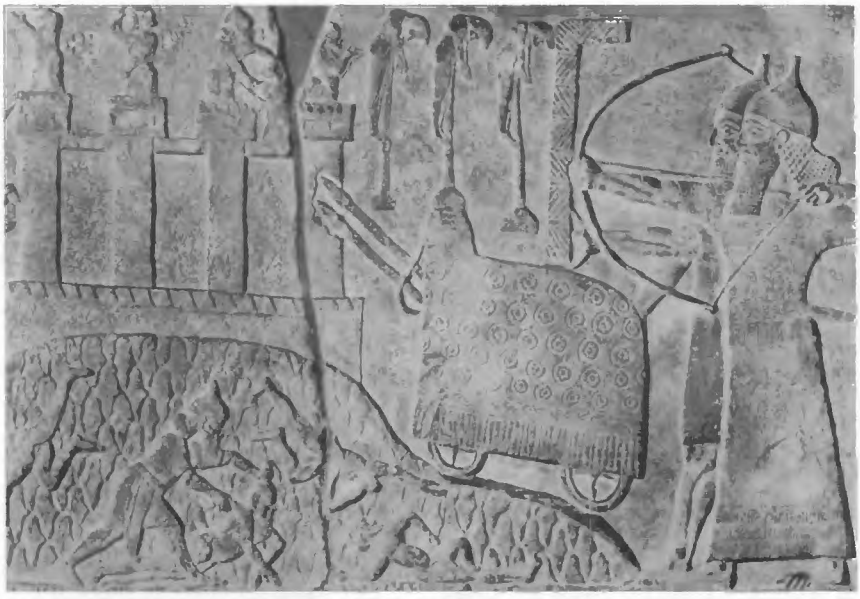

1 △

AZ ASSZÍR BIRODALOM...

Adót beszolgáltató küldöttség (3) △

„Assur istennek, az én nagy Uramnak parancsára, mint a vad déli szél rohama, az ellenségre rohantam; Assurnak, az én istenemnek segítségével őket megfutamítottam, nyíllal árasztván el őket, testüket szitává lyuggattam. Elam királyának főembereit — akiknek övén a tőr aranyból volt, és karjukon jáspis és arany karkötők — mint a kövér barmot, gyorsan leöldöstem. Nyakukat, mint a birkáét, levágtam — drága életüket, mint a cérnát, elnyestem, vérüket a széles földre csorgattam."

Ez az asszír győzelmi felirat érzékeltetheti azt a rettegést is, amelyben az asszír győzelmek másfél évszázadon át az egész Közel-Kelet népeit tartották. Az i. e. 7. sz. közepén az asszír fennhatóság Egyiptomtól a Kaukázusig és Kisázsiától az iráni fennsíkig terjedt.

III. Tukulti-apal-ésarra (i. e. 745—727), a legnagyobb asszír hódító és szervező király Babilón város falait ostromolja. (1)

Dur-Sarrukínt, II. Sarrukín asszír király fővárosát hatalmas erődítmények ◁ védték. (2)

II. Sarrukín király (i. e. 721—705) egy dur-sarrukíni domborművön (4) ▷

„Én, Assurbánapli király, elsajátítottam Nabú istennek bölcsességét. Minden művészet és tudomány írnokműveltségét — amennyi csak van — áttekintettem. De megtanultam az íj lövését, a ló és harci kocsi megülését, a gyeplő tartását is." Az asszír nagyhatalom utolsó képviselőjének (i. e. 668—629?) önéletrajzi felirata érzékelteti azt is, hogy a birodalom urai a zsákmányszerzésen és hódításon túlmenően a tudomány és művészet pártfogóiként sem akartak elődeik mögött maradni. Az asszír képzőművészet pompás alkotásai a királyi paloták domborművei; a mezopotámiai irodalom és tudomány fennmaradása érdekében pedig éppen Assurbánapli gyűjtötte össze fővárosában, Ninivében több tízezer agyagtáblából álló könyvtárát. Ez az ékírásos irodalom teljes tárháza.

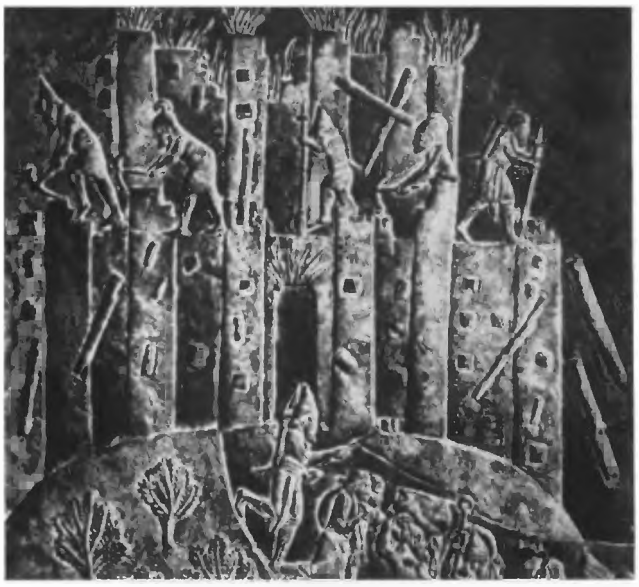

Egy elamita erőd lerohanása és meggyújtása (ninivei domborműv) **(5)** △

Harc a mocsárban — jelenet az Elam elleni háborúból (ninivei ◁ domborműv) **(6)**

...HATALMA CSÚCS-PONTJÁN

7 ◁

8 ▷

Assur-ah-iddina királynak (i. e. 680—669), Egyiptom meghódítójának sztéléje **(7)** a legyőzött ellenséget mutatja be, amint az emberfeletti méretekben ábrázolt király előtt kegyelemért könyörög.

Assurbánapli — sumer elődeihez hasonlóan (l. 50. l. 1. kép) — mint kosárhordó szolgál az isteneknek. **(8)**

Az asszír birodalmon belül a nagy múltú Babilón — bár asszír fennhatóság alá került — névleg megtartotta önállóságát, és kiemelkedő gazdasági és kulturális szerepet töltött be: a birodalmon belüli árucsere legfontosabb átrakodóhelye volt és egyben Marduk és Samas istenek és Istár istennő kultuszának egyik központja. A várost az Eufrátesz túlsó partjával állandó híd kötötte össze; a hozzá tartozó földekkel együtt (melyek ostrom idején is biztosították az élelmet) falgyűrű védelmezte. Középpontjában emelkedett Marduk 90 m magas, hét szintre tagolt toronytemploma, az Ésagila.

„Babilón városa két részre oszlik; ezeket az Eufrátesz folyó választja el egymástól. A város falai mindkét irányból elérik a folyót, s innen a folyó mindkét partja mentén égetett téglából emelt fal húzódik. Maga a város tele van három- és négyemeletes házakkal. Főútvonalai egyenesek és a folyóig vezetnek. A folyóra néző falon annyi érckapu van, ahány utca... Mindkét városrész közepén egy-egy nagy építmény emelkedik. Az egyik az erős fallal körülkerített királyi palota, a másik Zeusz Bélosz érckapujú temploma." (Hérodotosz 1, 180—181 fej.)

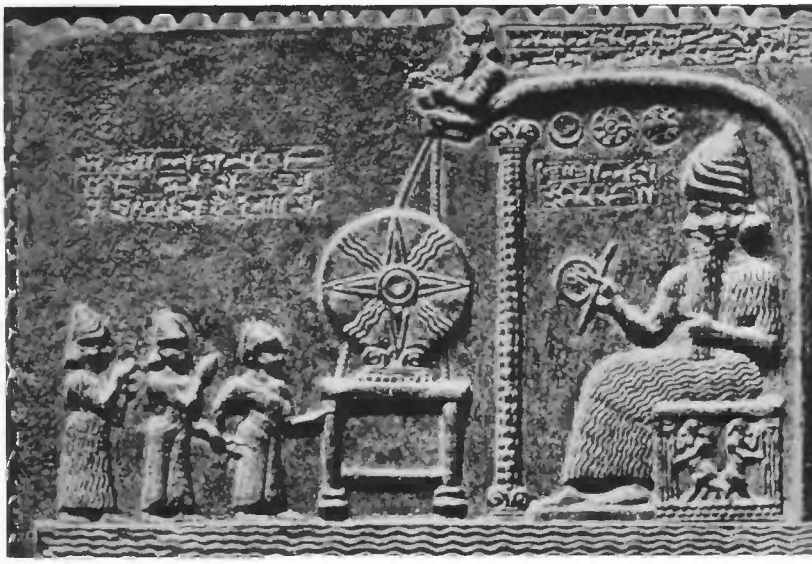

1 ◁

Babilón királyai asszír uralom alatt bizonyos önállósággal igazgatták államuk belső ügyeit: ők irányították a vallási kultuszt **(2)**, határjelző köveket állítottak fel **(1)**.

Az uralkodók nagy tiszteletben tartották városuk ősi hagyományait; felkutatták és összegyűjtötték az egykori feliratokat és krónikás feljegyzéseket. Ennek a tevékenységnek köszönhetjük az óbabilóni birodalomra vonatkozó ismereteink jelentős részét.

BABILÓN VÁROSA — MEZOPOTÁMIA GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS KÖZPONTJA...

2 △

A kereskedelmi ügyleteket írásba foglalták, és pecséthengerekkel hitelesítették. **(3)** ▷

4

5

„Nabú-apal-uszur vagyok én, Bábel város kormányzója, Sumer és Akkád országának királya, a méltóságos fejedelem... Alacsonyrendűségemből — mert senki fiának születtem — Nabú és Marduk istenek emeltek fel... Levertem és szétzúztam ellenségeimet. Assurt, amely hosszú időn át az egész emberiség ura volt, és súlyos igájával az ország lakosságát szorongatta — én, az erőtlen, Nabú és Marduk istenek segítségével az országból elűztem, igáját szétzúztam." *(Nabú-apal-uszur győzelmi feliratából)*

Az asszír birodalom a babilóni királyok által szervezett koalíció csapásai alatt i. e. 606-ban elbukott. A Tigris folyótól nyugatra fekvő területei Babilón királyának, a keleti területek a méd törzsszövetség fejének uralma alá kerültek. Az így létrejött újbabilóni birodalom legnagyobb uralkodója, Nabú-kudurri-uszur (Nabukodonozor, i. e. 605—562) birodalma fővárosát pompás templomokkal, díszkapukkal, felvonulási utakkal ékesítette. Újjáépíttette a híres babilóni zikkuratot („Bábel tornya"). Az újjászületett Babilón hatalmát jelképezi a híres oroszlánszobor. **(6)**

Istár ünnepein a Felvonulás Útján haladtak az ünneplők a pompás domborművekkel borított Istár-kapu felé. **(4, 5)**

6

...ÉS AZ ÚJBABILÓNI BIRODALOM FŐVÁROSA

A KAUKÁZUS LEGRÉGIBB ÁLLAMA: URARTU

A Kaukázus réz- és vasércei, a bányászat és fémipar eredményei tették jelentőssé a hegység déli lejtőjén kialakult Urartu államot **(3)** — az ótestamentumi Ararátot.

1 ◁

Urartu az i. e. 9—7. sz.-ban az asszír nagyhatalom egyik legveszélyesebb ellenfele; bár a zsákmányéhség több ízben indította ide az asszír seregeket, teljes győzelmet nem értek el, sőt, Urartu királyainak harci kedvéből és haditechnikájából még hódító hadjáratokra is futotta. Az i. e. 8. sz. folyamán a Kaukázus-vidék valamennyi kisebb központját egyetlen nagy államban sikerült egyesíteniök. Urartu fővárosa, a hegyek között épült, hegyi erődöktől védelmezett **(2)**, emeletes házakkal ékes **(1)** Tuszpa az egész Kaukázus-vidék központja lett.

2 △

3 ▽

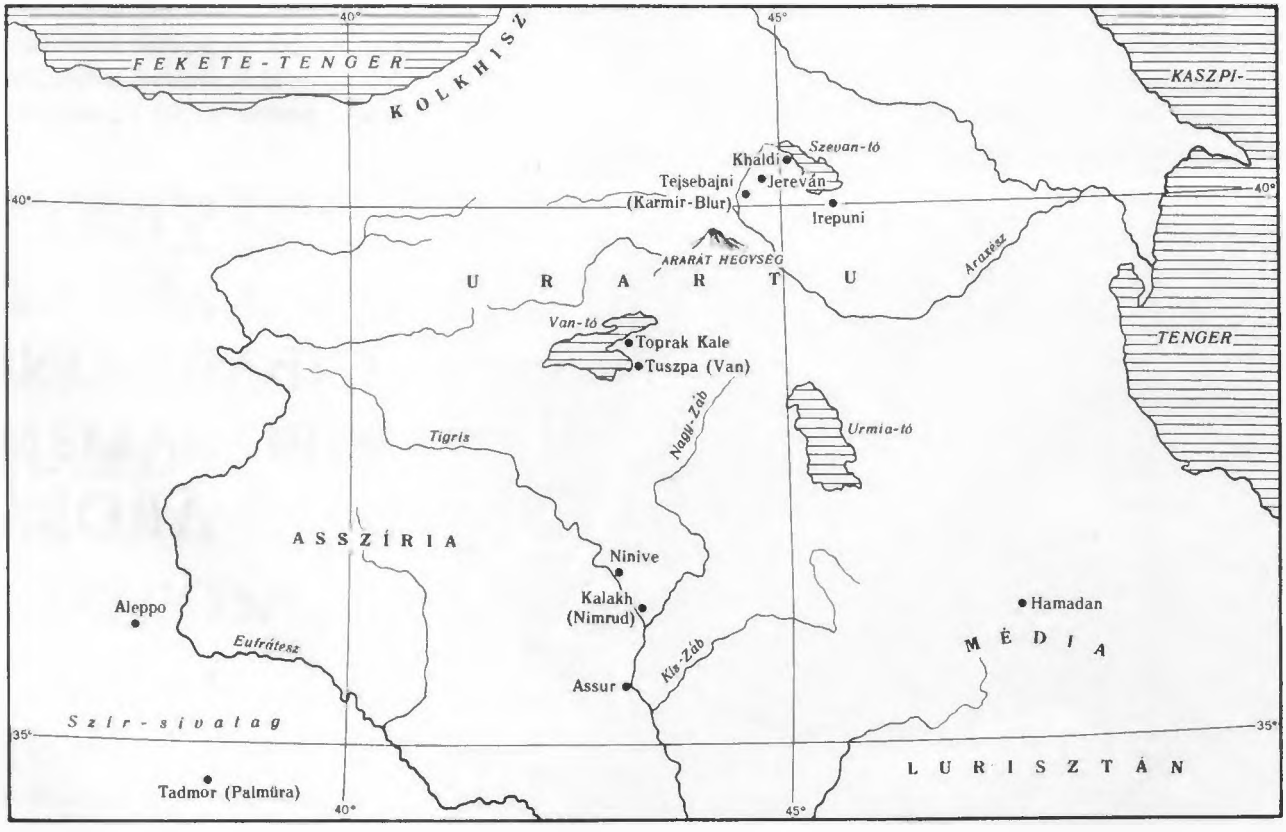

4 △

Egyik hódító királya, I. Rusza (i. e. 700 k.) így ír önmagáról: „Én vagyok Rusza, Haldi isten szolgája, a nép igaz pásztora, aki Haldi isten hatalma és saját harci ereje által nem félt a harctól. Istenem erőt adott nekem, boldogságot és örömet minden napomra. Saját országomat kormányoztam, az ellenség földjét szorongattam. Az istenek az öröm tartós napjait és szívem kívánságait megadták nekem..."

Urartu állama túlélte Asszíriát, de az i. e. 6. sz.-ban a perzsa birodalom része lett. Az i. e. 4. sz.-ban a korábbi Urartu területén kialakult Armenia, az örmény állam.

5 △

6 ▷

Urartu építészetének technikájáról vallanak az emeletes házak, a hatalmas méretű várfalak. Művészetének emlékei a fennmaradt szobrok, királyok és nagyurak képmásai (5, 6), az iparművészeti alkotások. (4. képünkön egykor királyi trónszéket díszítő bronz szfinx látható.) Urartu fémművességének termékei — bronz- és vasedények, fegyverek, dísztárgyak — az elő-ázsiai kereskedelem kedvelt árucikkei voltak, és távoli területekre is eljutottak, egészen Görögországig és Etruriáig.

1 △

2 △

IRÁN NÉPEI

Pompás kézművesmunkákat látunk ezen a táblán: fejedelmi aranyserleget (1), díszes bronzzablát (2), fantasztikus „halemberrel" ékesített bronzszekercét (3) — az Iránba benyomult „árja" (talán kimmer) törzsek régészeti hagyatékának híres emlékeit.

Az 1. évezred kezdetén Irán árja törzsei sokoldalú és fejlett gazdaságot teremtettek. A törzsek egy része ló- és szarvasmarha-tenyésztő nomád életet élt, más része áttért a földművelésre, s a gabonaneműeken kívül gyümölcsöt (barackot, cseresznyét) termelt. A Kaukázus népeitől (így az urartuiaktól is) elsajátították a bányászatot és fémművességet, a Perzsa-öböl partján fekvő Elammal (l. 68. l.) való érintkezés pedig meggyorsította a városias életmód kialakítását s a Folyóvölgy kulturális eredményeinek átvételét.

▽ 3

Az egyes törzsek nemzetségein belül már korán jelentős vagyoni és ebből eredő hatalmi, politikai különbségek jöttek létre: az erős nemzetségek vezetői fennhatóságuk alá vonták, függő helyzetbe juttatták és szolgáltatásokra kényszerítették a kisebb és gyengébb nemzetségek tagjait. Az itt bemutatott művészi arany- és bronztárgyak érzékeltetik annak a jómódú — nyájakkal, földekkel rendelkező — arisztokráciának a megjelenését, amelynek számára ezek a dísztárgyak készültek. Vezetésük alatt a törzsek szilárdabb szövetségekbe tömörültek, kialakultak az első városi központok (a legfontosabb Ekbatana, a mai Hamadan), s az i. e. 8. sz.-ban létrejött a méd törzsek szövetségére épülő legkorábbi iráni állam: a méd birodalom.

A SZÁRAZFÖLDI KERESKEDELEM KÖZPONTJAI: A KARAVÁNVÁROSOK

1 ◁

Az i. e. 2. évezred végére a Közel-Keletnek egyre nagyobb területei kapcsolódtak már be az áruforgalomba, egyre gazdagabb lett az áruk választéka. Amióta pedig a tevét is megszelídítették az i. e. 11. sz.-ban, a szárazföldi szállítás lehetőségei is javultak.

2 △

3 ▽

4 ▷

A mind forgalmasabbá váló szárazföldi útvonalak az ezredforduló táján behálózták az egész, Egyiptomtól a Kaukázusig, Kisázsia tengerpartjától Iránig terjedő hatalmas térséget. A fontosabb útvonalak találkozásánál karavánvárosok jöttek létre. Ezeknek egy részében (Damaszkusz, Szamal, Aleppo) az arámi és káld törzsek fejedelmei uralkodtak (1), és hajtották be alattvalóiktól — a nomád pásztoroktól — az adót (4). Más részük (így pl. az Eufráteszhez közel épült Karkemis) az egykori hettita birodalom egy-egy kisebb területét egyesítette katonai erővel. (2, 3)

1 △

Kréta és a mükénéi akhájok tengeri hatalma összeomlott. A 2. évezred végén a Földközi-tenger térségében a föníciai városok kezébe jutott a tengeri kereskedelem. Kikötővárosaik közül legkorábban Ugarit (l. 76. l.) emelkedett fel; az ásatások során feltárt hatalmas raktárai (1), királyi és templomi levéltárai egykori szerteágazó kereskedelméről tanúskodnak.

A távolabbi Kelet árucikkeivel és a saját fejlett kézműiparuk termékeivel: bíborfestésű, tarka szőttesekkel, üvegedényekkel és dísztárgyakkal, bronzfegyverekkel és illatszerekkel megrakott hajóik Egyiptomon, Kréta szigetén és a görög szárazföld városain is túl eljutottak a mai Gibraltári-szorosig, majd azon is átmerészkedve a nyílt Atlanti-óceánra.

◁ szarkofágját látjuk a 2. képen.

Ugaritnak a „tengeri népek" okozta pusztulása után (i. e. 11. sz.) a déli városok: a szigeten épült Türosz (3), Büblosz és Szidón „nagy hírű hajósnépe" szerezte meg a vezető szerepet.

Az egyes városállamok élén királyok álltak. Büblosz királyának, Ahirámnak (i. e. 11—10. sz.)

A TENGER KALMÁRAI: A FÖNÍCIAIAK

3 ◁

A föníciai hajósok már az i. e. 1000 körüli években a fontosabb állandó kikötőhelyeken saját tengeri támaszpontokat és kereskedelmi telepeket létesítettek — raktárakkal, hajóépítő és hajójavító műhelyekkel, fegyveres őrséggel. Néhány évszázad múlva föníciai (jórészt türoszi) alapítású gyarmatvárosok alakultak Ciprus, Szicília, Szardínia és Korzika, Észak-Afrika és Dél-Hispania kikötésre alkalmas pontjain. A fejlett kézművességgel rendelkező közel-keleti városok és a nyersanyagkincsekben — ezüstben és ónban — gazdag nyugati területek között ők hozták létre az árucserét. (6)

A legnagyobb jövőre mind között Karthágó, az i. e. 9. sz. végén alapított legnagyobb türoszi gyarmatváros volt hivatott. Türosz hanyatlása idején Karthágó egyesítette a Földközi-tenger nyugati medencéjének föníciai (pun) telepeit, és az i. e. 6. sz.-ban létrehozta a pun birodalmat. (l. 190. l.)

Ennek az élénk politikai-gazdasági tevékenységnek vetett véget az asszír hódítás, amely a föníciai városokat megfosztotta az önálló kereskedés lehetőségétől.

Szin-ahhé-eriba (Szanhérib) asszír király ninivei domborműve Türosz királyát ábrázolja, amint hajóival menekül városából. (4) ▷

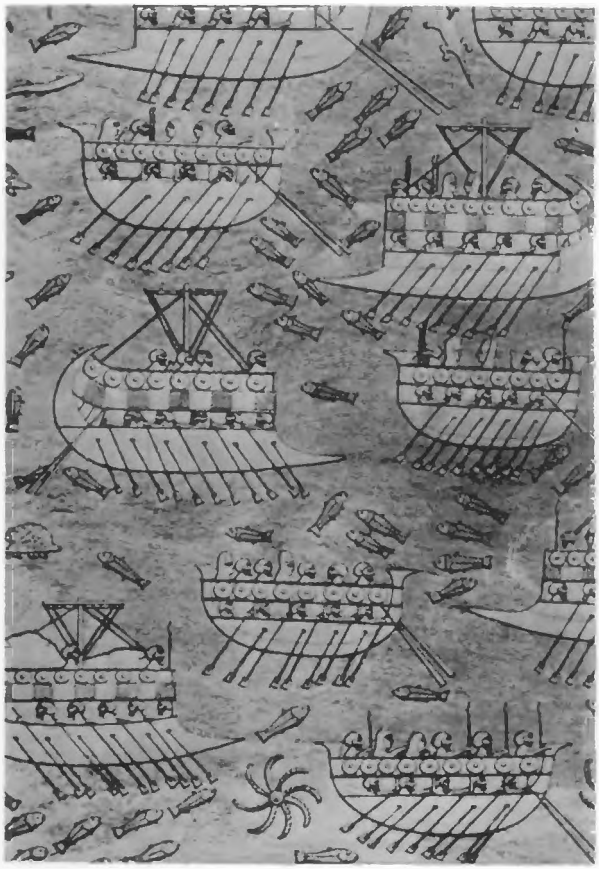

5 ▷

A föníciaiak legnagyobb kulturális teljesítménye a 22 mássalhangzó-jelből álló betűírás feltalálása (vö. 47. l.). Ezt az írást átvették a görögök, és magánhangzó-jelekkel egészítették ki; tőlük került át (némileg módosítva) a latinokhoz is. Keleten a föníciai írás változataiból alakult ki a szír, a héber és az arab írás. A szír betűformákat vette át a közép-perzsa írás, és ennek módosult változatából alakult ki a türk és magyar rovásírás s a mongol betűírás is. Elmondhatjuk, hogy minden ma használt betűírás a föníciai mássalhangzó-írásból (5) származik.

6 ▷

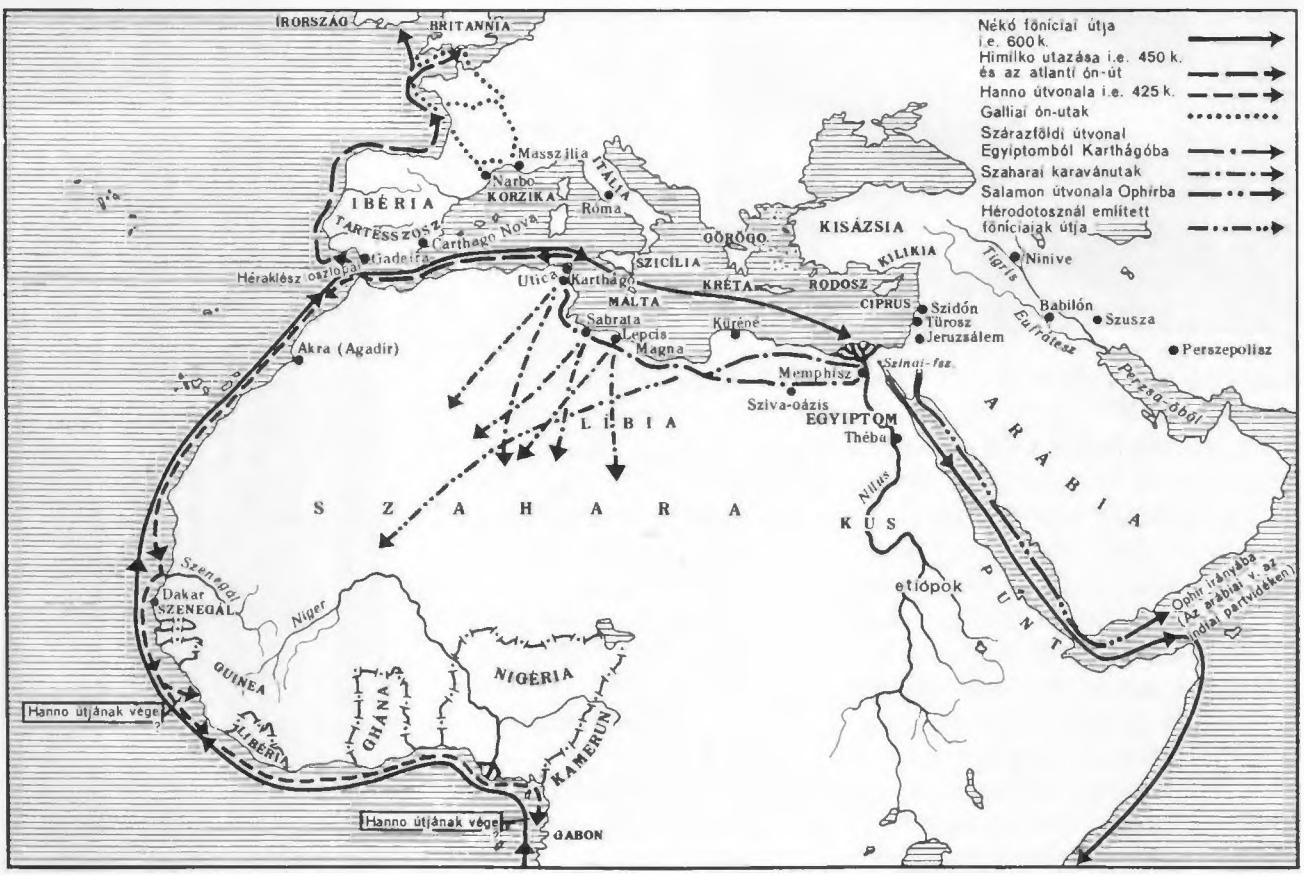

KÁNAÁN ÉS A HÉBEREK

A föníciai városok parti sávjától keletre, Kánaán termékeny völgyektől meg-megszakított hegyvidékén jelentős erődített városi központok keletkeztek: Megiddo, Szikhem, Jeruzsálem. A kánaáni építészet nagyszerű alkotásai e városok erődítményein kívül a vízvezetékek is, így pl. Megiddóé, amelybe sziklába vájt alagúton át jutott a víz. **(1)** ▷

3 △

A kánaáni törzsek a megszemélyesített természeti erőket imádták. Egyik főistenük Baál, a vihar és termékenység istene. Gyakran bika hátán, kezében villámmal ábrázolták. **(2)** ▷
Ehhez hasonló istenképzettel találkozunk a föníciai és hettita vallásban is.

A kánaáni törzsek lakta területre az i. e. 14—13. sz.-ban héber törzsek nyomultak be, s a 12. sz.-ban megalakították tizenkét törzsből álló törzsszövetségüket; az i. e. 11. sz. végén — a kánaáni városok hódoltatása után — létrejött a királyság, Saul, Dávid és Salamon királyok vezetésével. A törzsszövetség összetartó ereje: Jahvénak, a szövetség közös és egyetlen védőistenének, a kimondhatatlan nevű és képben, szoborban nem ábrázolható istennek kultusza. Vallásuk szent iratainak gyüjteménye az Ótestamentum.
E hit azonban sok más vallási elemmel is keveredett. Az ótestamentumi próféták erősen kárhoztatták ezt a vallási keveredést, Izrael királyainak többsége azonban pártolta; az Áháb (i. e. 830 k.) szamariai palotájából előkerült mezopotámiai és egyiptomi stíluselemeket mutató elefántcsont-faragványok is ezt tanúsítják. **(3)**
Az izraeli királyság harcban állt a moábi törzsszövetséggel. Az utóbbi királya, Mésa a 8. sz. első felében győzelmet aratott Izrael serege felett. Ennek emlékét hirdeti Mésa egyik felirata. **(4)** ▷

SZAISZ, NAPATA, MEROÉ

1 △

2 △

Az asszír birodalom felbomlása felszabadította Egyiptomot is. Északon, a Földközi-tenger partján fekvő Szaisz fővárossal létrejött a szaiszi állam. Uralkodói közül II. Nekó (i. e. 610—595) **(2)** és II. Amaszisz (i. e. 570—526) **(1)** végső soron sikertelen kísérleteket tett országa egykori nagyhatalmi állásának visszaszerzésére. Uralkodásukhoz azonban olyan jelentős kezdeményezések fűződnek, mint a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatorna építése, valamint Észak-Afrika partjainak végighajózása. Amaszisz halála után egy évvel Egyiptom a perzsa hódítók zsákmánya lett.

3 △

4 ▷

A szaiszi dinasztia korában Egyiptomtól délre, Núbiában, Napata központ körül önálló állam alkult ki: mintegy összekötő kapocs Egyiptom, Etiópia és Fekete-Afrika között. Kultúrája az egyiptomi hatást tükrözi. Az egyiptomi vallási képzetek és művészeti motívumok hatásáról tanúskodnak a napatai templomépületek. **(3)** A Napata-állam középpontja később, a hellenizmus korában még délebbre, Meroéba helyeződött át. Itt is építettek egyiptomi mintára piramisokat, de ezek jóval kisebb méretűek az egyiptomiaknál. **(4)**

Meroé királyainak közvetítésével került Egyiptomba az Etióp-magasföld vasa és aranya, Fekete-Afrikából pedig az elefántcsont, strucctoll, főként pedig nagyszámú néger rabszolga. Meroé területén át vezetett az út az egyiptomi királyok közvetlen uralma alatt álló vörös-tengeri partvidék aranylelőhelyei felé is.

1 △ 2 ▽ 3 ▽

A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK

A mükénéi monarchiák összeomlását követő „sötét századok" után kibontakozó „archaikus" Görögország (i. e. 9—6. sz.) térképe (1) merőben különbözik attól, amit a mükénéi kor mutatott. Akkor: néhány nagy kiterjedésű monarchia — most: apró területű városállamok sokasága.

Az egy-egy városi központ körül kialakult államocskák rendjét a nemzetségi arisztokrácia „jó törvényei" tartják fenn. A korszak iparművészetére fegyelmezett geometrikus formák és díszítmények jellemzők. (2, 3)

HOMÉROSZ SZÁZADA

Két kép: Homéroszé (1) — aki a mükénéi korra visszanyúló szóbeli hagyományok összegezője — és egy geometrikus díszítésű athéni vázáé (3) a ma ismert legrégibb görög betűírásos felirattal, mintegy érzékelteti az évszázados hagyományoknak és egy nagy jövő felé mutató, kibontakozóban levő feilődésnek találkozását az archaikus kor első századaiban.

Homérosz (klasszikus kori ideálportré) „a legrégibb és legjobb", az arisztokraták szolgálatában álló énekmondók hagyományait emelte a halhatatlan művészet fokára. A neki tulajdonított két eposz közül az *Iliász* a görög arisztokratikus nemzetségek legendás őseinek, a mükénéi kor héroszainak harcait és hőstetteit zengi; a későbbi eredetű *Odüsszeia* már az első tengerjáró kereskedők és gyarmatosítók viszontagságainak emlékét is fenntartja.

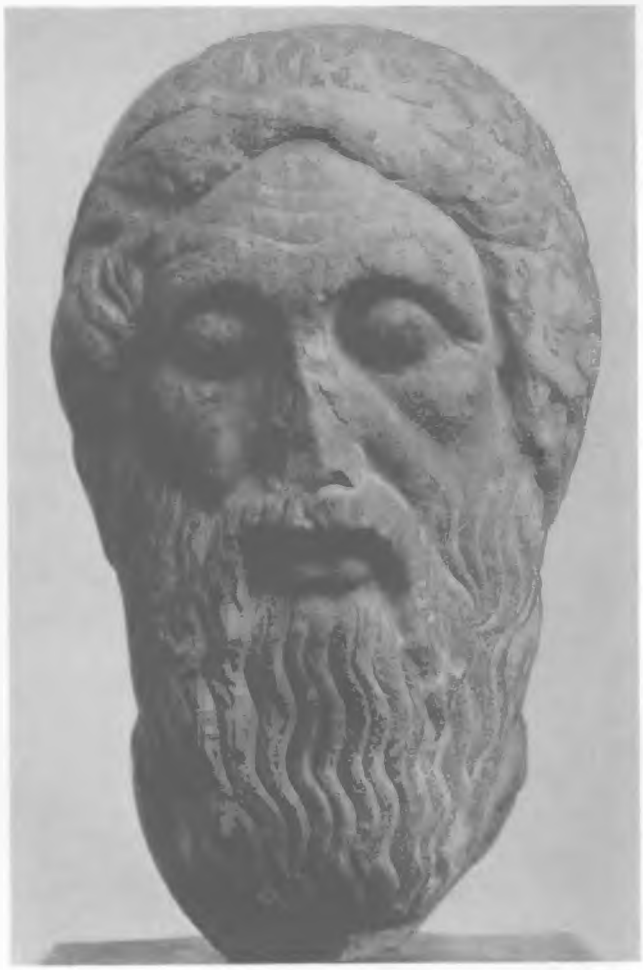

1 △

2 △

A homeroszi hőskölteményck motívumai még évszázadokon át adtak témát a képzőművészetnek; az itt bemutatott, i. e. 500 k. Szósziasz műhelyében készült vázakép (2) azt a jelenetet ábrázolja, amint Akhilleusz Patroklosz sebeit kötözi.

Az athéni Dipülon-kapu közelében talált váza (i. e. 8. sz.) (3) feliratának egyik értelmezése szerint táncverseny díja volt: „Az összes táncos közül a legbájosabbnak kell ezt kapnia."

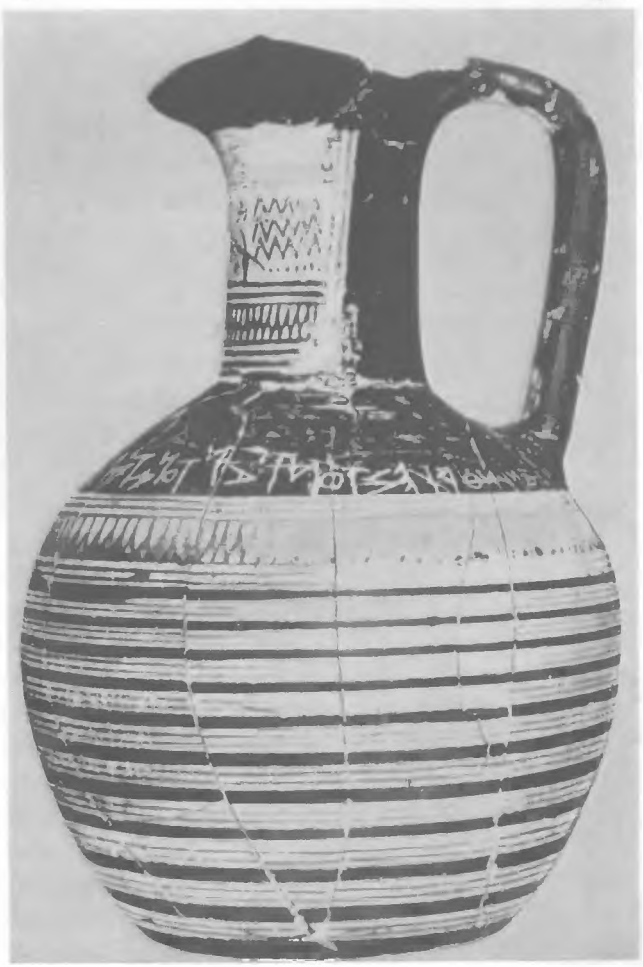

3 ▽

A csaknem 3000 m magas Olümposz hegy csúcsa **(1)**:

„...az istenek el nem enyésző
székhelye ez, mondják; soha
szél nem rázza, nem önti
el zápor, sose hull rá hó,
de a szép levegőég
felhőtlen, s futkároz rajta
a tiszta verőfény:
ott mulatoznak a boldog
olümposzi istenek egyre..."

(*Odüsszeia*, 6, 42 skk.)

ISTENEK AZ OLÜMPOSZON

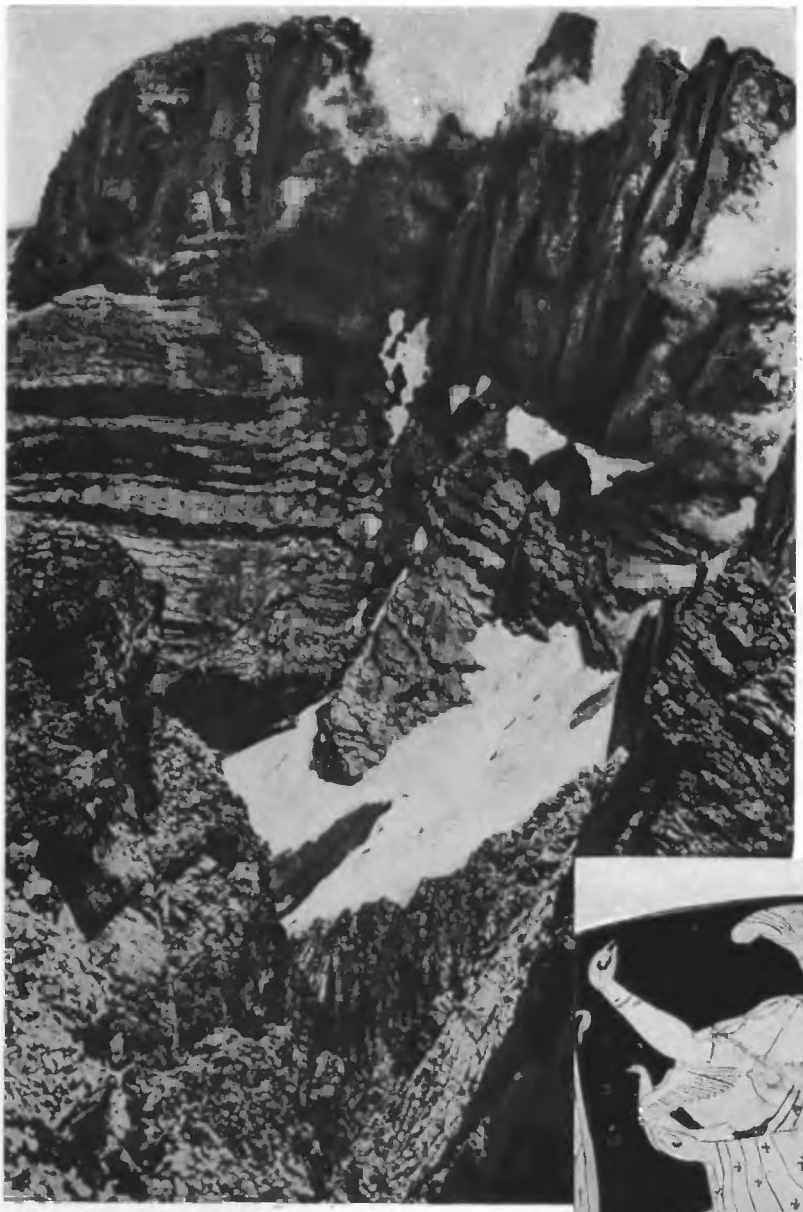

1 △

Istenek az Olümposzon: Arész és Aphrodité képe egy i. e. 6. sz. végi athéni vörösalakos csészén. **(2)** ▽

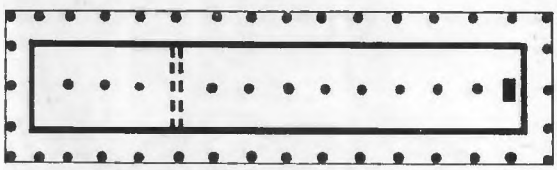

3 △

◁ 4

A szamoszi Héra-templom i. e. 700 körüli formájának alaprajza **(3)**: az oszlopsorokkal keretezett („peripterosz") templom közepén van elhelyezve az istennő kultusz-szobra — a szertartásokat azonban a templom előtt, szabad ég alatt végzik. Ez az épület már az új felfogásnak — amely szerint a templom nem lakóhelye az istennek, hanem az isteni méltóság jelképe — felel meg.

Az argoszi Héra-szentélyben talált templommodell (i. e. 700 k.) **(4)** Ez a templommodell a megaron típusú lakóházak (l. 32. l. 1. kép) leszármazottja; alapja az a régebbi elképzelés, hogy maga az isten lakozik a szentély belső, elzárt helyiségében. A Homérosz óta általánossá váló felfogás szerint viszont a kultusz-szobor nem maga az isten, hanem annak csupán jelképe és megtestesítése.

ATLÉTÁK OLÜMPIA SZENT LIGETÉBEN

Vallási szertartásokból, talán az ifjak felavatási ünnepségeivel együtt járó vetélkedőkből alakultak ki a peloponnészoszi Elisben, Zeusz szent olümpiai ligetében **(1)** négyévenként tartott atlétikai versenyek. Rendszeresen i. e. 776 óta tartották őket számon, és idővel a görög nép legszentebbnek és legátfogóbbnak érzett közös ünnepségeivé váltak.

1 △

2 ▽

3 ▽

4 ▽

„Ha férfitetteket kívánsz, kedves szívem, zengeni,
ne keress Napnál melegebb- s ragyogóbbat az ég tágas mezején,
ünnepi játék sincs, ami méltóbb dalra, mint Olümpia."

(Pindarosz: *I. olümpiai óda*)

Eleinte csak futóversenyt rendeztek (kb. 180 m távon, ez a sztadion), ez később kiegészült diszkoszvetéssel **(2)**, gerelyhajítással **(3)**, távolugrással és birkózással **(4)**. Ez az öt versenyszám alkotta a pentathlont. Emellett ökölvívás és más sportágak is szerepeltek a versenyeken.

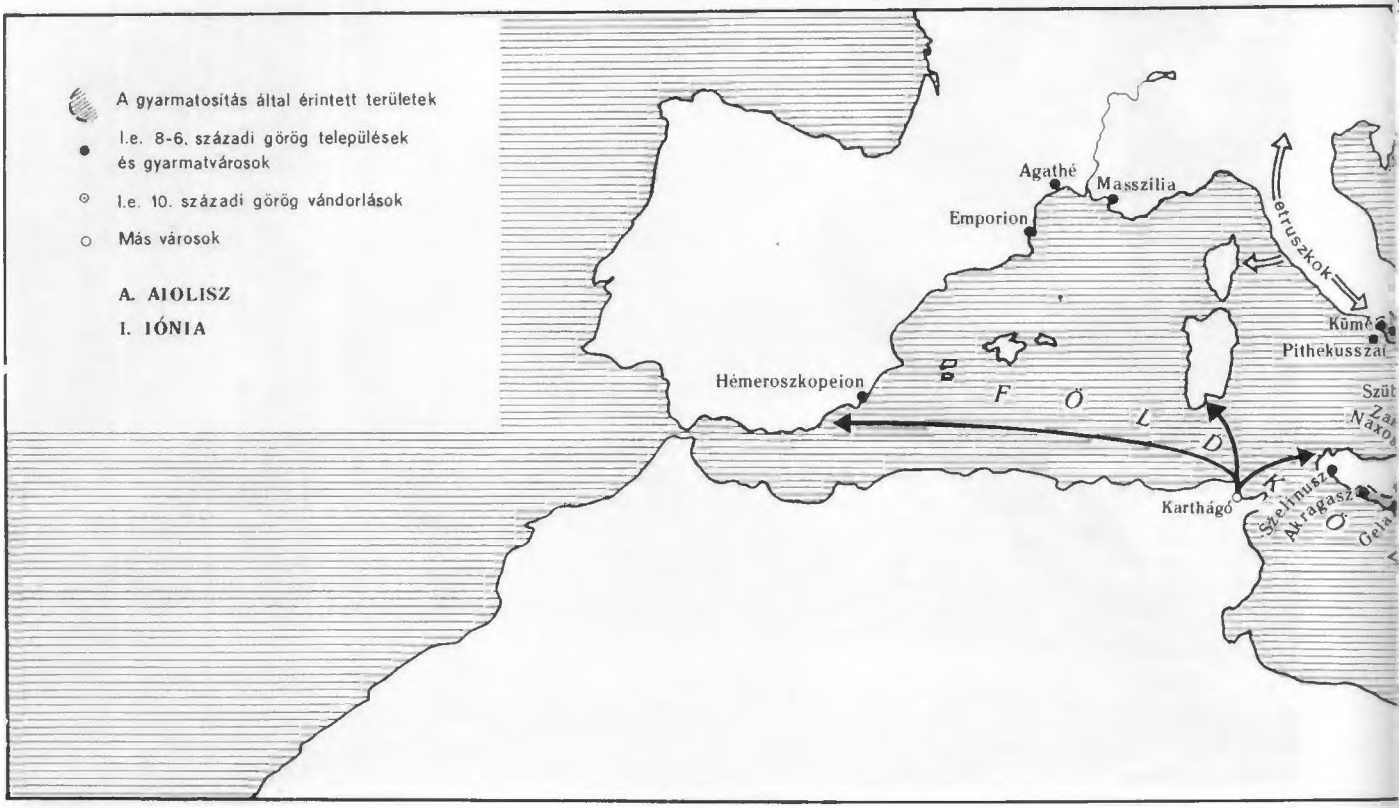

1 △ 2 ▽

„Folytonosan csak a jó evezőjű hajóknak örültem" — vallja magáról Odüsszeusz. A tenger volt az ókori görögség nagy történelmi kalandja — mindig megújuló örök élménye. Egy szerencsés út egész életre szóló gazdagságot nyújthatott — de a merész utazóra ezernyi veszély is leselkedett. A hajózás veszedelmeit egy vázakép a geometrikus ízlés szerint elrendezett hajótörés-jelenetben őrizte meg számunkra. (3)

A görög képzelet emberfeletti, isteni lényekkel népesítette be a vizek világát. A tengeri vihar idején Aiolosz, a szelek istene dühöngött; az alattomos zátonyokra a szépséges madártestű szirének éneke csábította a gyanútlan hajóst — Odüsszeusz úgy védekezett a csábító ének ellen, hogy árbochoz köttette magát. (2)

A tengerekben, tavakban, patakokban, forrásokban istennők: néreiszek, naiaszok, nimfák lakoznak. Ilyen nimfa volt Arethusza is, egy Szürakuszai közelében fakadó forrás úrnője. (4) Róla azt tartották, hogy az olümpiai Alpheiosz folyó istene elől menekülve jutott Szicíliába, és ott fakasztotta a róla elnevezett forrást. (5) Ez a mesés képzet a mítosz nyelvén fejezi ki az anyaország és a gyarmatosított területek összetartozását.

3 ▽

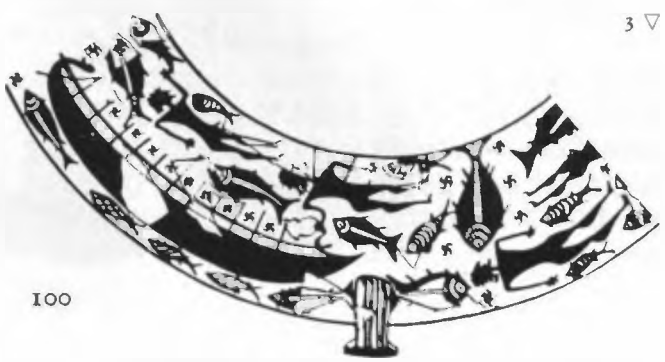

HAJÓSOK, GYARMATOSÍTÓK

Földjüket vesztett parasztokból, kalandkereső merész férfiakból kerültek ki azok a görög hajósok, akik a föníciai kereskedelem hanyatlása idején a földközi-tengeri árucserében vezető helyet vívtak ki a tengerparti poliszoknak, majd az i. e. 8. sz. közepétől fogva megindították a nagy görög gyarmatosítást; ennek méretei és jelentősége messze meghaladták a föníciaiak egykori eredményeit. (1)

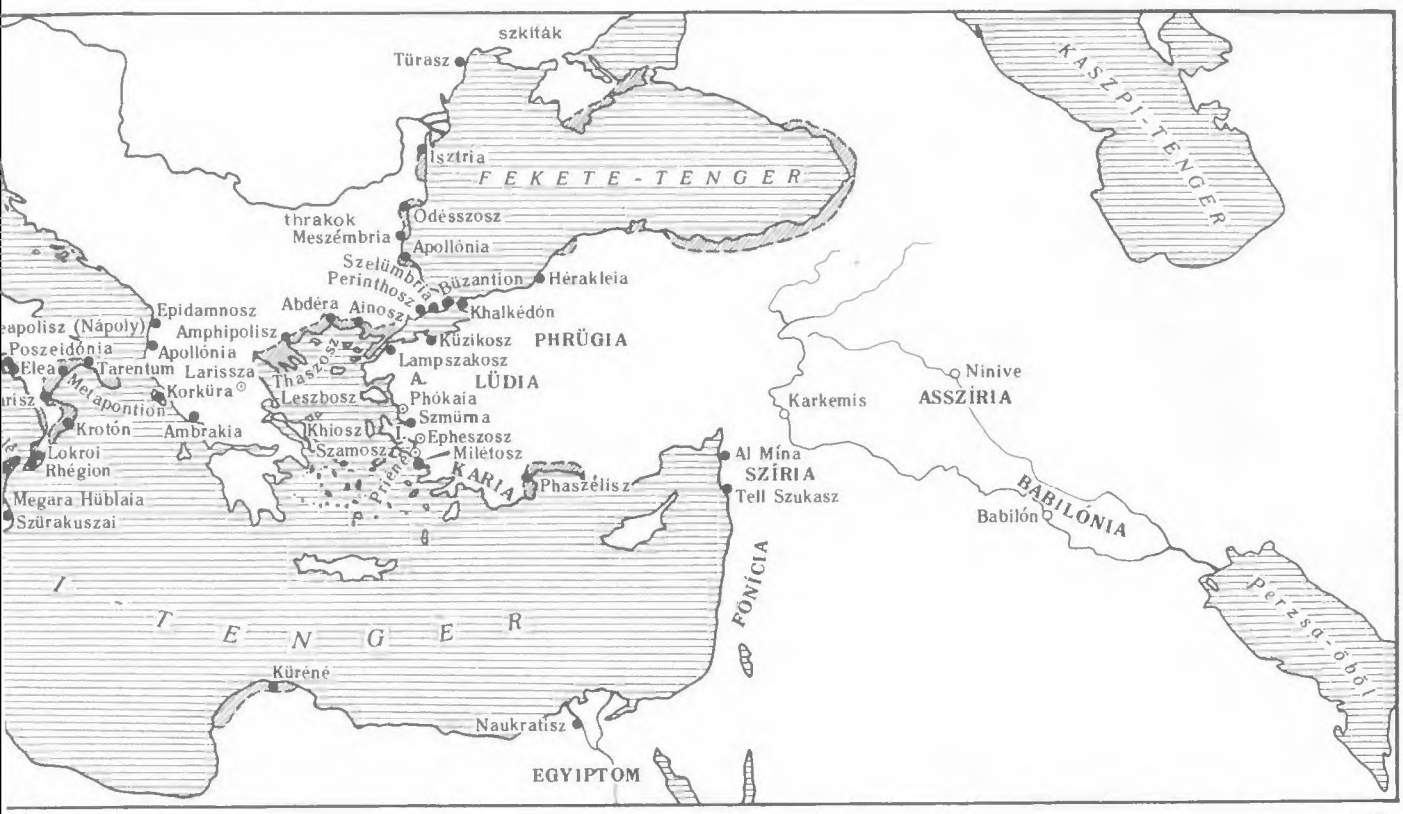
szkiták
Türasz
Isztria
FEKETE-TENGER
KASZPI-TENGER
thrakok
Meszémbria
Odésszosz
Apollónia
Szelümbria
Perinthosz
Büzantion
Hérakleia
Abdéra
Ainosz
Khalkédón
Epidamnosz
Amphipolisz
Küzikosz
PHRÜGIA
Poszeidónia
Apollónia
Lampszakosz
Elea
Tarentum
Larissza
A. LÜDIA
Korküra
Leszbosz
Phókaia
Ninive
Karkemis
ASSZÍRIA
Krotón
Ambrakia
Khiosz
Szmürna
Lokroi
Rhégion
Szamosz
Epheszosz
Milétosz
Al Mína
SZÍRIA
KARIA
Phaszélisz
Tell Szukasz
Megara Hüblaia
Szürakuszai
Babilón
BABILÓNIA
FÖNÍCIA
Perzsa-öböl
TENGER
Küréné
Naukratisz
EGYIPTOM

4 △ 5 ▽

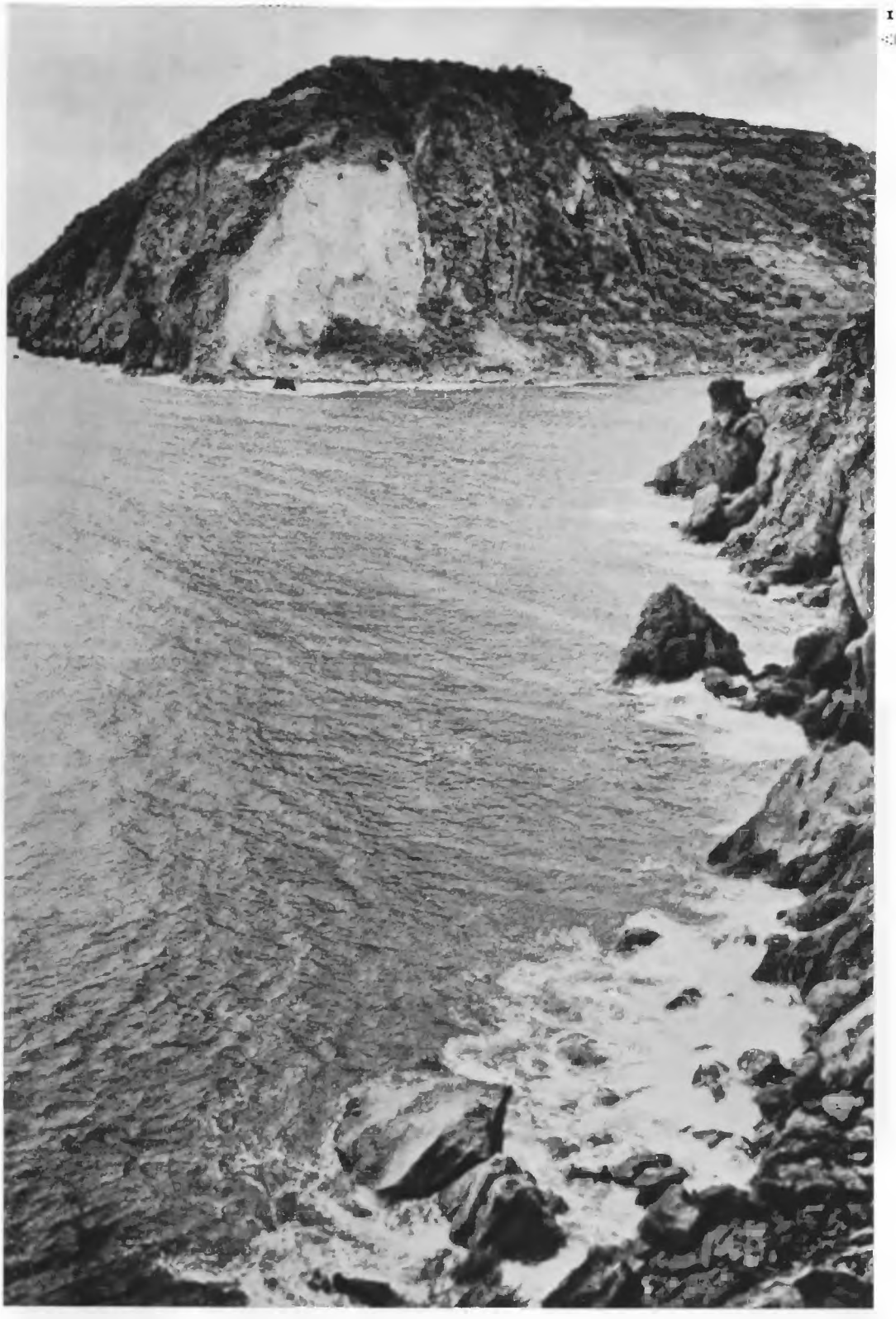

GYARMATOSÍTÓK, GYARMATVÁROSOK

Az első görög hajósok és gyarmatosítók még lehetőleg lakatlan szigeteken, elhagyott tengerpartokon építették szerény méretű kereskedelmi telepeiket.

Így jött létre az i. e. 770 körüli években az első görög gyarmati települések egyike, az Itália partjaihoz közeli Pithékusszai (a mai Ischia) szigetén. **(1)** A kezdeti sikereken felbátorodva, később már a védett tengeröblök mentén és termékeny síkságok központjaiban alapítottak városokat. A legkorábbi gyarmatvárosok közé tartozott a nápolyi öbölben fekvő Kümé (latinul: Cumae), amely a legenda szerint egy itteni barlangban **(2)** rejtőző jósnőről, a Szibülláról is nevezetes volt.

Három szobrocska érzékelteti a gyarmatosítás nyomán kialakult árucsere élénkségét a Földközi-tenger egész térségében s a keleti árucikkek beáramlását Görögország területére: egy Olümpiában talált késő-hettita dombormű (3) s a Szamosz szigetén talált asszír vagy urartui (4), ill. egyiptomi (5) bronzszobor. A darabok származási helye egyben arra is utal, hogy mely keleti kultúrák hatása játszotta a legfontosabb szerepet az archaikus görög művészet történetében.

Két évszázad leforgása alatt (kb. i. e. 760—560) száznál is több, jórészt népes és gazdag görög gyarmatváros szegélyezte a Földközi-tenger és a Fekete-tenger partjait. Ezek valamennyien önálló poliszokká váltak, az alapító városokkal legfeljebb vallási és gazdasági (de nem politikai) kapcsolatot tartottak fenn, és nem egy közülük jelentőségében még felül is múlta anyavárosát.

2 △

3 ◁

4 ▽

5 ▽

Egyre zsúfoltabbak, egyre népesebbek lesznek a városok; bizonyítja ezt Szmürnának, a jellegzetes kisázsiai kikötővárosnak az ásatások alapján készült makettje. **(1)**

Ez legfőként Kisázsia görög városaira vonatkozik; Lüdia hatalma miatt a szárazföld irányában nem terjeszkedhettek. Így lakosságuk fölöslegét egyre újabb gyarmatok alapításával voltak kénytelenek levezetni. Az új városok létrejöttével mind élénkebbé lett az árucsere: a 3. képen látható váza azt a jelenetet ábrázolja, amint Kurénében a király személyes felügyelete mellett mérik le és csomagolják hatalmas bálákba a szilfiont, Észak-Afrika keresett gyógynövényét.

Szamosz és Aigina kereskedői tengeri útjaik során az ezüstben gazdag Hispaniáig hatoltak el — s egy-egy sikeres út több mázsa ezüst tiszta hasznot hozhatott.

2

3

A PÉNZ MEGJELENÉSE

A messzire hatoló és sokrétű kereskedelem általánosan elismert fizetési eszközt kíván — így születik meg az i. e. 7. sz.-ban az ezüstből vert pénz.

Elsőként a líd (lüd) királyok verték a fizetési eszközül szolgáló ezüst-arany korongokat **(2)** állandó súlyban és finomságban, és látták el ennek bizonyságául jellegzetes ábrával (l. 127. l. 6. kép).

A görög városok kisebb súlyú ezüstpénzeket is vertek, ezek a mindennapi árucserét is jól szolgálták. **(4)**

Perzsa testőr, mázas tégla dombormű, i. e. 5. sz. első fele

Harcos lovakkal, asszír freskó, i. e. 8. sz.

Exekiasz: Akhilleusz és Aiasz kockajátéka, görög vázafestmény, i. e. 540—530 k.

A görög vázafestészet a mitológiai motívumok és harcok mellett szívesen ábrázol a mindennapi élet, a termelőmunka köréből vett jeleneteket. Ez mindenesetre az árucsere és gazdagság alapjául szolgáló kézművesmunka iránti fokozott érdeklődésnek — de ezen túl a „minőségi" munka nagyobb társadalmi megbecsülésének is jele.

Vázafestő műhelye — a munka sikerén őrködő Athéné istennővel **(1)** ▷

Bányarabszolgák egy agyagbányában: az egyik fejti az agyagot, a másik edényekbe rakja, a harmadik feladogatja. (A képen a rabszolgák ruhátlanok.) **(2)**

A görög kézműiparban az i. e. 6. sz. óta egyre nagyobb teret foglalt el a rabszolga-munkaerő. Athén mellett Korinthosz, Khiosz és Aigina volt a rabszolgatartás legfontosabb központja. A rabszolgák és szabad dolgozók aránya iparáganként változott. A bányaipar minden területén (ezüst-, arany-, márvány-, kő- és agyagbányászat), a szövőiparban, fegyver-, bútor-, hajóépítő iparban zömmel rabszolgák dolgoztak, a „minőségi" munkát igénylő iparágakban (bőripar, szövet-, vázafestés stb.) azonban inkább szabadok.

2 ▽

3 ◁

4 ▷

A TERMELŐMUNKA

Bronzszobor öntésének munkafázisai a fém megolvasztásától az öntésen keresztül a kész szobor összeállításáig **(3, 4)**

MUNKÁK ÉS NAPOK

◁ 1

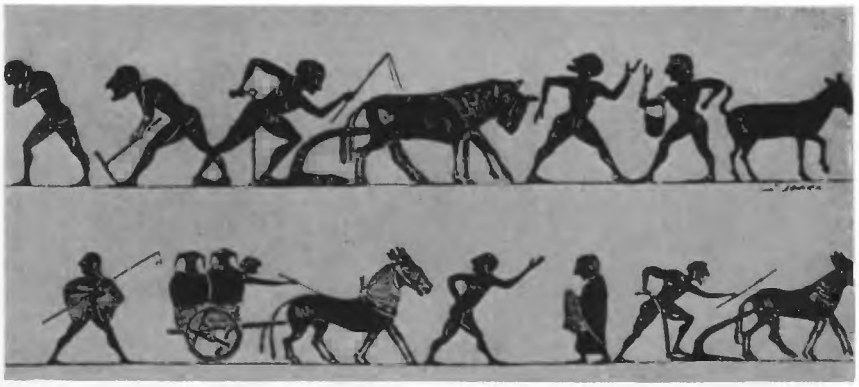

2 △

3 ▽

„Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni" — mondta a boiótiai parasztköltő, az i. e. 700 k. élt Hésziodosz a földművelő munkáról szóló tanköltemenyében. Hésziodosz műve olyan időszakban keletkezett, amikor a paraszti kisbirtok — legalábbis Boiótiában — uralkodó jellegű volt; a költő számára magától értetődik, hogy a termelőmunka nagy részét a tulajdonos és családja végzi néhány béres, napszámos vagy rabszolga segítségével. A mezőgazdaság egyes ágazatait ábrázoló vázaképek a munkafolyamatok apró részleteiben való szeretetteljes elmélyedésről, a munka tiszteletéről is tanúskodnak.

Olajbogyószüret: a gyümölcsöt bottal verik le. **(1)**

A földművelés egyes fázisai: kapálás, szántás, a termények amforákban való elszállítása **(2)**

Szatüroszok, Dionüszosz isten mitikus kísérői szőlőt szüretelnek. **(3)**

◁ Hésziodosz **(4)**, a *Munkák és napok* költője testvérét, Perszészt szorgalomra intette, s a termékenység istennőjének, Démétérnek áldását kérte rá:

„Ámde örökké élő isteneink az erényhez
izzadság árán visznek, hosszú meredélyen...
Perszész, isteni sarj, dolgozz, hogy téged az ínség
gyűlöljön, de szeressen a szép koszorús Démétér,
és telerakja a szent Úrnő gabonával a csűröd."

MILÉTOSZ: KERESKEDŐK, PAPOK, TUDÓSOK VÁROSA

1 ▽

A gyarmatosítás korának leglendületesebben fejlődő, tevékeny és gazdagodó központja a kisázsiai Milétosz — a görögség egyik legkorábbi ázsiai települése. A város zsúfolt házrengetege fölött emelkedett Apollón egyik ősi jóshelye, a Didüma hegyen épült szentélykomplexus. (1) Papjai (2) egyetlen arisztokratikus nemzetségnek, a Brankhidáknak tagjai közül kerültek ki. A szentély alatt, a kikötővárosban tengerészek, kézművesek, kereskedők tevékenykedtek: Milétosz a korai görög gyarmatosítás legnagyobb központja volt, és egyike azoknak a görög városoknak, ahol a pénzverés a legkorábban indult meg. Stilizált oroszlánt ábrázoló pénzérmei (3) az egész görög világban elterjedtek.

A fejlődő kézművesség és kereskedelem légkörében itt született meg a világ ésszerű értelmezésének igénye. Itt éltek az első materialista filozófusok.

2 ◁

3 ▽

1

2

„Dárdával keresem kenyerem, dárdával a bort is, Iszmaroszit, s dőlvén dárda nyelére — iszom" — írja Arkhilokhosz, a gyarmatosítás korának katonaköltője. A kisázsiai partvidéken letelepült ión törzsek harcosai, hajósai és kereskedői az i. e. 7. sz. végén már egyre távolabbi tájakat kerestek fel. Míg Milétosz a Fekete-tenger partvidékén gyarmatosított, Phókaia lakói (fókát ábrázoló pénzüket mutatja az 1. kép) a távoli nyugaton alapítottak gyarmatot, Massziliát (Marseille). (A város pénze **[2]**)

3

Ebből a városból további gyarmatvárosok sarjadtak ki: keleti irányban a Ligur-tenger partján Antipolisz (Antibes), Nikaia (Nizza) és Monoikosz (Monaco), nyugat felé Mainaké és Emporion.

A földjüket vesztett parasztok egy része zsoldoskatonának is hajlandó elszegődni. A szaiszi birodalom faraói seregük egy részét „ércsisakú", bronzkardos görög harcosokból **(3, 4)** állították össze, s a felső-egyiptomi Abu Szimbel (l. 63. l.) szobraira karcolt feliratok máig is őrzik II. Pszammétikhosz seregének és a benne harcoló görög zsoldoskatonáknak emlékét. **(5)**

4

GYARMATOSÍTÓK ÉS ZSOLDOSOK

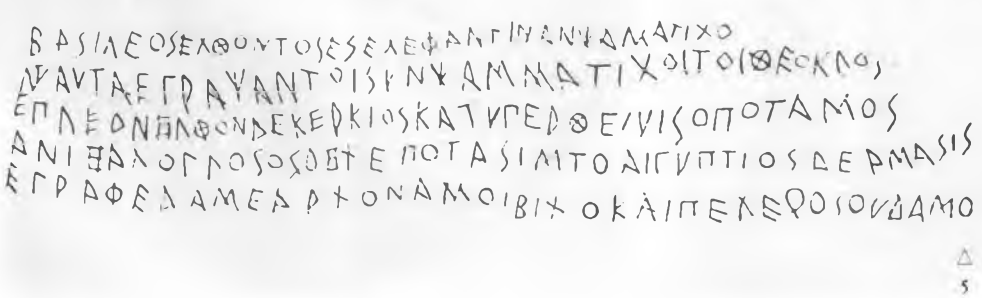

5

A kisázsiai partok előtt elterülő Szamosz szigete a keleti jónság egyik legfontosabb központja, Kisázsia és a görög világ kereskedelmének egyik fő közvetítője volt. Egykori gazdagságának emlékét pompás építészeti alkotásai is őrzik.

A megiddóihoz (l. 94. l. 1. kép) hasonló föld alatti vízvezeték épült Szamosz szigetén is; egy hegyi forrás vizét vezették a sziget fővárosába. **(2)** A vízvezeték — amelynek alkotója Eupalinosz mérnök — Szamosz nagy hírű és tragikus sorsú türannoszának, Polükratésznak uralma alatt épült (i. e. 532—521). Ekkor élte Szamosz, mint a kelet-nyugati kereskedelem fontos átrakodó kikötője, virágkorát. Stilizált oroszlánfejjel és hajóorral ékesített pénzei **(3)** egyszerre érzékeltetik a város katonai és gazdasági erejét.

Héra-templomának, az archaikus ión építészet példaadó alkotásának (l. 98. l. 3. kép) stílusáról és méreteiről — az alapfalakon kívül — már csak egyetlen oszlopmaradvány ad elképzelést. **(1)** ▷

2 ◁

SZAMOSZ SZIGETE

3 ▷

1 △

Gazdagságának alapja részben saját fejlett kézművesipara, részben kereskedelme, a keleti eredetű illatszerek, görög borok és olaj közvetítése a nyugati területek felé. Az élénk keleti kapcsolatok magyarázzák a Korinthoszban készült vázák „keleties", orientalizáló ízlésű díszítőelemeit. Művészi vázákban forgalomba hozott értékes és ritka árucikkeivel valósággal elárasztotta az i. e. 7. sz.-ban Dél-Itália, az etruszk városok és a tengerparti „barbár" területek piacait.

Maguk a korinthoszi vázafestők **(2)**, bronzművesek **(3)** is szívesen látott vendégek voltak: az etruszk városokban több odavándorolt korinthoszi mesternek volt műhelye.

KORINTHOSZ

Az anyaország városai közül a leggazdagabb, legmozgékonyabb az archaikus korban a két tenger felé kikötővel rendelkező Korinthosz. Mintha fejlődésének ez a lendülete igazolná a pénzei számára választott jelképet, a Pegazust, az egekbe szárnyaló lovat. **(1)** Tengeri kereskedelme — a két kikötő lehetőségeit felhasználva — egyszerre irányult nyugat és kelet felé.

2 ▽

3 ◁

A virágzó város politikai és gazdasági élete egyetlen nagy hatalmú nemzetségnek, a Bakkhiadáknak irányítása alá jutott. A velük szemben kibontakozó ellenállást használta ki egy elszegényedett család sarja, Küpszelosz arra, hogy erőszakkal kezébe ragadja a hatalmat. Görög szóval élve türanniszt, zsarnokságot hozott létre (i. e. 657). A monda szerint az üldözések elől anyja még kisded korában díszes ládikóban **(6)** rejtegette — ezt később az olümpiai Héra-templomban helyezték el.

Fia, Periandrosz (i. e. 600 körül) **(5)** személyi uralmát a kézművesek érdekeinek védelmével, hatalmas építkezésekkel és élénk külpolitikai tevékenységgel próbálta megszilárdítani. Az utókor egyaránt számon tartotta a régi idők nagy zsarnokai és nagy filozófusai között, mint a „hét görög bölcs" egyikét.

Korinthoszi mesterek honosították meg a görög világban a templomépítészet olyan jellegzetes stíluselemeit, mint pl. a hom-

4 △

5 ▽

lokzatot díszítő, háromszög alakú, domborműves tümpanon. Korinthosz építészetének ragyogó emlékei azonban áldozatul estek a rómaiak pusztító dühének, akik a várost földig lerombolták (i. e. 146).

Feltehetően Korinthoszban született meg a dór templomépítészet kanonikus formája. A város Apollón-temploma az archaikus dór „stílus" kiemelkedő emléke. (4)

6 ▷

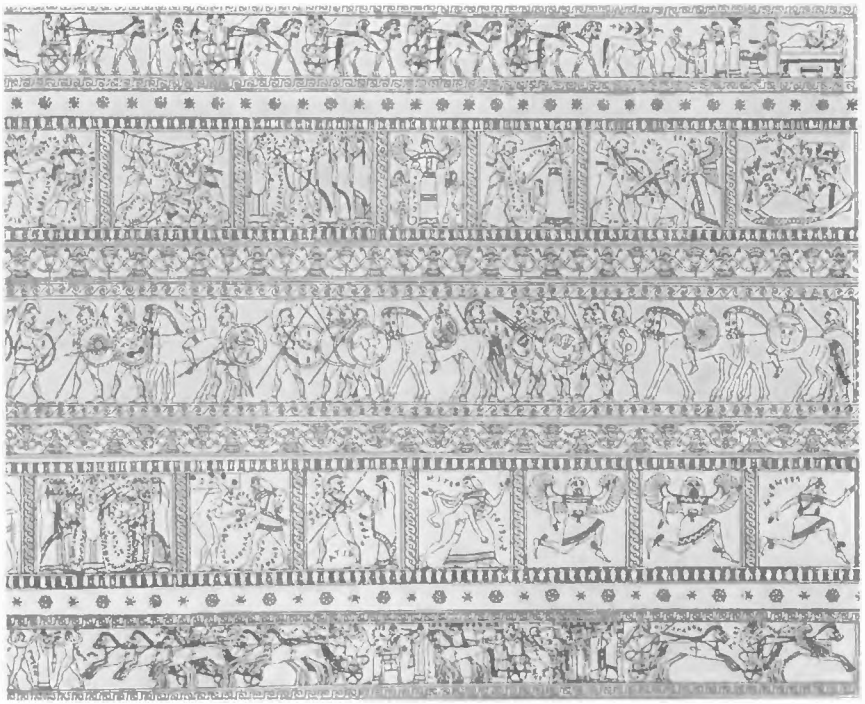

1 △

Spártát (1) fekvése arra predesztinálta, hogy szárazföldi hatalom legyen. Történetének másik meghatározó tényezője az, hogy a lakóniai síkság közepén fekvő Sparta dór lakói hatalmas területen több mint tízszeres tömegű meghódított népességet (teljesen jogfosztott helótákat és korlátozott jogú „körüllakókat") tartottak uralmuk alatt.
A legendás törvényhozónak, Lükurgosznak (2) tulajdonított spártai törvények a dór társadalmat teljesen militarizálták, és puritán, csak a közösségnek és katonáskodásnak szentelt életmódra kötelezték.

2 ◁

SPÁRTA

3 ◁

4 ▷

Erre készített elő a spártai nevelés. Az ifjakat a felnőttek közé való befogadás előtt Artemisz Orthia szentélyében kegyetlen próbatételeknek vetették alá. Az itt végzett szertartásokra emlékeztetnek a szentély területén talált agyagmaszkok (3) és az avatási áldozatként felajánlott miniatűr ólomkatonák (4).

1 △

A mükénéi típusú monarchia megszűnése után Athén s az uralma alá tartozó Attika félsziget a nemzetségi arisztokraták tanácsának, az Akropolisz melletti Arész-dombon **(1)** tanácskozó areioszpagosznak vezetése alatt állt. Ennek a testületnek tagjai közül kerültek ki az évenként választott vezetők, az arkhónok.

3 △
4 ▷

ATHÉN

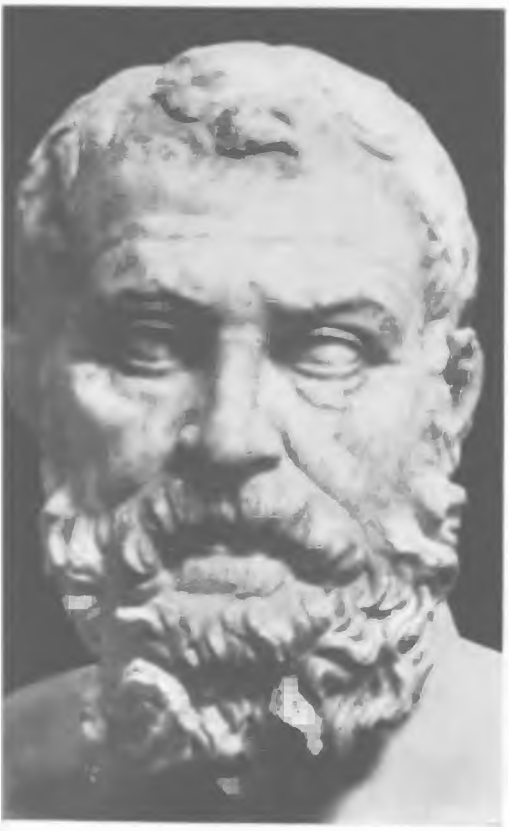

Az i. e. 7. sz.-ban „az előkelők és a tömeg között hosszú ideig tartó viszály ütött ki. Államszervezetük tudniillik oligarchikus volt, kivált abban, hogy a szegények gyerekestül, asszonyostul a gazdagoknak szolgáltak. Hatodosoknak is nevezték őket. Ezért a bérért művelték meg ugyanis a gazdagok földjét (az egész föld ti. kevesek kezén volt), s ha a bért nem fizették meg, mind magukat, mind gyermekeiket rabszolgaságba lehetett hurcolni. Az adósságokért pedig mindnyájuknak személyükkel kellett felelniük egészen Szolón **(2)** idejéig. Ő volt az első, aki a nép élére állt."

◁

(Arisztotelész: *Az athéni állam*)

Szolón arkhón (i. e. 594) legfontosabb intézkedése a kisbirtokosok adósságainak elengedése:
„így lett, mi addig szolga volt, a Föld szabad".

Az athéni pénzek **(3—4)** a „bagolyszemű" Athéné képmását és a városvédő istennő szent állatát ábrázolják. Athéné a városias életmód, az ésszerű munka, még harcban is inkább a csatasort rendező értelem jelképe és védelmezője.

AZ ATHÉNI TÜRANNISZ ÉS BUKÁSA

„Nem jó ám a sok úr
kormányzata:
egy legyen úr csak"
(Homérosz)

„Nem város az, mi egy ember
tulajdona"
(Szophoklész)

2 △

3 ▽

1 ◁

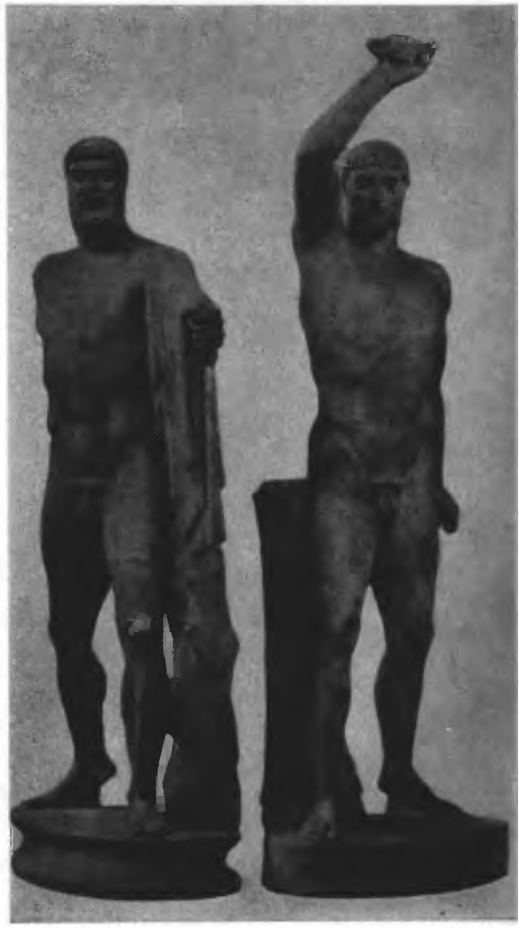

Az athéni Szolón mérsékelt reformjai nem oldhatták meg a társadalmi ellentéteket. Egy emberöltővel később Peiszisztratosz (i. e. 560—527) a „hegyvidéki" szegény sorsú lakosságra támaszkodva az arisztokrata nemzetségekkel szemben megvalósította a türanniszt. A legerősebb arisztokrata nemzetségek Athén elhagyására kényszerültek. Hatalma csúcspontján Peiszisztratosz nagy építkezésekbe fogott — az olümposzi Zeusz tiszteletére emelt monumentális templomot **(1)** azonban csak kb. 700 évvel később fejezte be Hadrianus római császár.

Peiszisztratosz uralma az athéni kézműipar és kereskedelem számára is messze vezető utakat nyitott meg.

Peiszisztratosznak sikerült Athén részére megszereznie a thrakiai partvidék aranybányáit, a Pangaion-vidéket (itt vert pénzt mutat be a **2.** kép).

Peiszisztratosz halála után az athéni türannisz, minthogy történeti hivatását, az arisztokraták hatalmának megtörését betöltötte, puszta zsarnoksággá vált. A „zsarnokölők" (Harmodiosz és Arisztogeitón) szobra **(3)** azt a megkönnyebbülést is kifejezi, amelyet Peiszisztratosz fiának, Hipparkhosznak megölése, majd a másik fiúnak, Hippiasznak (i. e. 514—509) elűzése után a zsarnokság megdöntése Athénban kiváltott. Ez az esemény mutatta meg az utat az ókori értelemben vett demokrácia kibontakozása felé, amely Kleiszthenész reformjaival (i. e. 509) indult meg.

A Parnasszosz-hegy tövében, áhítatot és borzongást sugalló természeti környezetben állt a delphoi Apollón-szentély (1), amely nemcsak az archaikus Hellasz legfontosabb jóshelye s jóslatain keresztül a korai görög politika egyik mozgatója, hanem az arisztokratikus hagyományokat őrző vallási központ is volt. A szentély tekintélye az archaikus korban már messze túlterjedt a hellén világ határain.

2

3

A delphoi Apollón-papok hirdette erkölcs lényege: az ember „ismerje meg önmagát emberi mivoltában", azaz érezze át mélyen az emberi lét és tudás korlátozottságát, a rövid életű ember esendő voltát s a jövőbe látó isten végtelen, bírálhatatlan felségét.

A kisázsiai ión városokban született meg a természeti jelenségek tudományos értelmezésére törekvő filozófiai gondolkodás. Legnagyobb egyénisége az epheszoszi Hérakleitosz (3), az anyagi világ soha nem szűnő mozgásának, örök változásának hirdetője.

A filozófia racionalizmust hirdető légkörében alakultak ki az első szaktudományok, elsőként a földrajztudomány. A milétoszi Hekataiosz már ércbe vésett „világtérképet" készített. (2) Látóköre kiterjedt északon a Duna vidékéig, keleten a Kaszpi-tengerig és Indiáig, nyugaton Gibraltárig. A lakott világot nagyjából korong alakúnak képzelte. Az északi Európa és a déli Ázsia partjai körül a hatalmas Ókeanosz vizei hömpölyögnek.

AZ APOLLÓN-KULTUSZTÓL A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS KIBONTAKOZÁSÁIG

2

AZ EGYÉNISÉG FELFEDEZÉSE A KÖLTÉSZETBEN...

Az ión filozófiai forradalom ismerte el az egyén jogát az önálló gondolkodásra; hasonlóképpen a költészetben az újonnan kialakuló műfaj: a líra juttatta érvényre az egyén jogát saját érzelmeinek kifejezésére szerelemben, politikában egyaránt.

Szapphót és Alkaioszt, a leszboszi líra klasszikusait ábrázolja egy ismert vázakép. **(1)** Párbeszédük Szapphó költeményében így hangzik:

„Alkaiosz: Szólnék tehozzád, s fékezi nyelvemet
a szégyen...
Szapphó: Ha szép, ha kedves volna, amit kívánsz,
s ha csúf beszéd nem volna a nyelveden,
szemedre szégyen nem borulna,
szólana szád helyesen s azonnal."

A „közrendűek" társadalmi és politikai nézeteit, az arisztokrácia maró iróniájú bírálatát mondta el ártatlannak tűnő tanmeséiben Aiszóposz **(2)**, a rabszolgaszármazású meseköltő; a hagyomány szerint a delphoi Apollón-szentély papjai ölték meg istenkáromlása miatt.

Az archaikus kor legvégén, az alakoskodással, álarcos játékokkal járó Dionüszosz-ünnepségek felvonulásaiból **(3)**, az istent képviselő (és ezért Dionüszosz-maszkot viselő) színész és a népet képviselő kórus párbeszédeiből nőtt ki az antik dráma.

4

5

Az athéni vázafestészet az i. e. 6. sz. folyamán művészi felfogásában szakít a korinthoszi hagyományokkal. Eltűnnek az addig kedvelt fantasztikus szörnyalakok, és megsokasodnak a mitológiai tárgyak. Ez egyet jelent az emberalakos ábrázolások előtérbe kerülésével, amint Exekiasznak, a legnagyobb mesternek ez a vázája is mutatja. **(6)**

6

Az i. e. 6. sz.-ban a képzőművészet minden területén — szobrászatban, festészetben, de építészetben is — a korábbi vezető poliszoktól, elsősorban Korinthosztól Athén, a demokrácia irányában rohamosan fejlődő város vette át a vezető szerepet.

A késői archaikus kor athéni szobrászata még magán hordja a korábban megismert keleti előképek merevségét (testtartásban, arckifejezésben egyaránt), de az athéni mesterek már észrevehetően törekednek az oldottabb, életszerűbb formák ábrázolására, a mozgás érzékeltetésére, az alakok egyénítésére. **(4, 5)**

„Ki ne venné észre, hogy Kanakhosz [egy archaikus szobrász] alkotásai merevebbek, semhogy a valóságot utánoznák?" *(Cicero)*

...ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

AZ ETRUSZK VÁROSOK ÉS TÁRSADALMUK

1 △

2 △

3 ▽

A görög archaikus korral egyidőben, az i. e. 9—8. sz.-ban bontakozott ki Itália „rejtélyes népének", az etruszkoknak a kultúrája. Ennek a népnek az eredete legendás hagyományok homályába vész. Az itáliai etruszk nép valószínűleg egy kisázsiai bevándorló csoport és az itáliai őslakó törzsek egybeolvadásából az i. e. 9. sz. utáni időkben alakult ki. Írásukat — amely a görög ábécé egy változata — könnyű elolvasni, de nyelvüket máig is homály fedi. Ezért rendkívül nagy értékűek az 1964-ben Pyrgiben, Caere kikötőjében talált kétnyelvű (etruszk—pun) aranylemezek. **(1)**

Az etruszkokra vonatkozó ismereteink jórészt tárgyi emlékeken alapulnak. A kezdetben szerény kunyhókból **(2)** álló települések az i. e. 7. sz.-ra, az etruszk kultúra fénykorára jelentős városállamokká szerveződtek, amelyek élénk kézműipari és kereskedelmi tevékenység színhelyei voltak. A legnagyobb 12 etruszk város az i. e. 7—6. sz.-ban a mai Toscana területén szövetséget alkotott **(3)**, amely már az i. e. 7. sz. folyamán hatalmát a dél-itáliai Campaniára, majd utóbb a Pó-síkságra is kiterjesztette.
Ezek a városok voltak a rendkívül fejlett etruszk bronz- és vasipar központjai is. A szükséges nyersanyagot az Appennin hegység és Elba szigete gazdag vasérceinek köszönhették.

Az etruszk városok nem alkottak egységes államot; a görög poliszokhoz hasonlóan mindegyik város a környező falusi településekkel együtt alkotott önálló városközpontú államot. Élükön kezdetben királyok álltak, az i. e. 5. sz. óta a városi arisztokraták saját kezükbe ragadták az uralmat, és választott tisztviselőkkel kormányozták városukat.

Az etruszk társadalom jellegére csak a római írók közléseiből, a sírfeliratok adataiból és a régészeti emlékekből következtethetünk.

Szántó-vető etruszk parasztot mutat be a 4. képünkön látható bronzszobor. Előkelő etruszk férfi szobrát látjuk az 5. képen.
Az etruszk arisztokrácia nagybirtokából élt, melyet a különböző fajta közrendűek (a nemzetségek lesüllyedt tagjai, a nemzetségeken kívül állók és a rabszolgák) műveltek meg.

4 △

5 ▷

Persze nem minden jómódú etruszk volt arisztokrata harcos: lehetett kereskedő is. Az etruszkok saját fejlett bronz- és vasiparuk, fémművességük termékeit távoli területekre szállították, és nyilván közvetítő kereskedelmet is folytattak. Kapcsolatban álltak Korinthosszal és Kümével, Karthágóval, az Alpokon túli népekkel és a szomszédos latinokkal. Kereskedelmi hajóik (7) élénk árucserét bonyolítottak le, hadiflottáik pedig hírhedtek voltak merész kalózvállalkozásaikról.

6 △

7 ▽

Az arisztokraták a harcot és városuk ügyeinek intézését tekintették legfőbb hivatásuknak. Kezdetben — a homéroszi hősökhöz hasonlóan — harci szekéren (6) indultak csatába.

AZ ETRUSZK MŰVÉSZET

Az etruszkok művészete két fő forrásból táplálkozott. Eleinte főleg keleti eredetű stíluselemek hatása alatt állt (ún. orientalizáló stílus), később egyre erőteljesebben érvényesült a görög képzőművészet befolyása. A különböző hatások azonban az etruszk műhelyekben sajátosan etruszk művészetté egyesültek, amely egyaránt különbözik a görög és a keleti képzőművészettől.

1 △

Veii város Minerva-templomának makettje **(1)** az etruszk templomépítészet sajátos típusát mutatja. A görög építészeti stílus hatása mellett észrevehetők az etruszk sajátságok is: a körben futó (peripterosz) oszlopsor mellőzése, a terrakottadíszítés, az emelt kőtalapzat és a tetőt ékesítő szobrok alkalmazása.

2 ▽

Az arezzói Chimaera-szobor **(2)** a görög mítosz mesebeli szörnyetegét: az oroszlánfejű, sárkányfarkú, kecsketestű ragadozót ábrázolja. Az alkotás az ókor legtökéletesebb bronzszobrai közé számít. Csodálták a reneszánsz mesterek, H. D. Lawrence 20. sz.-i nagy angol író pedig „a világ egyik legmegigézőbb bronzszobrának" nevezte.

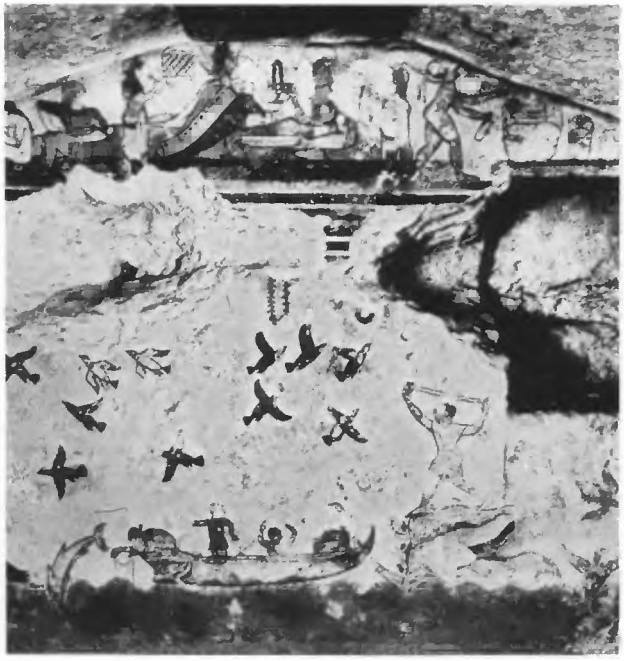

A lakóhelyiségek mintájára kiképzett sírkamrák freskói, az antik festészet kiemelkedő emlékei sok mindent elárulnak az etruszkok mindennapi életéből. Látjuk őket, amint harcolnak, vagy lakomáznak, vadásznak, vagy halásznak. A „Vadászat és halászat" sír freskóinak **(3)** természetábrázolása párját ritkítja az antik művészetben. ▷

A görögökön és etruszkokon kívül még számos más nép is lakta Itáliát. A legjelentősebbek közülük az Appennin hegyvidéket és az adriai partokat benépesítő samnisok s a délkelet-itáliai lucanusok, umberek és oscusok. E népek nyelvéről csak annyit tudunk, hogy a latinnal távoli rokonságban voltak. Emléküket főként régészeti hagyatékuk őrzi. Némelyikük ideig-óráig képes volt a félsziget történetének alakulását befolyásolni.

A közép-itáliai Capestranóban talált sírszobor jellegzetes „bennszülött" viseletű fegyveres harcost ábrázol. **(1)** Dél-picenumi nyelvű felirata egyelőre megfejtetlen. Sokan samnis harcos ábrázolásának tartják; a harcias samnis törzsekkel még találkozunk a római történelemben (l. 188. l.).

A Novilarában, Ancona környékén talált kőlap (sztélé) egyik oldalán ismeretlen nyelvű felirattal, a másikon csata- és vadászjelenettel egy illír jellegű művészeti kör alkotása. **(2, 3)**

1

2

3

ITÁLIA KIS NÉPEI

4

5

A Certosa (Bologna) mellett talált bronzvödör (situla) domborműves ábrázolásai az etruszk kultúra és Észak-Itália venet népességének találkozásáról vallanak. **(4, 5)**

RÓMA KEZDETÉNEK LEGENDÁJA...

Az etruszk kultúra árnyékában tette meg kialakulásának első lépéseit a Tiberis-parti latin—szabin város: Róma. Amiként az etruszkokat kisázsiai eredetűnek tartotta egy elterjedt ókori hagyomány, ugyanúgy élt Rómában is a Trójából menekült és Itáliában új otthont lelt Aeneas emléke. **(1)** ▷

Görög vázafestők gyakran ábrázolják a hős menekülését, amint családját s a házi isteneket kimenti az égő városból. **(2)** ▽

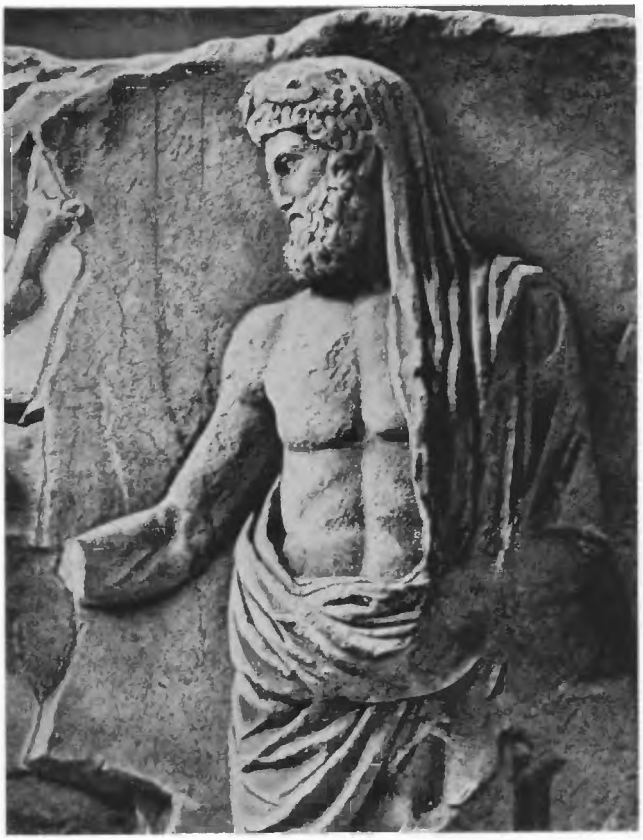

3 △

A monda szerint egy harmincat ellő csodás koca **(3)** mutatja meg Aeneasnak, hogy hol kell Latiumban várost alapítania.

A hagyomány szerint Róma alapítóit, Romulust és Remust egy anyafarkas táplálta. **(4)** Ehhez a legendához valószínűleg totemisztikus elképzelések szolgálhattak alapul.

5 △

Megjelennek harci szekereiken a hódító etruszk királyok és szerény szerszámaikkal az etruszk kézművesek. Egykori jelenlétükről, hatásukról etruszk feliratú vázák mellett (6) Róma egyik nevezetessége, a capitoliumi farkas szobra (7) is vall.

A Rómáért egymással harcoló különböző etruszk fejedelmek és dinasztiák emléke a római történeti hagyományban már elhalványult, de különböző forrásokból és ábrázolásokból világosan felismerhető, így pl. egy Vulciban talált etruszk sírkamra faliképéről, amelyen két harcos látható. (8) A homályos felirat szerint az egyik Mastarna, a másik annak harcostársa. Mastarna a római hagyomány szerint a város egyik királyával, Servius Tulliusszal azonos.

...ÉS VALÓSÁGA

A valóság kopárabb (de talán izgalmasabb) „a városok őseredetét isteni magaslatra emelő és kiszínező" mondáknál. A későbbi Róma területén létrejött első falutelepülések lakói (i. e. 9. sz. k.) latin pásztorok voltak. Kunyhóik, ciszternáik, sziklákba vájt lépcsőik maradványai ma is láthatók a Palatinus-dombon. (5) A kedvező fekvésű település a Tiberis folyó túlsó partjának etruszk lakosságát is vonzza.

7 △

6 ▽

8 ▽

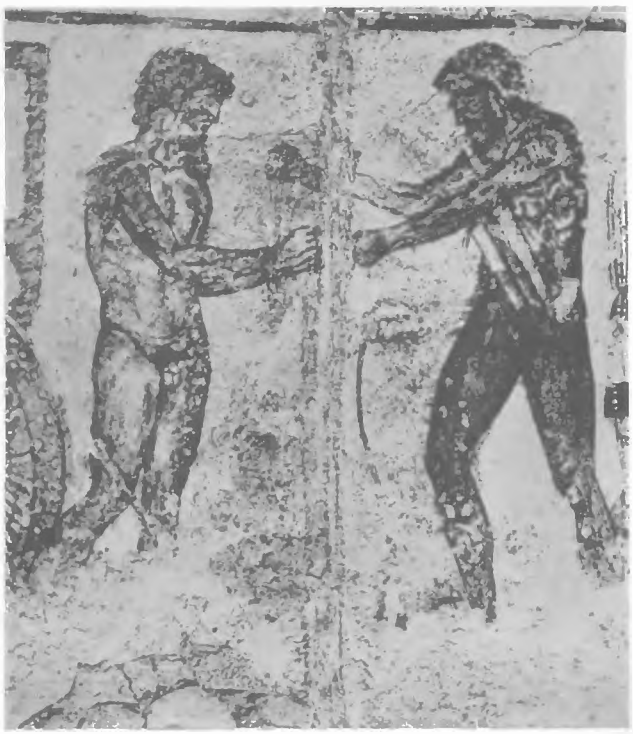

KÖZÉP- ÉS ÉSZAK-EURÓPA NÉPEI

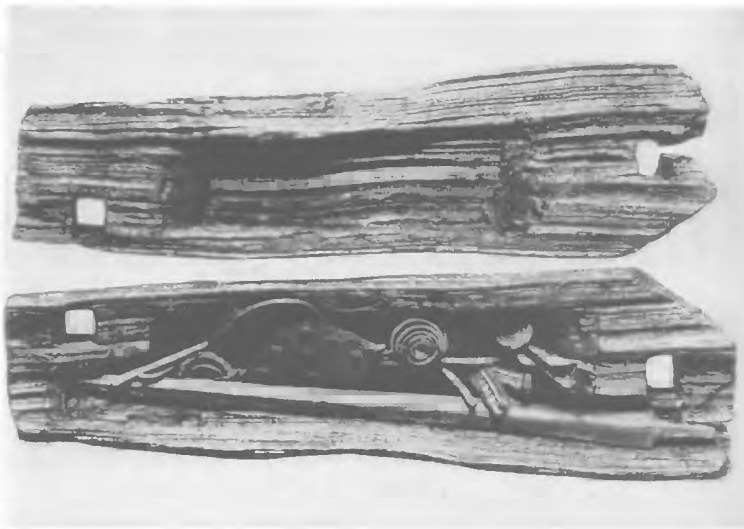

Európa északi tájain csak későn és vontatottan honosult meg a fémek használata, a földművelés és a letelepült életmód. A Földközi-tenger térsége felől csak az i. e. 2. évezred második felében jutottak ide az első vándorkereskedők, akik bronzfegyvereket, ékszereket, használati tárgyakat kínáltak eladásra, és cserébe értékes prémeket s a Balti-tenger partvidékének természeti kincsét, a borostyánkövet vitték magukkal. Még az i. e. 2. évezred folyamán megindult — importált nyersanyagokból — a bronz helyi előállítása is. Ebben az időszakban emelkednek ki az őstörténet homályából ennek a térségnek már azonosítható és megnevezhető népei és törzsei: a Skandináv-félsziget felől dél felé húzódó germánok és a tőlük keletre élő szlávok. A germán nemzetségfők fegyvereit, értékeit gyakran fatokba zárva temették mellékjük. (2) A germán törzseknek az a barbár szokása, hogy bűnösnek bélyegzett tagjaikat mocsárba fullasztották, a tudományt nagy értékű leletekhez juttatta: a láp megőrizte a megöltek arcvonásait is. (1)

Egy-egy régészeti lelet a vallási elképzelésekkel is megismertet: a trundholmi „napkocsi" a napkultusz emléke. (3)

4 △

5 △

6 △

Közép-Európában, a vasércekben gazdag Alpok vidékén az i. e. 7. sz.-tól kezdve alakult ki a vasbányászat, majd a vasipar. A legfontosabb lelőhelyéről, a felső-ausztriai Hallstattról (4) elnevezett Hallstatt-kultúra hordozói részben a kelta törzsek közvetlen elődei: a protokelták, részben az illírek voltak.

Egy-egy pompás aranydiadéma (6) és az előkelőkkel együtt sírba tett díszfegyverek (5) sora fényt vet a nemzetségi társadalmaknak ekkor már létrejött differenciálódására, a gazdag arisztokráciának a közrendűek sorából való kiemelkedésére.

Az i. e. 1. évezred első századai folyamán az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó különböző nyelveket beszélő kelta törzsek (l. 162—63. l.) benépesítették egész Nyugat-Európát. Harcias nemzetségi arisztokráciájuk vezetésével hatalmukat kiterjesztették az itt korábban élő népekre.

1

2

SZÁRDÍNIA VASKORA

Szárdínia szigetének rejtélyes vaskori, i. e. 1000 és 500 közötti évekre keltezhető építményei a nuragék (nuraghe): belül üreges, kupolaszerűen kiképzett, kb. 12—15 m magas kőtornyok. **(1, 2)** Ezek az építmények ősi mediterrán hagyományokat folytatnak: sokban emlékeztetnek (kezdetlegesebb kidolgozásuk és kisebb méreteik ellenére is) a mükénéi kor tholosz-sírjaira (vö. 73. l.). A karthágói gyarmatosítók uralma alá került, majd a római hóditás által elnyelt szárd nép egykori civilizációjának ezek a legjellegzetesebb emlékei. Ezekből a leletekből arra következtethetünk, hogy Szárdínia vaskori lakossága — amelynek nyelvéről egyelőre semmi bizonyosat sem tud a kutatás — kapcsolatban állt a Földközi-tenger más megalitikus civilizációival (vö. 58. l.). A fennmaradt csekély számú bronzplasztika a nemzetségi arisztokrácia tagjait, a bikaszarvval ékesített sisakot viselő harcosokat ábrázolja. **(3, 4)**

3

4

MIDASZ ÉS KROISZOSZ BIRODALMA

A görög archaikus kor idején a hettita birodalom területén letelepült fríg törzsek is létrehozták Kisázsia keleti felén monarchikus jellegű államukat, a fríg királyságot. Gazdagságát a folyóinak homokjából kimosható aranyszemcsék biztosították; ezek az aranykincsek szolgáltatták az alapját annak a legendának, hogy Frígia (Phrügia) legnagyobb királyának, Midasznak (kb. i. e. 720 k.) kezében minden arannyá változott.

Frígia vallásának emlékei: Kübelének, a „nagy anyaistennőnek" szobrai **(1)** s a sziklába vágott szentélyek maradványai **(2)**

1 ▷

2 ◁

A birodalom anyagi kultúrájáról tanúskodnak a díszes ruhakapcsoló tűk (fibulák) **(3, 4)** és a festett agyagedények **(5)**.

3 ◁

4 ▷

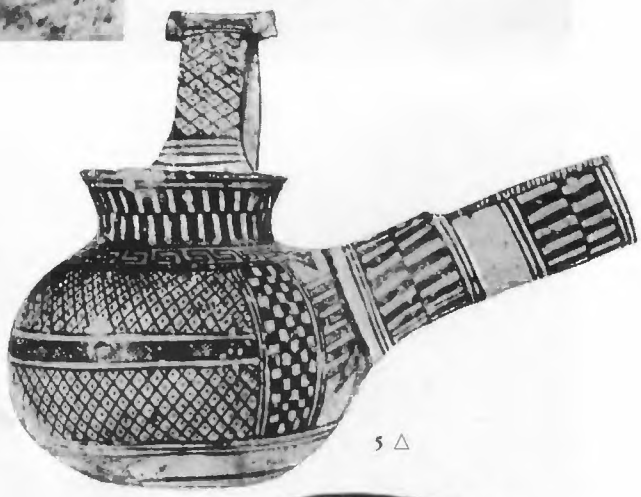

5 △

A fríg államot a félsziget nyugati felén letelepült líd (lüd) törzsek felett uralkodó királyok, Gügész király leszármazottai döntötték meg. A nagy kiterjedésű líd állam a nyugati partszegély görög városain keresztül a görög világgal is élénk kereskedelmi, politikai és szellemi kapcsolatot létesített. A legismertebb (és egyben utolsó) líd király, Kroiszosz (latinos nevén Krőzus, kb. i. e. 560—545) elsőnek vert aranyból és ezüstből ötvözött pénzérméket. **(6)** ▷

MÉDEK ÉS PERZSÁK

Iránban a nemzetségek közötti differenciálódás eredményeként (vö. 90. l.) az i. e. 700 körüli években értek meg a viszonyok a monarchikus jellegű állam kialakulására. Ezt a folyamatot a méd törzsszövetség vezetői irányították. Déiokész — az első név szerint ismert méd király — „nem elégedett meg azzal, hogy csupán a médek fölött uralkodjék; előbb a perzsákat támadta meg, őket legyőzve, a médek első alattvalóivá tette, majd hatalma alá vetette Ázsiát...” (Hérodotosz, 1. 102)

Az Oxosz (a mai Amu-Darja) mellett talált aranykincs egyik plakettje méd királyi harcost mutat be. **(1)** A méd hadsereg szervezése a hagyomány szerint Déiokész unokájának, Küaxarésznek műve: „ő osztotta először csoportokba Ázsia népeit, és állította külön csatarendbe a lándzsásokat és íjászokat”. (Hérodotosz, 1. 103) Küaxarész Babilóniával szövetkezve megsemmisítette az asszír birodalmat (vö. 87. l.), s a Tigris folyótól keletre fekvő területek urává lett. Uralkodása végén birodalmát nyugaton a líd királyság határáig terjesztette.

A médek vezető szerepét a perzsa törzsszövetség döntötte meg, Kürosszal az élén. Képünk Kürosz kőből épült síremlékét mutatja be. **(2)**

2 ▽

A Kürosz (i. e. 558—529) alapította perzsa birodalom szinte létrejöttének pillanatától kezdve a terjeszkedés útjára lépett. Kürosz a médek alávetése után a kisázsiai líd birodalmat döntötte meg, s ezzel uralmát a Földközi-tenger partjáig terjesztette. Egy görög vázafestmény **(1)** azt a legendás jelenetet ábrázolja, amint a győztes perzsa király Lídia legyőzött királyát, Kroiszoszt máglyára ültette, ámde Apollón isten közbenjárására kegyelmet adott neki. Lídia alávetését követően perzsa uralom alá hajtotta az újbabilóni birodalmat, majd hódoltatta a kisázsiai ión városokat is.

A Perszepoliszban épített pompás perzsa királyi palota egy domborművén **(2)** a különböző legyőzött népek sorában a babilóniak küldöttségét látjuk, amint adójukat beszolgáltatják.

1 ▷

2 △

A PERZSA BIRODALOM

A nagy szervező király, Dareiosz (Dárius) idején (i. e. 521—486) a perzsa birodalom — Egyiptomnak i. e. 525-ben bekövetkezett meghódítása óta — a Földközi-tenger és Fekete-tenger partjaitól az Indus folyóig, a Kaukázus hegyláncaitól a Nílusig, Elephantiné szigetéig terjedt. **(3)** ▽

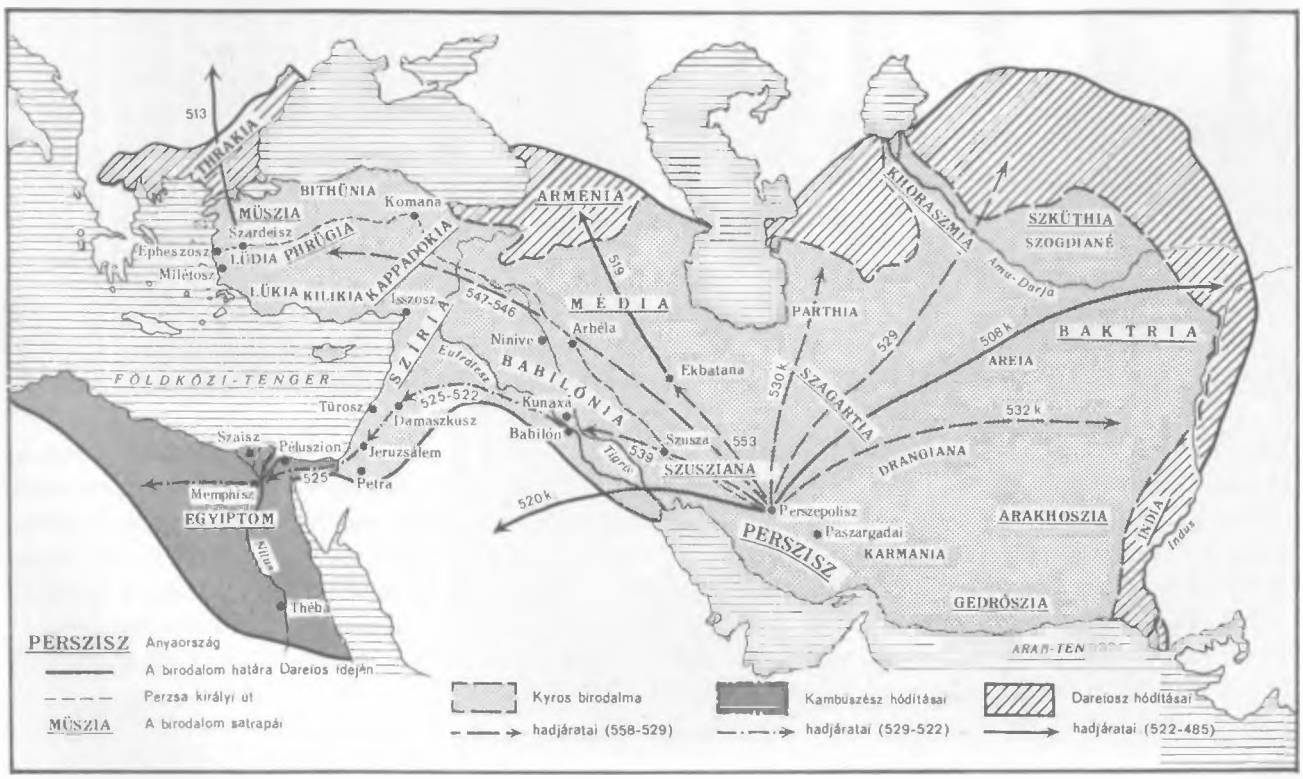

1 △

SZELLEMI ÉLET A PERZSA BIRODALOMBAN

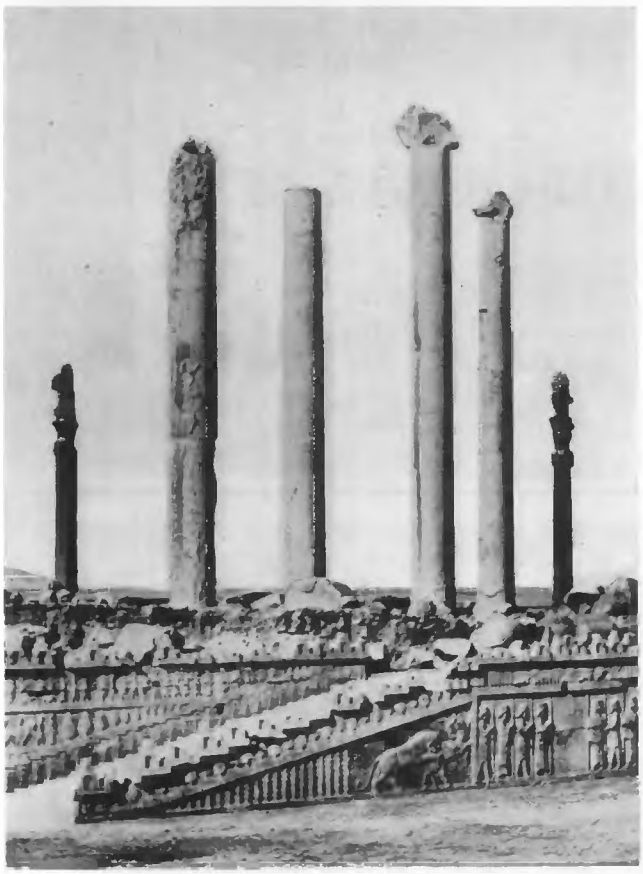

2 △

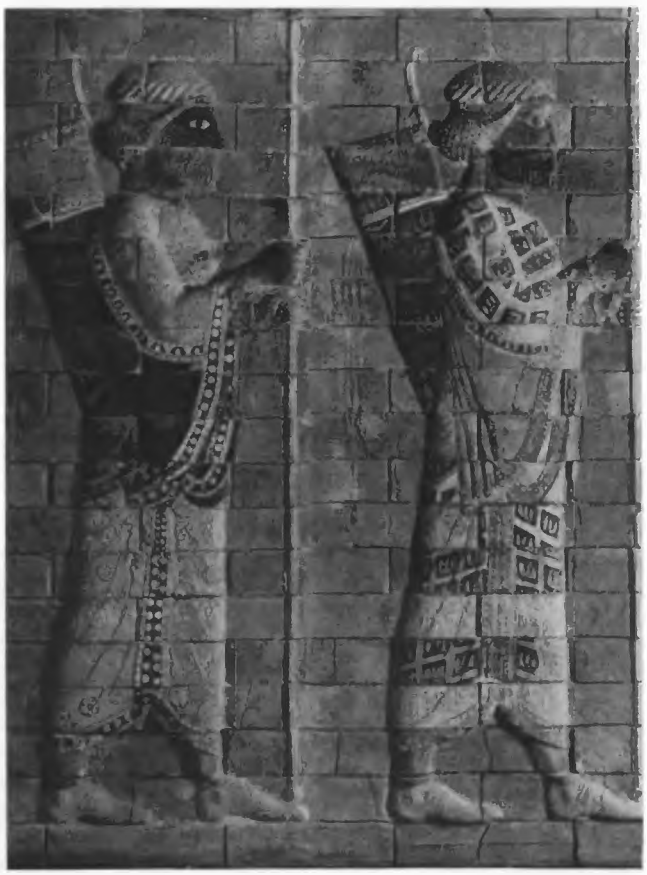

3 △

A katonai sikerekkel s a politikai hatalommal lépést tart az anyagi és szellemi kultúra fejlődése. Dareiosz **(1)** pazar pompával építtette ki rezidenciájául Perszepoliszt **(4)** és annak domborművekkel, dísztermekkel, szobrokkal ékes királyi palotáját. **(2)** A palota építésében és domborművekkel való díszítésében görög művészek is részt vettek. A királyi palota pompája a király mérhetetlen hatalmát is kifejezésre juttatja. Egy feliratában Dareiosz így szól önmagáról: „Én vagyok Dareiosz, a nagykirály, a királyok királya, Perzsia királya, a tartományok királya, Hüsztaszpész fia... Akhaimenész leszármazottja... Régtől fogva derekak voltunk. Nemzetségünk régtől fogva király volt... Ahura-Mazdá isten akaratából vagyok én király: ő adta nekem a királyságot." *(A behisztuni feliratból)*
A szuszai palotát színes mázas tégladomborművek díszítették. **(3)**

Az iráni törzsek vallási elképzeléseit legkorábban — még az i. e. 600 körüli évtizedekben — a legendás emlékű Zarathustra foglalta rendszerbe. Tanításait csak jóval később rögzítették írásban. A világ és az emberiség sorsát e tanítás szerint a Jó és Rossz, a Fény és Sötétség hatalmainak küzdelme határozza meg. Mindkettőt egy-egy isteni lény személyesíti meg: Ahura-Mazdá, ill. ellenlábasa, Angra Mainju. A békés termelőmunkát végző, földművelő és szarvasmarha-tenyésztő letelepult paraszt a Jó diadalán munkálkodik; a rabló és harcias nomád törzsek a Rossznak szolgái. Az Akhaimenida-uralkodók önmagukat a szárnyas Napisten alakjában ábrázolt Ahura-Mazdá (6), „a tudás atyja" pártfogoltjainak tekintették. Tiszteletére birodalomszerte tűztemplomokat emeltek (5). Zarathustra dualista vallási tanításait azonban ránk maradt feliratokban hallgatással mellőzték.

5 △

4 △

6 ▽

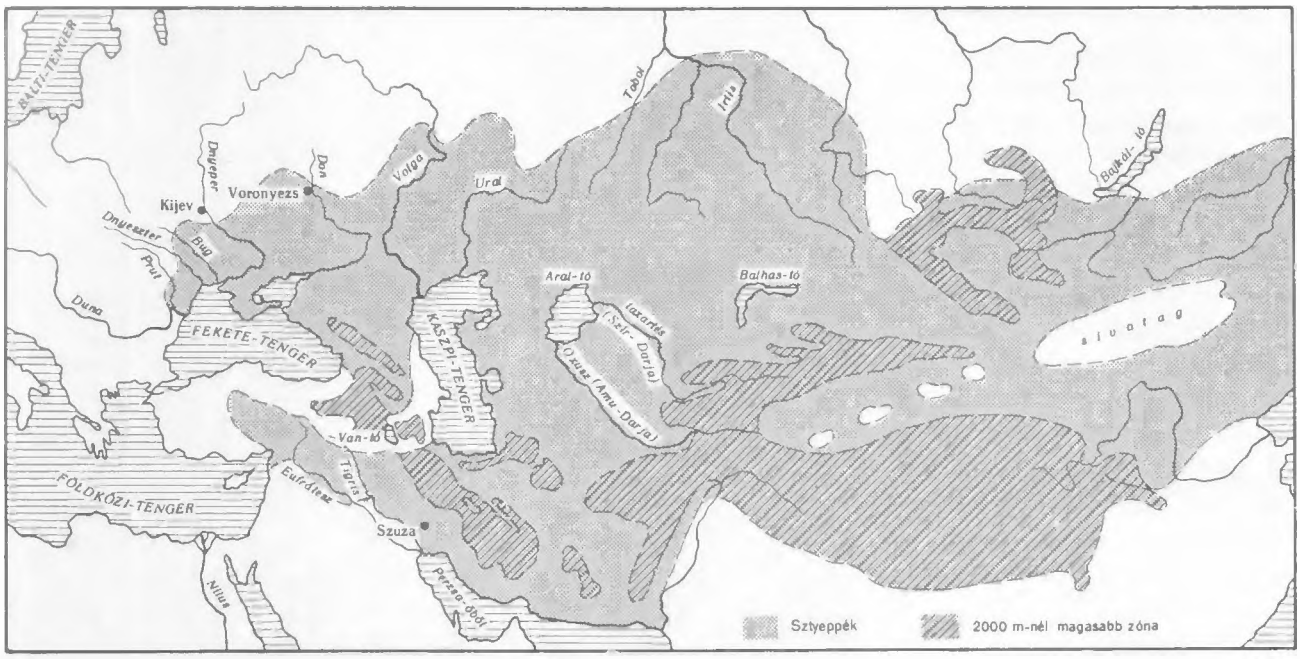

1 △ 2 ▽ 3 ▽

ÉSZAK NÉPEI

A Fekete-tenger partjának görög gyarmatvárosain és a perzsa birodalom északi határain túl kezdődik a szkíta világ. (1) A szkíták nagy többségükben lovasnomádok voltak. „Sem városokat, sem várakat nem alapítottak, valamennyien sátrakban laknak, és lovas íjászok, nem földművelésből, hanem marhatenyésztésből élnek" — írja róluk Hérodotosz. Kisebb részük azonban — főként a Fekete-tengert északról határoló temékeny síkságokon, a mai Kubáni-alföldön — már áttért az ekés földművelésre. A szkíták viseletéről s egyes szokásaikról a szkíta nemzetségi arisztokrácia tagjainak megrendelésére készült görög vázák és dísztárgyak is képet adnak. (2, 3)

A kurgánok — a szkíta törzsek fejedelmeinek és főurainak mesterséges halommal borított sírjai — valóságos föld alatti fejedelmi sátrak. A harci szekerén túlvilági életbe induló fejedelmi személy mellé temették lovait, díszkocsiját, nemezszőnyegeit, aranyból, ezüstből és élektronból (arany és ezüst természetes ötvözetéből) készült ékszereit, dísztárgyait, a kényelmét szolgáló különböző felszereléseket.

4 △ 5 ▽

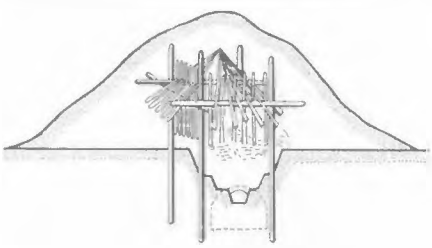

Kurgán felülnézeti és keresztmetszeti rajza (4, 5)

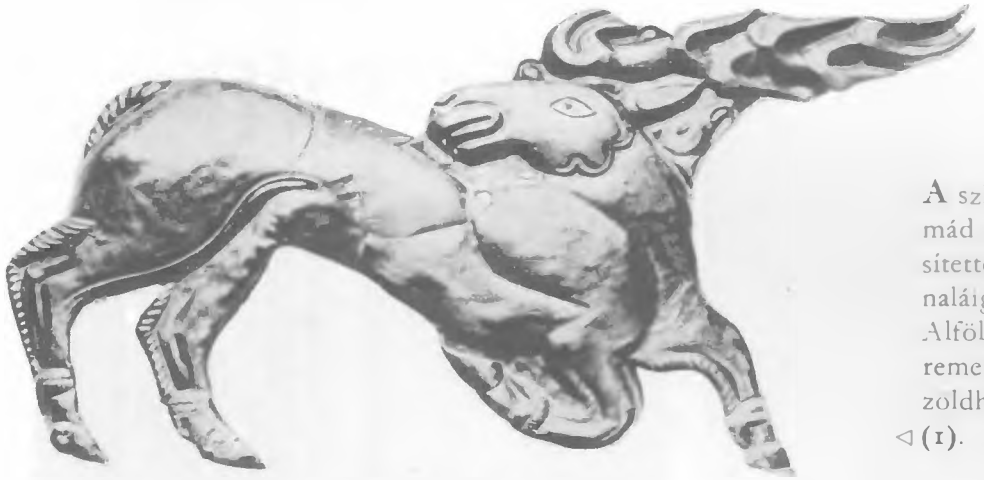

A szkíta kultúrkörbe tartozó nomád népek óriási területet népesítettek be. Nyugaton a Duna vonaláig terjeszkedtek. A magyar Alföldről a szkíta állatstílus olyan remekművei kerültek elő, mint a zöldhalompusztai aranyszarvas ◁ (1).

A SZKÍTA MŰVÉSZET ÉS KISUGÁRZÁSA

2 ▷

Keleten az Altáj-vidék elképesztően gazdag kurgán-leletein keresztül (Pazirik [2]) Szibériáig (3), ill. Kináig (4) húzódik a szkíta művészet és kultúra hatásának zónája. E térség képzőművészetére legjellemzőbb az állatábrázolás, az ún. állatstílus: leggyakrabban egymással küzdő, rohanó, szinte egybefonódó testű állatok, lovak, szarvasok, rénszarvasok jelennek meg díszítőelemként az iparművészet alkotásain.

3 ▽

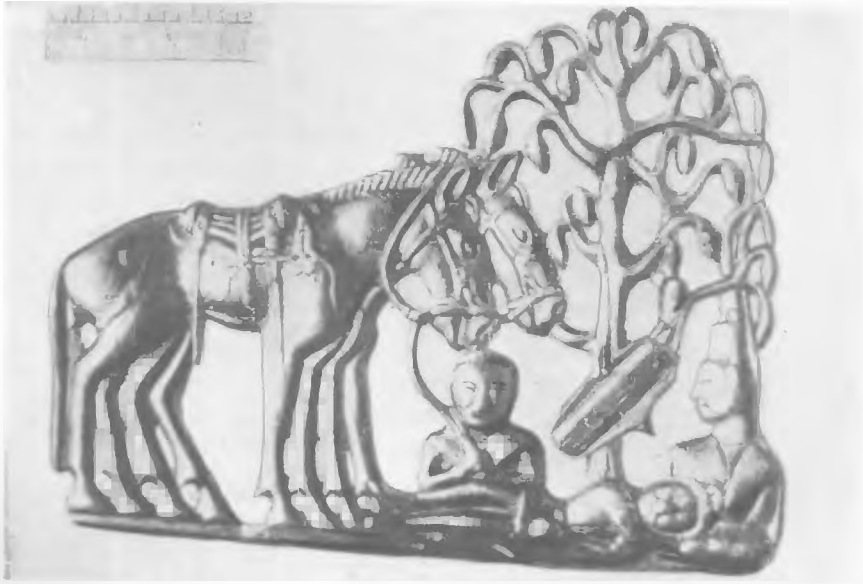

4 ▽

A SZABADSÁG VÉDELMÉBEN

1

3

A perzsa birodalom „nagykirályainak" hódító törekvései Dareiosz (l. 129. l.) (1) és utóda, Xerxész alatt (i. e. 486—465) fordultak nyugat felé: a szkíta törzsek és a görög poliszok ellen. Egyik vállalkozás sem sikerült. A szkíták visszahúzódtak mérhetetlen kiterjedésű síkságaikra, s az elhagyott területeket feldúlták, lakhatatlanná tették.

A perzsa hadsereg kudarcán felbátorodva a kisázsiai jón városok Milétosz vezetésével felkelést robbantottak ki (i. e. 499); ezt Athén is támogatta.

A felkelés elbukott, de ürügyet szolgáltatott a perzsáknak a görög anyaország (elsősorban Athén) megtámadására. Háromszor indított hadjáratot a perzsa nagyhatalom a görög föld meghódítására (i. e. 492, 490, 480; l. a térképet [2]).

A roppant méretű birodalom embertömegeinek rohamaival szemben a görög poliszok nehézfegyverzetű gyalogosokból, hoplitákból (3) álló serege vette fel a küzdelmet...

A 492. évi sikertelen kísérlet útvonala

A 490. évi hadjárat útvonala

A 480. évi hadjárat útvonala

Az i. e. 492-es támadás kudarca után Dareiosz i. e. 490-ben nagy hadjáratot indított Görögország, de elsősorban Athén ellen. A perzsák a marathóni síkon (1) szálltak partra, a Miltiadész vezette athéni sereg azonban elzárta az előrenyomulás útját. Néhány napig a marathóni mezőn farkasszemet nézett a két ellenfél, majd az athéni sereg hirtelen támadással két oldalról bekerítéssel fenyegette a perzsa sereget, amely kénytelen volt gyorsan hajóra szállni; a támadás kudarcot vallott.

A nehézfegyverzetű görög hoplíták harckészségén és hazaszeretetén megtört a roppant túlerő. A csata eredményét egy egykorú epigramma így foglalta összse:

„Hellenekért küzdött
Marathónnál népe Athénnak,
S kincsben dús médnek
földre tiporta hadát."

A Marathónnál elesett 192 athéni harcost közös sírhalom, az ún. Szórosz alá temették. (2) A perzsa sereg vesztesége Hérodotosz szerint 6400 fő volt.

MARATHÓN

A győztes hadvezér, Miltiadész saját bronzsisakját az olümpiai Zeusz-szentélynek ajánlotta fel; az ottani ásatásoknál került elő. A sisak alsó részén még jól kibetűzhető Miltiadész neve. (3)

A nagy győzelem után azonban feleslegesen vállalt és balul sikerült hódító hadjáratot vezetett Parosz sziget ellen. Az imént még ünnepelt vezért az athéni bíróság árulás címén pénzbírságra és börtönre ítélte.

A 490. évi perzsa támadás visszaverése után az athéni közrendűek élén Themisztoklész (1), a radikális demokrata irányzat vezetője a középbirtokosok érdekeit képviselő Ariszteidésszel szemben kierőszakolta egy 200 egységből — háromevezősoros hadihajókból (2) — álló hajóhad gyors kiépítését a várható újabb perzsa támadás elhárítására. Ez nem is késett soká. Xerxész, Dareiosz fia és utódja (l. 134. l.) i. e. 480-ban minden korábbinál nagyobb tengeri és szárazföldi erővel tört Hellaszra.

1 △

2 △

◁ Eredeti szavazócserép (osztrakon) (3) arról a népgyűlésről, melyen Ariszteidészt, Lüszimakhosz fiát Themisztoklész javaslatára 10 évre száműzetésbe küldték (i. e. 483); a háború elején azonban amnesztiával hazaengedték.

A KEZDETI VERESÉGTŐL A DÖNTŐ GYŐZELEMIG

„Thermopülai halottainak
sorsa a jó hír, szép a bukásuk is,
sírhelyük oltár,
emléket idéz siratásuk, a gyászt eltörli dicséret,
mert ilyen temetőhelyet
meg nem ront az idő, mely mindent jármába hajt."

(Szimonidész epigrammája)

Leónidasz spártai király harcosaival (4) a thermopülai hegyszoros védelmében (i. e. 480) az utolsó emberig küzdve egy ideig feltartóztatta a perzsa előrenyomulást, s ezzel a görögök időt nyertek a további haditervek kidolgozására.

„Az összes athéniak és idegenek, amennyiben nagykorúak, szálljanak az előre elkészített 200 hajóra, és azokon küzdjenek a barbár ellen saját szabadságukért s a többi hellének ügyéért is, együtt mindazokkal, akik hajlandók részt vállalni a veszélyből." Ezzel a néphatározattal szervezték meg az athéniak a szembeszállást a perzsákkal. Később e határozatot kőbe vésték — örök emlékezetül. (5)

A heroikus küzdelmet fényes siker koronázta: 480-ban Themisztoklész hajóhada a tengeren Szalamisz szigeténél, majd 479-ben Plataiainál a spártaiak vezette haderő a szárazföldön verte szét a perzsa hódítókat.

A görögség most már végleg fellélegezhetett. A hadizsákmány tizedrészét — köztük az ellenségtől elragadott fegyvereket — az isteneknek szentelték. Az itt látható sisak: fogadalmi ajándék az olümpiai Zeusz-szentélyben. (6)

◁ 4

5 ▽

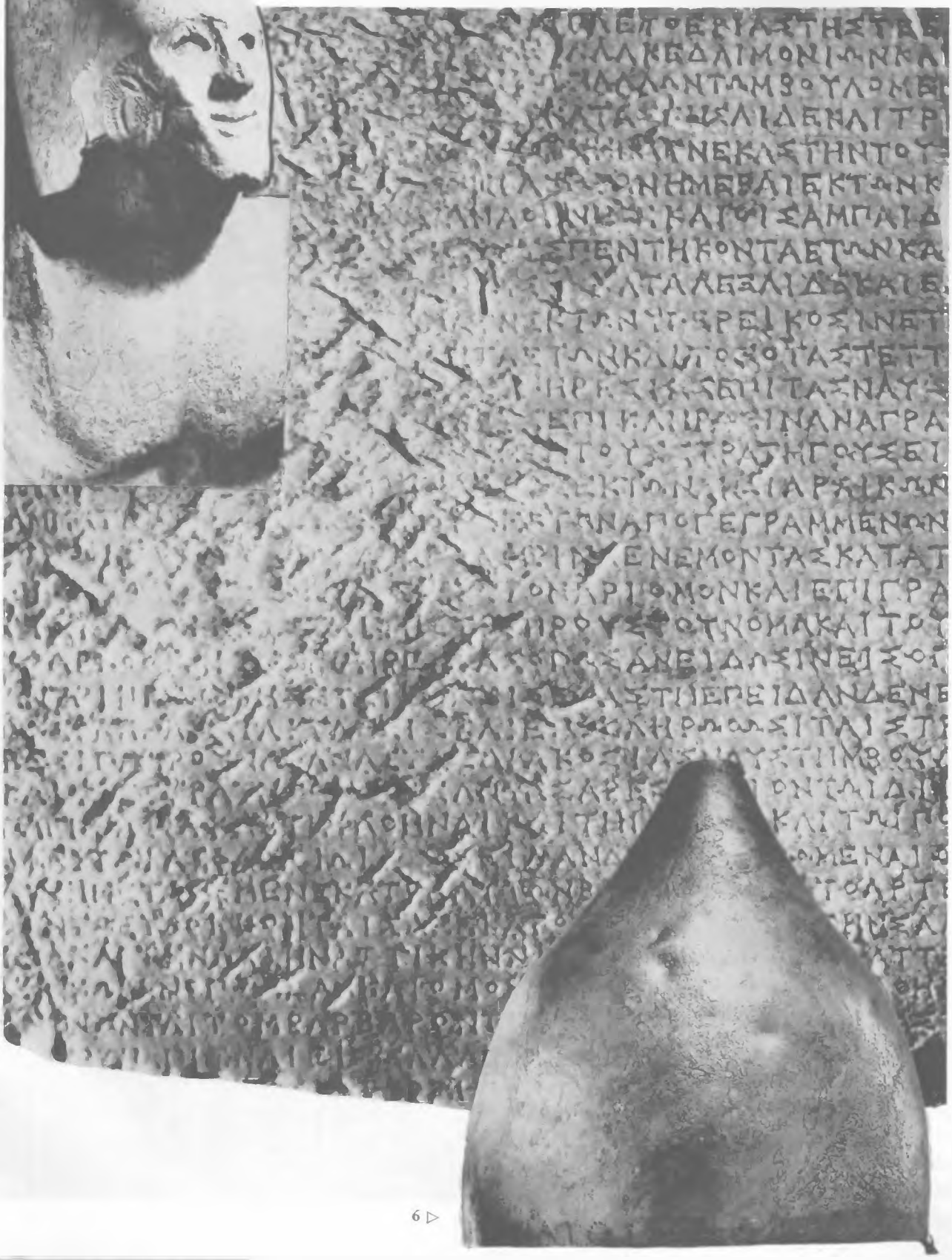

6 ▷

A perzsa támadás visszaverése főként Athén érdeme volt. A győzelem után nagy lendülettel indult meg a város helyreállítása. Elkészültek a védőfalak, és hozzákezdtek az Athént a peiraieuszi (pireuszi) kikötővel összekötő „hosszú falak" felépítéséhez is. (1) Athén tengeri fölénye birtokában a perzsák elleni közös harcra az Égei-tenger szigeteit és kikötővárosait a déloszi szövetségben tömöríttette (i. e. 476 óta). A szövetség központja Apollón Délosz szigetén álló szentélye volt. (4)

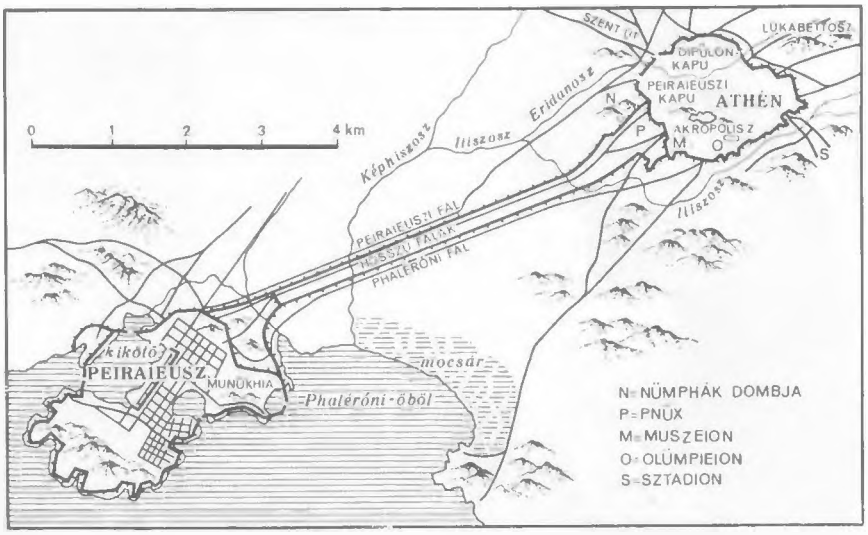

1 △

A szövetség azonban Athén túlsúlya következtében néhány évtized alatt valóságos athéni birodalommá alakult át: szövetségesei adófizetésre kötelezett alattvalókká süllyedtek.

2 △

▽ 3

Az athéni politikában mindinkább hangadókká váltak a gazdasági terjeszkedés előnyeit élvező kereskedők, valamint a rabszolgákat dolgoztató műhelyek és a szállítóhajók tulajdonosai: velük szemben háttérbe szorultak a középbirtokos arisztokrácia tagjai. A perzsa háborúk utáni első évtizedekben a különböző jómódú csoportok összefogását hirdető és Spártával a katonai szövetséget fenntartani igyekvő Kimón, Miltiadész fia volt Athén legbefolyásosabb politikusa. A radikális tömegek élén álló Themisztoklészt is sikerült cserépszavazással (osztrakizmosz) (2) száműzetésbe küldenie.

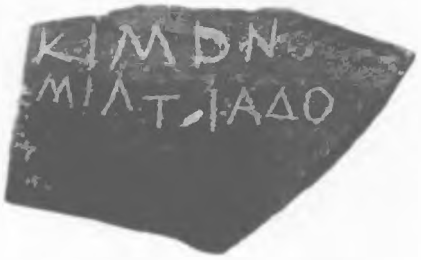

ATHÉN A GÖRÖG VÁROSOK ÉLÉN

I. e. 462-ben azonban Kimón ellenfelei, a demokraták kerültek hatalomra: most Kimónt küldték száműzetésbe (3), és az athéni tömegek bizalmát élvező Periklész kezébe került a hatalom. Az ő vezetése alatt bontakozott ki Athén nagyhatalmi állása, és élte virágkorát Athén demokratikus társadalmi és politikai rendje. „Periklész korának" ragyogó évtizedeire azonban már árnyat vetett a birodalomhoz tartozó alattvalók fokozódó elégedetlensége, az athéni társadalmon belül élező réteghare s a Spártával és szövetségeseivel — elsősorban Korinthosszal — egyre feszültebbé váló viszony, mely végül a peloponnészoszi háború kirobbanásához vezetett.

4 ▽

A NYUGATI GÖRÖGSÉG HARCAI

1 △

2 △

3 △

◁

A hagyomány szerint a szalamiszi csata napján nyugaton is döntő sikert értek el a görögök: Szürakuszai nagy győzelmet aratott a perzsákkal szövetséges Karthágó felett. Ennek a győzelemnek emlékét örökítették meg a csata helyén, Himérában emelt szentély (1), valamint a győzelmi emlékérmek (2, 3).

Hierón, Szürakuszai türannosza a karthágóiak leverése után, i. e. 474-ben Kümé mellett a Dél-Itáliába benyomuló etruszk hadak felett is győzelmet aratott. Ennek emlékét egy Olümpiában felajánlott bronzsisak őrzi. Felirata: „Hierón és a szürakuszaiak a türrének felett Küménél aratott győzelemért." (4)

1 ◁

2 ▷

A Kimón száműzetése (l. 138. l.). utáni három évtized, amelynek legtekintélyesebb politikai vezetője Periklész **(3)** volt, az athéni demokrácia virágkora.

De mennyire valóságos ez a demokrácia? A lakosság mely rétegei gyakorolják a hatalmat? Nemcsak egyes ókori források, de a Parthenón művészi fríze is, amely a négyévenként tartott Panathénaia (összathéni ünnep) felvonulását ábrázolja **(1, 2)**, némileg gondolkodóba ejthetnek. A teljes jogú polgárok (akik körében csak egy szűk csoportot alkottak a „lovagok") kisebbségben voltak a sokkalta nagyobb számú rabszolgákkal és metoikoszokkal szemben.

Erről a társadalmi és egyben politikai tagozódásról próbál áttekintő képet adni a 4. számú táblázat. Politikai jogokkal a szabad családokon belül is csak a 20 évnél idősebb férfiak rendelkeznek; Periklész korában kb. 40—42 000 fő. Ők alkotják a népgyűlést (ekklészia), közülük kerülnek ki a tanács (bulé) és az esküdtszék (héliaia) tagjai, ők nyerhetik el választás, ill. sorsolás útján az évenként váltakozó állami tisztségeket. A néphatalom hordozója a népgyűlés: „az ekklészia az ura mindennek — még a törvényeknek is" — mondja Arisztotelész.

3 ▽

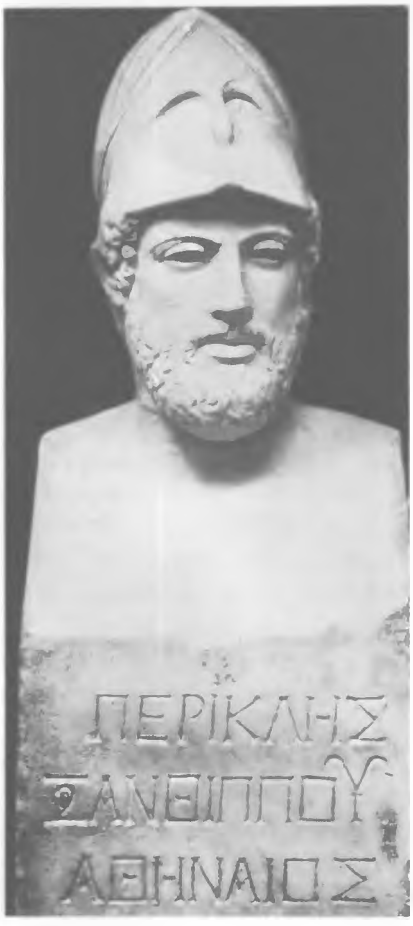

AZ ATHÉNI DEMOKRÁCIA

4 ▷

Athén politikai központja a piactér, az agora volt. Feltárása során előkerült archaikus határköve első személyben szólal meg: „Az agora határa vagyok!" (1) Az i. e. 5—4. sz.-ban itt székelt a sztratégoszok (hadvezérek, az állam tényleges vezetői) tíztagú testülete, az ötszáztagú tanács és az esküdtszék.

Egyes állami tisztségeket sorsolással töltöttek be. Az agorai ásatások során előkerült a sorsolás céljaira szolgáló szerkezet maradványa. (2)

A bírósági ítéletet szavazással hozták, érmékkel. (3)

A szabad polgároknak jogukban állt ingyenesen látogatni a színházi előadásokat, e célból csont- vagy fémjegyeket osztottak ki közöttük. (4) A rajtuk látható betűk a nézőtérnek azt a szektorát jelzik, amelyre a jegy szól.

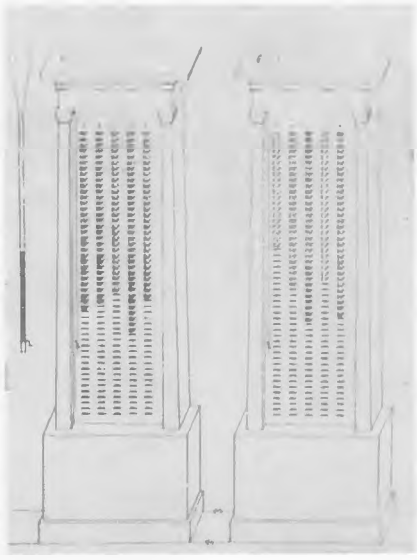

2

3

4

Az állami számadásokat ismertető feliratok töredékeiből kiderül, hogy milyen hallatlan pontossággal kezelték a gazdasági ügyeket. A képünkön ábrázolt töredék az athéni demokrácia egyik fő jövedelmi forrását jelentő laurioni ezüstbányák üzemeltetésével foglalkozik. (5)

3

POLITIKAI INTÉZMÉNYEK

Az agorával szomszédos Pnüx nevű dombon (6) ülésezett a népgyűlés, melynek határozatait ugyancsak kőbe vésve helyezték el az agorán.

5

6

1 △

2 ▽

3 △

A NAGY ÉPÍTKEZÉSEK ATHÉNBAN...

Periklész kezdeményezésére hajtották végre azt a nagyarányú építési programot, amelynek során az Athén fölött emelkedő régebbi fellegvárat (Akropolisz) (1) csodás harmóniával és művészi tudatossággal megkomponált, egységes, reprezentatív szentélykörzetté építették ki. Az athéni államférfi így indokolta a költséges építkezéseket: „Mivel a város el van látva a háborúhoz szükséges felszereléssel, a fölös javakat olyasmire kell fordítani, amiből elkészülte után örök dicsőség, s készülése idején azonnali jólét származik, mert mindenféle munkalehetőség és sokfajta szükséglet támad. Ettől fejlődésnek indulnak a különböző iparágak, amelyek minden mesterséget serkentenek, minden kezet megmozgatnak; úgyszólván az egész város keresethez jut, miközben egyszerre ékesíti és táplálja magát a saját erejéből."

Az új Akropolisz központjában, a mükénéi korból származó várfalak maradványai mögött emelkedik „a nagy templom", a szűz Athéné Parthenosz istennőnek szentelt Parthenón (2), a cella keleti csarnokában állt Pheidiasz egyik főműve: az istennőnek aranyból és elefántcsontból megmintázott szobra. A Parthenón mellett épült a perzsák által elpusztított korábbi szentély helyén az Erekhtheion, az Akropolisz központi kultuszhelye; a különböző vallási emlékeket egyesítő templom mind alaprajzában, mind művészi kivitelezésében szinte egyedülálló. (3)

A szentélykörzethez pompás díszfeljárat vezetett: a Propülaiák. Az építkezéseket állami bizottság irányította, amely a kiadásokról évről évre kőbe vésett feliratokon számolt be Athén népének. (4) ▷

1 △

...ÉS ATHÉNON KÍVÜL

A perikleszi korban bontakozott ki a tervszerű városépítészet új iránya is: kialakítása Hippodamosz, a mérnök és filozófus nevéhez fűződik. Az új városrendezési eljárás arra törekedett, hogy funkciói szerint elkülönült kerületeket alakítson ki: külön a kultusz és a közélet (szentélyek és középületek zónája), külön a lakóházak és külön a gazdasági tevékenység (kereskedelmi- és kikötőnegyed) számára. Az egyes lakónegyedekre szabályos, derékszögű utcahálózat jellemző. Ez az új, racionális építkezés érvényesült Athén ekkor megalapított gyarmatvárosában, a dél-itáliai Thurioiban. (1) E város érméi „athéni" és „itáliai" elemeket egyesítettek. (2, 3) Ugyanilyen elvek szerint építették ki Athén kikötőjét, Peiraieuszt is. (4) Az itt látható vázlatos alaprajz jól szemlélteti az egyes negyedek különválasztását: a kereskedelmi kikötő; az agora, a szentélyek és a középületek; a hadikikötő zónája. Jól látható a négyzetes utcahálózat érvényesülése is.

Nemcsak Athént — egész Attikát újonnan épült szentélyek egész sora ékesítette. Az eleusziszi Démétér-templom főépülete volt a színhelye az istennő tiszteletére tartott titkos beavatási ünnepségeknek (misztériumok). A monumentális beavatási csarnok újjáépítését még Kimón kezdte, de a munkák csak jó néhány évtizeddel később fejeződtek be. (5)

2 ◁

3 ▷

4 ▽

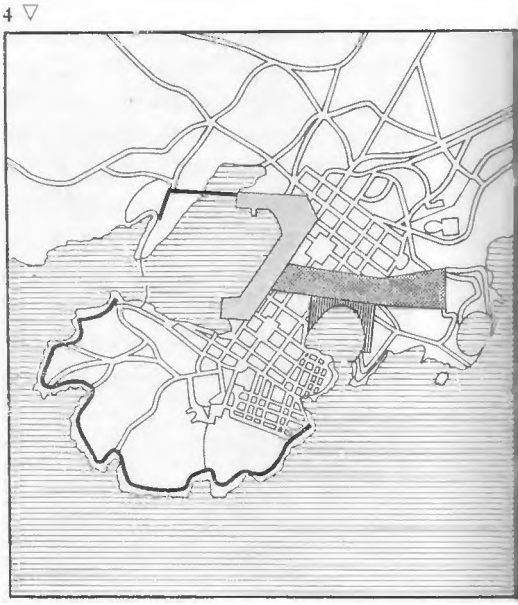

5 △

6 ▽

A természeti környezetbe harmonikusan beilleszkedő templomépület egyik legszebb példája Attika déli csúcsán, a Szunion hegyfokon épült Poszeidón-templom. **(6)** A szentély egy erődítményrendszer legmagasabb pontján épült: az Attika felé, déli irányból közeledő hajósok először a tengerek istenének fehér méárványból pült templomát pillantották meg.

AZ ATHÉNI NAGY-HATALOM ÖSSZE-OMLÁSA

Az athéni és spártai nagyhatalmi érdekek összeütközése robbantotta ki a peloponnészoszi háborút (i. e. 431—404), amely váltakozó sikerű harcok után Athén teljes vereségéhez vezetett.

A háború második évében rettenetes pestisjárvány tört ki, amely főként Athén lakosságában okozott súlyos veszteségeket, de egész Görögországban pusztított. Képünk a peloponnészoszi Phigalia városában a járványt elhárító Apollón tiszteletére épített fogadalmi templomot ábrázolja. **(1)** >

Athén súlyos helyzetbe került, Periklész vezéri pozíciója megingott, cserépszavazással való száműzésére is gondoltak **(2)**; az ókori demokrácia legragyogóbb alakja végül a pestis áldozata lett.

Athénnak feltűnést keltő katonai sikere volt a peloponnészoszi Pülosz időleges elfoglalása. A zsákmány egy részét az athéniak fogadalmi ajándékként az Akropoliszon helyezték el, így azt a pajzsot is, amelynek rajzos rekonstrukcióját a 3. képen láthatjuk.

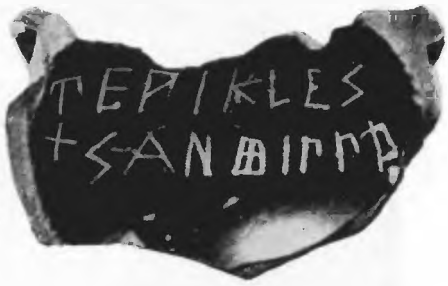

2 ▷

3 ▷

◁ Az athéni Niké-szentélyhez tartozó domborművek Athén népének győzelmi hangulatáról tanúskodnak. **(4)**

A peloponnészoszi háború első szakasza i. e. 421-ben kiegyezéses békével zárult. A békekötés után azonban Alkibiadész **(5)** sikeres propagandát kezdett a hódító háború újrafelvételére, a szicíliai Szürakuszai — Spárta szövetségese — ellen indítandó támadásra.

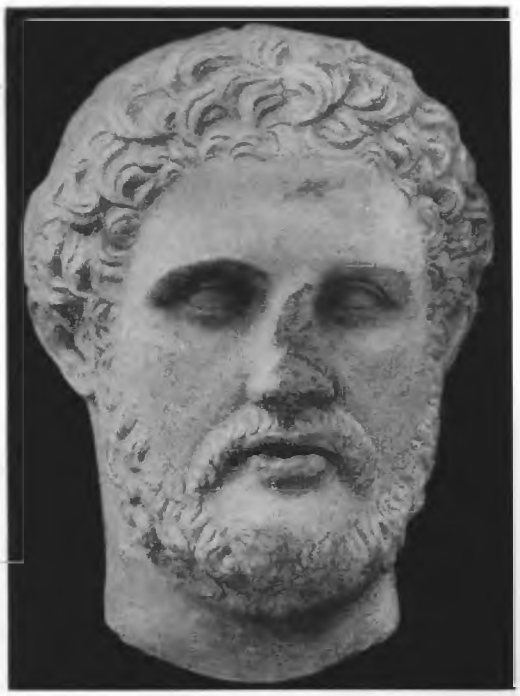

A vállalkozást kezdeményező és vezető Alkibiadész ellen távollétében politikai ellenfelei „istenkáromlás" címén pert indítottak. Alkibiadész erre átszökött az ellenséghez, és megszerezte Spárta számára Tisszaphernésznek, Kisázsia perzsa satrapájának **(6)** nagy összegű anyagi támogatását egy önálló hajóhad kiépítésére. Miután Athén elárult szárazföldi serege Szürakuszai falai előtt megsemmisült, hajóhada pedig Spártával szemben alulmaradt, a szövetségeseitől is elhagyott város teljes vereséget szenvedett (i. e. 404).

6 ▷

7 ▽

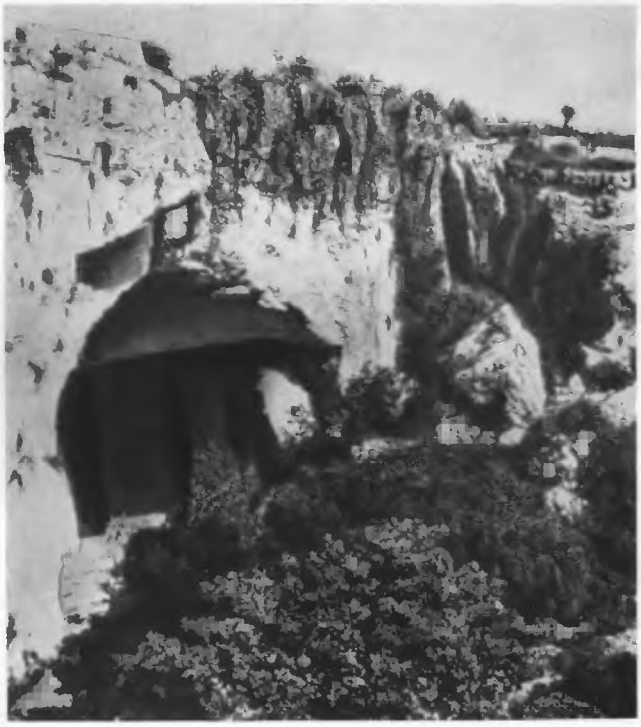

A sikertelen ostrom után foglyul ejtett athéni hadsereg katonáit Szürakuszai kőbányáiban **(7)** rabszolgaként dolgoztatták. „Ezeket a foglyokat a szürakuszaiak kegyetlenül sanyargatták. A szűk szakadékban a szabad ég alatt zsúfolták őket össze, így szörnyen szenvedtek a naptól és hőségtől... éhség és szomjúság is gyötörte őket, mert 8 hónapon át naponta csak egy kotülé (= 3 dl) vizet és 2 kotülé lisztet kaptak táplálkozásra." (Thuküdidész 7, 87.)

◁ A peloponnészoszi háborúban elesett két athéni katona közös síremléke **(8)**

A görög világban élesen jelentkező társadalmi és politikai ellentétek fordították a legnagyobb gondolkodók figyelmét a társadalmi kérdések elemzése felé. Ennek az érdeklődésnek a hatására alakult ki önálló tudományként a történetírás, fordult a társadalmi erkölcs problémái felé a filozófia, és vált magasrendű művészetté a drámairás.

Hérodotosz, „a történetírás atyja" (kb. i. e. 485—425) **(1)** a görög—perzsa háborúk történetéről szóló művébe beleszőtte a keleti népek és a görög államok múltjának ismertetését. Programját művének bevezető szavai foglalják össze: „A halikarnasszoszi Hérodotosz történeti elbeszélései vannak itt leírva abból a célból, hogy az emberek cselekedetei idővel feledésbe ne merüljenek, s azok a nagy és csodálatos tettek, melyeket egyfelől a hellének, másfelől a barbárok vittek végbe, ne múljanak el nyomtalanul, valamint azok a dolgok sem, amelyek miatt háborúságba keveredtek egymással."

Hérodotosz földrajzi világképe **(2)** átfogóbb és reálisabb Hekataioszénál (vö. 115. l. 2. kép)

1

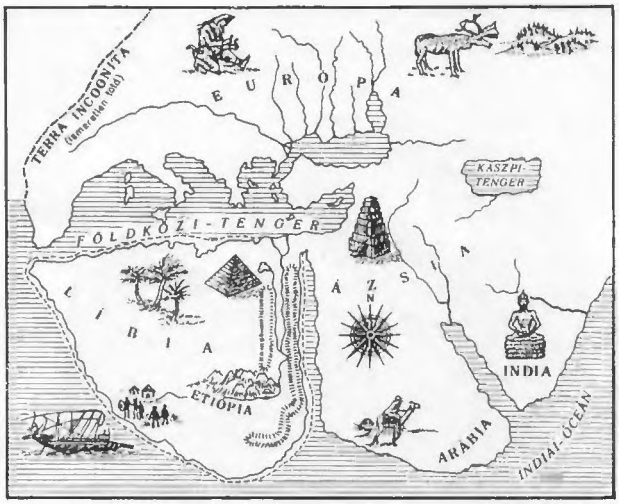

2

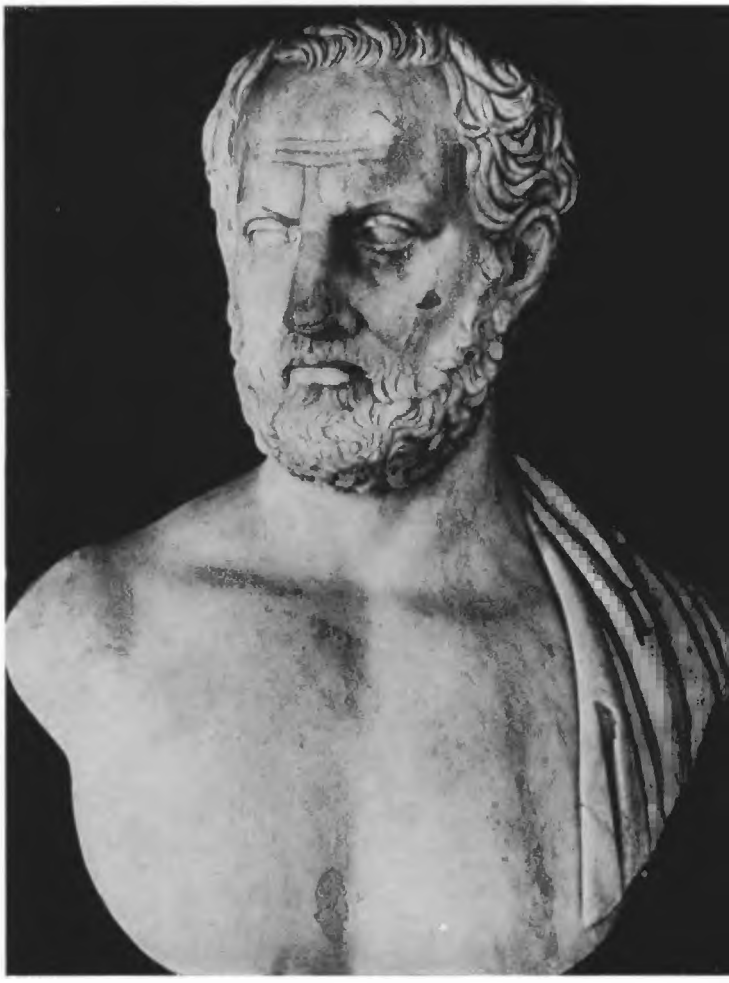

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGSZÜLETÉSE

Thuküdidésznek **(3)**, Hérodotosz fiatalabb kortársának érdeklődési köre szűkebb, de látásmódja mélyebb nagy elődjénél. A görög világ két hatalmasságának, Athénnak és Spártának ellentétei érdekelték, ezeket szinte felülmúlhatatlan politikai éleslátással elemezte a peloponnészoszi háború történetéről szóló művében.

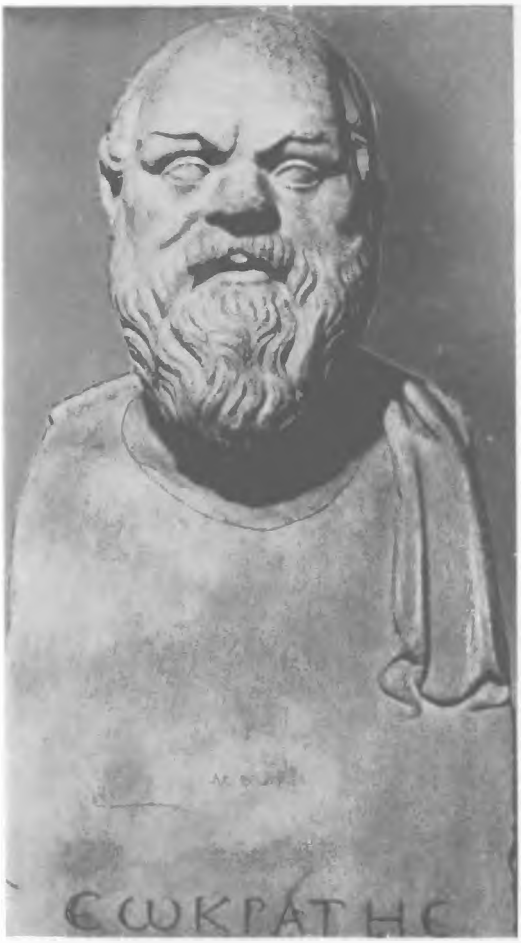

FILOZÓFIA ÉS SZAKTUDOMÁNYOK

Szókratész (1) filozófiai tevékenysége választóvonal a görög gondolkodás történetében. A társadalom bajainak fő okát abban vélte felismerni, hogy „az emberek azt hiszik: tudnak valamit, bár semmit sem látnak világosan"; saját feladatának éppen ezért a fogalmak tisztázását tekintette. Hetvenéves korában istentagadás címén halálra ítélték, és kivégezték.

1 ◁

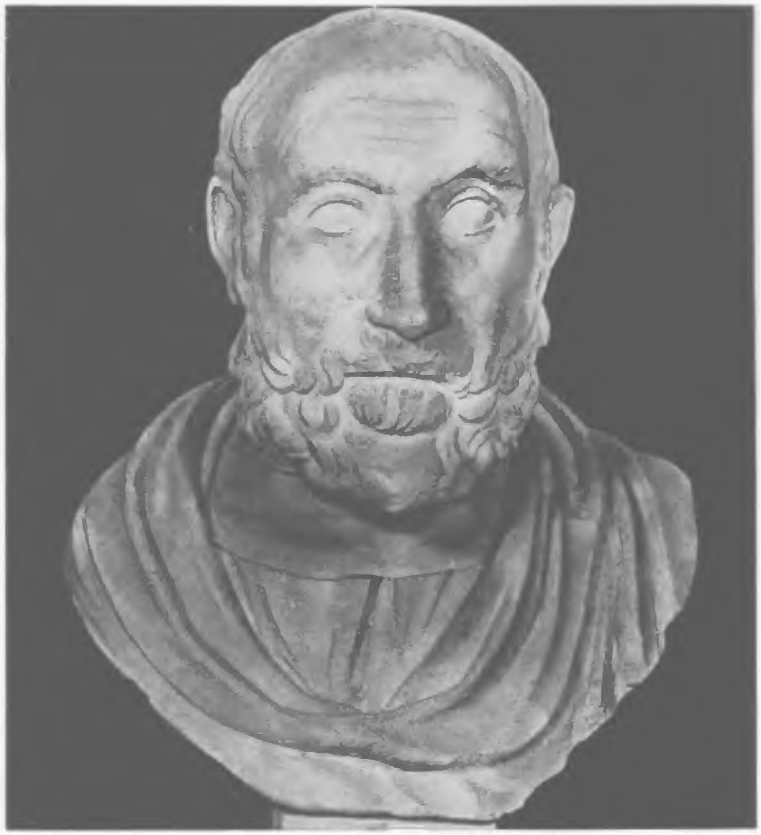

Amilyen mértékben a filozófia a társadalmi és erkölcsi kérdések felé fordul — úgy szakadnak ki belőle sorra az egyes szaktudományok; az elsők között a tapasztalati alapokon nyugvó orvostudomány, melynek megalapítója a Kósz szigetéről származó Hippokratész (kb. i. e. 460—370). (2) ▷

Az iskolájából kikerült orvosok hivatásukra eskut tettek: „Tisztán és jámboran őrzöm meg életemet és mesterségemet... Ha egy házba belépek, a betegek hasznára fogok csak belépni..., és ha olyat tapasztalok, amit nem szabad kifecsegni, azt szent titok módjára fogom megőrizni."

Aszklépiosz, a gyógyító isten kultusza rohamosan terjedt a peloponnészoszi háború szörnyűségei, a pestisjárvány következményeként. Szentélyei azonban nemcsak vallásos ceremóniák színterei — a tényleges orvosi eljárások bölcsői is. Sok beteg fogadalomból domborművet (3) ▷ ajánlott fel a templomnak, amely az orvosistent gyógyító tevékenysége közben ábrázolta.

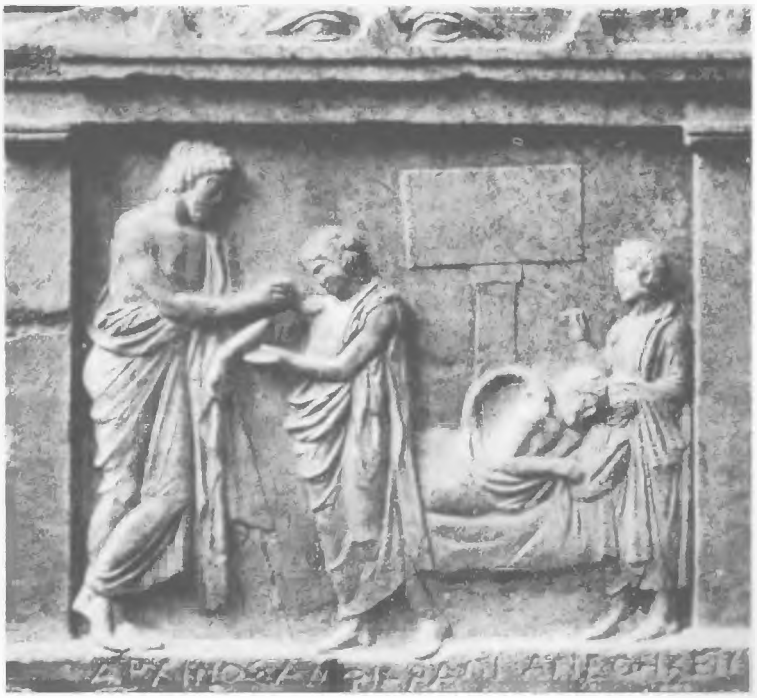

1 △

AZ ANTIK DRÁMA KLASSZIKUSAI

Athénban a Dionüszosz isten kultuszával kapcsolatos s a mítoszokat megjelenítő és párbeszédes formában feldolgozó játékokból (vö. 116. l.) megszületett a több szereplőt megszólaltató színjátszás, majd kialakult ennek építészetileg megfelelő kerete: a színház. Az i. e. 5. sz.-ban előbb Athénban, majd más görög városokban sorra épültek a nagy befogadóképességű szabadtéri színházak, melyeket a különböző kezdetlegesebb megoldások után általában — mint pl. az itt látható epidauroszi színházat (1) — az i. e. 4. sz.-ban alakítottak át kőszínházzá. A félkör alakban elhelyezett, lépcsőzetesen emelkedő padsorok előterében volt a kerek orkhésztra, a tánctér és a szkéné, a színpadháttér, amely rendszerint palota- vagy templomhomlokzatot ábrázolt. A színházakban az év két időszakában, január és március havában, a „nagy" és a „kisebb" Dionüszosz-ünnepen adtak elő tragédiát és komédiát.

A tragédiaírók legtöbbször mitikus tárgyat dolgoztak fel; olykor azonban egykorú téma is megszólalt a színházakban.

A görög tragédiaírás három klasszikusa: Aiszkhülosz **(3)**, Szophoklész **(4)** és Euripidész **(5)** a mitikus ősmúltból merített témákat is arra használta, hogy saját korának egymással szemben álló társadalmi, politikai és vallási nézeteit tolmácsolja a heves szenvedélyek hőfokán. De megszólalnak színpadukon saját koruk nagy élményei közvetlenül is. Aiszkhülosz a *Perzsák* c. tragédiájában a hazájukért és szabadságukért küzdő görögök szalamiszi győzelmének állított örök emléket:

„...Görög fiak, lendüljetek!
Mentsétek meg hazánkat, a sok kisdedet,
mentsétek meg a nőket, az ős szentélyeket,
Az ősök sirjait... Most dől el minden itt"

(402 skk.)

A tragédiaíróktól eltérően a legkorábbi vígjátékírók, az ún. ókomédia képviselői — közülük a legnagyobb Arisztophanész — már közvetlenül saját korukból vett cselekményen keresztül mondták el gyakran rendkívül éles bírálatukat koruk társadalmi és politikai fonákságairól.

Dionüszosz-szertartás az isten képmása előtt **(2)** △

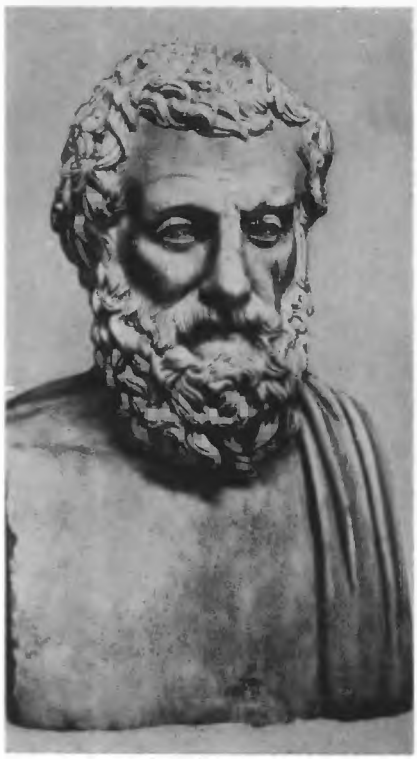

3 △

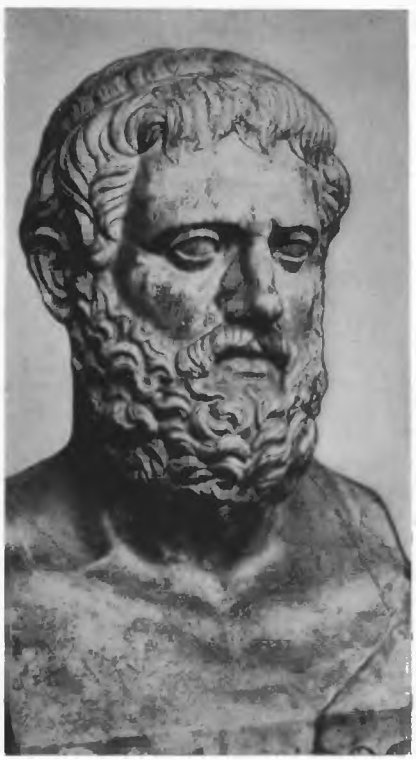

4 △

5 ▽

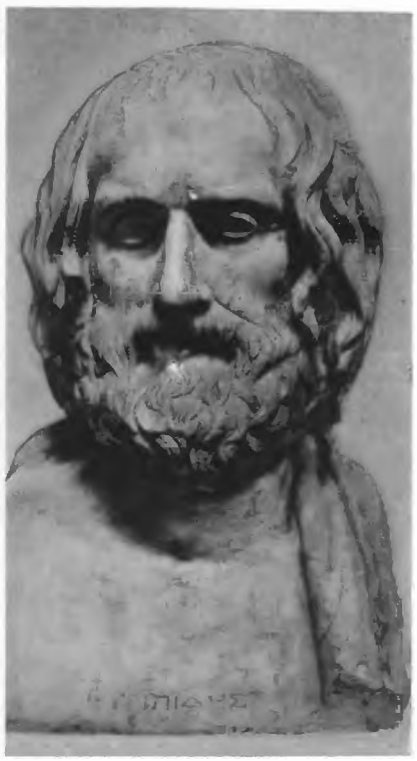

1 ◁

2 ▷

3 ▷

A KÉPZŐMŰVÉSZET KLASSZIKUSAI

A klasszikus korban a görög művészet olyan kifejezési eszközöket fedezett fel, amelyek a képzőművészet minden területén új és egyedülálló korszakot jelentettek. Az emberi alkotó szándék először találta meg azokat a képességeket, amelyekkel valósághű módon tudta ábrázolni a világot. E korszak művészete a művészettörténet szinte minden következő nagy korszakának példaképe lett.

A szobrászat nagy klasszikusainak művei: Mürón diszkoszvetője (1), Polükleitosz dárdavivője (3) és Pheidiásznak a „lémnosziak" (a Lémnosz szigetére telepített athéniak) részére készített Athéné-szobra (2) minden szónál többet mondanak az 5. sz. felülmulhatatlan művészeti teljesítményéről.

E kor nagy festőinek (a legkiemelkedőbb közülük

4 △

5 ▷

Polügnótosz) művei elpusztultak; így a festőművészet vívmányairól (a perspektíva alkalmazása, az árnyékolás megjelenése, a színskála gazdagodása) csak irodalmi forrásainkból és egyes, festmények által inspirált alkotások, pl. érmék, vázaképek révén értesülünk. (4, 5, 6)

6 ▽

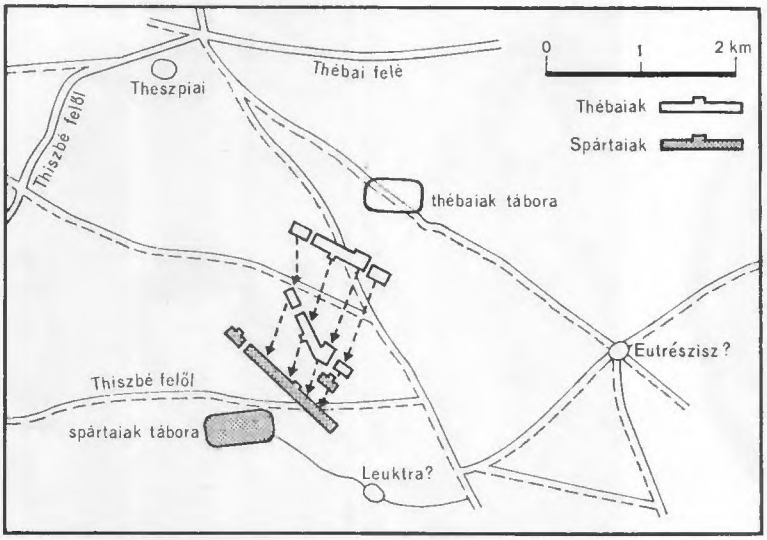

1 △

Thébai pénz Epameinondasz nevének kezdőbetűjével **(2)** △

THÉBAI FELEMELKEDÉSE

Athén és Spárta öngyilkos háborúja nemcsak a vesztest iktatta ki a görög értelemben vett nagyhatalmak sorából, de a győztest is meggyengítette, és meggyorsította a kis területű államok sokaságán alapuló poliszrendszer felbomlását is. A peloponnészoszi háború utáni zavaros körülmények között egy-egy tehetséges hadvezér saját városát ideig-óráig a többi fölé emelhette. Így lett a 4. sz. közepén az anyaországban Thébai a legnagyobb hatalom, Epameinondasz, a lángeszű hadvezér katonai sikerei révén. A leuktrai csatában (i. e. 371) Epameinondasz győzelmét Spárta felett annak köszönhette, hogy elsőként alkalmazta az ún. ferde hadrendet. A szokatlan mértékben megerősített balszárnyat előretolta, szétzúzta vele az ellenséges jobbszárnyat, s ezzel egyben szétzilálta egész csatarendjét. **(1)** Epameinondasz hadművészeti újításai később Nagy Sándor hadi taktikájára is nagy hatást gyakoroltak.

A thébai Mnaszón (egyébként ismeretlen katona) síremléke **(3)** ▷ képet ad a klasszikus kori boiótiai harcos fegyverzetéről.

1 △

vezetője lett. Az alig szünő harcok teremtették meg az alapját annak, hogy a város szinte mindig egy-egy sikeres hadvezér személyi uralma, türannisza alá került. A leghatalmasabb türannosz, Dionüsziosz (i. e. 406—367) a Karthágó ellen vívott harcok során szövetséget kötött városának egykori legfőbb ellenségével, Athénnal is. A szerződés kőbe vésett szövege (2) szerint „. . . legyenek szövetségesek ő maga és utódai az athéni néppel örök időkre, az alábbi feltételekkel: ha valamely állam háborús szándékkal szárazföldön vagy tengeren Athén területére lépne, nyújtsanak segítséget Dionüsziosz, illetve utódai oly módon, ahogyan azt az athéniak kérik,

A tengeröböl védelmét élvező kikötő s a mögötte húzódó magaslatokat elfoglaló fellegvár közötti térségen épült Szicília legnagyobb görög városa, a nyugati görögség katonai és politikai központja: Szürakuszai. (1) A várost az állandó háborúskodások miatt hatalmas erődítésrendszer oltalmazta. Ennek falai alatt omlott össze az athéni nagyhatalom. (l. 147. l.)

A győzelmet követő évszázad folyamán Szürakuszai a sziget egész keleti részét saját államához csatolta, s a nyugati részt birtokló karthágóiak (3. képünkön egy szicíliai pun város romjai láthatók) terjeszkedési törekvései elleni harcban az egész nyugati görögség

SZÜRAKUSZAI A NYUGATI GÖRÖGSÉG ÉLÉN

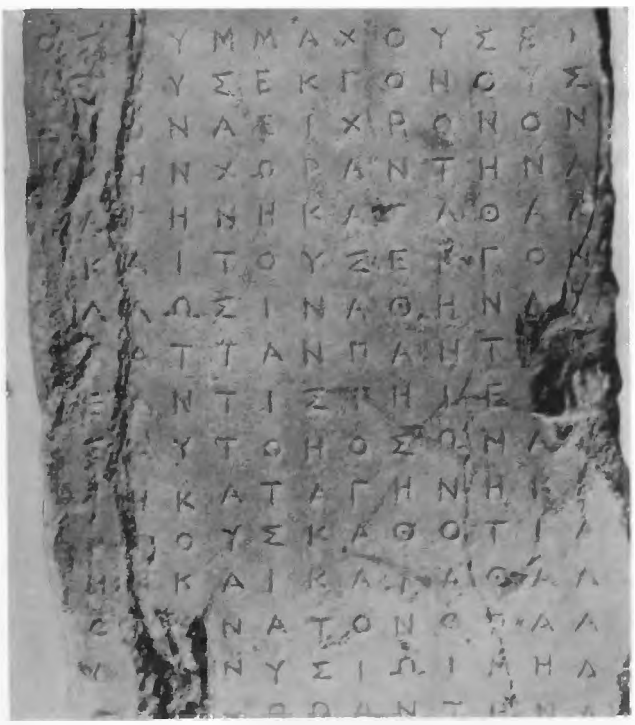

2 △ 3 ▽

szárazföldön és tengeren, minden erejük és lehetőségük szerint. . .” Amikor pedig Dionüsziosz hatalmát Dél-Itáliára is kiterjesztette (i. e. 388), majd sorra alapította gyarmatvárosait az Adriai-tenger partján is — rövid időre úgy tűnt, hogy Szürakuszai egy szicíliai-dél-itáliai birodalom központjává válik. Ezeknek az ábrándoknak a felemelkedő Róma közép-itáliai terjeszkedése vetett csak véget (i. e. 340 k.).

1

2

3

A hanyatló és széthúzó görög városállamokra külső hódító, Makedónia királya, II. Philipposz (Fülöp) (i. e. 359—336) kényszerítette rá végül az egységet. A görög világ északi peremén kialakult makedón monarchia már az i. e. 5. sz. elején kapcsolatba került a görög poliszokkal, majd katonai és gazdasági fölénye alapján egyre erőteljesebben avatkozott bele a városállamok egymás közti viszályaiba. A pangaioni aranybányák meghódítása után II. Fülöp — a görög világban elsőként — aranyból verette saját képmásával díszített pénzérmeit. (1, 2)

Démoszthenész (3) volt II. Fülöp legnagyobb politikai ellenfele, Athén demokráciájának és önállóságának utolsó — már kissé régimódi — védelmezője.
Az ő kezdeményezésére szavazták meg a „zsarnokság elleni" törvényt, melynek szövege kőbe vésett feliraton maradt fenn. (4)

A POLISZRENDSZER VÁLSÁGA ÉS BUKÁSA

Démoszthenész indítványára Athén katonai szövetséget szervezett II. Fülöp hódító tervei ellen.
A szövetség azonban a khairóneiai csatában (i. e. 338) döntő vereséget szenvedett. A poliszok függetlenségéért és szabadságáért elesettek emlékére állított kőoroszlán (5) — a végleg letűnt görög városi szabadság komor emléke.

1

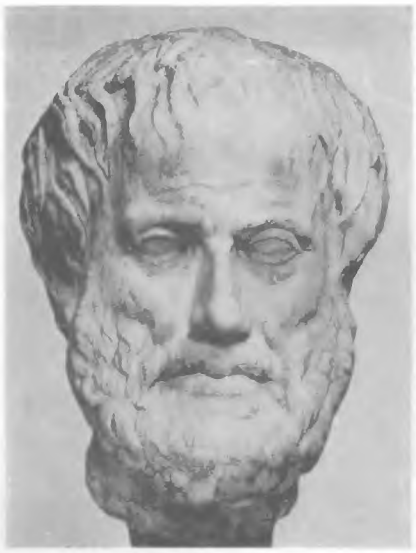

2

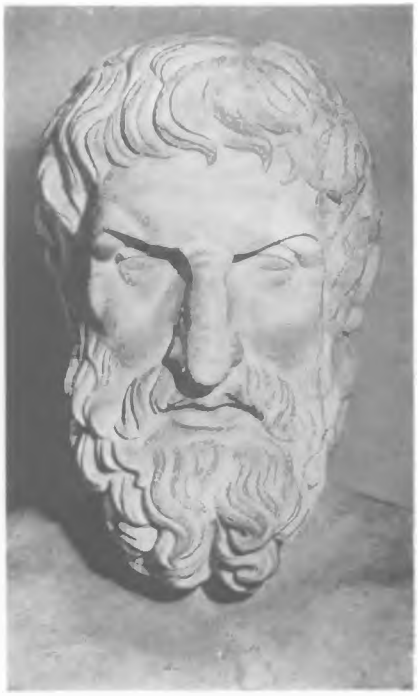

3

A VÁLSÁG KORÁNAK FILOZÓFIÁJA

A poliszrendszer válságos évtizedeinek és az összeomlás időszakának nagy görög gondolkodói Szókratész módszerével, a társadalmi lét ellentmondásainak elemzéséből kiindulva bontották ki átfogó igényű filozófiai rendszerüket.

Platón (i. e. 427—347) **(1)**, a legnagyobb görög idealista filozófus az érzékeink és tapasztalataink számára hozzáférhető világot csupán az ideák (az elvont fogalmak) tükörképének tekintette, s a bölcsek életcélját abban látta, hogy a múló jelenségeknek ebből az árnyékvilágából az ideák magaslatáig emelkedjenek. Utópisztikus államelmélete szerint ezek a bölcsek méltók csupán arra, hogy az államhatalmat megszemélyesítő „segítők" közreműködésével kormányozzák az anyagi világ valóságában megrekedt köznapi embereket, akik a termelőmunkát végzik.

Arisztotelész (i. e. 384—322) **(2)** az ókor legátfogóbb kutató és elemző elméje. Filozófiai és szaktudományos szempontból egyaránt alapvető műveiben rendszerezte korának szinte minden ismeretét: az irodalomtól *(Poétika)*, a természettudományokon *(Fizika)* és a *Politikán* át eljutott egészen a „természettudományon túli" (metafizikai) és logikai ismeretekig.

Epikurosz (i. e. 342—271) **(3)** Platón idealista filozófiájával szembefordulva a korábbi gondolkodók materialista hagyományaihoz nyúlt vissza. Az egyéni boldogság titkát az élet nyújtotta lehetőségek józan kiélvezésében s a fájdalmakkal szembeni közömbösségben látta.

Diogenész (kb. i. e. 414—323) **(4)** ▷ az egyszerűséget és igénytelenséget hirdető cinikus (künikosz) filozófia megalapítója. A hagyomány szerint — mintegy jelképezve a szükségletekről való lemondás lehetőségeit — lakásául egy hatalmas hordót választott.

IRODALOM ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET

A poliszrendszer bomlásával párhuzamosan változtak az irodalmi formák. A tragédia háttérbe szorult, az Arisztophanész-féle politikai komédia pedig a polisz társadalmának általános válságában értelmét vesztette. Így az i. e. 4. sz. az egyéni lét általános emberi problémáit boncolgató ún. újkomédiát hozta létre, amelynek legnagyobb mestere Menandrosz. (1) ▷ A képzőművészet egyes alkotói a gyötrő valóságtól menekülve az illúziók világában keresték a kiutat. Praxitelész „könnyen élő", szép, ember formájú istenei ennek az önámító idillnek a szülöttei. (2) Másrészt azonban a legnagyobb művészek a klasszikus kor eredményeinek összegezésével és átértékelésével már a hellenizmus szintézisét készítik elő. Az utóbbi irányzat vezető mestere Lüszipposz volt.; 3. képünk egyik remekét mutatja be.

2 ◁

3 ▷

A GÖRÖG VILÁG PEREMÉN — KISÁZSIA

1 ◁

2 ▷

3 ▽

Kisázsia i. e. 5—4. sz.-i építészeti és művészeti emlékei arról tanúskodnak, hogy a görögséggel való szorosabb kapcsolat új lendületet adott az itt élő — és névleg perzsa uralom alatt levő — népek fejlődésének is. Így művészetük a görög stílusformák hatása alá került. Ezt bizonyítják az olyan pompás alkotások, mint Mausszólosz kariai perzsa helytartó **(1)** síremléke, a világcsodának számító Mauzóleum, amelynek szobrászati díszítését a kor legkiválóbb négy görög művésze készítette el. De ugyanezt mutatják a Xanthosz folyó mellett feltárt, helyi típusú síremlékek **(2)** és domborművek **(3)**.

Az észak-balkáni lótenyésztő nomád thrak törzsek már évszázadok óta kapcsolatban álltak a görögséggel. A görög mitikus hagyomány szerint ezeknek a törzseknek körében zengte Dionüszosz isten dicsőségét hárfakíséret mellett a legendás költő és dalnok, Orpheusz (1), és e törzsek köréből indult hódító útjára a bor és mámor istenének vad és misztikus kultusza is.

THRAKIA

1 △

2 △

3 △

A folyamatos érintkezés részben a görög városállamokkal, részben a makedón királysággal meggyorsította e törzsek egyesülését s az egységes királyság kialakulásának folyamatát. Az i. e. 4. sz.-i thrak királyok udvarában görög művészek is dolgoztak, és alkotásaik hatása a helyi iparművészet emlékein (ezüstpohár [2], aranysisak [3]) is leolvasható.

A thrakok legfőbb istene a lótenyésztést védelmező s a lovas harc sikerét biztosító lovasisten volt. (4) ▷

Vadász, görög kavicsmozaik, i. e. 4. sz. (részlet)

Táncoló pár, etruszk falfestmény, i. e. 520 k. (részlet)

HISPANIA

1 ◁

2 ▷

3 △

Az ibér törzsek hatalmát jól szemléltetik kőből épült, megerősített városaik (1) és szobrokkal ékesített szentélyeik (2, 4).

Vázafestményeik némi képet adnak vallási képzeteikről is. (3)

Hispania ókori lakosságának jelentős részét az ibérek alkották. Nyelvük ma is megfejtetlen. Főként a félsziget déli és keleti részén éltek, s az i. e. 1. évezred elején kezdődő föniciai, majd az i. e. 7. sz.-ban meginduló görög felfedező utak és gyarmatosítás során szoros kapcsolatba kerültek a Földközi-tenger keleti medencéjének népeivel. A félsziget gazdag ezüstbányái (a délnyugati Tartésszosz térségében) vonzották elsősorban a föniciai, majd görög kereskedőket, gyarmatosítókat és hódítókat. Az ibériai partokon létrehozott görög gyarmatvárosok, főként Emporion megalapítása óta rohamos fejlődésnek indult az ibérek és görögök közötti árucsere, ez pedig kedvezett a kulturális érintkezés különböző formáinak.

A félsziget déli részéről később kiszorultak a görögök, s helyüket pun telepesek foglalták el.

4 ▷

A KELTA VILÁG

Az indoeurópai nyelvet beszélő kelták néppé formálódása a mai Dél-Németország területén zajlott le. A korai vaskor folyamán a mai Franciaország, Svájc és Csehország irányában terjeszkedtek; kapcsolatba kerültek a mediterrán magaskultúrákkal, és ez serkentően hatott társadalmi és gazdasági fejlődésükre.

◁ 1

2 ▽

3 △

4 ▽

Az i. e. 5. sz. közepére jött létre a sajátos veretű kelta kultúra, amely Nyugat- és Közép-Európa területén korszakváltozást jelentett, s a római hódítások idejéig meghatározta a „barbár" Európa történetét. Ezt a korszakot késő vaskornak, vagy — egy svájci lelőhely nyomán — a La Tène-kultúra korának nevezzük.

Kelta sírból előkerult görög bronzedény (5) ▷

6 △

7 ▷

A kelta harcosok (1) vasfegyvereikkel és egyéb felszerelésükkel (a 4. képen bronzsisak látható) fölényben voltak szomszédaikkal szemben; vándorlásaik során nagy területeket hódítottak meg. Itália népeit s a görögséget is félelemben tartották támadásaikkal. A Pó vidékétől eltekintve azonban csak az Alpokon túl tudták szilárdan megvetni lábukat. Itt jellegzetes, erődített települési formákat hoztak létre. (2, 3)

A kelták társadalma és kultúrája sajátos átmenetet alkot a nemzetségi jellegű társadalom és az osztálytársadalom között. Politikai szervezetük alapja a törzsszövetség, amelyben a nemzetségi arisztokrácia és a papság (druidák) a közrendűeket személyi függésbe süllyesztette.

A görögöktől átvették a pénz ismeretét, maguk is vertek pénzt (7), de így sem tudtak végérvényesen leszámolni a naturális gazdálkodás és cserekereskedelem különböző formáival.

Vallásos elképzeléseik — melyekre jellemző a sok istenben való hit — számos primitív vonást mutatnak. (6) Ilyen pl. a koponyakultusz: a szentélyeik pilléreiben elhelyezett koponyák harci sikereikre utalnak. (8)

8 ▽

1 ◁

NAGY SÁNDOR —

II. Fülöp hódításainak katonai-politikai eredményeire, a makedón hadsereg magas fokú szervezettségére, harckészségére és edzettségére, valamint a görög hadművészet kifinomult eredményeire támaszkodva támadta meg Fülöp fia és utóda, Nagy Sándor (i. e. 336—323) **(1)** a perzsa birodalmat. Kezdeti célja — atyja terveinek szellemében — csupán a perzsa uralom alá került ázsiai görög városok felszabadítása volt, de az első sikerek hatása alatt magának az Akhaimenida-birodalomnak megdöntését tűzte ki céljául. Néhány éves harc eredményeként az ókori világ addigi legnagyobb kiterjedésű birodalma a makedón hódító uralma alá került. Az utolsó Akhaimenida-király, III. Dareiosz **(2)** a Gaugaméla mellett vívott csatában (i. e. 331) elszenvedett vereség után egy satrapája által vesztette életét —, s ez lehetőséget adott Nagy Sándornak arra, hogy most már a meggyilkolt király bosszulójaként magát a perzsa birodalom törvényes urának is elismertesse.

◁

Makedónok és perzsák csatáját ábrázoló dombormű egy szidóni satrapa szarkofágjáról (közkeletű elnevezése: „Nagy Sándor szarkofág") **(3)** ▽

4 △

5 △

— A HÓDÍTÓ, A SZERVEZŐ ÉS AZ ISTENKIRÁLY

A perzsa birodalom egész területének meghódítása sem szabott határt Nagy Sándor egyre merészebb terveinek. Most már világuralomra, az egész emberiséget egyesítő „világállam" (kozmopolisz) megvalósítására törekedett. Benyomult Indiába is, és annak ellenére, hogy az indiaiak harci elefántokat (5) vetettek be, elfoglalta a Pandzsab területét, de további előrenyomulásában saját makedón harcosainak ellenállása akadályozta meg. Visszatérve, az ősi Babilónban rendezte be fővárosát, s az ez után következő éveket hatalmas, soknépű birodalmának (6) megszervezésére fordította. Korlátlan hatalmát saját személye isteni voltának elismertetésével akarta vallási szempontból is alátámasztani: önmagát Zeusz testet öltött fiának nyilvánította. Ezt mutatja az is, hogy fején stilizált elefántfejet ábrázoló, isteni mivoltát kifejező díszsisakkal örökíttette meg magát. (4)

A keleti eredetű istenkirálysággal együtt járó külsőségek s a makedón arisztokrácia kiváltságainak megnyirbálása élete végén szembeállította egykori híveivel is. De korai halála megakadályozta az ellentétek nyílt kirobbanását.

6 ▽

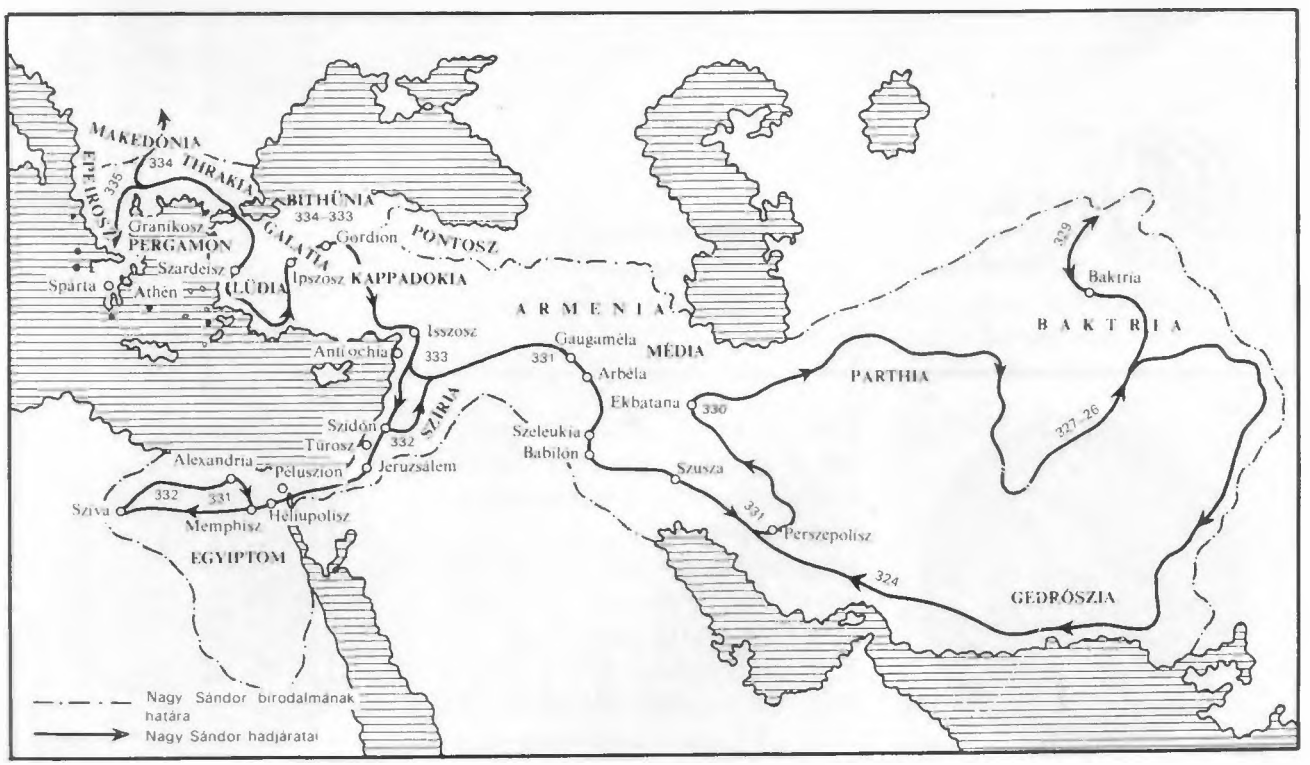

NAGY SÁNDOR BIRODALMÁNAK FELBOMLÁSA

Nagy Sándornak különböző nyelvet beszélő s a fejlődés egymástól eltérő szintjén álló népekből kialakult birodalma — melyet csak a hódító páratlanul erős egyénisége volt képes összefogni — halála után rátermett természetes utód híján felbomlott. Alvezérei, az ún. „utódok" (diadokhoszok) a hatalmas birodalom kisebb-nagyobb részeit saját kezükbe kaparintották, s így létrehozták a hellenisztikus monarchiákat. (3) A legjelentősebb királyságok: a Ptolemaioszok uralma alatt álló Egyiptom, a Szeleukida-dinasztia által meghódított ázsiai területek, az Antigonosz utódainak fennhatósága alá került makedón királyság és végül — Kisázsia nyugati térségében — az Attalida-dinasztia pergamoni állama. A nagyobb kiterjedésű monarchiák mellett egyes helyi dinasztiák uralma alatt félig görög, félig barbár jellegű királyságok is jöttek létre a hellénség peremén (Armenia, Bithünia, Kappadokia, Baktria stb.).

1 △

2 △

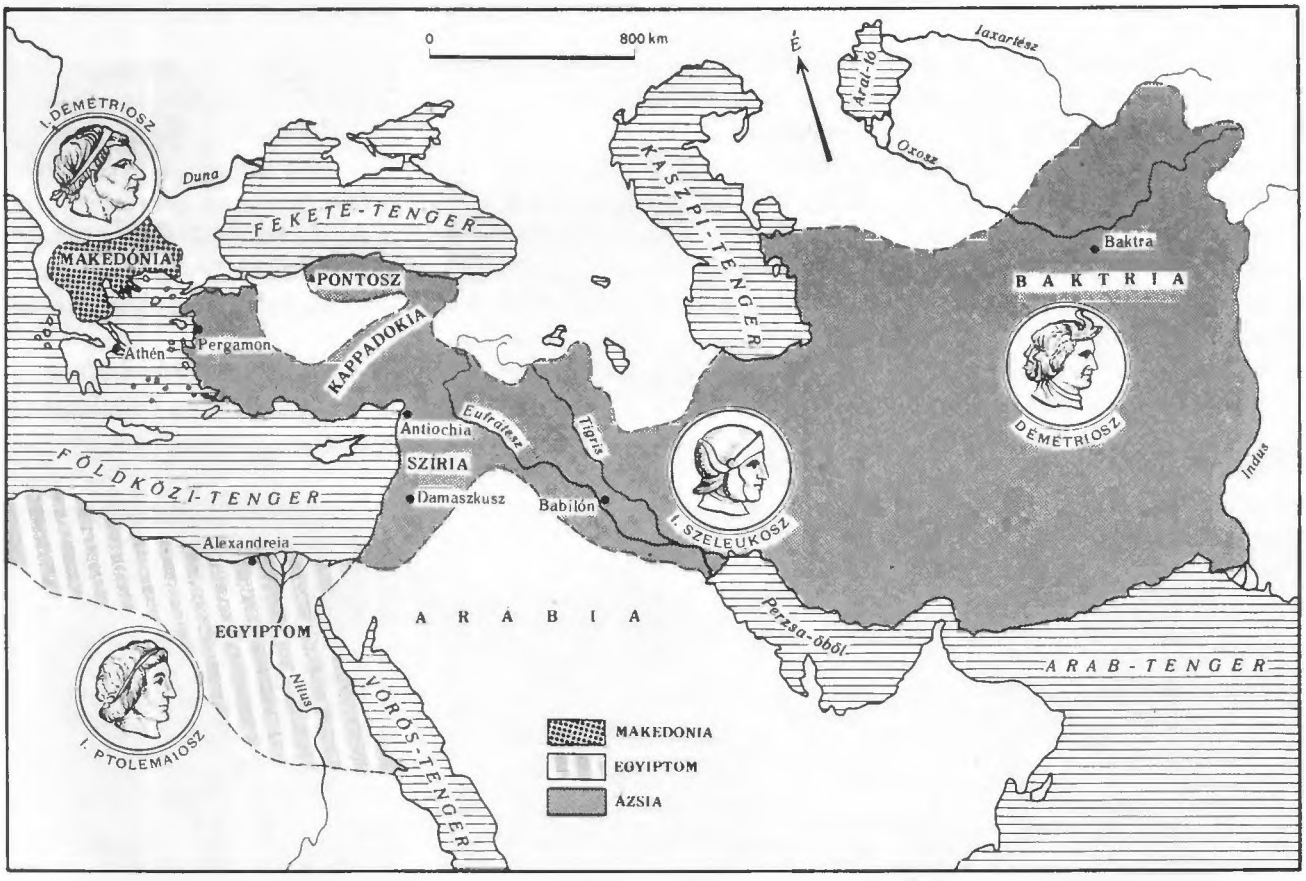

3 △ 4 ▽ 5 ▽

A hellenisztikus monarchiák közül a legszervezettebb és gazdaságilag legegységesebb a Ptolemaioszok egyiptomi állama volt. A birodalom megalapítója, I. Ptolemaiosz Szótér (i. e. 323—283) (l. 166. l. 4. kép), Nagy Sándor egykori testőrparancsnoka és alvezére önmagát a fáraók utódjának tüntette fel, s Egyiptom egész földjét a saját magántulajdonának nyilvánította. Ezt a felfogást örökösei is magukévá tették: erről tanúskodik fia, II. Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi stílusú „portréja". (1) II. Ptolemaiosz Philadelphosz feleségével, Arszinoéval együtt (2) négy évtizeden át uralkodott (i. e. 285—246), erősen bürokratikus jellegű központosított államot szervezett, amelyben az ország minden termékével, a behozatal és kivitel, a feldolgozás és felhasználás monopóliumával kizárólag a király rendelkezett.

1 △

A PTOLEMAIOSZOK BIRODALMA

2 △

3 △

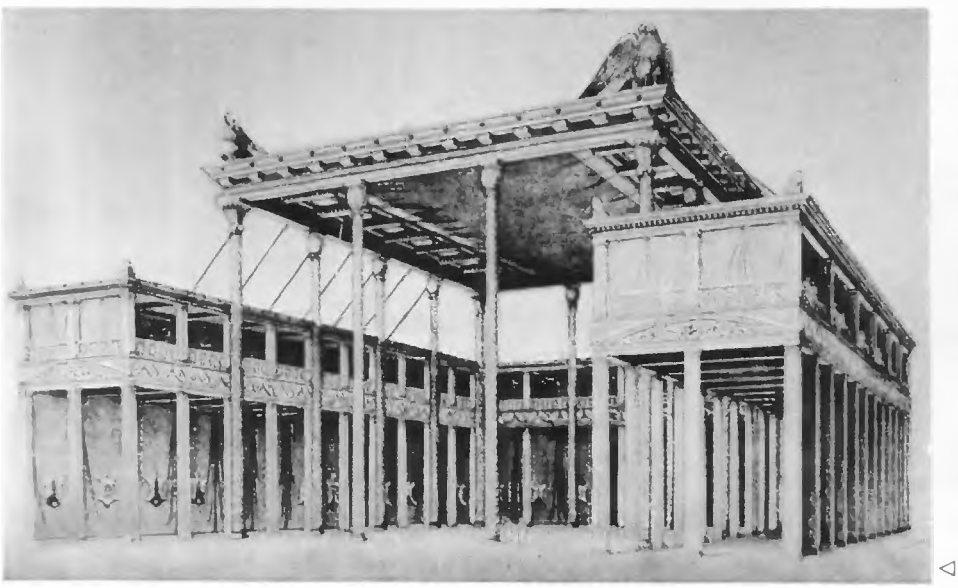

◁ rekonstrukciója (4)

A Ptolemaioszok birodalma hatalmának csúcsára III. Ptolemaiosz Euergetész (i. e. 246—221) uralma alatt jutott el. Ez a király pénzein már a Napistentől való leszármazását kifejező napsugarakat utánzó koronával ábrázoltatta magát. (3)

Utódai alatt — elsősorban az egyiptomi—kopt őslakosság fokozódó ellenállása következtében — a birodalom gazdasági és katonai ereje csökkent, külső birtokai sorra elvesztek.

II. Ptolemaiosz lakomasátrának

1

2

A SZELEUKIDA-BIRODALOM TÜNDÖKLÉSE...

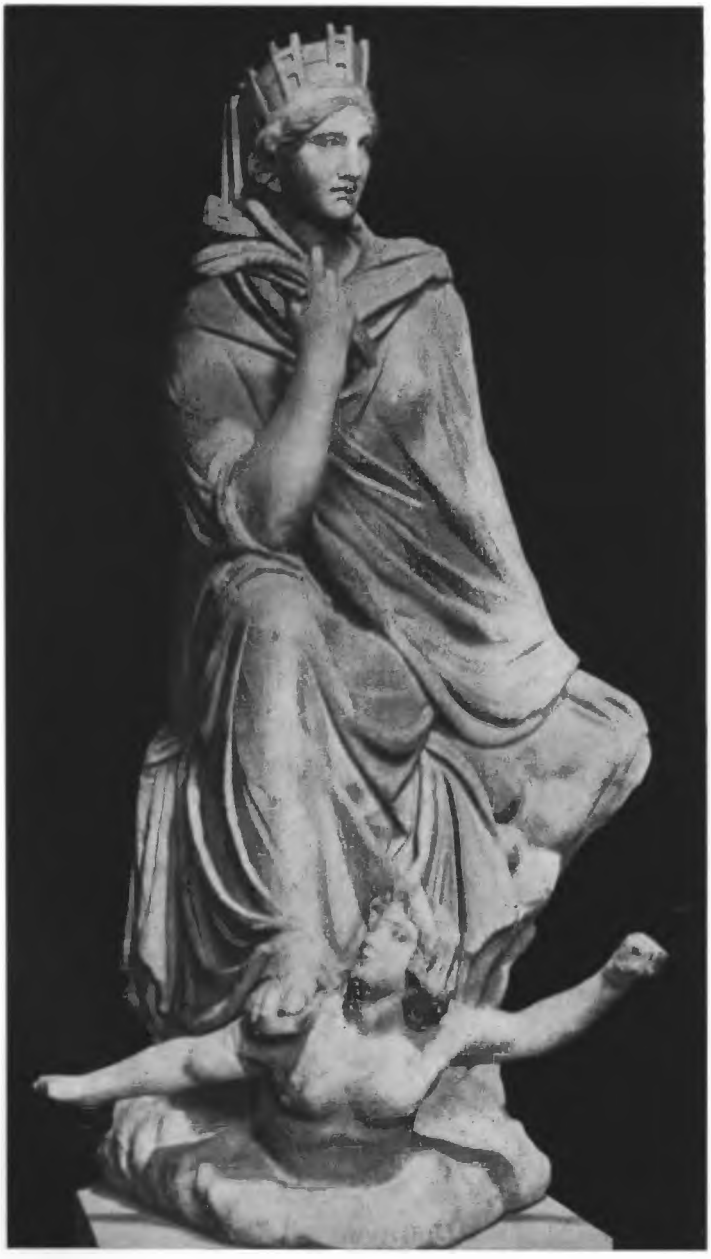

Nagy Sándor halála után egyik alvezére, Szeleukosz Nikatór (1) hosszú harcok árán a birodalom összes ázsiai területeit egyesítette, s ezzel létrehozta a diadokhosz-államok között a legnagyobb kiterjedésű és legtöbb népet magába foglaló monarchiát. Ez a birodalom azonban — szemben az egységes etnikumra támaszkodó egyiptomi állammal — éppen a meghódított népek nagy száma és eltérő jellege következtében nem lehetett tartós. Már a dinasztia megalapítója kénytelen volt lemondani a legtávolabbi, indiai területekről, s a birodalom súlypontját nyugatra, Szíriába helyezte át. Itt alapították meg az új fővárost, Antiokheiát (Antiochia) is, amelynek védelmező istennője Tükhé, a sors, a szerencse úrnője. (3)

I. Szeleukosz 500 harci elefánt átadása fejében elismerte a Pandzsab indiai fejedelmének, Csandragupta Maurjának, a Maurja-dinasztia megalapítójának politikai önállóságát. Valószínűleg ennek emlékét őrzi I. Szeleukosz pénzének hátlapja. (2)

Utódai, a Szeleukida-dinasztia tagjai, százznál több várost alapítottak, s ezekbe különböző kedvezmények nyújtásával görög-makedón lakosságot telepítettek. Ezek a városok lettek a fellendülő kézműipari és kereskedelmi tevékenység új központjai a hatalmas kiterjedésű birodalomban.

4 △

5 ▽

7 ◁

A Szeleukida-birodalom virágzása idején rendkívül jelentős gazdasági szerepet töltött be mint a görög és a távoli keleti világ közötti árucsere legfőbb szervezője. Nemcsak indiai áruk kerültek Antiokheián keresztül nyugat felé, de ekkor ismerkedett meg a görögség India közvetítésével a távoli Kína legnevezetesebb árujával, a selyemmel (vö. 180. l.). Ennek legfőbb átrakodóhelye a nyugati területek felé Antiokheia lett. A görög iparművészet értékes alkotásai pedig eljutottak Iránba, Belső-Ázsiába, sőt még a távoli Szibériába is. **(4)**

6 △

...ÉS HANYATLÁSA

A gazdasági sikerek azonban nem ellensúlyozhatták tartósan a belső összetartó erő s a politikai hatalom stabilitásának hiányát. Már az i. e. 3. sz. közepétől kezdve egyre újabb területek szakadtak le a birodalomról. IV. Antiokhosz Epiphanész (i. e. 174—163) **(5)** volt az utolsó tetterős Szeleukida-király; nagyszabású kísérletei a birodalom kiterjesztésére és megerősítésére azonban kudarcba fulladtak.

Az egyik jelentéktelen uralkodó, I. Démétriosz Szótér (i. e. 162—150) a mitikus héroszok alakjában, ruhátlanul, de kezében a királyi hatalom jelképével, a díszlándzsával ábrázoltatta magát. **(6)**

Nem állíthatták meg a szétesés folyamatát az olyan gazdasági intézkedések sem, mint a súlyrendszerek egységesítése, „állami" súlyrendszer bevezetése. **(7)**

A Szeleukida-birodalom az i. e. 1. sz.-ban Szíria térségére szorult össze.

1 △

Itt gyártották először tömegesen az állati bőrből készített íróanyagot, a pergament. Kedvező volt az árucsere szempontjából az is, hogy Kelet és Nyugat találkozásának fontos pontján feküdt. Katonai erejének tanúja a kiásott fegyverraktár, halomba rakott kőgolyóival. **(2)** ▽

A hellenisztikus monarchiák közül a területileg legkisebb: Pergamon, Kisázsia nyugati felén, a legszervezettebbek, gazdaságilag és politikailag legszilárdabbak egyike volt. Önállóságát az Attalida-dinasztiát megalapító Philetairosz (i. e. 283—263) **(1)** tetterejének, gazdasági jelentőségét pedig nagyüzemi formában szervezett iparának köszönhette.

A PERGAMONI ÁLLAM

3 ▷

4 ◁

Királyai legnagyobb sikereiket a Kisázsiába betört kelták (galaták) **(3)** elleni folyamatos harcokban érték el.

E sikerek emlékére épült II. Eumenész király alatt, i. e. 180 után a pergamoni Zeusz-oltár. **(4)**

A pergamoni királyság fennállásának utolsó évtizedeiben Rómának előbb szövetségesévé, majd alattvalójává lett, végül pedig — utolsó királyának végrendeletileg megfogalmazott szándéka szerint — Róma provinciájává (i. e. 133).

MAKEDÓNIA...

◁ 1 ▷ 2

Az említett monarchiák mögött sorakoztak a kisebb királyságok, városi köztársaságok és városszövetségek. Makedóniában Démétriosz Poliorkétész **(1, 2)** fia, Antigonosz Gonatasz szerezte meg a hatalmat. Utódai, az Antigonidák, a görög városok feletti fennhatóságért harcoltak egy évszázadon át (i. e. 276—168), előbb az egyes görög városok és városszövetségek, majd a görög ügyekbe mind erőszakosabban beavatkozó Róma ellen, míg az egyenlőtlen küzdelemben végül el nem véreztek. Utolsó királyuk Perszeusz volt (i. e. 179—167) (vö. ◁ 192. l.). **(3)**

...ÉS RODOSZ

4 ▽

A rodoszi köztársaság egy évszázadon át ellenőrizte a Fekete-tenger felé vezető tengeri utakat. Rodosz jelenlegi kikötőjének mólói még az ókorban épültek, és fogalmat adnak az egykori fejlett kikötőberendezésekről. **(4)** Makedónia bukása után ennek az államnak is meg kellett hajolnia Róma nagyobb ereje előtt. Ugyanerre a sorsra jutottak, akár katonai vereség eredményeként, akár békés meghódolás útján, az anyaország kisebb görög államai, az akháj és aitól városszövetségek, Athén és Spárta egyaránt. I. e. 146 óta a görög anyaország Róma provinciája volt (vö. 193. l.).

A HELLENIZMUS KULTÚRÁJA

A hellenizmus kora a tudományok fejlődésében szinte páratlan fellendülést jelentett. A görög és keleti tudományok eredményeinek egyesítése, a becsvágyó királyok szervező tevékenysége s a kutatás számára minden addiginál kedvezőbb anyagi feltételek a szaktudományok rohamos fejlődésére vezettek. A tudományos munka szervezettségének mintaképe az alexandriai Muszeion („a múzsák otthona"), amely tudományos kutatóintézet és főiskola szerepét töltötte be. Hozzá tartozott az ókori világ legnagyobb, kb. 700 000 tekercsből álló könyvtára, egy állat- és növénykert, egy csillagvizsgáló stb. (A 3. képen a várost jelképező mozaik látható.)

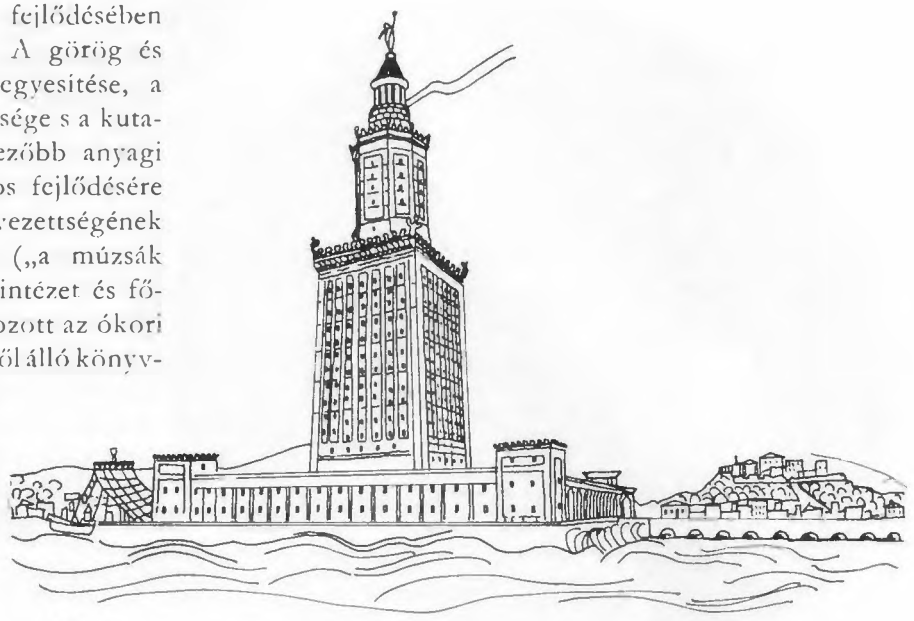

1 △

Az alexandriai Pharoszt (világítótorony) az ókori világ építészeti csodái közé sorolták. (1)

Eratoszthenésznek, a hellenizmus egyetemes szellemű tudósának (i. e. 3. sz.) világtérképe (2) a ▷ földrajzi világkép kitágulásáról tanúskodik: már ismerték keleten Indiát és Ceylon szigetét (Taprobané), nyugaton Írországot és az Orkney-szigeteket (Thulé). Eratoszthenész tudta, hogy a Föld gömb alakú, és megközelítő pontossággal megállapította az Alexandrián keresztül húzódó délkör hosszúságát (számítása szerint kb. 36 000 km, ami csak 10%-os eltérés a valóságos 40 000 km-hez képest).

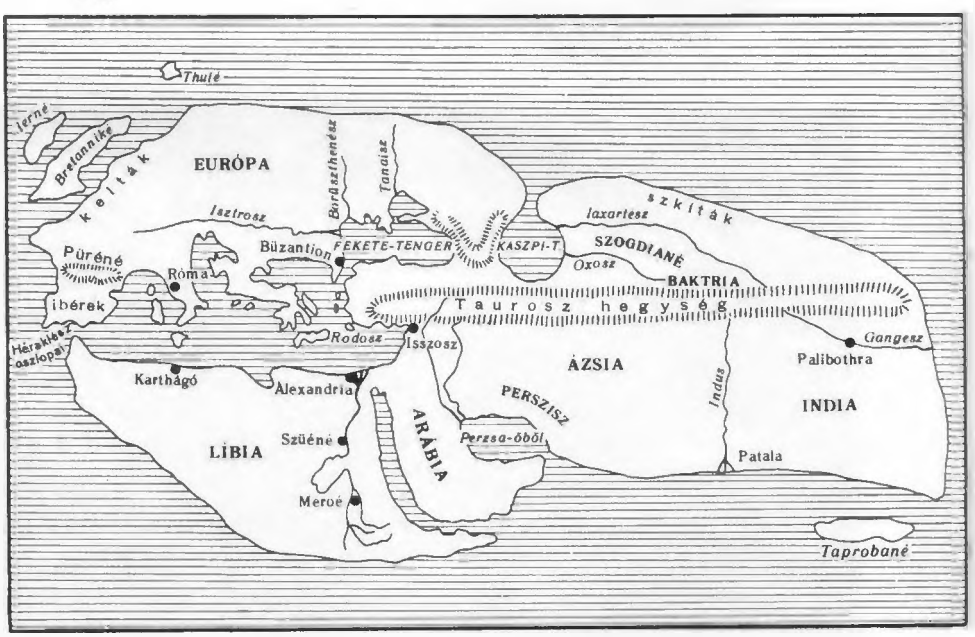

3 ◁

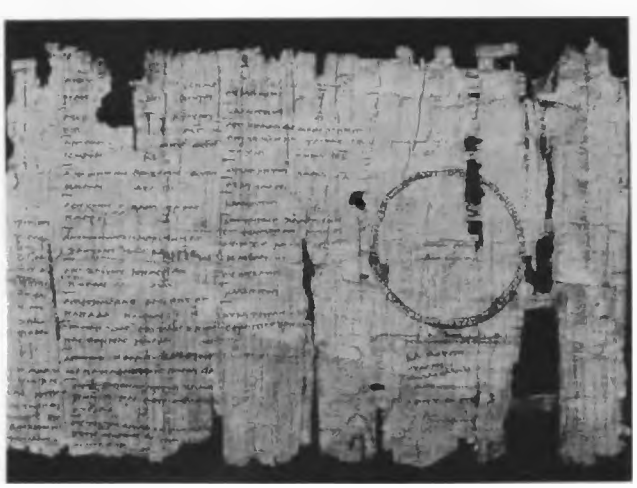

4 ▷

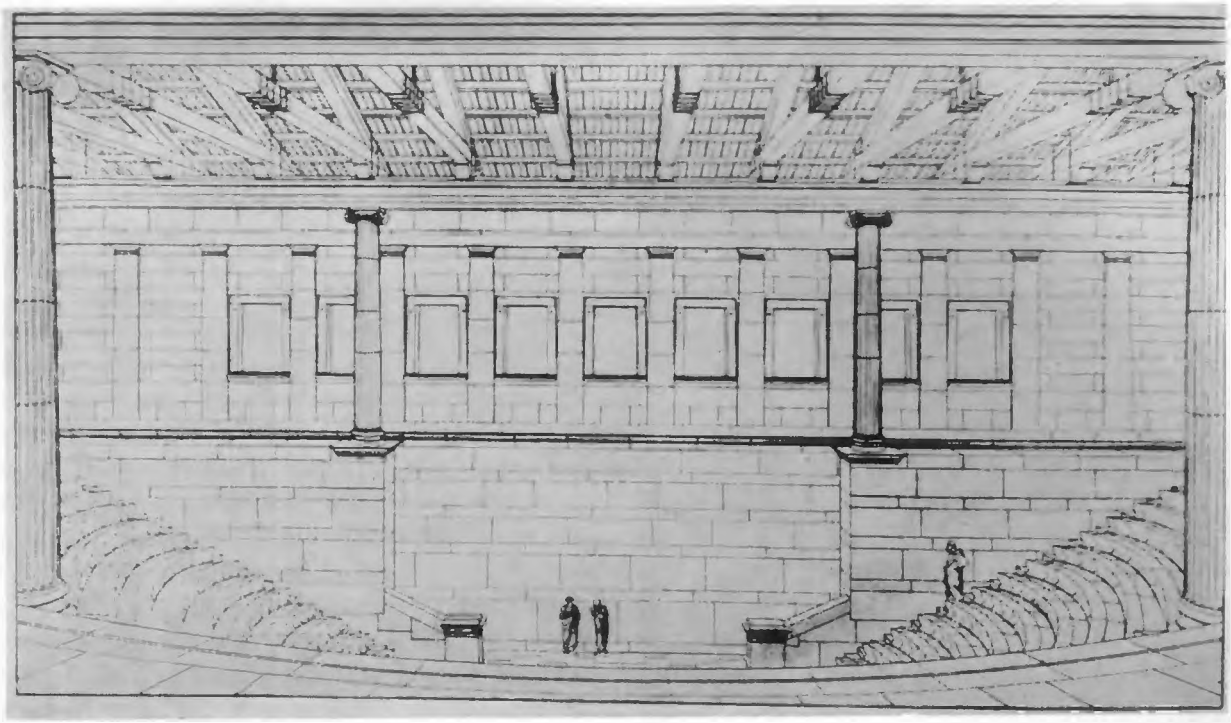

5 △

A polgárság kezdeményező kedve — és főként anyagi lehetősége — a középületek új típusát eredményezte. Ezt mutatja az **5.** kép, a rekonstruált milétoszi buleutérion, azaz tanácsház.

A csillagászati ismeretek fejlődését asztronómiai tárgyú papiruszok bizonyítják. **(4)** Ezek a kutatások azonban főként a csillagjóslást szolgálták.

A növekedő jólét egyre nagyobb méretű, egyre pompásabb épületekkel gazdagította a hellenisztikus birodalmak nagyvárosait. Az építtetők között első helyen találjuk a királyokat, akik ily módon hatalmukat, gazdagságukat fitogtatták, de politikai befolyást is szereztek. A királyi építkezések egyik híres példája II. Eumenész pergamoni királynak saját fővárosában épített Athéné-szentélye; képünk a díszbejáratot mutatja. **(6)** ▷

A HELLENISZTIKUS KOR SZOBRÁSZATA

1 △ 2 ▽ 3 ▽

Ismét más világ tárul elénk a hellenisztikus építészet és szobrászat egyik legpompásabb alkotása, a II. Eumenész pergamoni király által emelt Zeusz-oltár domborművein. Az olümposzi istenek és a gigászok mitikus harcát ábrázoló jelenetsor a világ adott rendjét védelmező istenek és a rend ellen támadó vad erők küzdelmét a legmagasabb szenvedély, harag, gyűlölet, indulat és szenvedés hőfokán, patetikus hangvétellel szemlélteti. Ezzel a „barokk" ábrázolásmóddal Pergamon királyai a barbár kelta törzsek ellen vívott harcukat elvi és mintegy örök érvényű, jelképes szintre emelték. Az itt bemutatott kép (az Athéné istennő által megfékezett Alküoneusz gigász) **(3)** a később keletkezett Laokoon-szoborcsoport számára is mintául szolgált.

A klasszikus formavilág továbbélése és új szépségeszmények térhódítása jellemzi a hellenizmus korának szobrászművészetét. A klasszikus ideált visszhangozza a khioszi leányfej hűvös szépsége. **(1)** Realista látásmód uralkodik az ismeretlen férfit ábrázoló déloszi portrén. **(2)**

A MAKKABEUSOK

A legnagyobb kiterjedésű hellenisztikus monarchiának, a Szeleukida-birodalomnak története — mint láttuk — nagyjából egyértelmű e birodalom fokozatos bomlásának és szétesésének történetével. E folyamat egyik fontos mozzanata a Szeleukida-birodalom zsidók lakta tartományának, Judeának kiszakadása és önálló állammá alakulása. IV. Antiokhosz Epiphanész (l. 169. l. 5. kép) beolvasztási kísérletével szemben a Makkabeusok vezetésével tört ki az a felkelés, amely Judeát egy időre önálló állammá tette a felkelést vezető család leszármazottainak uralma alatt. Simon fejedelem, a felkelést vezető Júdás Makkabeus öccse saját pénz verésével is kifejezte állama önállóságát. **(1, 2)**

1 △

2 △

3 ▽

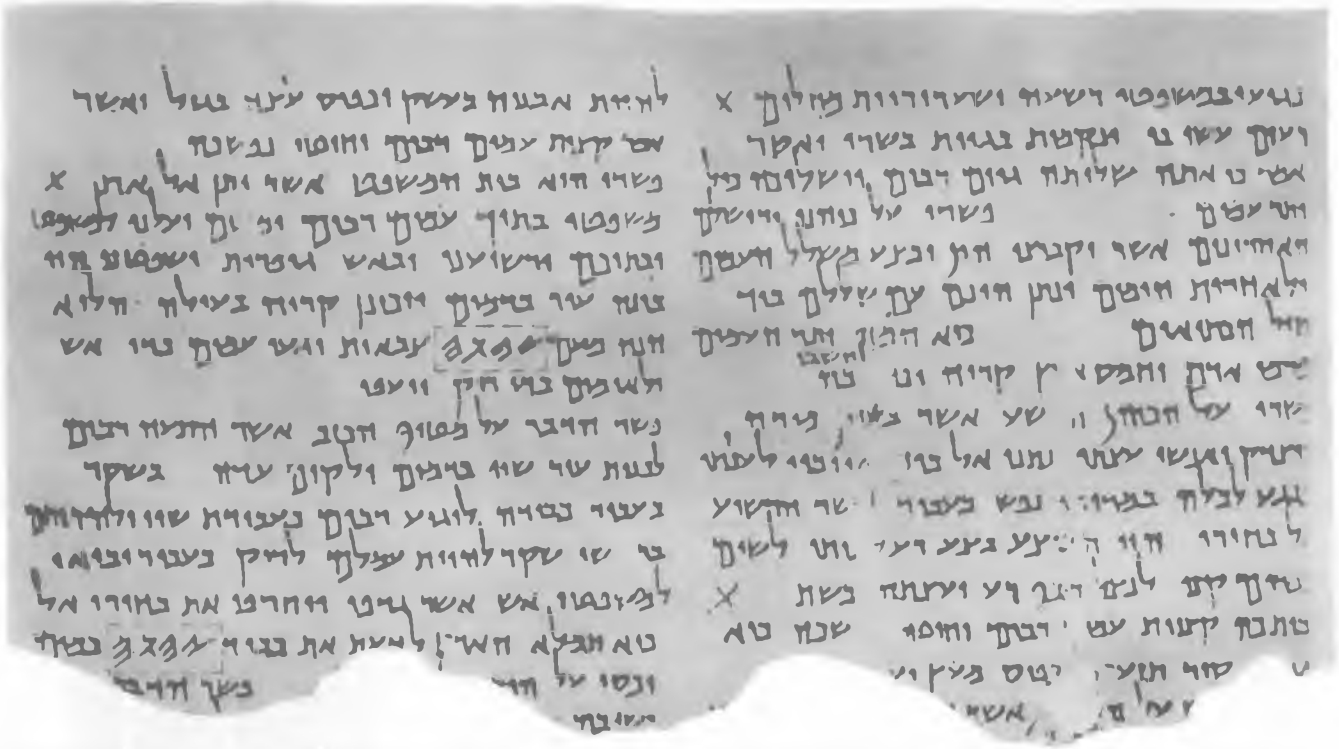

Simon fejedelem utódai felvették a királyi címet, és sorozatos hódító háborúk eredményeként hatalmukat a judeai térséggel szomszédos törzsekre és hellenisztikus városokra is kiterjesztették. Udvartartásuk mindinkább egy hellenisztikus monarchia külsőségeihez hasonult. A királyokkal és arisztokratikus-nagybirtokos környezetükkel szembeni népi ellenállás vallási színezetben, az ősi hagyományok védelmének jelszavával lépett fel.

Az újjáéledt zsidó államban különböző politikai-vallási pártok keletkeztek: a szaddukeusok, farizeusok és esszénusok. Ez az utóbbi irányzat elvetette a magántulajdont, és aszketikus életideált hirdetett abban a reményben, hogy hamarosan bekövetkezik az isteni végítélet s az igazakat megjutalmazó messiási megváltás. Ennek az irányzatnak írásai **(3)** kerültek elő a Holt-tenger nyugati partján fekvő barlangokban (Holt-tengeri tekercsek).

„Az esszénusok a gazdagságot megvetik és csodálatos intézményük a vagyonközösség..."

(Josephus: *A zsidó háború*, II. könyv 8. fej.)

AZ ÁZSIAI GÖRÖGSÉG

1 △

„A görögök, akik Baktriát elszakították, az ország gazdagsága révén már-már több nép felett uralkodtak, mint egykor Nagy Sándor". (Sztrabón 11. könyv 11. fej.)

Az indiai területek elvesztése után (l. 168. l.) elszakadtak a Szeleukida-birodalomtól többi keleti birtokai is: legelőbb a mai Afganisztán és Nyugat-Pakisztán területén fekvő Baktria. Itt egy görög eredetű dinasztia uralma alatt létrejött a görög-baktriai állam, és rövid virágzása idején — kb. i. e. 185–130 között — a görög, iráni, indiai és kínai művelődési elemek találkozópontjává lett. Két uralkodójának, Démétriosznak (i. e. 195/190—160) és Hélioklésznak (i. e. 156—130) pénzérmejét látjuk az **1.** és **2.** képen. A görög-baktriai államot iráni törzsek döntötték meg, és létrehozták Ázsia e térségében a kusáni birodalmat (kb. i. e. 100—i. sz. 150).

2 △

1 ▷

A PARTHUS BIRODALOM

„A parthus nép felett királyaik uralkodnak. A királyok méltóságához legközelebb az előkelők rendje áll: közülük kerülnek ki háborúban a hadvezérek, békében a helytartók... seregüknek nagy részét ezeknek az előkelőknek szolgái alkotják... Mennél gazdagabb valaki, annál több lovast köteles harc idején királyának rendelkezésére bocsátani..."

(Iustinus: *Historiae Philippicae* 41. könyv.)

A Szeleukida-birodalom szétesésének folyamatában döntő fordulatot jelentett a kelet-iráni lovasnomád parthus törzsek felkelése, amelynek élén Arszakész állott (i. e. 250 k.). Az i. e. 3. sz. negyvenes éveitől kezdve a parthus Arszakida-dinasztia uralkodói egy évszázad leforgása alatt nagy kiterjedésű birodalmat hoztak létre **(4)**, amely nyugaton az Eufráteszig, keleten a mai Afganisztánig terjedt.

Nőalakok imádkozó tartásban, szkíta szőnyeg, i. e. 5. sz.

a) Pun amulett, i. e. 4. sz. (?)

b) Kelta arany ékszer,
i. e. 5—4. sz.

2 △

3 △

Ezen a területen húzódtak keresztül az Indiát s a távolabbi Keletet a Földközi-tenger medencéjével összekötő kereskedelmi útvonalak. Az utak mentén az ősi mezopotámiai városok (Assur [3], Babilón stb.), továbbá a hellenisztikus alapítású települések mellett (Szeleukia, Laodikeia) új központok is felvirágoztak (Edessza, Nisza, Hatra). Ezeknek leletei egyaránt tanúsítják a parthus világ gazdasági erejét és sajátos, keleti és hellenisztikus elemeket összeolvasztó kultúráját. A parthus állam egyes fontosabb városaiban, pl. Hatrában, helyi fejedelmek, néha valóságos „kiskirályok" uralkodtak (1, 2), és fölöttük a parthus „nagykirály" csak névleges fennhatóságot gyakorolt. Ezek a kisebb központok szolgáltak politikai keretül a mezopotámiai térségben élő különböző népek: arabok, arámiak számára is. Pl. Hatra lakosságának jelentős része dél felől idevándorolt arab törzsekből került ki; ezek a parthus korszakban jutottak először közvetlen és szerves kapcsolatba az ókori Kelet magaskultúráival.

4 ▷

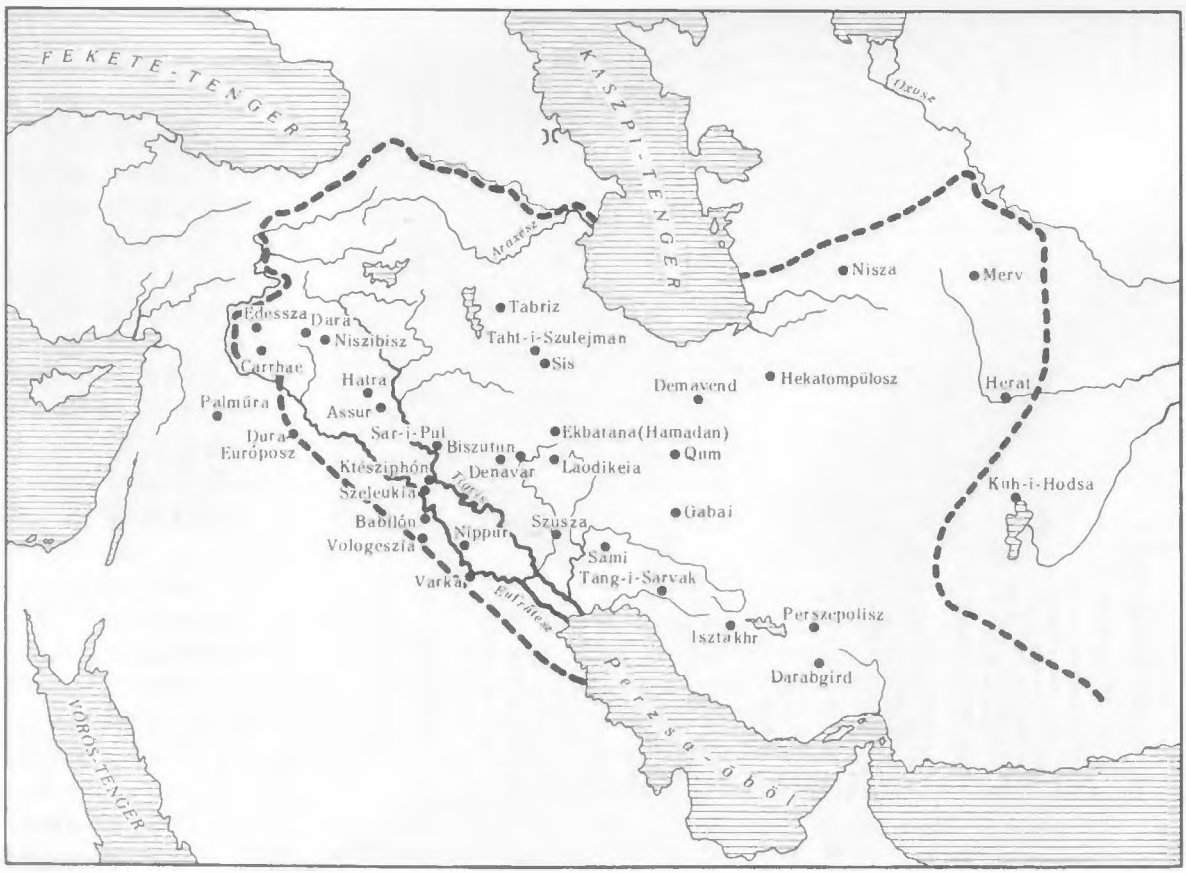

1 ◁

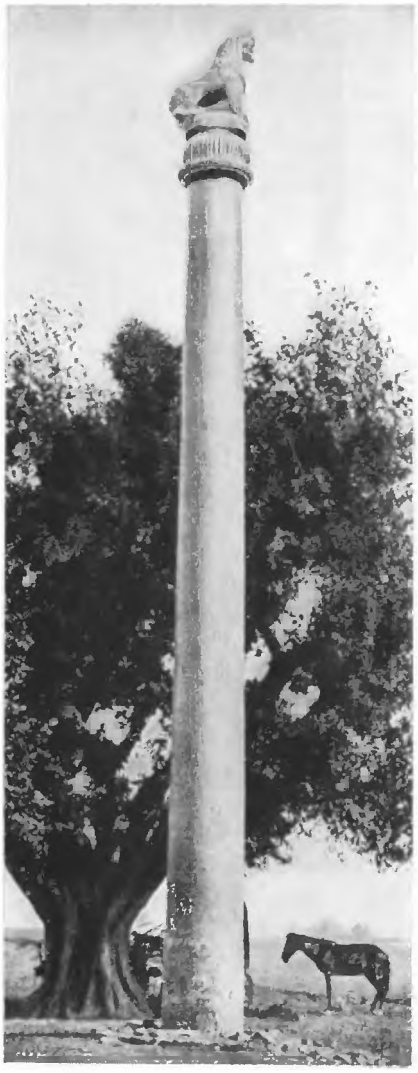

2 ▽

INDIA A HELLENIZMUS KORÁBAN

India politikai történetét voltaképpen csak Nagy Sándor seregeinek visszavonulása óta tudjuk nyomon követni. A Szelcukosz Nikatórral (l. 168. l.) kötött egyezmény után Csandragupta, a Maurja-dinasztia megalapítója lett a Pandzsab területén kialakult Magadha állam ura. Utódai közül Asóka (i. e. 273—236) véres harcok árán egységes birodalomban fogta össze Észak- és Közép-Indiát. A harcokkal járó vérontástól megriadva, élete végén a buddhista ideálokat tette magáévá, és sziklafalakba, oszlopokra vésett **(2)** feliratokban — mint az istenek kegyeltje — alattvalóit békés és munkás életre intette: „Az

3 ▽

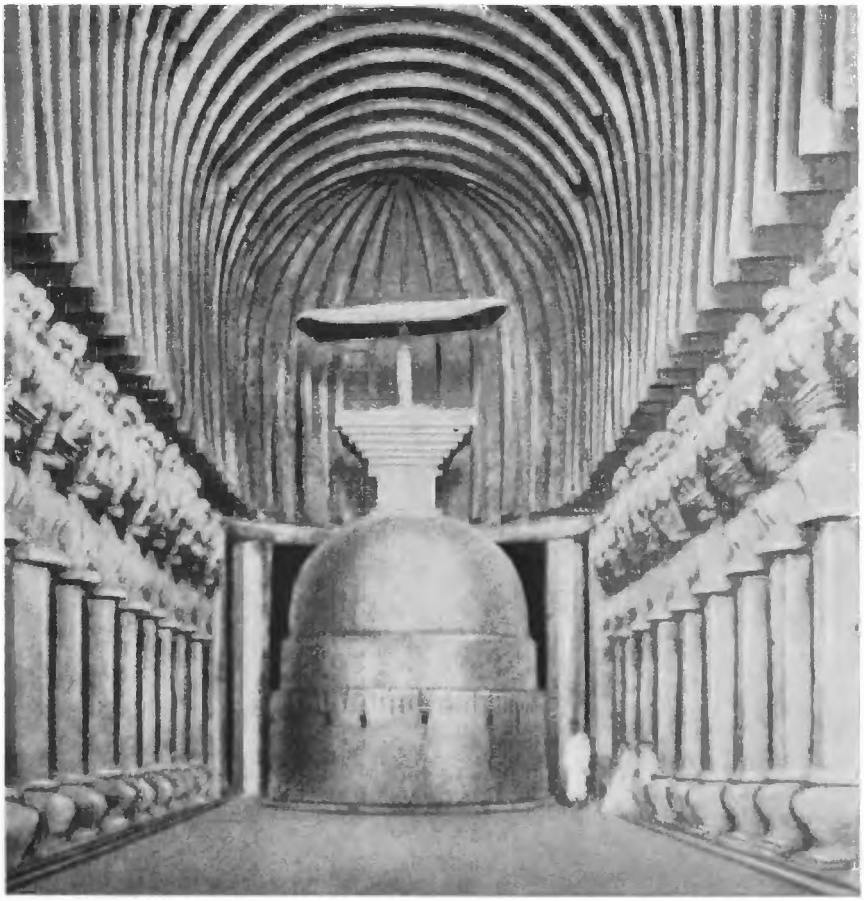

istenek kegyeltje azt kívánja, hogy minden élőlény biztonságban, fegyelmezetten, nyugodtan és vidáman éljen. Az istenek kegyeltjének ez a győzelem a legfontosabb: a törvény győzelme. Azért vésem kőbe ezt a törvényfeliratot, hogy fiaim és leendő unokáim is meggyőződjenek arról: nem új győzelemre kell törekedniük, hanem kedveljék a türelmet és az enyhe szigort. Győzelemnek csak a törvény győzelmét tekintsék…" A buddhista hittérítő király halála után birodalma több kisebb királyságra szakadt. Az újabb virágkor csak az i. sz. 4. sz. elején, a Gupta-dinasztia birodalmának kialakulásakor következett be. Asóka tevékenységének eredményeként vált egy időre India uralkodó vallásává a Buddhának tulajdonított tanítás, a buddhizmus. Megalapítója, Gautama Buddha (kb. i. e. 560—480) híveit az em-

beri szenvedéstől akarta megmenteni azzal, hogy feltárja előttük a szenvedés keletkezésének okát és megszüntetésének módját. A megváltás útját a vágyak elfojtásában, az igénytelenségben vélte felismerni: az élet javairól való önkéntes lemondás vezet el végül is a Mindenségbe való beolvadáshoz, a Nirvánához.

4 ▷

5 ◁

6 ▽

7 ▽

A buddhizmus aszketikus színezetű tanítása szembefordult a társadalmi különbségeket rögzítő kasztrendszerrel: a papok, a brahmanák kiváltságaival nem kevésbé, mint a legalsó rétegekhez tartozókat érinthetetlennek bélyegző előítélettel. A buddhista vallás ihletője volt az indiai képzőművészetnek is: Buddha-szobrok (5, 6), domborműves díszítésű kőoszlopok, sztúpák (szentélyek) (1), barlangtemplomok (3, 4), elefántcsontból faragott ládikák (7) tanúskodnak erről. A buddhista vallás azonban az időszámításunk kezdete utáni századokban Indiában háttérbe szorult a kasztrendszert igenlő brahmanizmus egy reformált változatával, a hinduizmussal szemben.

1 △

2 ▽

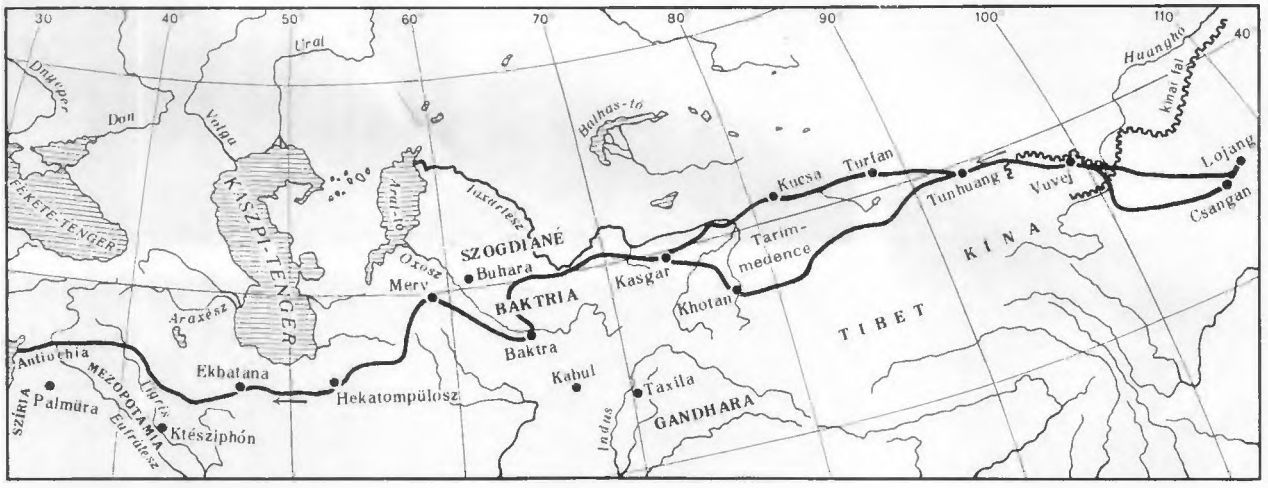

KÍNA A HAN-DINASZTIA KORÁBAN

3 ▷

A Kína területén kialakult kisebb államszervezeteket, a „harcoló dinasztiák" uralma alatt álló területeket az i. e. 3. sz. végén a nyugat-kínai Csin-dinasztia uralkodói egyesítették erős, bürokratikus vezetés alatt álló államban.

A dinasztia legnagyobb uralkodója, Csin Si Huang-ti (i. e. 221—210) a despotikus hatalom megszilárdításán túl fő feladatának az észak felől támadó hun (hiung-nu) törzsek elleni védekezést tekintette. Ő alatta kezdődött meg a Kína északi határát védelmező Nagy Fal építése. **(1)** Utódai, a Han-dinasztia császárai alatt indult meg Kína erőteljes terjeszkedése nyugati irányban. Ezen az útvonalon, a „selyemúton" **(2)** — a Tarim-medencét megkerülve — szállították nyugatra Kína legbecsesebb ipari termékét, a selymet.

Kína gazdasági érdekei kívánták meg, hogy ezt az útvonalat minnél nagyobb távolságon ellenőrizzék. A Han-dinasztia hódító császárai, Vu-ti (i. e. 140—87) és utódai alatt Kína egészen a Turfani-oázisig terjesztette ki fennhatóságát: itt, a „Kőtorony" tövében találkoztak a kínai kereskedők **(3)** a parthus és görög kalmárokkal.

A Han-dinasztia idején szilárdult meg a despotikus jellegű kínai állam. A „mennyei birodalom" egyetlen ura a császár, aki az egész terület elsődleges és korlátlan hatalmú tulajdonosa, az ország minden erőforrásával, földjének termékével s a rajta élő emberek munkaerejével saját belátása szerint rendelkezik. Az uralkodón kívül senkinek sincs teljes értékű föld-magántulajdona; a földek megművelői csak „birtokosok", akik jog szerint a császártól kapták földjüket, s a birtoklásért terményszolgáltatással, adóval, robottal, különböző szolgálatokkal tartoznak. Kínában alakult ki legtisztább formájában az „ázsiai termelési mód", amelyre a föld-magántulajdon hiánya, a föld egyetlen tulajdonosának, a császárnak korlátlan hatalma s a termelők „általános szolgasága" jellemző. Ennek a társadalomnak uralkodó osztálya az a császári bürokrácia, amely az uralkodótól kapott szolgálati földjeinek birtokában a termelőmunkát végző lakosság adóiból és szolgáltatásaiból él.

Szolgálólány agyagszobra (Han-dinasztia kora). **(4)** ▷

Előkelő család szolgái kíséretében kirándulásra indul (Han-dinasztia kori freskó alapján). **(6)** ▽

Kínai lakóház modellje (sírmelléklet a Han-dinasztia korából) **(5)** △

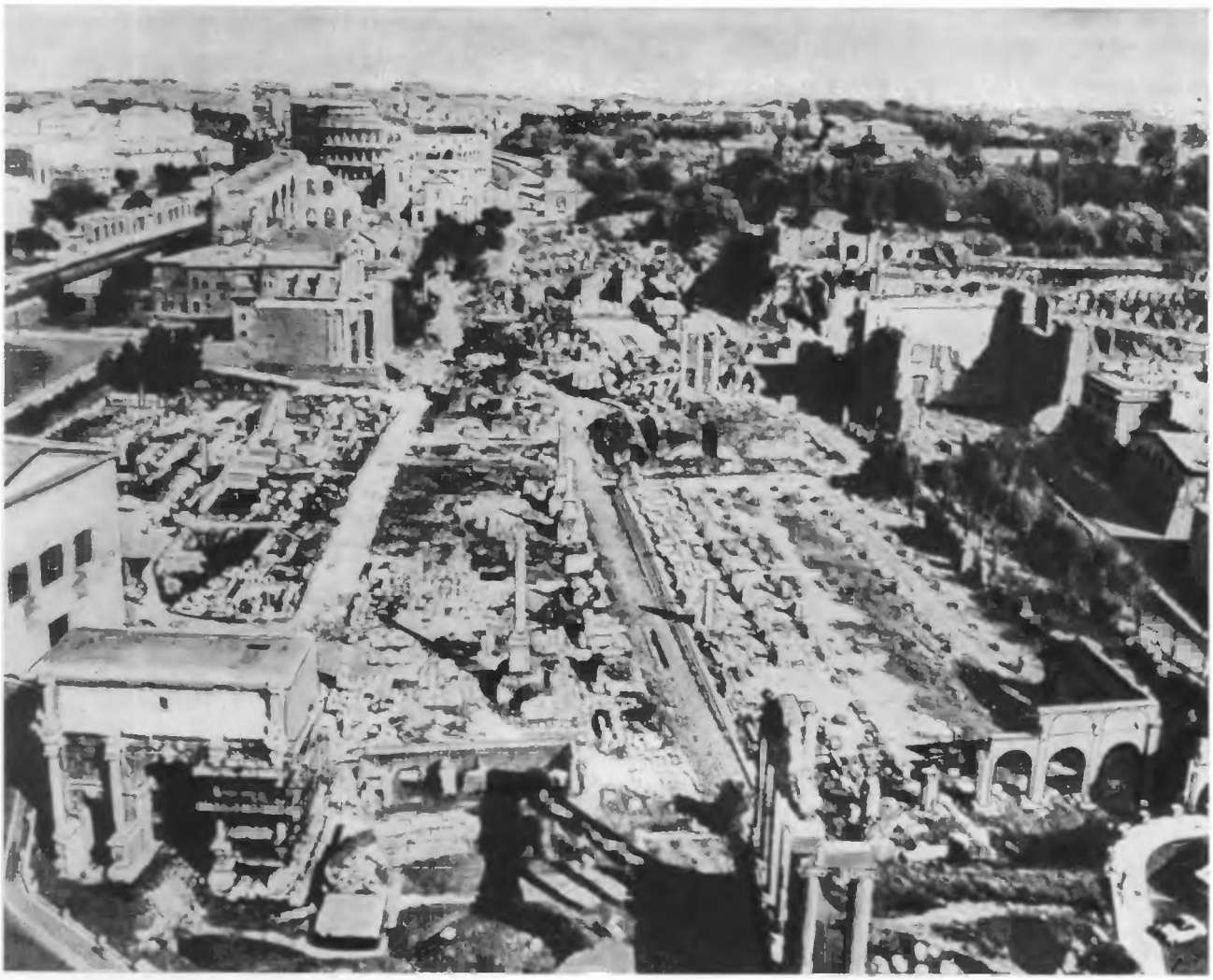

1 △

A KÖZTÁRSASÁGI RÓMA

A Tiberis partján hét dombon épült vaskori falutelepülések szövetsége (vö. 123. l.) egy etruszk hódító, Tarquinius király uralma alatt (i. e. 570 k.) egységes és jelentős várossá emelkedett. A Capitolinus, Palatinus és Esquilinus dombok közötti mocsaras mélyedésben a csatornázási munkák (Cloaca Maxima) elvégzése után létrehozták a város piacát, a Forumot, amely később Róma s a római birodalom gazdasági-politikai központjává lett.

Az etruszk királyok uralmát a hagyomány szerint ◁ a Brutus (2) vezetésével megindult felkelés döntötte meg i. e. 510-ben. Az utolsó Tarquinius-király elűzésével megszületett a nemzetségi arisztokrácia, a patriciusok (vö. 184. l.) vezetése alatt álló köztársaság.

A Forum (jórészt későbbi, császárkori épületmaradványainak) látképe a Capitolium felől (1) Elöl balra Septimius Severus császár diadalíve, elöl jobbra Saturnus templomának oszlopai (l. 185. l. 4. kép), mögötte a Basilica Iulia romjai, hátterében Castor és Pollux templomának három oszlopa; balra a középen a Basilica Aemilia, mögötte Antoninus és Faustina templomának maradványai (l. 186. l. 1. kép), a háttérben még felismerhető Titus diadalíve, mögötte a Colosseum hatalmas épülete.

A fiatal köztársaság hosszú évtizedek védekező harcai után katonailag megerősödve, az i. e. 5. sz. végén lépett a hódítás útjára. Nagy siker volt számára a Tiberis északi partján fekvő erős Veii etruszk város elfoglalása. (A Veiiben talált Apollo-szobor (1) még a város fénykorának emléke.) ▷

Súlyos csapást jelentett Rómára az Itáliába betört kelta (gall) törzsek rohama. A kelták, miután a Pó síkságáról kiszorították az etruszkokat, zsákmányszerző háborúik során lerohanták Közép-Itáliát, és Róma városát is sikerült egy időre megszállniuk; csupán a Capitolium fellegvára tartotta magát. Etruszk lovas és gall gyalogos harcos csatáját mutatja be a Bolognában talált etruszk sztélé. (2)

A KÖZTÁRSASÁG ELSŐ HARCAI

2 ◁

A gallok elleni harcok idején formálódott ki a rómaiak jellegzetes hadrendje; ezekben az évtizedekben zárult le a patríciusok és plebejusok rendi jellegű küzdelme a plebejusok teljes egyenjogúságának kivívásával; a samnisokkal, Karthágóval, a latin és egyes etruszk városokkal kötött szövetségek pedig megalapozták Róma közép-itáliai vezető szerepét.

A gallok visszahúzódása után épült fel Rómában az a kőből készült városfal, amelyet a későbbi hagyomány Servius Tullius ◁ királynak tulajdonított. (3)

A RÉGI RÓMA ÁLLAM-SZERVEZETE

1 ▷

2 △

3 ▽

A nemzetségi arisztokrácia tagjainak, a nagybirtokos patríciusoknak és a nemzetségi szervezetből kizárt plebejusoknak másfél évszázadon át tartó osztályharcában kovácsolódott ki a római köztársaság államszervezete. A kortárs görög szerzők (Polübiosz) s a római államteoretikusok (Cicero) a köztársaság alkotmányát azért tartották a legtökéletesebbnek, mert — mint mondták — egyesítette a monarchia, az arisztokrácia s a demokrácia elveit és intézményeit. Népgyűlés választotta egy-egy évre az állam vezető tisztviselőit: a pénzügyeket intéző quaestorokat, a város rendjén őrködő aediliseket, a plebejusok és általában a közrendűek érdekeit képviselő néptribunusokat s az igazságszolgáltatás élén álló praetorokat. Az állam vezetését háborúban és békében az évenként váltakozó két consul látta el. Ötévenként a censorok népszámlálást, sorozást, vagyonbecslést végeztek. **(3)**

Az államügyek elvi irányítása az államtanács, a senatus kezében volt, amelynek tagjai, a senatorok élethossziglan töltötték be méltóságukat, s az állam életében a folyamatosság, a kialakult hagyományokhoz való ragaszkodás arisztokratikus elvét képviselték. A senatus hivatali épülete, a curia a Forumon állt. **(1, 2)**

Saturnus templomában (4) helyezték el a köztársaság idején az állami kincstárat (ezért neve: aerarium Saturni) és hozzá közel az állami levéltárat (tabularium). Itt őrizték bronztáblákra vésve a népgyűlés által megszavazott törvények eredeti szövegét, a más államokkal kötött szerződéseket — és viasztáblára írva a senatus ülésein hozott határozatokat.

A censorok hatáskörébe tartozott a fontosabb állami építkezések és közmunkák irányítása is. Az i. e. 4. sz. végének hírneves censora, Appius Claudius Caecus kezdte meg Itália első nagy országútjának, a róla elnevezett Via Appiának (5) építését. Ez az útvonal Rómát Capuával és Itália keleti partjának legforgalmasabb kikötőjével, Brundisiummal kötötte össze. Az i. e. 3. sz.-ban építették ki északi irányban a Via Flaminiát, majd sorban a többi fontos útvonalat.

4 △

5 ▽

Az i. e. 4—3. sz. folyamán azokból a nemzetségekből, amelyek senatori ősökre tekinthettek vissza, kialakult a senatori rend. Ezen belül azok a családok, amelyeknek ősei között consul is akadt, a szűkebb arisztokráciát (nobilitas) alkották. Ezeknek a nemzetségeknek és családoknak tagjai monopolizálták az állam vezető tisztségeit. A senatori renden kívül álló leggazdagabb polgárokat lovagoknak nevezték.

1

A RÉGI RÓMA VALLÁSA

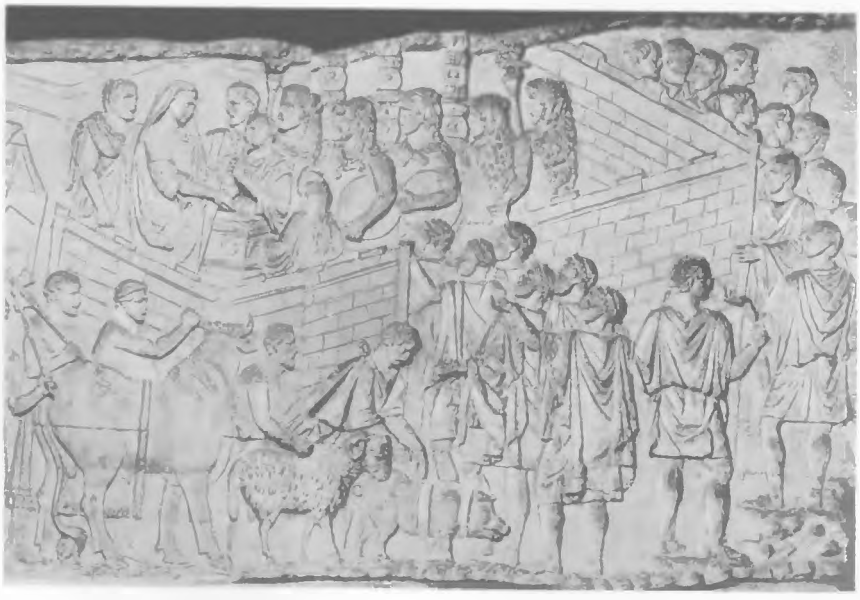

2

Róma vallása az ősi itáliai hagyományokból, valamint ezeknek etruszk és görög elemekkel való gazdagodásából formálódott ki. Legrégibb istenalakjai a paraszti, földművelő munka sikerét, a nyájak és földek termékenységét biztosító, a ház lakóinak és készleteiknek épségén őrködő szellemek. Ezek közül a legáltalánosabban tisztelt felsőbbrendű erőket a görög mitológiával való megismerkedés hatása alatt azonosították az Olümposz nagy isteneivel: élükön Jupiter állt, a hol fénylő, hol zivataros égbolt ura.

Az egyes polgárok és a polgárok közössége úgy nyerhetik meg ezeknek az isteneknek jóakaratát, hogy aggodalmas figyelemmel (ezt jelenti eredetileg a latin religio) ügyelnek jeleikre, intéseikre, ezekből kiismerik szándékukat, és alávetve magukat az így megismert isteni akaratnak, annak teljesülését maguk is előmozdítják. Ebből az elképzelésből következik az állami és vallási szervezet szoros egybefonódása. Egykor a király volt a főpap is; a főpap hivatali épületét (1) a köztársaság idején is Regia („királyi" — ti. palota) néven ismerték. Képünk előterében láthatók a Regia alapfalai, a mögötte emelkedő épület Antoninus és Faustina temploma. Az államigazgatás fontosabb lépéseit áldozat és jóslatkérés vezette be: vagy madárjóslat (auspicium), vagy az áldozati állat belső részeinek megvizsgálása (haruspicina). A 3. kép haruspext (béljós) ábrázol, amint éppen a há-

3

4 △

tára fordított áldozati állat beleit tanulmányozza. A jelentős állami aktusok lezárását ugyancsak áldozat követte: ennek keretében sertést, juhot és bikát áldoztak. (2)

A római templomépítés jellegzetes példája a Tiberis partján, az egykori marhapiac (Forum Boarium) területén épült ún. Fortuna Virilis-templom (4): a szerencse istennőjének szentélye. Ez az az istennő, akitől minden emberi vállalkozás — így a kereskedelem — sikere függ; ezért állították fel templomát a kereskedelmi élet középpontjában. Ezen a templomon is megfigyelhető a klasszikus római templomépítésnek a görögtől eltérő, itáliai jellege: csak homlokzatát díszíti oszlopcsarnok, így a magas pódiumon álló templom elölnézetben érvényesül.

HARCOK A SAMNIS HEGYI TÖRZSEKKEL...

Az i. e. 4. sz. közepén indultak meg azok a fél évszázadon át tartó harcok az Appennin hegység samnis törzsei ellen, amelyeknek eredményeként Róma i. e. 290-re Itália nagy részének ura lett. A meghódított területeket csak részben csatolták közvetlenül Rómához, a törzsek és legyőzött városok többségével olyan szövetséget kötöttek, amely Róma katonai és diplomáciai túlsúlyát biztosította. Róma így nagy kiterjedésű szövetségi rendszer urává lett. Az itáliai népek kötelesek voltak „a római nép felségét" elismerni.

Samnis harcosokat ábrázoló freskó egy i. e. 4. sz.-i paestumi sírból **(1)** ◁

2 ▽

M. Fannius és Quintus Fabius — egy samnis és egy római harcos találkozása. Az i. e. 3. sz.-i freskó a samnis háborúknak egy ma már ismeretlen epizódjára utal. **(2)**

L. Cornelius Scipio Barbatusnak, az i. e. 298. év consuljának, a samnisok elleni harcok egyik hősének szarkofágja a Via Appia mentén talált családi sírépítményből **(3)**

A felirat magyar fordítása: „Lucius Cornelius Scipio Barbatus, Gnaeus atya fia, vitéz és bölcs férfiú, kinek külseje méltó volt erényéhez, aki közöttetek consul, censor és aedilis tisztségét viselte, Taurasiát, Cisaunát Samniumban elfoglalta, Lucaniát leigázta, és túszokat hurcolt Rómába."

3 ▽

Közép-Itália meghódítása után indult meg Róma és a legerősebb dél-itáliai görög gyarmatváros, Tarentum (görög nevén Tarasz) között a háború. Tarentum pénzérmén a város eredetmondájára és tengeri hatalmára utaló jelkép: delfinen nyargaló hérosz, kezében a szárnyas Niké szobrával. **(4)** ▷

5 △

6 ▷

...ÉS DÉL-ITÁLIA GÖRÖG VÁROSAIVAL

E harcba utóbb a Tarentumnak segítséget nyújtó Pürrhosz épeiroszi király **(5)** is beavatkozott. Célja az volt, hogy a nyugati görögség védelmezőjeként saját vezetése alatt egységes szicíliai—dél-itáliai görög monarchiát hozzon létre, a keleti hellenisztikus monarchiák mintájára. Pürrhosz kezdeti győzelmeinek (Heraclea és Ausculum melletti csata, i. e. 280—279) zsákmányából az épeiroszi Dódónében (Dódóna) levő Zeusz-szentély részére fogadalmi ajándékot adott. Bronztáblába vésett dedikációs felirata **(6)** így szól: „Pürrhosz király és Épeirosz lakói a rómaiaktól és szövetségeseiktől (szerzett zsákmányból) Zeusz Naiosz tiszteletére."

A Pürrhosz elleni háborúk idején kezdődött meg Rómában a rendszeres pénzverés. A legkorábbi római pénz a 327 g súlyú, bronzból vagy rézből vert as (aes signatum = jelvénnyel ellátott vert pénz). A **7.** és **8.** képen látható pénz egyik oldala a Pürrhosz elleni háborúra emlékeztető elefántot, másik oldala vadkant ábrázol.

E háború során állt Róma először szemben hellenisztikus seregekkel, és a kezdeti balsikerek után teljes diadalt aratott (beneventumi csata, i. e. 275, Rhegium elfoglalása, i. e. 270). Ezzel Dél-Itália is római fennhatóság alá került.

7 ▽

8 △

Itália déli partjainak meghódítása után elkerülhetetlen volt az összeütközés Róma és Karthágó között Szicília birtokáért. A Karthágó ellen vívott ún. I. pun háborúban (i. e. 264—242) Róma szövetségi rendszerének szárazföldi erejére, a hozzá hamar csatlakozott Szürakuszai katonai támogatására és újonnan létesített hadiflottájára (1) támaszkodva megfosztotta Karthágót szicíliai birtokaitól, majd elfoglalta tőle Szárdínia és Korzika szigetét is. Az újonnan meghódított területeket a római nép köztulajdonának nyilvánították, és provinciaként csatolták Rómához. A provinciákat korlátlan jogú római helytartók kormányozták.

AZ I. PUN HÁBORÚ

Szárdíniai pun lakóház padlómozaikja. (2) A mozaik Karthágó legfőbb női istenségét, Tánitot (balra) és egy pálmafát (jobbra) ábrázol, mindkettőt erősen stilizált módon.

Karthágói pénz, hátlapján a város jelvényével: oroszlánnal és pálmával (3, 4)

II. Hierón szürakuszai türannosznak, Róma szövetségesének pénze (szárnyas Nike diadalszekéren) (5)

Karthágó katonai veresége után a pun város nagy hadvezére, Hamilkár Hispania meghódításával keresett kárpótlást a területi veszteségekért. A gazdag ezüstbányák jövedelméből vert pénze **(2, 3)** Karthágó államgazdaságának helyzetét rendezte, a harcias ibér törzsek ifjaiból pedig zsoldossereget toborzott. Karthágó új nyugati tengeri és katonai támaszpontja Carthago Nova lett, Hispania déli partján. Ebből a városból indult ki Hamilkár fiának, Hannibálnak **(3)** támadása Itália ellen **(1)**, ezzel megkezdődött a II. pun háború.

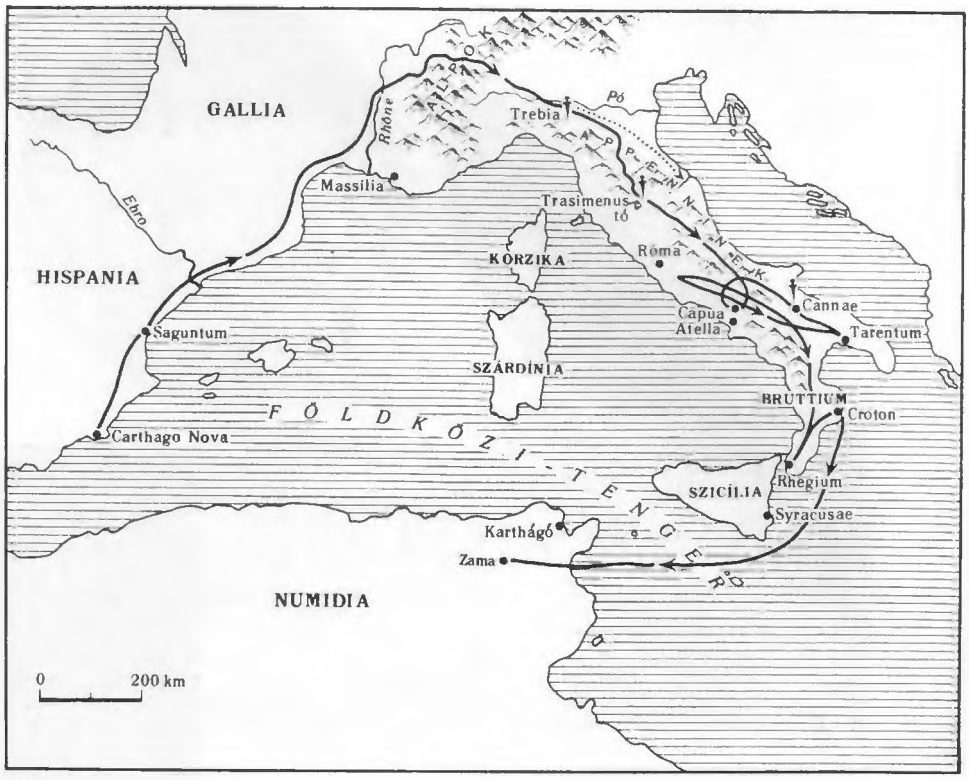

1 △

A II. PUN HÁBORÚ

„Soha hatalmasabb államok és népek nem fordították egymás ellen fegyvereiket, s a két állam — Róma és Karthágó — soha nem volt olyan erős, mint ennek a háborúnak idején... A hadiszerencse pedig oly változékony volt, hogy a harc folyamán már-már közelebb került a végveszélyhez az, aki végül győztesnek bizonyult..." — írja erről a római történetíró, Livius. Hannibál az Alpokon át betört Itáliába, és kezdeti sikerei: a Trasimennus-tónál aratott győzelem — amikor is kelepcébe csalta a római sereget — s a Cannae mellett i. e. 216-ban kivívott szinte megsemmisítő hatású pun diadal megrendítette Róma szövetségi rendszerét.
Hierónümosz **(4)**, Szürakuszai türannosza elpártolt Rómától; Hannibálhoz csatlakozott V. Fülöp makedón király is.

Róma népe azonban a senatus vezetésével szívósan ellenállt. Előbb Hannibál szövetségeseit verte le, majd Hispaniából szorította ki a punokat, végül pedig a hispaniai győző, Cornelius Scipio Afrikába tette át a hadszínteret, és a hazatérésre kényszerült Hannibált a zamai csatában (i. e. 202) döntően megverte. Karthágó súlyos hadisarccal, eddigi hódításainak feladásával és politikai önállóságának elvesztésével bűnhődött. A békekötés után csupán Róma elhatározásától függött, mikor és milyen formában akar végleg lesújtani a tegnap még félelmetes vetélytársra.

2 ▽

3 ▽

4 ◁

1 △

2 △

A római propaganda Makedónia leverését úgy tüntette fel, hogy az a görög szabadság helyreállítása érdekében történt; a zsákmány egy részét is ezért ajánlották fel a delphoi szentélynek (vö. 115. l.). A püdnai győzelem után azonban Róma politikai fennhatóságát kiterjesztette a görög városokra is.

MAKEDÓNIA MEGSEMMISÍTÉSE

A II. pun háborúban Makedónia királya, V. Fülöp is Hannibál szövetségeseinek táborához csatlakozott. Bár hadműveletei Róma számára nem jelentettek komoly veszélyt, ez mégis alkalmat adott arra, hogy Karthágó leverése után Róma Makedónia ellen forduljon, és Titus Quinctius Flamininus vezetésével döntő győzelmet arasson Makedónia felett (i. e. 196). Ezt a nagy sikert ünnepli Flamininus aranypénze; verete a győzelem görög istennőjét, Nikét ábrázolja, amint babérkoszorút nyújt át a római hadvezérnek. **(1, 2)**

V. Fülöp utódjának, Perszeusznak (l. 171. l. 3. kép) revánstörekvéseit a III. makedón háborúban Lucius Aemilius Paullus verte le. A püdnai győzelem után (i. e. 168) Makedónia részekre szakadt, két évtizeddel később pedig római provinciává lett.

Aemilius Paullus győzelmét Delphoiban diadaloszlop örökítette meg. **(3)** Az oszlop fríze a püdnai csata jeleneteit ábrázolja. **(4)**

Felirata magyar fordításban így hangzik: „Lucius Aemilius imperator a Perszeusz király és a makedónok legyőzésekor szerzett zsákmányból."

3 △

4 ▽

A hellenisztikus monarchiák katonai megsemmisítése után a Róma politikáját irányító körök a gátlástalan hódító háborúk útjára léptek. A III. pun háborúban (i. e. 149—146) legyőzött Karthágót feldúlták, lakóit rabszolgákká tették. Ekkor teljesült be Hellasz végzete is. Egy sikertelen felkelés leverése után Makedóniát egységes római provinciává szervezték, majd feloszlatták a görög városok szervezeteit is, Korinthoszt pedig — amely központja volt a felkelő makedónokat támogató akháj szövetségnek — földig lerombolták (i. e. 146 — Karthágóval egy évben). A görög területeket Achaia néven szervezték Macedoniával közös vezetés alatt álló provinciává.
Karthágó helyén később római város épült, ennek romjait látjuk a 1. képen.

1 △

A FÖLDKÖZI-TENGER MEDENCÉJÉNEK MEGHÓDÍTÁSA

3 ▷

Karthágó megsemmisítésével egyidejűleg folytak a harcok Nyugaton Hispania kelta és ibér lakosságának leigázására. Az utolsó megerősített hispaniai város, Numantia **(3)** elfoglalásával (i. e. 133) a félsziget legnagyobb része római uralom alá került. A Hispania felé vezető szárazföldi összeköttetés megteremtése érdekében került sor Dél-Gallia elfoglalására, az itt élő kelta törzsek meghódítására és új provincia szervezésére is (i. e. 118).

A carpentrasi diadalkapu domborművei legyőzött
◁ kelta harcosokat ábrázolnak. **(2)**

A hódítás eredményeként Itáliába adókból és hadizsákmányból hatalmas pénzmennyiség áramlott, a hadifoglyok szinte korlátlan mértékben nyújtották a rabszolga-munkaerőt. A távoli és hosszan tartó háborúkban tönkrement itáliai kisbirtokos parasztság gazdaságának romjain kialakult a hódítások voltaképpeni haszonélvezőinek, a hadvezéreket, politikusokat s a provinciák kormányzóit adó senatori rend tagjainak rabszolgatartó nagybirtoka, a latifundium. A nagybirtok központja egy-egy „villa": innen igazgatták a messzire kiterjedt, rendszerint szétszórt birtokállományt. Egy-egy villához a lakóházakon, a rabszolgákat befogadó tömegszállásokon kívül gazdasági épületek és raktárak tartoztak. A gazdasági udvarban álltak az olaj és bor tárolására szolgáló, földbe mélyesztett hatalmas agyag-
◁ korsók, amforák. **(1)**

2 △

3 △

4 ▷

5 ▷

6 ◁

7 ▷

A KÖZTÁRSASÁGI RÓMA GAZDASÁGA

Ezek a mezőgazdasági szerszámok **(2—7)** (kapa, sarló, gerebiye, villa stb.) Pompei közelében kerültek elő.

Adófizetést bemutató császárkori dombormű **(8)** ▷

1 △

A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA

A hódítások előidézte rohamos fejlődés: hatalmas területek bekebelezése, az itáliai társadalom gerincét alkotó, a hadsereg emberanyagát biztosító kisbirtokos parasztság tönkremenése, proletarizálódása, a rabszolgatartó nagybirtok kialakulása a római birodalom társadalmában olyan feszültségeket teremtett, amelyeknek sem levezetésére, sem megfékezésére a hagyományos köztársasági államszervezet nem volt többé alkalmas. A római köztársaság válságba jutott. A Gracchus testvérek kísérlete a kisbirtokos parasztság helyzetének stabilizálására s az uralkodó senatori rend politikai ellenfeleinek tömörítésére kudarcba fulladt. A legsürgetőbbnek tűnő kérdést, a hadsereg emberállományának új forrásokból való biztosítását az i. e. 2. sz. végének legsikeresebb hadvezére, Marius úgy oldotta meg, hogy szegénysorsú polgárokból (proletariusokból) szervezett zsoldoshadsereget. A legiók katonái az állam által rendelkezésükre bocsátott egységes fegyverzetet viseltek. **(1)** Az új típusú hadsereg megjelenése fordulatot jelentett a római politikában. Ettől fogva az állandó zsoldoshadsereg hűségére támaszkodó hadvezérek döntő politikai befolyáshoz jutottak. Ezt elsőnek Cornelius Sulla **(2)** használta ki: az Ázsia népeit Róma ellen harcba indító Mithridatész pontoszi (Pontus) királynak legyőzése után, seregei élén bevonult Rómába, és onmagát korlátozatlan időre dictatorrá kiáltatta ki. Hatalmát a néppárti törekvések leverésére s a régi uralkodó osztály, a senatori rend politikai és gazdasági súlyának megerősítésére használta fel.

Mithridatész Eupatór, a Fekete-tenger keleti partjain elterülő Pontosz állam királya két nagy hadjáratot vezetett Róma ellen (i. e. 89—85 és i. e. 74—65). Célja az ázsiai és az európai göröglakta területek felszabadítása és egységes államba való tömörítése volt. Véglegesen csak Pompeius (l. 198. l.) tudta leverni. Mithridatész pénzérméje **(3)** a Pegazust ábrázolja. A mellette látható csillag azt a keleti elképzelést fejezi ki, hogy a megváltó királynak (ez esetben: Keletet a római uralom alól felszabadító uralkodónak) megjelenését csillag feltűnése jelenti be.

2 3
◁ ▷

1 △

A RÓMAI RABSZOLGATARTÁS

A nagy hódításokat követően hadifoglyokból, a kalózok által nagyarányban űzött emberrablásból és emberkereskedelemből sok százezres tömegű rabszolga áramlott Itáliába. A rabszolgakereskedelem egyik legnagyobb központja Délosz szigete. (1) „Délosz szigete egyetlen napon képes volt tízezer rabszolgát befogadni, s ugyanannyit továbbítani" — írja egy ókori író, Sztrabón.

Az egyes rabszolgák adásvétele külön rabszolgapiacokon (2) történt: az emberportékát ruhátlanul emelvényre állították, és nyakára táblát akasztottak, melynek „félreérthetetlen világossággal fel kellett tüntetnie, nincs-e betegsége vagy testi hibája, nem szökevény vagy csavargó-e, és hogy valamilyen vétkéért nem szenvedett-e már büntetést."

2 △

3 ◁

A rabszolgákat kemény fegyelem alatt tartották: a nagybirtokokon kaszárnyaszerű, földbe mélyesztett tömegszállásokon laktak, a földeken könnyű lábbilincsben dolgoztak (3), ételüket, italukat szigorúan kiszámított mennyiségben kapták meg. Az engedetlen rabszolgákra kegyetlen büntetés várt, a kalodába zárástól a korbácsoláson át a keresztre feszítésig. Valami halvány reménye azonban minden rabszolgának volt a szabadon bocsátásra: a római jog lehetővé tette, hogy a rabszolgatartók huzamos és kifogástalan munka után váltságdíjért vagy akár anélkül is felszabadítsák rabszolgáikat. (4) ▷

1 ▷

A GLADIÁTOROK

A rabszolgák között is a legnehezebb, legtragikusabb sorsúak a gladiátorok, azok a nagy testi erejű vagy különösen engedetlen rabszolgák, akiket önkéntes vállalkozás alapján vagy büntetésből egymással vagy vadállatokkal folytatandó fegyveres viadalra tanítottak be. Az állatokat fegyveresek ingerelték a ketrecből való kitörésre. Az itt látható terrakotta dombormű elképzelést nyújt az állatviadalok különböző formáiról. (1)

2 ▽

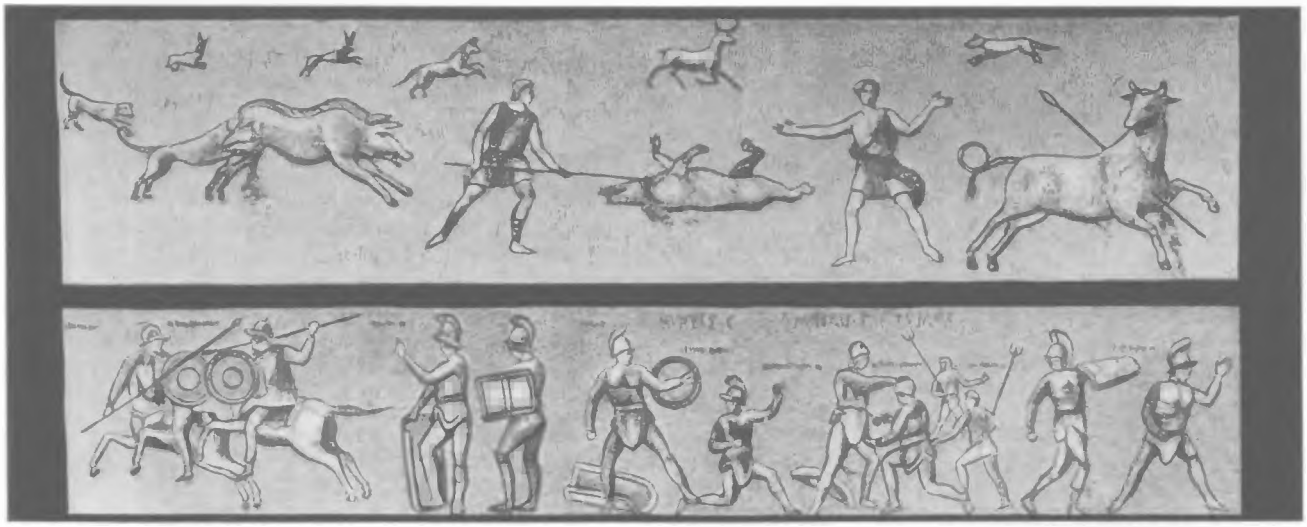

A gladiátorok egyes magánvállalkozók tulajdonában álltak, akik külön e célra szervezett kaszárnyákban képezték őket ki.

Tragikus sorsukat egy antik filozófus, Seneca így jellemzi: „Egész testük céltáblául szolgal... sem sisak, sem pajzs nem hárítja el a kardcsapást... Reggel oroszlánok és medvék gyönyörűségére vetik oda az embereket, délután a nézők megörvendeztetésére... Ha valaki leölte ellenfelét, újjal állítják szembe, aki majd őt öli meg. A bajvívók sorsa a halál: tűzzel-vassal folyik a harc, míg ki nem ürül a porond." Mint a rabszolgák között a legerőteljesebbek és a közös kaszárnyai élet következtében legszervezettebbek, a gladiátorok természetes vezetői lehettek a rabszolgák ellenállásának is. Az i. e. 140-es évek óta egymást követő rabszolgafelkelések közül a legnagyobb arányú a thrak származású gladiátor, Spartacus vezetése alatt kirobbant felkelés volt (i. e. 73—71), amelyhez több tízezer szökött rabszolga csatlakozott, s leveréséig megrendítette magában Itáliában is a római uralmat. Egy stukkódomborművön, amely különböző fegyverzetű gladiátorok harcát ábrázolja, a kutatók egy része a nehezen kibetűzhető név alapján az alsó mező bal sarkában ábrázolt két lovas egyikében Spartacust véli felismerni. (2)

A rabszolgák tömegméretű ellenállása, a provinciák lakóinak egyre fokozódó elégedetlensége, a zsoldoshadsereg növekvő politikai jelentősége a római köztársaság válságát a végsőkig feszítette. Az államhatalmat csak erős, monarchikus vezetés tudta helyreállítani — a kérdés csak az volt, kinek a kezébe jusson a hatalom. A köztársaság hadvezérei katonai sikerekkel akarták népszerűségüket növelni és a hadseregre támaszkodó személyi hatalmukat megvalósítani.

2 △

1 △

A KELET MEGHÓDÍTÓJA...

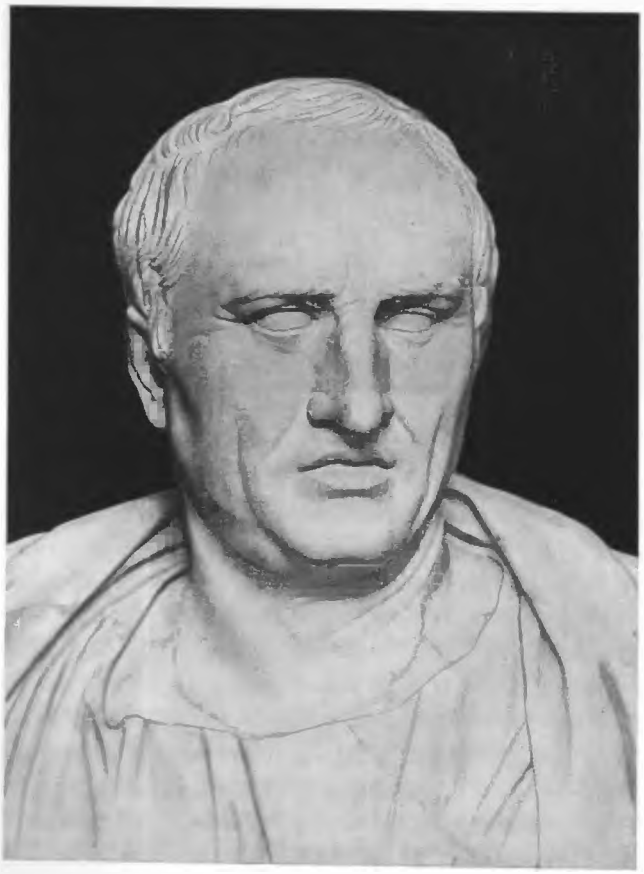

A Spartacus leverését követő években Pompeius (1) nagy keleti hadjárata során megtisztította a Földközi-tenger keleti medencéjét az ott garázdálkodó kalózoktól, leverte Mithridatészt, legyőzte a vele szövetséges távoli Armenia királyát, Tigranészt (2), elfoglalta és római provinciává szervezte Szíriát, Judea kormányzását pedig saját megbízottjára, a későbbi Heródes király apjára bízta. Katonai sikerei eredményeként Róma ellenőrzése alá vonta a Kelet még független államait, köztük a ptolemaioszi Egyiptomot is.

Pályája csúcsán az arisztokrata senatori körök vezetőjének, a köztársaság meggyőződéses hívének, Cicerónak (3), a nagy szónoknak támogatását is elnyerte. Amikor azonban keleti hadjáratáról hazaérve megkísérelte a személyes hatalom megszerzését, korábbi hívei szembefordultak vele. Befolyásának fenntartására Róma másik két becsvágyó és jelentős politikusával, Julius Caesarral és Crassusszal titkos hármas szövetséget kötött (ún. első triumviratus, i. e. 60). Ezzel a római birodalom sorsa feletti rendelkezés három ember kezébe jutott.

...ÉS A NYUGATÉ

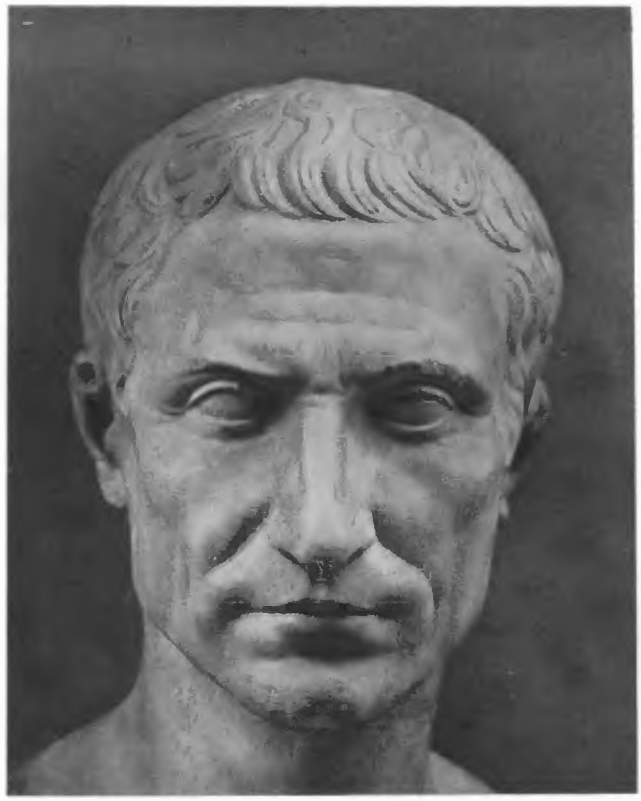

Míg Pompeius Keleten szerzett hadvezéri babérokat, szövetségese és egyben vetélytársa, Caesar **(4)** ▷ a Nyugat eddig még önálló területének, a kelta törzsektől lakott Galliának meghódításával (i. e. 58—52) növelte befolyását és vagyonát. Hadjáratának sikerét — egyéni hadvezéri képességén kívül — a fejlett római hadművészetnek, ostromló technikának köszönhette: erről tanúskodnak pl. az Avaricum város ostromakor felhasznált ostromművek is. **(7)** A kelták túlságosan későn ébredtek rá, hogy csak akkor lehet esélyük a függetlenség megóvására, ha egységesen, törzsi ellentéteiket félretéve lépnek fel Caesar ellen. Vercingetorix **(5)** mozgalma így eleve kudarcra volt ítélve. A győztes Caesar „pénzmesterc", Hostilius Saserna által veretett ezüstpénz **(5, 6)** a diadalt hirdeti. A gall háborúk eredményeként Róma határa nyugaton immár a Rajnánál húzódott, és római legiók első ízben léptek Britannia földjére. A két nagy hadvezér sikereire féltékeny harmadik társ, Crassus hadjárata

5 ▷

◁ 6

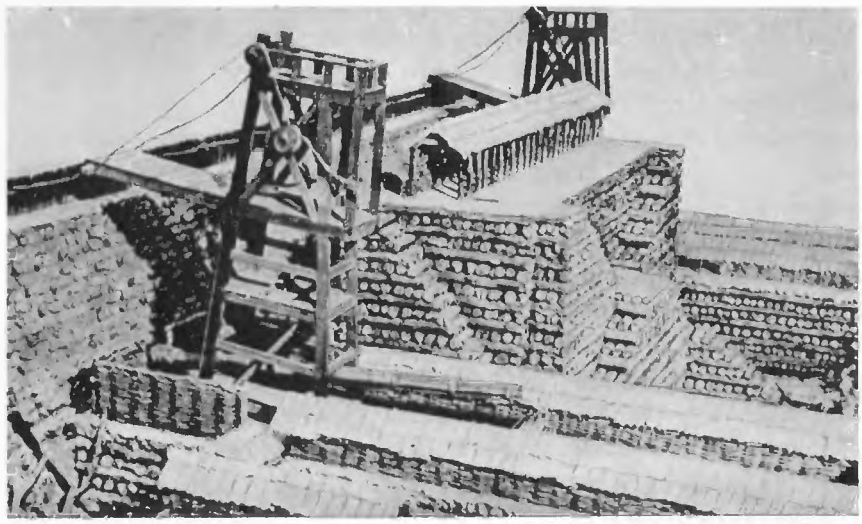

7 △

a parthus birodalom ellen azonban vereséggel végződött: a parthus lovasok **(8)** ▷ szétverték seregét, s a római hadvezér is életét vesztette (i. e. 53). A két életben maradt triumvir között elkerülhetetlen volt a szakítás. A polgárháborúban Caesar győzött (i. e. 48), Pompeius gyilkosság áldozata lett — Caesar pedig, mint Róma egyedüli ura, az örökös dictator és élethossziglani consul címét és hatalmát nyerte el.

MÁRCIUS IDUSA

Caesar a Pompeius felett aratott győzelme óta, mint élethossziglan megválasztott dictator, korlátlan uralmat gyakorolt. Személyét szentnek és sérthetetlennek nyilvánították (akár a néptribunusokét), és a választásokon hívei közül jelölteket állíthatott. Hatalmát messzemenő reformok kidolgozására használta fel. A provinciákban az adószedést kivette az adóbérlők kezéből; Róma ingyengabonával ellátott lakosságát telepítések révén jelentősen csökkentette; megkezdte a Róma környéki mocsarak lecsapolását is. Terveiben és azok végrehajtásában azonban egyaránt mellőzte a senatus, a régi vágású arisztokrácia és a római népgyűlés közreműködését. Így uralma monarchikus jellegűvé vált.

1 △

Pénzei a királyi rangot jelképező aranykoszorúval ábrázolják. (1) A görög városok Caesar tiszteletére készített feliratai úgy ünneplik őt, mint „Mars és Venus istenek leszármazottját, a földön megjelent istent, az egész emberi nem megváltóját". Mindez arra vallott, hogy Caesar dictatori hatalmával meg nem elégedve, hellenisztikus jellegű istenkirályságot akar megvalósítani. Ez történelmileg szükségszerű lépés lett volna. Az évenként váltakozó, egyszerre polgári és katonai feladatköröket betöltő, csupán származás és politikai befolyás alapján választott, szakszerű hivatalnok-apparátussal nem rendelkező és mindezen felül egymásra még kölcsönösen féltékenykedő s egymás munkáját akadályozó köztársasági tisztviselők már rég alkalmatlanokká váltak a világbirodalom kormányzására. Ezt csak a régi kiváltságaikat féltő arisztokraták legkonzervatívabb csoportjai nem ismerték fel. Caesar ellenzéke a „szabad köztársaság" jelszavával szervezkedett.

A köztársasági ellenzék vezetői, Brutus és Cassius összeesküvéssel akarták a római köztársaságot a királyi hatalomra törő zsarnoktól megmenteni. Caesar i. e. 44. március 15-én, a római naptári elnevezés szerint: március idusán a senatus üléstermében ellenségei orgyilkosságának áldozata lett. A sikeres merénylet emlékét örökíti meg Brutus egy pénzérméje, Brutus arcképével. (2) Hátlapja (3) két tőrt ábrázol, köztük a szabadság jelvényével, a frígiai sapkával. Felirata: Eid. Mart. (március idusa). Caesar gyilkosai úgy érezték: helyreállították „a szabad köztársaságot".

A sikeres merényletet végrehajtó összeesküvők azonban nem tudtak életképes politikai programot kidolgozni. Megelégedtek a „zsarnok" halálával. Így Caesar meggyilkolása nem a szabadságnak, hanem a polgárháborúk új sorozatának vált kiindulópontjává. Horatius csüggedten és elkeseredve írja egy korai költeményében:

„Második emberkor pusztul belháborúban már,
saját hatalma hoz Rómára pusztulást,
bár sem a szomszédos marsus nem bírta leverni,
sem rémítő etruszk hadával Porsena,
sem Capuának irigy harckedve, se Spartacus átka
s az allobrox, ki hűtlen lett viszály során,
és nem igázta le vad Germania kékszemű népe,
sem Hannibál, akit szülőknek átka sújt: —
átkos kor, rossz vér ivadéka, mi döntjük a vészbe,
és földje újra dúvadak tanyája lesz,..."

2 △

3 ▷

A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

1

2

Caesar hívei Antoniusnak és Lepidusnak, a dictator egykori munkatársainak és alvezéreinek, valamint a fiatal Octavianusnak, Caesar fogadott fiának vezetésével szervezkedtek, és Caesar kiszolgált katonáira támaszkodva, létrehozták a második triumviratust. A Brutus és Cassius vezetése alatt álló köztársasági sereg Philippi dombjain vérzett el (i. e. 42).

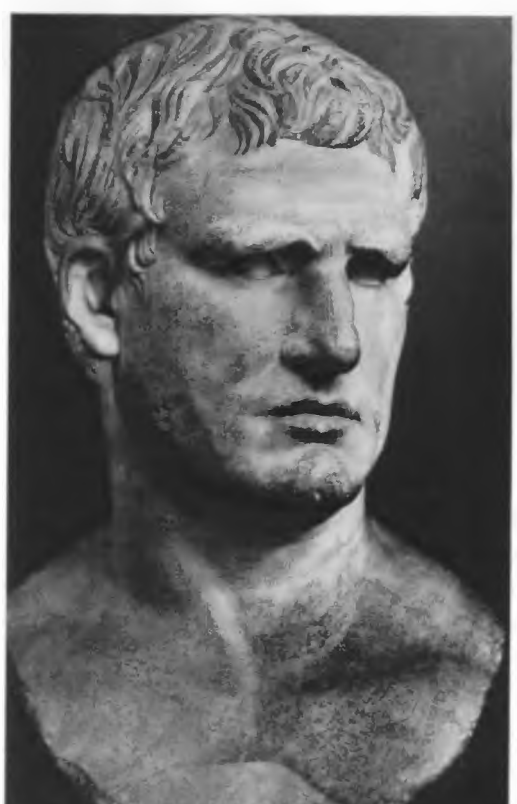

3

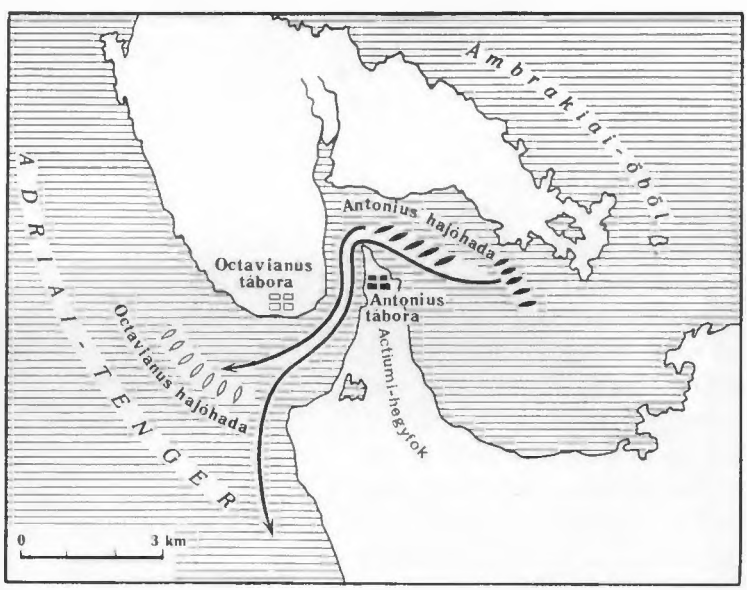

A győztes triumvirek egyetértése azonban csak a közösen elért győzelemig tartott. A philippi csata után előbb Lepidust buktatta ki a hatalomból két társa, majd Octavianus „az ősi római erények védelmében" Antonius ellen fordult — az **1.** képen látható pénz az ősi római hagyományokhoz való hűsége jeléül mint madárjóst ábrázolja —, aki a római birodalom keleti tartományainak uraként Kleopátrával, Egyiptom királynőjével **(2)**, Caesar egykori kedvesével lépett házasságra. Kettejük háborúja az actiumi csatában **(3)** — Marcus Agrippának, Octavianus alvezérének és hűséges segítőtársának **(4)** jóvoltából — Octavianus javára dőlt el (i. e. 31). Rómának immár véglegesen egyetlen ura volt csupán.

AUGUSTUS

1 △

„Miután Brutus és Cassius elestével nem volt már az állam szolgálatában álló haderő, Lepidust félreállították, s Antonius öngyilkos lett, a Julius-pártnak is csak egy vezére maradt: Augustus. Elejtve a triumviri címet, színleg csak a consuli tisztet viselte, s úgy tett, mintha a nép védelmére megelégednék a tribunusi hatalommal. Majd amikor a katonákat ajándékokkal, a népet gabonaosztással s mindenkit a béke kecsegtetésével magához édesgetett, lassan emelkedni kezdett, s a senatus, a hivatalok és a törvények fölötti rendelkezést a maga kezében összpontosította." Tacitus ezekkel a tömör szavakkal jellemzi Octavianus felemelkedését, aki Antonius legyőzése után i. e. 27-ben az Augustus (kb. = fenséges) megtisztelő nevet kapta a senatustól. Hivatalos neve azóta: Imperator Caesar Augustus. Utódai már címként is a Caesar nevet használták — innen ered a császár, császárság elnevezés. Augustus a gyűlölt királyi és dictatori rang helyett köztársasági eredetű jogkörök felhalmozására, a kitüntető Augustus és princeps (= az első polgár) címekből fakadó „tekintélyre" (auctoritas), mindenekfelett azonban a kizárólagos parancsnoksága alatt álló, általa újjászervezett zsoldoshadseregre alapozta hatalmát. A princeps szóból származik a burkolt monarchia e formájának elnevezése: principatus.

Augustus primaportai szobra a császárt heroikus pózban, emberfeletti voltát hangsúlyozva ábrázolja. (1)

Augustus tehát — Caesartól eltérően — nem hellenisztikus mintak szerint, hanem a római hagyományok figyelembevételével, különböző köztársasági jellegű jogköröknek saját személyében való egyesítése útján valósította meg az egyszemélyi hatalmat. Sikeres hódító háborúk eredményeként a római birodalomhoz csatolta Egyiptomot s az Alpok és Duna közötti térséget, benne Pannóniát is. A parthus birodalommal viszont kiegyezéses békét kötött. Négy és fél évtizedes uralmának (i. e. 31—i. sz. 14) eredményeként évszázadokra megszilárdult a római császárság.

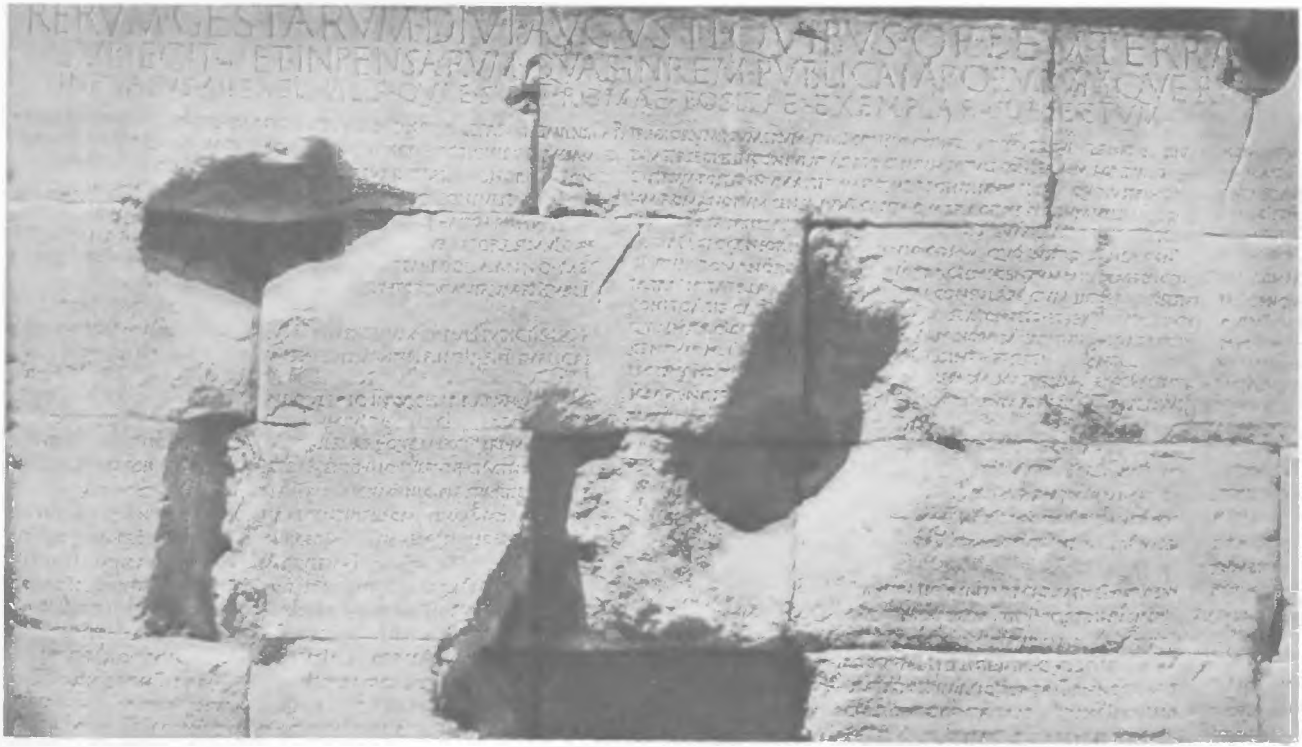

2

Res gestae Divi Augusti — Augustus terjedelmes önéletrajzi felirata, mely az ankürai (mai Ankara) Róma és Augustus-templom falán elhelyezett márványtáblákon maradt fenn. A felirat bevezető szavai (képünkön nagyobb betűkkel) így hangzanak: „Az isteni Augustus tettei, melyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta, és azoknak a kiadásoknak a jegyzéke, amelyeket az állam és a római nép javára fordított." A szöveg a Rómában felállított két ércoszlop feliratának másolata. **(2)** (Az eredeti elpusztult.)

Augustus az emberfeletti jelleget sugalló név választásával is érzékeltetni akarta személyének isteni jellegét. Isteni rangra, az istenek társaságába emelte őt a születéséről költött történet is, amelynek egyes motívumait a Portland-váza sejtelmes finomsággal ábrázolja. Anyja, Atia, álmában Apollo isten szent kígyóját látta saját teste köré fonódni — és tíz hónappal később született a majdani császár. A híres üvegváza egyik oldalán Atia a kígyóval látható, a másik oldal **(3)** az álmából felocsúdó és annak csodás voltán eltöprengő asszonyt mutatja be istenek társaságában.

3

AUGUSTUS POLITIKÁJA: HÓDÍTÁS ÉS BÉKEVÁGY

Vergilius *Aeneis*ében Jupiter a gyermeke sorsáért aggódó Venusnak ezt jövendöli Augustusról, távoli, még megszületendő utódjáról:

„Mert e nemes vérből fog eredni a trójai Caesar,
Híre eget ver, eléri az Oceanust birodalma
S Julius, így nevezik, mely idézi hatalmas Julust.
Öt te, kinek Kelet is zsákmánya lesz, egykor a mennyben,
Itt fogadod vígan, hogy majd könyörögve imádják.
S háború nem lesz már, szelídülnek a vad korok akkor;
Vesta s az ősi Erény, Remus és testvére Quirinus:
Törvényt ők szabnak; szörnyű kapujára a Harcnak
Meg nagy acélreteszek nehezülnek; a vad szívű Vérszomj
Így kuporog, zord kardjai közt, keze hátrakötözve
S habzó szájjal, a száz ércláncban üvölt csak a dühtől..."

Az augustusi ideológia leghivatottabb tolmácsolójának e sorai tömören fejezik ki az augustusi restauráció hármas törekvését: az ősi római hagyományok és erények helyreállítását, Róma világuralmának biztosítását s ennek elérése után a már régóta vágyott béke megteremtését. Mindezek természetesen propagandisztikus ideálok: Augustus azonban valós politikáját is úgy irányította, hogy a birodalom adott katonai és gazdasági lehetőségeinek felmérésével folytatott hódító politikája mellett elsősorban az általa megteremtett belső és külső békét és biztonságot hangsúlyozza. Ezt a gondolatot fejezik ki különböző formában az augustusi kor képzőművészetének alkotásai is. Képeink ezekről nyújtanak ízelítőt.

1 Δ

Gemma Augustea (1), vésett sardonyx kamea, mely Augustust ábrázolja Jupiter jelvényeivel ékesen; mellette a megszemélyesített Róma istennő és a világmindenséget jelképező istenek. Balra diadalkocsiról Tiberius és Germanicus (Augustus családjának két tagja) száll le. Az alsó sorban tropaeumot (diadaljelvényt) állító katonákat s a legyőzött germán és pannon népeket képviselő foglyokat látunk. Mindez a császárság felmagasztosítását szolgálja, isteni és emberi elemek egyesítésével: igazolja a hódító ideológiát s a Jupiterhez méltó jó császár által megteremtett békét.

Emlékérem a Janus-templom kapujának bezárása alkalmából. (3) Az érem körirata magyarul: „Miután a római nép számára szárazföldön és tengeren békét szerzett, Janus templomát bezárta." Római hagyomány szerint a harc elől menekülők menedékéül szolgáló Janus-templomot csak teljes béke idején volt szabad bezárni. Augustust megelőzően utoljára az I. pun háború befejezésekor volt rövid időre zárva Janus temploma.

3 ▽

2 ▷

I. e. 13—9 között emelték a Mars-mezőn a császár Hispaniából és Galliából való hazatérte alkalmából az Ara pacis Augustae elnevezésű békeoltárt. (2) Domborművei Augustus eszméit fejezik ki Róma alapításának felidézésével, Augustus és Romulus párhuzamosításával, a római hatalom, béke és bőség dicsőítésével.

A római birodalom kiterjedése Augustus idején. (4) E térképen külön vannak feltüntetve Augustus hódításai (köztük Pannonia). Augustus pályája kezdetén több hódító hadjáratot folytatott, de később, különösen pedig az i. sz. 9-ben Germaniában elszenvedett vereség hatására lemondott a további terjeszkedésről.

▽ 4

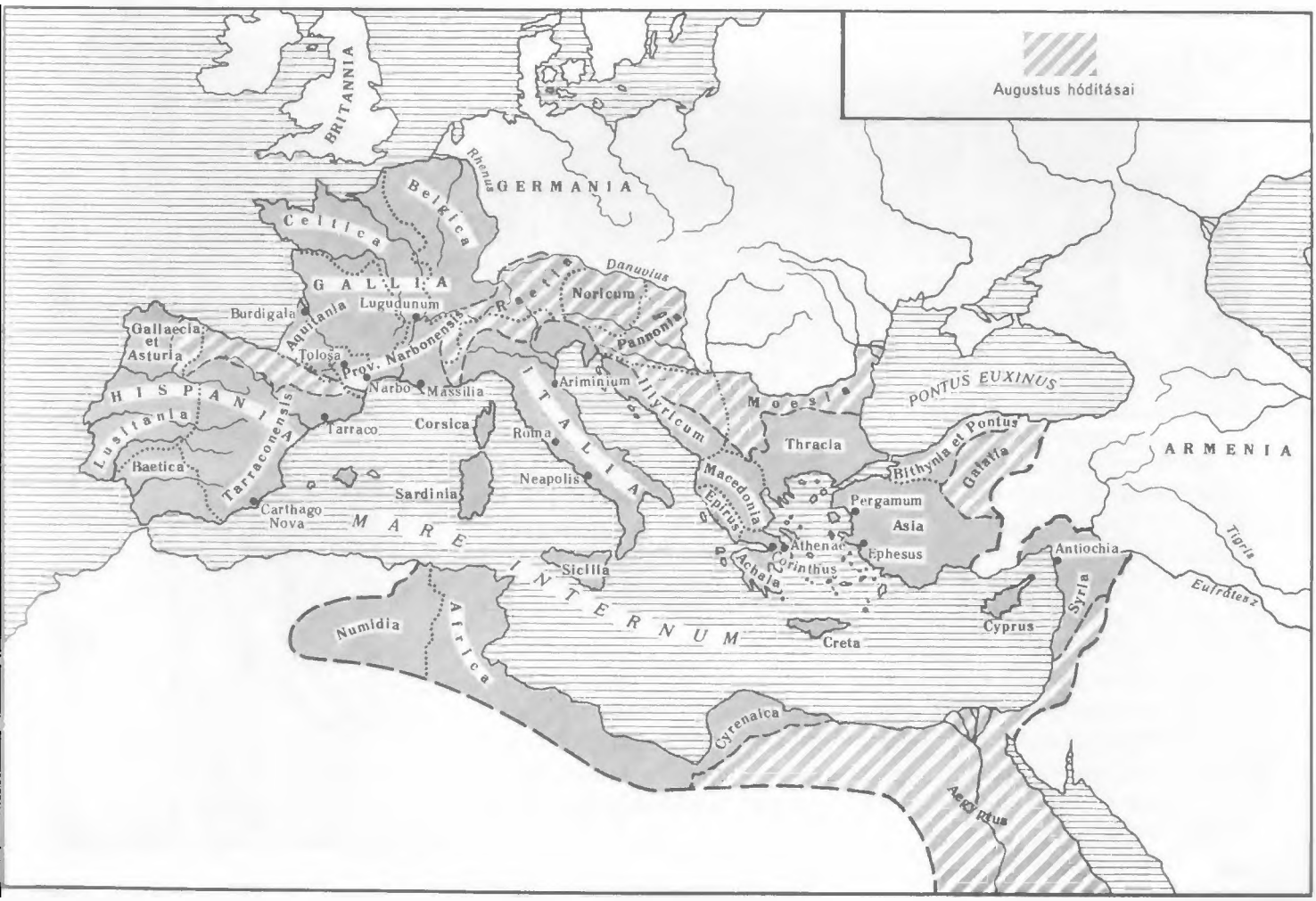

A köztársaság válságtól terhes utolsó évtizedeiben és Augustus idején élte aranykorát a római irodalom. Maga Augustus — barátainak, többek között Maecenasnak segítségét is igénybe véve — kora legkiválóbb költőit és íróit igyekezett bőséges adományokkal és munkáik eszmei befolyásolásával saját politikája támogatásának megnyerni — nem is eredménytelenül.

Vergilius (i. e. 70—18) **(1)** az augustusi ideológia legtudatosabb és legművészibb képviselője. Aeneasról szóló eposzában a mitikus múltba vetítve hirdeti Augustus korának politikai és társadalmi ideáljait.

„Más faj — elismerem — élethűbb érczszobrokat alkot,
s arcot olyant farag, úgyhogy szinte beszél az a márvány,
jobb ügyvéd is akad, s ki leírja a csillagok útját
mérőbotjával, vagy számon tartja kelésük:
ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,
el ne feledd — hogy békés törvényekkel igazgass,
és kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad."

1 △

Horatius **(2)** szatíráiban, költői leveleiben és ódáiban kevésbé egyértelműen szolgálta az augustusi kor hivatalos ideáljait. Róma „százados" ünnepére (i. sz. 17) írt ódája mégis ugyanazt az optimizmust hirdeti, mint Vergilius epikája:

„Már a Béke, Hit, Becsület, Szemérem
s elhagyott Virtus közibénk mer újra
térni, és kincse szarujával eljött
végre a Bőség."

2 ▷

A RÓMAI ARANYKOR SZELLEMI ÉLETE

3 ◁

4 ▷

A császár — az ókor korábbi nagy uralkodóit követve — nagy építkezésekkel is ki akarta mutatni bőkezűségét, növelni akarta tekintélyét. Róma legépebben fennmaradt színházát még Augustus veje, Marcellus kezdte építtetni, de korai halála után a császár fejezte be, és vejéről nevezte el. **(3)**

Augustus minden tekintetben az ősi római hagyományok helyreállítójának és folytatójának szerepében szeretett feltűnni, így valláspolitikájában is: „Az idegen kultuszok közül az ősi és bevett vallási szokásokat nagy tisztelettel ápolta, a többi vallást azonban lenézte." (Suetonius) Az utóbbi megállapítás vonatkozik az egyiptomi és egyéb keleti eredetű kultuszokra is. Ezek azonban a császári tilalmak ellenére gyorsan terjedtek, főként Róma közrendű tömegei között. Képünk Ízisz-papnőt ábrázol. **(4)**

Augustus még életében gondoskodni akart az általa megteremtett kormányzati rendszer további fennállásáról és utódjának személyéről. „Vajha módom lenne az államrendet szilárdan és épségben fenntartani, és munkámnak azt a jutalmát élvezni, hogy a legjobb államszervezet kezdeményezője legyek, és síromba is magammal vihessem azt a reményt, hogy ennek a rendnek alapjai — melyeket én teremtettem meg — szilárdan fennmaradnak." (Suetonius) Mivel csak egyetlen leánygyermeke volt, Julia, utódainak az ő három, egymást követő férjét, illetve tőle született két unokáját, Lucius és Gaius Caesart szemelte ki. Végül a korábbi jelöltek elhalálozása után mostohafia és egyben veje, Tiberius lett társa a hatalomban és kiszemelt utóda.

Augustus családjának hatalmas méretű mauzóleuma **(1)** és felirat Augustus mauzóleumából; vejének, Marcellusnak és húgának, Octaviának sírfelirata **(2)**

1 △

2 △ 3 ▽

Dedikációs felirat Augustus unokájának, Lucius Caesarnak tiszteletére **(3)** Magyar szövege: „Lucius Caesarnak, az isteni Augustus unokájának, az ifjúság vezetőjének, kijelölt consulnak tiszteletére, tizennegyedik születésnapja alkalmából állította Augustus és a senatus."

A „Tiberius-gemma", a Julius—Claudius-dinasztia tagjainak ábrázolásával **(4)** ▽

AUGUSTUS CSALÁDJA

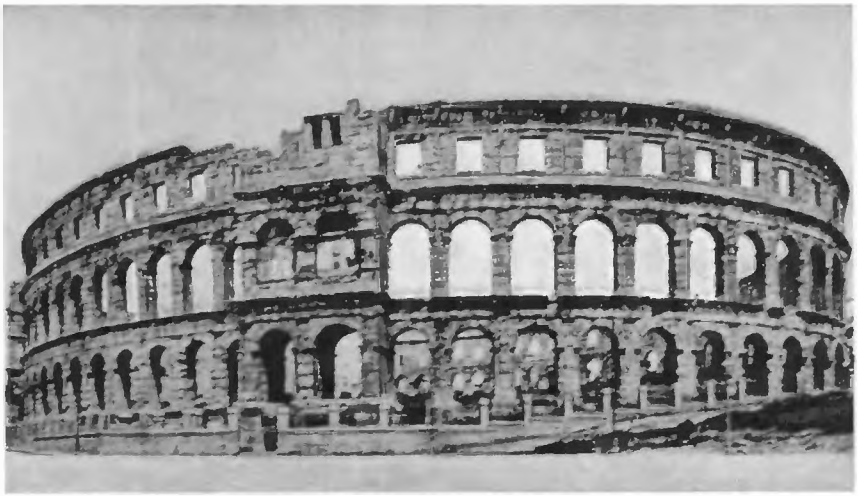

Illyricumban — a Dunától az Adriáig húzódó térségben — jelentős építkezések folytak: pompás emléke ennek pl. a pulai amphitheatrum, a legnagyobb méretű római körszínházak egyike. (1)

2 ▽

„A provinciák sem idegenkedtek a principatus államformájától" — írja Tacitus. Az augustusi béke a provinciák számára bizonyos megnyugvást jelentett, a viszonyok stabilizálódását s a kizsákmányolás ésszerűbb, mértéktartóbb módszereinek megvalósítását. Ez kedvezően hatott gazdasági fejlődésükre is.

3 ▽

PROVINCIÁK — ILLYRICUM, NORICUM

E térség illír—kelta lakossága megtarthatta saját nyelvét; viseletében, vallási képzeteiben és temetkezési szertartásaiban ragaszkodott ősi hagyományaihoz és elképzeléseihez. (2)

De már a hódítás kezdete óta megindult, majd egyre rohamosabbá vált a romanizálódás, és ebben nagy szerepe volt a zsoldoshadseregben eltöltött szolgálat nevelő hatásának. A régi törzsi központokban, a nagyobb legiós táborok körül, továbbá a földadományozással végkielégített veteránok települési központjaiban városok létesültek. Minden városnak megvoltak a jellegzetes épületei, díszítő elemei: forum, capitolium, diadalkapuk, közfürdők, áruházak és törvénycsarnokok, vízvezetékek, templomok, színházak és körszínházak, szobrok és domborművekkel ékes feliratok, falfestmények. (3. képünk: Noricum provincia területén, a mai felső-ausztriai Magdalensbergben előkerült freskótöredék, amely Iphigeniát ábrázolja.) A fennmaradt emlékekből rekonstruálhatjuk a provinciák városias életmódjának felvirágzását a principatus korában.

Különösen eredményesnek bizonyult a politikai viszonyok stabilizálása s a romanizálás a Julius Caesar óta, csak frissen meghódított kelta lakosságú provinciákban (Gallia, Germania, Hispania).

Róma tiszteletére emelt templom Nîmes-ben, a római templomépítészet egyik legszebb alkotása (1) ▷

2 ▽

3 ◁

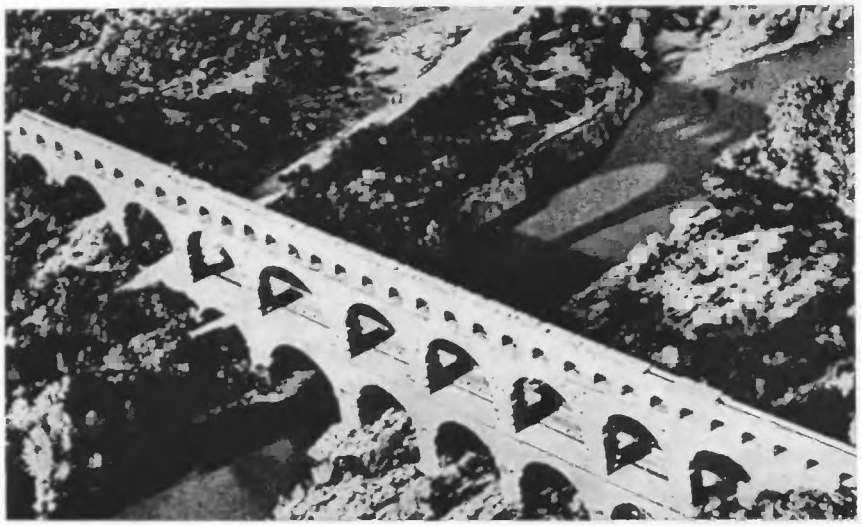

GERMANIA, GALLIA, HISPANIA

Pont du Gard: a római híd- és vízvezeték-építési technika máig épségben fennmaradt csodálatos alkotása, mély völgyön átívelő kőviadukt, fölötte a vízvezeték (2)

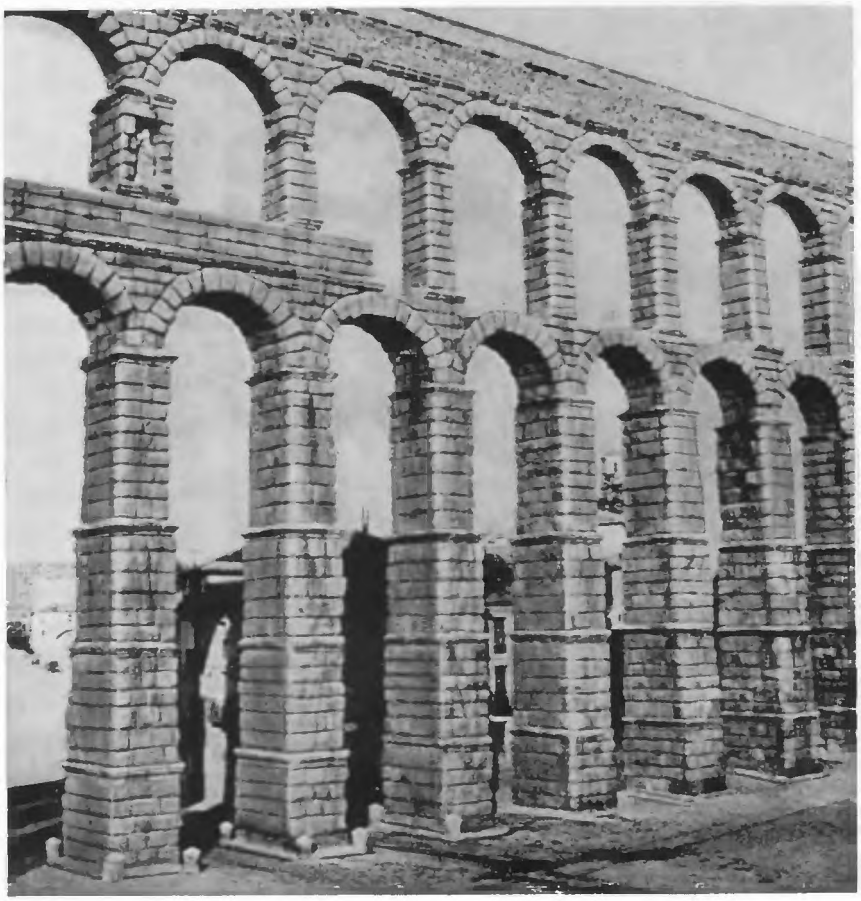

Katonai sírkő Mogontiacum (a mai Mainz) területéről. (3) A felirat szerint ez Gaius Romaniusnak, egy Noricumból toborzott lovasalakulat katonájának sírköve; e harcos tizenkilenc évi katonáskodás után, negyvenéves korában halt meg; a sírkövet örökösei állították.

Völgyön átívelő római vízvezeték maradványai a hispaniai Segoviában (4) ▷

1 ◁

2 ▷

„A pannonok törzseit, kiknek földjére uralmam előtt római sereg nem lépett, Tiberius Nero — mostohafiam és akkor még küldöttem — által a római nép birodalmához csatoltam, s Illyricum határait a Duna partjáig terjesztettem." E szavakkal emlékszik meg Augustus császár azokról a harcokról, amelyekben később utóda a pannonok földjét (a mai Dunántúlt, Alsó-Ausztriát és Jugoszlávia északnyugati határvidékét) provinciává tette. A harcok csak i. sz. 9-ben csitultak el, amikor az itt élő illir-pannon törzsek utolsó nagy felkelése is vereséget szenvedett.

3 ▽

PANNONIA

A távoli provinciában csak lassan indult meg a városi élet. Az első várost, Savariát (Szombathely) Claudius császár alapította az Aquileiát Carnuntummal (a borostyánkő-kereskedelem Duna menti központjával) összekötő út mentén. **(1)** A 2. sz. elején Pannoniát két részre osztották. Alsó-Pannonia a mai Dunántúl keleti felét, míg Felső-Pannonia a Dunántúl nyugati részét és a mai Alsó-Ausztriát foglalta magába. A Duna mentén húzódó határt őrző II. „megsegítő" legió székhelyén (egyben ősi kelta település szomszédságában) jött létre Aquincum (Óbuda), Alsó-Pannonia provincia székhelye. A 2. sz.-ban aztán sorra emelkedtek városi rangra az egykori kelta települések, a törzsi központok, vagy jöttek létre veteránok odatelepítése útján új, római típusú városok. A fennmaradt épületmaradványok **(2)**, római istenek szobrai **(5)**, mitológiai jelenetek mozaikábrázolásai **(4)** tanúskodnak a római életmód, kultúra, művészet és vallás behatolásáról. A kelta lakosság, amely már a hódítás előtt is élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a birodalommal, gyorsan romanizálódott.

4 △

5 ◁

6 ▷

Egyre népszerűbbé lettek Pannoniában is a keleti, főként egyiptomi eredetű istenek. **(7)** ▷

A savariai Ízisz-szentély az istennő kultuszának nevezetes emléke. Képünk a szentély egyik domborműves díszítését, a kutyán nyargaló Ízisz istennőt mutatja. **(6)**

Súlyos megpróbáltatást jelentett a 170-es évek germán (markomann-kvád betörése, melyet Pannonia területén Marcus Aurelius császár **(3)** csak nehéz áldozatok árán tudott visszaverni. A háborús pusztítások és a pestisjárvány következtében részben kicserélődött a provincia lakossága.

1 △

Egyiptom meghódítása (i. e. 30) óta Egyiptom és a többi afrikai provincia a birodalom éléstárává lett. Alexandria — mint a Kelet felé irányuló kereskedelem legnagyobb központja — a világméretű római piac körülményeibe beilleszkedve, újabb virágzásnak indult.

A termékeny földű észak-afrikai provinciákba (melyek Karthágó eleste óta részben katonai hódítás, részben a bennszülött fejedelemségek bekebelezése útján kerültek Róma közvetlen fennhatósága alá) nagy számmal telepedtek római polgárok. Városaik „itáliai" színvonalúak és jellegűek. Képünk a mai Algériában fekvő Thamugadi (Timgad) városképét mutatja. **(1)**

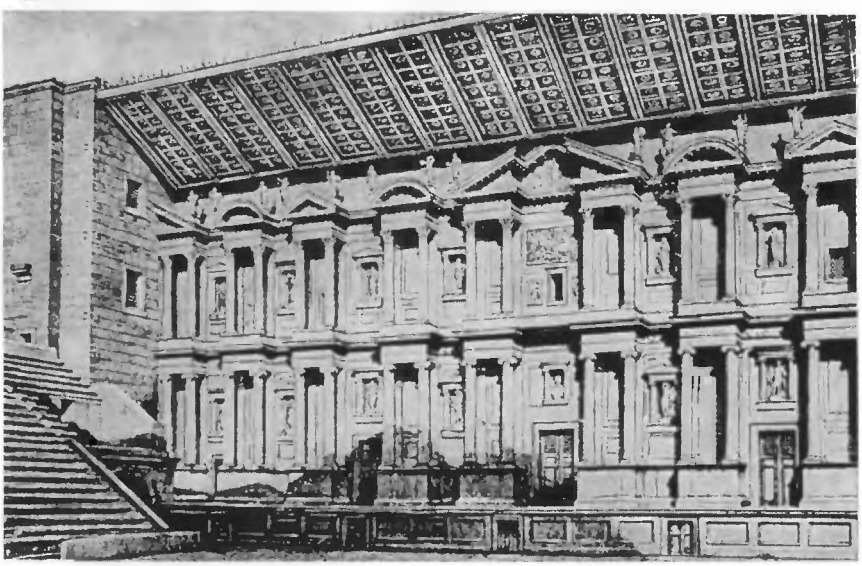

◁ **(2)**

AFRIKA ÉS A KELET PROVINCIÁI

Kisázsia déli partjának fontos kikötővárosa volt Aszpendosz. Képünk az itteni színház szkénéjének (l. 150. l.) rekonstrukciója.

3 ▷

Jelentéktelennek tűnő, mégis fontos jelenséget bemutató lelet: Arretiumban (Arezzo), Publius Attius fazekasmester műhelyében készült domborműves díszítésű, vöröses színű nemes agyagból készült csésze, ún. terra sigillata, amely Indiában, Arikamedu lelőhelyen került elő. **(3)** A keleti provinciák messzire nyúló kereskedelem központjai voltak, és kapcsolataik Indiáig értek. India keleti partján 1946-ban római kereskedőtelepülést tártak fel, melynek leletanyaga a távoli Kelettel való árucserét mutatja be. Indiába kerámiákat, finom szöveteket, nemesfémet és vert pénzt exportáltak, onnan pedig illatszereket, fűszert, gyöngyöt, drágakövet és kínai eredetű selymet vittek a római birodalomba.

Augustus utódai, a Claudius-család tagjai: Tiberius, Caligula és Claudius a császári hatalmat a katonai önkényuralom irányában fejlesztették tovább — mindegyikük a maga sajátos egyéniségéből fakadó módszerekkel. Tiberius, a megközelíthetetlen és rideg egyeduralkodó, testőrgárdájára támaszkodva, a felségsértési perek során számolta fel a senatuson belüli ellenzéket. (Az 1. kép diadalmenetét mutatja.)

1 ◁

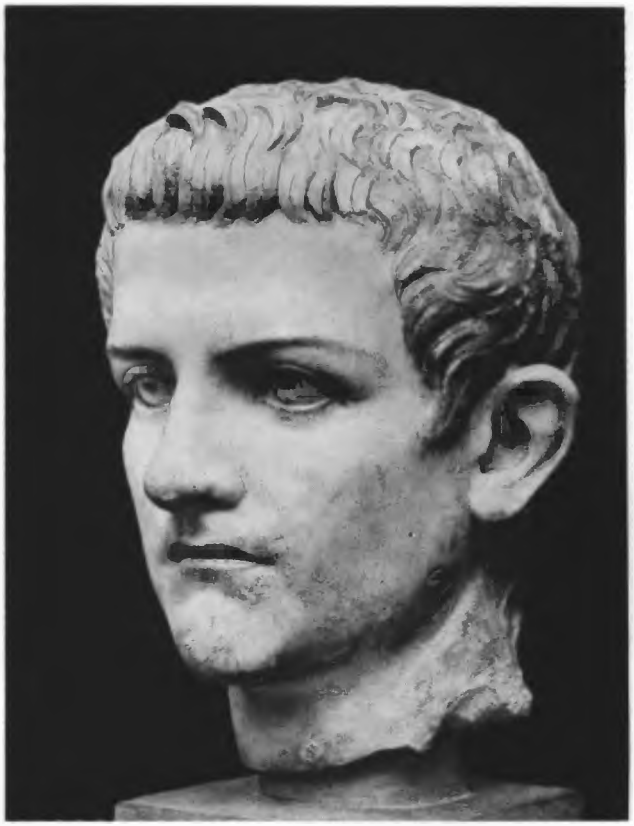

2 ▷

3 ▽

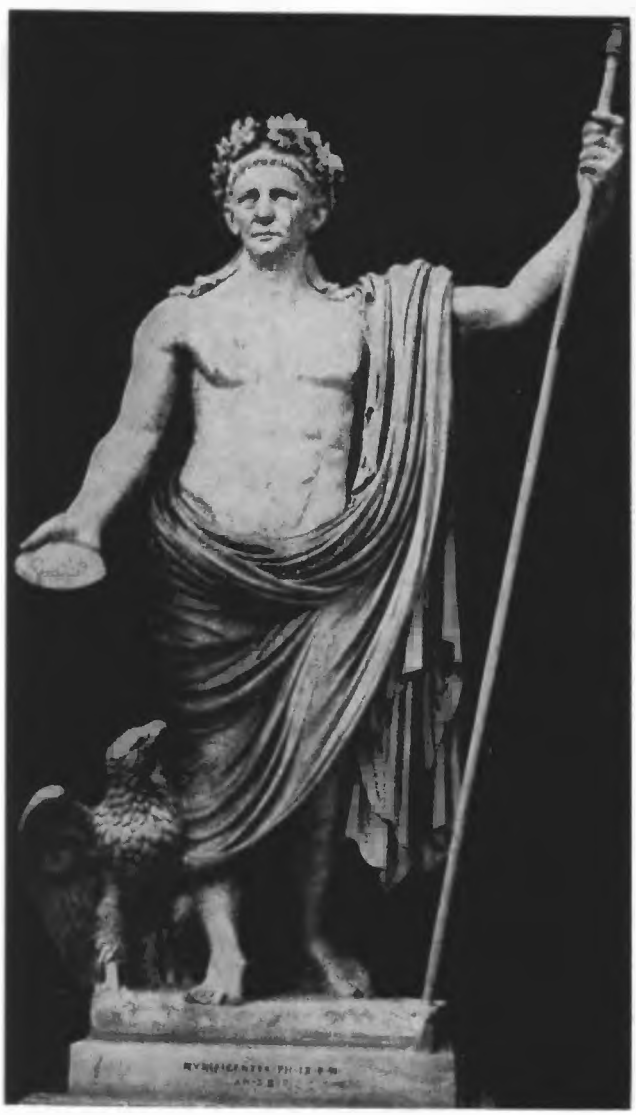

Caligula **(2)**, az egzaltált és hibbant agyú despota az egyiptomi vallási képzetekből átvett durva önistenítéssel próbálta hatalmát fokozni.

A CLAUDIUSOK

4 △

Claudius **(3, 4)** inkább a gondos szervezés aprómunkájával építette ki a császári hatalom alapjául szolgáló bürokráciát: felszabadított rabszolgáinak közreműködésével megszervezte a négy császári kancelláriát (scrinium), s ezek révén betekintést nyert a birodalom minden provinciájának ügyébe. Ő építette ki az addig külön-külön kezelt császári nagybirtokok egységes irányítására szolgáló központi szervezetet és a hozzá tartozó kincstárat is.

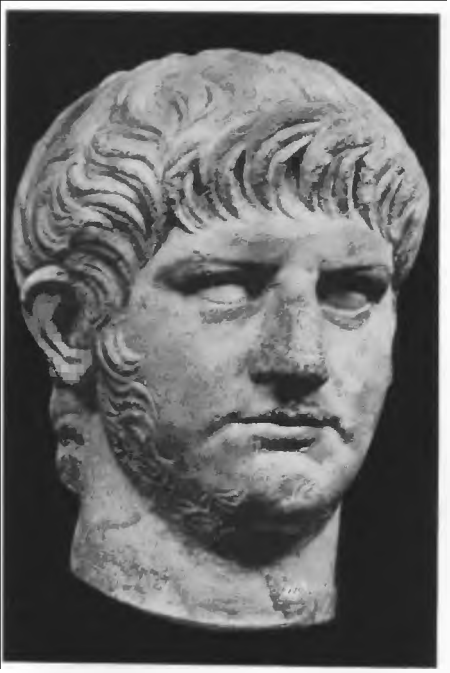

NERO

A Claudius-család utolsó sarja, Nero (1) a római császári hatalmat korlátlan despotiává akarta átalakítani. Féltestvérét, anyját és feleségét meggyilkoltatta, az ellene szőtt összeesküvéseket tömeges kivégzésekkel és vagyonelkobzásokkal torolta meg. Népszerűséget a hódító törekvések felújításával, főként a gazdag keleti területeken való terjeszkedéssel, a római városi népnek nyújtott pazar ajándékokkal, ünnepségekkel akart szerezni. Szenvedélyesen építkezett: Róma i. sz. 64. évi égése után (amellyel a közvélemény a császárt vádolta) a várost, de legfőként a császári palotát (Aranypalota [3]) soha nem látott pompával akarta felépíteni.

1 △

A császári mindenhatóság megszállottja magát költőnek, Apollo isten földi megszemélyesítőjének ◁ (2) is képzelte.

„Mivel a Mindenség ura, Nero, a legnagyobb császár... a haza atyja, új Napistenként ragyogván fel Hellasz felett, kinyilatkoztatta a görög nép iránti jótetteit... ezért néki szenteljük a Megváltó Zeusz oltárát, a következő felirattal: Nerónak, a Felszabadító Zeusznak, örök emlékezetül."

(Nero tiszteletére állított görög felirat szövegéből)

3 ▽

„Nagyzoló, élvhajhászó, pazarló, kapzsi és kegyetlen természetének vonásai — bármennyire rejtegette őket — már ifjúságában elő-előtörtek... Amily mértékben elhatalmasodtak rajta bűnei, úgy vállalta azokat nyíltan is; nem törekedett már leplezésükre sem... Hatalmas vagyonát és jövedelmeit semmi másra nem tudta használni, mint pazarlásra. Akik tudják, mire és mennyit költenek, azokat mocskos fukaroknak nevezte. »A finom úriemberek — mondogatta — nem számlálják, hanem szórják a pénzt.«"

(Suetonius)

4 ▽

Zsarnoki uralmának a légiók s a testőrgárda felkelése vetett véget (i. sz. 68).

Halála után rövid időre a felkelést kirobbantó Galba (4) szerezte meg a császári hatalmat; a sorozatos katonai zendülések és trónbitorlások végső győztese azonban Flavius Vespasianus lett.

1 △

A FLAVIUSOK

„Három császárnak trónbitorlása és meggyilkoltatása után a hosszú időn át bizonytalan sorsnak elébe néző birodalmat végül is a Flavius-család császárai fogadták oltalmukba, és állították helyre. Nem volt ez előkelő család, nem dicsekedhetett őseinek viaszképmásaival — mégis nagy hasznára váltak az államnak." (Suetonius)

A dinasztiaalapító Flavius Vespasianus **(1)** a „zsidó háborúnak" nevezett hatalmas arányú judeai felkelés leverése után (i. sz. 70) főként a birodalom zilált pénzügyeinek rendezésére fordította erejét.

Utódjának, a népszerű és költekező Titusnak **(2)**, „az emberi nem gyönyörűségének" rövid uralma alatt emelték a zsidók felett aratott győzelem megörökítésére a Titus-diadalívet, amelyet domborművek díszítettek. A képünkön látható domborműrészlet a triumphus-menet egy részét: a zsákmányolt templomi kincsek, köztük az arany hétágú gyertyatartó felvonultatását ábrázolja. **(3)** ▽

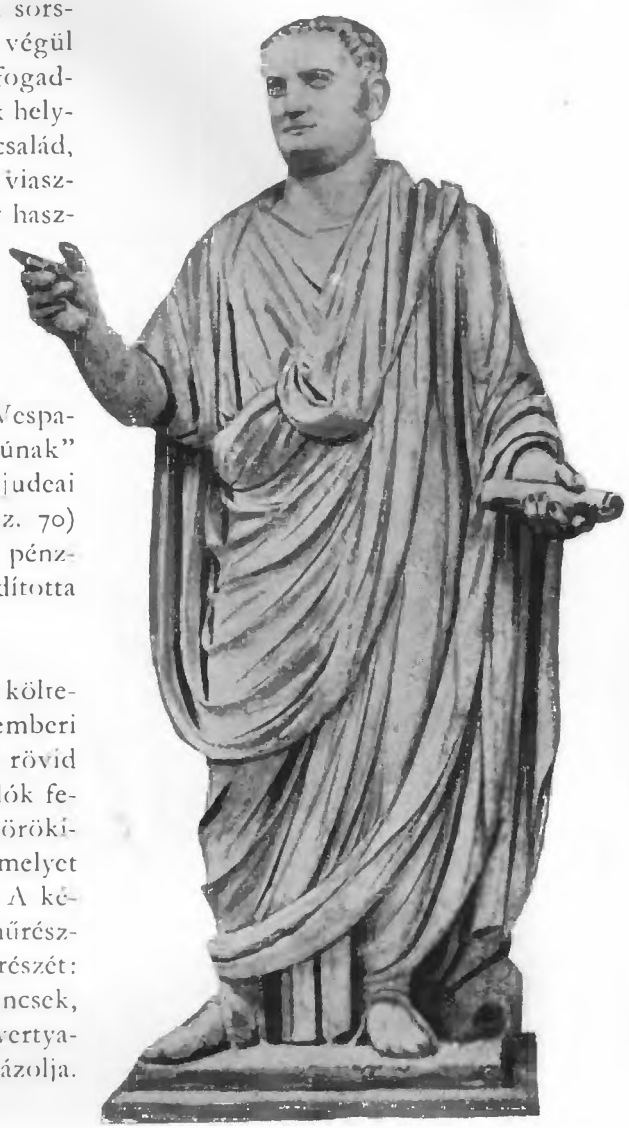

2 △

1 △

2 ▽

POMPEI ÉS HERCULANEUM

I. sz. 79. augusztus 24-én a Vezúv vulkanikus kitörése következtében elpusztult a hegy tövében épült több tízezer lakosú Pompei és Herculaneum városa. A Pompeire és Herculaneumra zúdult vulkáni hamu minden élőlényt megölt, de csodálatos épségben konzerválta e két ókori város mindennapi életét, épületeit, embereit a tragikus pusztulás pillanatában — fényes nappal, déli fél egy óra körül, amikor a két város lakói éppen ebédre készültek. A tragikus természeti csapás így a tudomány számára felbecsülhetetlen kincsé változott. Pompei és Herculaneum leletei által az ókori városi élet mindennapjai elevenednek meg számunkra. Lakóházak emeletnyi magasságban kerültek napvilágra **(1)**, földszintjükön az üzlethelyiségekkel.

Szemlélhetjük a szobák falait borító, művészi hatású freskókat; a kemencében megmaradtak a megszenesedett cipók **(3)** és egyéb ételek; a házak pincéiben — ahová a lakók a hamueső elől menekültek — ott láthatók a vulkánkitörés áldozatainak csontmaradványai. **(2)**

3 ▷

DOMITIANUS

1 △

Titus halála után Vespasianus fiatalabbik fia, Domitianus Tiberius zsarnoki módszereihez tért vissza. Uralkodása alatt avatták fel Róma s egyben az ókori világ leghatalmasabb méretű amphitheatrumát, Nero lerombolt kolosszális méretű szobrának közelében. (Ezért az amphitheatrum Flavium népszerű neve: Colosseum.) Az ellipszis alakú amphitheatrum két főtengelye 188 és 156 m; a nézők négy szinten helyezkedtek el: a földszint páholysorában a császári család tagjai, a senatorok s a birodalom méltóságai, az első 14 sorban a lovagrendűek, a felső sorokban és a kakasülőn a közrendűek. A bámulatra méltó statikai tudással és technikával felépített amphitheatrum gladiátori viadalok színhelyéül szolgált. Képünk a Titus által veretett, az épület képével díszített érmet mutatja be. **(1)**

Az itt látható domborművek **(2, 3)** a flaviusi művészet barokkos irányzatán túl Domitianus hatalmi képzelgéséről is némi fogalmat adnak. Domitianus úgy ábrázoltatta magát az egyiken **(2)**, amint elhunyt apjának hódolatát fogadja.

Az utolsó Flavius uralmának a senatus körében szőtt összeesküvés vetett véget.

2 △

3 ▽

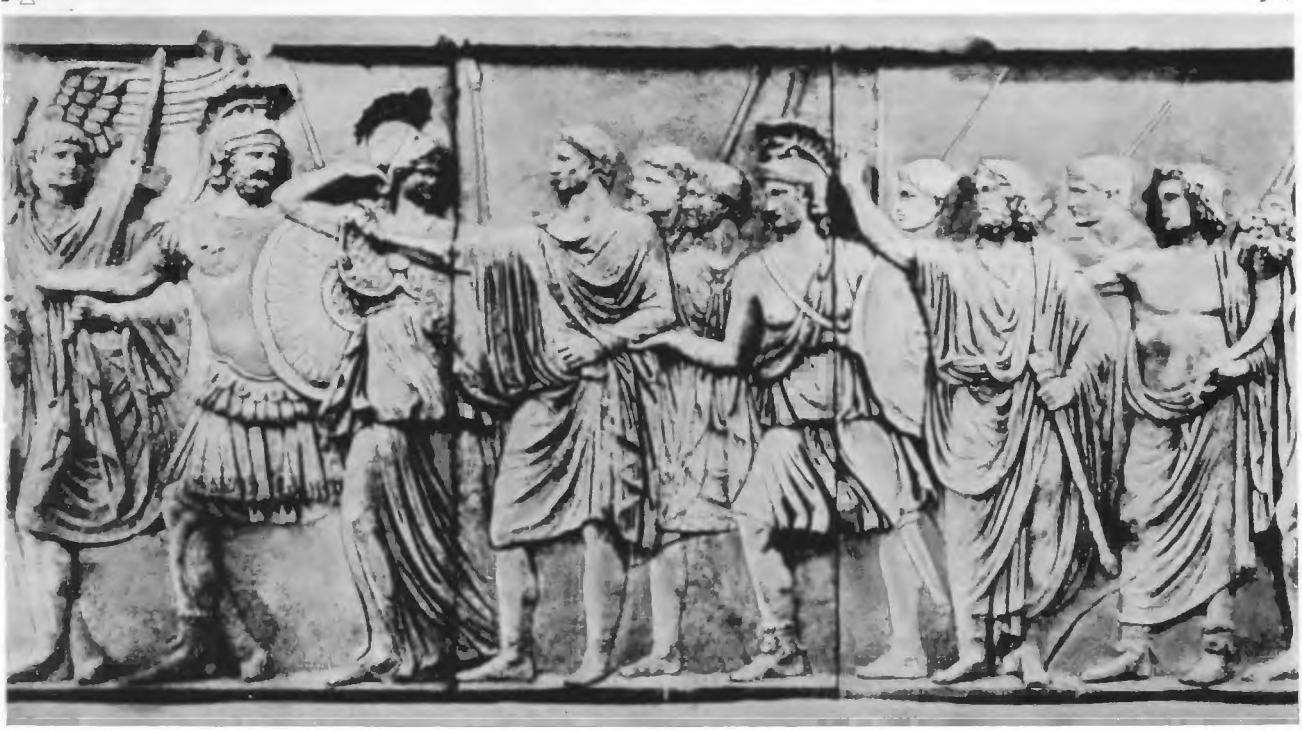

1 △ 2 ▽

„Róma császárai megteremtették a zavartalan béke világát. A földet ércpáncél helyett ünnepi köntösbe öltöztették, feltárták a hegyek méhét, hidakkal fékezték meg a nagy folyamokat, benépesítették a pusztaságot. Város várost ér, s a legtávolibb vidékeket is egybekapcsolja a szabad és biztonságos közlekedés." (Aelius Aristides beszédéből.)

„A földkerekség rablói ők... ha gazdag az ellenség, a pénzvágy, ha szegény, az uralomvágy hajtja őket. Sem Kelettel, sem Nyugattal betelni nem tudnak. Fosztogatni, öldökölni, rabolni; ezt nevezik ők hamis szóval 'birodalom'-nak, és ha pusztaságot teremtettek, azt 'békének' hívják".

(Tacitus: *Agricola* 30. fej. — Egy felkelő brit vezér szavai)

A BELSŐ BÉKE ÉVSZÁZADA

Domitianus meggyilkolása után a senatus döntött a császári trón sorsáról, s egy idős tagjának, Nervának adta át a hatalmat. (1. képünk Nerva római forumát mutatja.) Nerva a hadsereg kívánságára egyik alvezérét, a hispaniai származású Traianust fiává fogadta, és már előre utódjává jelölte ki. Ettől fogva több egymást követő császár (akik egyikének sem volt fiúgyermeke) hasonló módon, örökbefogadás, adoptio útján gondoskodott az utódlásról. Ezeknek az általában higgadt és szakszerűen kormányzó császároknak uralma alatt érte el a birodalom kiterjedésben, gazdasági és szervezeti vonatkozásban teljes kifejlődését. Róma (de a vidéki városok is) pompás épületekkel, vásárcsarnokokkal (3), új forumokkal gyarapodott. A provinciai városokban is nagyarányú építkezések folytak. A vízi utak és a jól karbantartott országutak — a birodalom egész területén mintegy 80 000 km hosszúságban — a legtávolabbi provinciák között is lehetővé tették az árucserét.

Traianus (2) korában érte el a birodalom legnagyobb kiterjedését, amint ezt a császár legióinak elhelyezkedését szemléltető térkép is mutatja. (4)

3 △

4 ▽

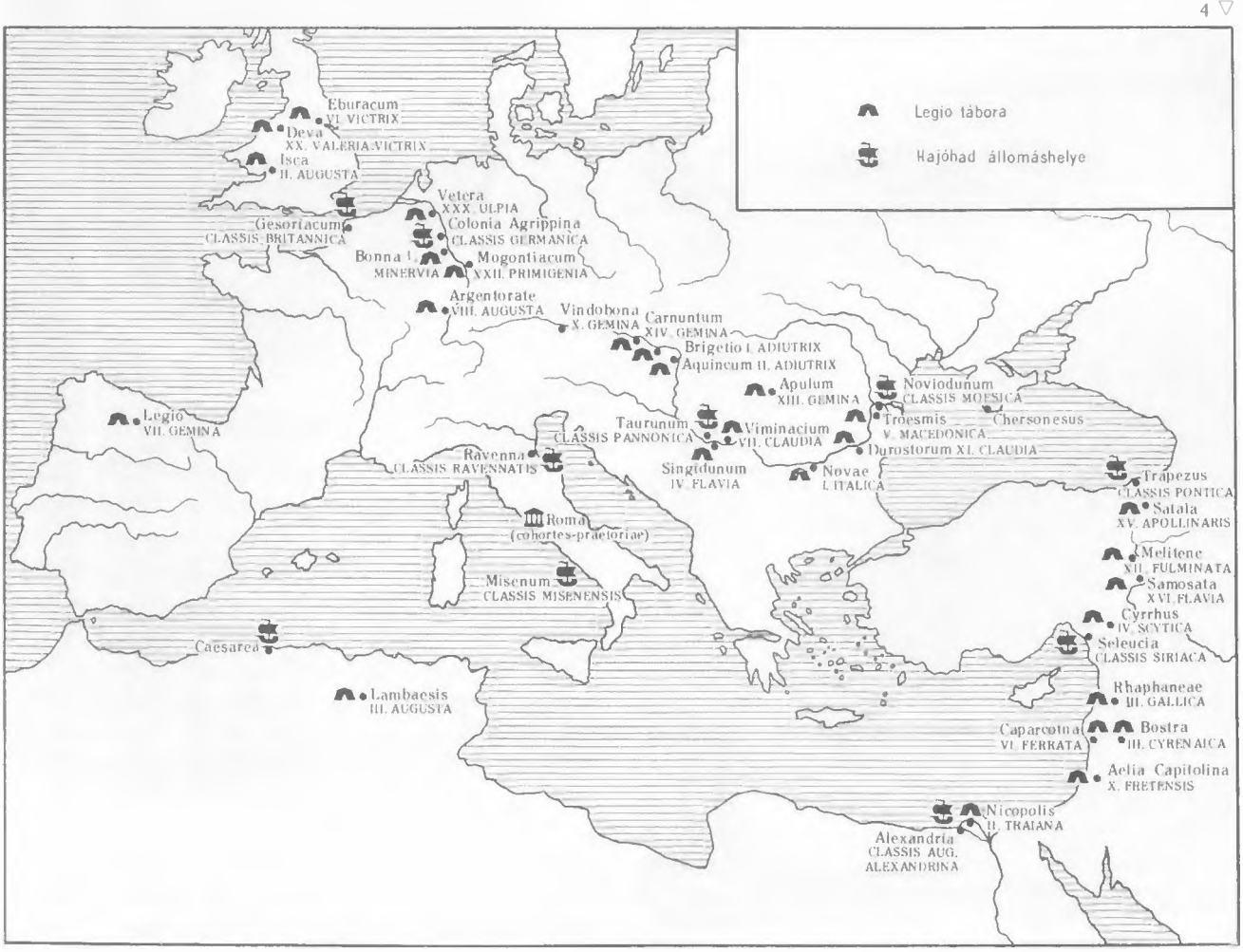
Legio tábora
Hajóhad állomáshelye
Eburacum VI. VICTRIX
Deva XX. VALERIA VICTRIX
Isca II. AUGUSTA
Vetera XXX. ULPIA
Gesoriacum CLASSIS BRITANNICA
Colonia Agrippina CLASSIS GERMANICA
Bonna I. MINERVIA
Mogontiacum XXII. PRIMIGENIA
Argentorate VIII. AUGUSTA
Vindobona X. GEMINA
Carnuntum XIV. GEMINA
Brigetio I. ADIUTRIX
Aquincum II. ADIUTRIX
Apulum XIII. GEMINA
Noviodunum CLASSIS MOESICA
Troesmis V. MACEDONICA
Chersonesus
Durostorum XI. CLAUDIA
Legio VII. GEMINA
Taurunum CLASSIS PANNONICA
Viminacium VII. CLAUDIA
Ravenna CLASSIS RAVENNATIS
Singidunum IV. FLAVIA
Novae I. ITALICA
Trapezus CLASSIS PONTICA
Satala XV. APOLLINARIS
Roma (cohortes-praetoriae)
Melitene XII. FULMINATA
Samosata XVI. FLAVIA
Misenum CLASSIS MISENENSIS
Cyrrhus IV. SCYTICA
Seleucia CLASSIS SIRIACA
Caesarea
Lambaesis III. AUGUSTA
Rhaphaneae III. GALLICA
Caparcotna VI. FERRATA
Bostra III. CYRENAICA
Aelia Capitolina X. FRETENSIS
Nicopolis II. TRAIANA
Alexandria CLASSIS AUG. ALEXANDRINA

A DÁKOK

Traianus (98–117), „a legjobb császár", optimus princeps volt Róma történetének utolsó nagy hódítója. A parthus birodalom ellen vívott hadjárataival rövid időre a Perzsa-öbölig s a Kaszpi-tengerig terjesztette Róma határait; a nabateus arab állam meghódítása pedig a Vörös-tenger partvidékét helyezte római ellenőrzés alá.

1 △

2 ▽

Legsúlyosabb és legnagyobb arányú hódító hadjáratai az Erdély területén kialakult dák állam megdöntésére vezettek. A dákok jól szervezett, egységes királyi hatalom alatt álló törzsszövetsége katonai erejével és terjeszkedő törekvéseivel már régóta veszélyesnek tűnt Róma al-dunai provinciái számára. A biztonság katonai érdekein túl azonban gazdasági megfontolások is kívánatossá tették a hódítást. A dakiai (daciai) aranybányák alkalmasaknak látszottak arra, hogy Rómának a keleti kereskedelem révén megcsappant nemesfémkészletét ismét feltöltsék. De ez a térség fejlett kézműiparáról is nevezetes volt: a dákok iparművészetének színvonaláról a tőlük származó ezüst dísztárgyak, -csészék (2) stb. sokasága tanúskodik. A két hadjáratban elért győzelem Rómát újabb provinciával, Daciával gyarapította. A dák királyok egykori székhelyén, Sarmizegethusa helyén új római város épült: Ulpia Traiana. Az egykori dák épületeknek csak alapjai maradtak itt-ott fenn. (1)

3 △

A dákok felett aratott győzelmet a császár több emlékműben örökítette meg. A Traianus nevét viselő római császárforumon áll Traianus oszlopa,

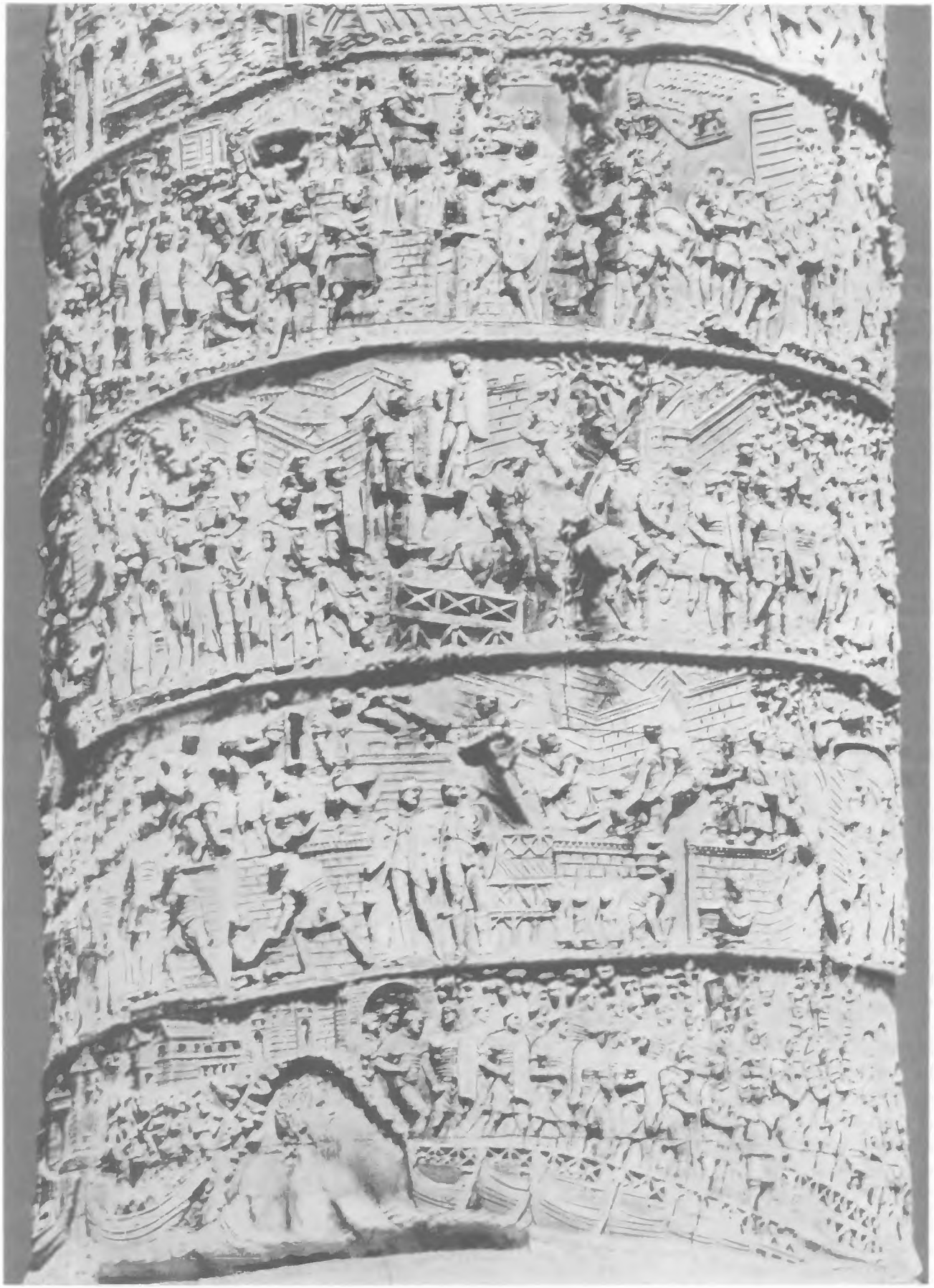

△

amelyet a dák háború egyes jeleneteit ábrázoló, spirális rendben elhelyezett domborművek borítanak. (4) Magában Daciában a mai Adamklissi község mellett állította a császár a Tropaeum Traiani néven ismert emlékművet. Képünk ennek nyers egyszerűséggel készült domborműveiből ad mutatót (3), amelyek a római provinciális művészet fő alkotásai közé számítanak.

HADRIANUS

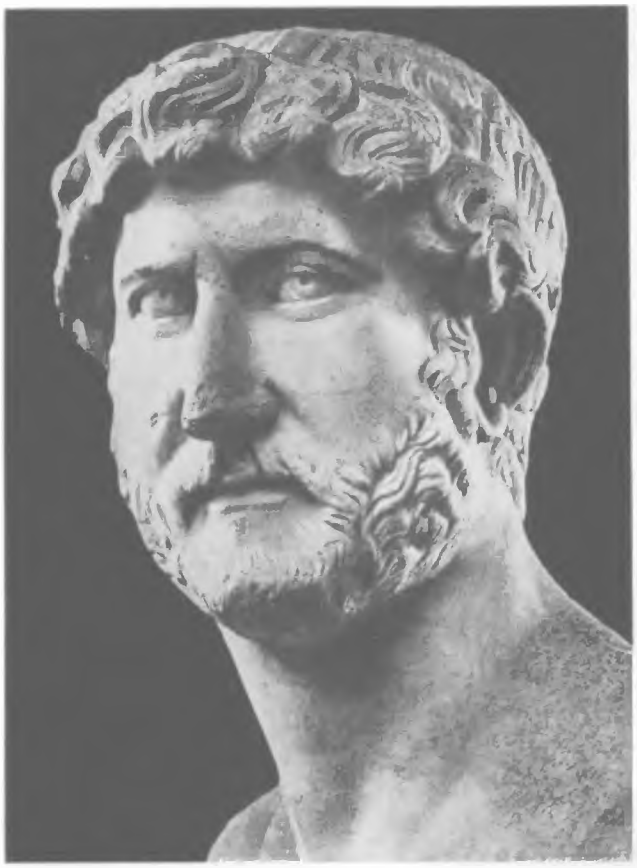

1 ◁

2 ▷

Traianus utóda, Hadrianus (i. sz. 117–138) **(1)** lemondott a további terjeszkedésről, sőt elődje keleti hódításainak egy részét is feladta. A birodalomnak azokat a viszonylag veszélyeztetett szakaszait, amelyeket természetes határok (pl. nagy folyamok, hegyek, sivatagok) nem védtek, mesterséges sánc- és erődrendszerrel erősítette meg. **(2)** A kőtáborokkal védett limesnek kiépítése is annak jele, hogy a császár az adott határokat véglegeseknek tekintette.

Róma ettől fogva csupán meglevő területeinek védelmezésére rendezkedett be. Elődjének nagyratörő katonai céljai helyett Hadrianus a császári adminisztráció tökéletesítésére, a provinciák gazdasági helyzetének javítására s a városokban folyó építkezésekre fordította erejét.

Hadrianus örökbefogadás útján jelölte ki utódát, a későbbi Antoninus Pius császárt (i. sz. 138–161). Képünk az adoptio szertartását ábrázolja. **(3)** ▷

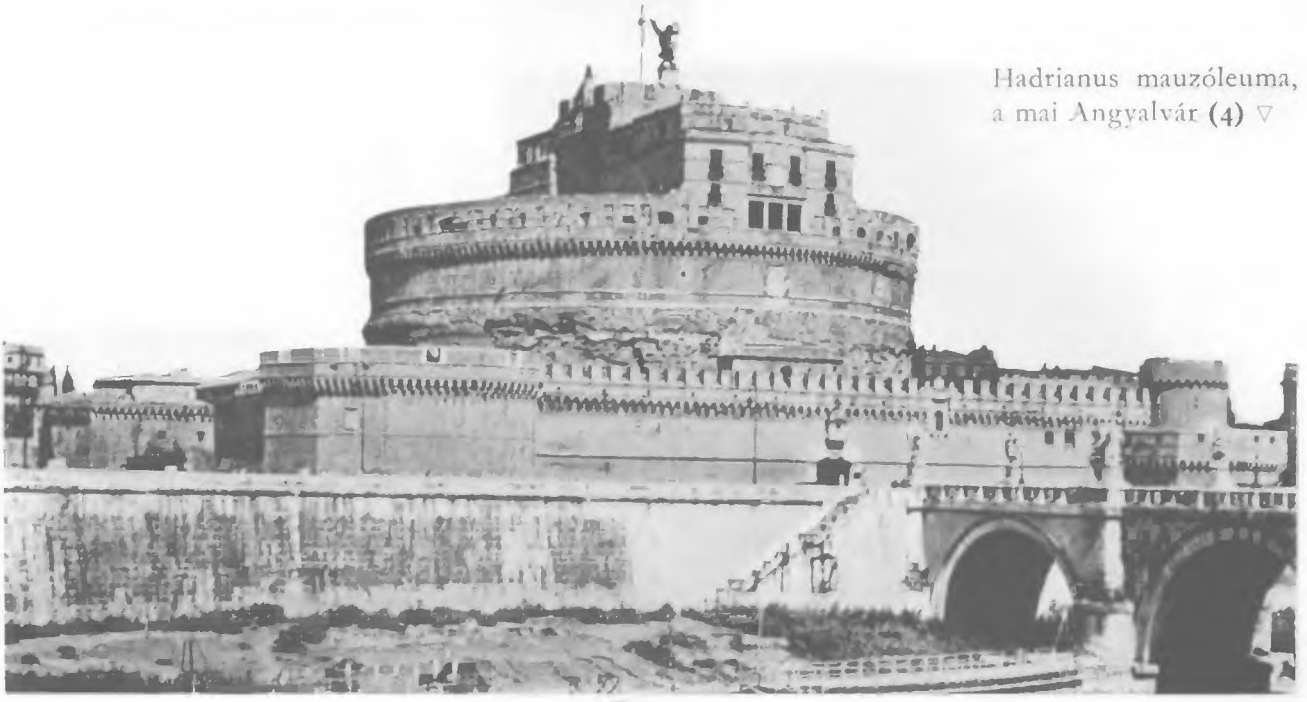

Hadrianus mauzóleuma, a mai Angyalvár (4) ▽

5 ▽

„Az ún. Pantheont, »minden isten templomát« Agrippa, Augustus veje építtette. Valószínűleg azért nevezték el így a templomot, mert szobrai között több isten, pl. Mars és Jupiter képmásai is helyet kapott, de azért is, mert kupolájával az égboltozatra hasonlít." Az épületet, melynek hatalmas méretű kupolája az ókor legmerészebb építészeti megoldásai közé tartozik, Hadrianus építtette újjá, s ebben a formában maradt fenn. (5)

△

Részlet Hadrianus tiburi (ma Tivoli) villájából (6) Ezt a nagy kiterjedésű, park övezte épületegyüttest Hadrianus az egész birodalmat átölelő utazásai során megismert legszebb épületektől inspirálva építtette, és benne számos nevezetes szobor másolatát is felállíttatta.

A császár a görög kultúra csodálója s a görög nép támogatója volt. Római körökben ezért Graeculusnak, görögöcskének csúfolták. A görög nép és főként Athén iránti rokonszenvének adta jelét ottani nagyarányú építkezéseivel. A Peiszisztratosz által kezdett athéni Zeusz-templom építését is ő fejezte be. (l. 114. l.) 7. képünk a császár kezdeményezésére épített athéni nyilvános könyvtár makettje, rekonstrukció alapján.

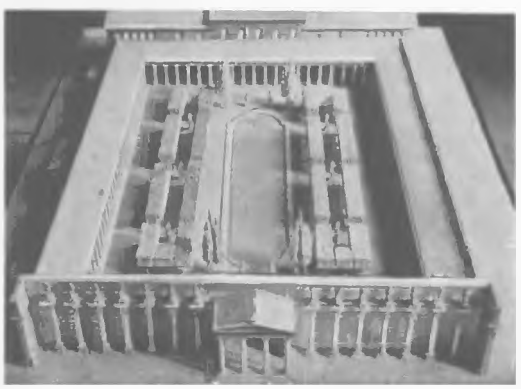

◁

MARCUS AURELIUS

A birodalom Nervával kezdődő másodvirágzása a filozófuscsászárnak, Marcus Aureliusnak (161—180) **(3, 4)** és társcsászárának, Lucius Verusnak (161—169) **(2)** uralkodása alatt súlyos válságba torkollott. A békés évtizedeknek két, szinte egyidejű háború vetett véget: az ellenségeskedések kiújulása a parthus birodalommal anélkül, hogy Róma döntő sikert ért volna el, és nem sokkal később a germán kvád és markomann törzsek szövetségének nagy erejű támadása a Duna—Rajna egész térségében. Ezzel egyidejűleg pestisjárvány rázkódtatta meg a birodalmat: egykorú források szerint a „dögvész" következtében a lakosságnak majdnem negyedrésze elpusztult. Marcus Aurelius a germán törzseket súlyos harcok során visszavetette (169—177), s e hadjáratok közepette halt meg. Katonai sikereit örökíti meg a Rómában felállított Marcus-oszlop. (226—27. l.).

Marcus Aurelius áldozatot mutat ◁ be a Capitoliumon. **(1)**

2 ▽ 3 ▽

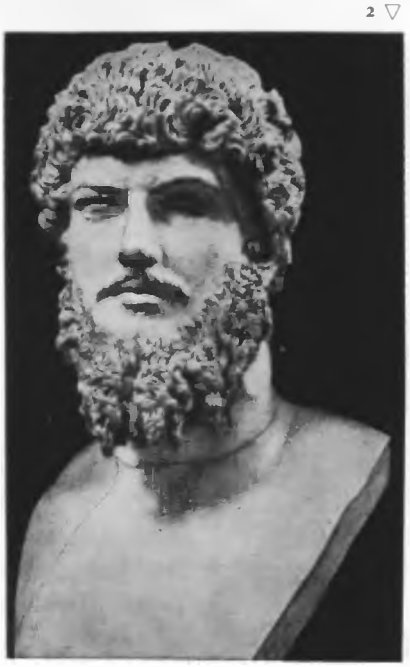

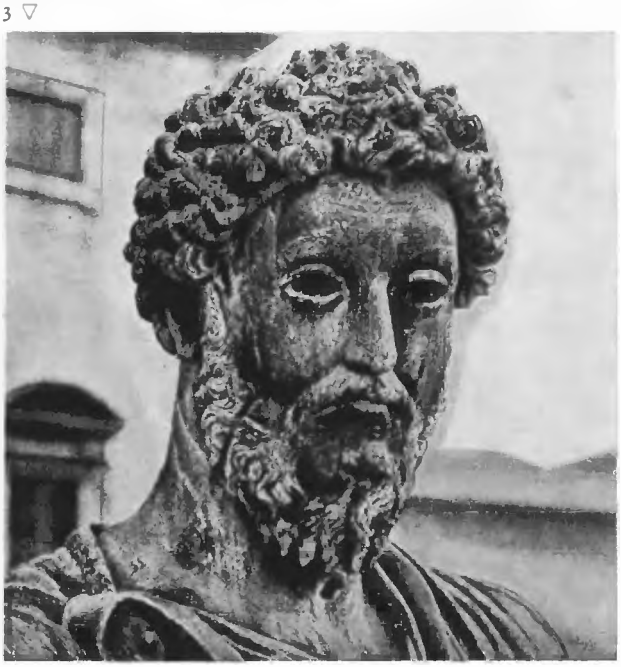

a) Táncoló nők, itáliai falfestmény. i. e. 4. sz. közepe

b) Halotti lakoma, thrak freskó, i. e. 300 k. (részlet)

Beavatási jelenet, pompei freskó, i. e. 1. sz. közepe

4 △

„Vigyázz, el ne császárosodjál... légy inkább egyszerű, jó, tiszta, komoly, kendőzetlen, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó..."

„Minden órádban tedd fel, hogy minden ügyedben rómaihoz és férfihoz méltó leszel: pontosan, mesterkéletlen méltósággal, szeretettel, függetlenséggel és igazságosan jársz el, és minden elfogultságtól megszabadítod magad. Ezt eléred, ha minden tettedet úgy intézed, mintha az lenne életedben az utolsó..."

(Marcus Aurelius *Önmagához intézett elmélkedései*ből)

A 2. sz. folyamán egyre fenyegetőbb és szervezettebb erővé váltak a Róma határain kívül kialakuló „barbár" törzsszövetségek. A század hatvanas éveitől szinte állandó harcokat kellett vívniok a rómaiaknak nyugaton az addig szétszórt törzsi szervezetben élő, de most egyre hatalmasabb szövetségekké formálódó germán törzsekkel: kvádokkal, markomannokkal, alemannokkal, majd a frankokkal, burgundokkal és vandálokkal. Az első kvád—markomann támadást Marcus Aurelius még sikerrel verte vissza. Győzelmének emlékére állíttatta Rómában diadaloszlopát (Marcus-oszlop), amelynek a Traianus-oszlophoz hasonló szalagos rendben elhelyezett domborművei a hadjárat egyes epizódjait mutatják be: határ menti őrtornyokat látunk 1. képünkön; a 4. azt a „csodát" mutatja be, amikor a szomjúhozó katonákat a császár könyörgésére eső üdítette fel; a háború végső kifejletét: germán hadifoglyok tömeges kivégzésre hurcolását ábrázolja az 5. kép.

1 △

2 ▽

RÓMA BARBÁR ELLENSÉGEI

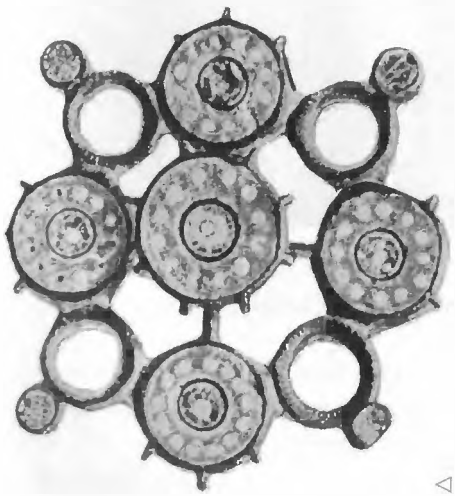

◁

A császár győzelme a vérmes remények ellenére sem bizonyult véglegesnek; néhány év múlva kiújult a germán támadás, és azt a császár életében nem is sikerült — részleges sikerek után sem — teljesen visszaverni; utóda, Commodus pedig olyan béke kötésére kényszerült, amely Róma katonai fölényének elismerése mellett is meghagyta a germán törzsek szabadságát.

A felső-dunai harcokkal egyidőben az Al-Duna mentén az itt élő lovasnomád népek: a szarmaták, a jazigok és a roxolánok rohamával kellett a birodalomnak szembenéznie. A szkítákkal rokon, tehát ugyancsak iráni nyelvet beszélő népek: a jazigok és szarmaták egy része a mai magyar Alföldön élt. Ezek a törzsek különösen mint páncélos íjászok voltak félelmetesek. Az előkelő harcosoknak, de még lovaiknak testét is rugalmas és viszonylag szabad mozgást lehetővé tevő pikkelypáncél borította. (2) A római történetírók szerint e rendkívül harcias törzseknek asszonyai is együtt harcoltak férjükkel. Anyagi kultúrájukról többek között az Alföldön feltárt leletek, dísztárgyak stb. tanúskodnak. (3)

4 △

5 ▽

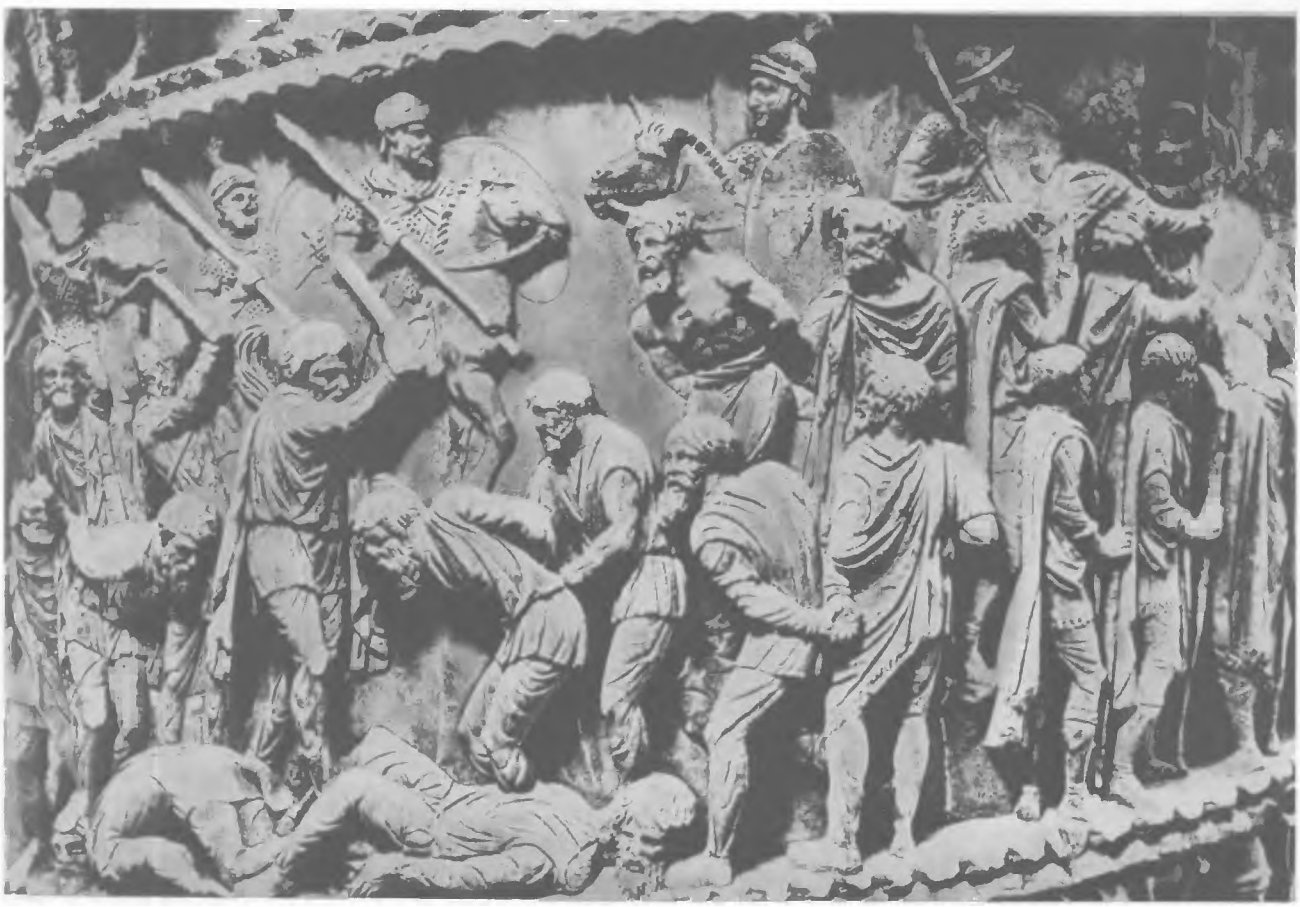

Marcus Aurelius fia, Commodus — hosszú idő óta az első császár, aki öröklés útján nyerte uralmát — nagyzási hóbortjával Nero egyéniségét idézte fel. „Szobrain Hercules alakjában ábrázoltatta magát, s ezek előtt ugyanúgy kellett áldozni, mint az istenszobrok előtt." (1) ▷ Udvari cselszövény végzett életével (i. sz. 192).

A meggyilkoltatása után kirobbant polgárháborúból végül a Duna menti legiók parancsnoka, az afrikai származású Septimius Severus került ki győztesen (193—211).

Az új császár már kezdettől fogva arra törekedett, hogy hatalma családja körében öröklődjön. Szívesen ábrázoltatta magát szíriai származású felesége és két fia, Geta és Caracalla társaságában. (2)

A hadsereg támogatását élvező, keménykezű uralma katonai sikereket is hozott: az afrikai nomád berber törzsek fölött aratott győzelmét örökíti meg a Lepcis Magna városban emelt márvány diadalíve. (3)

Uralkodása alatt azonban megmutatkoztak már az első repedések a birodalom szilárdnak vélt épületén.

FÉNYEK ÉS ÁRNYAK A SEVERUS-CSÁSZÁROK ALATT

A rabszolgák száma csökkent, s ennek ellensúlyozására a szabad lakosságot kellett közmunkák végzésére kötelezni. A nagybirtokok a rabszolga-munkaerőt mindinkább a kisbérleti rendszer bevezetésével, szabad bérlő colonusok igénybevételével pótolták. Itália — amelyet a rabszolga-munkaerő csökkenése leginkább sújtott — egyre észrevehetőbben háttérbe szorult a provinciákkal szemben. Ezek közül főként az afrikai és Duna menti provinciák, valamint a keleti területek élvezték a császár személyes pártfogását. Kelet fölénye tükröződik a régi római vallás visszaszorulásában s a keleti eredetű kultuszok — Napkultusz, a Mithrasz-vallás és nem utolsósorban a kereszténység — térhódításában.

2 △

3 ▽

A Severusok — tekintélyük és népszerűségük növelése érdekében — folytatták, sőt igyekeztek fölülmúlni elődeik fényes építkezéseit. Septimius Severus márványba vésve elkészíttette, és közszemlére tétette Róma tervrajzát. (5)

A császárok pénzérméiken is megemlékeztek jelentősebb építkezéseikről — így Vesta új templomáról, melyet Septimius Severus feleségének, Julia Domnának egy pénzérméje ábrázolt. (4) ▽

5 △

Caracalla pedig Róma legpompásabb nyilvános fürdőjét, a róla elnevezett thermákat építtette. (6) ▷ Ehhez a hatalmas arányú épületkomplexushoz különböző hőfokú medencék, öltözők, tornacsarnokok, olvasótermek, pihenésre szolgáló helyiségek tartoztak.

7 ◁

Nagyarányú építkezések folytak a provinciákban is, főként Afrikában. A provinciák gazdasági jelentőségét s a romanizálódás már elért eredményeit ismerte el Caracalla császár (211—217) (7) abban a rendeletében, amely a birodalom minden szabad polgárának megadta a római polgárjogot.

A grandiózus építkezések s a részleges katonai sikerek egy időre még leplezték a kibontakozó válság tüneteit.

RÓMAI KATONACSÁSZÁROK...

1 △

2 △

3 △

A Severus-család utolsó sarja, Alexander Severus (222—235) katonai zendülés áldozata lett. Ezzel kezdetét vette a sorozatos trónbitorlások, császárgyilkosságok, összeesküvések fél évszázados korszaka. Az egyre súlyosbodó gazdasági helyzet, a rabszolgamunkaerő végzetes csökkenése, a szabad és félszabad lakosságra nehezedő nyomás fokozódása, a pusztító arányú barbár támadások, a pénzromlás körülményei között a szabad lakosság különböző rétegei: a nagybirtokosok és colonusok, városlakók és falusiak, zsoldoskatonák és polgári lakosság közötti társadalmi harc a birodalmat politikai anarchiába döntötte. A senatus a saját köréből választott két császárt: Pupienust (1) és Balbinust (2); mindkettejüket megölték. A helyükbe lépett ifjú III. Gordianus (3) csak hat évig tarthatta magát (238—244): saját testőrparancsnoka, az arab származású Philippus Arabs (244—249) (4) gyilkolta meg. Philippus alatt ünnepelték — megkopott fénnyel és barbár támadások közepette — Róma alapításának ezredik évfordulóját. Az ő utóda, Decius a gótok elleni harcban vesztette életét. Helyébe Trebonianus Gallus lépett. Az egyik bronzszobor ruhátlanul, heroikus pózban ábrázolja. (5) Mindezek a rövid ideig uralkodó, erőszakos módon életüket vesztett császárok egyelőre reménytelennek látszó kísérleteket tettek a barbár támadások megfékezésére és a belső válság megoldására.

4 △

5 ▷

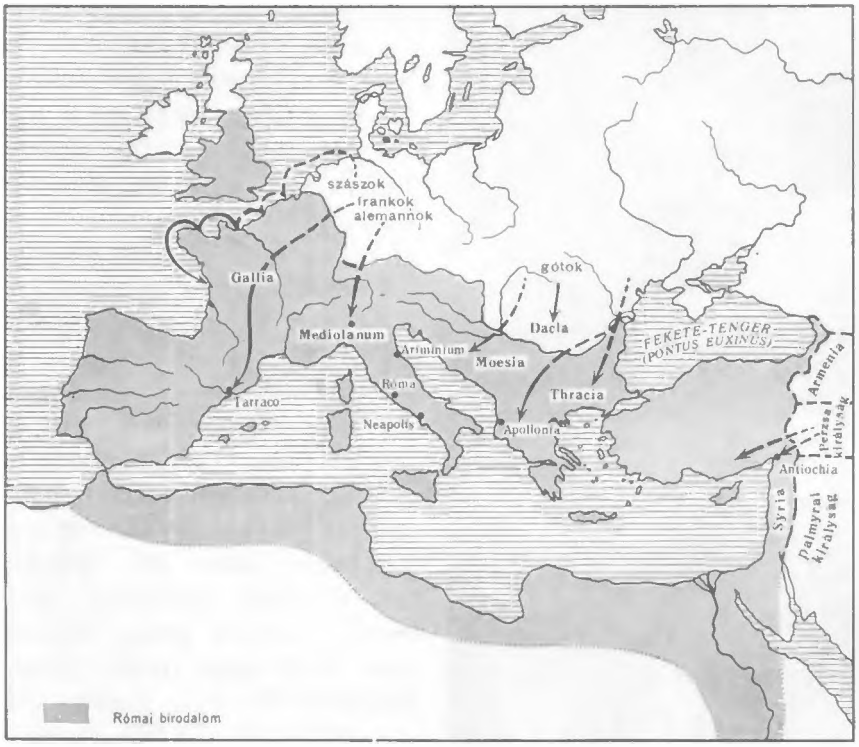

A germán betörések vázlatos térképe, a főbb támadások útvonalának feltüntetésével (6) ◁

A magyar Alföldön letelepedett germán gepida törzsek körében használatos övcsat (szolnoki lelet) (7) △

...ÉS GERMÁN INVÁZIÓK

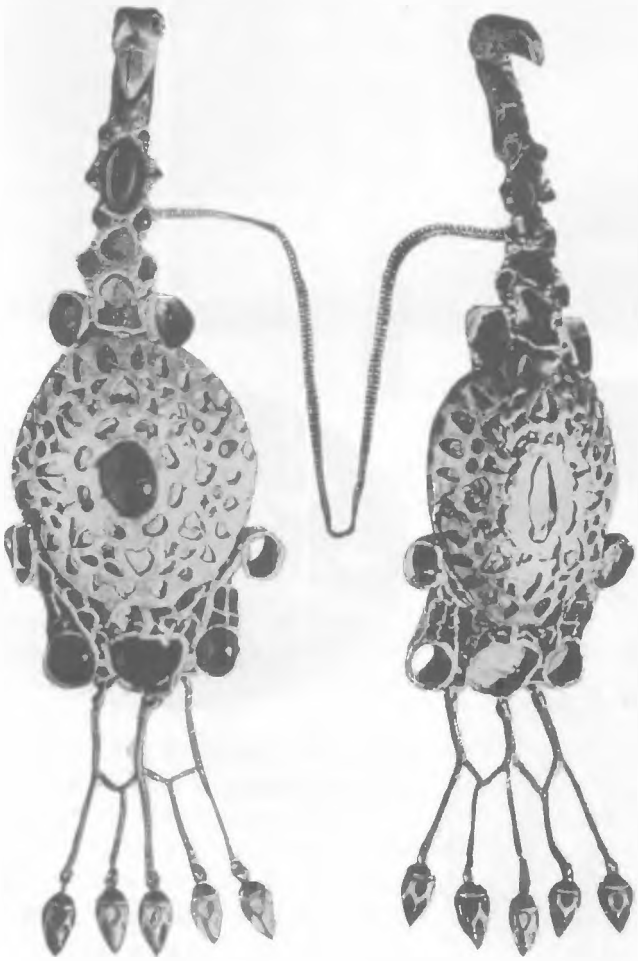

Germán fibulák (ruhakapcsoló tűk) (8) △

A III. sz. derekán, Valerianus uralkodása idején (253—260) a germán törzsek két fő területen támadtak a római birodalomra: a Rajna—Duna körzetében a hatalmas törzsszövetségekké duzzadt szászok, frankok, alemannok és szövetségeseik, az Al-Duna mentén pedig a már korábban a mai Dnyeszter és Volga közötti térségre húzódott és innen gyakori zsákmányszerző háborúkra induló gótok rohamoztak. A gótok nagy területen szétszórt törzsei később két nagy szövetséget alkottak: a vizigótokét és osztrogótokét (valószínűleg téves, de megszokott fordítással: a nyugati, ill. keleti gótokét). Sorozatos támadásaik eredményeként a birodalom kénytelen volt feladni a Fekete-tenger nyugati partján a Duna torkolatától északra fekvő városokat (Tomi, Histria, Odessus stb.). Decius elesett a gótok elleni harcban, de utódai egyikének, II. Claudiusnak ideig-óráig sikerült őket feltartania (l. 234. l.).

A sorozatos barbár betörések következtében megbénult a kereskedelem, lehanyatlott a városi élet. A veszélyeztetett városokat fallal vették körül. A rohamosan csökkenő állami jövedelmek és ugyanakkor növekvő kiadások (elsősorban a hadseregnek fizetendő zsold) felborították a pénzügyi egyensúlyt. A római pénz értéke néhány évtized alatt a korábbinak csupán töredékére csökkent. Az állami érdekű feladatokat a szabad lakosságra rótt ingyenes közmunkákkal lehetett csak elvégeztetni.

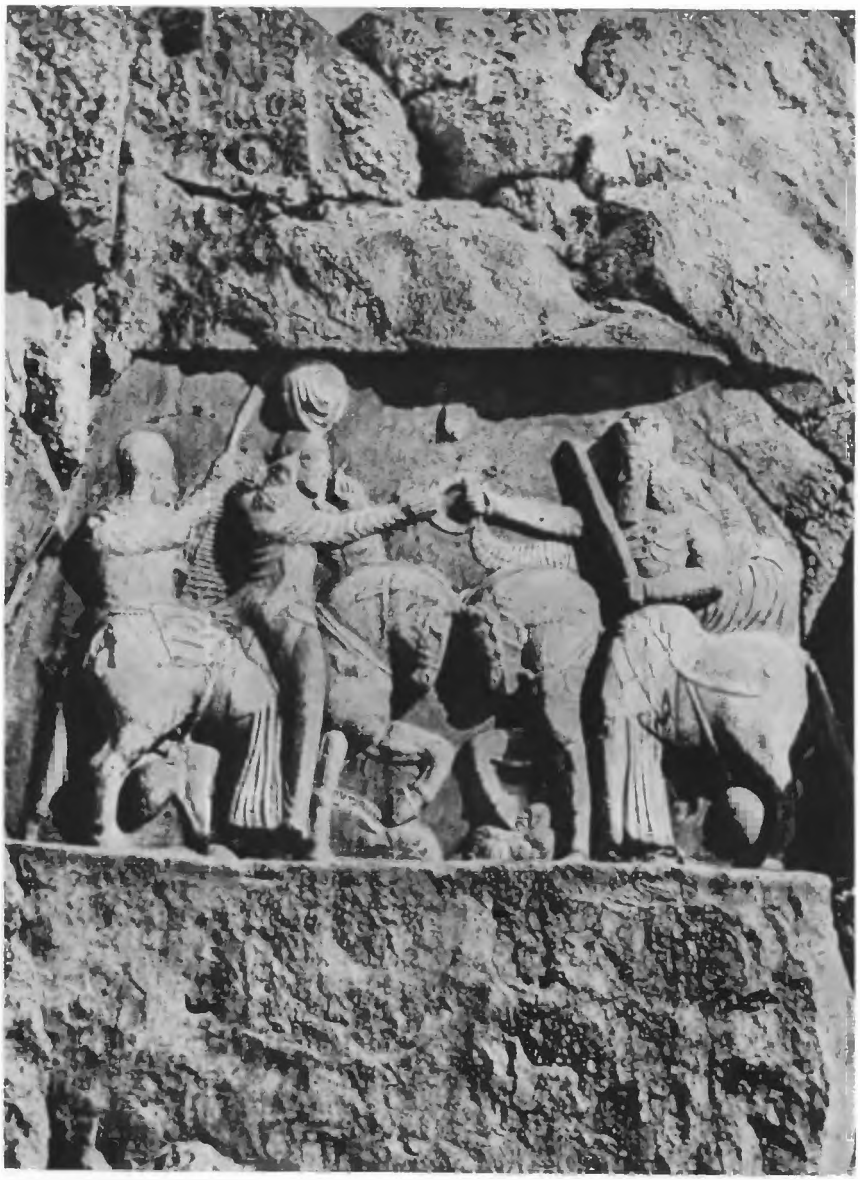

A germán támadásoknál is súlyosabb — mert állandóbb — veszedelmet jelentett Róma számára az, hogy a laza szerkezetű és már bomlófélben levő parthus birodalom helyén a perzsa törzseket egyesítő Szaszanida-dinasztia uralma alatt (i. sz. 226) új, szervezettebb, agresszívabb és a haditechnikának is magasabb szintjén álló birodalom jött létre.

Megalapítója, I. Ardasír, fényes beiktatási szertartásával — melynek sziklába vésett domborművön is emléket emelt (1) — az egykori Akhaimenida-királyok dicsőségét idézte fel. Politikai programjának tekintette valamennyi egykor perzsa uralom alatt állott ázsiai terület visszahódítását Rómától. Ezzel a duna—rajnai és al-dunai veszélygócok mellett a harmadik veszélyeztetett zóna is kialakult az Eufrátesz-határ térségében.

Legnagyobb sikerét a Szaszanida perzsa birodalom I. Sahpúr (Sapores) uralkodása alatt Valerianus római császárnak és egész seregének foglyul ejtésével és jelentős ázsiai területek elfoglalásával érte el (i. sz. 260). A győzelmet domborművekkel díszített sziklafeliraton örökítette meg. (2)

A SZASZANIDA-BIRODALOM

2

A római császár foglyul ejtését vésett gemmán is ábrázolták. (3)

4 △

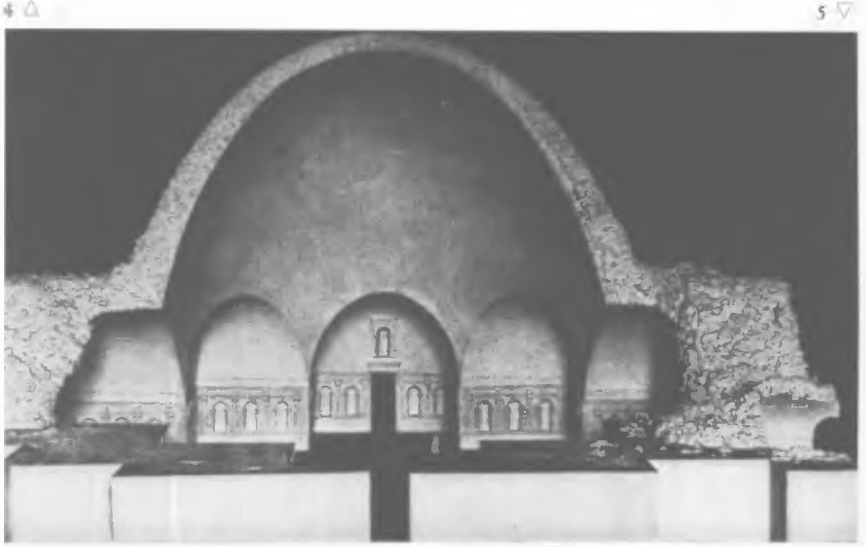

5 ▽

6 ▷

A római birodalom legveszélyesebb keleti ellenfele minden vonatkozásban felülmúlta történeti elődjét, a parthus birodalmat. Uralkodói a helyi kiskirályokat felszámolták, felvették az „Irán és Nem Irán (= az Iránon kívüli területek) királyainak királya" címet; az erősen központosított adminisztráció élén a főnemesség egyes tagjai álltak. Birodalmuk legnagyobb kiterjedése idején a Kaukázus, az Oxosz (Amu-Darja), az Indus és az Eufrátesz folyók által határolt területet foglalta magába. (4)

Hadseregük ütőképességét a régebbi könnyűlovasság mellett előtérbe jutott nehéz, páncélos lovasság biztosította; mindezeken túl az állam szoros kapcsolatban volt a Zarathustrára visszanyúló „tűzimádó" vallással, amelyet államvallásnak tekintettek. Állam és egyházi szervezet szoros szövetsége első ízben a Szaszanida-birodalomban jött létre. A királyok korlátlan hatalma, az erőteljes központosítás és az állam céljait eszmeileg támogató államegyház gondolata a Szaszanida-birodalom katonai sikereinek láttán a római birodalom vezetői számára is példaképpé lett.

Fővárosukban, a Tigris partján fekvő Ktésziphónban épült pompás királyi palotájuk. (5)

Birodalmuk árucseréjét szolgálta nagyarányú pénzverésük. (6)

Udvaruk fényét ünnepségek, vadászatok emelték. (7) ▽

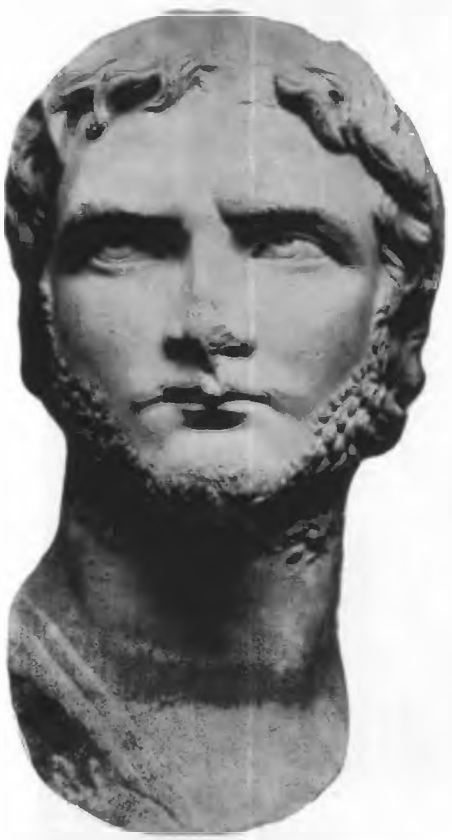

1 △

A perzsa fogságban meghalt Valerianus fia és utóda, Gallienus (260—268) **(1)** alatt érte el mélypontját a birodalom katonai, gazdasági és politikai válsága. A pénz elértéktelenedett, ezüstpénz címén vékony, leheletnyi ezüstbevonattal ellátott bronzérméket adtak aki.

Egyes nagyobb provinciák arisztokráciája függetlensége elnyerésére az ellenőrzése alatt álló területen helyi császárokat választott. Nyugaton Galliában alakult ki helyi császárság, Keleten pedig a Rómától addig függő helyzetben levő Palmüra, a gazdag oázis-város és karavánközpont saját dinasztiája alatt önállósította magát, s a többi keleti tartományt is fennhatósága alá vonta. (A **2.** képen palmürai sírkamrát, a **3.**-on a város főistenеit látjuk.)

De megkezdődött a mélypontról való emelkedés folyamata is. Gallienus az uralma alatt megmaradt központi területeken hadseregreformot hajtott végre, az addig kizárólag határvédelemre berendezett legiók egy részét a hátországba vonta vissza, hogy szükség esetén bárhol bevethetők legyenek — és egyes provinciákban megtette az első lépéseket a polgári és katonai vezetés különválasztása érdekében. Ily módon a központi területek igazgatása megjavult, és megvolt a lehetőség az elszakadt területek visszaszerzésére is. Ezt a munkát Gallienus utódai folytatták.

Gallienus utóda, II. Claudius Gothicus **(4)** ideig-óráig feltartotta a germánok rohamát (vö. 231. l.).

2 ▽

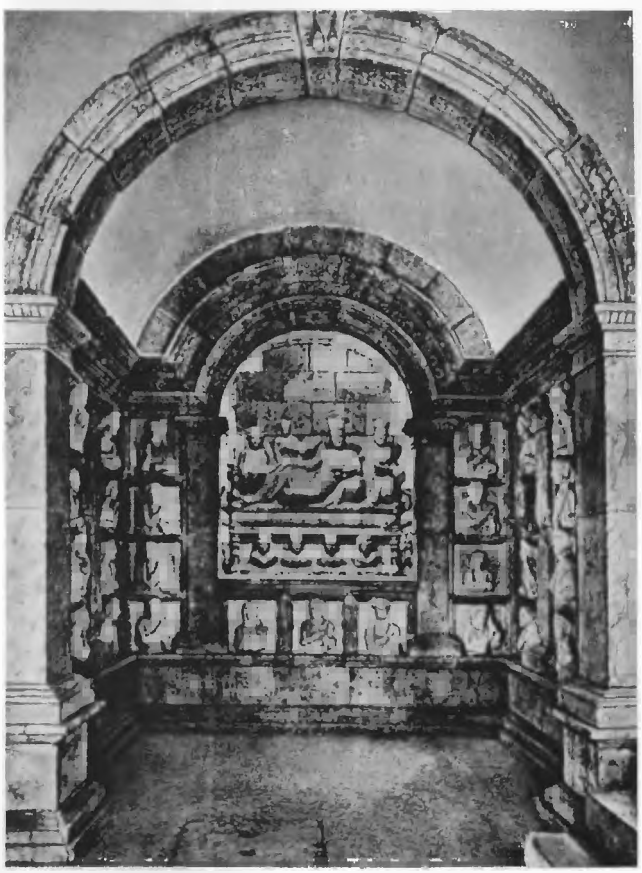

3 ▽

4 ▽

A MÉLYPONT

Aurelianus (270—275), Palmüra legyőzője, a „birodalom helyreállítója" Rómát, az addig nyílt ◁ várost, fallal vette körül. **(1)**

Aurelianusnak és utódjának, Aurelius Probusnak katonai sikerei nyomában egy pillanatra felvillant a tartós béke megteremtésének ábrándja. Probus a hadsereg egy részét leszerelte. „Nemsokára — mondotta — nem lesz szükségünk katonákra" (*Historia Augusta:* Probus 20. fej.).
A császár ellen azonban közmunkára fogott katonái fellázadtak, és megölték.

AZ ILLÍR KATONACSÁSZÁROK

Kemény, markáns vonású katonaarcok néznek ránk a 3. sz. utolsó császárainak, Probusnak **(2, 3)**, Carusnak **(4)** és Carinusnak **(5)** pénzérméiről.
Az illír katonacsászárok képei ezek — olyan uralkodóké, akik mindhárman a Duna menti provinciákból származtak, közkatonasorból küzdötték fel magukat a birodalom legmagasabb méltóságáig, és vad elszántsággal állították helyre a birodalom belső rendjét és külső tekintélyét. Csupán hadseregükre támaszkodtak. Önmagukat már nem a birodalom első polgárának (princeps), hanem korlátlan úrnak (dominus) tekintették. Roppant erőfeszítéseik és könyörtelen módszereik kiemelték a római birodalmat a Gallienus korabeli anarchiából. Néhány évtizedes harc eredményeként, kisebb területek (pl. az Aurelianus által feladott Dacia provincia) feláldozása árán, helyreállították a 2. sz. végi határokat, s egyben a jövő fejlődésének, a dominatus rendszerének útját is egyengették.

2 △

3 ▽

4 ▽ 5 ▽

A hódító háborúk kora letűnt: egyre kevesebb volt a hadifogoly-rabszolga, s egyre csökkent a rabszolga-munkaerő jövedelmezősége. A császári nagybirtokokon már a Flaviusok óta rabszolgák helyett kisbérlőkkel, colonusokkal műveltették meg a földeket. A bérösszegből eredő jövedelem így kisebb volt ugyan, de biztosabb. A nagybirtokok megművelésének ez a kisbérleti rendszere a 3. sz.-ban általánossá vált; eredményeként azonban a saját termelőeszközzel nem rendelkező „félszabadok" száma és jelentősége növekedett. A szabadokon be-

1 △ 2 ▽

3 ▽

TÁRSADALOM ÉS VALLÁS A BIRODALOM VÁLSÁGÁNAK KORÁBAN

lül különváltak a saját termelőeszközzel (elsősorban földdel) rendelkező „előkelők"-től (honestiores) a csak munkájukból élő „alacsonyabb rangúak" (humiliores); ezek jogilag is hátrányosabb helyzetbe jutottak. Rájuk hárult — részben ingyenes munka formájában — a korábban rabszolgák által végzett feladatok jelentős része is. A colonusok jobb ellenőrzése érdekében a nagybirtokosok közül sokan a városból birtokukra költöztek ki, és azt tornyokkal, bástyával megerősített villájukból (1), szolgáktól körülvéve (2) maguk irányították.

A korábbi szabadok jelentős részének lesüllyedése, deklasszálódása s az általános létbizonytalanság légkörében a tömegek a megváltást hirdető keleti misztériumvallásokba menekültek. A már korábban elterjedt egyiptomi és kisázsiai kultuszok mellett főként a Keleten járt legionariusok körében a perzsa eredetű Mithrasz-kultusz lett népszerű. Ezt az istent birodalomszerte barlangszerűen kiképzett templomokban (3) imádták; tisztelete Rómában, Itáliában s a provinciákban (Pannoniában is) egyaránt elterjedt; követőit a titkos tanításokba való beavatás alacsonyabb vagy magasabb foka szerint hét csoportba osztották.

Mivel ez a vallás híveitől aszketikus életmódot, szinte katonai jellegű fegyelmet és a feljebbvalók iránti engedelmességet követelt, terjedését a császárok is jó szemmel nézték.

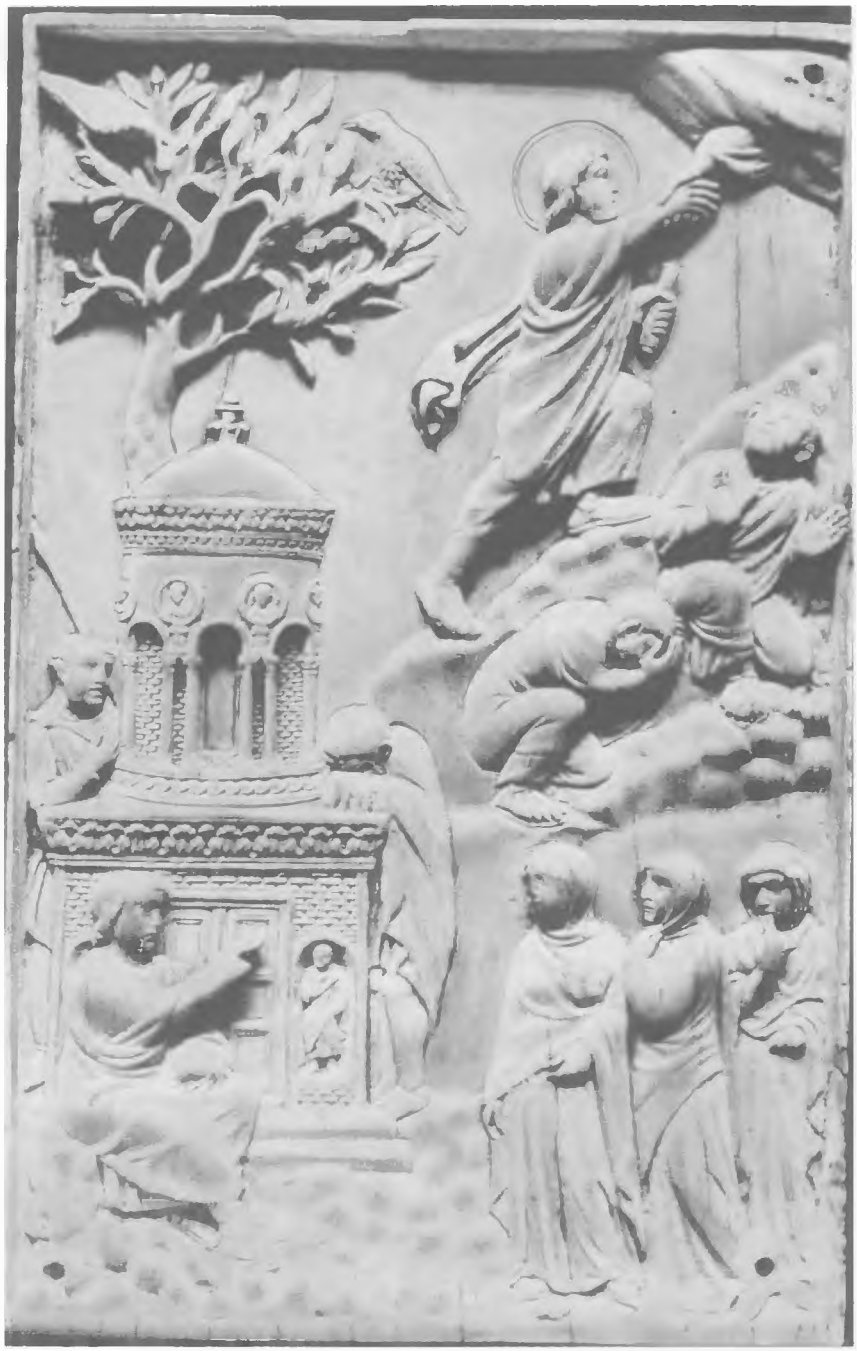

4 △

A keleti eredetű misztériumvallások közül emelkedett ki a kereszténység is. A római történetíró, Tacitus a 2. sz. elején még így írt erről a lenézett vallásról: „A Christianus (keresztény) elnevezés kezdeményezője, Christus (Krisztus) Tiberius uralkodása idején Pontius Pilatus procurator által szenvedett halált. Amde az akkor egy időre elfojtott vészes babona utóbb ismet terjedésnek indult, már nemcsak Judeában, ahonnan ez a baj kiindult, hanem magában a Városban is..." A 2. sz. kezdetén a kereszténységnek — amely akkor már különvált a zsidó vallástól — nemcsak a keleti nagyvárosok közrendű csoportjaiban voltak hívei, de Rómában s a Nyugat más városaiban is. Az államhatalom a keresztény gyülekezeteket titkos társulásokként üldözte — ám az új tanítás terjedését nem akadályozhatta meg. A 3. sz. folyamán a kereszténység már megnyerte magának a korábbi keleti kultuszok híveinek nagy részét: terjedését előmozdította a benne legtudatosabban megformált megváltás-hit, a közrendűek vágyainak és gazdagság elleni hangulatának vallási tanításként való megfogalmazása, intézményes gondoskodás a gyülekezetek szegény tagjairól, a szervezett hitterjesztés és a híveknek önmaguk életét sem kímélő szembenállása az egyre elnyomóbb jellegű császári hatalommal.

A kereszténység körében létrejött első művészi alkotások — képek, szobrok, domborművek — az új vallás hittételeit ábrázolták; így a Krisztus mennybemenetelét bemutató ókeresztény dombormű is. (4)

A DOMINATUS RENDJÉNEK KIALAKULÁSA: DIOCLETIANUS

1 △

2 △

3 △

4 ▽

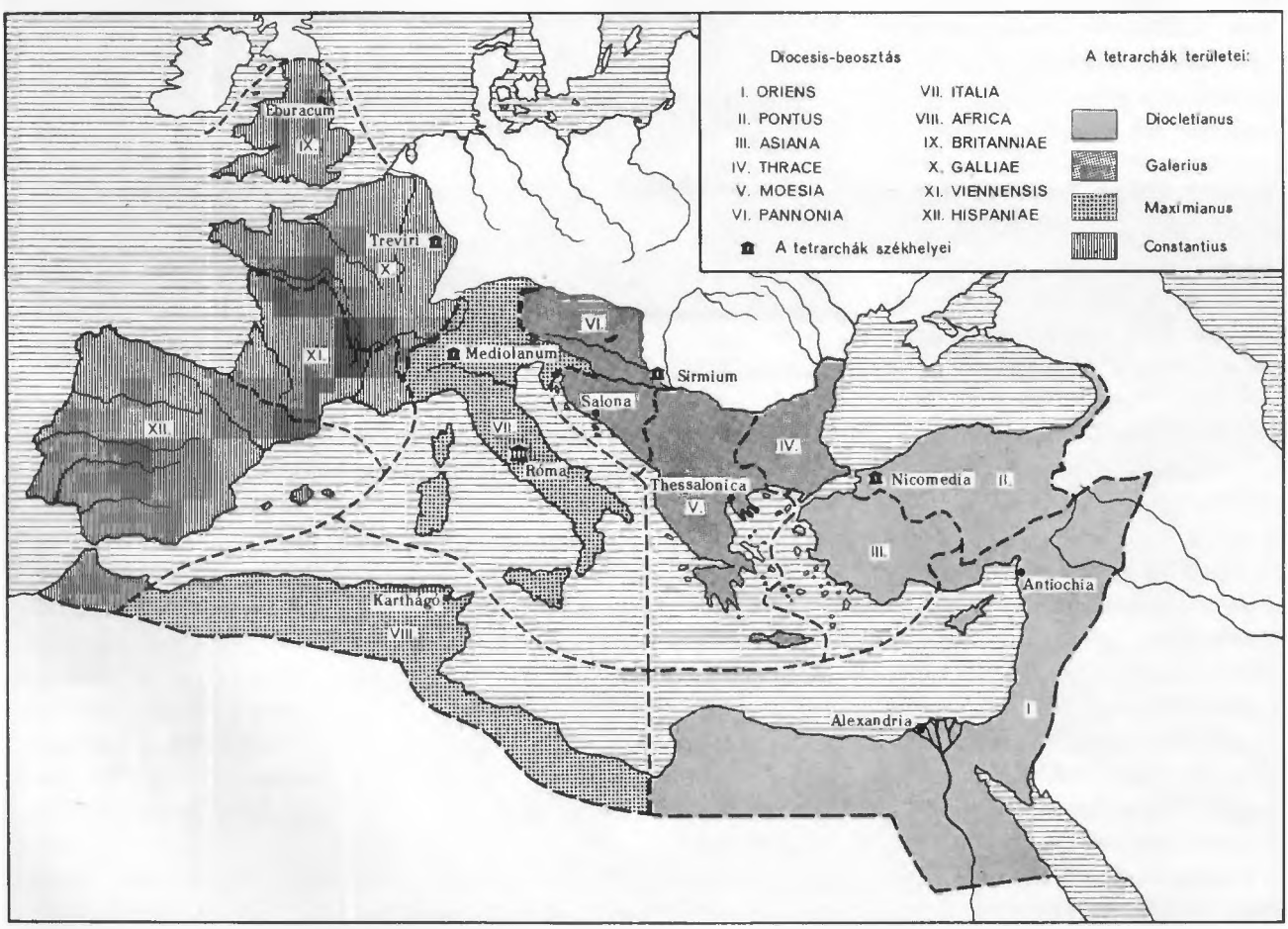

Az illir katonacsászárok törekvéseit Diocletianus (1—3) teljesítette be — hosszú idő óta az első császár, aki tartósan (284—305) gyakorolta a hatalmat. A trónbitorlások kiküszöbölésére a kormányzást két császárból (Augustus) és két alcsászárból (Caesar) álló négytagú testületre (tetrarchia) bízta oly módon, hogy mindegyikük a birodalom egy-egy részének kormányzásáért legyen felelős. A tetrarchia négy tagjának (Diocletianus és Maximianus császárnak, Galerius és Constantius alcsászárnak) egyetértését szemlélteti az a szoborcsoportozat, amely úgy ábrázolja őket, amint átölelik egymást. (6) Közös uralkodásuk jubileumát emlékmű örökítette meg a római Forumon. (5) Négyük közül azonban a politikai irányítás csak Diocletianusnak mint „Jupitertől származó" rangidős császárnak feladata volt. A hatalmas birodalomban csak a császári személyek „uralkodók" (dominusok), a tömegek csupán alattvalók. Maga Itália is provinciákra oszlott, s ezzel valamennyi kiváltságát elveszítette.

A lakosságra háritott minden eddiginél súlyosabb terhek (kettős adózás: föld- és fejadó) és szigorú árrögzítő intézkedések voltak hivatva biztosítani a pénz szilárdságát és az államháztartás egyensúlyát.

A római birodalom térképe Diocletianus idején. (4) A térkép feltünteti a négy uralkodó fennhatósági területét (Diocletianus: keleti provinciák; Galerius: Illyricum; Maximianus: Italia és Africa; Constantius: Gallia, Hispania és Britannia), továbbá a birodalom nagyobb közigazgatási egységeit, a több provinciát magukba foglaló dioecesiseket is.

5 △

6 ▽

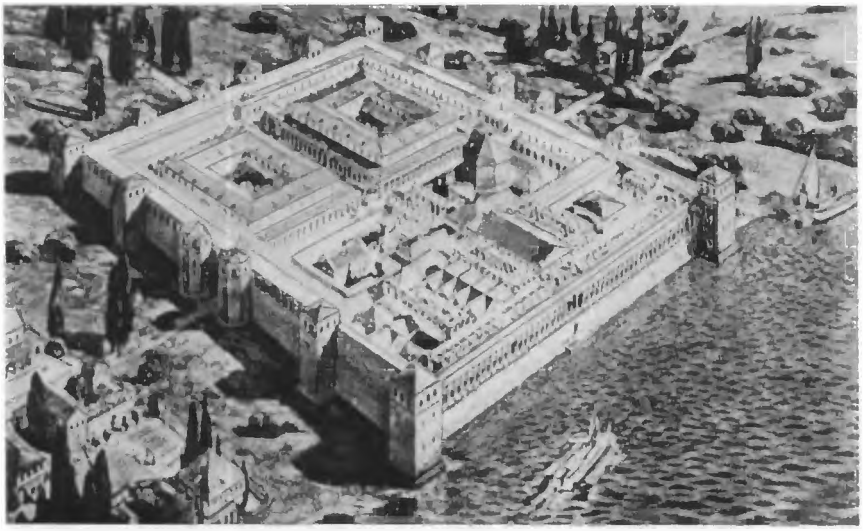

A tetrarchia korának nagyarányú építkezéseit mutatja be két képünk: Galerius Thesszalonikében felállított diadalkapuja **(3)** és Diocletianus katonai tábor szkémájára emlékeztető spalatumi (Split) palotája **(1)**.

A NÉGYES URALOM: SIKEREI, NEHÉZSÉGEI ÉS FELBOMLÁSA

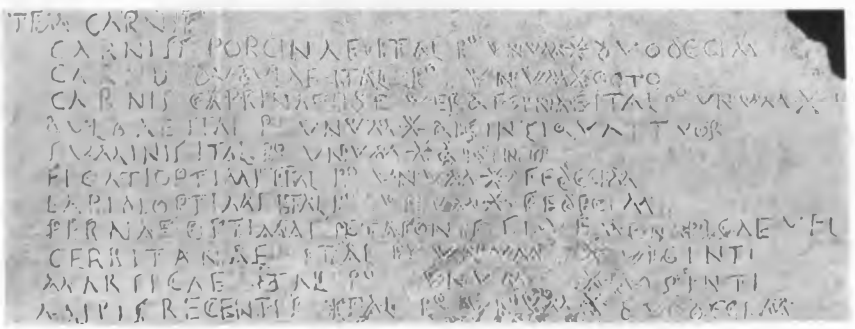

2

3

Diocletianus egy új, minden eddiginél szigorúbb adózási rendszer kiépítésével, szigorú ár- és bérmaximálással elejét vette a további pénzromlásnak. Az ármaximáló rendelet itt közölt töredéke **(2)** a húsárakat adja meg.

A politikai és gazdasági rend megerősítése azonban roppant áldozatokat követelt a lakosságtól: adóban, munkában, katonai szolgálatban, egyéni szabadságjogainak feladásában egyaránt. Az erőszakos eszközökkel megszilárdított császári hatalom tekintélyét biztosító „régi istenek" tiszteletének megóvása érdekében indította meg a császár a keresztények üldözését — ez azonban nem tudta megrendíteni az új vallás népszerűségét és tekintélyét. Túlságosan nagyarányú és sokoldalú volt a belső elégedetlenség: Egyiptom colonusai és szabad parasztjai tömegesen menekültek a földesúri és állami terhek elől a sivatagba; egy részük rablóvá, másik részük — az aszkézist hirdető keresztény tanítások hatása alatt — remetévé, anakhórétává lett. Galliában az adók és a nagyúri kizsákmányolás miatt kitört az ún. bagauda-felkelés, a városokban virágzott a feketepiac, a keresztényüldözés nem hozott eredményt, s a négyes kollégiumon belül is bomlóban volt az összhang. Diocletianus 305-ben társcsászárával együtt lemondott, visszavonult Spalatumban épített palotájába, s a hatalmat az addigi alcsászároknak adta át. Ezzel a belső harcok új szakasza indult meg. A tetrarchia rendje nem élte túl megalkotóját.

Konon áldozata, Dura Europosz-i freskó i. sz. 1. sz.

Consul és a cirkuszi pártokat jelképező lovasok, római berakásos faldísz, i. sz. 331—350

1 △

2 △

NAGY KONSTANTIN EGYEDURALMA

Constantinus (Nagy Konstantin) (306—337) **(1)**, Constantius alcsászár fia, aki a trónharcokból győztesen került ki, új módszerekkel követte elődje politikai alapelveit. Okult a részleges kudarcokon: a bonyolult négyes uralmi rendszer helyett visszaállította az egyszemélyes uralmat, a kijelölés alapján való utódlás helyett a dinasztikus rendet. Az évezredekre kiható történelmi fordulatot azonban valláspolitikája jelentette. Felismerte, hogy ha a kereszténységet nem sikerült megsemmisíteni, akkor ki kell vele egyezni, tanításait és szervezetét a császári hatalom támaszává kell tenni. A trónharcok idején egyre egyértelműbben a vetélytársai által legjobb esetben megtűrt keresztény gyülekezetek védelmezőjeként lépett fel; Maxentius elleni győzelmét már a keresztény isten segítségének tulajdonította, majd akkori társcsászárával, Liciniusszal együtt kiadta az ún. milánói edictumot (313), amely a kereszténységet a többivel egyenjogú, de gyakorlatilag a császár különös jóindulatát élvező vallássá nyilvánította.

3 △

A Pons Mulvius **(2)** mellett 312-ben Constantinus döntő győzelmet aratott legfőbb vetélytársa, Maxentius fölött.

Constantinus győzelmének tiszteletére a római senatus és nép diadalkaput emelt. Felirata kiemeli, hogy a császár „az istenség sugallatára és saját elméjének nagyságával" vívta ki a diadalt a „trónbitorló zsarnok" felett. **(3)**

A DOMINATUS RENDSZERÉNEK KIÉPÍTÉSE

A keresztény császár nem „isten" többé, mint elődei — de ez nem csökkenti hatalmát. Személye isteni védelem alatt áll, akarata törvényerejű, rendeletei az Isten szándékát valósítják meg. Nagy létszámú hivatalnokserege minden alattvalót a császár akarata s az isteni törvény szerint kijelölt helyzetében tart meg.

A colonusokat, a kézműveseket, a császári fegyverkészítő üzemek dolgozóit, a városi tanácsoknak az adóbehajtásért felelős tagjait a császári törvényhozás helyhez és foglalkozáshoz kötötte, társadalmi helyzetüket öröklődővé tette. Az újjászervezett birodalom új fővárost is kapott: az addigi Bizáncot, Kelet és Nyugat találkozásának fontos csomópontját tette Constantinus a saját nevét viselő új fővárossá. Konstantinápoly új épületei közé tartozott az a keresztény székesegyház, amelyet később Justinianus császár teljesen újjáépíttetett, s a „szent bölcsesség" (Hagia Szophia) nevével ruházott fel. (1)

A kereszténység úgy érezte: a diadalmas Krisztus lábbal tiporja a pogány Égistent, Saturnust. (3)

Minden erőforrás végső megfeszítése s a katonai jellegű fegyelem megteremtése árán a birodalmat még egyszer sikerült kivezetni a válságból.

Constantinus tiszteletére emelt szobor talapzata. Dedikációs felirata: „A legjobb és tiszteletre méltó császárnak, legnagyobb, győzedelmes, kegyes és mindig felséges urunknak, Constantinusnak tiszteletére." (2) ▽

1 ◁

3 ▽

Constantinus, miután 313-ban egyenrangúnak nyilvánította a kereszténységet, 325-ben már személyesen elnökölt a diadalmas egyház első összbirodalmi (ökumenikus) zsinatán, Nicaeában (Nikaia); ezen dogma rangjára emelték az alexandriai Athanasius püspök tanítását, amely szerint a Szentháromságot alkotó Atya, Fiú és Szentlélek egylényegű (homoúszion) isteni lényeg. Viszont eretnekként elítélték a Krisztus isteni voltát tagadó Arius felfogását (arianizmus).

Konstantinápoly ékesítése és a nagyszabású terveihez szükséges nemesfém előteremtése érdekében Constantinus kirabolta a pogány szentélyeket; közvetlenül halála előtt pedig felvette a keresztséget.

Utódai alatt a pogányság gyorsan háttérbe szorult. ◁ II. Constantius **(1)** (337—361), Nagy Konstantin fia és utóda hatalmas méretű szobrának merev, méltóságteljes arcvonásai, az égnek emelt szemek már a „bizánci" típusú uralkodó ideálját fejezik ki.

2 ▷

A POGÁNYSÁG HALÁLA

Csak egy kísérlet történt az új hit visszaszorítására: a dinasztia utolsó tagja, a „hitehagyott" (apostata) Julianus (361—363) **(2)** helyre akarta állítani a misztériumok szellemében újjáélesztett pogány vallást, de a Szaszanida-birodalom ellen vívott háborúban elesett.

A pogány vallások, pogány misztériumok az 5. sz. első évtizedéig még tovább éltek. Ezt bizonyítja a kisázsiai Attisz-misztériumok egy jelenetének késő ókori ábrázolása: Attisz és Kübelé ünnepi ◁ felvonulása. **(3)**

Az 5. sz. folyamán azonban a birodalom lakossága szinte teljes egészében kereszténnyé lett.

A dominatus korának katonai jellegű fegyelme és szervezettsége az ismétlődő nyugati (germán) és keleti (perzsa) támadások ellenére is biztosította a birodalom határait. Julianus halála után két testvér között oszlott meg a császári méltóság: I. Valentinianus (364—375) **(1)** ▷ kapta a nyugati, öccse, Valens (364—378) a keleti területeket.

I. Valentinianus még roppant erőfeszítéseket tett a rajna—dunai határ megerősítésére. A Duna menti erődöket (castellum **[2]**) restauráltatta, s a folyam túlsó partján épített őrállomásokkal egészítette ki. Ilyen erőd létesült a jelenlegi budapesti Erzsébet-híd pesti hídfőjénél. A császár hirtelen halála után azonban a katonai helyzet végzetesre fordult: társcsászára a nyugati gótoktól — akik a hunok elől menekülve léptek a birodalom területére — a Hadrianopolis (Drinápoly, a mai Edirne) mellett vívott csatában megsemmisítő vereséget szenvedett (378), és maga is ott veszett. Ez volt a birodalom számára a vég kezdete.

A 4—5. sz.-i barbár támadásokat és a germán törzseknek a birodalom területére való benyomulását szemlélteti a térkép. **(3)**

A gótok két csoportja közül a nyugati gótok a Balkán félszigeten és Itálián keresztül végül Galliába és Hispaniába jutottak el, a vandálok észak-európai otthonukból Hispanián át (ahol nevüket ma is őrzi Andalúzia — eredetileg Vandalusia) Észak-Afrikába; a longobárdok a Kárpát-medencén át nyomultak be Észak-Itáliába. Az 5. sz. közepén a birodalom jelentős részén hódítókként vagy névleges „szövetségesek"-ként germán törzsfőnökök (ill. királyok) uralkodtak.

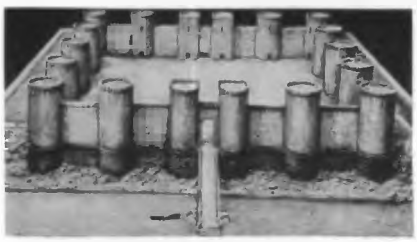

2 △ 3 ▽

A BIRODALOM UTOLSÓ HARCAI

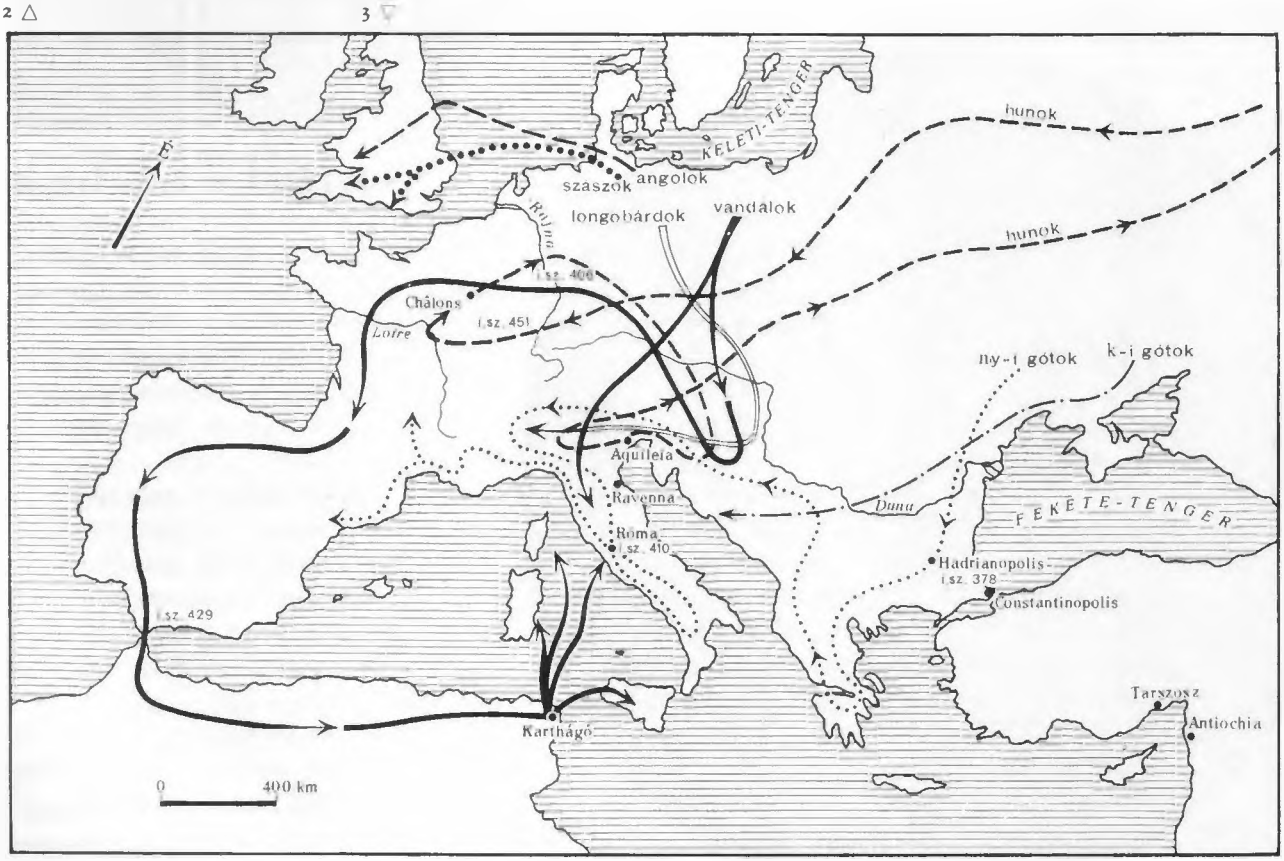

1 △

Merev testtartásban, szigorúan szimmetrikus elrendezésű kompozíció keretében ábrázolja Theodosiust, az egységes római birodalom utolsó császárát (379—395) családja és tanácsadói körében egy konstantinápolyi obeliszk talapzatának domborműve. (1) Ez már a „bizánci" típusú császár jellemző ábrázolása, aki mérhetetlen magasságban, megközelíthetetlen fenségben trónol alattvalói fölött, emberi szenvedélyek és indulatok nem háborgathatják. Inkább tekinti feladatának önmaga és alattvalói túlvilági üdvösségének biztosítását, mint földi boldogulásukét. (2)

2 △

THEODOSIUS

Ennek az igénynek felelt meg a császár uralkodói tevékenysége is. Az elődjének vesztét okozó nyugati gótokkal kiegyezett: szövetségesekként befogadta őket a birodalomba, királyaiknak autonómiát biztosított, s ezzel a római határokon belül voltaképpen létrehozta az első barbár államot. Annál nagyobb eréllyel védelmezte az „egyedüli igazhitű és egyetemes" (ortodox és katolikus) egyház érdekeit. A pogányság és az eretneknek bélyegzett keresztény irányzatok vallásgyakorlatát betiltotta, s az egyház képviselőinek az állam életében is döntő szerepet juttatott. Az erőszakos eszközökkel megteremtett szellemi egység azonban nem palástolhatta a súlyos kötöttségek alá jutott alsó rétegek elégedetlenségét: sorra kirobbanó trónbitorlások, a hadseregből való tömeges szökések, a colonusok, szabad parasztok és városi közrendűek zendülései egy új, immár végzetes válság tünetei voltak.

Az Erzsébet-híd pesti hídfőjének helyén állott castellumnál talált díszsisak. (3) A pannoniai műhelyben készült darab díszítményei a szabad germánok művészetének hatását mutatják. ▷

1

2

Theodosius halálakor (395) két kiskorú fiára, Arcadiusra (3) és Honoriusra (1) hagyta birodalmának keleti, ill. nyugati felét. Nem ez volt az első társcsászárság — de most a birodalom két fele immár önálló állammá is vált.

3

A KETTÉSZAKADT BIRODALOM

A két gyenge képességű császár gyámjainak és tanácsadóinak hatalmi törekvései pedig a két államot ellenféllé is tették — egymás ellen is kijátszották a mindkettejüket veszélyeztető germán törzseket és királyaikat. A két állam közül a keleti volt a gazdaságilag erősebb és katonailag védettebb, s a nyugati birodalom egyedül volt kénytelen viselni a germán támadások elleni védekezés terhét. Honorius gyámja, az ugyancsak germán eredetű Stilicho (2) csak egy ideig volt képes feltartóztatni a sorozatos rohamokat — de az 5. sz. első éveiben összeomlott a Rajna és Duna menti határ, majd néhány évvel később a nyugati gótok királya, Alarik Rómát is megszállta. Elveszett Hispania, Gallia nagy része; a vandálok az afrikai területeken hozták létre önálló államukat, majd Rómát is megsarcolták (455). A nyugatrómai birodalom a végső agónia állapotába jutott — a keleti azonban szilárdan tartotta magát.

1 △

A válság, a fennmaradásért vívott, egyre reménytelenebb harcok idején a múzsák nem hallgatnak — de hangjuk megváltozik. Az irodalom nem új értékek teremtését, új gondolatok kimondását tekinti céljának, inkább az ősi hagyományokat akarja fenntartani, s a tiszteletre méltó múltat az új, keresztény eszmékkel összhangba hozni. Sajátos költészet jön így létre: Claudianus, a kései Róma egyik legelismertebb (nagyurak megbízásából dolgozó) költője már keresztény, de pogány szimbolikával él. Nem véletlen, hogy egy fennmaradt dombormű (elefántcsont relief) **(1)** a pogány múzsa, Erato társaságában ábrázolja. Tudatosabbak az egyház szellemi vezetőinek, az egyházatyáknak törekvései. Ambrosius, az egyház hatalmának egyik legnagyobb hatású harcosa **(3)** nemcsak elméleti munkásságával, hanem a politikai életbe való közvetlen beavatkozásával is arra törekedett, hogy a császárokkal az egyházat mint legfőbb ideológiai hatalmat, gyakorlati politikájuk elvi irányítóját ismertesse el. Augustinus (Ágoston) hippói püspök *Az Isten állama* c. művében az egyházban megtestesült istenállam örökkévalóságát hirdette.

2 ▽

Aspar Ardabur **(2)**, a keletrómai birodalom egyik politikai vezetője, az 5. sz. derekán egyike az utolsóknak, aki a régi hagyományok szerint még a consuli címet viselte. (Gyilkosság áldozata lett 471-ben.)

3 ▽

A HANYATLÓ RÓMA SZELLEMI ÉLETE

A HUNOK

◁ Hun bronzüst Törtelről (1)

Aranycsésze a szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi kincsből (2) ▽

A betelepülő nyugati gótok 375-ben hozták meg a birodalomba a keleten kialakult félelmetes hun törzsszövetség hírét; egy negyed évszázaddal később maguk a hunok is megjelentek a már roskadozó birodalom határain. „Vadságuk meghalad minden képzeletet — írja róluk roppantul rosszindulatú túlzással egy kortárs történetíró, Ammianus Marcellinus —, mindnyájan tagbaszakadt, hatalmas, vállas emberek, ijesztő torzalakok... oly elmaradottak, hogy nincs szükségük sem tűzre, sem ízletes ételekre, hanem vadon termő növények gyökereivel és mindenféle állatok nyers húsával táplálkoznak, amelyet combjuk alá, lovuk hátára tesznek, és így egy kissé megmelegítenek. Soha fedél nincs a fejük fölött..." A keleti gót és alán törzsek hódoltatása után a hunok egységes államot alkottak Rof (Ruasz), majd Bleda (Buda) és Attila kettős királysága, végül Attila egyeduralma alatt (445—453).

Ekkor már az egész Kárpát-medence az uralmuk alatt állt, s innen indították zsákmányszerző-hódító rohamaikat előbb a keleti, majd egyre hevesebben a nyugati birodalom ellen. Csak a galliai Catalaunum mellett tört meg támadó lendületük a rómaiakkal most utolsó ízben közösséget vállaló germán (nyugati gót és burgund) királyok ellenállásán (451). A hun veszély elmúlt, és a hun birodalom sem élte túl nagy hódító uralkodóját: a 450-es évek végére felbomlott, a Kárpát-medencében germán törzsek (keleti gótok és gepidák) rendezkedtek be.

JUSTINIANUS SZÁZADA

Elérkeztek Róma végnapjai: Galliában és Hispaniában a nyugati gót és burgund, Gallia északi részén a frank, Észak-Afrikában a vandál törzsek alapítottak önálló államot, Britanniába a szászok nyomultak be. A római császár hatalma Itáliára és közvetlen környékére szorult vissza — s itt is germán testőreinek jóindulatától függött. 476-ban Romulus Augustulus császárt (egy tizenkét éves gyermeket!) Odoaker, a germán testőrparancsnok megfosztotta hatalmától, és maga vette fel Itália királyának címét: ezzel lezárult az ókor legnagyobb és legszervezettebb államának több mint évezredes története. Itália nem sokkal később a Kárpát-medence felől benyomuló keleti gót törzsek királyának, Theodoriknak (493—526) (a 249. l. 1. képén ravennai síremléke látható) uralma alá került, és mint Itália keleti gót királysága beleilleszkedett a nyugaton kialakult germán államok rendjébe.

A keletrómai birodalom azonban — amely gazdag, erős, fejlett iparú városokra támaszkodhatott, gazdasági élete is szervezettebb volt, és így a barbár támadásokat is könnyebben tudta elhárítani — fenntartotta területi épségét. Császárai elvileg az egész egykori birodalom urainak tekintették magukat, a barbár germán királyokat pedig saját alattvalóiknak. Ennek a jobbára elméleti igénynek érvényesítésére vállalkozott Justinianus császár (527—565). (2) A császárt nagyralátó terveiben rendkívül erős egyéniségű felesége, a cirkuszi műlovarnőből lett császárné, Theodóra (3) is befolyásolta és támogatta.

Hosszú harcokban megdöntötte a vandálok észak-afrikai és a keleti gótok itáliai uralmát, s ezzel helyreállította a birodalom egységét. Latin nyelvű törvénykódexe, a *Corpus Iuris Romani* a római jog alapjaira helyezte birodalma belső életét. Nevéhez fűződik a konstantinápolyi Hagia Szophia székesegyház újjáépítése (l. 242. l. 1. kép). Ezek az eredmények azonban nem bizonyultak tartósaknak: az egyes területek önálló és eltérő irányú fejlődése lehetetlenné tette az egykori nagy birodalom helyreállítását.

A vasakaratú, „soha nem alvó" császár hódításai halála után elvesztek, az ő alatta még latin nyelvű keletrómai császárság pedig néhány évtized leforgása alatt átalakult a görög nyelvű, görög történeti hagyományokat folytató bizánci császársággá. Annak a kísérletnek kudarca, amely jogrendszerével az antik rabszolgatartó viszonyokat, hódításaival pedig az egykori római birodalmat akarta konzerválni — az antik világ végleges elhalásának, a középkor kezdetének is jele.

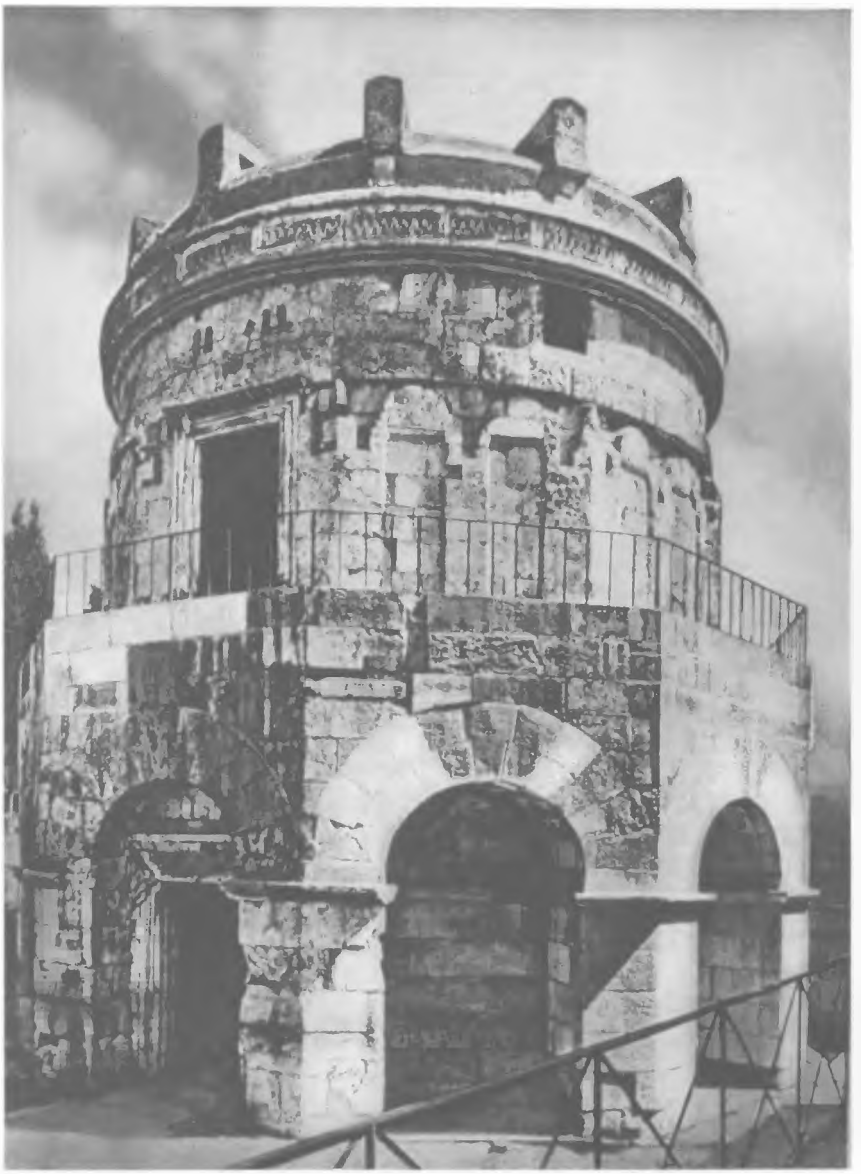

1 △

2 △

3 ▽

Európa, Ázsia és Északkelet-Afrika az 5. sz. közepén

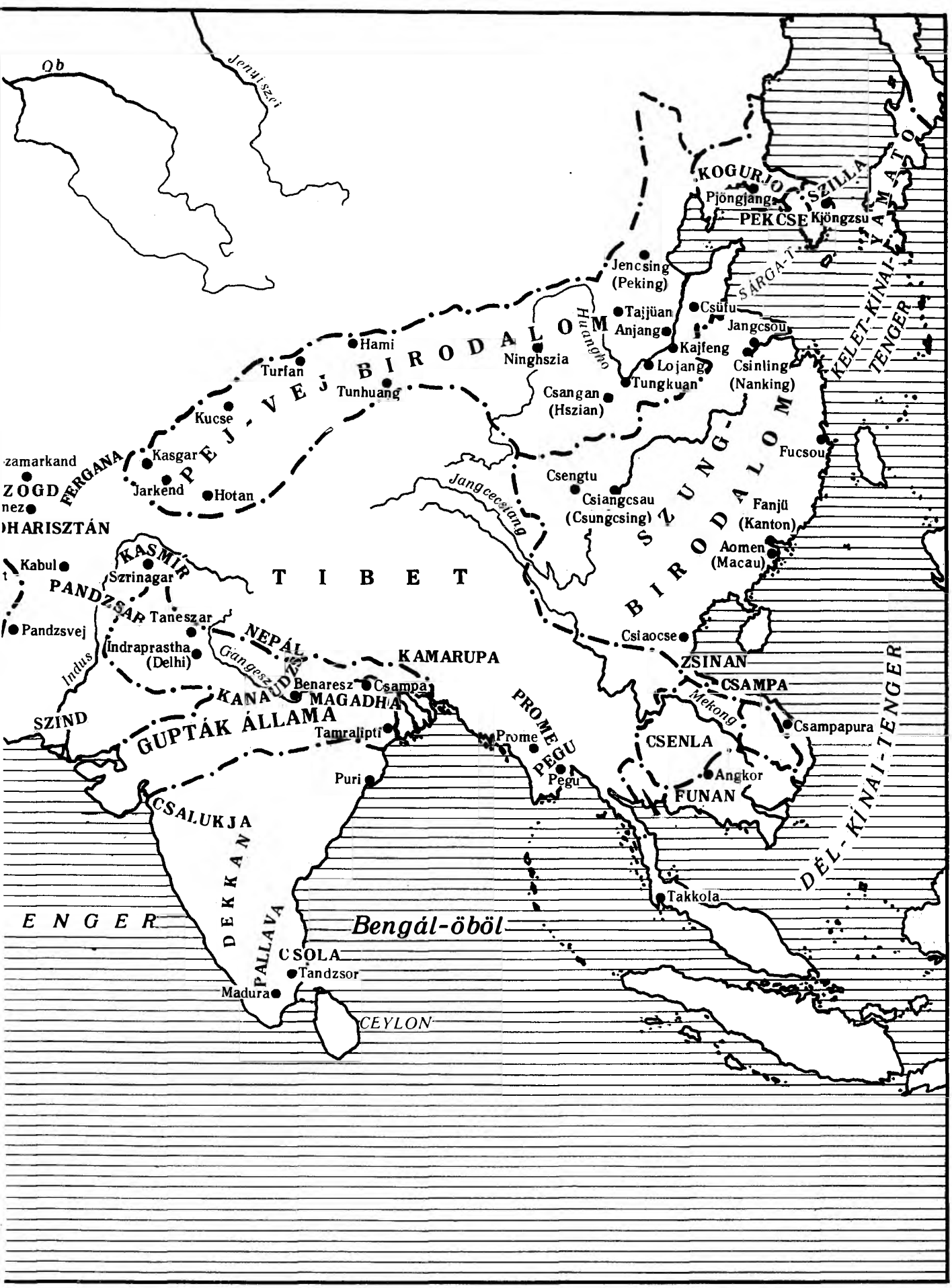
Ob
Jenyiszei
KOGURJO
Pjöngjang
SZILLA
PEKCSE
Kjöngzsu
YAMATO
Jencsing
(Peking)
SÁRGA-T.
Tajjüan
Csüfu
Anjang
Jangcsou
Huangho
Kajfeng
Lojang
Csinling
(Nanking)
Tungkuan
Csangan
(Hszian)
Ninghszia
Hami
Turfan
Tunhuang
PEJ-VEJ BIRODALOM
Kucse
Kasgar
Jarkend
Hotan
FERGANA
zamarkand
ZOGD
nez
HARISZTÁN
Fucsou
Csengtu
Csiangcsau
(Csungcsing)
Jangcecsiang
SZUNG-BIRODALOM
Fanjü
(Kanton)
Aomen
(Macau)
KELET-KÍNAI-TENGER
Kabul
KASMÍR
Szrinagar
PANDZSAR
TIBET
Taneszar
Pandzsvej
Indraprastha
(Delhi)
NEPÁL
Gangesz
Indus
KAMARUPA
Benaresz
Csampa
KANAUDZS
MAGADHA
SZIND
GUPTÁK ÁLLAMA
Tamralipti
Csiaocse
ZSINAN
CSAMPA
Mekong
Csampapura
PROME
Prome
PEGU
Pegu
CSENLA
Angkor
FUNAN
Puri
CSALUKJA
DEKKAN
PALLAVA
CSOLA
Tandzsor
Madura
CEYLON
Takkola
DÉL-KÍNAI-TENGER
ENGER
Bengál-öböl

A KÖZÉPKOR

BEVEZETÉS

A KÖZÉPKOR FOGALMA ÉS KORSZAKHATÁRAI

Az ókor után következő, több mint ezer évre terjedő korszak „középkor" elnevezése a reneszánsz és a felvilágosodás korának felfogását tükrözi, amely a tündöklő ókor és a saját, nagyszerű felvirágzást, az ókori kultúra újjáéledését hozó korszaka közötti szakaszt csupán sötét, véres közbülső időszaknak, szomorú hanyatlásnak tekintette. Az elnevezés meggyökeresedett, noha a kor értékelése módosult. A marxista történettudomány is használja a középkor megjelölést arra a korszakra, amelyben Európában és Ázsia nagy részében a feudális, a hűbéri rend az uralkodó.

Hosszú viták folytak és folynak ma is a korszak alsó és felső határának megállapításáról. Sokan már az időszámításunk szerinti első századokat is e korhoz számítják, míg mások csak a 6., illetve a 7. sz.-ot tartják az ókor végének. A középkort lezáró döntő fontosságú eseménynek egyesek Konstantinápoly elestét, mások Amerika felfedezését vagy Luther fellépését tekintik.

A marxista történettudomány szerint a feudális korszak alsó határa a nyugatrómai birodalom, a legnagyobb rabszolgatartó állam bukása, az 5—6. sz., felső határa pedig az első nagy, győzelmes polgári forradalom, a 17. sz. közepén. Természetesen rá kell mutatnunk arra, hogy egy társadalmi formáció kialakulása és bukása még egy országon belül sem köthető egy évhez vagy évtizedhez, még kevésbé lehetséges ez egy egész kontinensen vagy éppen az egész világon, hiszen pl. Kínában a 3. sz. végét tekintjük a középkor kezdetének, Japánban a 4. sz. második felét stb.

A középkor felső határával kapcsolatban felmerülhet az az ellenvetés, hogy az első polgári forradalom, a németalföldi már a 16. sz. végén kitört, és győzelmet aratott, tehát már ez időtől kezdve él és virágzik egy nem feudális állam Európában. Ez a szabadságharc és forradalom azonban csak igen kicsiny területen győzött, s noha jelentősége nem lebecsülendő, nem gyakorolt a világ történetére olyan döntő hatást, mint az angol polgári forradalom, amelyet joggal tekintenek az újkor, a kapitalizmus kora kezdetének.

E korszak, az 5—17. sz., a feudalizmus kora — de csak a világ egy részén. Amerikában, Afrikában, Ausztráliában még a legtöbb nép az ősközösség állapotában él. Ázsia egyes területein is fejletlen társadalmi struktúrák léteznek e korszak jelentős részében.

Ezeket a különbségeket is igyekeztünk a könyvben érzékeltetni, noha természetesen elsősorban a fejlődés élén járó országokkal foglalkoztunk bővebben.

A FEUDÁLIS TÁRSADALMI REND ALAPVETŐ OSZTÁLYAI

A feudális, a hűbéri rend kialakulása az egyes területeken különböző módon ment végbe. Lényeges vonása azonban mindenütt az, hogy a szabad emberek nagy többsége függő viszonyba kerül, jobbágygyá válik, s különböző szolgáltatásokkal tartozik az uralkodó osztálynak, a feudális földesuraknak. Ahol az ókorban a rabszolgatartó rend volt az uralkodó, és nagy tömegű rabszolgát dolgoztattak, oda a benyomuló barbárok révén sok szabad közrendű került, s ezek lesüllyedéséből és a rabszolgák felemelkedéséből, a két csoport összevegyüléséből alakult ki a jobbágyság osztálya.

Már itt rá kell mutatnunk arra, hogy a társadalmi viszonyok, a szokások, jogok területén roppant tarkaság uralkodik e korban. Így minden megállapítás csak nagy általánosságban érvényes, és igen sok a kivétel. Ezt sohasem szabad e korszak történetének tanulmányozásánál szem elől tévesztenünk.

A feudális rendben a dolgozók túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozik, a föld az uralkodó osztály tagjainak tulajdona. Elméletben voltaképpen a királyé, aki azt különböző formákban az uralkodó osztály tagjainak juttatja. Általában szolgálatok, elsősorban katonáskodás fejében adományozza, gyakran nem örökre, hanem az adományozott életének tartamára. Ez az ún. beneficium. Idővel azonban az ilyen adomány a családon belül öröklődővé válik, a szolgálati kötelezettséggel együtt. Ez az ún. feudum, e korszak legáltalánosabb tulajdonformája.

A nagy feudális úr, aki sok és terjedelmes birtokkal rendelkezik, maga is tovább adományozza annak egyes részeit, bizonyos szolgálatokat, elsősorban hadiszolgálatot kívánva értük. Sokszor az általa adományban részesített is megteszi ezt, így kialakul a hűbéri lánc, a hűbérurakat összekötő láncolat, amelyben mindenki hűbéres (vazallus) és hűbérúr (senior) egyszerre, kivéve a királyt, aki a piramis csúcsán áll, s csak hűbérúr, és a legkisebb urakat, azokat a vazallusokat, akiknek nincs hűbéresük.

A feudális jog éles határt von az úri osztály tagjai és a parasztok között. Ugyanazért a bűnért a paraszt súlyosabban lakol, mint a nemes, az utóbbiakkal szemben megalázó testi fenyítést, csonkítást nem ír elő a törvény, míg a jobbágyra már kis vétségért is kegyetlenül sújt le a törvény keze.

A középkorban a dolgozók, a termelők túlnyomó többsége függő viszonyban élő paraszt, jobbágy. Kevés az olyan földműves, aki szabad és tulajdonosa földjének, tehát allodiummal rendelkezik. A jobbágy általában a földesúri tulajdon egy részét, egyik telkét birtokolja, s ezért szolgáltatásokkal tartozik seniorának: munkával (robottal), terményekkel és pénzzel. A középkor korai szakaszában a feudális járadék elsőnek említett formája, a robot játssza a főszerepet, később, a fejlődés folyamán ez Európa nyugati részében háttérbe szorul, a pénzjáradék az uralkodó. A robot igen sokféle lehetett: a jobbágyok művelték meg robotmunkában azt a birtokrészt, amelyet a földesúr saját kezelésében tartott (ez az ún. domaniális föld, major), részt vettek a várak, erődítések építésében, javításában, szállították a földesúr terményeit stb. Az ázsiai területeken a robotmunkának egész korszakunkban igen nagy szerepe volt, elsősorban olyan vidékeken, ahol öntözőműveket építettek és tartottak rendben, csatornákat ástak, vagy olyan védőműveket emeltek, mint a Kínai Fal.

A jobbágy el van látva földdel, és vannak munkaeszközei (szerszámai, állatai), így a földesúr a feudális járadékot csak gazdaságon kívüli kényszerrel tudja megszerezni. Ha a jobbágy nem akarja teljesíteni az úr követeléseit, az megbünteti: börtönbe zárhatja, testi fenyítésben részesítheti, vagy kivetheti telkéről. Az úrnak a parasztok kizsákmányolásában, fékentartásában — ha kell — rendelkezésére áll a feudális állam erőszakszervezete. A feudális jogrendszer rögzíti ezt az állapotot.

Noha a jobbágyok kötelezettségei, jogai tekintetében éppoly tarkaság figyelhető meg, mint sok más téren is a feudalizmus korában, nagyjából kétféle jobbágyi állapot különböztethető meg: az ún. szabad jobbágy, aki személyében szabad, csak telke után tartozik feudális járadékkal, és a szolgajobbágy (örökös jobbágy, servus, serf), aki nemcsak nevében őrizte meg a rabszolgaság emlékét, hanem állapotának sok vonásában is: személyében is függ urától, ura engedélye nélkül nem hagyhatja el földjét, tehát röghöz kötött, sok olyan kötelezettség terheli, amelytől a szabad jobbágy mentes.

A FEUDALIZMUS KORSZAKAI

A KORAI FEUDALIZMUS

A feudalizmus korai szakaszában a földesúri birtok szinte teljesen önellátó, a szükséges iparcikkek túlnyomó többségét is a birtokon állítják elő, az árucsere csak szórványos. A feudalizmus korszakára általában a természeti, naturális gazdálkodás jellemző, a munkamegosztás, az árucsere alacsony foka, a gazdasági önellátás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne nagyarányú fejlődés a termelés minden ágában.

Minthogy a paraszt el van látva termelőeszközökkel, saját gazdasága van, s munkájának, terményeinek csak egy részét sajátítja ki a földesúr, érdekelt abban, hogy többet termeljen, fejlessze eszközeit, munkamódszerét. Mindez azt jelenti, hogy — a

népvándorlás korának a nagy változásokkal együtt járó átmeneti hanyatlása után — már a feudalizmus első szakaszában, kialakulása idején nagymértékben fejlődnek a termelőeszközök. Már korán elterjed a vasalkatrészes, nehéz, kerekes eke és a patkó használata, az újfajta fogatolás, majd később a trágyázás, a háromnyomásos gazdálkodás. Hogy új termőföldet nyerjenek, erdőket irtanak, mocsarakat csapolnak le; az állattenyésztésben is jelentős eredményeket érnek el.

E korai szakaszban az államok még igen laza képződmények, az uralkodó csak átmenetileg tud nagyobb területeket valóban uralma alá hajtani — mint például Nagy Károly —, általában inkább csak névleges a hatalma. A termelőerők fejletlensége, a birtokok önellátása következtében, a gazdasági kapcsolatok hiánya folytán minden nagyobb feudális úr voltaképpen király a maga birtokán, mert nemcsak a föld a tulajdona, hanem bíráskodik, haderővel rendelkezik, adót vet ki és hajt be, pénzt veret stb. Vetélytársaival, szomszédaival gyakran háborúskodik.

A FEUDALIZMUS VIRÁGKORA

A mezőgazdaság és a falusi ipar fejlődése következtében az ókorinál magasabb szinten válik lehetővé az, hogy egyesek idejük legnagyobb részében iparcikkek termelésével foglalkozzanak, s kialakuljanak a túlnyomóan ipart és kereskedelmet űző lakosokból álló városok. Ez a döntő változás Európában a 11—12. sz.-ban következik be, ekkor kezdődik a feudalizmus virágkora, amely a 15. sz. végéig tart. Az ipar, kereskedelem, tudomány, művészet nagy lendülettel halad előre, az árucsere egyre élénkebb, új találmányok születnek. Jelentősen fejlődik a mezőgazdaság is, tovább folyik az erdőirtás, a csatornázás, a szőlőművelés egyre nagyobb területeken terjed el, stb.

E korszakban az európai uralkodó osztály körében kialakul a lovagi rend, a lovagság intézménye, a maga sajátos hadviselési módjával, szokásaival, sajátos kultúrájával, költészetével. Ázsia egyes területein hasonló jelenségeket figyelhetünk meg, ha némileg eltérő időben is, így pl. Japánban a 12. sz. végétől a 17. sz.-ig tart a szamurájok kora.

A városi kézműves a saját kis műhelyében dolgozik, saját kéziszerszámával. Rendszerint valóságos művésze mesterségének. Ez szükséges is, mert e korban, amikor minden parasztgazdaság és úri birtok maga is előállít iparcikkeket, a kézművestől csak olyasmit vásárolnak, amelyet otthon nem tudnak elkészíteni: tehát vagy különleges anyagból készül, vagy különlegesen jó minőségű.

A kézművesmester egy-két segédet és inast tart, akik hosszú tanulóidő és több vizsga letétele, remekmű elkészítése után maguk is mesterré válnak, műhelyt nyitnak.

Egy városon belül az azonos iparágak mesterei céhekbe tömörülnek. A céh védi tagjait a céhen kívüli iparosok, a kontárok ellen és más városok iparosai ellen. Ellenőrzi az áruk minőségét is, ez a céhek virágzása idején elősegíti a jobb munkamódszerek elterjedését. A céh élén az atyamester áll.

A céhek idővel részt követelnek a városok kormányzásából is, ez irányú harcukat sokszor eredmény koronázza.

Idővel a céhek csak a mesterek fiait, vejeit veszik fel tagjaik közé, a többi legény elől elzárják az önálló műhely nyitásának útját. Ugyanúgy elzárkóznak az újítások, új módszerek elől is, megmerevednek, és a technikai fejlődés akadályozói lesznek.

A 11—15. sz.-ban kétségtelenül javul a jobbágyság helyzete: a szolgajobbágyi állapot általában megszűnik, a jobbágy szabadon költözhet, a robot háttérbe szorul, és növekszik a terményjáradék és főleg a pénzjáradék jelentősége; ez előnyös a termelésre, a gazdaságok fejlődésére. A paraszt helyzetét sok helyütt jogszabályok rögzítik, védik a földesúr önkényével szemben. E nagyarányú javulásban a gazdasági tényezőkön kívül fontos szerepet játszik a parasztság osztályharca.

A parasztság harca a feudális urak ellen a korai századokban főleg csak helyi jellegű felkelésekben és a jobbágyok szökésében nyilvánult meg. A feudalizmus virágkorában azonban már nagy erejű, robbanásszerű parasztfelkelésekről hallunk. Ezek rendszerint vereséggel és véres megtorlással végződnek. A parasztság nem látja világosan helyzetét, nem tudja felmérni erőit. Elsősorban a gazdasági kapcsolatok hiánya s a közlekedés fejletlensége, a vidékenként, sőt sokszor falvanként eltérő gazdasági helyzet és kizsákmányolási fok, továbbá a célok tisztázatlansága következtében, de más okok miatt is nagyobb vidékek parasztsága többnyire képtelen tartósan összefogni s együttes akciókat végrehajtani. Emellett a parasztok általában nem értenek a hadviseléshez, fegyverforgatáshoz is csak kevéssé. Ahhoz, hogy harcuk eredményes legyen, szükséges, hogy a fejlettebb városi lakosság összefogja, szervezze, vezesse őket.

A városok egy-egy feudális úr területén alakulnak ki. Erősödése, növekedése közben sok város összeütközésbe került seniorával; e kommunaharcok során a városok rendszerint szövetségesre lel-

tek az uralkodóban, és számottevő előnyöket vívnak ki maguknak, némelyik szinte teljesen független városköztársasággá emelkedik.
A város falain belül azonban nem honol béke, ott is folyvást dúl az osztályok, rétegek közötti harc. A városi előkelők, a patríciusok uralma ellen gyakran felkel a többi lakos, a céhek vezetésével. De a céhmesterek csak ilyen időszakokban tudják maguk mögött a városi szegényeket, a plebejusokat s később a bérmunkásokat. Számos alkalommal a plebejusok nemcsak a városi előkelők, hanem a céhmesterek ellen is harcolnak.
Ezek a városon belüli ellentétek is okai többek között annak, hogy a városok nem állnak a parasztfelkelések élére, nem vezetik, nem szervezik azokat, csak ritkán, átmenetileg szövetkeznek a parasztokkal. A városok lakói ilyenkor felhasználják a föld népét a maguk céljai érdekében, s azután cserbenhagyják szövetségesüket. Csupán a svájci városok és parasztok viszik győzelemre ügyüket; a középkor végén pedig a parasztságra támaszkodva, azt vezetve győz a polgárság a németalföldi és az angol forradalomban.
A gazdasági fejlődés és a paraszti és városi lakosok egyre erősödő osztályharca következtében növekszik a központi hatalom, a király szerepe. A városok támogatják az uralkodó megerősödését, az uralkodó pedig támogatja a városokat a feudális nagyurak ellen. Kialakulnak egyes központi hivatalok, a király irányítása alatt álló hadsereg, az egész ország területén egységes jog uralkodik a régebbi tarkaság helyett, csak a király verethet pénzt stb. Mindez elősegíti a gazdasági fejlődést, és bár a nagyobb feudális urak jogait korlátozza a központi hatalom, a feudális uralkodó osztály számára is nélkülözhetetlen e változás, mert csak ilyen módon tudja féken tartani a parasztokat és polgárokat, s behajtani tőlük a feudális járadékot.
Sok helyütt a külső támadás elleni védekezés szükségessége vagy hódítási törekvések erősítik a királyi hatalmat.
A központi hatalom erősödése természetesen nem egyenes vonalú fejlődés. Időnként a feudális nagyurak szinte teljesen önállósulnak, a központi hatalom háttérbe szorul, feudális anarchia dúl, sőt az ország tartósan kisebb részekre, fejedelemségekre tagolódik. Egyes országok történetében az erős királyi hatalom és a feudális széttagoltság korszakai többször váltogatják egymást. Az európai területek egy része pedig különböző gazdasági és politikai okok következtében az egész középkoron át megmarad a széttagoltság állapotában.
Több államban a központi hatalom megerősödése idején kialakul a rendi gyűlés, a parlament. Ezen rendszerint az uralkodó osztály egyházi és világi tagjain kívül részt vesznek a városok küldöttei is; a parasztság azonban a legtöbb európai országban kívül reked ezeken a gyűléseken, nem tud beleszólni az ott folyó tanácskozásokba.

A FEUDALIZMUS HANYATLÁSA ÉS A KAPITALIZMUS KIALAKULÁSA

A 15. sz. végétől az európai gazdasági fejlődés és a nagy földrajzi fölfedezések következtében a feudalizmus új szakasza kezdődik, a végső: a feudalizmus hanyatlásának, a kapitalizmus kialakulásának korszaka.
A földrajzi felfedezéseket a technika és tudomány fejlődése és az európai termelés nyersanyaggal és piaccal való ellátásának igénye tette lehetővé és szükségessé. Nyomukban mélyenjáró változások születtek. Az Európába beáramló rablott vagy az indiánok kényszermunkájával megszerzett olcsó nemesfém teljesen megváltoztatta az árakat, valóságos „árforradalom" következett be, amely súlyosan érintette a kistermelőket, de igen kedvezően hatott a nagy földesurak és a nagyobb ipari és kereskedelmi vállalkozók bizonyos csoportjára; ilyen módon tehát elősegítette a kapitalizmus fejlődését.
Európa népességének nagyarányú megnövekedése mellett a felfedezések is szerepet játszottak abban, hogy az európai ipar struktúrája mindjobban megváltozott. Az újonnan felfedezett területeken sok árura volt szükség. Ezek termelésére a kis kézművesek műhelyei, ahol 3—4 embert foglalkoztattak, s aprólékos, lassú kézi munkával valóságos iparművészeti remekeket alkottak, nem voltak alkalmasak. A zsoldos hadseregek kialakulása, az európai nagy háborúk is növelték az iparcikk-szükségletet. Így előtérbe nyomult a nagyobb termelésre képes manufaktúra.
Manufaktúrák már a 15. sz. előtt is működtek Európa egyes részein, elsősorban szövőipariak. Különösen Flandriában és Itáliában volt elterjedve az ún. háziipari v. kiadási rendszer. A vállalkozó az általa beszerzett nyersanyagot otthon dolgozó férfiaknak és nőknek adta oda megmunkálásra; a dolgozók ekkor már voltaképpen bérmunkások (szétszórt manufaktúra). Az ilyen vállalkozó rendszerint emellett nagyobb műhelyt is alakított ki, bizonyos munkafolyamatokat ott végeztetett el az általa oda tömörített bérmunkásokkal. Más vállalkozók min-

den munkafolyamatot saját műhelyükben végeztettek el bérmunkásokkal (központosított manufaktúra).

A manufaktúrában, amelyben 10—20 ember dolgozik, már jelentős a munkamegosztás (ellentétben a kis kézműves műhelyével, ahol a kézműves rendszerint minden munkálatot maga végez egy-egy munkadarabon), de a technika még a régi kézműves technika, gépeket tulajdonképpen nem alkalmaznak. Az ilyen üzemekben vagy különböző szakmájú munkásokat foglalkoztatnak, akik egymás után, a szükséges sorrendben végzik el a munkálatokat, vagy azonos szakmájúakat, akiknek mindegyike a munkának egy-egy részletét végzi el.

A manufaktúrák sokkal gyorsabban, olcsóbban, szervezettebben és nagyobb tömegben termelnek, mint a kis kézművesek, s az utóbbiak közül egyre több megy tönkre.

A manufaktúrákban kialakult munkamegosztás, specializálódás stb. idővel odavezet, hogy egyre több új gépet találnak fel és alkalmaznak.

A rohamosan fejlődő manufaktúráknak sok nyersanyagra és sok munkaerőre volt szükségük. Ezekhez az ún. eredeti tőkefelhalmozás révén jutottak. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a nyugat-európai országokban a 16—17. sz.-ban ment végbe, a legkövetkezetesebben és legalaposabban Angliában.

Az eredeti tőkefelhalmozás a tőkés termelési mód kialakulásának előtörténete. A paraszti földeket erőszakos módon kisajátították a földesurak, és többnyire juhlegelőkké tették, a kisparaszti gazdaságok sokasága szűnt meg. A falu lakosai közül a nagybirtok csak keveset alkalmazott bérmunkásnak. A földjeikről elűzött parasztok csavargókká váltak, az állam véres törvényeket hozott ellenük, hogy bekényszerítse őket a bérmunka akkor szörnyű körülményei közé (napi 14—16, sőt 18 órát dolgoztak, roppant nehéz munkát végezve, éhbérért); gyakran pedig semmiféle munkalehetőség sem kínálkozott e szerencsétlenek számára. Ugyanilyen sors várt azokra a kézművesekre is, akik — főként a manufaktúrák konkurrenciája következtében — tönkrementek.

A kistermelők megfosztása munkaeszközeiktől, a nincstelen dolgozók nagy tömegeinek felhalmozódása az egyik oldalon — a másik oldalon nagy vagyonok felhalmozódása egyesek kezén, nagy földbirtokok, nagy pénztőke. Ennek a polarizációnak szükségszerűen meg kellett történnie ahhoz, hogy kialakuljon a tőkés társadalmi rendszer.

Míg Nyugat-Európában nagy arányokat ölt a parasztság földtől való megfosztása, elűzése földjéről, Közép- és Kelet-Európában, nagyjából az Elba vonalától keletre, más, mélyenjáró változás figyelhető meg. Míg a 15. sz.-ig a parasztság helyzete e területen is javult, most megtiltják szabad költözését, fokozzák a robotot, a földesúr saját kezelésben levő majorsági földjén végzendő munkát. Ez az ún. második jobbágyság. Kialakulásában döntő szerepet játszott az, hogy Nyugat-Európában megnőtt a gabona és egyéb mezőgazdasági termék iránti kereslet, s a kelet-európai földesurak csak ilyen módon tudtak saját kezelésű földjeiken nagyobb arányú gabonatermelést folytatni, s nagyobb mennyiségű mezőgazdasági cikket a nyugat-európai piacokra juttatni.

A feudalizmus utolsó szakaszában nagy változáson megy keresztül a feudális állam is. Több országban kialakul az abszolút monarchia: a királyi hatalom legyőzi minden ellenfelét, vetélytársát, magasan föléjük kerül. Nemegyszer ki is irtja az önállóságra törekvő feudális nagyurakat. Központi hivatalokat szervez, ellenőrzése alá vonja a helyi hatóságokat; a hivatalokban polgári tisztviselőket alkalmaz; állandó hadsereget tart fenn a külső és belső ellenség ellen s nem utolsósorban a dolgozó osztályok fékentartására; nagy adókat szed, pártolja az ipart, a kereskedelmet. Látszólag osztályok feletti, de kétségtelenül a feudális uralkodó osztály állama, s noha elősegíti a kapitalizmus fejlődését, pártolja a polgárságot — végső soron mindezt a nemesség érdekében teszi, amely ebben az időben már csak ilyen módon tud uralmon maradni.

A VALLÁSOK SZEREPE

A középkorban több vallás régebben soha nem látott mértékben elterjedt (buddhizmus, konfucianizmus, hinduizmus stb.). Különleges és igen jelentős szerep jutott a vallások között az iszlámnak és a kereszténységnek. Az előbbi az arab törzsek összefogásában, az arab hódítások ideológiai alátámasztásában játszott döntő fontosságú szerepet, Európában pedig a keresztény vallás szervezete, az egyház „a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője lett" (Engels).

A keresztény egyház azt hirdette, hogy a feudális rend Istentől elrendelt, megváltoztathatatlan, a köznép kötelessége, hogy engedelmeskedjék urainak, és türelemmel, alázatosan viselje nehéz sorsát. Mint-

hogy a keresztény vallás és az egyház volt a fennálló rend szentesítője és legfőbb támasza, világos, hogy „a feudalizmus elleni minden általánosan megfogalmazott támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia, s valamennyi forradalmi irányú társadalmi és politikai tannak egyszersmind és túlnyomóan vallási eretnekségnek kellett lennie. Ahhoz, hogy a fennálló társadalmi viszonyokhoz hozzányúlhassanak, előbb meg kellett fosztani azokat dicsfényüktől." (Engels)

A keresztény egyház és vallás bizonyos tanításaival, gyakorlatával szembeforduló, ún. eretnekmozgalmak tehát azzal, hogy az egyháztól elszakadtak, hogy azt támadták, voltaképpen a fennálló, feudális rendet támadták, s mint ilyenek, rendkívül jelentősek. A feudalizmus elleni felkelések gyakran eretnek tanok lobogója alatt folytak, s hiába volt minden prédikáció, büntetés, erőszak, hiába indítottak az eretnekek ellen keresztes hadjáratokat, hiába szervezték meg az eretneküldöző törvényszéket, az inkvizíciót, ezek az egyházellenes, antifeudális mozgalmak egyre erősebbek lettek.

A keleti, ortodox egyház a 11. sz.-ban elszakadt a római pápa vezette egyházi szervezettől. Ez súlyos csapást jelentett nemcsak a nyugati, hanem a keleti kereszténységre is, és mindkettőt nagymértékben meggyengítette. Több ízben tettek kísérletet az ellentétek elsimítására, de ezek mindig zátonyra futottak.

A 16. sz.-ban még nehezebb helyzetbe került a nyugati egyház a lutheri és kálvini tanok elterjedése, a reformáció következtében. E mozgalom a polgárság első nagy támadása volt a feudalizmus ellen, s alaposan meggyengítette a feudalizmus fő védőbástyáját, kivonta hatalma alól Európa területének tekintélyes részét. A 16. sz. végén pedig a reformáció lett a németalföldi győzelmes szabadságharc és forradalom harci lobogója.

Az eretnekségek, heterodox vallási irányzatok a mohamedán vallás elterjedési területén is a keresztény eretnekségekhez hasonló szerepet játszottak. Nem sokkal a vallásalapító Mohamed halála után a mohamedánok jelentős csoportja, a siiták szembefordultak az ún. szunnitákkal, a kalifa személye és más okok miatt. Alapvető dogmatikai eltérés ugyan nem volt közöttük, de a siiták nem fogadták el a szunnát, a Mohamed és tanítványainak életéről, tanításairól szóló hagyomány 9. sz.-ban leírt gyűjteményét, amelyet a Koránhoz csatoltak. A két csoport véres harcokat vívott egymással, s egyes országokban hol az egyik, hol a másik irányzat győzedelmeskedett. Más vallási irányzatok is támadtak mind a siitákon, mind a szunnitákon belül, s nemegyszer nagy politikai jelentőségre tettek szert.

A középkorhoz már századok óta szinte elválaszthatatlanul hozzátapadt a „sötét" jelző. Nincs kétségünk afelől, hogy az olvasó e könyv áttanulmányozása után határozottan elutasítja ezt a jelzőt.

KULCSÁR ZSUZSANNA

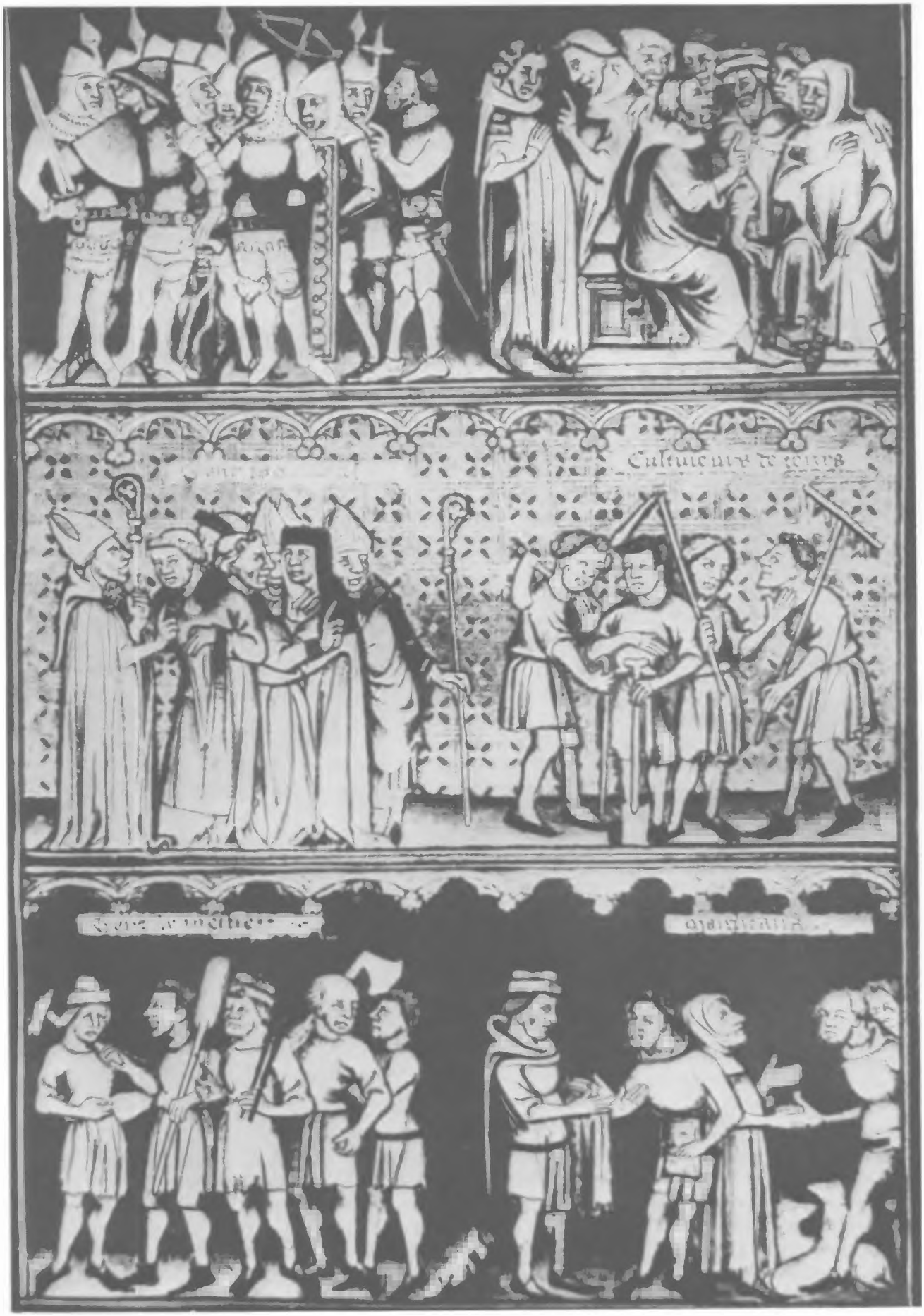

A középkori társadalom tagozódása — ahogyan a kor embere látta

A zadari csodálatos szépségű Szent Donát-templom (1) és az 5—10. sz. sok más európai temploma, palotája egy kissé jelkép is. Régebbi, ókori épület helyén emelték úgy, hogy a romokat el sem takarították, az egymás hegyén-hátán heverő oszlopok fölé húzták fel a vastag, erős falakat. Jelképek az ilyen építmények, mert az 5—10. sz.-ban az ókori világ romjain új Európa épült fel. Sok új nép került kapcsolatba a történelem színpadán régebben szereplő népekkel, s ezeknél is megszületnek az írott történelmi emlékek. Új államok keletkeznek, új nyelvek. És ami a legfontosabb, a régi rabszolgatartó rendet új társadalom váltja fel: a feudális, hűbéri rend.

Ebben a társadalomban a dolgozó nép zöme már nem rabszolga, hanem jobbágy. A jobbágy, ha nem is teljesen szabad, sokkal jobb helyzetben van mind gazdasági, mind jogi tekintetben, mint a rabszolga. El van látva földdel — ha az nem is az ő tulajdona —, vannak állatai, eszközei. Munkaideje egy részét a földesúr rendelkezésére kell bocsátania mint robotot, saját gazdaságában végzett munkájából pedig terményekben vagy pénzben adót kell a földesúrnak lerónia. De mindemellett — s ez nagy jelentőségű — érdekelve van a termelésben, a technika fejlesztésében. Egész Európában erdőket irtanak, mocsarakat csapolnak le, egyre újabb területeket vesznek művelés alá. Elterjedt a vasalkatrészes, nehéz, kerekes eke használata, vízimalmokat építenek, a lovakat patkolják, az igavonó állatokat jobban fogatolják; fejlődik, javul a termelésnek szinte minden ága, de a feudalizmus egész korszakában még a naturális, a terménygazdálkodás az uralkodó Európában. A feudális nagybirtok önellátó, csaknem mindent maga termel, amire szüksége van, iparcikkeket is. A kereskedelem legfeljebb fémet vagy fémtárgyakat közvetít olyan helyekre, ahol ezeket nem tudják előállítani, továbbá távoli, keleti vidékek fűszereit, luxuscikkeit a gazdagoknak.

Lassanként azonban a termelés fejlődése következtében az ipar kezd különválni a mezőgazdaságtól, kialakulnak a városok, az ipar és kereskedelem központjai, fejlődik az árutermelés.

Az uralkodó osztály tagjait, a feudális földesurakat a hűbéri lánc, a hűbéri viszony kapcsolja össze. A hűbéres bizonyos szolgálatokkal, elsősorban katonai szolgálattal tartozik urának. A feudális urakat a jobbágyoktól nemcsak vagyoni helyzetük, hanem jogi kiváltságaik is megkülönböztetik. A kiváltságok, és részben a birtokok is, öröklődők, mint ahogy a jobbágyi állapot is.

Az új rend ideológiája a keresztény vallás. A papság, a mindjobban megszerveződő egyház, élén a római püspökkel, a pápával, nagy szerepet játszik a feudalizmus kiépítésében és fenntartásában. Az egyház terjedelmes birtokokra tesz szert, a papság a feudális uralkodó osztály része, s még nagyobb kiváltságokkal rendelkezik, mint a világi urak.

Az egyház legerősebb támaszai a szerzetesek.

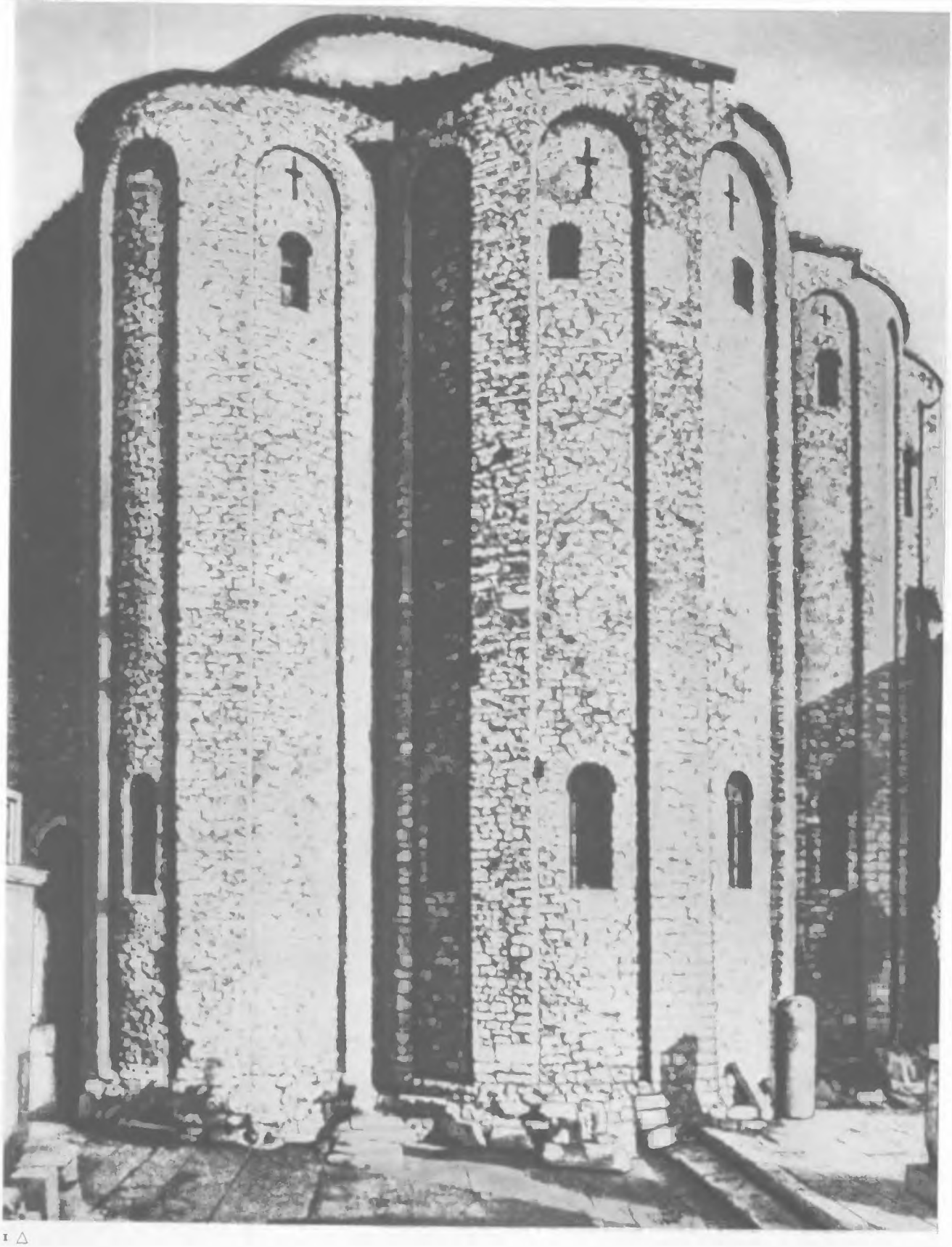

I △

1 △

A 6. sz. elején egy szent életű remete, Benedek (1) Itáliában megalapította Monte Cassino kolostorát (2), s megírta a szerzetesi élet szabályzatát (3), amely nemcsak a Benedek-rend, hanem (némi módosítással) más, későbbi szerzetesi közösségek életének is alaptörvénye lett.

I. (Nagy) Gergely pápának (†604) (7) a nagy kolostoralapítóról írott életrajzából tudjuk, hogy Benedeknek számtalan csodatettet tulajdonítottak: így pl. gyógyíthatatlan betegeket gyógyított meg (4), halála után megjelent két társának, és megmutatta az utat, amelyen az égbe ment (5), stb.

SZENT BENEDEK ÉS AZ ELSŐ KOLOSTOROK NYUGATON

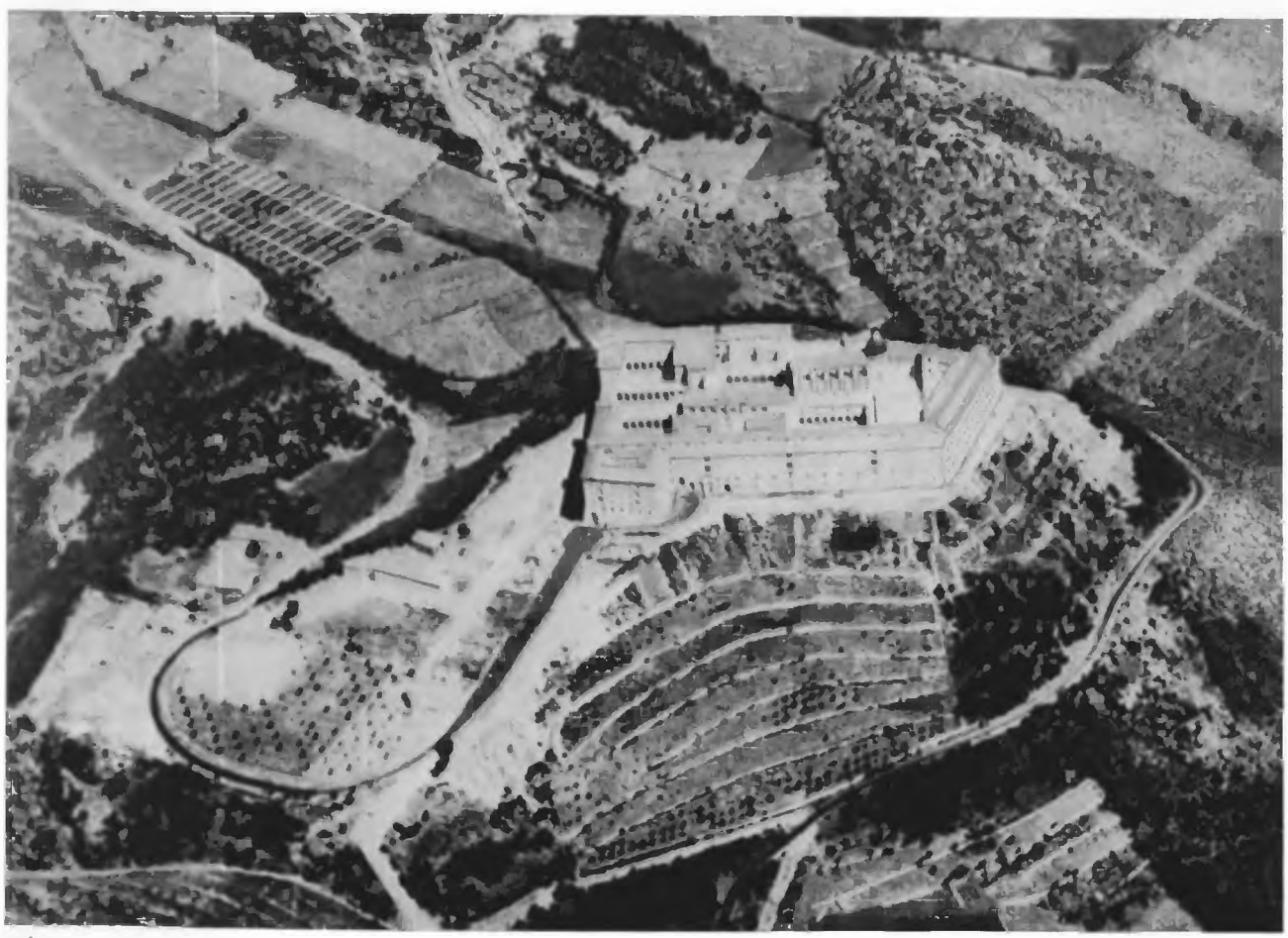

2 △

I. Gergely pápa, „Isten szolgáinak szolgája" ügyes diplomataként vezette az egyház és Itália ügyeit. Jó viszonyban volt a bizánci udvarral, az ariánus longobárdokkal, a frankok és más népek vezető rétegével. Missziókat küldött szét a keresztény hit terjesztésére, ereklyéket ajándékozott templomoknak, kolostoroknak, nagy gondot fordított a szertartásokra, egy *Antiphonarium*ban összegyűjtette az egyszólamú keresztény egyházi zenét (gregorián ének). Ugyanez idő tájt Sevillai Izidor (kb. 560–636) enciklopédiájában összefoglalja a korabeli ismereteket.

3 △

4 △

5 △

Kolostor irószobája (6) △

7
▷

Hamarosan a szerzetesek lettek mind Keleten, mind Nyugaton az egyház hatalmi törekvéseinek legjelentősebb harcosai.
A bencések eleinte zordon hegyek között húzódtak meg. Idővel kiterjedt birtokokat kaptak vagy szereztek, sok jobbággyal. Földjeiket nagy gonddal művelték, igazgatták, jobban, mint a világi nagyurak, sok helyütt ők tanították a népet a földművelésre vagy újabb, jobb művelési módokra.

„MEGSZELÍDÜLVE HAJTSD MEG FEJED...

...imádd, amit eddig felgyújtottál, gyújtsd fel, amit eddig imádtál!" A krónikaíró Tours-i Gergely szerint e szavakkal fordult Szent Remigius püspök Klodvighoz, amikor megkeresztelte. (1) A Merovingok nemzetségéből származó Klodvig frank törzsfő, miután valamennyi vetélytársát eltette az útból, népének egyedüli uralkodója lett. 486-ban legyőzte Gallia utolsó római helytartóját, Syagriust, majd az alemannokat. A többi germán néppel és törzzsel ellentétben nem Arius, hanem Athanasius hitvallásának (vö. 243. l.) követőihez csatlakozott, s ezzel elnyerte a római egyház támogatását.

Klodvig utódai a hóditó harcok során megnövekedett tartományaikon mint családi birtokon megosztoztak. Három rész alakult így ki: keleten Austria (Austrasia) Metzcel és Reimsszel, nyugaton Neustria Párizzsal és Soissons-nal, továbbá Burgundia. Az egyes részek királyai szinte állandóan ellenségeskedtek. A Merovingok családi története véres drámák, sötét gonosztettek, csalások, esküszegések sorozata. „Gonoszak voltak a férfiaik, még gonoszabbak az asszonyaik."

Még Klodvig életében állították össze a száli törvénykönyvet *(Lex Salica)*, amelyhez a 8. sz.-ig újabb kiegészítéseket csatoltak. A többi (longobárd, burgund stb.) „barbár törvényekhez" hasonlóan ez a szokásjoggyűjtemény is világot vet a korabeli társadalomra, a faluközösségre, a törzsi-nemzetségi szervezet bomlására, a vagyoni rétegződés kezdeteire.

◁ Klodvig megkoronázása (2)

3 △

Dagobert és Szent Omer püspök († 670 k.) (4) △

A Gladbachnál végzett ásatások megmutatták, milyen településekben laktak a frankok. (3) A sírokban talált leletek s az írásos emlékek is arról tanúskodnak, hogy a jelentős birtokokkal, kísérettel és rabszolgákkal rendelkező előkelők mellett a többség olyan szabadokból állt, akiknek volt saját házuk, földjük s esetleg szolgáik is, de részt vettek a mezei munkában, sőt földjüket többnyire családjukkal együtt maguk művelték. Mind több szabad frank került függőségbe valamelyik előkelőtől, katonai és egyéb szolgálattal vagy terményszolgáltatással stb. tartozott urának. Az előkelők a dinasztikus harcok és hódító hadjáratok folyamán egyre több birtokra, egyre nagyobb kíséretre és egyre több szolgára tettek szert, mindjobban érvényesítették hatalmukat a királlyal szemben; a leghatalmasabb közülük: a majordomus (udvarnagy) lassanként háttérbe szorítja a királyt, aki csupán báb a kezében.

Dagobert alatt Austria majordomusa, Pippin a metzi püspök, Arnulf támogatásával megerősíti a királyi hatalmat.

7. sz.-i ékszer (5) △

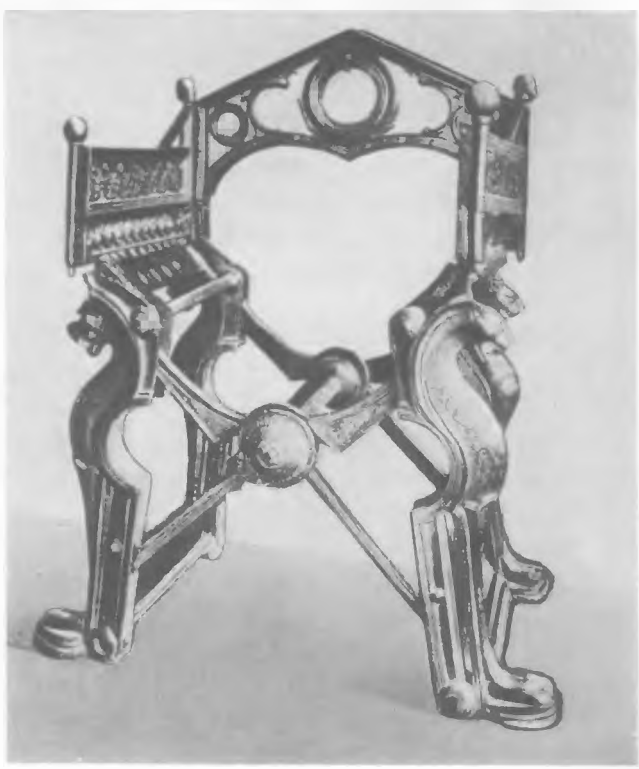

Az ún. Dagobert-trón, a valóságban római magas rangú tisztviselő székének (curulisi szék) mása (6) ▷

Pippin és Arnulf családjából, a Karoling-családból származott az a Martell Károly, aki mint az egész frank állam majordomusa legyőzte a nyugati gót államot megsemmisítő és a frank államot hasonló sorssal fenyegető arabokat.

Kehely a 6. sz.-ból (7) △

Előkelő germán úr gazdasága (8) ▷

10 ▽

△
Előkelő nyugati gót úr római mintára készült kocsijában (9)

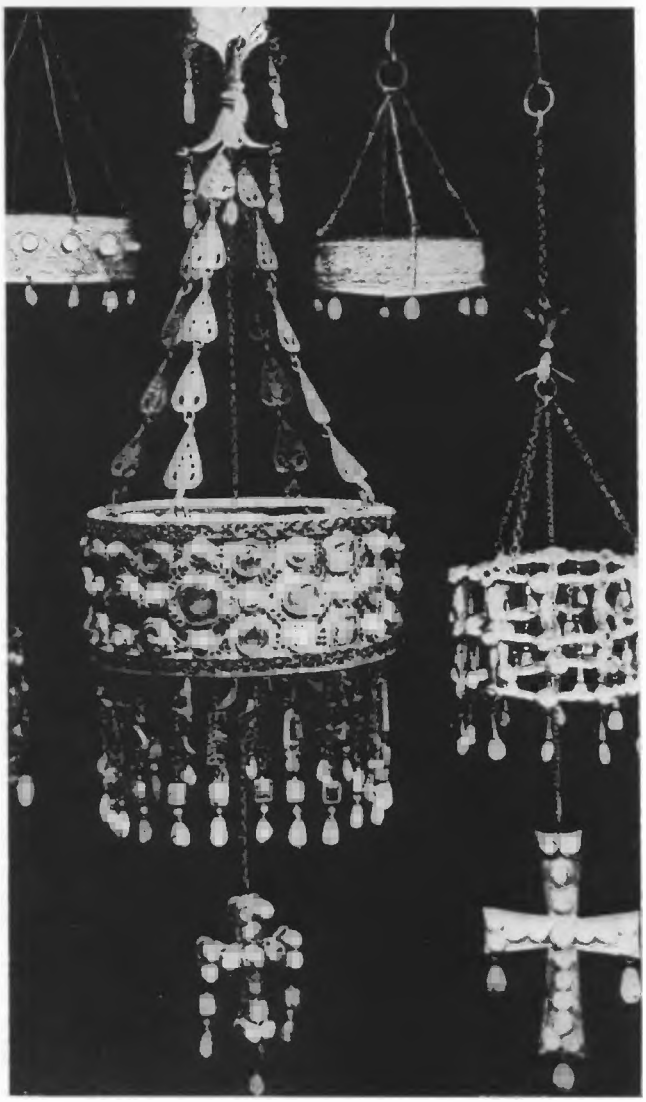

A Merovingok már korán összeütközésbe kerültek a nyugati gótokkal, akik Dél-Galliában és a Pireneusi-félszigeten alkottak államot. Előkelőik nagy birtokokat szereztek, és átvették a római előkelők szokásait.

A nyugati gótok ariánus keresztények lettek. Királyaik jámborságának emlékei ezek a fogadalmi koronák, amelyeket templomoknak adományoztak. (10) 587-ben azonban Rekkared nyugati gót király áttér a katolikus vallásra. A Merovingok a 6. sz. elején elragadják a nyugati gót államnak a Pireneusoktól északra fekvő birtokait.

Hagia Szophia temploma (1) △

RÓMA ÖRÖKÖSE

Justinianus politikája (l. 249. l.) kimerítette a bizánci állam erőit. Utódai alatt szinte egyszerre érték a császárságot az avarok, perzsák, szlávok, majd később az arabok súlyos támadásai; területe erősen csökkent, szinte kizárólag a görögök lakta vidékekre korlátozódott. A szlávok elárasztották a dunai tartományokat, s noha elismerték a birodalom fennhatóságát, voltaképpen önállóan éltek. Hasonló szerepet játszanak itt, mint a germánok a nyugatrómai birodalom területén: faluközösséget alkotó szabad parasztokként döntő tényezők a rabszolgatartó rend megszűnésében s az új, feudális társadalom kialakulásában. A szabad parasztok számának növekedésével megnőtt az adófizetők tábora. A hadsereg gerincét a 7. sz.-tól a sztratióták, az államtól kapott birtokokon gazdálkodó parasztkatonák alkották. A birodalmat kerületekre (théma) osztották, élén a helytartóval (sztratégosz), aki a helyi nagybirtokosok közül került ki.

A birodalom védelmének fontos eszköze az erős hajóhad (2) ▷

3 △

4 ▽

E nagyarányú változások ellenére a keletrómai birodalomban sokáig nagyon erősek a római hagyományok, a rabszolgatartó rend maradványai, az antik intézmények.

A fővárost, Konstantinápolyt továbbra is a világ első városának tekintik mind a birodalom lakói, mind pedig a birodalmat támadó, oda benyomuló népek. A Nagy Konstantin alapította város nagyságát, szépségét nemcsak a krónikák, hanem az ásatások is mutatják. Ezek alapján rekonstruálták a tudósok az „Arany Bizánc" képét. (3) A város szíve a császári palota (4), ahol a keleti uralkodókat körülvevő pompa és a szertartások szigorú rendje fejezi ki, hogy az uralkodó személye szent. A császár kezében összpontosul — ha sokszor csak elméletben is — az egyházi és a világi hatalom: nemcsak császár, hanem pápa is (cezaropapizmus). Persze, ez a hatalom időnként alaposan meggyöngül, a császár valamely párt vagy nagyúr hatalmába kerül, s noha személye a törvények szerint „szent és sérthetetlen", nemegyszer esik áldozatul felkelésnek vagy udvari intrikának. A bizánci uralkodók közül sok végzi erőszakos halállal vagy megvakítva, megcsonkítva — kolostorban.

◁ Zsinat a császár jelenlétében (5)

A keletrómai birodalom régóta folyó küzdelme a perzsa királyokkal, a Szaszanidákkal, tovább tart. Mindkét oldal igyekszik szövetségeseket, támogatókat szerezni. A bizánci birodalom különösen a Feketetengertől északra lakó lovasnomád népek katonai szövetséget törekedett elnyerni, nagy összegű sarcok fizetésével és e népek törzsfőnökeinek, fejedelmeinek magas rangra emelésével. A Szaszanidák államának más ellenfelekkel is küzdeniük kellett. A 6. sz. közepén, a nyugati türkökkel szövetségben, Koszro Anosarvan heves harcokban legyőzte a fehér hunokat (heftalitákat). II. Koszro Parvez elfoglalta Örményországot, Szíriát, Mezopotámiát, Egyiptomot, bevette Damaszkuszt, Jeruzsálemet (614), de rövidesen Herakleiosz bizánci császár vereséget mért a perzsákra, majd pedig 641-ben az arab seregek szétzúzták a Szaszanida-birodalmat.

Az ősi perzsa vallás (vö. 131. l.) tovább él, de terjed a nesztoriánus kereszténység is, amely szerint Krisztusban két személy van: egy isteni és egy emberi. Az arab hódítás után az iszlám erőszakosan térített, az ősi vallás hívei, ha nem akartak mohamedánná lenni, elmenekültek (parszik).

Szaszanida-palota romjai a régi perzsa főváros, Ktésziphón területén (1) ◁

A RÉGI VETÉLYTÁRS: A SZASZANIDA-BIRODALOM

Szaszanida-király, 6—7. sz. (2) △

Perzsa oltár (3) ▷

KÉPROMBOLÓK — KÉPTISZTELŐK

Bizánci harcosok egy templom bejáratánál (1) △

Az egyház hatalmának visszaszorítását, birtokainak megnyirbálását, a kolostorok és szerzetesek nagy számának csökkentését, a császári hatalom növelését célozta s az arab—keleti hatás érvényre jutását jelentette III. Leó ún. képromboló rendelete (730), amely a bizánci birodalom területén eltiltotta a szentképek, ikonok tiszteletét, s megparancsolta elpusztításukat. (Az ikonok ugyanis nagy befolyást biztosítottak a papságnak.) III. Leó utóda elrendelte a kolostori birtokok elkobzását, s azokat részben sztratiótáknak (l. 269. l.), részben pedig arisztokratáknak adományozták. A képtisztelet eltiltása erősen rontotta Bizánc viszonyát a pápával.

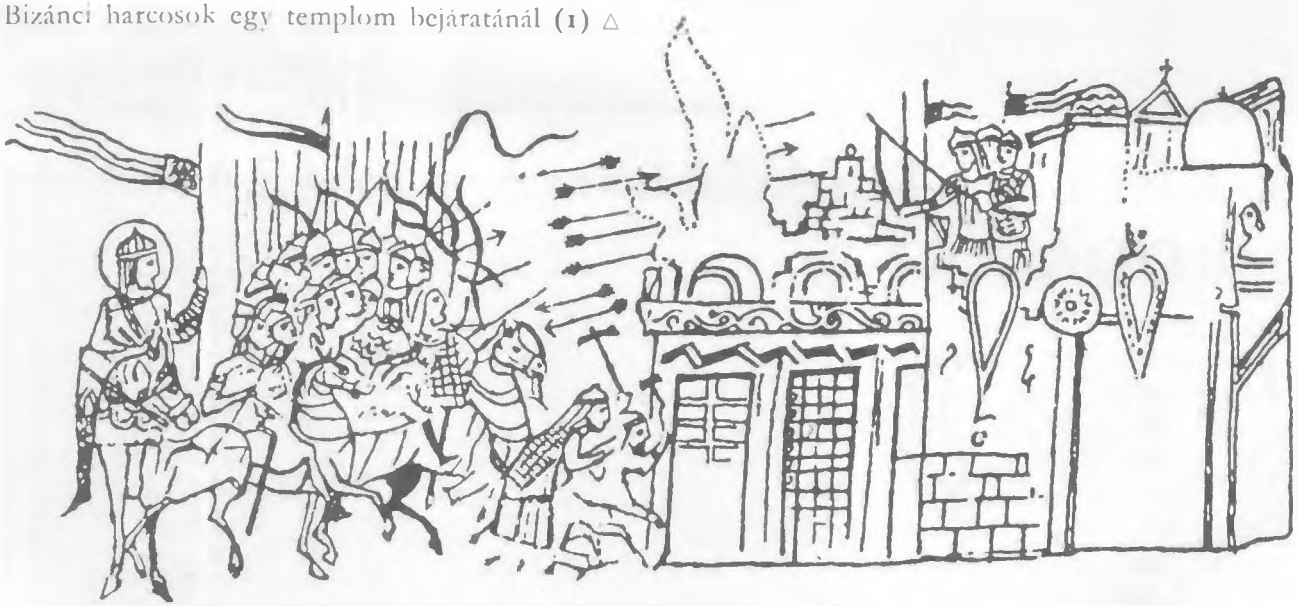

2 △

3 ▽

A nagybirtok és az állami terhek növekedése, a szabad parasztok függőségbe kényszerítése miatt 821-ben a keletrómai birodalomban nagy felkelés tört ki, amelynek élére egy katonai parancsnok, Szláv Tamás állt. (2) Ostrom alá fogták Bizáncot. A felkelést a bolgárok segítségével vérbe fojtották.

Eiréné császárné alatt 787-ben egy időre a képtisztelők kerülnek felül. V. Leó (3) idején (9. sz. eleje) újra fellángol a képrombolás, s két utóda alatt is tart.

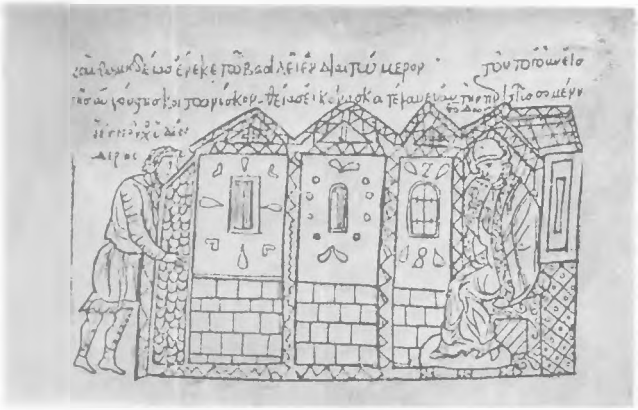

4 △

5 ▷

Theodóra császárné (842—856), aki titokban képtisztelő, egy bohóc rajtakapja, amint éppen egy ikont csókolgat. (4) Férje halála után a császárné, aki fia helyett uralkodik, helyreállítja az ikonok tiszteletét. A papok a szószékről felolvassák az ikonrombolók kiátkozásáról szóló rendeletet. (5)

6 ▽

7 △

8 △

9 ▽

A makedón dinasztiából származó VI. Leót (886—912), aki a Bölcs nevet kapta, a Hagia Szophia egyik mozaikja Krisztus lábánál ábrázolja, amint elnyeri beiktatását (invesztitúra) a Szent Bölcsességtől. (6) Ez az uralkodó Simeon bolgár cár ellen (l. 308. l.) a magyarokat hívja segítségül; *Taktika* c. művében régebbi munkák nyomán leírja a magyarok és más népek harcmodorát.

III. Leó elkészítteti a görög nyelvű *Eklogát*, a bizánci törvények gyűjteményét (740), amely már szakít a rabszolgatartó jogrendszerrel, a VI. Leó idején kiadott *Baszilika* törvénygyűjtemény pedig szentesíti a parasztok jobbágyi függését.

Keletrómai császárok pénzei, 8—9. sz. (7—9)

Régi bizánci templom, amelyet később mohamedán erődítménynyé alakítottak át (10) △

A bizánci képzőművészet és építészet a Justinianus korabeli virágzást követő átmeneti hullámvölgy után a 11–12. sz.-ban második fénykorát élte.

11 ◁

12 ▷

13 ▷

Az építészetben a görög (egyenlő szárú) kereszt alaprajzú kupolás templomok jutottak túlsúlyra. A templomokat színpompás mozaikok, faragott oszlopok, fatáblára festett ikonok (13, 14) díszítették. A képek közül sok elpusztult a képrombolás, még több a későbbi iszlám hódítás következtében, de a megmaradtak is ízelítőt adnak a magas művészi színvonalról.

A szentképek festésében szigorú szerkesztési szabályok érvényesültek; bizonyos merevség, stilizáltság jellemzi az e korban készített ikonokat.

A bizánci művészet igen erősen hatott a birodalom határain kívül, elsősorban a görögkeleti egyházhoz tartozó területeken, de azokon tul is, főleg Itáliában. Nagy Károly aacheni palotája is bizánci mintára épült.

Még erősebben hatottak szinte az egész ismert világra a bizánci iparművészet termékei; a selymek, ötvösművészeti **(11)** és zománctárgyak **(12)**, elefántcsont-faragványok, festett üvegablakok, miniatúrák stb. mindenütt a templomok és palotak legfeltettebb drágaságai közé tartoztak. Az iparművészetben is, mint a képzőművészetben, az antik hagyományok mellett igen erősek a keleti s a népművészeti elemek.

963-ban alapitották az Athosz hegyen a Lavrát **(15)**, amely mellett hamarosan más kolostorok is emelkedtek — valóságos kolostortartomány. Athosz igen nagy szerepet játszott Bizánc életében.

14 △ 15 ▽

1 △ 2 ▽

A terjeszkedő kereszténységnek és a bizánci birodalomnak veszélyes ellenfele támadt a 7. sz.-ban — az iszlám.

Az Arab-félsziget ebben az időben nem volt tejjel-mézzel folyó Kánaán; az arabok maguk azt tartották, hogy „. . . nincs még egy nép, amelyik szűkösebb, víztelenebb és az életet jobban megnehezítő országban élne, mint a mienk".

Az Arab-félsziget legfontosabb karavánútjainak kereszteződésénél feküdt Mekka városa (1), mellette a létfontosságú Zemzem kút. A mekkai Ka'ba szentélyben már időszámításunk kezdete óta tisztelték a szent fekete követ.

EGY AZ ISTEN: ALLAH, ÉS MOHAMED AZ Ő PRÓFÉTÁJA

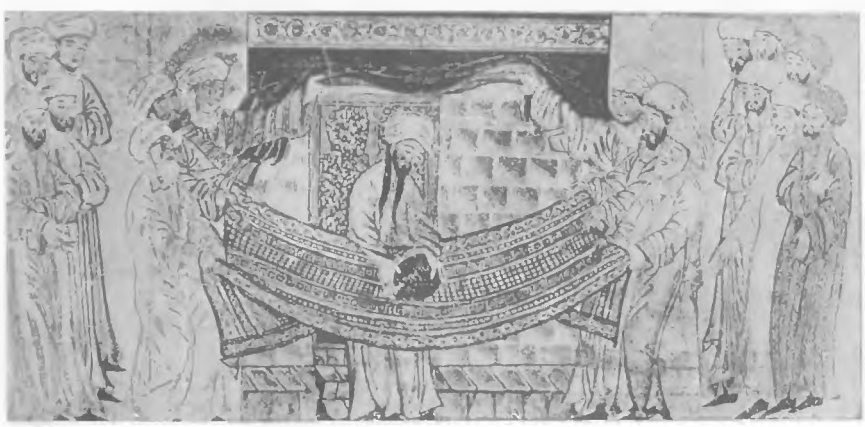

A mekkai előkelő családból származó Mohamed kereskedéssel foglalkozott, később „Gábor arkangyal sugallatára" (2), mint népe prófétája, helyre akarta állítani „a zsidók és keresztények által meghamisított igaz tant".

Mohamed visszateszi helyére a szent fekete követ a Ka'ba újjáépítése után. (3) ◁

Tanitásait a *Korán* tartalmazza. Meghagyta ugyan a Ka'ba tiszteletét, s előírta az oda zarándoklást (6), de az addig imádott sok isten helyébe a zsidó és keresztény valláshoz hasonlóan egyetlen isten, Allah imádását követelte meg.

Zarándok-bizonylat (4) ▽

Részlet egy Korán-kéziratból (5) ▷

6 ▽

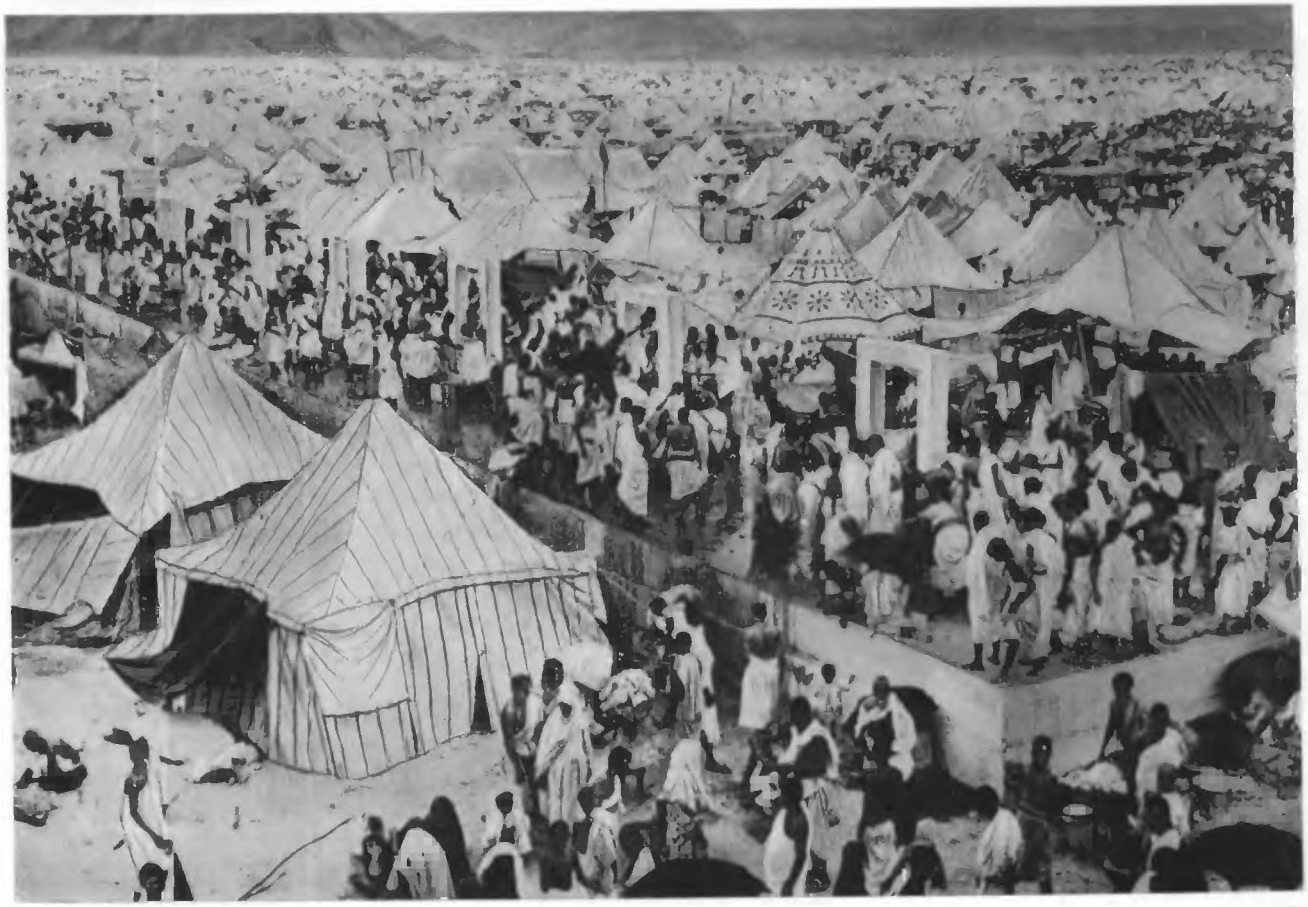

8 ▽

A medinai mecset (7)

622-ben Mohamed ellenségei elől Mekkából Medinába „futott". Ez a Hidzsra, a mohamedán időszámítás kezdete. Hívei átmenetileg vereséget szenvedtek. A mekkai nők még meg is gyalázták az elesetteket. (8) Később Mohamed elfoglalta Mekkát; hamarosan erős állam jött itt létre, lassanként megszűnt az Arab-félszigeten uralkodó anarchia, a vérbosszú.

Mohamed azt tanította, hogy az általa alapított vallást, az iszlámot szükség esetén fegyverrel, szent háborúval is terjeszteni kell. Híveinek száma rohamosan nőtt, a próféta élükre állva harcolt a tanait el nem fogadó „hitetlenek" (gyaurok) ellen. (9) ▽

Azoknak, akik a hit terjesztéséért folyó harcban estek el, a próféta azt ígérte, hogy az égbe jutnak, s ott csodálatos gyönyörök várnak rájuk. A mohamedán harcosok bátorságát az is fokozta, hogy Mohamed tanítása szerint mindenkinek eleve meg van szabva a sorsa, amelyet nem kerülhet el.

A hódító háborúra nemcsak a túlvilági boldogság reménye sarkallta az arab harcosokat, hanem a zsákmányszerzés lehetősége is. A zsákmány egyötöde a prófétát és nemzetségét illette, valamint az özvegyeket és árvákat, a többit felosztották a katonák között.

Mohamed személyéhez számos legendát fűztek, így pl. azt, hogy még életében Gábriel arkangyal kíséretében, csodálatos emberfejű kancáján megszemlélte a paradicsomot. (10) ▷

11 ▽

Mikor halálát közeledni érezte, búcsúprédikációt tartott (11), utána — az iszlám tanítása szerint — az égbe szállt.

12 ▽

Híveinek egy csoportja apósát, Abu Bekrt tette meg kalifának (= utód), mellőzve Alit (12), Mohamed vejét, akiről követői azt állították, hogy a próféta őt jelölte ki utódául (13).

A próféta halálának hírére több arab törzs fellázadt, de Abu Bekr leverte őket.

13 ▽

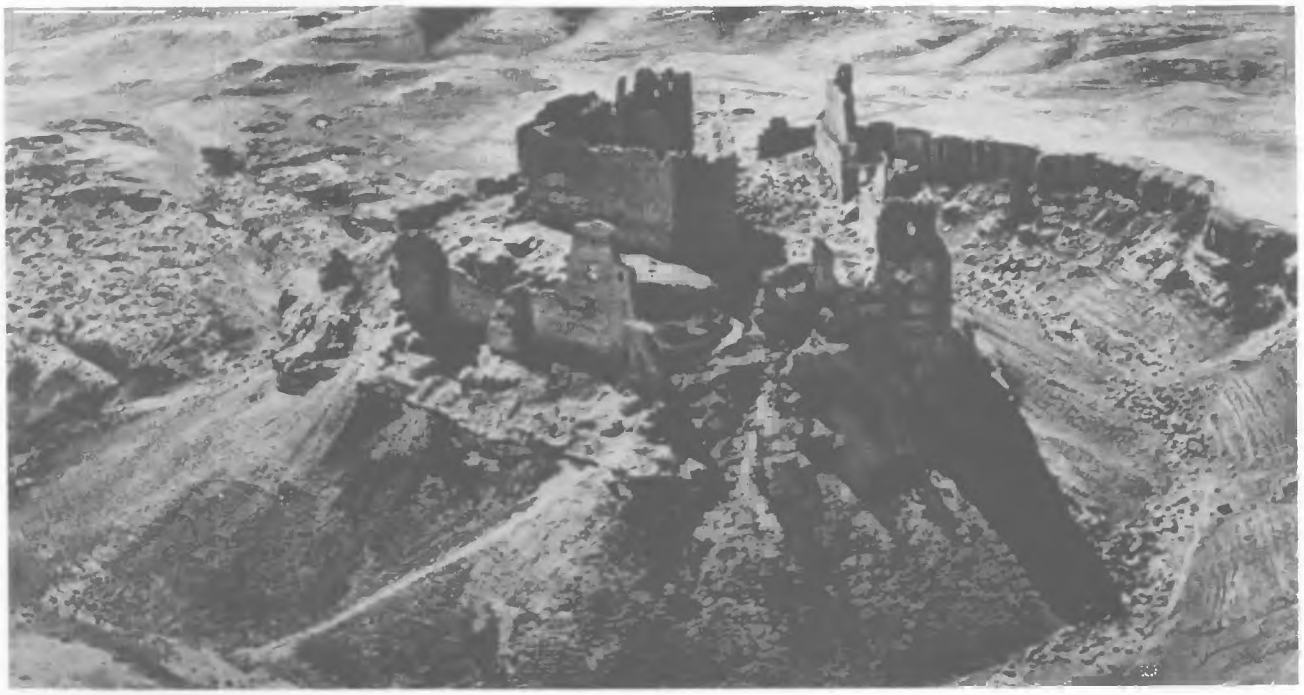

1 △

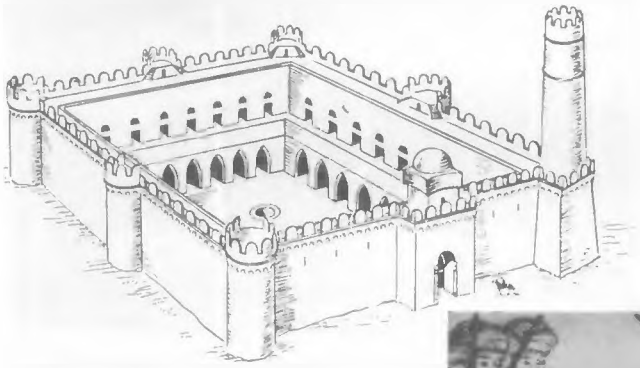

Az arab birodalom veszélyeztetett területein erődöket építettek (1), és olyan erődített mohamedán kolostorokat létesítettek, amelyeknek lakói katonai szolgálatot is teljesítettek (2).

2

Ali a hitetlenek ellen vonul. (3) ▽

4 ▽

A SZENT HÁBORÚ, A DZSIHÁD

Az első kalifák, Abu Bekr és Omár idején nagyszabású hódító politika kezdődik.

„Hogy elkényesedtetek két esztendő alatt!" — állapította meg Omár, alvezérei pompája láttán. Valóban, a birodalom uralkodó rétege a hóditások következtében kifinomult fényűzés közepette élt. Szíria, majd 638-ban Jeruzsálem a kalifáké. 641-ben megdöntik a Szaszanida-birodalmat. A Jarmuk folyónál (636) győznek a bizánci seregek felett. Ali, a próféta veje, akit végül is kalifává emeltek, az ún. tevecsatában legyőzi vetélytársát, Muaviját (656).

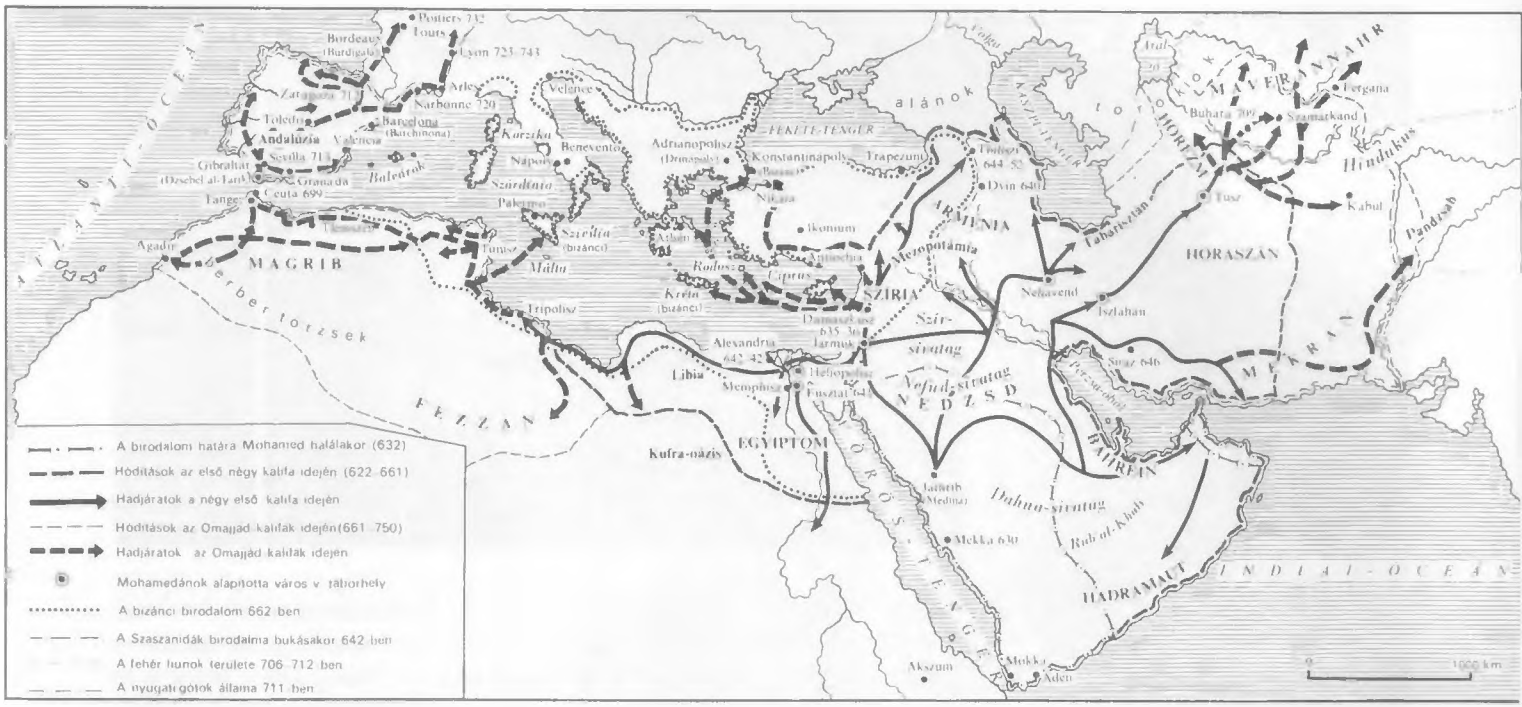

Az arab kalifátus a 7. sz.-ban **(5)** △

Ali meggyilkolása után (661) Muavijával megkezdődik az Omajjád-kalifák uralma. Az iszlám már Konstantinápolyt ostromolja (674–678), de a bizánciak új harci eszköze, az ún. görögtűz, visszavonulásra kényszeríti. **(4)** Alinak és utódainak hívei, a szakadár mohamedánok, a siiták, nem fogadják el az Omajjádokat kalifának, és elutasítják a *Korán*hoz csatolt, a Mohamednek és tanítványainak cselekedeteiről és tanításairól összegyűjtött szájhagyományt, a *szunnát*; véres harcokat vívnak az ortodox mohamedánokkal, a szunnitákkal. A siita tanokhoz csatlakozás gyakran a társadalmi ellenállás kifejezője.

Az arabok, miután meghódították az addig keresztény Észak-Afrikát, Tarik vezetésével átkelnek a Gibraltári-szoroson, és 711-ben legyőzik a nyugati gót sereget. Roderik, az utolsó nyugati gót király elesik. A nyugati gót királyság összeomlik. Csak a Pireneusi-félsziget északi része marad keresztény uralom alatt, a többi a kalifáé. A mohamedánok később a Pireneusoktól északra is támadnak, de Poitiers-nál döntő vereséget szenvednek a Martell Károly vezette frank seregektől (732) (l. 268. l.).

Az iszlám hívei az arab birodalomban minden téren jelentős előnyöket élveztek a más vallásúakkal szemben, akiknek külön adót kellett fizetniük azért, hogy megtűrték őket. Sokan éppen azért lettek mohamedánná, hogy kikerüljenek hátrányos helyzetükből.

◁ Siita szentély **(6)**

A KALIFA URALMA ALATT

1 ◁

2 △

A kalifák birodalmában virágzik a kereskedelem. A városok bazárjaiban élénk élet folyik. Abd al-Malik vereti (693) az első arab arany- és ezüstpénzeket. A kereskedők révén az arab érmék **(1)** elterjednek az egész akkor ismert világban. Az arab kereskedők Bizánccal, Afrika népeivel, Észak-Európával stb. egyaránt kapcsolatban állnak. Különösen nagy fontosságot tulajdonítanak az Indiába vezető tengeri útnak. Gondot fordítanak az utak, hidak karbantartására **(2)**, az öntözőművekre **(4, 5)**. Jelentős eredményeket érnek el a földművelésben **(3)**, gyümölcstermesztésben.

3 ▽

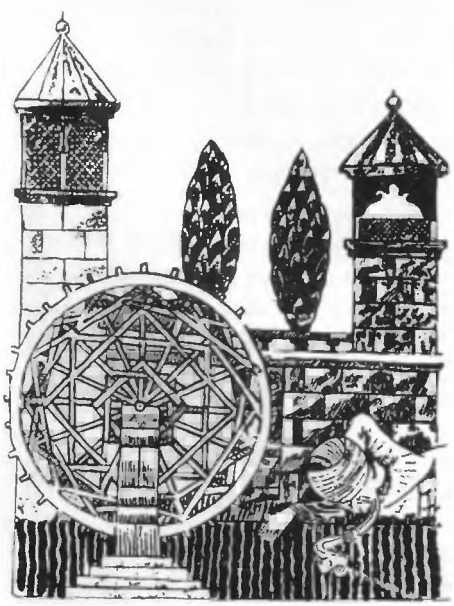

4 ◁

A 8. sz. közepén a Mohameddel rokon nemzetségből származó Abu-l-Abbasz megdöntötte az Omajjád-dinasztiát. Utódai, az Abbaszida-kalifák székhelyüket az iraki Bagdadba helyezték. A bagdadi kalifátus fénykorának Harun al-Rasid uralmát (786—

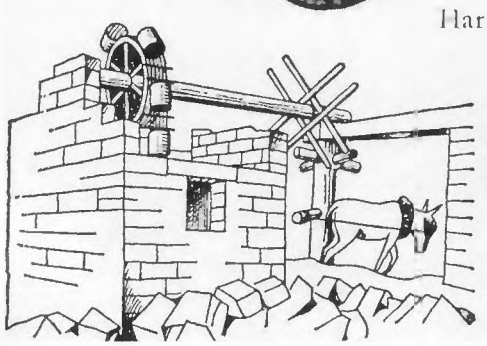

5 ◁

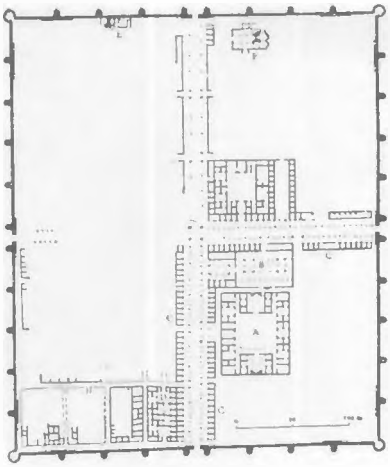

Omajjad város alaprajza **(6)** △

809) tekintik. A birodalom súlypontja a 9. sz.-ban áthelyeződik a mai Közép-Irakra. A kalifa székhelyét Bagdadból átmenetileg Szamarrába teszi át. Az Omajjádok csak a Pireneusi-félszigeten maradnak uralmon. Ez a külön állam, a córdobai emirátus fénykorát III. Abd ar-Rahman alatt élte (912—961), aki felvette a kalifa címet. Ekkoriban épült a nagy mecset. **(7)** De 1010-ben itt is megdöntik az Omajjádok uralmát. Más területek is elszakadnak az arab birodalomtól, amelyet sok belső felkelés ráz meg.

A szamarrai nagy mecset (836—847) **(8)** ▽

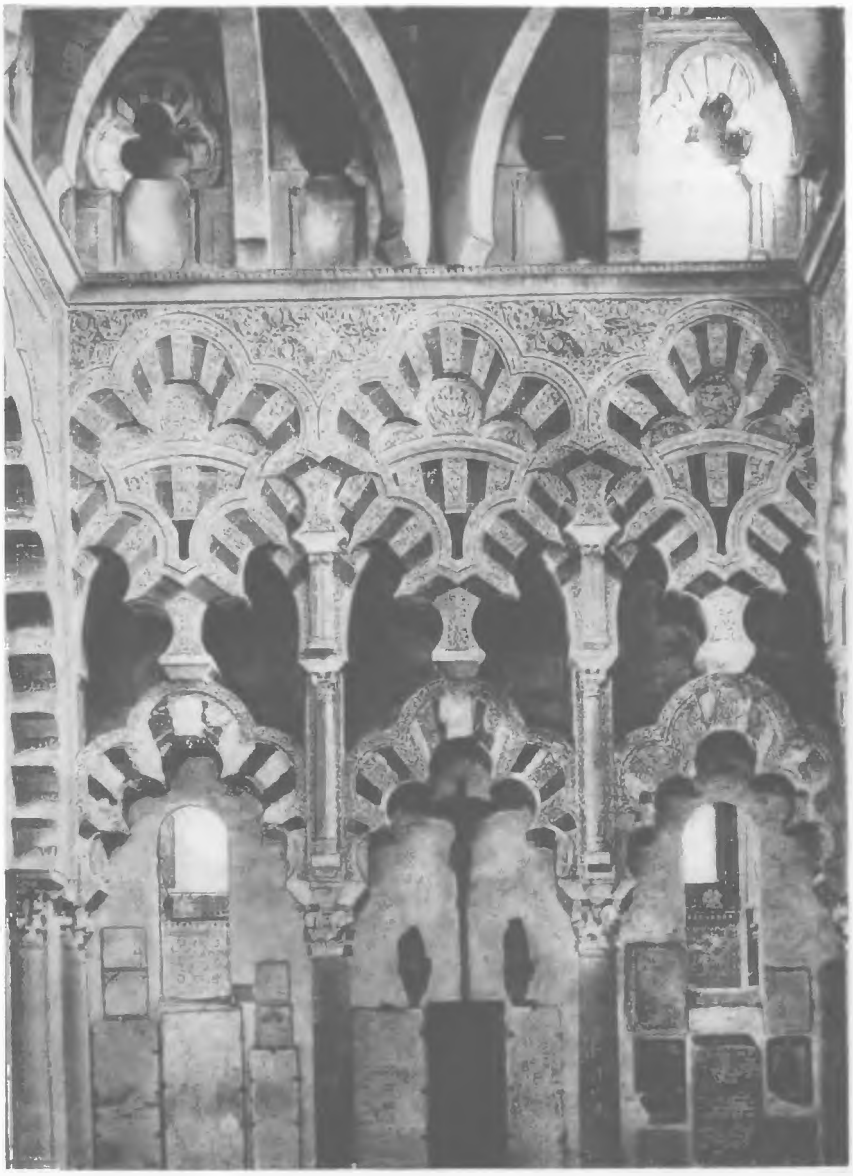

A törökök jelentősége egyre nő a kalifátusban. A 9. sz.-ban már belőlük áll az uralkodó zsoldos testőrsége, majd a hadsereg zöme is. Egyes vezetőik (bégek, emírek) félig önálló államokat alkotnak. A kalifa lassanként háttérbe szorul, csak egyházi szerepe van, a hatalom a testőrség élén álló főemír (amir al-umara) kezébe kerül.

A 11. sz.-ban a törökök egy újabb hulláma, a szeldzsukok, miután elfoglalták Iránt, Togrul-bég vezetésével benyomulnak Bagdadba. A hatalom teljesen Togrul-bég kezébe kerül, akinek a kalifa a szultán címet adományozza. A szeldzsuk-török szultánok meghódítják Örményországot, súlyos vereséget

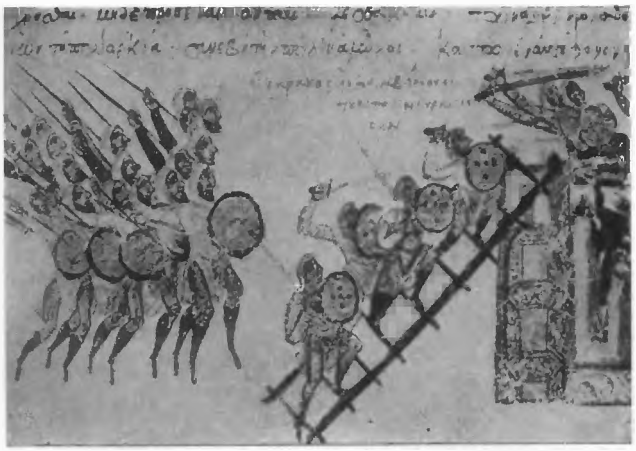

9 △

mérnek a bizánci császár seregére, és meghódítják Kisázsia nagy részét. De Szicíliát — amelyet a 9. sz.-ban szereztek meg az arabok (9) — elragadják tőlük a Normandiából érkező lovagok; létrejön a szicíliai és dél-itáliai normann királyság. A szeldzsuk-török uralom megnehezíti az európaiak szentföldi zarándoklatait és kereskedelmét a keleti országokkal.

Az iszlám keretein belül erőteljesen fejlődnek a tudományok és a művészetek: a régi arab hagyományok mellett őrizték és fejlesztették más népek, így az indek, perzsák, görögök nagyszerű hagyományait.

◁ Könyvtárakban (10), főiskolákban gyűlnek össze a tudósok, ott keresik fel őket tanítványaik. A 13. sz.-ban már több egyetem működik a birodalom területén.

Mohamedán iskola (11) ▽

Mester és tanítványa (12) ▽

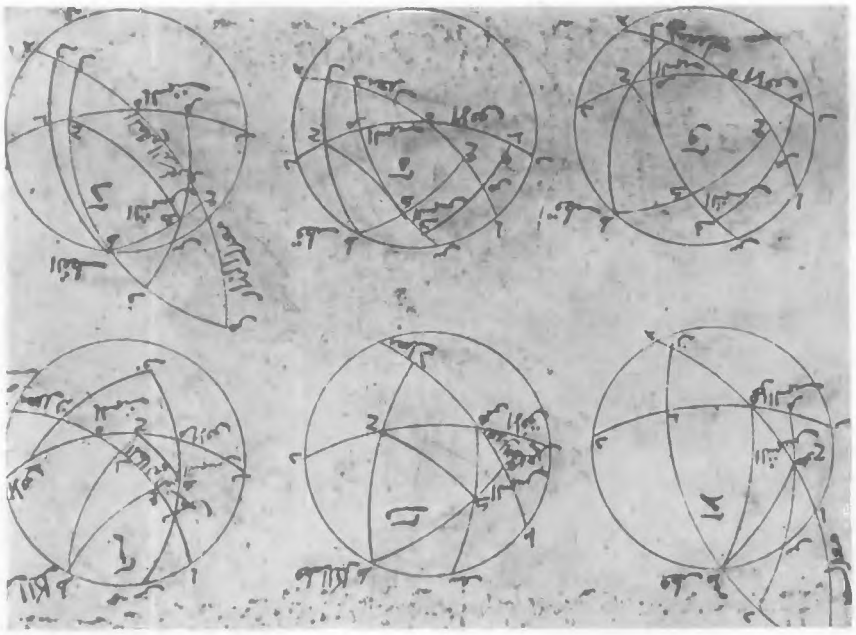

◁ Asztronómiai értekezés ábrái **(13)**

Csillagászati műszer (asztroláb) **(14)** ▷

A matematika, az asztronómia, a botanika, a kémia területén messze túlszárnyalták a kor keresztény országait. Arisztotelészt a buharai Avicenna (Ibn Szina) († 1037) és a córdobai Averroës (Ibn Rosd) († 1198) (l. 427. l.) munkássága nyomán ismerte meg a Nyugat, az indiai (ún. arab) számjegyeket is arabok terjesztették el Európában. Az arab orvostudomány fejlettebb, mint az európai.

Törött testrész visszahelyezése **(15)** △

Orvosságkészítés **(16)** △

A 10. sz.-ban összeállítják *Az őszinte fivérek* c. vallásos-filozófiai enciklopédiát. **(17)** ▷

◁ A mohamedán vallás előírja a fürdő használatát. Az iszlam területén mindenütt szép fürdőépületek emelkednek. **(18)** A fürdőben nemcsak tisztálkodtak, hanem társalkodtak is, zenét hallgattak, lakomáztak stb.

19 △

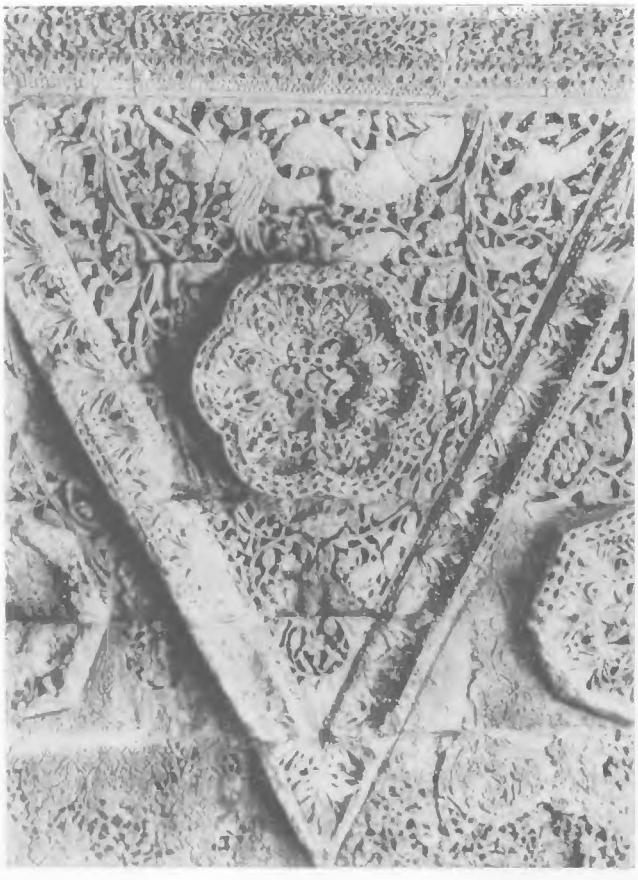

A msattai erőd falának egy részlete **(20)** △

Az arab építészet legszebb alkotásai a templomok (mecsetek), amelyekben a négyszög alakú udvart oszlopsor veszi körül, az épületet hatalmas kupola fedi. Mellette egy vagy több karcsú torony (minaret) magasodik. Gyakori a cseppkőszerű mennyezet. Színes mozaikok és kerámiák, művészi faragványok díszítik az építményt.

A Pireneusi-félszigeten is virágzásnak indul az arab kultúra. Az arab építészet egyik kiváló alkotása: a sevillai Almohad-mecset minaretje, a Giralda **(19)**

A sevillai Alcázar **(21)** ▷

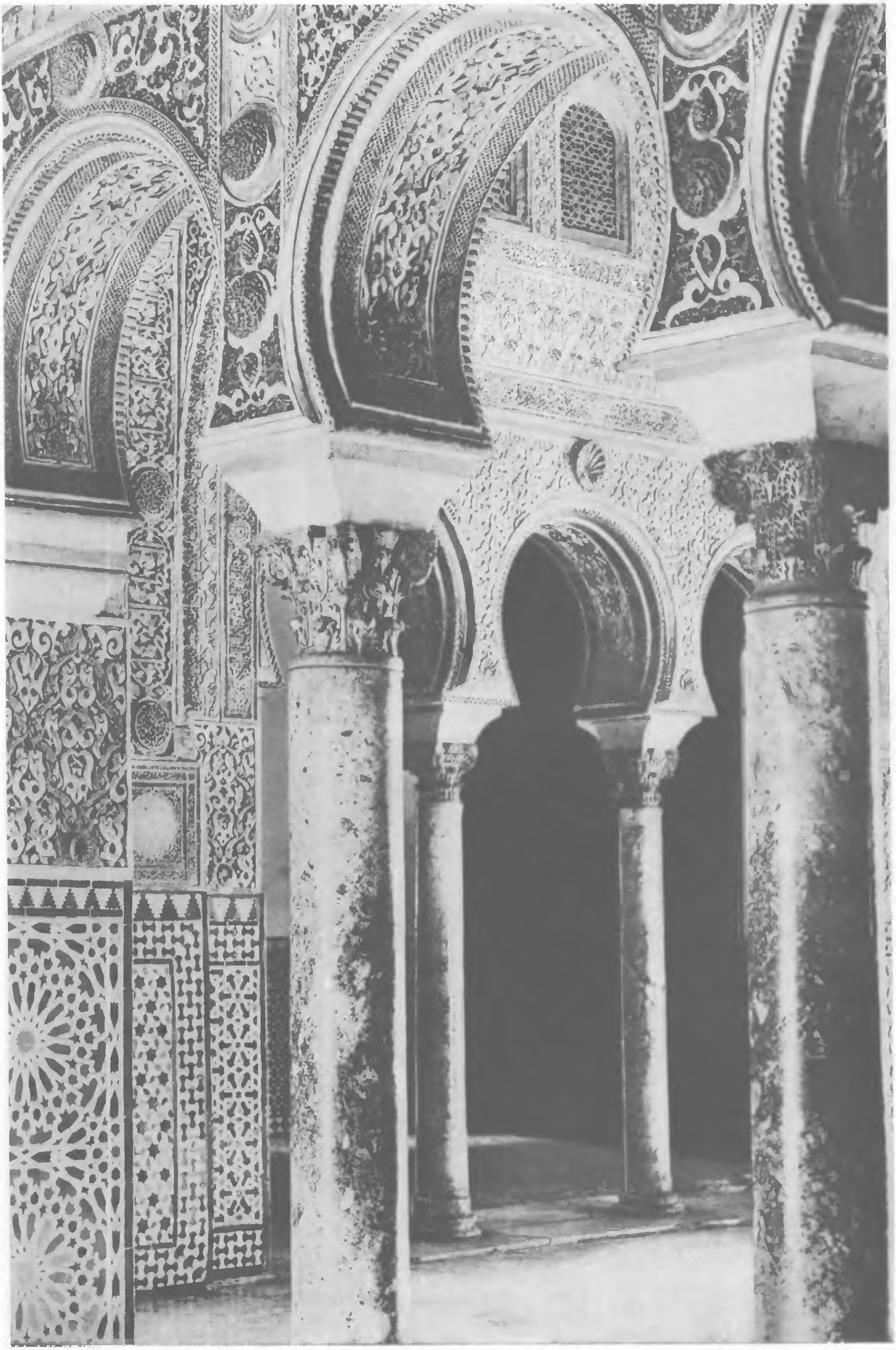

AZ INDIAI KÖZÉPKOR KEZDETE

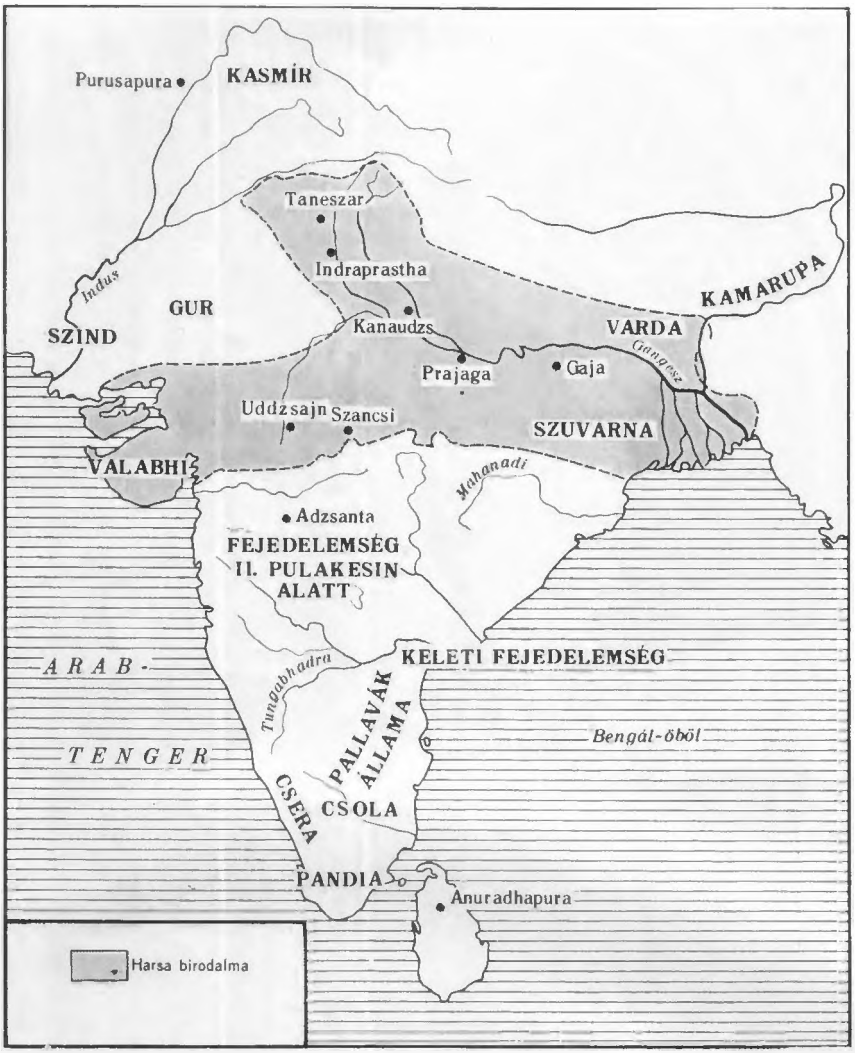

◁ India a 7. sz.-ban (1)

2 ▽

India népei a 4—5. sz.-ban erősen eltérő fejlődési fokon álltak. Egyes vidékeken még ősközösségben éltek, másutt viszont már nagy államokat, virágzó városokat találunk. Ezeken a fejlett vidékeken a 4—6. sz.-ban kialakul a feudális társadalmi rend; a fejedelmek (rádzsák) terjedelmes földeket adományoznak — többnyire az ott fekvő faluközösségekkel együtt — a harcosok (ksatriják) kasztjába tartozó uraknak és a katonáskodó nemzetségeknek, az ún. radzsputoknak, valamint a templomoknak. A harcosok és papok (bráhmanák) nagy kiváltságokat élveznek. A parasztok továbbra is faluközösségekben élnek, de függő viszonyba kerülnek, és a vajsják kasztjából a teljesen jogtalan sudrák közé süllyednek. Terményeken kívül munkát is követelnek a parasztoktól, öntözőművek, utak, hidak, templomok építését.

Templom Ellorában (4) ▷

3
◁

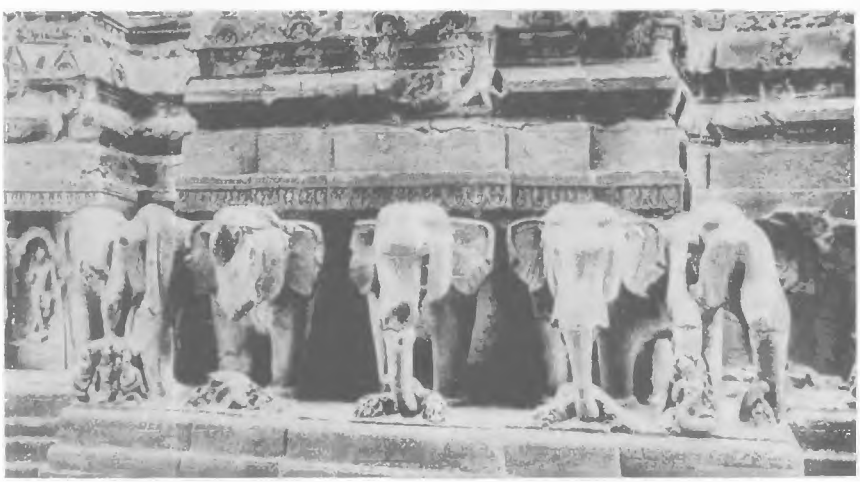

◁ Templom talapzatát alátámasztó elefántok Ellorában (5)

Emellett továbbra is megtaláljuk a házi rabszolgaságot. A kasztok száma a középkorban megnő, és szigorú formát öltenek.

Az ókori indiai államok leghatalmasabbjában, a Gupta-birodalomban az 5. sz.-ban egyre élesebbek a társadalmi ellentétek, egyre erősebben mutatkoznak a hanyatlás jelei.

A buddhizmus már a Gupta-korszakban kezd visszaszorulni, erősödik a régebbi hindu istenek, elsősorban Visnu (2, 11) és Siva (3), valamint Szurija (6) napisten tisztelete.

6
▷

7 △

8 ▽

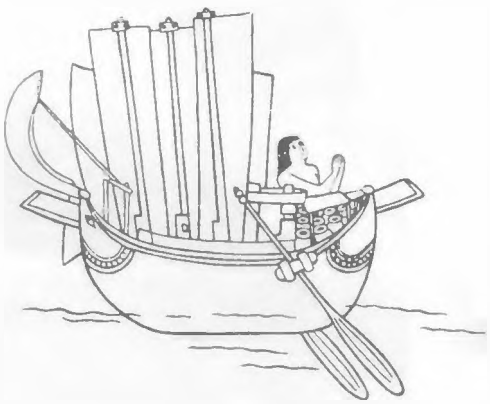

Kis hajó az Indiai-óceánon (9) △

A nomád heftaliták (fehér hunok) támadása után, a 6. sz.-ban a Gupta-birodalom szétesik, számos kisebb állam alakul, ezek már feudális jellegűek. A legjelentősebb a Pallava-dinasztia állama az ókori Csola (Chola) területén és a Csalukjáké (Chalukya) a Dekkanban. A heftaliták betörését újabb törzsek benyomulásai követik. Időnként egy-egy uralkodó kísérletet tesz nagy birodalom kialakítására, ez néha átmenetileg sikerül is, de rövidesen újra széttagolódás következik be.

Így Thaneszar állam uralkodója, Harsa a 7. sz.-ban szinte az egész Gupta-birodalmat hatalma alá hajtotta. Fővárosa Kanaudzs lett. Megpróbálta meghódítani a Dekkant, de az egyik ottani uralkodó, a Csalukja-nemzetségből való II. Pulakesin visszaverte. Harsa birodalma 648-ban szétesett.

Az 5. sz. a szanszkrit irodalom aranykora. A nagy költő és drámaíró, Kalidasza alkotásai mellett ekkor jön létre a *Pancsatantra*, (népmesék, népi költemények gyűjteménye). A matematikában és a természettudományokban is fontos eredmények születnek.

10 △

11 △

A 7—8. sz.-tól minden téren, a művészetben is, a határ menti törzsek és a dravidák hatása érezhető. Páratlan szépségű, gazdag díszítésű templomok épülnek. A templom rendszerint magaslaton emelt kőtorony, amelyhez később számtalan csarnokot, körmeneti folyosót stb. csatolnak. Az adzsantai (Ajanta) barlangcsarnokok (7) és a bennük látható falfestmények (8, 10) egy része a Gupta-korban s a 7—8. sz.-ban készült.

A NAGY FAL MÖGÖTT...

A kínai parasztok, a „sárgaturbánosok" felkelése (184) meggyengítette a Han-dinasztia uralmát, amelyet a nagybirtokosok hatalmi csoportjainak harcai megdöntöttek. Ezzel kezdetét vette Kínában a középkor, a feudalizmus kora. A birodalom három részre szakadt. A Három Dinasztia korát (220—280) rövid ideig tartó egyesülés (280—316), majd újabb széttagolódás követte. Északon nomád népek törtek be (hsziungnuk — akiket sok kutató a hunokkal azonosít —, hszienpik, zsuanzsuanok).

A Kínai Nagy Fal **(1)** △

15 emeletes téglapagoda, 520 k. **(3)** ▷

A Szuj-dinasztia alapítója, Ven-ti **(2)** ▽

A Szuj(589—618)- és Tang(618—907)-dinasztia alatt Kína ismét egyesül. A kínaiak lassanként összeolvadnak a később betelepült törzsekkel és népcsoportokkal.

A Szuj-dinasztia idején kezdik vizsgák alapján betölteni a hivatalokat.

A Tang-dinasztia idején a fővárost, Csangant nagyszerű épületek díszítették. Sok külföldi követség kereste fel, köztük bizánci is. Nemcsak Csangan, hanem több tartományi székhely is nagyvárossá fejlődött.

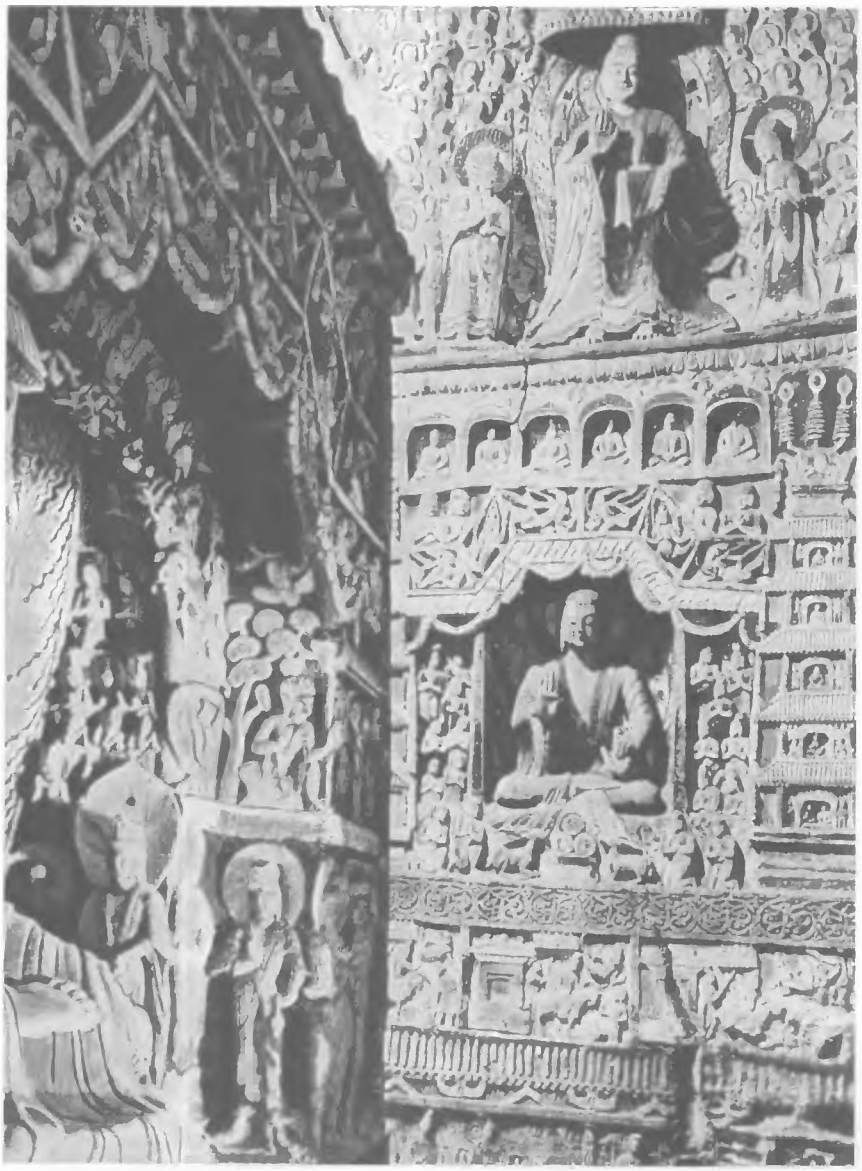

Buddha és élettörténete a jünkangi sziklaszentélyben, 5. sz. ◁ (4)

Buddhista zarándokok (5) △

Buddhista fogadalmi sztélé, 6. sz. (6) ▷

7 △

◁ Tisztségviselő és kísérője (8)

Kína súlyos harcokat vívott a türkökkel (7), és jelentősen kiterjesztette a birodalom határát. Kínához tartozott ekkor Belső-Ázsia, a mai Vietnam és Korea tetemes része is. A határok védelmére parasztokat hívtak be, ezáltal sok parasztgazdaság ment tönkre, sok földműves vesztette el, hagyta el földjét, annak ellenére, hogy a kormányzat igyekezett a nagy földbirtokok terjeszkedését megállítani.

Egyre jobban kiépítették a bürokráciát, és tovább fejlesztették azt a rendszert, hogy a hivatalokat versenyvizsgák alapján töltik be. Így kereskedők és kisebb földbirtokosok gyermekei is részt vettek az államigazgatásban. Megalapították a Han-lin akadémiát, amelyre sokan zarándokoltak el Japánból, Koreából, Közép-Ázsiából. Óriási jelentőségű technikai újítások jöttek létre; megjelent a könyvnyomtatás kezdeti formája, a táblanyomtatás, valamint a lőpor. A világon első ízben papírpénzt bocsátottak ki.

Terjedt a buddhizmus. Csodálatos barlangtemplomokat alakítottak ki. A buddhizmus szent iratait szanszkritból kínaira fordították. A szövegeket sok tudós magyarázta. Kung Jing-ta (574—648) kommentárjait hivatalosan mértékadónak ismerik el.

A 7. sz.-ban megerősödött a konfucianizmus; a század végén azonban Vu császárnő (10) a buddhizmust pártolta. A buddhista papság nagy gazdasági és politikai hatalomra tett szert. Megpróbálták a két vallás összeolvasztását. Behatolt a birodalomba Zarathustra tanítása, a zsidó hit, a nesztorianizmus és a manicheizmus is. A kormányzat türelmes volt velük szemben.

Parasztok ökrös szekérrel (9) △

A Tang-kor a kínai művészet és irodalom egyik fénykora. Csodálatosan finom realista festmények születnek. A szépség szenvedélyes szeretete, egybeolvadás a természettel, apró részletek finom rajzú ábrázolása, az élet értelmének filozofikus vizsgálata, a bátorság, a szerelem, a bor dicsérete — hangot kap e kor költészetében, elsősorban Li Taj-po(†762)**(11)**, Tu Fu (†770) és Po Csü-ji (†846) **(12)** műveiben.

10 △

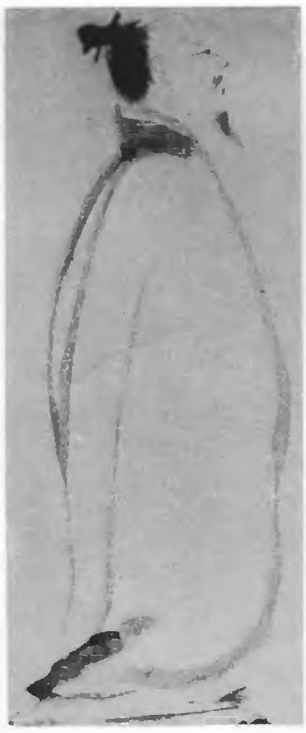

11 ▷

12 △

„A vén paraszt a hegyekben lakik,
ott míveli kis földdarabjait.
A termés rossz, az adók nehezek,
minden az állami magtárba megy...
De a vízi kalmár gyöngyöt gyűjt halomba,
s kutyája a hajón húst eszik naponta"

— írja Csang Ci, e korszak egyik költője (800 k.). A nagy költőkben különösen gazdag Tang-kor más verseiben is hangot kap az elnyomottak sorsán érzett fájdalom.

Kelet- és Közép-Ázsia a Tang-korban **(13)** ▽

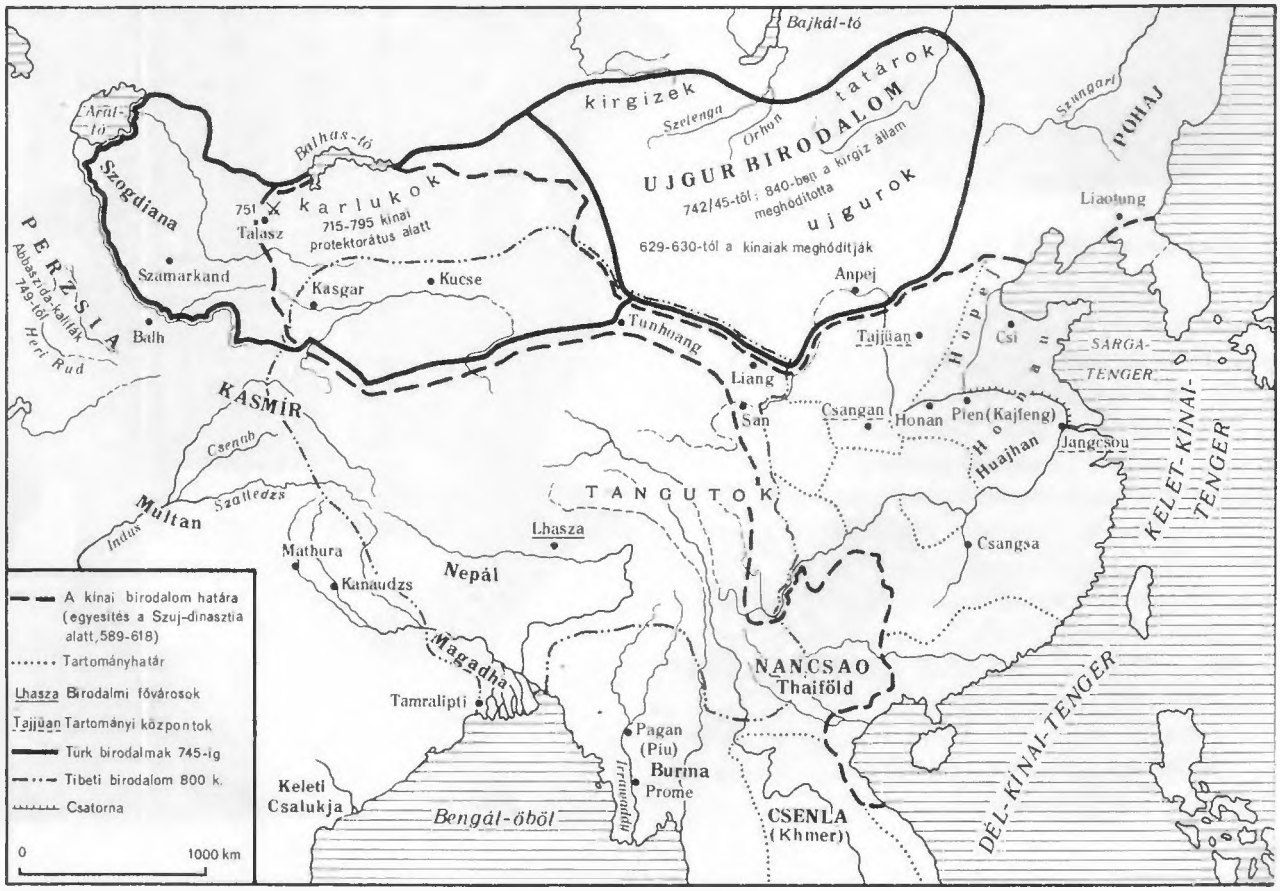

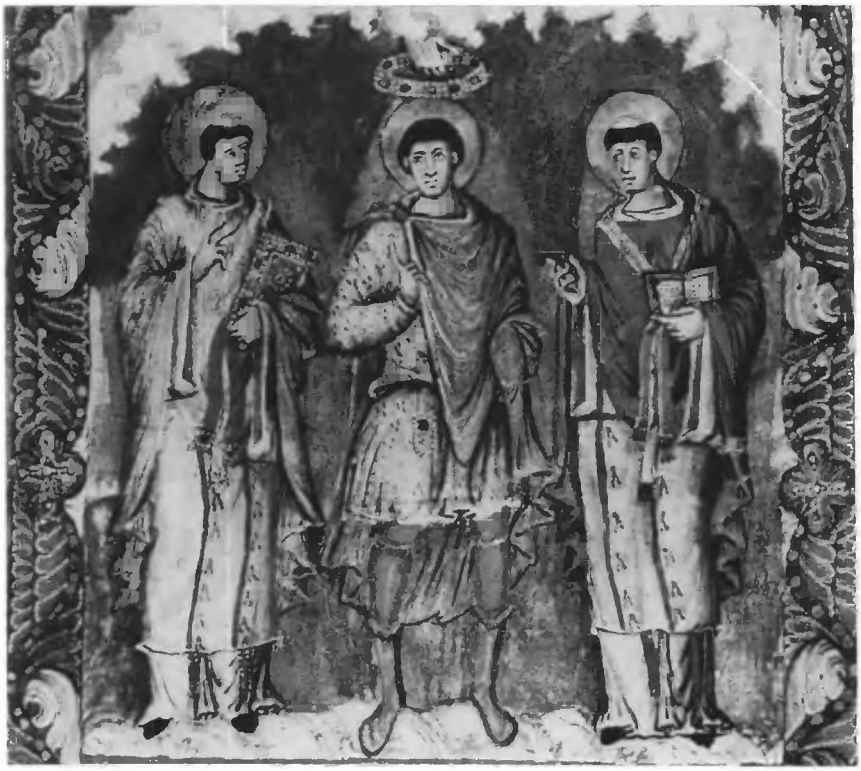

1 △

„Helyesebb, ha a hatalom birtokosát nevezik királynak, nem pedig azt, aki királyi hatalom nélkül maradt" — üzente Zakariás pápa a Karoling-családból való Martell Károly frank majordomus fiának, Kis Pippinnek **(1)**, és „apostoli joga alapján" őt ismerte el királynak. Az utolsó Merovíng-uralkodók, az ún. „lusta királyok" idején ugyanis az udvarnagyok kezébe került a hatalom. Ezek közül a Karoling-családból valók a nagyszámú katonáskodó kis- és középbirtokos rétegre támaszkodtak, ezt erősítették. Martell Károly sok kisebb földbirtokot adományozott élethossziglanra, többnyire katonai vagy egyéb szolgálati kötelezettséggel (beneficium).

NAGY KÁROLY CSÁSZÁRSÁGA

2 △

Ugyanakkor erőteljesen tovább folytatódott a szabad parasztság jobbágysorba süllyedése.

Pippin, miután frank királlyá koronázták (751), hogy meghálálja a pápa támogatását, elismerte a római tartomány (ducatus) urának, s neki adományozta a ravennai körzetet (exarchatus) és más itáliai tartományokat is (Donatio Pippini). Ezzel megvetette az egyházi állam alapjait.

Hadjáratokat vezetett az arabok, a szászok és bajorok ellen; a longobárd király a vazallusa lett.

Fia, Nagy Károly (768—814) **(3)** idején a frank állam világhatalommá nőtt.

Károly megfosztotta trónjától a longobárd királyt (774), fejére tette a longobárd koronát **(2)**, és birtokaihoz csatolta Észak-Itáliát.

3 ▷

4 △

A mohamedánok elleni harcot a frankok szent háborúnak tekintették. Kezdeti kudarc után (ennek emlékét őrzi a 11. sz.-ban keletkezett *Roland-ének*) elfoglalták Barcelonát; a Pireneusi-félsziget északi részen őrgrófságot alakítottak.

Hosszú és véres küzdelmet vívtak (772—804) a frank seregek a Vesztfáliától Holsteinig elterülő vidéken lakó, ősi germán vallásukhoz ragaszkodó szászokkal. Legyőzték és tömegesen hajtották őket keresztvíz alá, pl. a képen látható Lippspringénél. **(4)** Területüket bekebelezték a frank birodalomba. A frank hódítás és az erőszakos térítés a szász szabadok nagy részének jobbágysorba süllyesztésével járt együtt.

5 ▽

788-ban hasonló sorsra jutott a bajor hercegség is. Ugyanebben az évben megkezdődtek az avar háborúk, amelyek végül is az avarok (a mai Győr táján fekvő) központi, „gyűrű" alakú erődítményének elfoglalásával (vö. 312. l.), az avar állam szétesésével végződtek (796).

Hadjáratokat vezetett Károly az Elba melletti szlávok és a dánok ellen is.

Minthogy Nyugat-Európa legnagyobb része frank uralom alá került, Nagy Károlyt a nyugatrómai császárok örökőseként 800-ban császárrá koronázta a pápa. **(5)** A császárkoronázás kifejezésre juttatta, hogy Károly mint a római császárok örököse az egész kereszténység védője és uralkodója, Krisztus békéjének megvalósítója e földön.

Az ún. Nagy Károly-korona **(6)** ▽

◁ Az aacheni palota (rekonstrukció) (7)

Karoling harcosok (8) △

A legelőkelőbb egyházi és világi földesurakból álló királyi tanács hozta, az uralkodóval együtt, a rendeleteket, a capitularékat. A tartományok élére helyezett grófokat és őrgrófokat királyi küldöttekkel ellenőriztette az uralkodó.

Aacheni palotájában a frank császár fényes udvart tartott. Neves tudósokat gyűjtött itt össze, köztük Alkuint, aki „az újabb korok minden más tudósánál jártasabb volt a tudományok egész területén ...” E körhöz tartozott Paulus Diaconus is (10), aki a longobárdok történetét, és Einhard, aki Nagy Károly életét írta meg. Tudós tanácsadói segítségével a császár igyekezett az egész birodalom műveltségét emelni. „... És legyenek iskolák, amelyekben a fiúgyermekeket olvasásra tanítják. A zsoltárokat, hangjegyeket, énekeket, számtankönyveket, nyelvtanokat és istentiszteleti könyveket minden kolostorban és püspökségben gondosan javítsák ki...” — írja elő 789-ben.

A császári kápolna Aachenban (9) ▷

10 △

Alkuin és tanítványa, Hrabanus Maurus **(11)** △

A frank császárság hatalma, ereje, kulturális virágzása csak alig élte túl Nagy Károlyt, de az ő uralma alatt létrehozott intézmények, törvények, az akkor emelt épületek, az akkor kialakult szokások hosszú időn át mintául, példaképül szolgáltak egész Európa számára.

Európa Nagy Károly korában **(12)** ▽

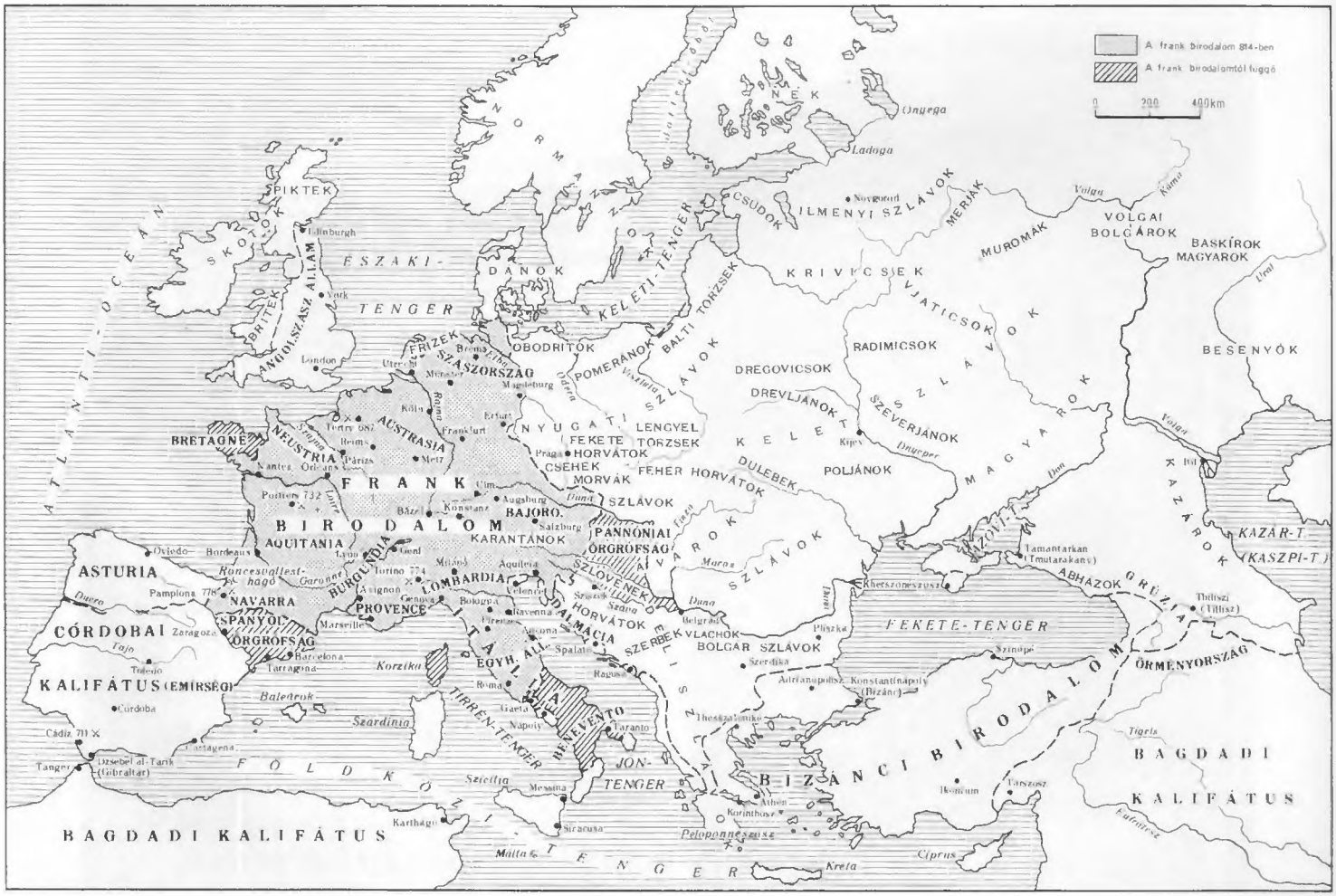

A FRANK BIRODALOM FELBOMLIK

A Nagy Károly idején kiépült frank birodalom már a fia alatt bomladozni kezd. A beneficiumok öröklődővé váltak, a grófok királyi, azaz császári tisztségviselőkből szinte teljesen független nagyurakká, nagyhűbéresekké. A nagybirtok önellátó volt, a hódító háborúk megszűntével nem volt szüksége a központi hatalomra. A nagyurak hatalmának növekedése, önállósulási törekvéseik trónviszályokkal jártak együtt.

842-ben Nagy Károly két unokája: Kopasz Károly (1) és Német Lajos Strasbourg-ban megesküdött — az egyik német, a másik francia nyelven —, hogy segítik egymást bátyjuk, Lothar császár (2) ellen. (Az eskü (3) a két nyelv fontos emléke.) Ezt követően, 843-ban a verduni szerződésben felosztották a birodalmat, megszületett Németország és Franciaország. Lothar császárnak a két ország között keskeny sávot hasítottak ki (a mai Lotaringia és más tartományok), s Itália is az ő része lett.

Később újabb felosztások következtek. A Karolingcsaládból való királyok gyakran nem ismerték el császári rokonuk fennhatóságát. Itáliában ottani,

1 △

nem Karoling-családbeli nagyurak akarták megszerezni a királyi, illetőleg a császári koronát. III. (Vastag) Károly idején még egyszer egy uralkodója van valamennyi résznek, de 887-ben Károlyt leteszik, s Nagy Károly birodalma széthullik.

2 △ Aniane-i Benedek (†821) igyekezett a szerzetesek erkölcseit javítani, a kolostorokat megreformálni. Nursiai Benedek szabályzatához részletes magyarázatot írt, s a Karoling-császár megbízásából ellenőrizte a birodalom területén levő kolostorokat. Szigorú fegyelmet tartott, és a fuldai kolostor iskoláját híressé tette Alkuin tanítványa, Hrabanus Maurus (†856), „Germania tanítómestere".

3 ▷

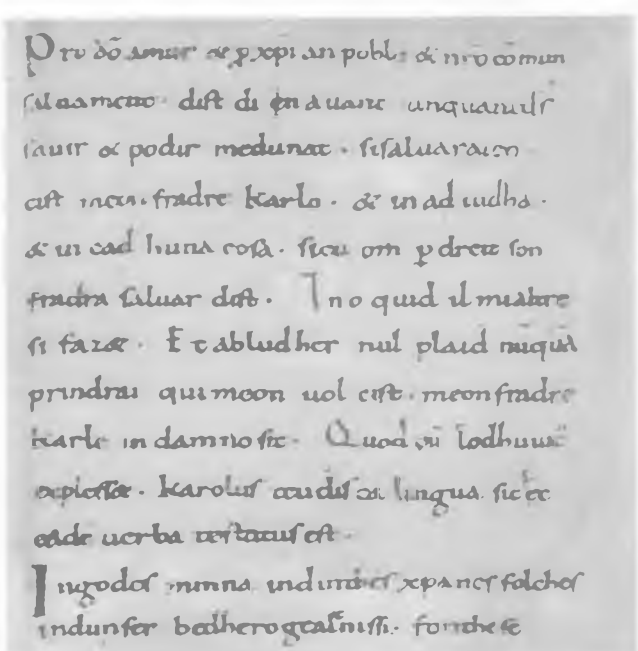

Hrabanus Maurus dicsőítő költeményt nyújt át IV. Gergely pápának. **(4)** ▷

Egy ideig Párizsban, majd Oxfordban tanított Johannes Scotus Erigena († 880 k.). Felfogása szerint az igazi filozófia azonos az igazi vallással. Misztikus-spekulatív rendszert dolgozott ki, amelyet az egyház később elvetett. Ő a korai skolasztika egyik legkiemelkedőbb képviselője. A skolasztika, e középkori filozófiai irányzat igyekszik az egyház tételeit az ókori filozófia segítségével bizonyítani.

A keleti frank államban (Németországban) Gyermek Lajos, az utolsó Karoling-uralkodó halála után 911-ben a frankok hercegét, Konrádot választották királlyá; utóda a szász Madarász Henrik lett (918). Madarász Henrik fia, I. Ottó (936—73) **(5)** a Karolingok példájára az előkelők közötti küzdelmektől és a külső (főleg arab) támadásoktól feldúlt Itáliára vetette szemét, mert Itália uraként elnyerhette a császári koronát. 962-ben megalapította a német-római császárságot. Különösen sokat jelentett a német császár számára, hogy Itália birtokában ellenőrizhette a pápaságot. Németországban ugyanis az egyház óriási birtokokhoz jutott, és a püspökök, érsekek fejedelmi hatalommal rendelkeztek.

5 △

6 ▷

Franciaországban az elégedetlen nagyurak több ízben felkelnek a Karoling-házból származó uralkodók ellen. 987-ben Capet Hugót **(6)** — az ország középső részének, Île-de-France-nak (Francia) a hercegét, aki ellenőrzése alatt tartja a két legfontosabb folyót, a Szajnát és a Loire-t — emelik trónra.

A Karolingokat a későbbi időkben is nagy tisztelet övezte; sok uralkodó büszkélkedett azzal, hogy e dicső családból származik. **(7)** ▷

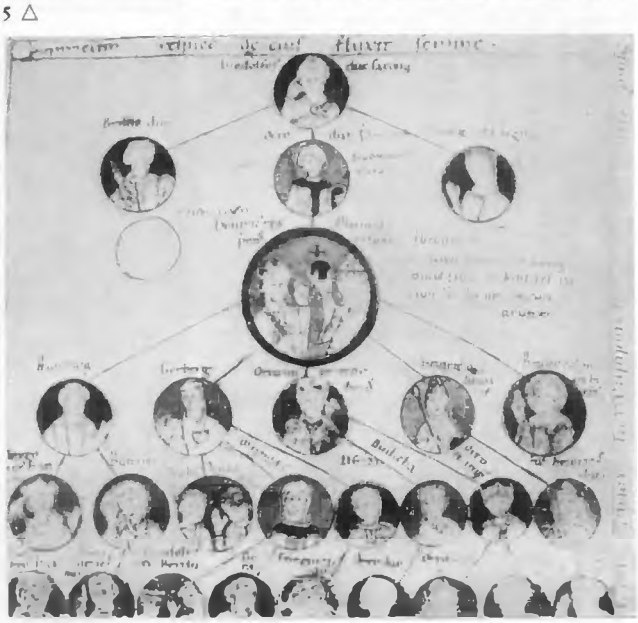

A VIKINGEK

A vikingek kalandozásainak emlékét mitikus elemekkel összeötvözve hősi énekek őrzik, amelyek a 12. és 13. sz.-ban leírt két gyűjteményben, az *Eddák*ban maradtak ránk.

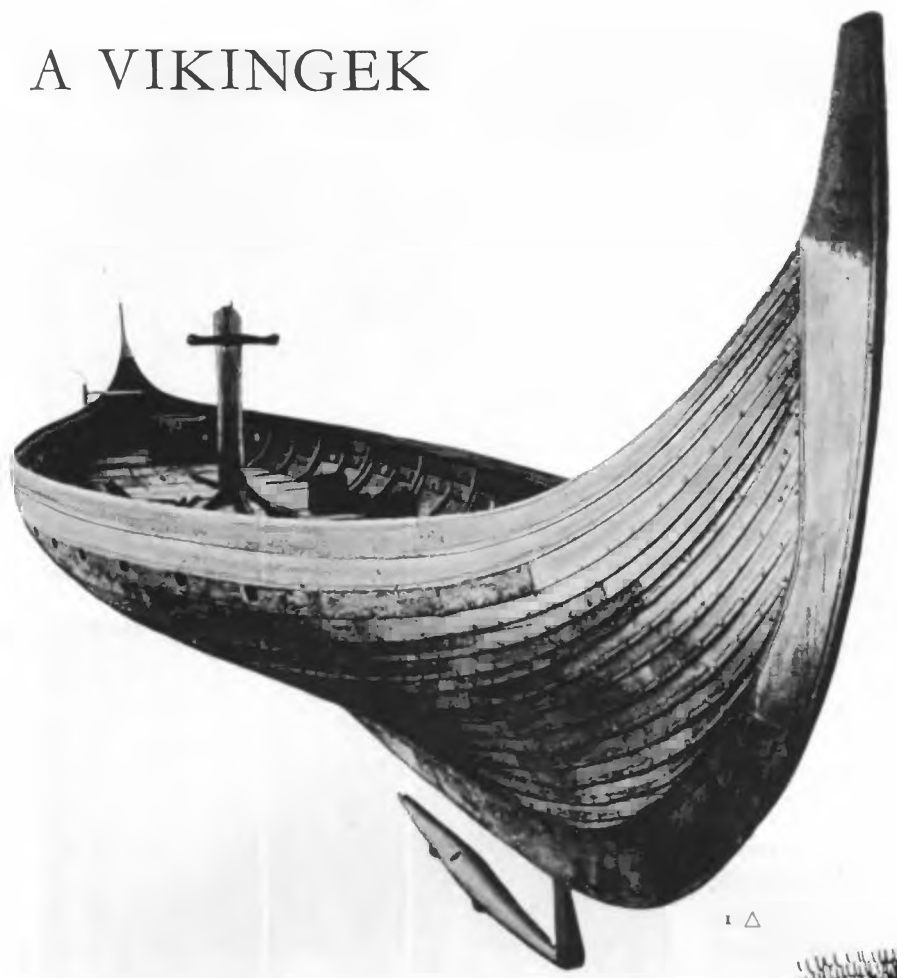

1 △

2 △

Barátságtalan, hideg vidéken, mezőgazdaságra kevéssé alkalmas földön, Skandináviában, Jütlandon és a szomszédos szigeteken laktak az északi germán törzsek, a normannok (a későbbi dánok, norvégok és svédek), akik a 9. sz.-ban karcsú hajóikon **(4)** szinte minden évben megjelentek az Atlanti-óceán és a bele torkolló folyók partjain; néha kereskedtek, de többnyire inkább fosztogattak, pusztítottak, rabságba hurcolták az asszonyokat, gyermekeket. A normann kalózok, harcosok (vikingek) még az ősi germán vallás hívei voltak, Odint, Thort, Baldrt, Friggát stb. imádták. Hitük szerint a harcban elesett hős a Valhallában él boldogan tovább. **(2)** Régi írásuk emlékei a rúnakövek. **(6)** Vezéreiket és azok családját hajóval **(1)**, csodálatos kincsekkel együtt temették el.

Osebergnél egy viking sírból gyönyörű faragott kocsi került elő. **(3)** ▷

Védett falvakban (7), egyetlen helyiségből álló kis kunyhóban éltek állataikkal együtt. A falvak mellett katonai táborok voltak (5), innen indultak merész útjaikra. Áthatoltak a Gibraltári-szoroson, elhajóztak Szicíliáig, a Keleti-tengerbe ömlő folyókon eljutottak Bizáncig; itt mint testőrök szolgálták a császárt. Sok helyütt telepeket létesítettek. Kereskedelmi kapcsolatban álltak Perzsiával, Indiával. Letelepedtek Izlandon, majd Grönlandon is. Franciaországban Együgyű Károly 911-ben kénytelen átengedni Rollo normann vezérnek a később Normandiának nevezett félszigetet. Rollo utóda, Normandia hercege meghódítja Angliát (l. 307. l.), s egy normann lovag, Tancrède de Hauteville fiai Szicília és Dél-Itália uraivá emelkednek (vö. 284. l.).

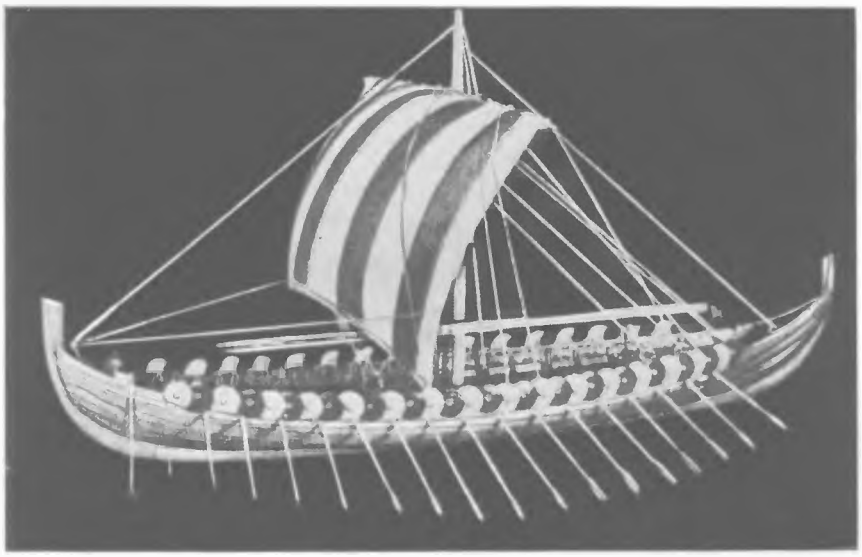

4 △ 5 ▽

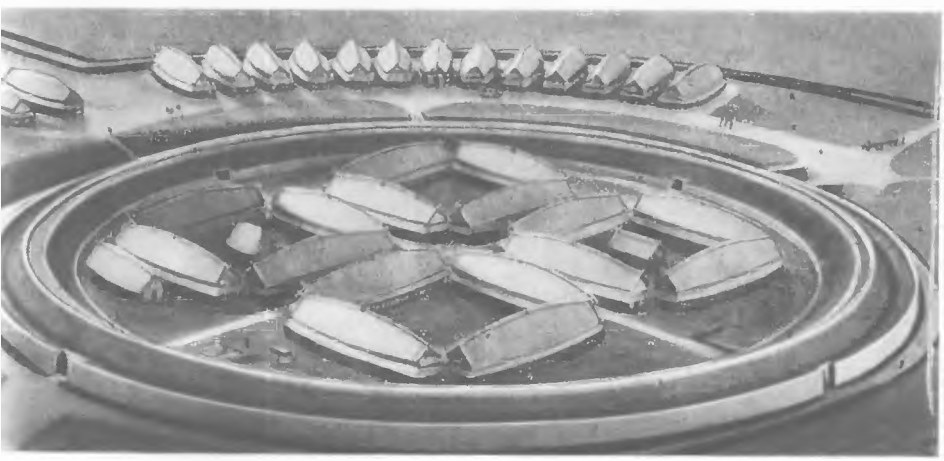

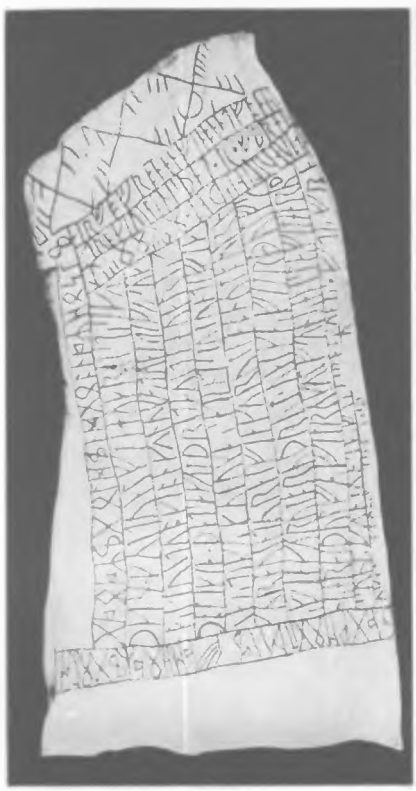

6 ◁

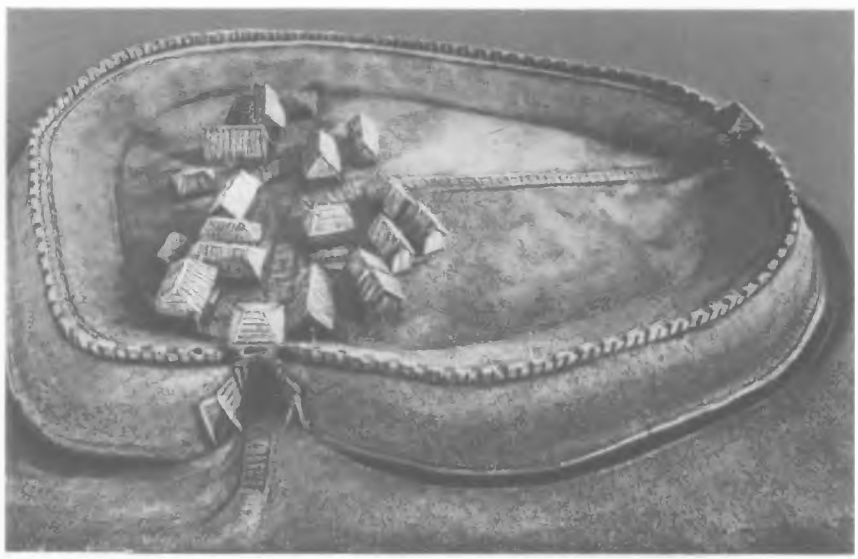

7 ▷

A 9—10. sz.-ban Skandináviában és Jütlandon több állam alakul. Az Uppsalában levő ősi szentélyt kezükben tartó törzsfők Svédország királyaivá emelkednek, s már létrejön a dán és a norvég királyság is. A vikingek hadjáratai összefüggnek azzal is, hogy sokan nem akartak belenyugodni az állam kialakulásával járó új helyzetbe, függőségbe süllyesztésükbe.

A 9. sz.-tól terjed a normannok körében is a kereszténység, de csak a 11. sz.-ban fejeződik be e folyamat.

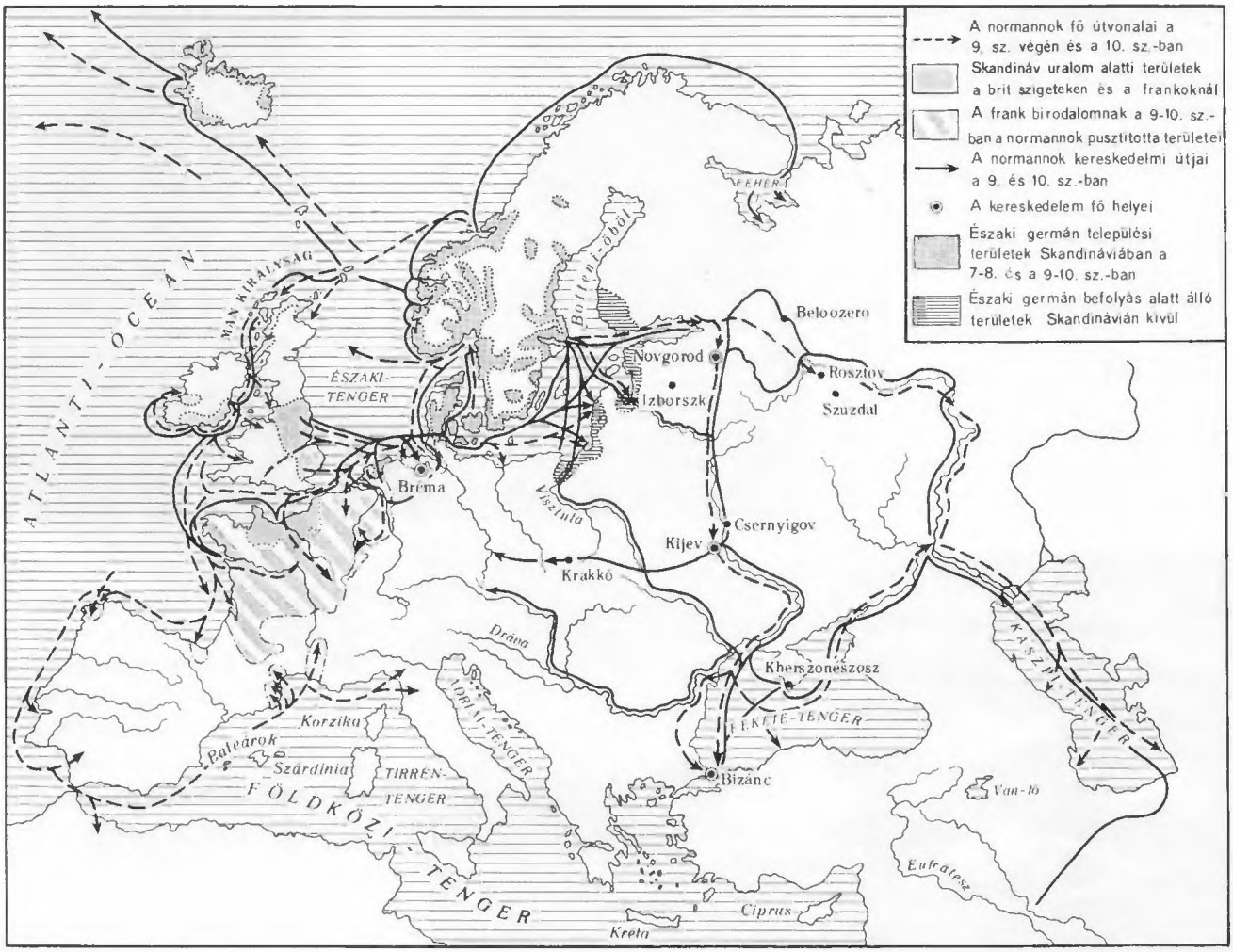

A vikingek útjai **(8)** △

Kékfogú Harald dán király megkeresztelése, 960 k. **(9)** ▽

Szent Olaf norvég király megölése (1030) **(10)** △
Később az ország védőszentje lett.

1000 körül a vikingek merész hadi vállalkozásai megszűnnek.

a) Kódexlap, Winchester (?), 12. sz. közepe (részlet)

b) Kódexlap, Winchester, 12. sz. második fele (részlet)

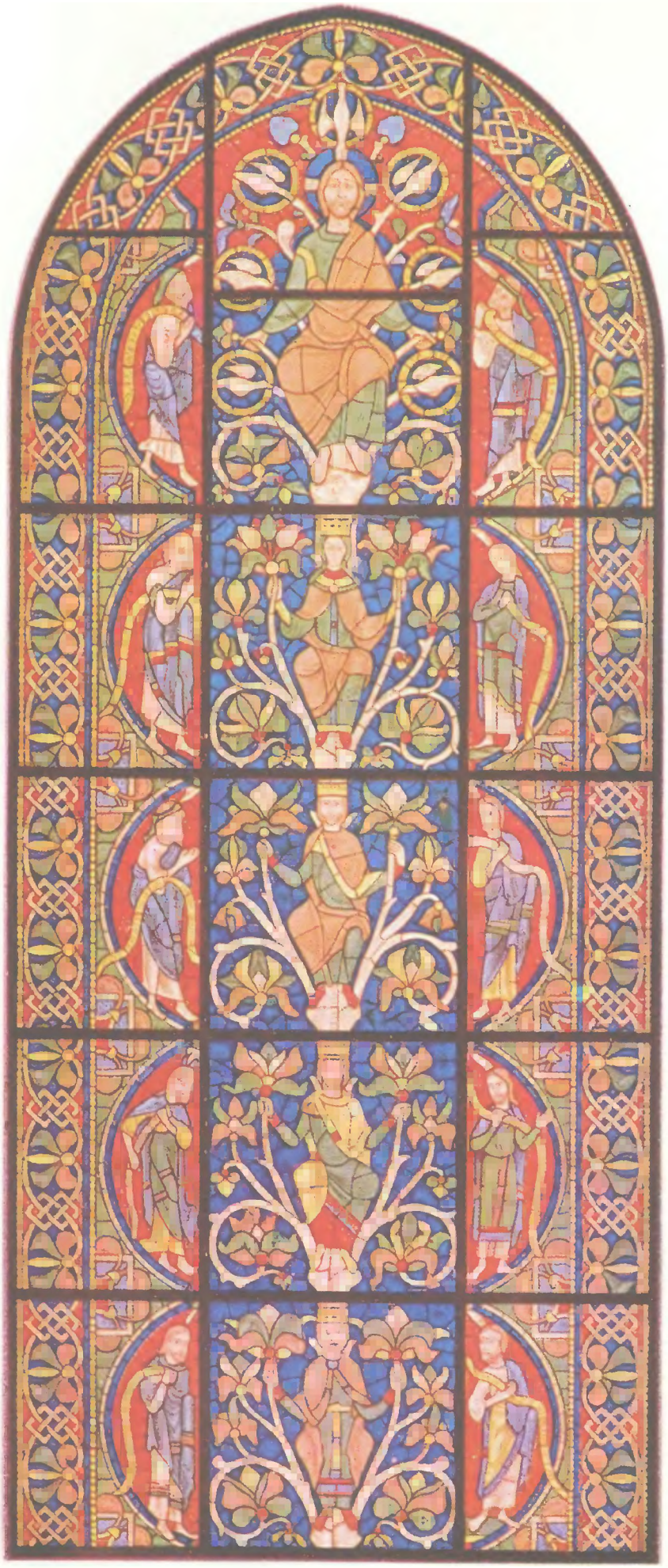

Üvegablak a chartres-i
székesegyházban, 12. v. 13. sz.

1

Templomaik is egyszerűek, szegényesek. (2) A sok kolostor (1) között különösen nevezetes az, amelyet Columba (†597) ír szerzetes alapított Iona szigetén. Az ír szerzetesek buzgón terjesztették a keresztény hitet. Így Columban (†615) társaival előbb a piktek és skótok között téritett, majd frank és alemann területen. Columban tanítványa, Gallus alapítja St. Gallen kolostorát (Svájc).

A római legiók elvonulása után hamarosan új hódítók jelentkeztek a brit szigeteken: a germán angolok, szászok és jütök. A keltákkal folytatott kemény harcaik emlékét őrzik a mondák (Artus-monda).

Az 5. sz. elején, a római legiók kivonása után a britanniai keltak visszanyerték önállóságukat. Ekkoriban már erősen terjedt közöttük a kereszténység, de nem ismerték el a pápa fennhatóságát. A kelta egyház gyakorlata és elvei sokban eltértek a római egyházétól. A kelta papok nem rendelkezhettek vagyonnal, a lakosság tartotta el őket. Közösségekben éltek, kis kunyhókban vagy sziklákba vájt cellákban, szigorú aszkézisben.

2 ▽

3 ▽

ANGLIA MEGSZÜLETIK

Angolszász ékszerek (4) ▷

A germánok kb. a 6. sz. végén hatalmukba kerítették a szigetet, amelynek főleg keleti és déli részén telepedtek le. Lassanként hét királyság alakult ki, ezek közül az egyiknek a feje a főkirály rangját viselte.

A 8. sz.-ban, mikor a pénzen ábrázolt Offa (3) uralkodott, Mercia a vezető hatalom, később Wessex került az élre. A germánok az őslakosságot részben kiirtották, részben leigázták, majd idővel a két nép összeolvadt. Ebben az időben keletkezett a germán hősi eposz, a *Beowulf*.

◁ Anglia a 7—9. sz.-ban (5)

6 △

A hódításkor ősi vallásukat követő angolszászok, miután (részben a hódítás következtében is) a társadalmi, vagyoni különbségek egyre inkább kialakultak közöttük, s a feudális rend kibontakozott, áttértek a keresztény hitre, de nem a kelta, hanem a viszonyaiknak jobban megfelelő római egyház tanait és gyakorlatát fogadták el. Az angol szerzetesek nemcsak a szigeteken, hanem a kontinensen is tevékenykednek. Willibrord angliai bencés megkezdi térítő tevékenységét a frízeknél, 696-ban ő Utrecht első püspöke. **(6)** Honfitársa, Bonifác a frank és ezzel szomszédos területeken térített, és alapított kolostorokat — mártírhaláláig (754). **(7)**

Ugyanebben az időben Beda Venerabilis megírja Anglia egyháztörténetét (731-ig), amely Anglia történetének egyik igen fontos forrása.

Az angolszász papság egyre nagyobb gazdagságra és hatalomra tesz szert. A 10. sz. közepén pl. voltaképpen a képen látható jámbor szerzetes, Szent Dunstan, Glastonbury apátja uralkodik Angliában. **(9)**

A 9. sz.-tól mind hevesebben támadták a szigetországot a normannok, elsősorban a dánok. Nagy területet hódítottak meg, s be is telepítették. A század végén Nagy Alfréd (871—900) visszaszorította és békére kényszerítette őket. E harcok is elősegítették a nagybirtok, az ún. manor erősödését, a köznép függőségbe süllyedését. A parasztok többsége urasági földön élő, jogtalan, súlyos kötelességekkel terhelt jobbággyá lett, kisebb része kisbirtokosként függött a manor urától, a lordtól, és csak viszonylag kis adóval, némi robottal tartozott; katonai szolgálatot kellett teljesítenie a királynak.

7 ▽

A dán Nagy Kanut (1016—35) (8) hatalma nemcsak Dániára, Norvégiára és Svédország egy részére terjedt ki, hanem Angliára is, de utódai idején a régi angolszász uralkodócsalád egyik tagja, Hitvalló Edward került az angol trónra. Az angolszász előkelők egy csoportja, élén Godwinnal, harcot folytatott ellene. Edward halála után Godwin fia, Harold lett a király. 1066-ban, közvetlenül egy norvég támadás kivédése után Hastingsnél vereséget szenvedett Normandia hercegétől, Vilmostól, aki lovagokból álló seregével rövidesen alávetette az egész országot. Hódító Vilmos felesége, Matild fogadalmi ajándéknak készített szőnyegén, amelyet a franciaországi Bayeux-ben őriznek, valóságos képeskönyvet ad a hódításról. (10)

8 △

△ 9

10 ▽

A Dunától északra élő, török nyelven beszélő bolgárok 677–78-ban Aszparuk kán vezetésével elfoglalták a túlnyomóan szlávok lakta Moesiát. A 9. sz. végére már teljesen beleolvadtak a szláv lakosságba, csupán nevüket őrizték meg. A 9. sz.-ig Pliszka a fővárosuk. Az ásatások feltártak többek között az uralkodó palotáját. **(1)**

Kezdettől fogva élénk érintkezésben, hol békés, hol ellenséges viszonyban álltak Bizánccal.

Krum kán 811-ben megverte I. Niképhorosz császárt, 813-ban pedig Konstantinápolyt ostromolta. De alig 10 év múlva Omurtag kán segítette a császárt a Szláv Tamás vezette felkelés leverésében (l. 272. l.), s harminc éves békét kötött Bizánccal. **(2)**

1 △

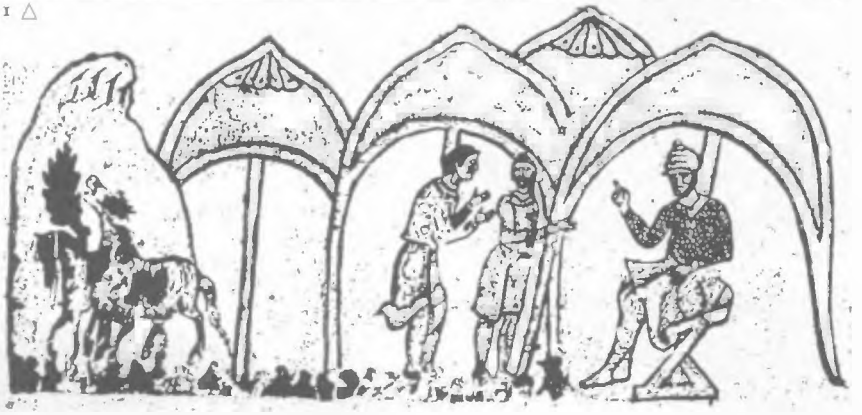

3 ▽

4 ▽

A BOLGÁROK ÉS BIZÁNC

A kereszténységet bizánci papok terjesztették Bulgáriában. **(3)** I. Borisz fejedelem (852–89) is felvette a kereszténységet: elérte, hogy a bolgár érsek rangban közvetlenül a konstantinápolyi pátriárka után következett.
Simeon bolgár cár (893–927) több ízben ostromolta Konstantinápolyt **(4)**, és jelentős területeket ragadott el a császárságtól.

Az egyik legnevezetesebb bolgár feliratos emlék: a madarai lovas, 8–9. sz. **(5)** ▷

VI. (Bölcs) Leó (l. 273. l.) arra kényszerült, hogy kereskedelmi engedményeket adjon, és évi adót fizessen a bolgároknak. (6) △

A 10. sz.-ban alapított Rila kolostor (7) nagy szerepet játszott Bulgária történetében. ▷

8 ▽

Több nagyarányú támadás után a makedón dinasztia legnagyobb császára, II. Baszileiosz 1014-ben súlyos vereséget mért a bolgár seregekre. (8) A feljegyzések szerint 15 000 foglyot ejtett, legnagyobb részüket megvakíttatta, így küldte vissza a bolgár uralkodóhoz, aki a látványtól szörnyethalt. 1018-ban a császár megdöntötte a bolgár államot. A bolgár urak egy része a bizánci császárt támogatta. A bizánci kormányzat súlyos adókat vetett ki a népre, és sok közmunkát végeztetett. A legjobb földeket bizánci uraknak adta a császár. Az elégedetlenség nőttön-nőtt, nemcsak a nép, hanem a bojárok (boljárok) és a papság körében is.

1185-ben két bojár, az Aszen-fivérek vezetésével felkeltek a bolgárok, s lerázták a bizánci igát. A második bolgár cárság székhelye a felkelés kiindulópontja, Tirnovo lett.

VILÁGURALMI ÁBRÁNDOK

I. Ottó (l. 301. l.) **(1)** és utódai a római császárok, valamint Nagy Károly örököseinek tekintették magukat, és olyan reményeket tápláltak, hogy megszerzik a bizánci trónt, s mint Isten földi helytartói jogaruk alá hajtják Európát, valamint Ázsia nagy részét. Ezt fejezi ki a **2.** és **4.** kép, amely a császárt hieratikus díszben, kezében kereszttel, trónján ülve ábrázolja, két világi és két egyházi tanácsadójával, amint provinciái, a szláv, germán, gall és római terület hódolatát fogadja.

II. Ottó császár átadja a püspöki botot Adalbert prágai püspöknek. **(3)** ▽

4 △

III. Ottó (983—1002), I. Ottó unokája, akinek anyja bizánci császárlány volt, teljesen ennek az ábrándnak élt. Nevelőjével, a tudós Gerberttel, akit a pápai trónra emelt (II. Szilveszter), Isten országát akarta megvalósítani a földön, a maga uralma alatt. Az „apostolok szolgájának" és ugyanakkor a „császárok császárának" nevezte magát. De mind Németországban, mind Itáliában fegyvert fogtak ellene. Mikor huszonkét éves korában meghalt, zűrzavaros helyzetet, nehéz örökséget hagyott hátra. Utódával, II. Henrikkel (5) kihalt a szász uralkodóház, és a száli frank dinasztia került a császári trónra.

A szász dinasztia a törzsi hercegek önállósági törekvései elleni harcában a püspökökre, érsekekre, apátokra támaszkodott, ezek birtokait, kiváltságait növelte. Am az egyházi nagybirtokosok is, miként a világiak, önállóságra törekedtek, az uralkodó hatalmának gyengítésére. Ez különösen III. Ottó alatt mutatkozott meg. A száli frank dinasztia új támaszt keresett és talált, a kisbirtokos urakat és a miniszteriálisokat (nem szabad eredetű királyi tisztségviselők). Egy időre megerősödött a császár hatalma mind Németországban, mind Itáliában. III. Henrik érvényesíteni tudta akaratát az egyház fejével szemben.

Ekkoriban egyszerre három pápa viaskodott a tiaráért. III. Henrik a sutri és római zsinaton mindhármat letétette (1046), s egy német főpapot választatott meg.

A német-római császárság ekkor jutott el hatalma csúcsára. De hamarosan fordult a kocka.

5 ▽

1 ◁

NOMÁD BIRODALMAK A 7—10. SZÁZADBAN

A 6. sz.-ban a Fekete-tenger északi partját és az Al-Duna vidékét a török v. mongol eredetű lovasnomád avarok hajtották uralmuk alá, majd benyomultak a Kárpát-medencébe. Ez lett az Ennstől a Donig, a Balti-tengertől a Száváig terjedő birodalmuk központi része. Több ízben támadták a bizánci birodalmat. Belső viszályok és a szlávokkal folytatott harcok meggyengítették erejüket. Kis Pippin uralkodásától kezdve többször összecsaptak a frank birodalommal. Nagy Károly több hadjáratban szétzúzta az avarok haderejét, bevette a kagán (uralkodó) székhelyét. A feljegyzések szerint 15 szekér vitte az arany-ezüst zsákmányt a frank uralkodónak, aki Pannóniát birodalmához csatolta (vö. 297. l.). E kincsekről némi képet adnak a hazai ásatások során előkerült ékszerek. **(1, 3, 4)**

Előkelő harcos **(2)** △

670—80 között született meg a Fekete-tengertől északra, a Volga és a Don vidékén a kazárok birodalma, amely sokféle népet foglalt magába. Az uralkodó osztályt a Belső-Ázsiából nyugatra vándorolt türkök alkották. Istenként tisztelt uralkodójuk a Volga deltájában fekvő Itilben székelt. E harcos lovasnomád nép rendszeresen támadta a Kaukázus-vidék tartományait, s nemegyszer megverte a kalifa seregeit. Elterjedt körükben a keresztény, a mohamedán és a zsidó vallás. Ez utóbbi lett az uralkodó osztály vallása. A 9—10. sz.-ban már földműveléssel is foglalkoznak, félig nomád, félig letelepült életmódot folytatnak, télen a városokba húzódnak. Városaik (Itil, Szarkel stb.) egyre jelentősebb szerepet játszanak a kereskedelemben. A kagán nagy jövedelmet húz a vámból és a révekből.

A kalandozások megszűntek, a hadsereg, amelynek magját a kagán mohamedán zsoldosai alkotják, csupán a külső támadások elhárítására szolgál, a birodalom ereje hanyatlik. Egy ideig a magyar törzsek a kazár kagán hatalma alá tartoztak, de 830 táján már elszakadtak a birodalomtól. A besenyők elől nyugat felé vándorló magyar törzsekhez a kazárok három törzse (kabarok) is csatlakozott. A 10. sz. 60-as éveiben Szvjatoszlav kijevi fejedelem mért súlyos csapást a kazárokra. A 11. sz.-ban a kazárok politikai szerepe megszűnt.

3 ◁

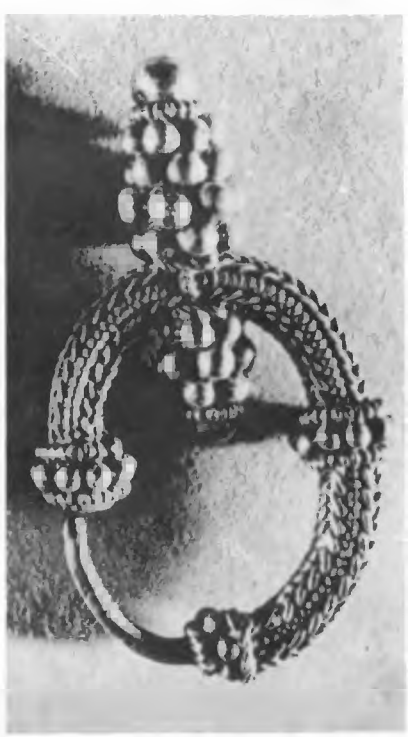

4 ▷

„A MAGYAROK NYILAITÓL...

. . . ments meg, Uram, minket!" — imádkoztak a Duna-medencétől nyugatra és délre lakó népek a 10. sz.-ban.

A lovasnomád hét magyar törzs a Fekete-tenger északi partján a 8—9. sz.-ban kazár (l. 312. l.) uralom alatt élt. A 9. sz. végén a besenyők támadása elől a Dnyeper és az Al-Duna közötti területre, az ún. Etelközbe menekültek. Innen kalandozó (rabló) hadjáratokat vezettek nyugatra és délre.

895-ben vereséget szenvedtek a bolgároktól, a besenyők is újból támadtak. Így Árpád és Kurszán vezetésével a törzsszövetség benyomult a Kárpát-medencébe.

◁ Hátrafelé nyilazó magyar lovas (1)

▽

Az új hazában talált letelepült földműveseket a hódítók alávetették. A legeltetésre alkalmas terület szűk volt. A törzseken belül egyre mélyült a szakadék gazdagok és szegények között. A pásztortársadalom válságba került.

A magyarok szinte évente kalandozó hadjáratra indultak. Eleinte mindenütt sikert arattak, a nyugati és déli országok nem tudtak védekezni a gyorsan mozgó, kitűnően nyilazó lovas seregekkel szemben. A magyarok aranyon-ezüstön és egyéb kincseken kívül sok rabszolgát is hurcoltak haza.

A pásztortársadalom válságát a kalandozások nem oldották meg, sőt elmélyítették. A földművelés egyre inkább tért hódított.

Az országban élő szláv lakosság körében már a magyarok bejövetele előtt gyökeret vert a kereszténység. Lassanként elterjed a magyarok között is; részben nyugati, részben bizánci papok terjesztik.

Idővel a kalandozásoktól sújtott országoknak sikerült megszervezniük védelmüket. 933-ban Madarász Henrik német király Merseburgnál megverte a magyarokat. 955-ben pedig Lehel és Bulcsu vezér megsemmisítő vereséget szenvedett Augsburgnál I. Ottó seregétől. A két vezért kivégezték. (2)

3 △

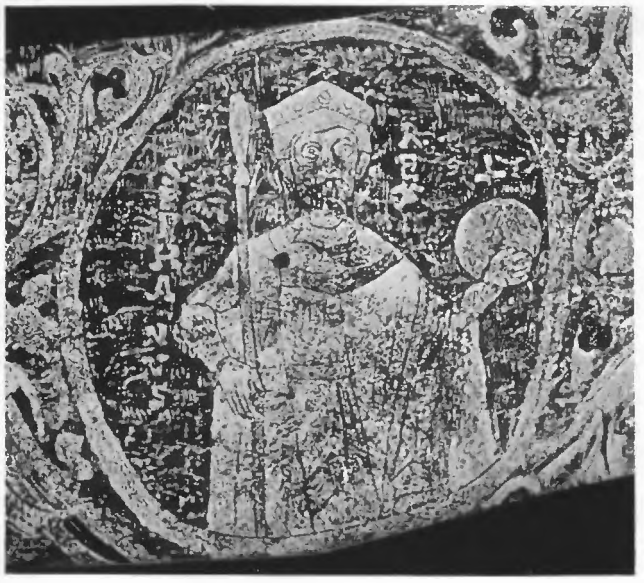

4 ▽

5 ▽

Az Árpád családjában öröklődő fejedelmi hatalom közben egyre erősödött. Géza fejedelem (970—97) véget vet a kalandozásoknak, hatalma növelésére német lovagokat gyűjt maga köré, megkeresztelkedik családjával együtt, papokat hív be, hogy terjesszék az országban a kereszténységet.

Fia, István (997—1038) **(4)** tovább halad a megkezdett úton, a németek szövetségét keresi, leveri a hatalmas törzsfőket: Koppányt, Ajtonyt, Gyulát **(3)**. 1000-ben vagy 1001-ben a pápa által küldött koronával **(5)** királlyá koronáztatja magát.

Folytatja a kereszténység terjesztését, nemcsak békés úton, hanem erőszakkal is. Kiépül az egyház szervezete, a magyarországi klérus szorosan Rómához kapcsolódik.

A nagy kiterjedésű királyi birtokokat vármegyékre osztják, ezeket ispánok igazgatják.

A szabadok közül egyre többen kerülnek függőségbe. Mindjobban előrehalad Magyarországon is a feudalizálódás folyamata.

A II. sz. közepétől a német császár több ízben tesz kísérletet, sikertelenül, az ország megszerzésére.

István halála után pogány lázadás tör ki: a régi rend hívei harcba indulnak az új intézmények, az új rend és az azt szentesítő és jelképező kereszténység ellen. E lázadásnak esett áldozatul Gellért püspök. (7) ▷

◁

I. László (1077—95) (6) idején megszilárdul a királyi hatalom, az új rend.
A király leveri az országba törő kunokat. Szigorú törvényekkel igyekszik letelepedésre bírni a nomád életmódhoz még ragaszkodó lakosokat, tovább folytatja az egyházszervezés munkáját.
I. László uralkodása alatt avatják szentté I. Istvánt. Később Lászlót is a szentek közé emeli az egyház.

A magyar királyság megszerezte Szlavóniát, Horvátországot, elismertette fennhatóságát Dalmáciával, Halics (Galícia) alávetésére irányuló hadjáratai azonban sikertelenek maradtak.

A német császár ugyan újabb kudarc után felhagyott a Magyarország elleni hadjáratokkal, de a 12. sz.-ban a bizánci birodalom tett erőfeszítéseket fennhatóságának kiterjesztésére. III. Béla idején azonban e kísérleteknek gátat vetettek.

◁ Jelenetek I. (Szent) László életéből (8)

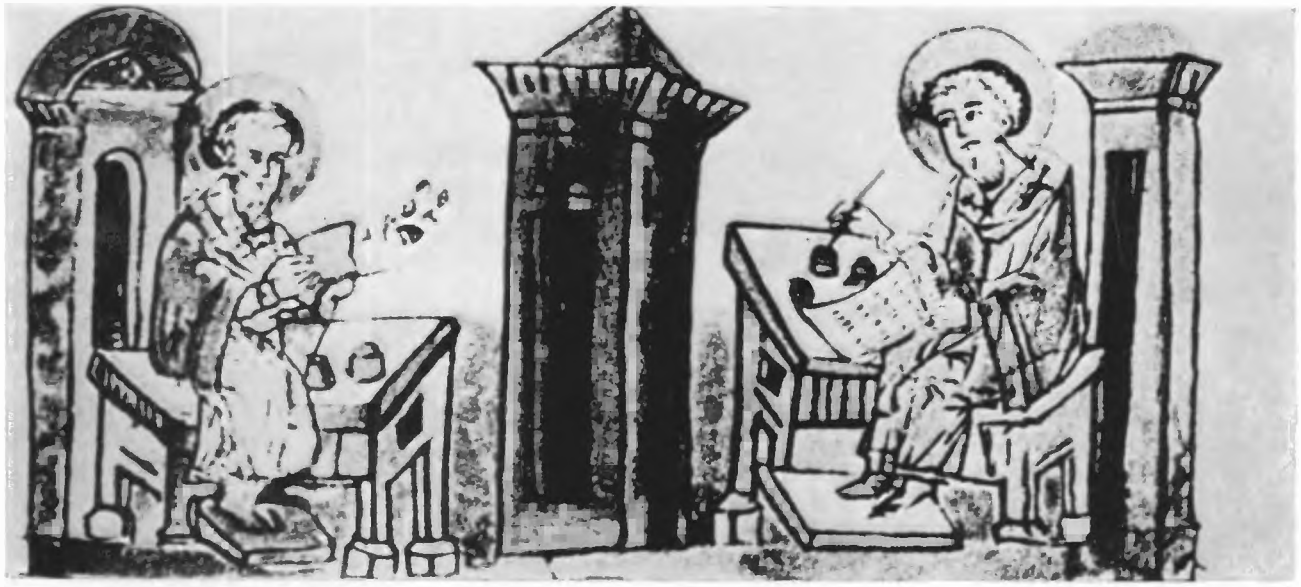

1 △

MORVÁK ÉS CSEHEK

A nyugati szláv törzsek, a csehek, morvák, polábok, liuticsok stb. a Visztula, az Odera, az Elba mentén s e területtől nyugatra és délre laktak. Lassanként több törzsszövetség alakult ki közöttük.

A 6. sz. vége felé új lovasnomád nép tört be keletről a már oly sok nép átvonulását elszenvedő Kárpát-medencébe, az avarok. Leigázták az ott talált lakosságot, és veszélyeztették a szomszédos népeket (l. 312. l.).

Az avarok és a nyugatról fenyegető frank hódítás elleni védekezés szükségessége is szerepet játszott abban — a belső fejlődés mellett —, hogy 623 körül Szamo uralma alatt állam alakult ki a nyugati szlávoknál. Az uralkodó hatalma kiterjedt a cseh, morva, liutics és más törzsekre, amelyek a mai Csehszlovákia területén és Ausztria egy részén laktak. Ez az államalakulat eredményesen szállt szembe az avarokkal és frankokkal; Szamo halála után (658 k.) azonban felbomlott.

A 9. sz. első felében Mojmír morva fejedelem legyőzte Pribina Nyitra-vidéki fejedelmet, aki ezután a Dunántúlon építette ki uralmát, a keleti frank uralkodó fennhatósága alatt. Közben Mojmír egyre terjesztette, erősítette hatalmát, létrejött a nagymorva állam, amely magába foglalta az Elba, Odera, Visztula vidékének jelentős területeit, az Északi-Kárpátokat és a Dunántúl egy részét is.

A keleti frank állam mindenképpen hatalma alá akarta hajtani a nagymorva államot. Sikerült megbuktatnia Mojmírt (846), de unokaöccse, Rosztiszlav az ő nyomdokain haladt. Hogy megvédje országa függetlenségét, számos erődítményt építtetett, és sikeresen harcolt a keleti frankok ellen.

2 ▽

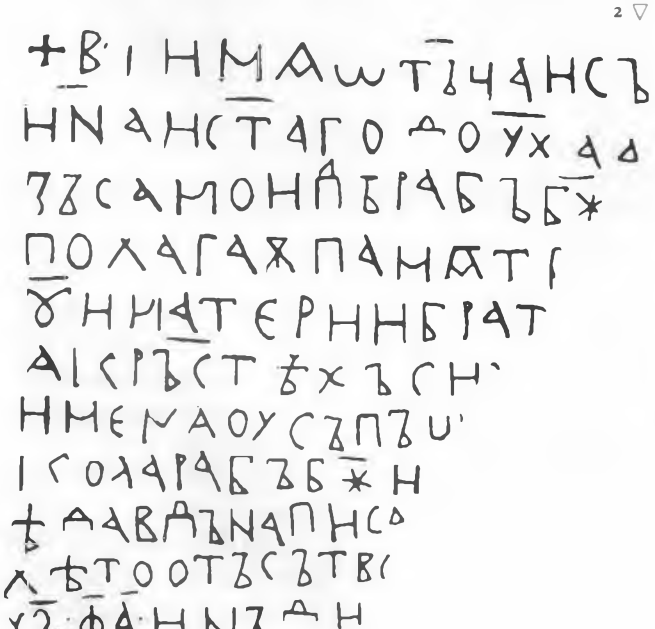

A kereszténység egyre inkább terjedt a nyugati szlávok körében, elsősorban a frank papság működése nyomán. Mivel ez egyszersmind a frank befolyás és uralom eszköze is volt, Rosztiszlav III. Mihály bizánci császártól kért hittérítőket. Cirill (Konstantin) és Metód thesszalonikéi papok mentek misszió élén téríteni a nagymorva fejedelemségbe. Szláv nyelvre ültették át az egyházi szövegeket, szláv nyelven tartották az istentiszteleteket. Kialakították a szláv ábécét. (1) A hagyomány szerint ez az ún. cirill írás (2), amely később elterjedt az oroszoknál, bolgároknál és szerbeknél.

Rosztiszlavot 870-ben megbuktatta rokona, Szvatopluk. Metód halála után tanítványait kiűzték a nagymorva államból, a nyugati papság, a latin kereszténység kerekedett felül.

A nagymorva állam a magyarok benyomulása következtében összeomlott. Területének egy része a magyar államé lett, a Kárpátoktól északra pedig kialakult az önálló Csehország. Csehországra súlyosan nehezedett a keleti frank, majd a német birodalom nyomása. Vencel cseh fejedelem, a keresztény hit buzgó terjesztője kénytelen volt elismerni a német I. Henrik fennhatóságát. Mikor 935-ben pogánynak maradt öccse, Boleszlav megölette (3), és helyére lépett, ő is meghódolt a német királynak.

3 ▽

A 10. sz. végén a Přemysl-családból származó II. Boleszlav cseh fejedelem — akinek központja, Prága már akkor is fontos útvonalak kereszteződésénél feküdt — legyőzte és kiirtotta vetélytársait, s így a Přemysl-családé lett az uralkodó hatalom.

A régi prágai vár (Vyšehrad) egy része (4) ▽

A német uralkodók időnként királyi címmel ruházták fel a cseh fejedelmeket, 1198-ban I. Ottokár elérte a császárnál, hogy ez a cím családjában örökletessé vált. Később a cseh király az egyik császárválasztó fejedelem lett a német birodalomban.

A cseh király hűbéri függése a német birodalomtól eléggé laza volt, de a német befolyás erősen érvényesült a cseh területen. Sok német pap, előkelő és városi polgár települt be, nagy birtokokat, kiváltságokat kaptak. A fontos csehországi bányák tulajdonosai és a városi előkelők is rendszerint németek voltak.

A *Vyšehradi Evangeliarium* egy lapja, 11. sz. (5) ◁

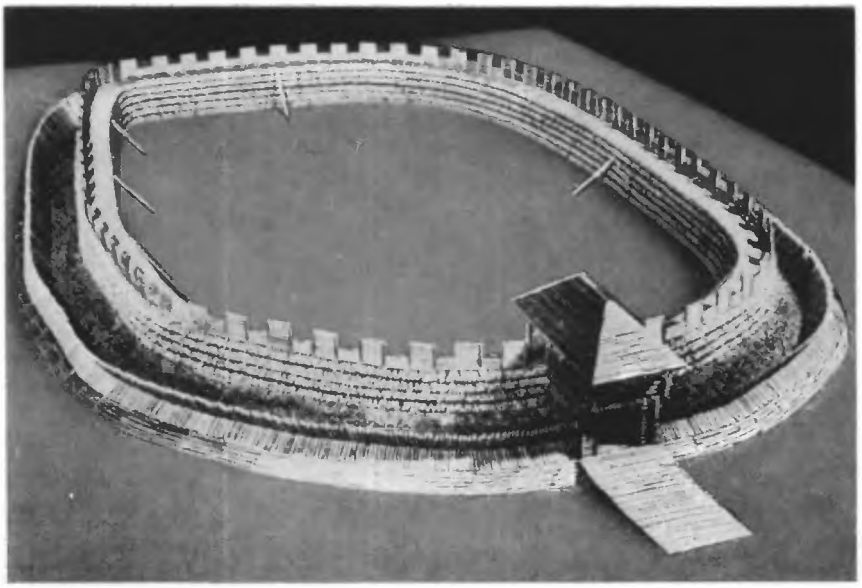

1 △

A LENGYEL ÁLLAM MEGALAKUL

A 7—8. sz.-ban a Kárpátoktól északra és az Oderától keletre lakó nyugati szláv törzseknél, a polánoknál, mazuroknál, viszlánoknál, pomeránoknál stb. megindult az állam kialakulása. Ennek első jelei azok az erődök (castra), amelyek a hatalmas urak lakhelyéül szolgáltak. **(1)**

Két erős központ keletkezik: Krakkó, a viszlánok és Gniezno, a polánok fő helye. A viszlánok területét a 9. sz. második felében aláveti a nagymorva birodalom. A polánok hatalmuk alá hajtják a környező többi kisebb fejedelemséget, majd megszerzik a tengermelléket az Oderától a Visztuláig, Sziléziát és a krakkói területet.

966-ban a Piast-családból való I. Mieszko fejedelem (960 k.—92) és a nagyurak megkeresztelkednek, a latin rítust veszik át. A térítés nagy lendülettel folyik — ha másként nem megy, hát erőszakkal.

Noha a kereszténységet a német papság terjesztette, a lengyel állam meg tudta őrizni függetlenségét.

I. (Hős) Boleszlav (992—1025) **(3)** eredményesen szállt szembe a lengyel állam alávetésére törő német császársággal; 999-ben megszerezte Krakkót és vidékét; 1025-ben fejére tette a királyi koronát, s így kifejezésre juttatta állama teljes önállóságát.

Jan Matejko, 19. sz.-i lengyel festő képe I. Mieszkóról **(2)** △

3 ▽

4 △

5 ▽

A 10. sz. első felében alapított gnieznói székesegyház bronzkapuja, 1170 (részletek) **(4, 5)**

A parasztoknak, a kmeteknek mind nagyobb tömegei kerültek jobbágysorba. A 11. sz. harmincas éveiben a „jobbágyok felkeltek uraik ellen... Elhagyták a katolikus hitet" — írja a krónikás. A pogány felkelést, amely feudalizmus elleni harc volt, hamarosan leverték. Az előkelők hatalma megnőtt.

◁ II. Boleszlav megölette a vele szembeszálló Szaniszló krakkói püspököt. Lengyelország később védszentjeként tisztelte Szent Szaniszlót **(6)**.

III. Boleszlav (1102—38) nagy erőfeszítéssel megszilárdította ugyan az uralkodói hatalmat, de halála után feudális széttagolódás következett. Ez megkönnyítette a cseh állam és a német urak terjeszkedését Lengyelország rovására.

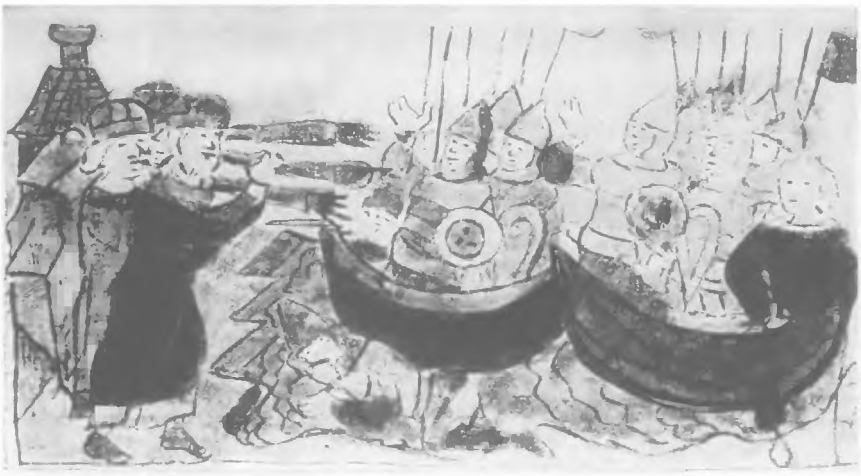

1 △

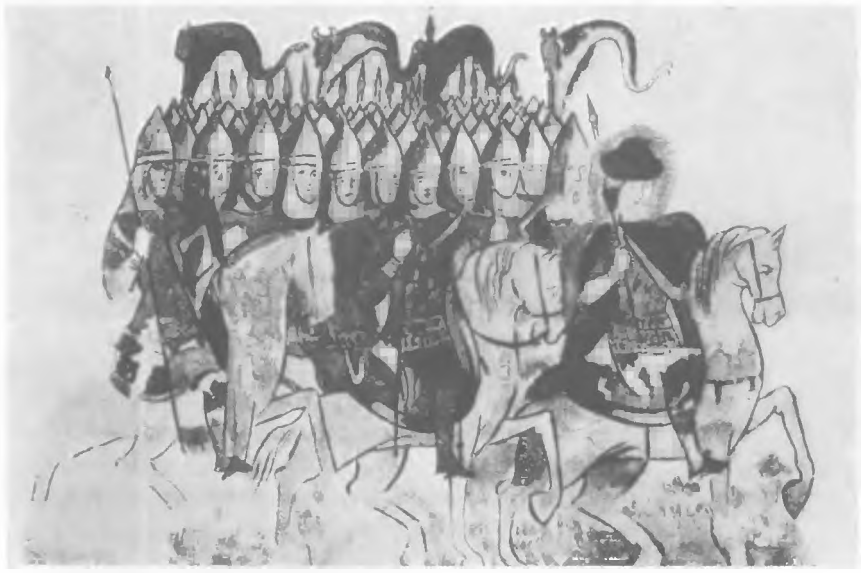

A „varjágoktól a görögökhöz (azaz a normannoktól Bizáncba) vezető út" mentén alakultak ki a keleti szlávok legfontosabb városai: Novgorod és Kijev. A Kelet-Európa tágas térségein lakó, már régóta földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó szlávoknál a 9. sz.-ban számos törzsi fejedelemség keletkezett, középpontjában egy-egy nagy várossal. A 10. sz.-ban Novgorod fejedelme, Oleg megszerezte Kijevet, és egyesítette uralma alatt a keleti szlávok nagy részét; létrejött a kijevi Rusz állam.

A kijevi fejedelemség csapatai több ízben támadták Bizáncot. (1) 911-ben és 944-ben szerződés szabályozta a két állam viszonyát, kereskedelmi kapcsolatait.

Szvjatoszlav fejedelem hódító hadjáratai során legyőzte a kazárokat és a Duna mellett lakó bolgárokat, de vereséget szenvedett a bizánci-besenyő szövetségtől.

◁ Orosz fejedelem és kísérete (2)

A KIJEVI RUSZ

3 ◁

4 ▷

Ekkortájt már politikai-társadalmi szükségletté vált, hogy az ősi vallást, az ég (Szvarog), a villám (Perun), a nap (Dazsbog) és a többi isten, szellem meg az ősök tiszteletét a kereszténység váltsa fel.

Lassanként gyökeret vert a kereszténység a nép között is, a fejedelmek kísérete (a druzsina) körében is.

Illés próféta, novgorodi ikon, 14. sz. vége

Andrej Rubljov († 1427—30 között): Szt. Mihály arkangyal, ikon

< Oroszország a 10—12. sz.-ban (5)

6 ▷

7 ▽

988-ban Vlagyimir fejedelem **(3)** szerződést kötött Bizánccal, megkeresztelkedett, s elvette a görög császár lányát, majd pedig a szerződés értelmében elpusztíttatta a bálványokat **(6)**, a régi hithez ragaszkodókat erőszakkal megkereszteltette. A kapcsolat Bizánccal szorossá vált. Bizánci papok térítették, oktatták Rusz lakóit. **(7)**

Vlagyimir győzelmes hadjáratot vezetett a besenyők **(4)** ellen, és újabb hatalmas területeket hajtott uralma alá. A kíséret tagjai és a régebbi fejedelmek közül azok, akik elismerték a kijevi uralkodó fennhatóságát, nagy földbirtokokkal rendelkeztek. A szabad parasztság mindinkább függőségbe került.

Oroszország városai közül különösen Novgorod és a nagyfejedelem székhelye, Kijev volt jelentős. Egy 11. sz.-i német krónikás ez utóbbit „Konstantinápoly vetélytársának" mondja.

A keresztény vallás végleg Bölcs Jaroszlav uralkodása alatt (1019—54) diadalmaskodott Ruszban. Ekkor állították össze az első törvénygyűjteményt, Jaroszlav *Pravdá*ját. Ennek alapján készült el azután Jaroszlav fiai idején a *Russzkaja Pravda*, amely a feudális viszonyokat tükrözi és védi.

Ekkoriban épült Kijevben a tizenhárom tornyú Szófija-székesegyház **(8)**, amelyet szép faragványok, mozaikok, freskók ékesítettek. Hasonló templomokat és kolostorépületeket emeltek ekkoriban szerte Oroszországban.

Jaroszlav halála után a kijevi Ruszban megindult a feudális széttagolódás. A számos fejedelemség (Vlagyimir, Volhínia, Rosztov-Szuzdal, Csernyigov stb.) urai — Jaroszlav leszármazottai — csak névleg ismerték el a kijevi nagyfejedelem fennhatóságát.
Ebben az időben több városi felkelés zajlott le. **(10)**

Vlagyimir Monomahnak, Perejaszlavl fejedelmének sikerült egy felkelés után megszereznie Kijevet **(9)**, és — átmenetileg ugyan (1113—25) — megerősítenie a nagyfejedelmi hatalmat. Halála után azonban a széttagolódás mind erősebbé vált.

9 △

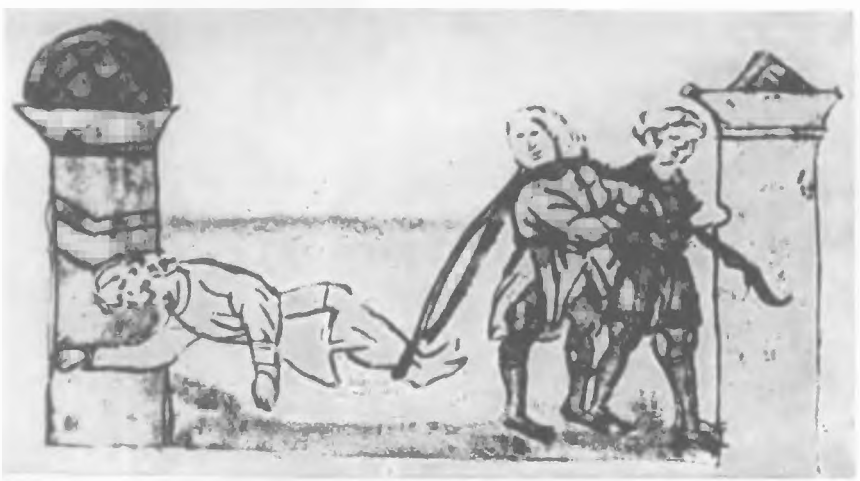

10 △

11 ▽

A részfejedelemségek közül a rosztov-szuzdali (később vlagyimir-szuzdali) egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ura, Monomah fia, Jurij Dolgorukij harcolt a volgai bolgárok ellen **(11)**, és megalapította Moszkva városát (1147). Utóda székhelyét Vlagyimir városába helyezte, és 1169-ben elfoglalta Kijevet.

„Elmúlt idők elbeszélése, honnan származik az orosz föld, ki uralkodott először Kijevben, és hogyan jött létre Oroszország." E szavakkal kezdődik az az orosz évkönyv, amelyet valószínűleg Nesztor kijevi szerzetes írt 1113-ban. A *Nesztor-krónika* felbecsülhetetlen értékű forrás Oroszország 9—11. sz.-i történetére.

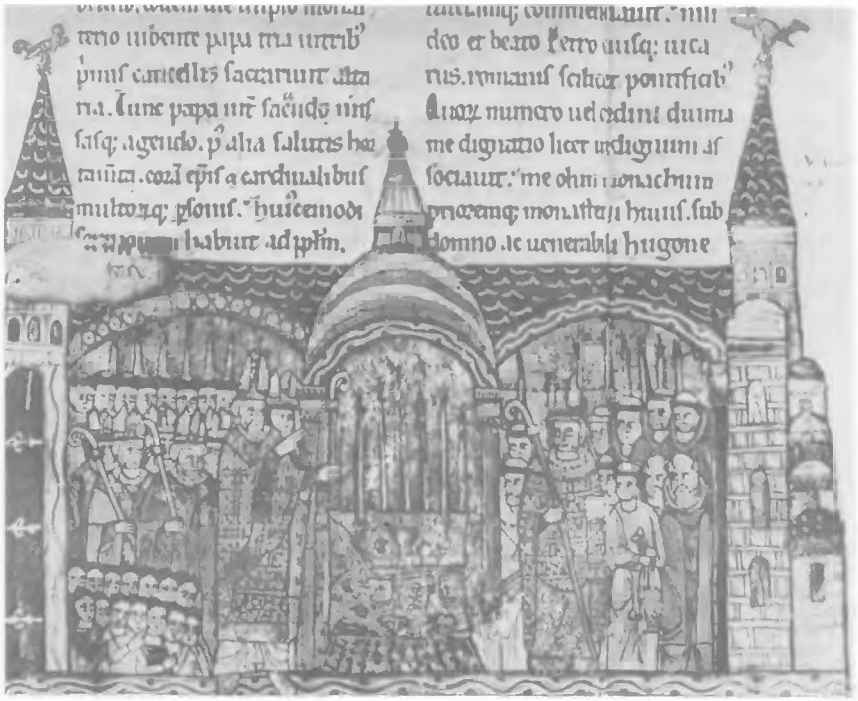

1 △

A CLUNYI REFORM

A katolikus egyház szervezete, szokásai a 10. sz.-ban már nem feleltek meg az erősen megváltozott viszonyoknak. Mind a nép, mind az előkelők soraiban egyre több a reformot követelő hang. Főként a papi hivatalok vásárlásában (simonia), a papok házasságában látták a bajok gyökerét s a világi invesztitúrában, azaz abban, hogy a papokat sok helyütt világi urak nevezik ki, iktatják be. Emellett szükségesnek tartották, hogy a papok tanultságát emeljék, s az egyházi szertartásokat hatásosabbakká tegyék.

Az előkelők számára alapvető fontosságú volt, hogy a fennálló rendnek oly jelentős védőfala, mint az egyhaz, jól be tudja tölteni hivatását. A világi invesztitúra eltörlése azonban érzékeny csapást jelentett sok világi úrra, elsősorban a német császárra, aki uralma legfőbb támaszát a püspökökben, érsekekben látta, s emellett a pápaválasztás felett is ellenőrzést gyakorolt. A reformokért megindult mozgalom kezdeményezője és középpontja a 910-ben alapított burgundiai Cluny bencés kolostor volt. (1) A clunyi apát, az „apátok apátja" fennhatósága alá több száz kolostor tartozott. Ezek erősen támogatták a reformmozgalom élére álló pápákat az egyház megújításáért folytatott 11. sz.-i küzdelemben. E harcok során Bizánc és vele a keleti területek véglegesen elszakadtak a római egyháztól (1054).

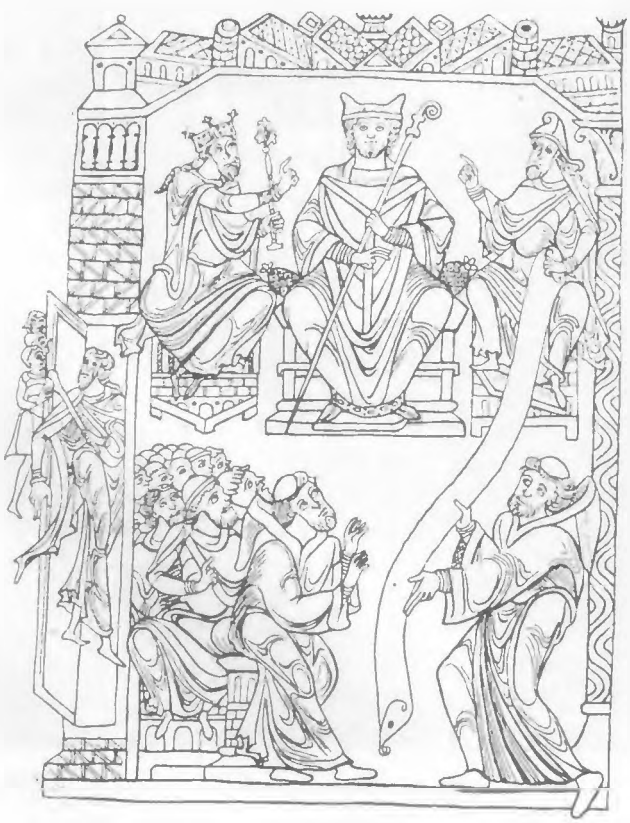

A clunyi apátság régi része (2) △

A 10. sz. végén a Mont-Saint-Michel apátságból kivetik az oda illetéktelenül befészkelődött szerzeteseket, és helyükbe a reform híveit telepítik. (3) ◁

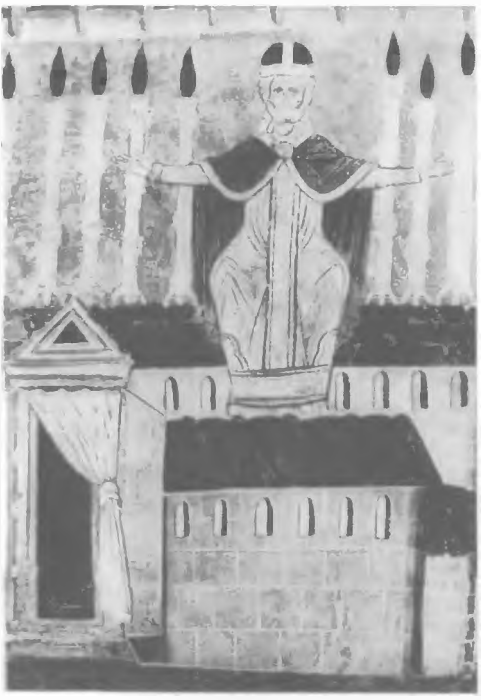

△
A pápa az egyház védelmezője (1)

„Egyedül a pápa lábát köteles az összes fejedelem megcsókolni... A pápának jogában áll császárokat letenni... A római egyház még soha nem tévedett, az Írás tanúsága szerint örökké tévedhetetlen lesz" — vallotta az 1073-ban pápává emelt VII. Gergely († 1085). Gergely a püspökök invesztitúrájának kérdésében rövidesen összeütközésbe került az atyja nyomdokait követni kívánó német császárral, IV. Henrikkel (1056—1106). III. Henrik (1039—56) ugyanis a cluny-i mozgalom hívéül szegődött, de emellett igyekezett fennhatósága alatt tartani az egyházi szerveket s magát a pápát is.

A pápa és a császár közötti ún. invesztitúraharcban az egyházfő kiátkozta IV. Henriket. Az önállóságra törő német nagyurak szembefordultak a császárral, s ő kénytelen volt mezítláb, darócruhában, vezeklőként megjelenni Canossa vára előtt (1077), és feloldozásért esedezni VII. Gergelynél.

Rövidesen azonban kitört közöttük a fegyveres harc, amelyben a pápát sok itáliai város és a Dél-Itáliában megalakult normann királyság támogatta.

CANOSSA...

2 △ 3 ▽

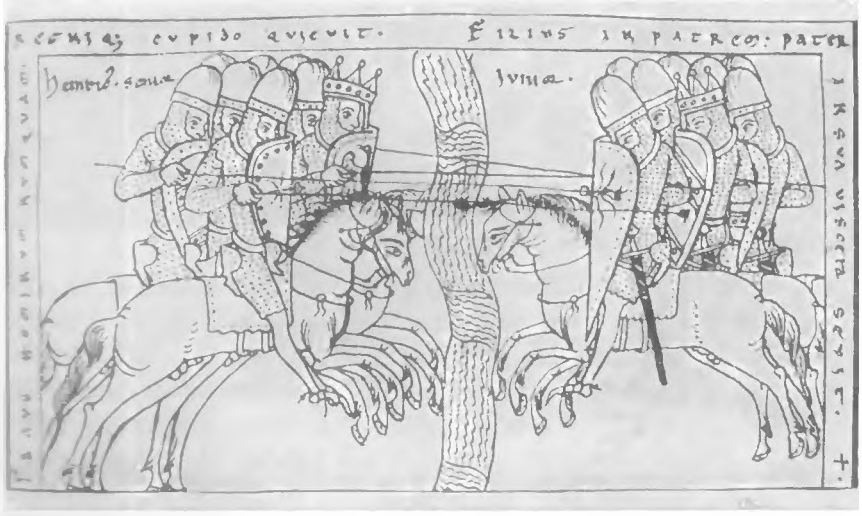

IV. Henrik és az általa pápává emelt III. Kelemen elűzi VII. Gergelyt, aki száműzöttként halt meg (2), IV. Henrik pedig kiátkozva, a fia elleni megalázó harc közepette (3). A két nagy ellenfél halála azonban nem vetett véget az invesztitúraharcnak, amely végül is kompromisszummal, a wormsi konkordátummal zárult (1122): a császár lemondott az egyházi méltóságok invesztitúrájáról, de a pápa hozzájárult, hogy a német püspökök választásába a császár beleszólhat.

Az első Capeting-uralkodók (10—11. sz.) hatalma még saját hercegségükben, Francia tartományban, a Szajna és a Loire vidékén sem erős. Az országban feudális anarchia dúl. A tartományok urai állandóan harcolnak egymás ellen. A király „első az egyenlők között". Az egyház, minthogy nem tudja megakadályozni a feudális urak pusztító belső háborúit, amelyek gyakran a papság ellen irányulnak, legalább korlátok közé akarja szoritani: „szerda napnyugtától hétfő napkeltéig minden fegyvertelen az *Isten békéjé*nek (treuga Dei) védelme alatt áll". E rendelkezés megszegőit egyházi büntetéssel sújtják.

VI. Lajos (1108—37) uralkodásától kezdve lassan erősödik a francia királyi hatalom, amelyet az egyház és a fejlődő városok támogatnak.

Angliában a normann hódítás (l. 307. l.) után az angolszász urak birtokainak nagy része Hódító Vilmos lovagjainak kezébe került. Eleinte a franciául beszélő urakat nyelvi különbség is elválasztotta az angolszász lakosságtól. De lassanként a normann urak összeolvadtak a régebbi uralkodó osztállyal, s átvették az angol nyelvet.

A francia királyi birtokok VI. Lajos idején **(1)** ▽

A CSATORNA KÉT PARTJÁN

2 △

3 △ 4 ▽

A hódítás meggyorsította a feudalizmus kialakulását e területen. A szabad parasztok túlnyomó többsége jobbággyá lett. A királyi hatalom itt a hódítás következtében erősebb, mint más államokban. De a Hódító fia, I. Henrik álma mégis a valóságot tükrözi: püspökök, katonák, parasztok... mind meg akarják ölni! **(2, 3, 4)**

1154-ben I. Henrik unokája, Plantagenet Henrik, Anjou grófja lett Anglia királya (II. Henrik) és Normandia hercege. Miután elvette VII. Lajos francia király elvált feleségét, Eleonórát **(5)**, Aquitania örökösnőjét, Franciaország délnyugati része is az övé lett. Az angol király franciaországi tartományait mint a francia király hűbérese birtokolta.

5 △ 6 ▽

A királyi hatalom megerősítésén munkálkodva II. Henrik súlyos összeütközésbe került az egyházzal. Korlátozta az egyházi bíróságok hatáskörét s a Rómához való fellebbezést, továbbá a király jogává tette a püspökök és apátok választása feletti fennhatóságot. Minthogy Becket Tamás canterburyi érsek (régebben a király legkedvesebb embere) szembeszegült e határozatokkal, a király lovagjai a canterburyi katedrálisban meggyilkolták (1170). **(6)** Ezért a pápa kiátkozta II. Henriket, aki kénytelen volt nyilvános bűnbánatot tartani, s beleegyezni, hogy a papok ne tartozzanak a világi bíróság hatáskörébe.

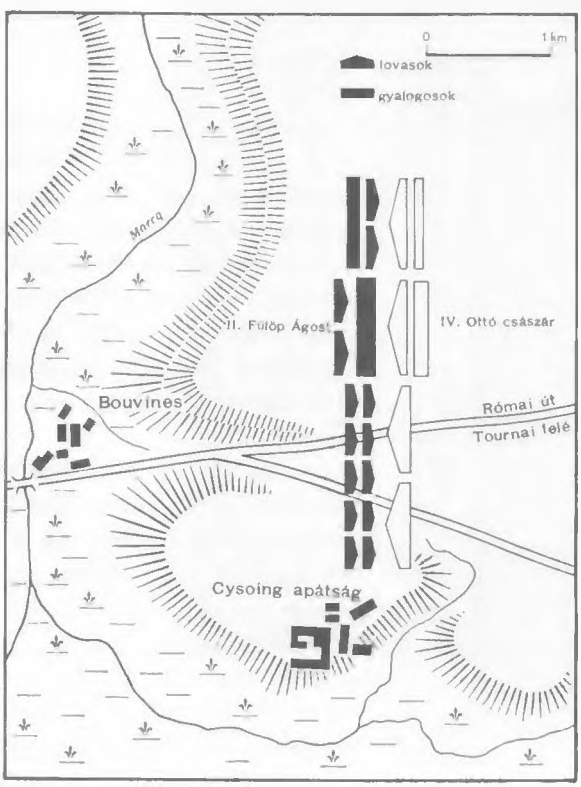

7 ▷

Az egyre erősödő Capeting-uralkodókat a Plantagenetek birtokai elzárták az Atlanti-óceántól. A politikai és gazdasági szempontból mind értékesebb Flandria miatt is versengés támadt a két uralkodóház között.

II. Fülöp Ágost francia király (1180—1223) a Plantagenetek gyengítésére fellázította II. Henrik ellen a fiait, Henriket és Oroszlánszívű Richárdot, majd pedig a bouvines-i csatában (1214) **(7)** legyőzte Földnélküli János angol királyt és szövetségeseit, köztük IV. (Welf) Ottó német császárt, és megszerezte a Plantagenetek franciaországi területeinek nagy részét. A Capetingek családi birtokai növekednek.

Az albigens háború (l. 438. l.) után a délfrancia területek is a Capet-család kezébe jutnak.
A királyi dominiumok adminisztrációja teljesen kiépül II. Fülöp Ágost idején. A királyság szoros szövetségben áll a fejlődő városokkal.
IX. (Szent) Lajos (1226—70) **(10)** reformjai is a királyi hatalom erősítését szolgálták: a feudális urak bíróságától a királyi törvényszékhez lehetett fellebbezni; specializálódtak az államigazgatás központi szervei, amelyekben több jogtudós működött; a királyi pénzt értékállóbbá tették, s elősegítették elterjedését a földesurak által veretett pénzek rovására.

10▽

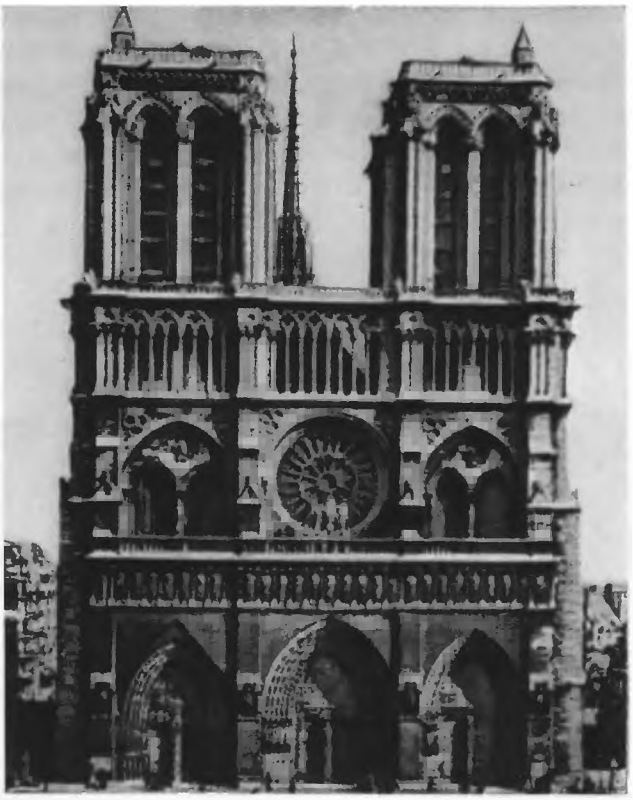

8 △
Miközben a király keresztes vitézeivel Keleten harcolt (l. 339. l.), 1251-ben Franciaországban kitört a parasztok, az ún. „kis pásztorok" felkelése, amelyet Magyarországi Jakab mester vezetett. A királyi hatalom vérbe fojtotta a mozgalmat.
Szent Lajos udvari káplánja, Robert de Sorbon teológiai kollégiumot alapított Párizsban (Sorbonne), amely nagy hírnévre tett szert. Ekkoriban építették fel a párizsi Notre-Dame-ot. **(8)**

◁ II. Fülöp Ágost házassága **(9)**

„Egyetlen szabad embert se fogjanak el... törvényes ítélet nélkül" — mondja ki a Földnélküli János idején, 1215-ben kiadott angol Magna Charta. E fontos rendelkezést és néhány más, minden szabad embert és a városokat érintő intézkedést valószínűleg csak azért vettek be a bárók a Magna Chartába, hogy megnyerjék a tömegek rokonszenvét; a királytól kicsikart kiváltságlevél lényege a bárók hatalmának biztosítása volt a központi hatalommal szemben.
János fia, III. Henrik igyekszik korlátozni a hatalmas bárókat. A köznépre, nem utolsósorban a pápa pénzkövetelései miatt, súlyos teher nehezedett. A kiváltságaikat védő bárók, élükön Simon de Montforttal (az albigens háború vezérének fiával) elérték, hogy egy bárói tanács kezébe került az ország kormányzása (oxfordi províziók). 1264-ben legyőzték a király seregét (Lewesnél). A bárók a nép körében is támogatókra találtak.

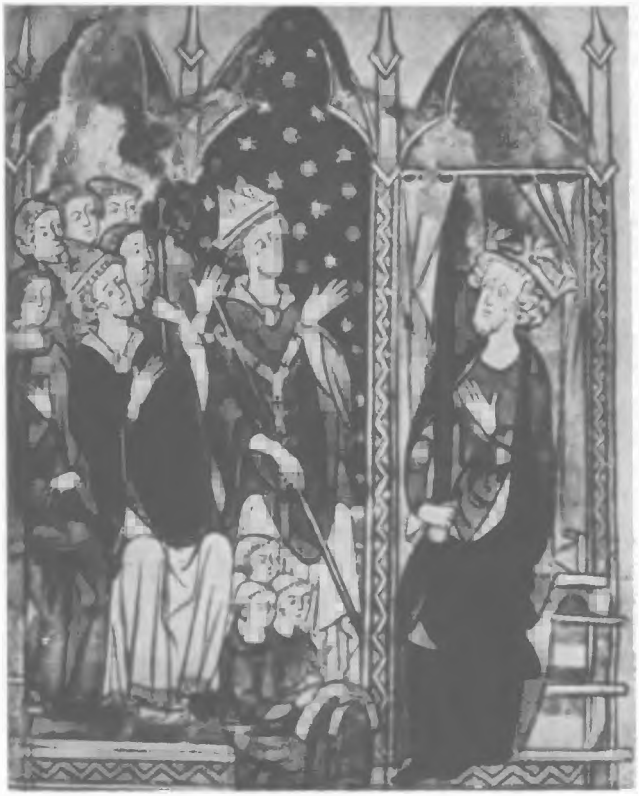

11△

A 13. sz. végén elkészül *Franciaország nagy krónikája;* a kéziratot felajánlják a francia királynak. **(12)** △

Ezután olyan gyűlést hívnak össze, amelyben az előkelők mellett minden grófságból két-két lovag és a városok polgárainak választott képviselői is részt vesznek, tehát valamennyi, bizonyos kiváltsággal rendelkező réteg (rend) (1265). Megszületik az angol parlament — az első rendi gyűlés Európában —, amelynek fő joga az adók megszavazása. Később I. Edward (1272—1307) **(11)** is kénytelen rendszeresen ilyen gyűléseket egybehívni. A 14. sz.-ban az előkelők (lordok háza) és a kisnemesek meg a polgárok (alsóház) már külön tanácskoznak.

I. Edward meghódítja Walest, az angol trón várományosa ezentúl a walesi herceg címet viseli. Skóciát azonban nem sikerül tartósan angol birtokká tennie.

Anglia életében igen fontos szerepet játszik a juhtenyésztés, különösen a ciszterci apátságok birtokain. A gyapjú nagy részét Flandria városainak szövőipara dolgozza fel.

Angol király koronázása **(13)** ▷

Európa a 11. sz. végén

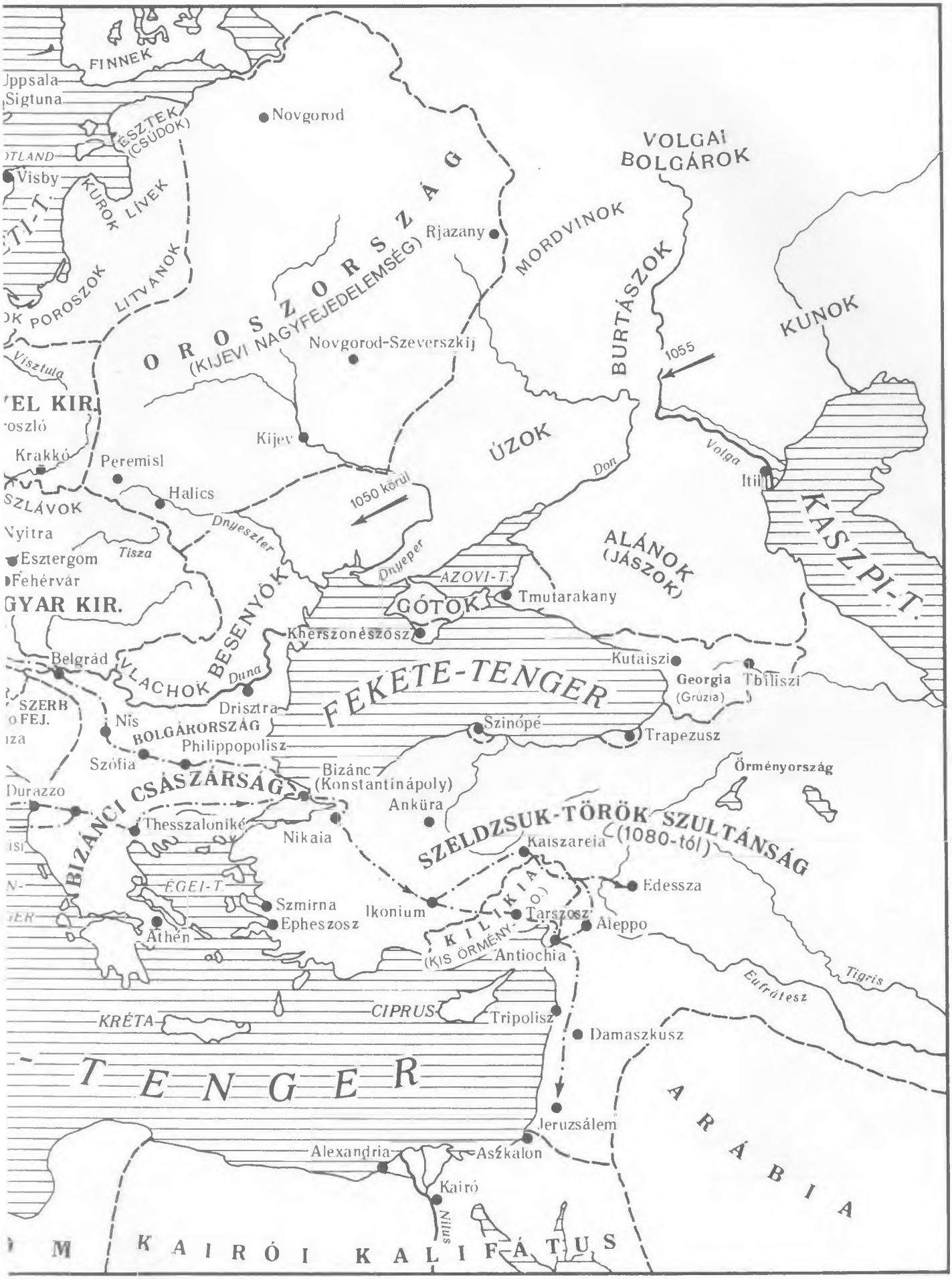
FINNEK
Uppsala
Sigtuna
Novgorod
VOLGAI BOLGÁROK
VISBY-T.
Visby
KUROK LÍVEK
LITVANOK
OROSZ ORSZÁG
(KIJEVI NAGYFEJEDELEMSÉG)
Rjazany
MORDVINOK
BURTÁSZOK
KUNOK
1055
Novgorod-Szeverszkij
Visztula
Kijev
ÚZOK
Krakkó
Peremisl
Halics
1050 körül
Dnyeszter
Volga
Don
Itil
KASZPI-T.
Nyitra
Esztergom
Tisza
Fehérvár
Dnyeper
AZOVI-T.
ALÁNOK (JÁSZOK)
GÓTOK
Tmutarakany
Kherszonészosz
Belgrád
VLACHOK BESENYŐK
Duna
Kutaiszi
Georgia (Grúzia)
Tbiliszi
FEKETE-TENGER
Drisztra
Nis
BOLGÁRORSZÁG
Philippopolisz
Szinópé
Trapezusz
Szófia
Örményország
Durazzo
BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG
Bizánc (Konstantinápoly)
Anküra
Thesszaloniké
Nikaia
SZELDZSUK-TÖRÖK SZULTÁNSÁG (1080-tól)
Kaiszareia
Edessza
ÉGEI-T.
Szmirna
Ikonium
KILIKIA
Tarszosz
Aleppo
Athén
Epheszosz
(KIS ÖRMÉNY-)
Antiochia
Eufrátesz
Tigris
KRÉTA
CIPRUS
Tripolisz
Damaszkusz
TENGER
Jeruzsálem
ARÁBIA
Alexandria
Aszkalon
Kairó
Nilus
KAIRÓI KALIFÁTUS

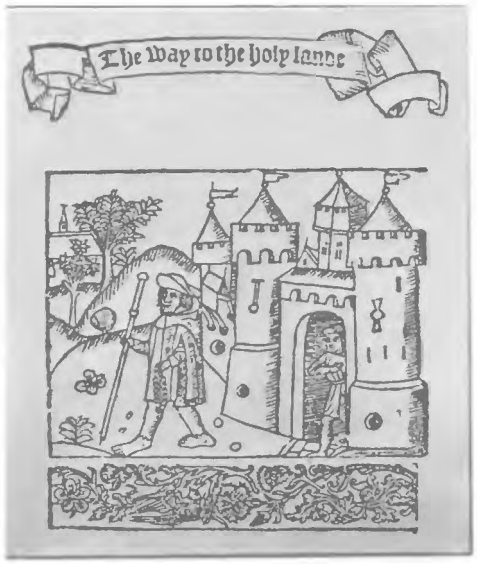

Az ereklyék, szentek tisztelete, az elkövetett bűnök súlya sokakat késztetett zarándokútra (2, 3)

ZARÁNDOKÚTON

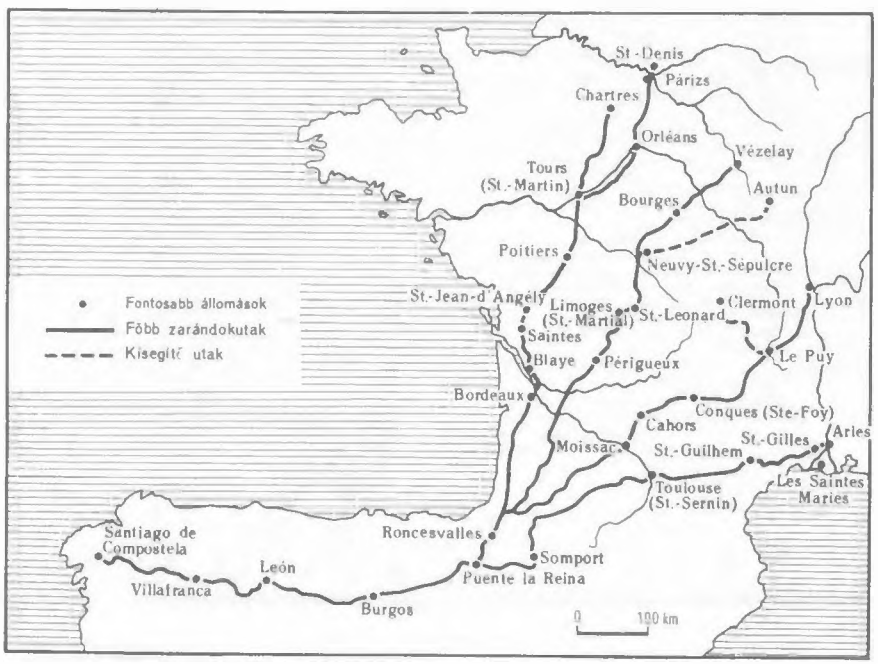

A Franciaországon keresztül Santiago de Compostelába vezető utak (4) ▷

5 △

6 ▽

Az egyház gyakran elő is írta a bűnösnek, s azt tanította, hogy aki bűnbánó lélekkel valamely szent helyre zarándokol, bocsánatot nyer. Sokan Santiago de Compostelát keresték fel, vagy Írországban Szent Patrik barlangját, vagy Mont-Saint-Michel (1) kolostorát. Még többen mentek bűnbánó köntösben, sokszor mezítláb, ruhájukon, kalapjukon kagylókkal — a zarándoklás jelével — Rómába. (5) Róma mellett a leghathatósabb szent helyeknek a palesztinaiak számították: Jeruzsálem, Betlehem... (6)

A zarándoklás sok veszéllyel, fáradsággal járt, különösen a szegények számára, akiknek útközben a lakosság adományaiból kellett élniök. A bűnbánók sokszor csak évek múlva tértek haza, de sokan lelték halálukat otthonuktól távol betegség, baleset vagy rablótámadás következtében.

Már VII. Gergely gondolt arra: keresztes hadjáratot szervez, hogy a Szentföldet megmentsék a „pogányok" uralmától. Mikor Clermontban 1095-ben II. Orbán meghirdeti a „szent háborút" (1), óriási lelkesedés fogadja a felhívást, elsősorban a francia lovagok körében; „bal vállukra azonnal kereszteket kezdtek varrni". Határtalan lelkesedésükben úgy érezték, maga Krisztus vezeti a kereszteseket szent városa, Jeruzsálem felé. (2)

Elsőnek a parasztok keltek útra (1096). Vallásos lelkesedésük mellett nyilván az a vágy is élt bennük, hogy megszabaduljanak a súlyos jobbágyi igától, a Nyugat-Európát állandóan pusztító ún. magánháborúk dúlásaitól, az éhínségtől; a másvilági jutalmon túl kalandot, gazdagságot reméltek s új hazát, amelyben szabadon, békén, jómódban élhetnek. A szegények tömegét egy Péter nevű Amiens-ből való remete vezette. Ez az ellátatlan tömeg már a Rajnánál rabolni kezdett. Kelet felé vezető útjukban mindenütt ellenségesen fogadták őket, nagy részük, különösen Magyarországon és Bulgáriában, fegyveres harcok áldozata lett; akik pedig eljutottak Ázsiába, ott pusztultak el, részben éhségtől és szomjúságtól, részben a szeldzsuk-törökök kezétől.

1 △

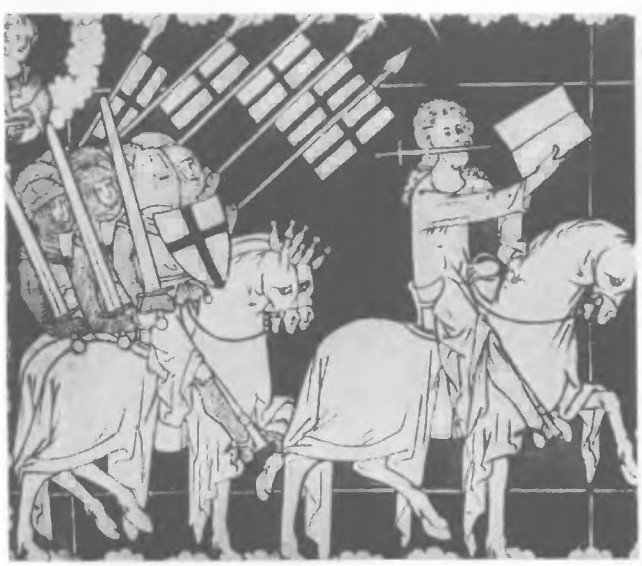

2

A SZENT SÍRÉRT...

A lovagok csak később indultak el, nagy tömegekben. A vallásos lelkesedés mellett őket is a kalandvágy, új birtokok, vagyon szerzése hajtotta, hiszen Nyugat-Európa legfejlettebb országaiban, elsősorban Franciaországban és Itáliában már sok volt a teljesen vagyontalan vagy kisbirtokos úr, sok helyütt csak az elsőszülött örökölte a birtokot, a nagybirtokosok pedig egyre erősebben terjeszkedtek gyengébb társaik rovására. Számos úr nyomasztó adósságai miatt menekült Kelet felé.

Segítették a hadjáratokat az itáliai városok is, amelyek mind erősebben belekapcsolódtak a levantei kereskedelembe; így döntő fontosságú volt számukra, hogy uralkodjanak a Földközi-tengeren, megszerezzék a levantei kikötőket, visszaszorítsák a szeldzsukokat, és kiiktassák a kereskedelmi forgalomból Bizáncot.

A keresztesek védik Jeruzsálemet (3) △ 4 ▽

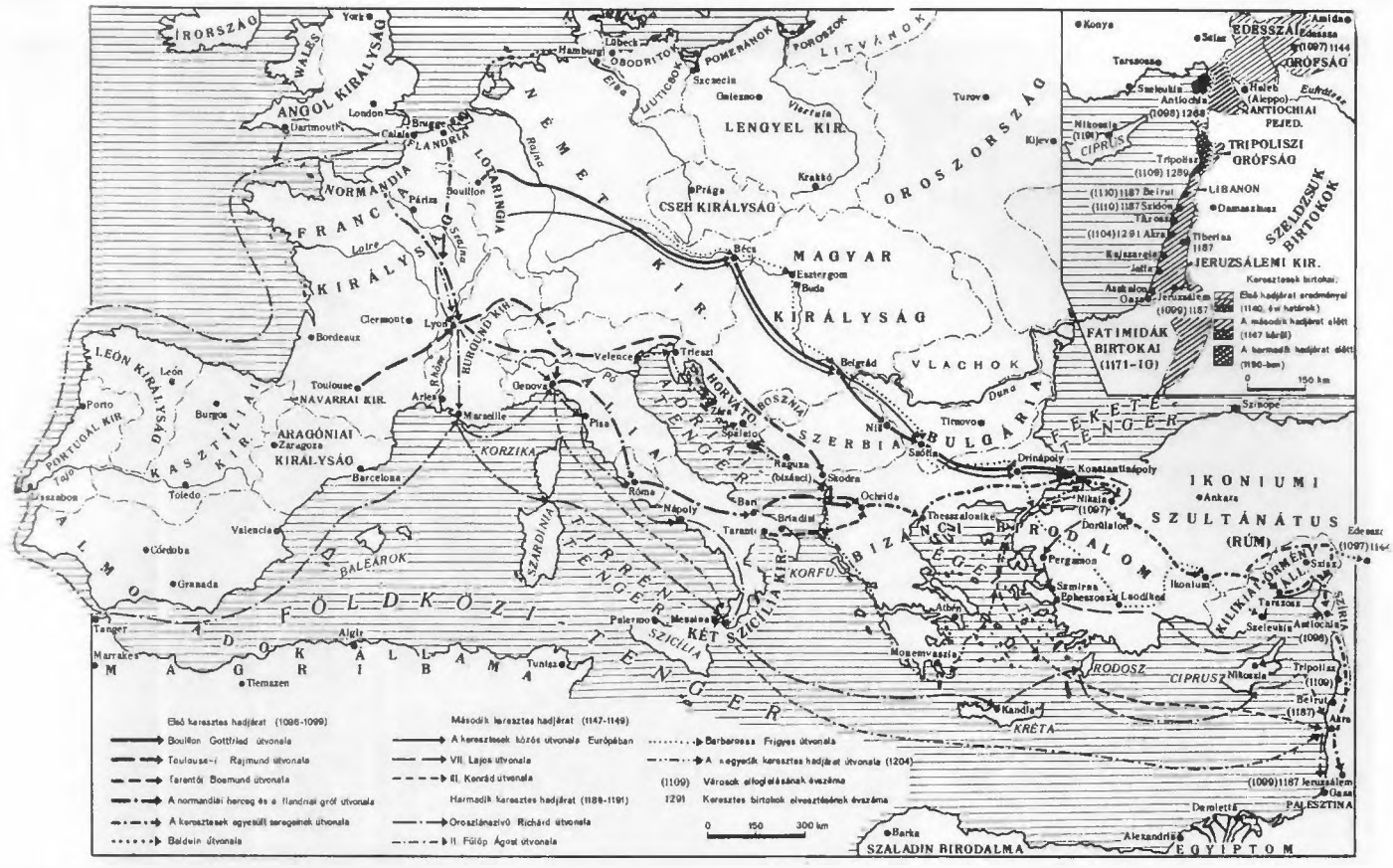

6 △

Az első keresztes hadjáratok **(5)** △

A keresztesek, akiket Bouillon Gottfried alsó-lotaringiai herceg vezetett, elfoglalták Edesszát, Antiochiát, majd Jeruzsálemet (1099). Szörnyű vérfürdőt rendeztek mindenfelé, „bokáig vérben gázoltak". Jeruzsálem ura Bouillon Gottfried lett, aki a „Szent Sír védője" címet vette fel. Az ő — névleges — fennhatósága alatt több kisebb keresztény hűbéres állam keletkezett.

Az első keresztes hadjárat eredményeinek megvédésére, a mohamedánok elleni harcra újabb és újabb expedíciók indultak nyugatról. A második hadjárat (1147—49) **(4)** teljes kudarccal végződött.

Nyugat-Európában mélységes megdöbbenést kelt, hogy Szaladin szultán **(6)** megveri a jeruzsálemi király hadait, fogságba ejti a királyt, és elfoglalja Jeruzsálemet (1187). I. (Barbarossa) Frigyes német császár, II. Fülöp Ágost francia és I. (Oroszlánszívű) Richárd angol király a Szentföldre indul ekkor (1189). A császár Kisázsiában belefullad egy folyóba (1190). **(7)**

A harmadik keresztes hadjárat a seregben dúló belső viszályok miatt kevés eredménnyel jár. Richárd hároméves fegyverszünetet köt Szaladinnal, majd hazatérőben az osztrák őrgróf fogságába kerül **(8)**, s csak hatalmas váltságdíj fejében nyeri vissza szabadságát.

7 ◁

8 ▷

AZ EGYHÁZI LOVAGRENDEK

A keresztesek birtokainak védelmére, a „pogányok" elleni harcra alakultak a 12. sz.-ban a szerzetesi lovagrendek: a János-lovagok (ispotályosok), a templomosok és a német lovagrend.

E lovagrendek hatalmas várakkal rendelkeznek Keleten. A János-lovagok legnevezetesebb erődjei: Margat (1) és a Krak des Chevaliers (2).

A templomosok, akiknek jeruzsálemi rendháza Salamon temploma helyéhez közel állt, szabályzatukat a 12. sz. legnagyobb egyházi tekintélyétől, Clairvaux-i Szent Bernát ciszterci apáttól nyerték.

De nemcsak Keleten, hanem Európában is hatalmas birtokokra tettek szert e lovagrendek, s ezeken várakat, templomokat (5) emeltek.

A templomosok valóságos bankhálózatot építettek ki; Európa

1 △ 2 ▽

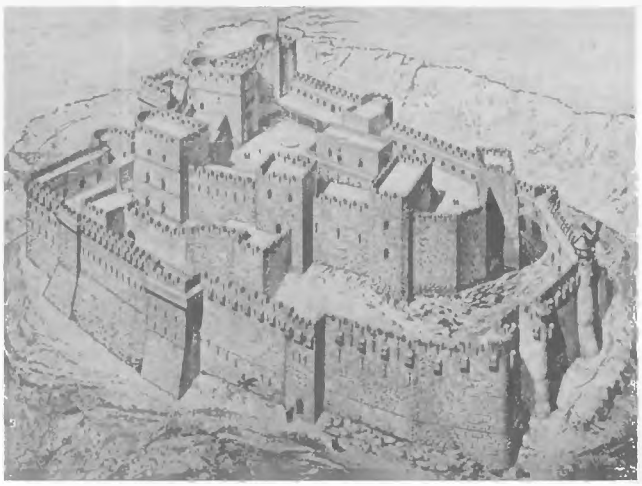

3 ▷

és a Kelet között és Európán belül ők bonyolították le a pénzügyletek tekintélyes részét. Londoni (3) és párizsi székházuk (Temple) különösen nevezetes volt.

A német lovagrend a 13. sz. elején — a palesztinai harcok mellett — a Kelet-Európa északi részén lakó és ősi vallásukhoz ragaszkodó poroszok elleni harcot tűzte ki fő céljául, s itt kegyetlen, véres hódító és térítő harcok után kialakította a német birodalom kötelékébe tartozó hercegségét. 1237-ben egyesült a lettek, lívek, észtek és kurok elleni harcra alakult kardtestvérekkel. A rend központja Marienburg (Malbork) lett. (4)

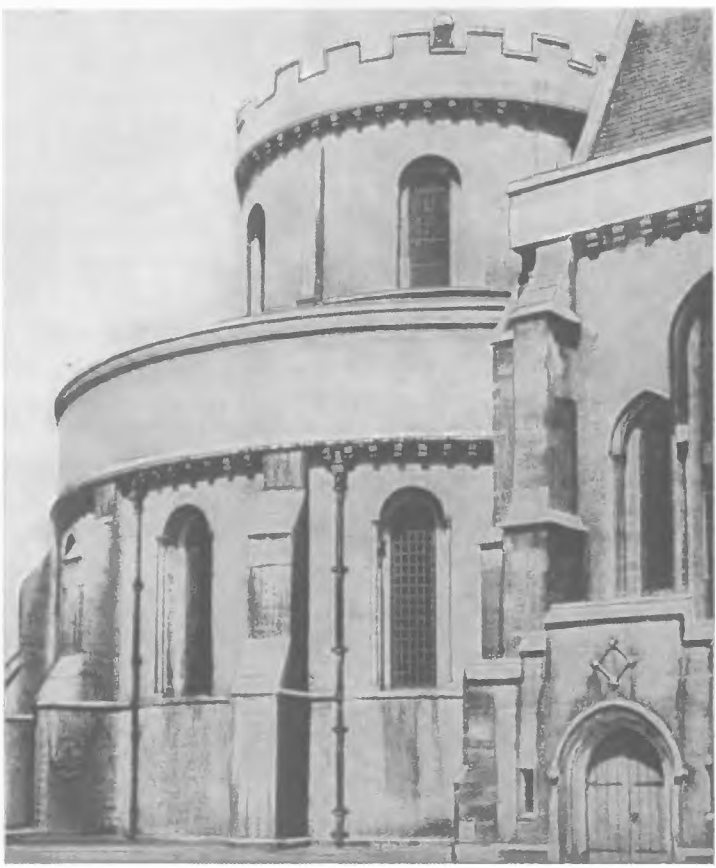

a) Mária halála, bolgár freskó, 14. sz.

b) Páva, bizánci mozaik, 14. sz. (részlet)

a) Az apostolok életéből, szerb freskó, 1335 k.

b) Pietà, cseh mester szobra, 15. sz. (részlet)

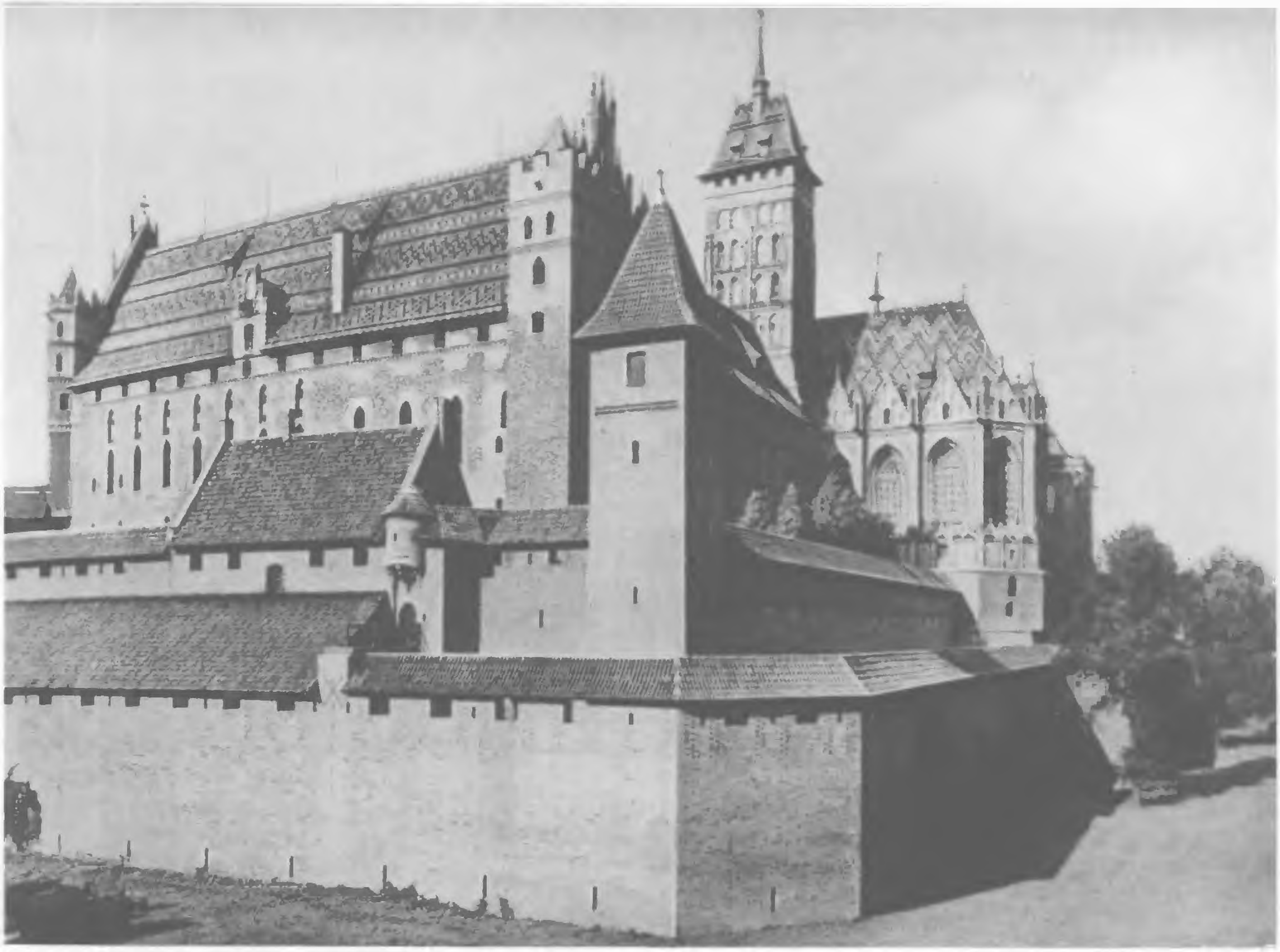

4 △

5 ▽

ÚJABB KERESZTES HADJÁRATOK

1 △

III. Ince pápa keresztes hadjáratot szervez a Szaladin által elfoglalt Jeruzsálem visszaszerzésére. A lovagok az átszállítás fejében Velence szolgálatában beveszik a magyar király birtokában levő, az „Adria királynőjével" rivalizáló Zárát, majd ugyancsak Velence buzdítására beavatkoznak a konstantinápolyi trónviszályba, ostrommal elfoglalják a várost **(1)**, és teljesen kifosztják (1204). Bizánc trónjára Flandriai Balduin kerül, megalakul a latin császárság. A nyugati lovagok hűbéri tartományokat szereznek, várakat építenek **(2)** a bizánci birodalom területén. Velence nagy birtokokhoz, fontos kikötőkhöz jut, s igyekszik teljesen kiszorítani a Földközi-tenger keleti részéről vetélytársát, Genovát. A latin császárság azonban a nép ellenállása és külső támadások miatt csak rövid ideig állt fenn; 1261-ben VIII. (Palaiologosz) Mihály hadai megdöntötték. Újjáéledt a bizánci görög császárság.

A 13. sz.-ban újabb és újabb seregek indultak Jeruzsálem felé. 1212-ben gyermekek csoportjai keltek útra Német- és Franciaországból a „Szentföld" visszafoglalására. Többségük elpusztult, vagy rabszolgakereskedők kezébe került. Csak egy töredékük tért vissza otthonába.

II. András magyar király kudarccal végződő vállalkozása után (1217–18) II. Frigyes német császár had-

2 ▽

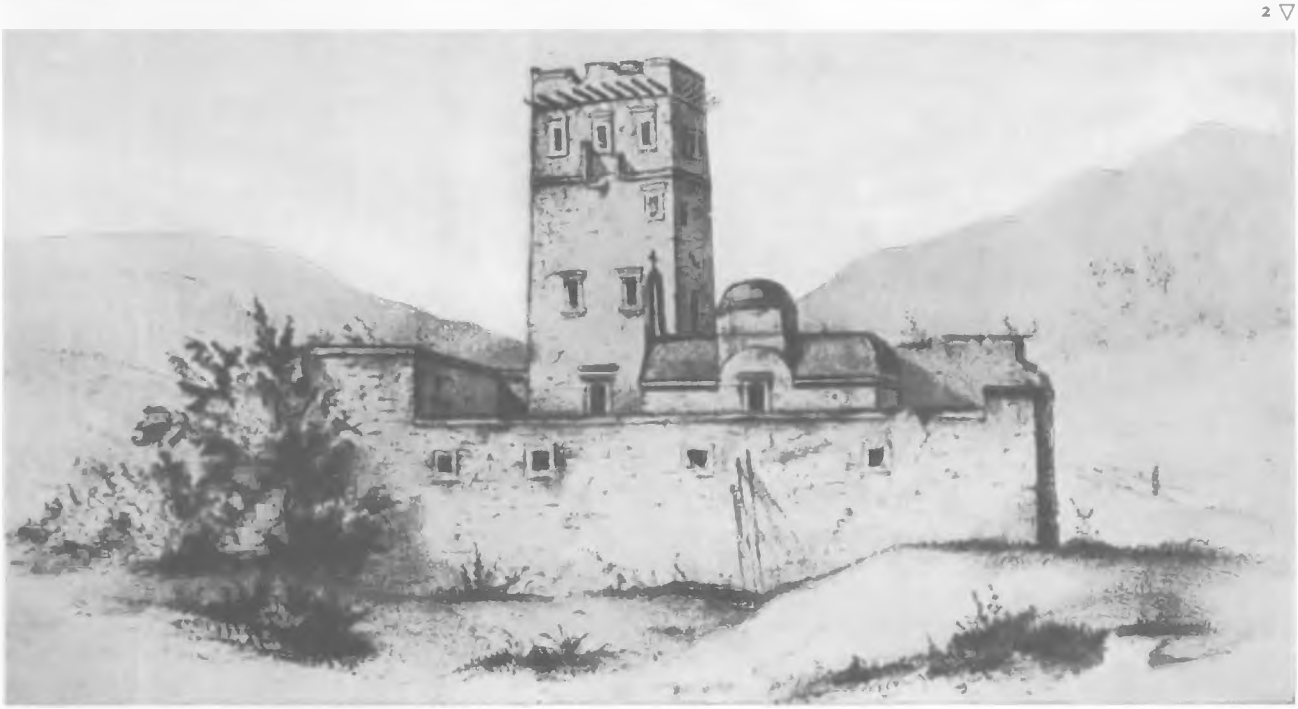

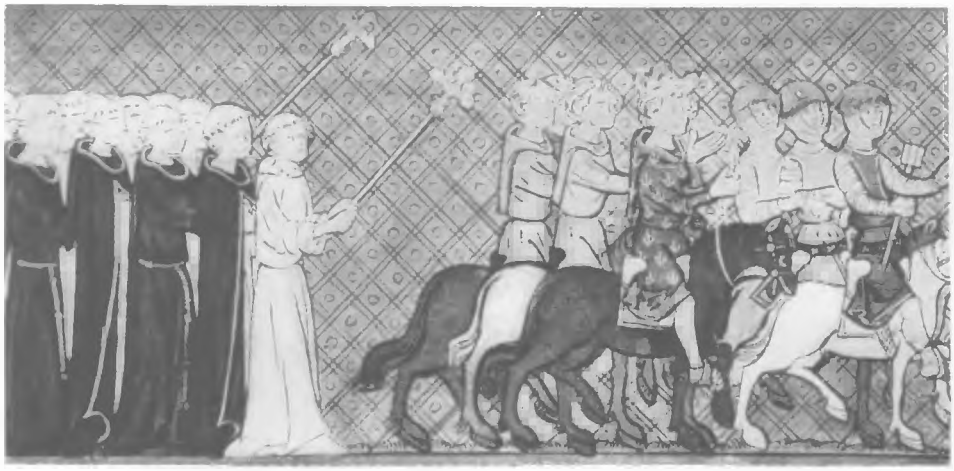

járata (1228—29) némi sikerrel járt. Főleg diplomáciai tárgyalások révén megszerezte a legfontosabb palesztinai zarándokhelyeket.

1248-ban IX. Lajos (4) francia király indult keresztes hadjáratra. (3) Egyiptomot támadta meg. Bevette Damiettát (5), de később vereséget szenvedett, és fogságba esett. Hadseregét a győztesek lemészárolták, csak a király és az előkelők menekültek meg; hatalmas váltságdíj fejében szabadon engedték őket.

IX. Lajos 1270-ben újra keresztes hadjáratra indult, most Tunisz ellen. Seregében pestis tört ki, a király is elpusztult. Az utolsó keresztes hadjárat is kudarcot vallott. . .

Egyiptom szultánjai sorra elfoglalták a még keresztény kézen levő palesztinai területeket. 1291-ben elesett az utolsó is, Akra (Akkon).

3 △

4 △ 5 ▽

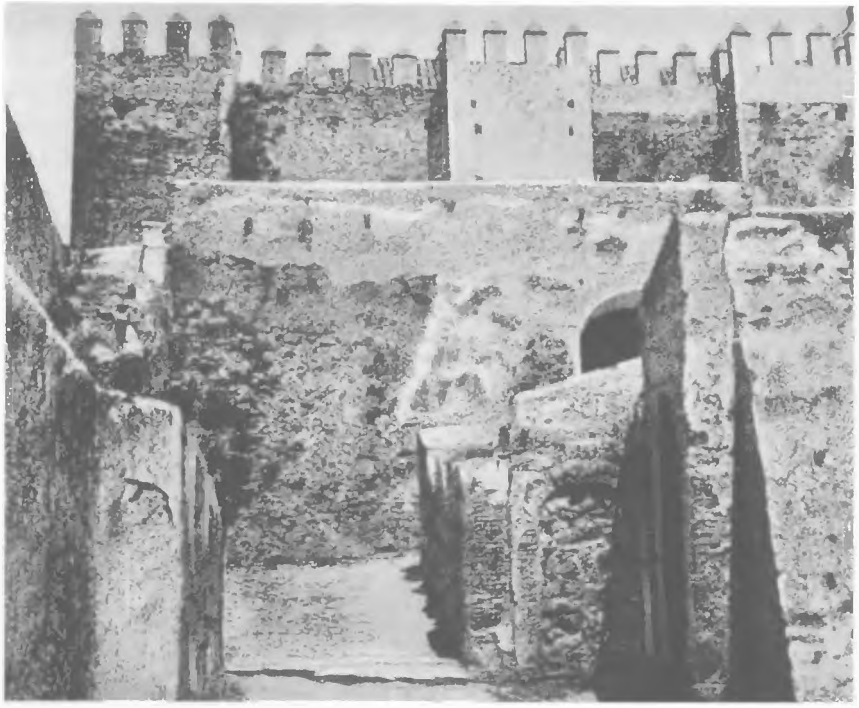

1 △

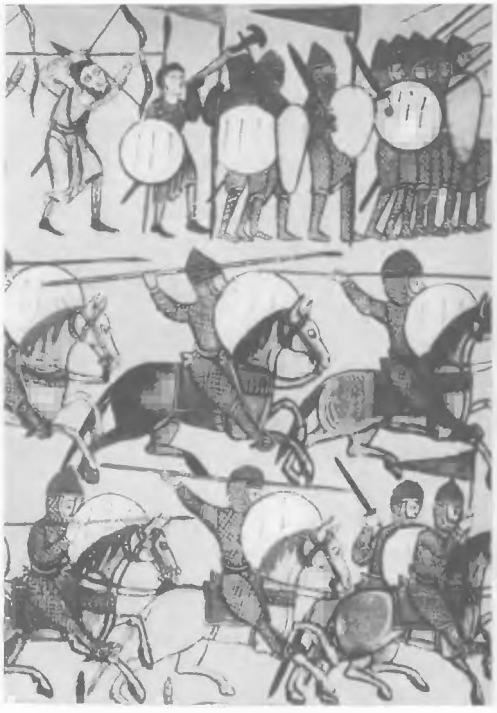

2 ▽

A RECONQUISTA

3 △

4 ▽

5 ▽

A mohamedánok ellen nemcsak Keleten folyt az európai kereszténység harca, hanem a Pireneusi-félszigeten is. **(2, 3)** E küzdelmekben, a reconquistában (visszahódítás) eleinte a francia lovagok jelentették a fő erőt, később az egyházi lovagrendek: a templomosok és János-lovagok mellett a félszigeten a 12. sz. második felében alakult Alcántara-, Calatrava- és Santiago de Compostela-rend. Részt vett a reconquistában az uralkodó osztály több csoportja is, főként sok kisnemes (hidalgo).

A félszigeten sok szabad paraszt élt faluközösségekben; mindegyiknek volt ugyan „védnöke", de bármikor másikat választhatott helyette, „akár hétszer is napjában". A kialakuló városok fontos stratégiai központokká váltak, széles körű kiváltságokkal, önkormányzattal rendelkeztek, és védelmi szövetségekbe egyesültek.

A papság, a nemesség és a polgárság időnként tanácskozásra gyűlt össze (Cortes), amelyen néha a parasztság is részt vett.

A reconquista harcaiban a mohamedán tábort erősítette az Almoravida-család uralma alatt álló

afrikai fanatikus mohamedánok benyomulása a Pireneusi-félszigetre (1086), majd pedig az Almohadok vezette berber fanatikus szektáé (12. sz. közepe).
Mind a keresztények, mind a mórok erős várakat emeltek. (1, 6)

Az arabok öntözőműveket építettek (4), új növényeket és új földművelési módszereket vezettek be (5), meghonosították a merinói juh tenyésztését, a selyemszövést, csodálatos épületeket hoztak létre.
A Pireneusi-félszigeten kivirágzó magas fokú arab kultúra erősen hatott Európa többi részére. Córdobában sok keresztény ifjú is tanult.

A kialakuló keresztény államok: Kasztília, Aragónia, Katalónia, Navarra, Portugália nemcsak az iszlámmal, de egymással is harcban állottak. Átmeneti összefogásuk eredménye volt a Las Navas de Tolosánál (1212) aratott nagy győzelem a mohamedánok felett.

6 △

A reconquista harcainak eredményeként a 13. sz. végére már csak a granadai emiratus maradt mohamedán kézen. A keresztény államok területén mohamedánok, a mohamedán államban pedig keresztények is éltek. A félszigeten nagy számban laktak zsidók. (8, 9)
X. (Bölcs) Alfonznak, Kasztília és León királyának (1252—84) udvara fontos kultúrcentrum, ahol virágzik a lovagi költészet, a történetírás *(Crónica general)*, termékenyítően hat egymásra az arab és keresztény tudomány (matematika, alkímia). Elkészítik a *Las Siete Partidas* törvénygyűjteményt.

Aragónia és Katalónia királya átveszi az uralkodó osztály kiváltságainak és birtokainak jegyzékét, 12. sz. (7) △

8 ◁

9 ▷

2 ◁

MOHAMEDÁN HÓDÍTÓK INDIÁBAN

A 8. sz. elején betörnek Indiába a mohamedánok, de csak kis területet tudnak meghódítani. A 10. sz.-ban Afganisztánban önálló szultánság alakul: Gazna. Ennek uralkodója, Mahmud (999—1030) **(2)** hatalmas birodalmat hoz létre, megszerzi Perzsiát, Turkesztánt Szamarkandig, Buharáig, az Aral-tóig és a Kaszpi-tengerig, Észak-Indiát és a Pandzsabot (Punjab), de e területeken túlra is vezet pusztító támadásokat. Mahmud fényes udvart tartott, tudósokat, költőket gyűjtött maga köré (Gaznában élt egy ideig a nagy perzsa költő, Firdauszi), s maga is írt verseket. Gazna egyetemén ekkor az iszlám sok nagy tudósa tanított (pl. al-Biruni, a kiváló geográfus és csillagász).

Mahmud utódai vereséget szenvednek a közép-afganisztáni Gur urától. Ala'-ad-din Huszain Gurida-uralkodó földig lerombolatja Gazna városát, lakóit lemészároltatja. A Gurida-dinasztia 1192-ben megsemmisítő vereséget mér a hindu radzsputokra, és aláveti Indiát.

A hindu urak ekkoriban az európai lovagokhoz hasonlóan élnek váraikban, fényes külsőségek között. A bátorságot tekintik a legfőbb erénynek. Vereség esetén gyakori a tömeges öngyilkosság. A hölgyek ilyenkor önként tűzhalálba mennek. De ugyanakkor a hindu urak fegyelmezetlenek, összefogásra képtelenek, megvetik az újításokat. A népnek pedig tilos a fegyverviselés. Így nem véletlen, hogy India gyakran válik hódítók prédájává.

◁ Gurida minaret, 12. sz. **(1)**

Templomkörzet Palitanában, 14. sz. (3) △

Birtokadományról szóló okiratok, 11. sz. (4) ▷

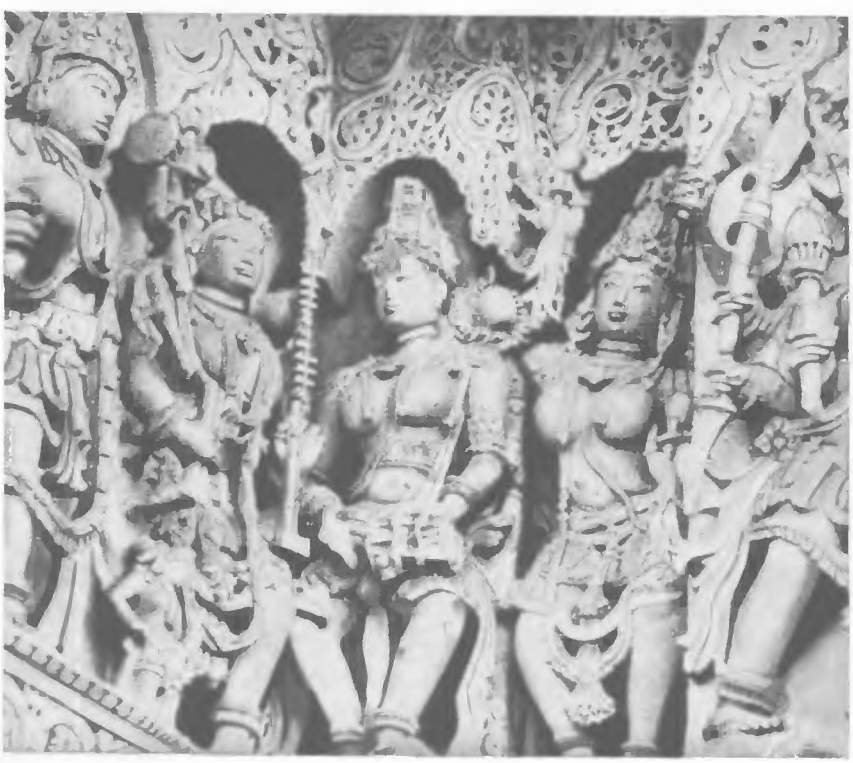

A meghódított indiai területen a 13. sz. elején Afganisztántól független állam alakul, a delhi szultanátus, amelynek hatalma egészen a Bengál-öbölig terjed. Az uralkodó réteget az Indiával szomszédos vidékekről betelepült mohamedánok alkotják. Új korszak kezdődött ekkor Indiában. Elterjedt a mohamedán vallás. A mohamedánok gyakran erőszakosan léptek fel a hindu templomok és papok ellen. A föld az állam tulajdona lett. A szultán hadi vagy egyéb szolgálat fejében birtokokat adományozott hűbéreseinek. Kialakult egy mohamedán nagybirtokos csoport. De a mohamedánok elenyésző kisebbséget alkottak a delhi szultanátusban, s uralmuk igen gyenge lábon állt. Csak egyes erődöket és nagyobb városokat tartottak szilárdan kezükben. Másutt megmaradt a radzsputok és más hindu urak hatalma, s ezek gyakran felkeltek a mohamedán hódítók ellen.

Hindu templom szobordíszítése, 11. sz. (5) ◁

1221-ben Dzsingisz hadai betörnek, és nagy területeket pusztítanak el. A mongol betörések többször megismétlődnek, s ez átmenetileg összefogásra készteti a delhi szultanátus feudális urait. Erős állam alakul ki. Az állam állandó zsoldos hadsereget tart, könnyű páncélos lovasságot, amelynek korszerű a fegyverzete, jó a stratégiája. A hadsereg költségei azonban rendkívül súlyosan nehezednek az adófizető népre.

A delhi szultán hadseregére támaszkodva nemcsak a benyomuló mongolokat veri vissza, hanem terjeszkedni is képes.

6 ▷

7 ◁

Ala'-ad-din Hildzsi (1296—1316), a nagy hódító uralkodása alatt jutott a delhi szultanátus hatalma csúcsára. Röviddel az ő halála után új uralkodócsalád került Delhi trónjára, a Tugluk-dinasztia (1320—1412), és súlyos válság kezdődött. Parasztfelkelések törtek ki, fellázadtak a nagyurak is, elszakadt több terület. A 14. sz. negyvenes éveitől délen egy időre Vidzsajanagar (Vijayanagar) állam a legjelentősebb. De a 14. sz. végére új fellendülés kezdődött a delhi szultanátusban, a kormányzat öntözőműveket, kutakat építtetett, városokat alapított.

1398-ban Timur seregei pusztítva-dúlva Delhiig nyomultak, s bevették a várost, a lakosokat (a források szerint több százezer embert) lemészárolták. Ezután a delhi szultánság hatalma csak a város körzetére terjedt ki. Észak-India több fejedelemségre esett szét.

A mohamedán hódítók sok hindu templomot, remekművet elpusztítottak, de meghonosították Indiában az iszlám sajátos művészetét; kupolás templomok, mauzóleumok épülnek minaretekkel.

Délen pedig tovább őrzik a hindu művészet hagyományait, noha természetesen nem változatlanul. A templomok tornya most már sokszor gúla formájú, a díszítés roppant gazdag. **(6)**

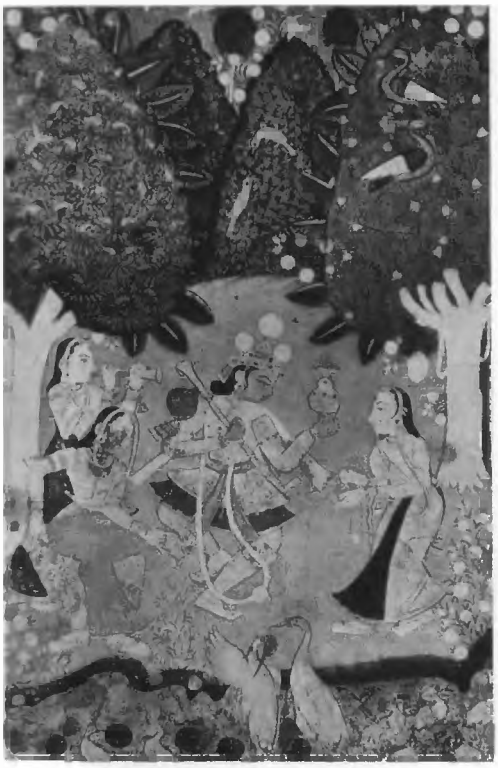

8 ◁

Délen a szanszkrit nyelvű irodalom mellett már tamil, asszami stb. nyelvű művek is születnek. Előtérbe kerül a mindent szerető Krisnának (7, 8) vagy Rámának (Visnu egyik megjelenése, avatára) tisztelete.

Siva, 11. sz. (9) △

△

Hindu diadaloszlop, 12. sz. (10)

India a 14. sz.-ban (11) ▽

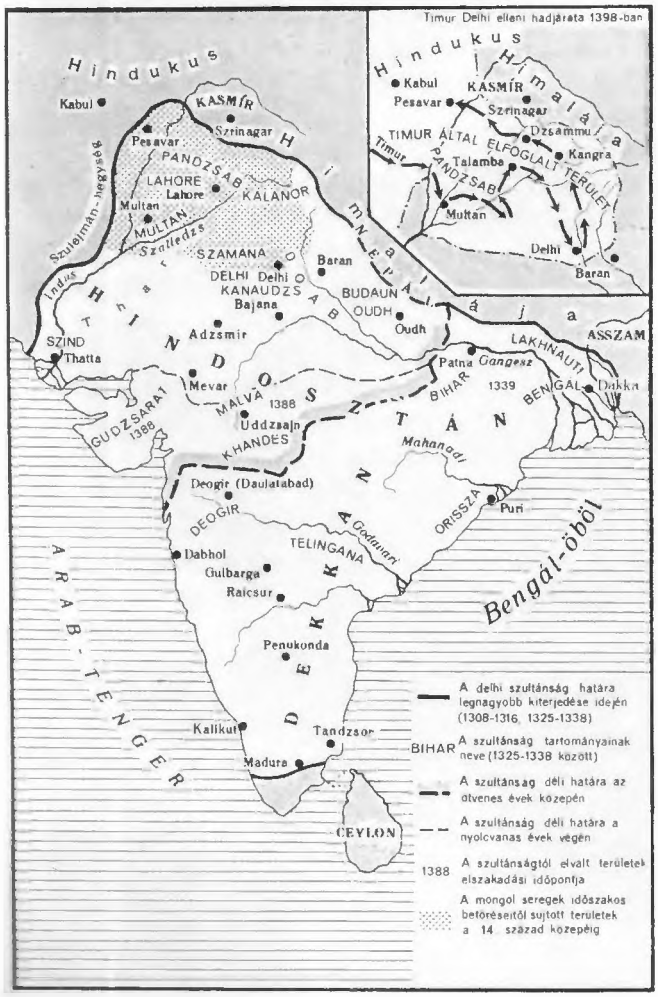

Sok eretnekség keletkezik, amelyek a fennálló rend ellen irányulnak, s a nép vágyait, törekvéseit fejezik ki. A 15. sz.-ban Kabir takács megpróbálja áthidalni a hindu—mohamedán ellentéteket. Azt hirdeti, hogy mindegy, milyen néven és hogyan tisztelik az istent:

„Ráma háza Keleten áll,
Allah Nyugaton foglalt szállást.
Kutass a szívben, nézz a szívbe:
Ott van Allah, és ott van Ráma."

Kabir tanítványa volt Nanak, a szikh szekta alapítója. A szikhek szigorúan egyistenhívők. Minthogy a mohamedán uralkodó osztály üldözte őket, harcias szervezetté alakultak, és jelentős katonai erőt képviseltek.

Éles társadalmi, vallási ellentétek, széttagoltság, viszályok az egyes államok között, felkelések, eretnekmozgalmak — ilyen állapotok uralkodtak Indiában a 15. sz. végén, amikor északról is, nyugatról is új hódítók léptek a földjére...

A 8. sz.-ban növekedett a kínai nagybirtokosok hatalma, fokozódott a parasztság elégedetlensége. A belső ellentétek, a tibetiek, tadzsikok támadásai meggyengítették a központi hatalmat.

Az An-Si felkelést (755—63) a császár csak az ujgurok segítségével tudta leverni. A kétadó rendszer (minden régebbi adónemet megszüntettek, s az egy összegben megállapított adót évente két részletben szedték be) bevezetésével a központi kormányzat megpróbálta növelni bevételeit és némileg enyhíteni a parasztság helyzetét. De a nagybirtok tovább erősödött.

1 △

A SZUNG-CSÁSZÁROK KÍNÁJA

A 9. sz.-ban nagyarányú parasztfelkelés tört ki, amelynek élén Huang Csao állt (874—84). A központi kormányzat ezt is csak külső segítséggel (nyugati türkök) tudta elfojtani.

Az állam a 9. sz. közepén meg akarta nyirbálni az addig erősen pártolt, egyre hatalmasabbá váló buddhista papság befolyását. Elkoboztak, leromboltak sok templomot, beolvasztották a bronzszobrokat, a buddhista szerzetesek többségét visszakényszerítették a világi életbe. A kínai buddhizmus sohasem heverte ki e csapást.

907-ben Csu Ven megdöntötte a minden eresztékében recsegő-ropogó Tang-államot, amelyet az Öt Dinasztia és a Tíz Állam kora követett (907—60). Az Északi Szung-dinasztia (960—1127) újra egyesítette a birodalmat, s Taj-csung (976—97), akinek sírját itt láthatjuk (1), több ízben harcolt a mongol kitajok Liao állama ellen; később kénytelen volt adót fizetni Liaónak; jelentős veszteségeket szenvedett Kína a tangut Hszi-Hszia királysággal szemben is.

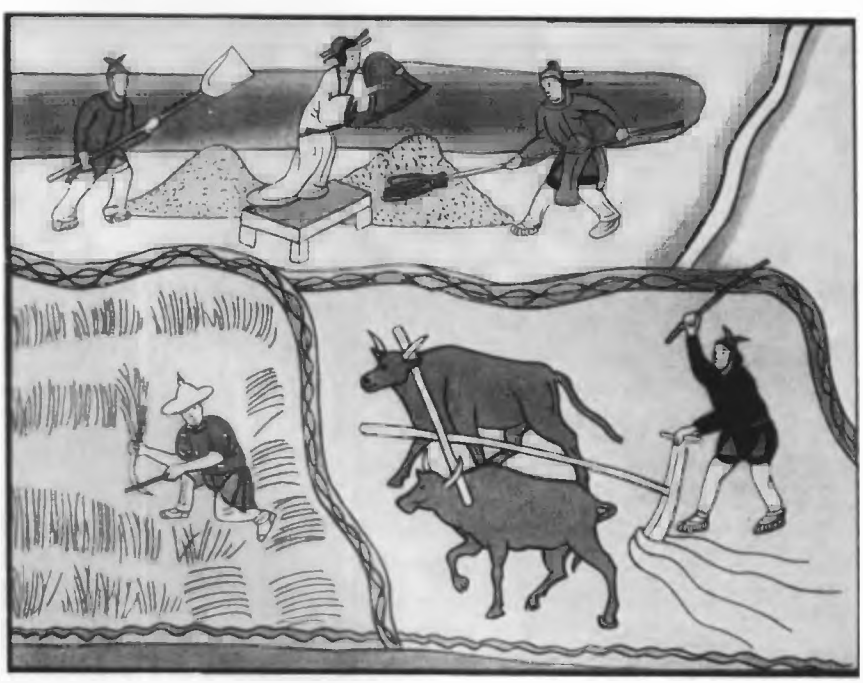

A költséges udvar, a nagy hadsereg, a Liaónak és Hszi-Hsziának fizetett adó, a sorozatos parasztfelkelések miatt gyökeres reformokat kellett bevezetni (1069-től), amelyeket Vang An-si dolgozott ki. Ezeket azonban a nagyurak követelésére hamarosan eltörölték.

A 12. sz.-ban a Szungari és a Hejlungcsiang folyónál lakó tunguz eredetű dzsürcsik megalapították a Kin (Csin)-államot. 1125-ben meghódították Liaót, 1127-ben bevették az Északi Szung-dinasztia székhelyét, Kajfenget, és elfogták a császárt. Egész Észak-Kína a hatalmukba kerül. A csá-

◁ Munka a földeken (2)

szári család tagjai és a tisztviselők délre menekültek. A Déli Szung-állam (1127—1279) székhelye Hangcsou lett.
Hatalmas arányú vízszabályozás, gátépítés, a parlagföldek művelés alá vétele, az eke átalakítása, új rizsfajta meghonosítása, a bányászat fejlődése, a lakosság számának jelentős megnövekedése, élénk kereskedelmi élet — ez jellemzi a Szung-kor gazdaságát. Különösen fontos a selyemipar fejlődése. (3) A csodálatos kelmék igen keresettek voltak külföldön is.

3 △

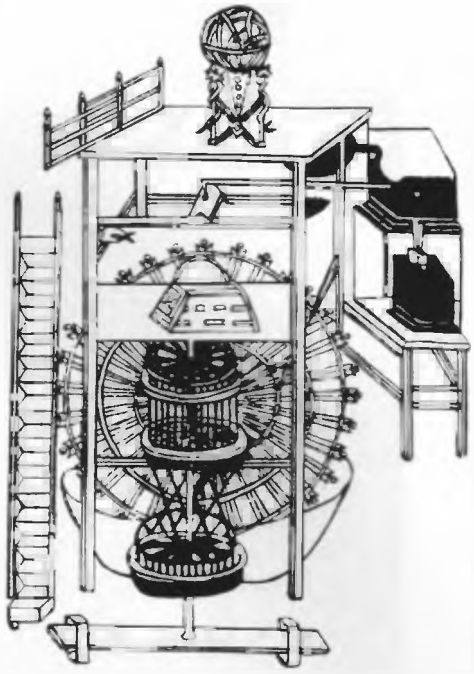

Vízzel hajtott ingaóra, 1090 k. (4) △

Pi Seng feltalálta a mozgatható betűtípust; a hadviselésben lőporral behintett nyilat használtak, majd a korszak vége felé megjelent az ágyú. A Szung-kor első szakaszában kezdték alkalmazni a hajókon az iránytűt.

A három vallás (konfucianizmus, taoizmus, buddhizmus) szimbolikus ábrázolása (5) △

Kínai császár vagy előkelő úr imádkozik Buddha előtt. (6) ◁

Kuan-jin,
az irgalmasság
istennője,
12—13. sz. (8)
◁

◁ Vimalakirti, Buddha legjelentősebb tanítványa (7)

Az irodalom kertje, 8. sz. (9) ▽

Kínai írás, 12. sz. (10) △

Tanítványok klasszikus szövegeket vetnek össze, 10—11. sz. (11) ◁

A 11. sz.-ban a konfucianizmus megújult, megerősödött. Hasonló jelenség figyelhető meg a buddhizmusnál is.

Mélységesen finom érzés árad a Szung-kor legkiválóbb lírikusának, Szu Tung-pónak (v. Szu Si, 1036—1101) költeményeiből. Íme, a *Határtalan szeretet* című:

„Szétnyitom függönyöm, jöjjenek be a fecskék,
Kiszúrom ablakom: jussatok ki, legyecskék.
Rizst kap kis egerem. S nem gyújtok este lámpát,
szánom az éji lepkét."

Falusi iskola, Szung-kor (12) △

◁ A Szung-dinasztia nagyvárosaiban ekkor a legkedveltebb szórakozás a színház. (13) A színészek társulatai bejárták az országot.

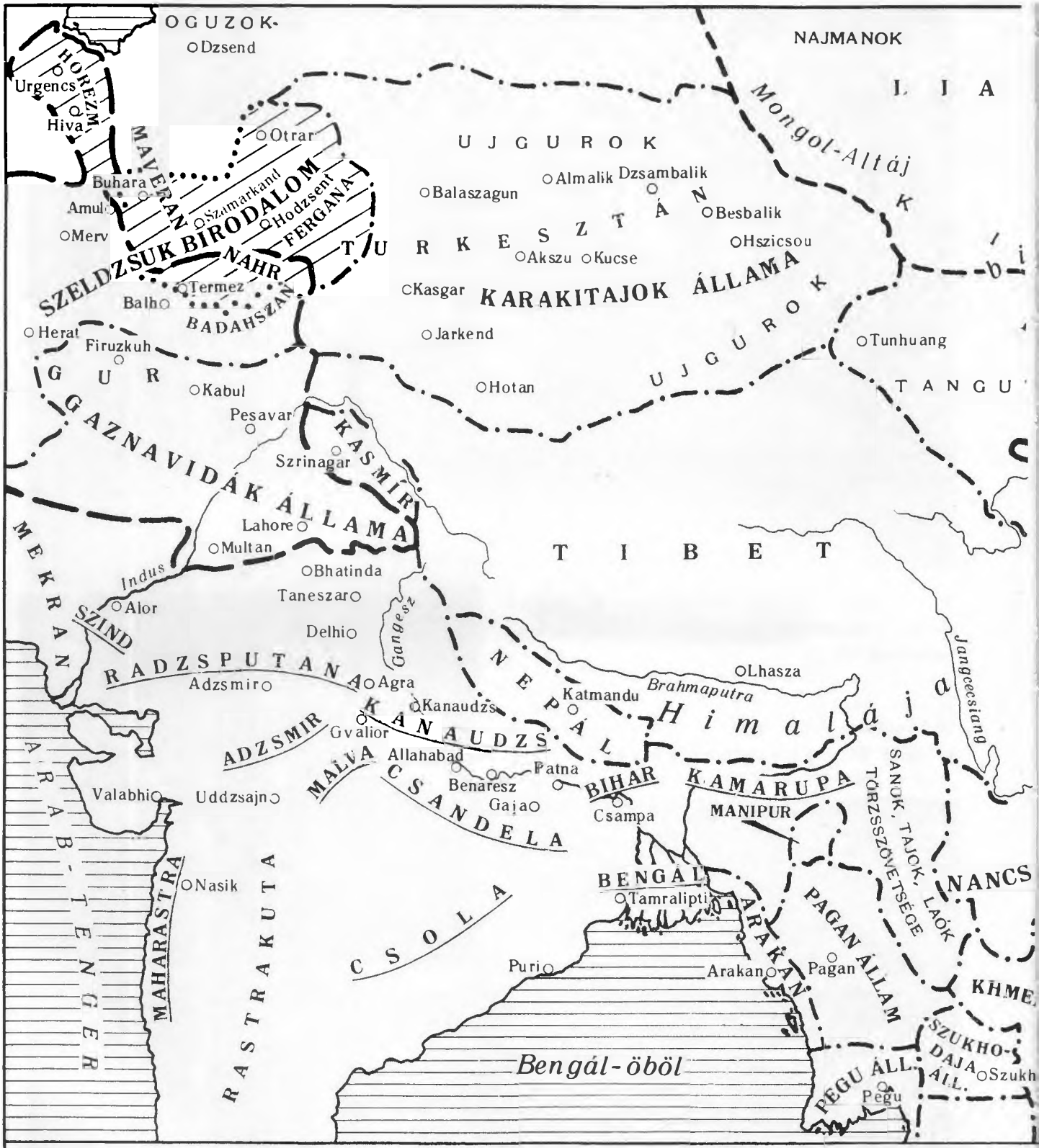

Kína és szomszédai, 11. sz.—12. sz. első fele

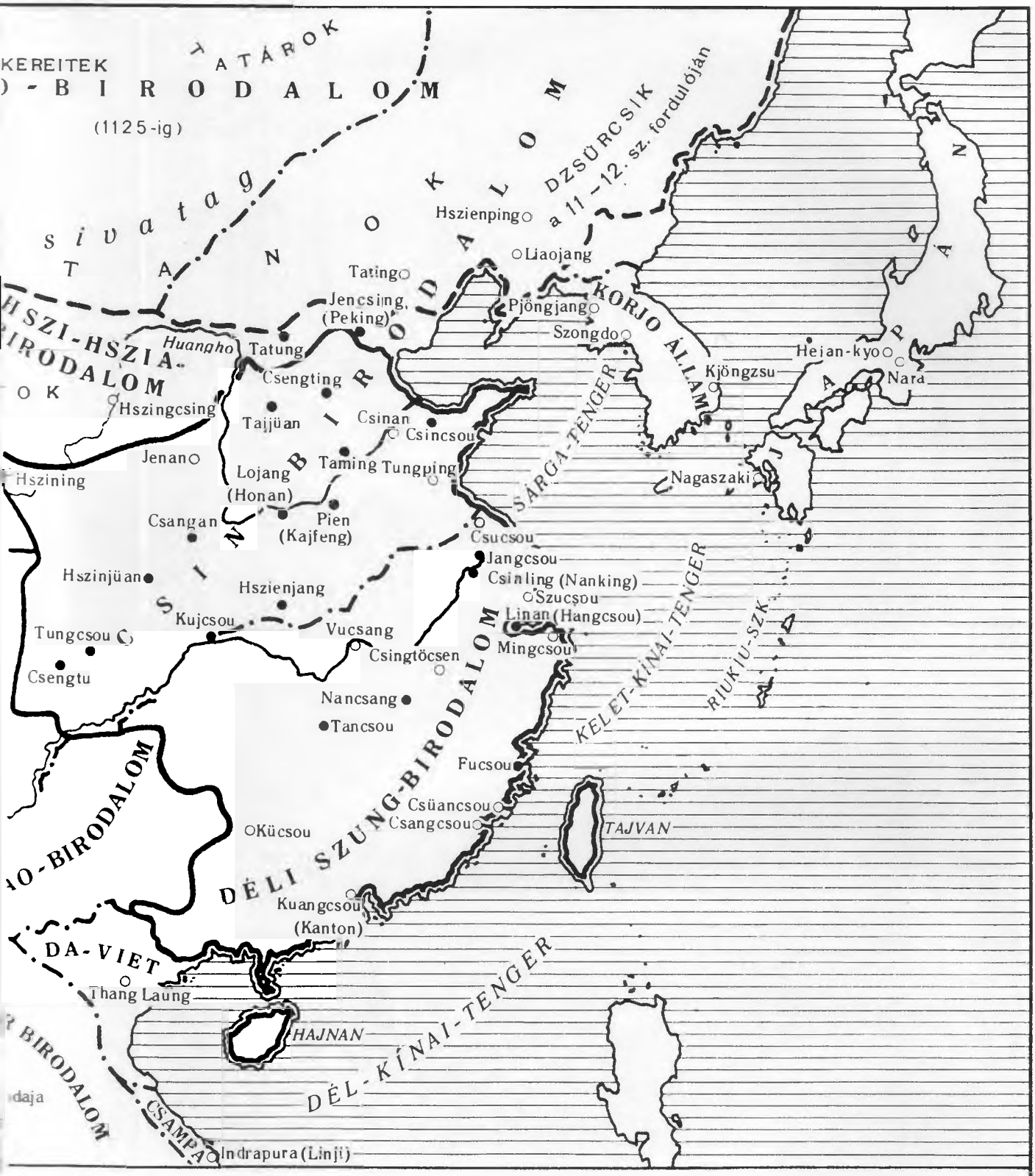

a 11. sz. közepétől 1141-ig

(1125-ig)

ncas éveiben

A karakitajok hűbérbirtokainak határai 1141 után

SZIND Államnevek bizonytalan határokkal

1 △

KHMER

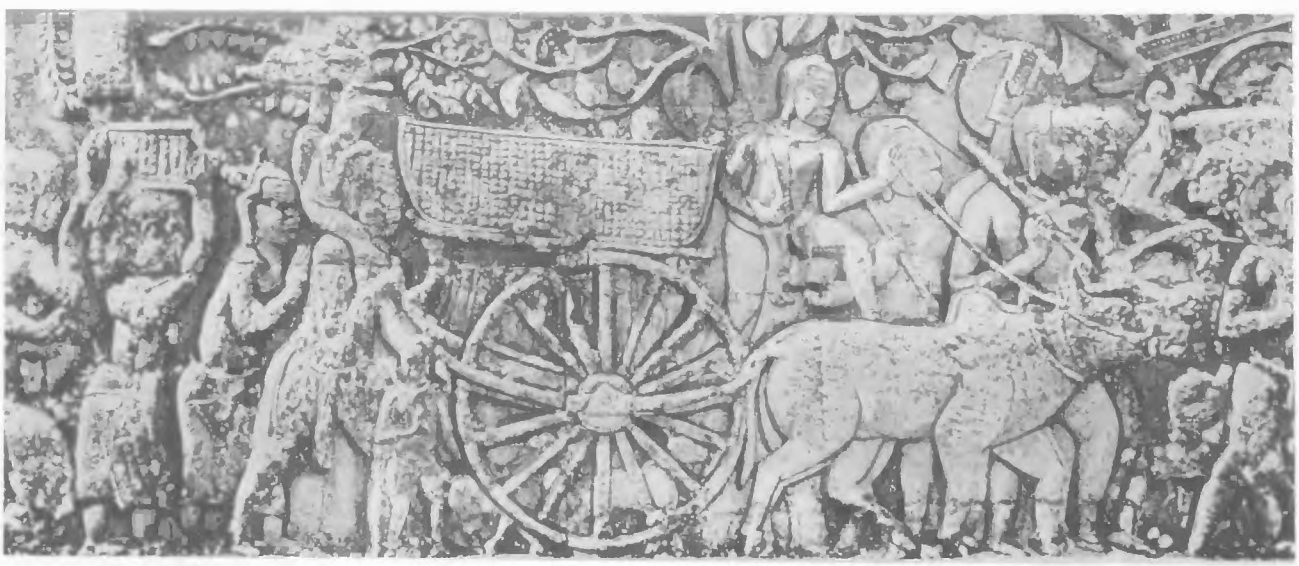

2 △

3 ▽

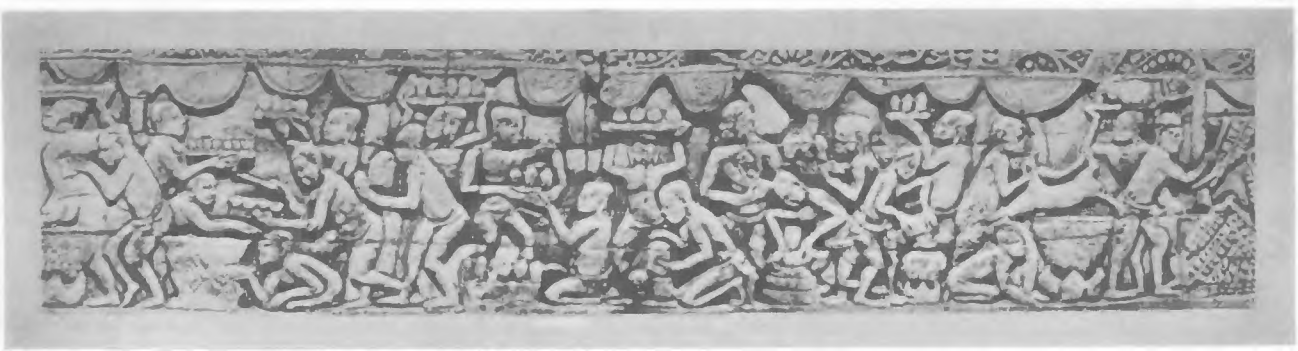

Angkor Tom város és Angkor Vat templom **(1)** romjaiban is csodálatos szépségű épületei a 9. sz.-ban alakult erős khmer állam, Angkor emléket őrzik.

Lakói Visnut vagy Sivát imádták. Az uralkodót isteni tiszteletben részesítették. Hatalma a 12. sz.-ban kiterjedt nemcsak a mai Kambodzsára, hanem szinte az egész Malaka (Maláj)-félszigetre, Thaiföldre (Sziám) és más területekre is. A 13. sz. végétől Angkor állam hanyatlott. A 15. sz.-ban a székhely Angkor Tom helyett Phnom Penh lett; az állam függő viszonyba került Sziámtól.

Az angkori szobrok, domborművek két- és négyarcú, négy- és nyolckezű isteneket, állatokat, madarakat ábrázolnak s néha a mindennapi életből vett jeleneteket is, kocsin költöző családot **(2)**, pihenő munkásokat **(3)** stb.

a) Tündér, kasmíri falfestmény, 11—12. sz.

b) Perzsa tányér, 12. sz. vége

Perzsa selyemszőnyeg, 16. sz. második fele

Templom Narában, 7. sz. vége, 8. sz. eleje (1, 2)

A FELKELŐ NAP ORSZÁGA

Kína és Korea már régóta élénk kapcsolatban állt Japánnal. Kínai közvetítéssel jutott el a szigetekre a 3—4. sz.-ban a kínai írás, majd a 6. sz. második felében a buddhizmus. Ez türelmes a régi vallással, a sintóval, sok elemét átveszi, elmélyíti; a sinto istenekről azt tanítja, hogy azok Buddha megjelenési formái. Megindul a két vallás összeolvadása; a buddhizmus Japánban sajátos, harcos jelleget ölt.

A Taika-reform (645—702) voltaképpen törekvés arra, hogy kínai mintára centralizált hivatalnokállamot teremtsenek. Megszilárdította a már korábban kialakult feudális viszonyokat, minden föld állami tulajdon lett; a félszabadokat, a faluközösségek szolgaságba került tagjait és a jövevény kézműveseket egyenlővé tették a személyileg szabad parasztokkal; a császár hivatalnokai földbirtokot kaptak.

A parasztok — az állami telkek birtokosai — mezőgazdasági és háziipari termékekkel adóztak, súlyos katonai és munkakötelezettség is terhelte őket; földjüket nem hagyhatták el.
A Jamato-dinasztiából származó császár (tennó v. mikádó) a 8. sz.-tól állandóan Narában székel, amelyet teljesen a kínai Csangan mintájára építtetett ki.
A japánok gyakran mennek követségbe Kínába, és sok japán ifjú tanul a „mennyei birodalomban".
A 8. sz.-ban megszületnek az első japán történeti művek, a sok mondai és mitikus elemet tartalmazó *Kodzsiki* (Régi történet) és *Nihonsoki* (Japán évkönyvek).
Kakinomoto no Hitomaro s más 8. sz.-beli költők finom költeményei a japán irodalom fejlettségéről tanúskodnak.

Sótoku Taisi herceg, nagy japán államférfi, egyik fiával, 7. sz. **(3)** △

794-ben a tennó székhelyét áttették Heianba (ma Kiotó), a Fudzsivara-család birtokára. Rövidesen a tennó csak báb e hatalmas család kezében. Az állami földek a Heian-korszakban fokozatosan a nagy feudális urak kezébe kerültek. A parasztok tömegesen szöktek az állami földekről vagy lakatlan területekre, vagy a nagy feudális urak adómentes, kedvezőbb feltételeket nyújtó birtokaira (sóen).
E periódusban gyengül a kínai hatás.
A Heian-korszakban már kialakul a régebben használt kínai hieroglifák helyett a japán szótagírás.
A korszak kifinomult udvari világát rajzolják az udvarhölgyek naplói és a monogatarik (hosszú, sok epizódból álló elbeszélő művek), köztük a *Gendzsi regénye* (11. sz.), egy udvarhölgy műve.

Joritomo, az első Minamoto-ságun **(4)** △

5 ▽

A nagy feudális urak a 11—12. sz.-tól a szolgálatukba szegődő harcosoknak, szamurájoknak hűbéri birtokot, beneficiumot adnak. Kiépül a hűbéri lánc. A szamurájok kiváltságokkal rendelkeznek, sajátos becsületkódexet (busido), sajátos szokásokat alakítanak ki. A legfőbb erénynek a hűbérúrhoz való hűséget tekintik. A 12. sz. végén keletkezett *Heike monogatari* e sajátos életet tükrözi.

1192-től a Kamakurában székelő Minamoto-családból kerül ki az ország tényleges uralkodója, a sógun (fővezér). Megkezdődik Japán történetében a Kamakura-korszak, amely 1333-ig tart. Az 1200-as évek elejétől a Hódzsó-család van hatalmon, 1338-tól Asikaga Takaudzsi (5) és leszármazottai (Muromacsi-korszak, 1573-ig).

A mongolok a 13. sz. végén sikertelen kísérletet tettek Japán meghódítására. (6)

A 10. sz.-tól kezd elterjedni a zen buddhizmus, amely hangsúlyozza a fegyelmet, s így jól megfelel a harcosoknak. A zen azt tanítja, hogy csupán (ülő helyzetben végzett) hosszas elmélkedés, elmélyülés útján lehet eljutni az igazsághoz.

Minthogy a szépség segíti az elmélyülést, a zen elősegítette a japán művészet, elsősorban a festészet fejlődését.
A Kamakura-korszakban alkotják a legszebb japán Buddha-szobrokat. (7)

A köznép körében a 11. sz.-tól Amida Buddha tisztelete honosult meg; e vallás követői hittek abban, hogy egy egyszerű ima ismételgetése elegendő az üdvösséghez.

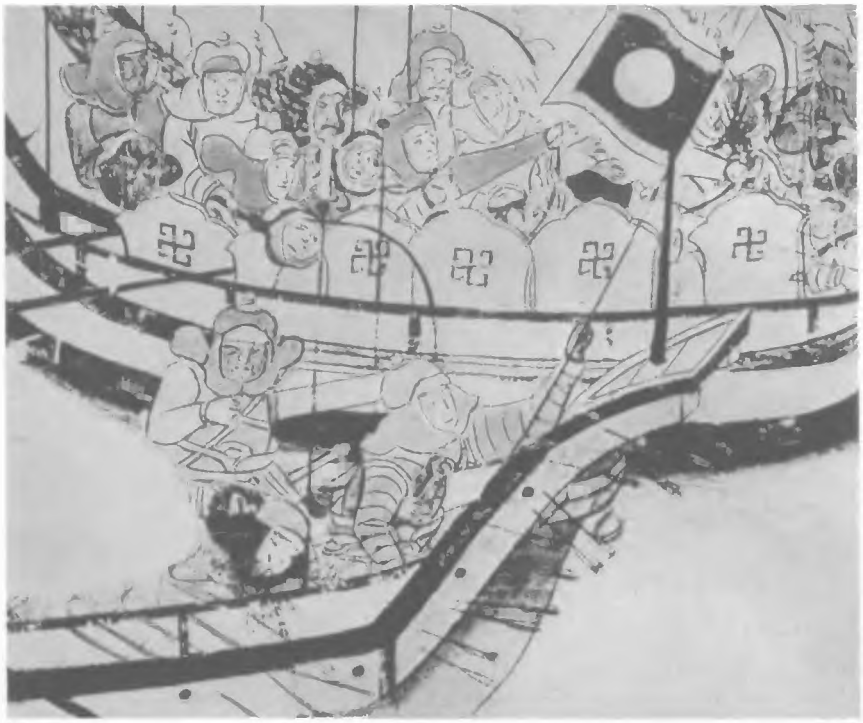

6 △

7 ▽

1 ◁

2 △ 3 ▽

A MONGOL HÓDÍTÁS

Közép-Ázsia nomád állattenyésztő törzsei folytonos fenyegetést jelentettek Ázsia többi részére és Európára. Ha egyesültek, szörnyű rohamuknak nem lehetett ellenállni.

A mongolok támadják Kínát (4) ▽

Mauzóleum Buharában **(5)** △

A 13. sz. elején Temüdzsin szigorú katonai szervezetet és törvényt adott e törzseknek; így győzelmet győzelem után vívott ki, s felvette a Dzsingisz kán (mindenható uralkodó) címet (1206). **(1)**

Dzsingisz kán csapatai tizedekre, századokra, ezredekre és tízezredekre oszlottak. A törvény megkövetelte a nomád lovastól **(2)**, hogy készenlétben álljon, s a vezér hívására harcba szálljon. A mongolok sokat tanultak a haditechnika **(3)**, a hajózás és az államigazgatás terén a kínaiaktól.

1209-től Dzsingisz seregei óriási területeket vetettek alá Ázsiában, elfoglalták Szamarkandot, Buharát, Kína, Dél-Szibéria és Perzsia jelentős részét. Ezután az Észak-Kaukázus és a Kaukázuson túli vidékek népeit igázták le, majd pedig (1220) Horezmet. 1223-ban legyőzték az orosz fejedelmeket és a velük szövetséges kunokat.

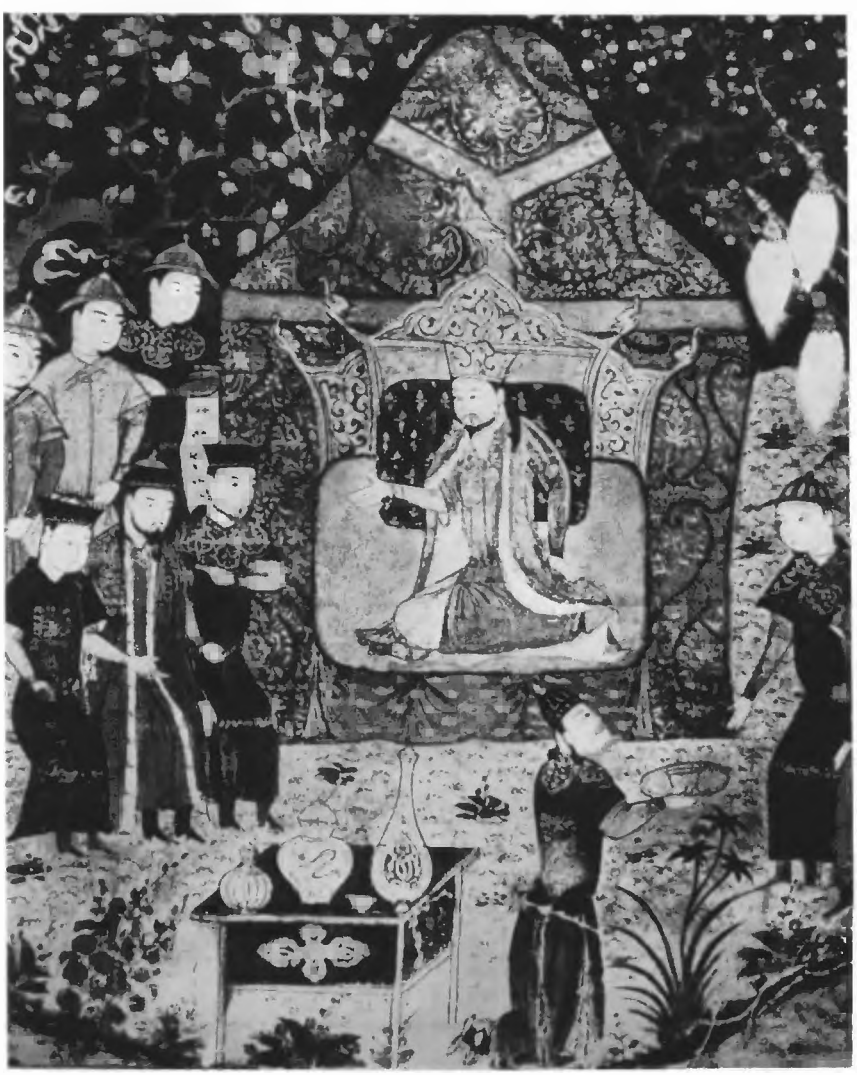

◁ Dzsingisz „császár" **(6)**

Temüdzsin szállásterületének határa 1206 előtt

Ögödej keleti hadjárata 1231-ben

1202 Dzsingisz (Temüdzsin) kán által vezetett hadjáratok

Batu és hadvezéreinek hadjáratai 1236-1242 között

1226 Dzsingisz kán fiai és hadvezérei által irányított hadjáratok

Mongol hódítók elleni nagyobb felkelések helye

Dzsingisz kán birtokainak határai halálakor (1227)

1258 A mongolok későbbi keleti hadjáratai

A mongol hódítás

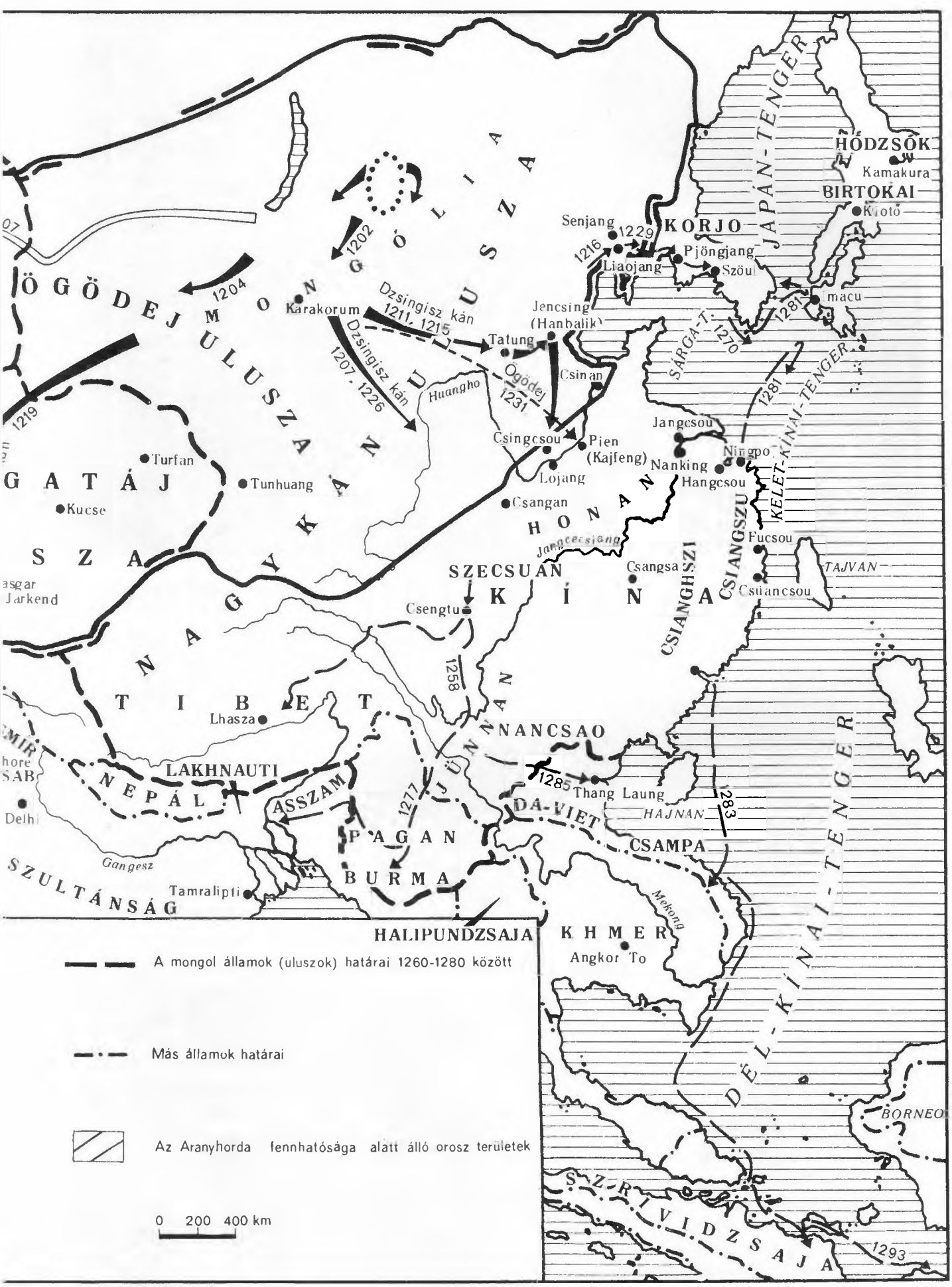

HÓDZSÓK
Kamakura
BIRTOKAI
Kioto
JAPÁN-TENGER
KORJO
Senjang
1229
1216
Liaojang
Pjöngjang
Szöul
Imacu
1281
1270
SÁRGA-T.
KELET-KÍNAI-TENGER
1281
Jencsing
(Hanbalik)
Tatung
Csinan
Ögödej
1231
Huangho
Dzsingisz kán
1211, 1215
Dzsingisz kán
1207, 1226
Karakorum
1202
1204
MONGÓLIA
ÖGÖDEJ ULUSZA
NAGYKÁN ULUSZA
1219
Turfan
Tunhuang
Kucse
GATÁJ
SZA
asgar
Jarkend
Csingcsou
Pien
(Kajfeng)
Lojang
Csangan
Jangcsou
Nanking
Ningpo
Hangcsou
HONAN
Jangcecsiang
CSIANGSZU
Fucsou
Csüancsou
TAJVAN
Csangsa
CSIANGHSZI
SZECSUAN
KÍNA
Csengtu
1258
TIBET
Lhasza
JÜNNAN
NANCSAO
LAKHNAUTI
NEPÁL
ASSZAM
1277
1285
Thang Laung
DA-VIET
HAJNAN
1283
CSAMPA
PAGAN
BURMA
Delhi
Gangesz
SZULTÁNSÁG
Tamralipti
HALIPUNDZSAJA
KHMER
Angkor To
Mekong
DÉL-KÍNAI-TENGER
BORNEO
SZRIVIDZSAJA
1293
A mongol államok (uluszok) határai 1260-1280 között
Más államok határai
Az Aranyhorda fennhatósága alatt álló orosz területek
0 200 400 km

△
Dzsingisz összehívja seregeit. (7)

◁ Mongol temető (8)

Dzsingisz kán egy hercegnőt fogad. (9) ▽

A mongol hódítók kirabolták, elpusztították a városokat, lemészárolták a lakosság legnagyobb részét, tönkretették az öntözőműveket. Fő céljuk a zsákmányolás és a legelőterületek kiterjesztése, megszerzése volt.

A mongol birodalom kormányzása eleinte igen egyszerű volt, de idővel sok kínai állt a kán szolgálatába, sokat átvettek a kínai közigazgatás gyakorlatából. Dzsingisz törvényének, a „jazaknak" előírásai később is iránymutatók voltak a mongol uralkodók számára.

Dzsingisz halálakor, 1227-ben a birodalmat felosztották három fia és egyik unokája, Batu között. A nagykán Ögödej lett. Két testvére és unokaöccse elismerte fennhatóságát.

Dzsingisz kán unokája, Batu nyugat felé terjeszkedett (l. 364. l.). Államát, az Irtistől nyugatra eső területeket később Aranyhordának nevezték. Hülegü, Dzsingisz másik unokája Perzsiában önálló birodalmat létesít. 1258-ban elfoglalja Bagdadot **(2)**; az utolsó Abbaszida-kalifát megölik. Hülegü utódai, az ilkánok egy századon át Perzsia urai (l. 608-09. l.).

Hülegü üldözi ellenfelét. **(1)** ▽

2 ▷

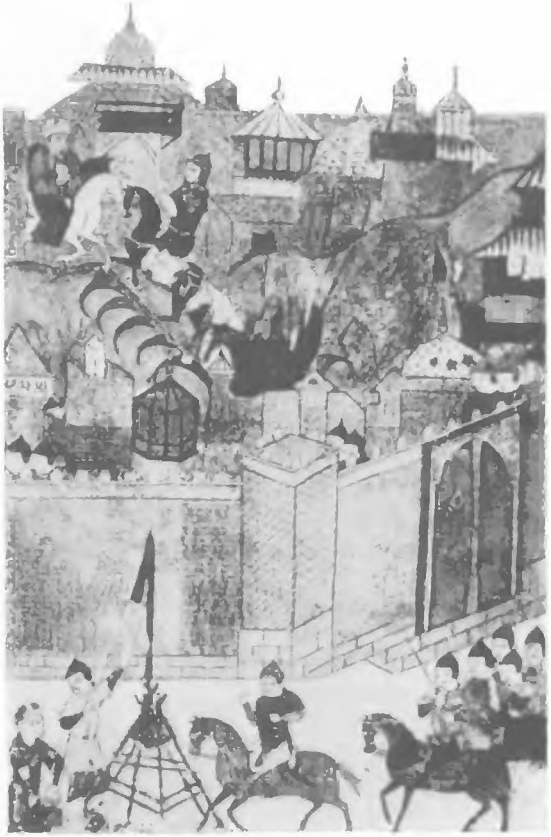

DZSINGISZ KÁN ÖRÖKÖSEI

3 △

4 ▷

5 ▽

Az Ázsiában eddig mindenütt diadallal előnyomuló mongolok terjeszkedésének útját állják az egyiptomi szultán seregei (1260), s visszavetik őket az Eufráteszen.

Kínában már Dzsingisz hódított (l. 357. l.). Ögödej folytatta a hódítást, a Szung-dinasztiával szövetkezve megdöntötte a Kin (Csin)-birodalmat, a dzsürcsi nép államát (1232—34).

Dzsingisz egyik unokája, Kubilaj **(3)** súlyos harcok közepette elfoglalta a Déli Szung-államot. **(4)** Dél-Kína uralkodónője meghódolt Kubilaj kánnak. **(5)**
Egész Kína mongol uralom alá került, Kubilaj és utódai, a Jüan-dinasztia uralma alá.

Kubilai nagykán ünnepi lakomán (6) ▷

Elnyomás, kegyetlen rendszabályok, erőszak és újra meg újra fellobbanó ellenállás — ebből áll a Jüan-korszak (1280—1368) története. A mongolok kivételes helyzetet élveztek Kínában, az alávetett lakosságnak tilos volt a fegyverviselés, nem vadászhattak, nem tenyészthettek lovat, éjszaka nem hagyhatták el házukat, stb. Az államhatalom minden eszközzel arra törekedett, hogy megakadályozza a hódító mongolok asszimilálódását.

Karaván Kínába megy. (7) ▽

Ugyanakkor a Pekingben székelő központi kormányzat pártolta a kereskedelmet, javította a közlekedést, befejezte a Nagy (Császár)-csatorna építését, postaállomásokat létesített, kapcsolatokat teremtett külső országokkal, nem háborgatta, sőt kiváltságokban részesítette a konfucianizmust és a buddhizmust, megtűrte a mohamedán vallást, a nesztorianizmust és a katolicizmust. Pekingben katolikus püspökség működött ekkor.

Hangcsou különösen kifinomult kultúráját Marco Polo (†1324) olasz világjáró is magasztalja, noha az ő látogatásakor a város — amely egy ideig az uralkodók székhelye volt — már csak tartományi központ. A kínai kultúra a mongol uralom alatt is tovább él és fejlődik, sok új dráma születik, ezek közül legkedveltebbek Kuan Han-csing: *Tou-O igaztalan halála* és Vang Si-fu: *A nyugati szoba*.

◁ A nagykán vadászni indul. (8)

AZ OROSZ NÉP HARCA A TATÁROK ELLEN

1 ◁

Az orosz fejedelemségek folytonosan háborúskodtak egymással. Így 1169-ben Andrej Bogoljubszkij (1157—74) rosztov-szuzdali fejedelem hadai bevették és kifosztották Kijevet, majd Novgorod ellen fordultak, ám véres fejjel kellett onnan elvonulniok. A város lakói szerint a győzelmet egy csodatevő ikonnak köszönhették. **(1)** De a szuzdali gabonaszállítások elmaradtak, s Novgorod végül is meghódolt.
A rosztov-szuzdali fejedelmek hatalmának növekedésével párhuzamosan nőtt székhelyük, Vlagyimir jelentősége és szépsége. Felépítették itt az ún. „Aranykaput", az Uszpenszkij-székesegyházat, a Dmitrij-templomot.

A 12. sz. végén Andrej Bogoljubszkij utóda, Vszevolod felvette a vlagyimiri nagyfejedelem címet.

Batu kán **(2)** ▷

Ekkoriban a nomád népek újabb hulláma, a kun tört be Ázsiából a Fekete-tengertől északra fekvő síkságra. A széttagolt orosz fejedelemségek nem tudtak kellő erővel védekezni. „Harci kedvvel vezette vitéz hadait a kunok földjére, az orosz földért" — írja a 12. sz. végén keletkezett *Igor-ének* Igor Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji fejedelemről, aki hősiessége ellenére vereséget szenvedett a kunoktól, és fogságukba esett.

3 △

4 ◁

5 ▷

De már nemsokára segélykérő követeket küldtek a kunok az orosz fejedelmekhez: Dzsingisz kán hadai rázúdultak földjeikre. 1223-ban a Kalka folyónál az orosz fejedelmek és a kunok súlyos vereséget szenvedtek a tatároktól.

E vereség következményeként a német és dán urak egymással szövetkezve támadni kezdtek a Balti-tenger melletti területeken. III. Honorius pápa 1227-ben hódolásra szólította fel „Oroszország összes királyait". Jaroszlav Vszevolodovics novgorodi fejedelem azonban feltartóztatta a német lovagokat.

Dzsingisz unokája, Batu **(2)** az Irtis folyótól nyugatra eső terület ura, hadaival 1236-ban átkelt az Ural folyón, feldúlta a volgai bolgárok államát, majd az orosz fejedelemségekre **(3, 4)** támadt. Novgorodot adófizetésre kényszerítette; a kunok leverése és a Krím elfoglalása után bevette Kijevet, s pusztítva, dúlva betört Lengyel- és Magyarországra. II. Henrik sziléziai herceg elesett a harcban (1241). **(5)**

◁ A vlagyimiri Dmitrij-templom (6)

7 ▷

A mongol seregek szokás szerint szörnyű pusztítást végeztek Kijevben is. Ezreket mészároltak le, ezreket hurcoltak el. Jaroszlav Vszevolodovics fejedelmet (7), amikor ismét bevonulhatott a városba, a pusztulás szomorú képe fogadta. (8) ▷

A tatár iga súlyosan nehezedett a népre. A mongol adószedő könyörtelenül sanyargatta, minden pénzét elvette,

„Akinek meg pénze nincsen,
Elragadja gyermekét,
Akinek gyermeke nincsen,
Elragadja asszonyát,
Akinek asszonya nincsen,
Elhurcolja őt magát." **(9)** ▷

A mongol támadással egyidejűleg 1240-ben a svédek Novgorod ellen indultak, de a város seregei Jaroszlav nagyfejedelem fiának, Alekszandrnak **(10)** vezetésével a Névánál visszaverték őket. E győzelem alapján kapta Alekszandr a Névai (Nyevszkij) melléknevet. Közvetlenül ezután a német lovagrend elfoglalta Pszkovot, és betört Novgorod területére. A Csud-tó jegén vívott „jégcsata" **(11)** 1242-ben Alekszandr és a novgorodiak fényes győzelmét hozta. A német lovagok előrenyomulását megállították.

10 ◁

11 ▷

MAGYARORSZÁG A 13—14. SZÁZADBAN

A magyar államban a 13. sz. elején a nagybirtokosok (bárók) hatalma rohamosan nőtt. A kisebb birtokosok, a nagyurak ellen védekezve, rávették II. András királyt, hogy 1222-ben kiadja az Aranybullát, amelynek legfőbb célja: gátat vetni a nagyurak hatalmának. A bulla azonban nem érte el célját.

II. András utóda, IV. Béla befogadta a tatárok elől menekülő kunokat, abban a reményben, hogy így megerősödik a királyi hatalom, és megnő az ország katonai ereje. De a nagyurak árulással vádolták a kunokat, a kun királyt megölték; a kunok elhagyták az országot.

Batu hadai 1241-ben rázúdultak Magyarországra, és megsemmisítő vereséget mértek IV. Béla seregére. **(2)** A magyar király Dalmáciába menekült. 1242-ben azonban a mongol hadak elhagyták a teljesen feldúlt országot. Ezután IV. Béla visszatért, s megkezdődött az ország újjáépítése.

2 ▽

Ebben az időben emelték pl. a jáki templomot. **(1)** △

3 △

4 ▷

A tatárok újabb támadásától félve a király és a bárók várakat emeltek, a nagyurak magánhadseregeket szerveztek. A 13. sz. második felében a bárók hatalma megnőtt, a feudális anarchia egyre fokozódott.

Az Árpád-ház kihalása után, a 14. sz. elején a nápolyi Anjou-családból való Károly Róbert (1308—1342) **(3)** foglalta el a magyar trónt, a pápa, a magyarországi papság és a kisebb birtokosok segítségével. Kemény küzdelmet folytatott a kiskirályokkal, köztük a leghatalmasabbal, Csák Mátéval. A rozgonyi csatában **(4)** döntő győzelmet aratott.

A kiskirályok birtokait saját embereinek adományozta, a belső háborúkat megszüntette, a nagyurak hadseregeit (bandériumok) igyekezett ellenőrzése alá vonni és az ország védekező és támadó hadjárataiban felhasználni. A királyi hatalom segítette a városok fejlődését, a bányászatot és a kereskedelmet; a régi pénzrontást megszüntette, állandó értékű pénzt veretett (aranyforint). **(5)** ▽

6 ◁

Csák Máté hive, Zách Felicián 1330-ban merényletet kísérelt meg Károly Róbert ellen. (6) Ugyanebben az évben a magyar király hadjáratot vezetett Basarab havasalföldi fejedelem ellen; kezdeti sikerek után súlyos vereséget szenvedett. (7) ▷

I. (Nagy) Lajos (1342—82) a lengyel koronát is elnyerte. A banderiális seregekre támaszkodva jelentős területeket hódított meg a Balkánon, így a fontos kikötőt: Zárát is; a nápolyi trón megszerzésére irányuló törekvései azonban kudarccal végződtek.

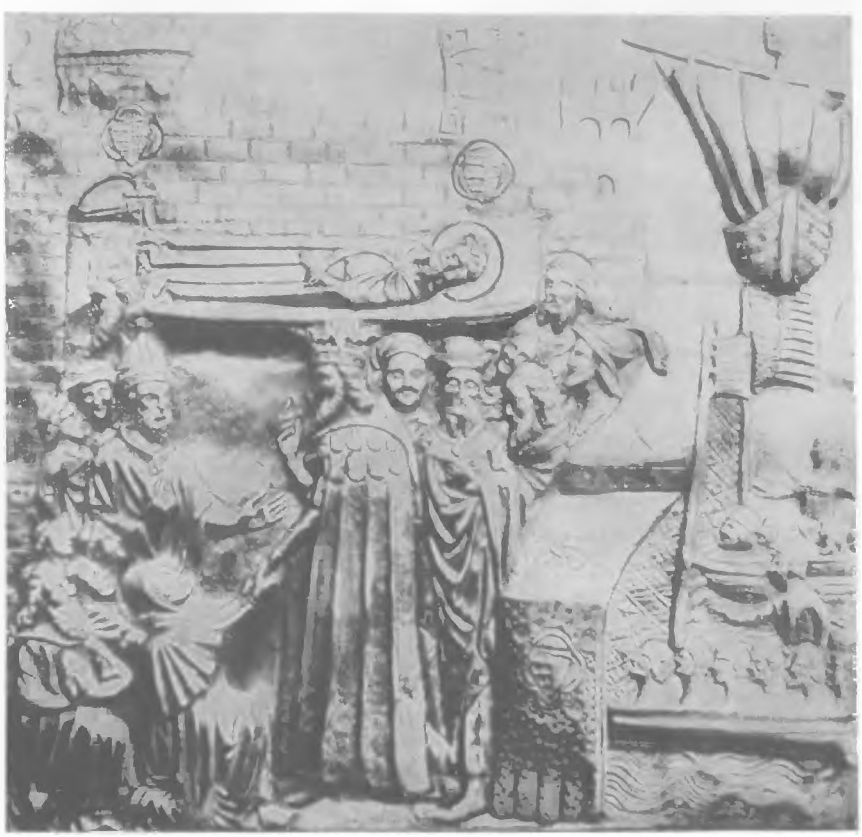

Már az ő idejében nehéz harcokat vívott Magyarország a törökkel (vö. 490—91. l.).

1351-ben törvénybe iktatták az ősiség elvét; eszerint a nemesi birtok elidegeníthetetlen, a családon belül öröklődik. Ha a család kihal, a birtok a királyra száll.
A jobbágyok vándorlásának megakadályozására elrendelték, hogy minden birtokon kötelező az egyházi tized mellett a termény másik tizedét, az ún. kilencedet a földesúrnak leróni. Ez a jobbágyok helyzetének súlyosbodását jelentette.
1367-ben Pécsett főiskolát állítottak fel.
Nagy Lajos halála után újból megerősödtek a nagyurak.

I. (Nagy) Lajos bevonul Zárába ◁ (Zadar). (8)

A most következő oldalakon (370—439. l.) a fejlett országok mindennapi életét mutatjuk be a középkor virágkorában.

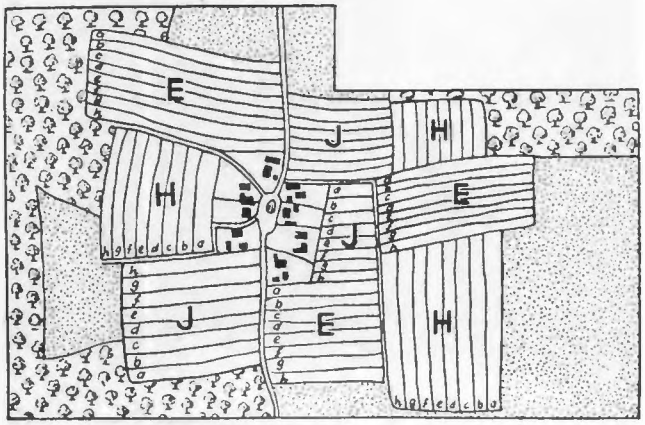

1 △

E: tavaszi vetés
H: őszi vetés
J: ugar
::::: rét
a, b, c stb.: az egyes családok földjei

2 △ 3 ▽

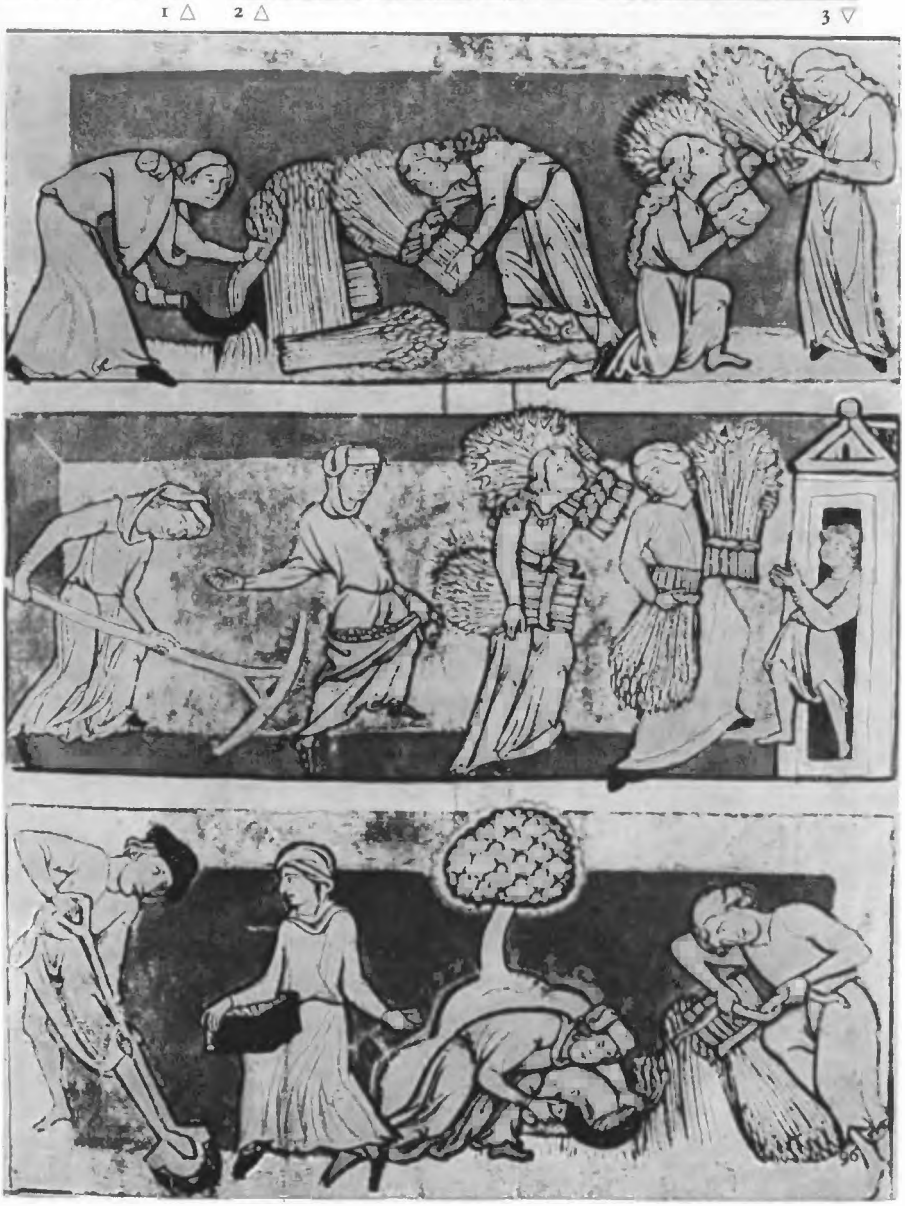

FALUN

A 8. sz.-ban indult meg, s a 10—11. sz.-ban már erősen elterjedt Dél- és Nyugat-Európában a háromnyomásos gazdálkodás: a szántóföld egy részébe őszi, a másikba tavaszi vetés került, egyharmadot pedig pihentettek. (1) A falu lakói szoros közösséget alkottak. Sok helyütt a határt időnként újra felosztották maguk között a családok. A háromnyomásos gazdálkodásnál közösen kellett dönteni, hogy melyik dűlőbe vetnek tavaszit, melyikbe őszit.

4 △

5 △

Munka erdőn-mezőn (2—6)

6 △

7 ▽

Közösen használták a közeli erdőt, a legelőt. Az erdőben makkoltatták a falu disznait. (7) Az erdőirtás nagy arányokban folyt, a szántóterület tetemesen megnőtt.

Ha volt mód halászásra (8), ez sokat jelentett a parasztcsaládnak.

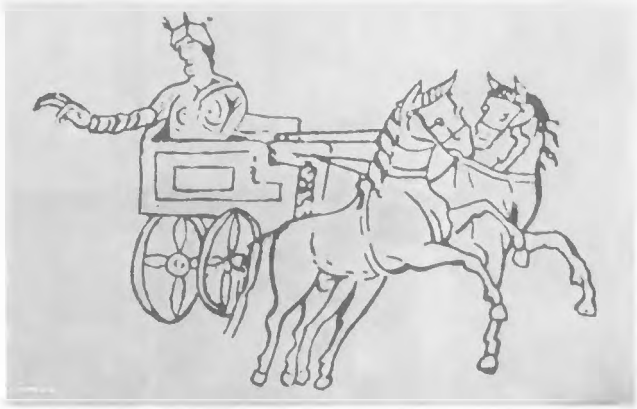

9 △

A régi fajta fogatolást (9), amely a ló nyakát terhelte, valószínűleg a 10. sz.-tól felváltotta a szügyhámos felszerszámozás (10); a ló így sokkal nagyobb teher húzására képes. A 14. sz.-ban pedig már mozgó hámfát alkalmaznak.

10 ▽

Sok helyütt még ásóval, kapával lazítják a földet, de mindjobban terjed a vasalkatrészes eke használata. (11) ▽

Cséplés **(12)** △

Erődített vízimalom **(13)** △

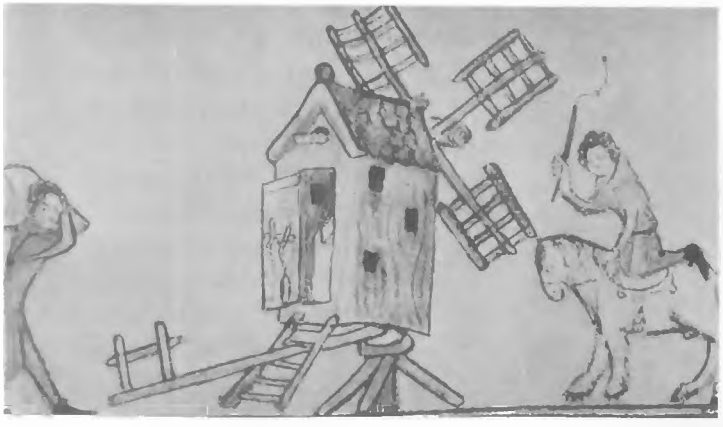

14 △

A régi, kézi vagy állati erővel forgatott malomkövek helyét vízi- és szélmalmok **(14)** foglalják el. A malom a feudális földesúr (senior) tulajdona, az őrlésért alaposan meg kell fizetni. S a molnárok többnyire nem a legbecsületesebb emberek...

A senioré a falu kemencéje **(15)** is; itt szintén fizetnie kell a parasztnak. ▷

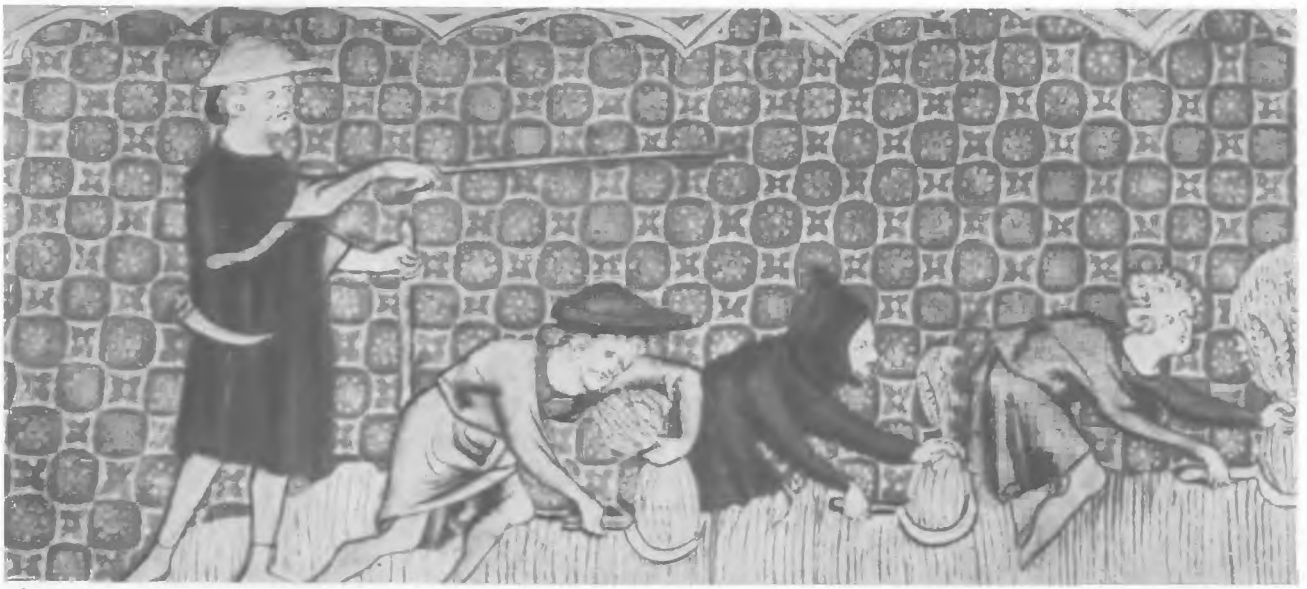

16 △

Szőlőt (17) a 12. sz.-tól kezdve már a Rajna és a Duna vonalánál is sokat termelnek. A jó ivóvíz hiánya miatt a bor és sör a lakosság fontos itala.

A falu lakói között kevés a teljesen szabad, független kisbirtokos. A legtöbben jobbágyok, földjük a földesúr tulajdona. „Szabad" jobbágy (villanus, villain, liber, Hörige) és „szolga"jobbágy (servus, serf, Leibeigene): nagyjából ez a két csoport különböztethető meg a jobbágyságon belül. Az előbbi személyében szabad, általában keveset kell robotolnia, inkább terményekkel és pénzzel tartozik az úrnak; bármikor elhagyhatja a falut, a szolgáltatások nem személyét, hanem a birtokot terhelik. A „szolgák" nemcsak telkük, hanem személyük után is szolgáltatásokkal tartoznak, a termény- és pénzadó mellett sok robot (16) nyomja a vállukat. Uruk engedélye nélkül nem hagyhatják el a birtokot. A szökött servust ura visszahurcoltathatja. A „szolga" mindenféle járulékkal tartozik, pl. leányának más birtokra való férjhez adása esetén súlyos összeget kell fizetnie urának; halálakor a senior a „holtkéz" jogán elveszi ingóságai, állatai egy részét.

17 ▽

Minden jobbágynak a termény ből tizedet kellett adnia az egyháznak. A faluban csak kevés jómódú paraszt élt; a legtöbb falusit szörnyű szegénység nyomasztotta (18), sokat éhezett, szenvedett a hidegtől, a nehéz munkától. Ezernyi fajta betegség kínozta őket; sok volt a nyomorék, a koldus.

18 △

A jó termésért a papok és a nep az egek segítségét kérték. (19) △

„Úgy él a pór, mint a disznó,
Erkölcs, törvény néki nem jó...
...abraktarisznyáját
Mindég üresen tartsátok,
S predálni őt sose kár,
Hadd verje eső a hátát!

Ki parasztját nem botozza,
Csak gonoszságát fokozza...
Tartsd hát szorosan zabláját...
Se virtusuk, se hitük.
Isten pusztítsa el őket!"

— írja a hírneves trubadúr, Bertran de Born († 1215 k.).

Nem egyéni hang ez; az urak, a papok többsége, a városok jómódú lakói, mind megvetéssel és gyűlölettel néztek a parasztra. Mindenfelé ilyen közmondások járták: „Akkor a legjobb a falusi nép, ha sír, akkor a legrosszabb, ha örvend." „A paraszt az ökröt helyettesíti, csak nincs szarva" stb.

De a falusiak élete sem csupán nyomorúság; ha mód van rá, a fiatalok, feledve minden bajt, játszanak, dalolnak, táncolnak. (20) ▷

1 △

A falak tetejére védőpártázatot (oromzat) építettek, ennek közei lőrésül vagy az ostromlók elleni kézitusa helyéül szolgáltak. Előreugró párkányokat is szerkesztettek, hogy azokról lőhessenek, vagy forró szurkot, vizet önthessenek a fal alá nyomuló ellenségre. A bástyákon, kapuknál állandóan őrök figyelték a környéket.

LOVAG-VÁRAK

Meredek hegycsúcsokon, folyók kanyarulatában félelmetes lovagvárak emelkednek Európa országaiban. **(1—6)** A favárak helyét lassanként masszív kőépületek foglalják el. A tornyokkal, bástyákkal erősített, csipkés oromzatú vastag fal előtt sokszor még sánc és vizesárok is védi a várat vagy pedig több falgyűrű.

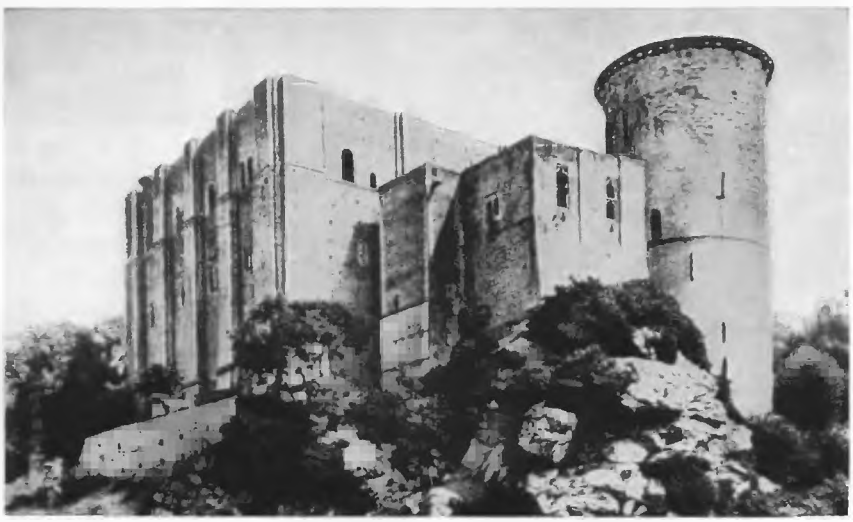

2 △ 3 ▽

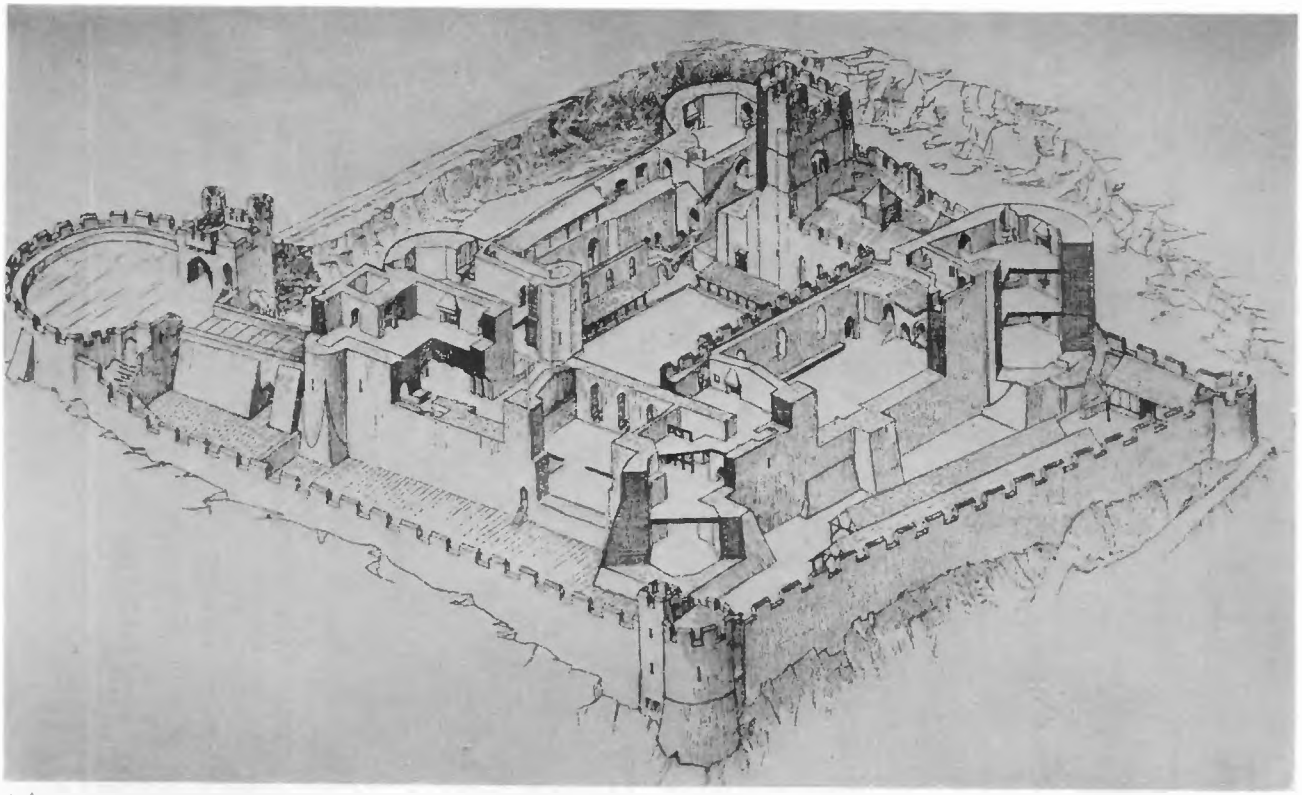

4 △

5 ▽

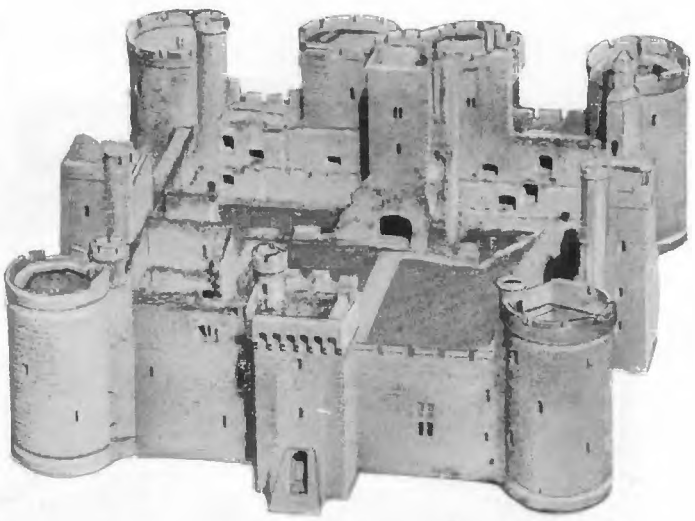

6 △

A feudális urak közül csak a legnagyobb birtokosok rendelkeztek várral vagy várakkal. A többi rendszerint megerősített udvarházban lakott.

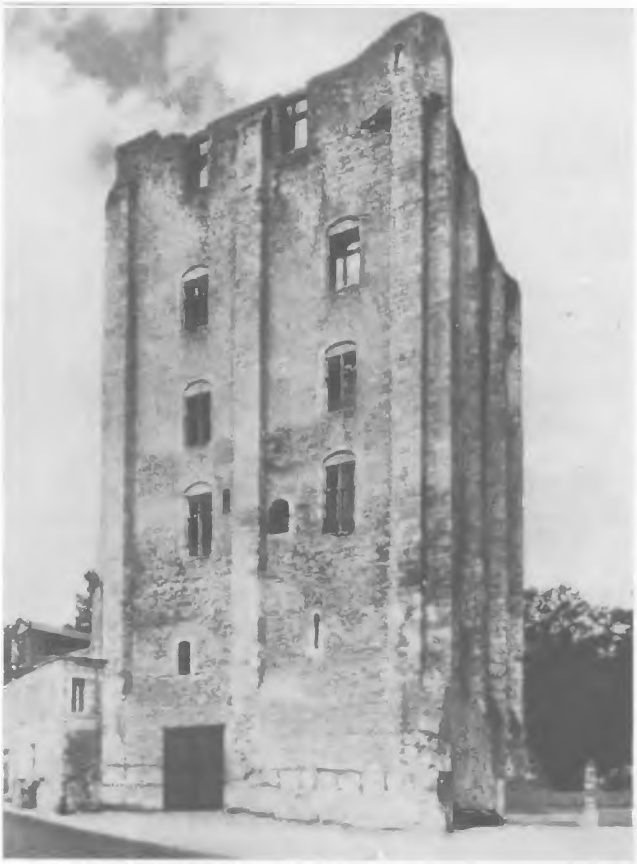

7 △

8 △

9 ▽

A vár szíve a lakótorony (franciául donjon, angolul keep). **(7—9)** Ez többemeletes, hatalmas — néha 30—40 m magas, 20—30 m átmérőjű — torony; bejáratát kb. 8—10 m-re a földtől helyezték el. Létrán vagy lépcsőn lehetett oda feljutni. A legfelső emeleten éjjel-nappal őr figyelte a vidéket.

A kapuhoz felvonóhíd vezet. **(10)** ▷

Régebben e toronyban lakott a várúr.
Később azonban kényelmes palotát építtetett magának a várfalon belül, s csak veszély esetén vonult a várőrséggel együtt a donjonba.

Terem a várban (12) △

A vár konyhája (11) ▽

13 △

A várfalon belül más épületek (köztük csűrök, istállók) is emelkedtek.
A vár védelmet jelentett a külső és belső ellenség ellen egyaránt. Háború esetén a környék népe is menedéket talált ott.

A jobbágyok az urnak járó terményadót a várba szállították, és ide vitték a birtokon szedett vámot is. (13—16)

Az úr rendszerint a várban bíráskodott. A vár börtöneiben senyvedtek azok, akiket a földesúr erre ítélt.

14 △

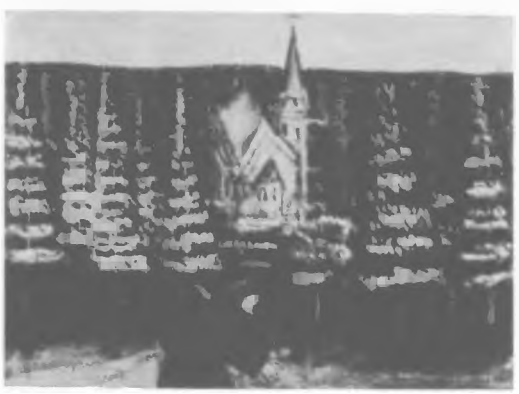

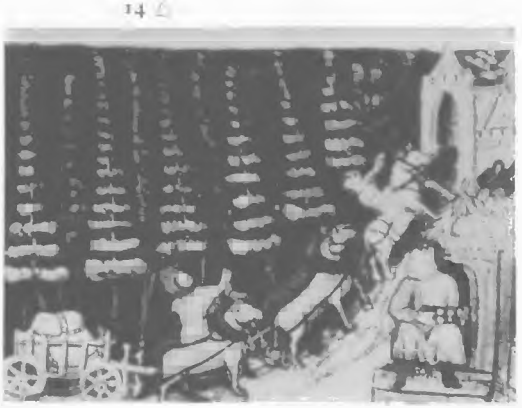

15 △

◁ 16

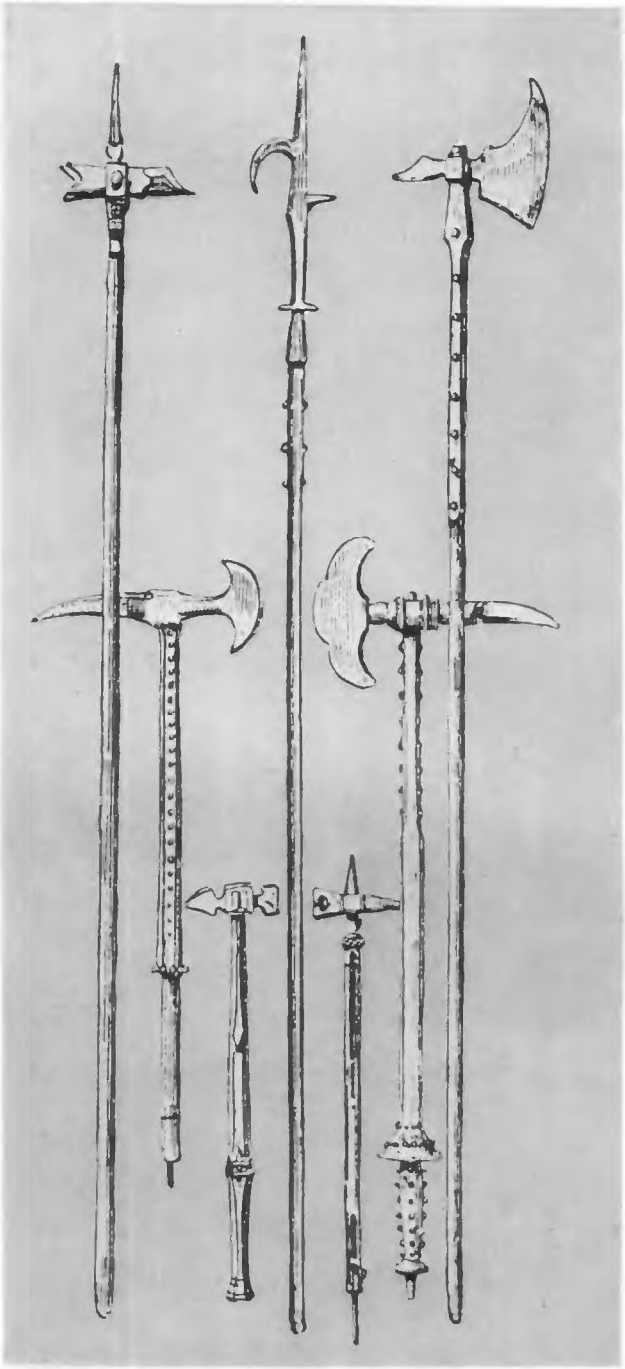

1 △

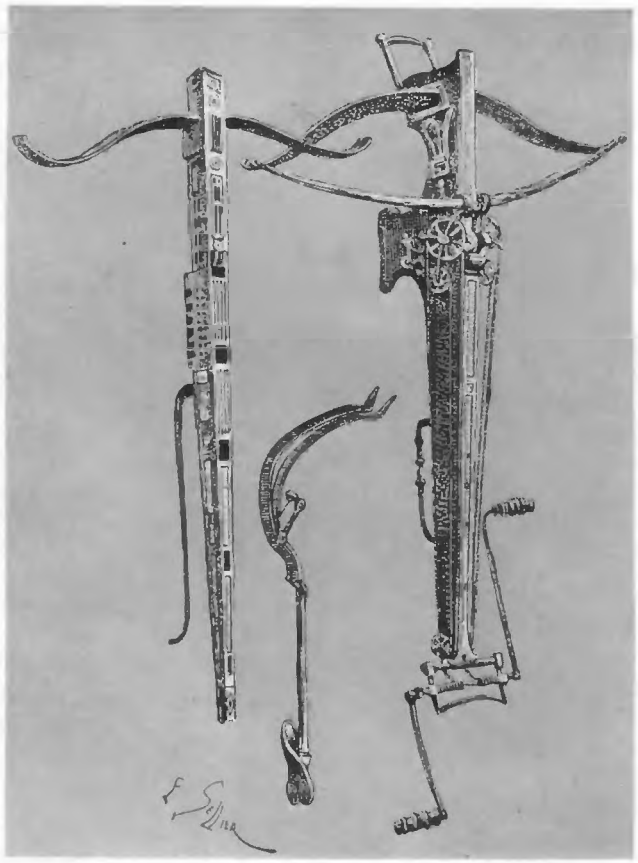

2 △

„LÉGY BÁTOR...”

3 4 △

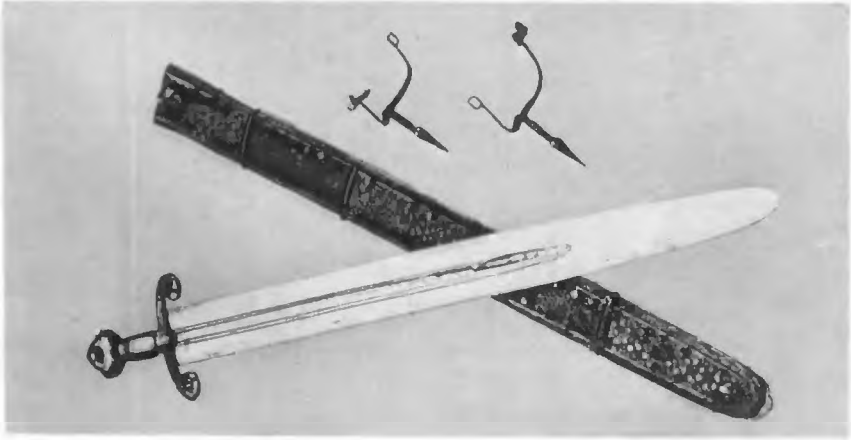

Az urak lovon, nehéz fegyverzetben, páncéllal, sisakkal felszerelve harcoltak. **(1—4)** Férfisarjaik, ha nem léptek papi pályára, már gyermekkoruktól mint apródok, majd mint fegyvernökök készültek későbbi hivatásukra: a lovagságra. **(8)** 16—20 éves ko-

rukban az uralkodó vagy valamelyik előkelő úr karddal övezte, lovaggá ütötte őket (5): „Tűrd el cz ütést, és többé egyet sem!"

Az új lovag az avatás után rendszerint hűbérbirtokot is kapott; hűbérura, seniora elé térdelve, kezét ura kezébe helyezve, ünnepélyesen megesküdött, hogy hű lesz hozzá, segíti mindenki ellen, védelmezi őt magát, családját, birtokát, fegyverrel, tanáccsal mindenkor rendelkezésére áll. (6, 9)

A hűbéresnek (vazallus) is lehettek hűbéresei, és több hűbérúrtól is kaphatott birtokot.

A birtokok és hűbéri kötelékek rendszerint öröklődtek. A hűbéri lánc az idők folyamán igen bonyolulttá vált.

Lovagi öltözék (7) ▽

5 △

6 ▽

8 ▽

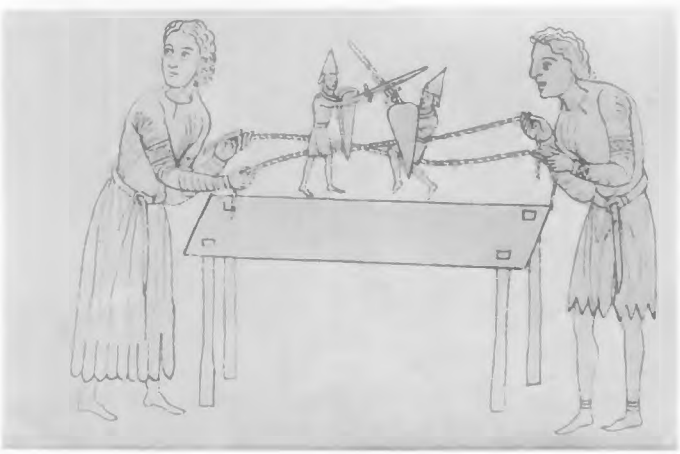

9 △

A háborúban a kisebb hűbéresek rendszerint uruk zászlaja alatt szálltak hadba.

A csata voltaképpen a lándzsával, karddal harcoló lovagok párharcaiból állt. (10) A gyalogosoknak, íjászoknak a 14. sz.-ig csak jelentéktelen szerep jutott Nyugat- és Közép-Európában.

Ostromgépet csak ritkán használtak (13), és eléggé kezdetlegeset. A várakat, városokat rendszerint csak hosszú körülzárás után, többnyire kiéheztetéssel tudták bevenni.

10 △

11 ▽

12 ▽

13 ▽

A lovag legfőbb erénye a bátorság és vallásosság. Kötelessége védeni a keresztény hitet, hűséggel szolgálni seniorát, és védelmezni a hölgyeket.

„Hús, bor, ágy — szót sem
érdemel
ahhoz, mit vagyok ízlelő,
midőn egy »hajrá« fölrepül...
és hull a vezér, hull rá a nyáj...
Bárók, zálogban légyen
inkább vár, város és határ,
de nincs szebb a háborúnál!"

— zengi a háború dicséretét a már említett lovagköltő, Bertran de Born.

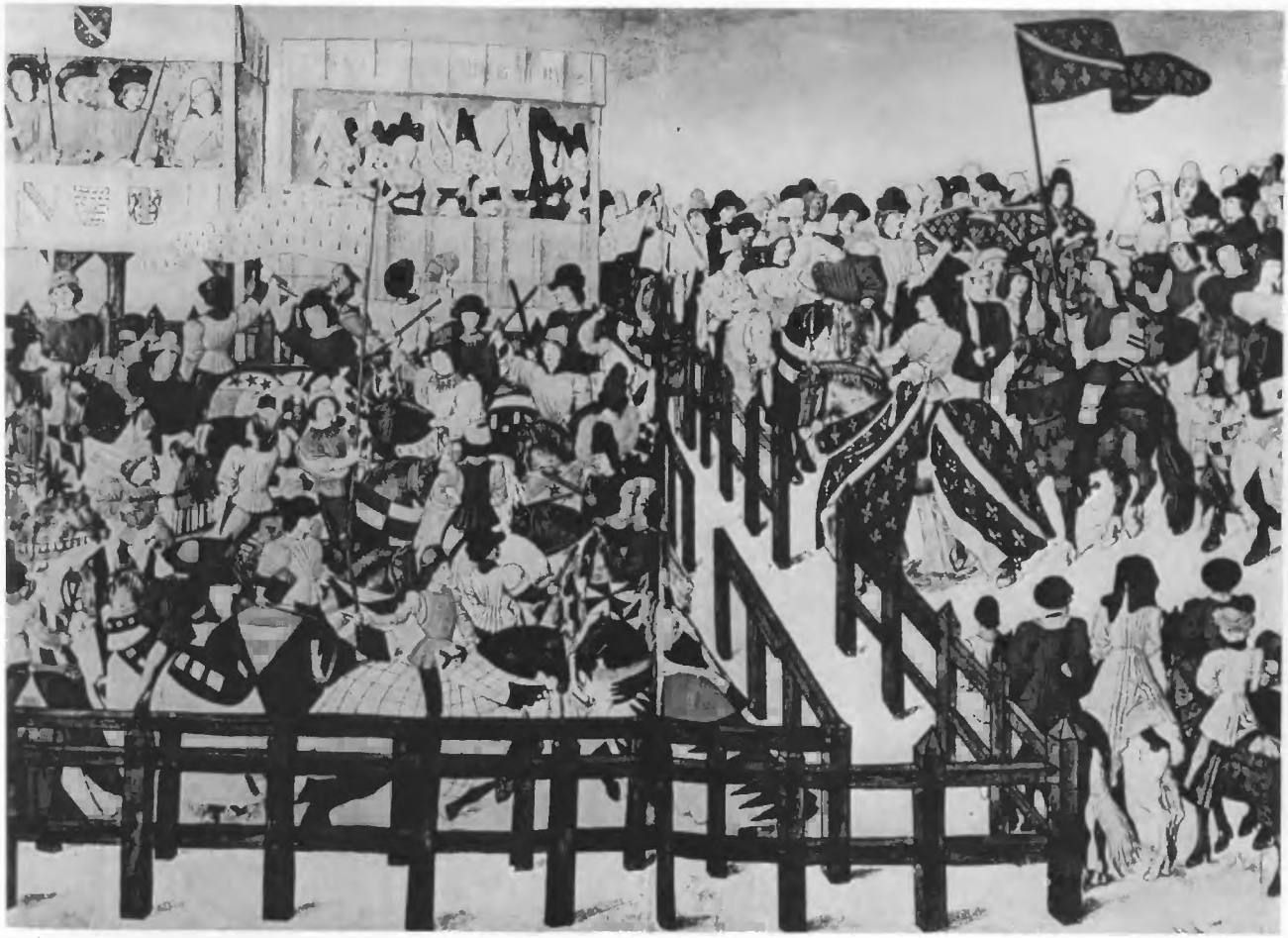

14 △

Béke idején is gyakorolták a lovagok a harcot: lovagjátékokat rendeztek. **(11, 14)** A tornára sok néző gyűlt össze, közöttük számos előkelő hölgy.
A feudális urak erősen kedvelték a vadászatot, solymászást. **(15)** Ez testgyakorlás is volt, no meg a konyhát is ellátta hússal.

15 ▽

A lovagok nagyon vigyáztak a formára, a szertartások szép rendjére. A tárgyak, amelyekkel várukat, udvarházukat berendezték **(18)**, amelyekkel személyüket körülvették, ruházatuk **(12, 17, 19, 20, 22, 23)** mind valóságos kézműipari remekek voltak. Az urak és hölgyek házuk népe, alattvalóik előtt tekintélyt, gazdagságot, erőt, felsőbbrendűséget sugárzón jelentek meg.

◁ Eljegyzés **(16)**

17 △

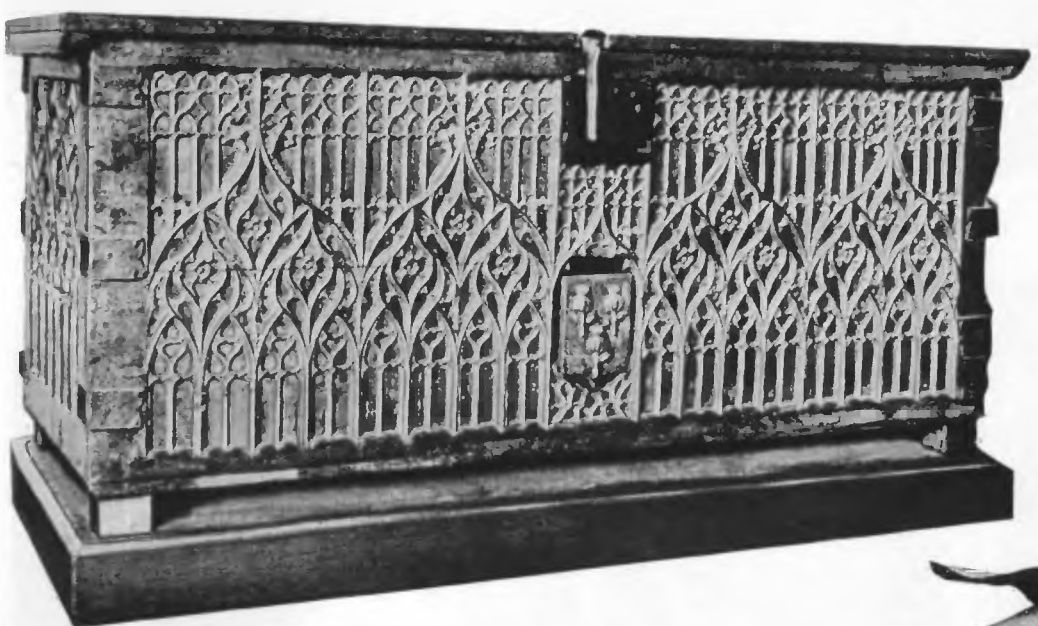

18 △

19 ▷

Krisztus az Olajfák hegyén, cseh mester festménye, 1350 k.

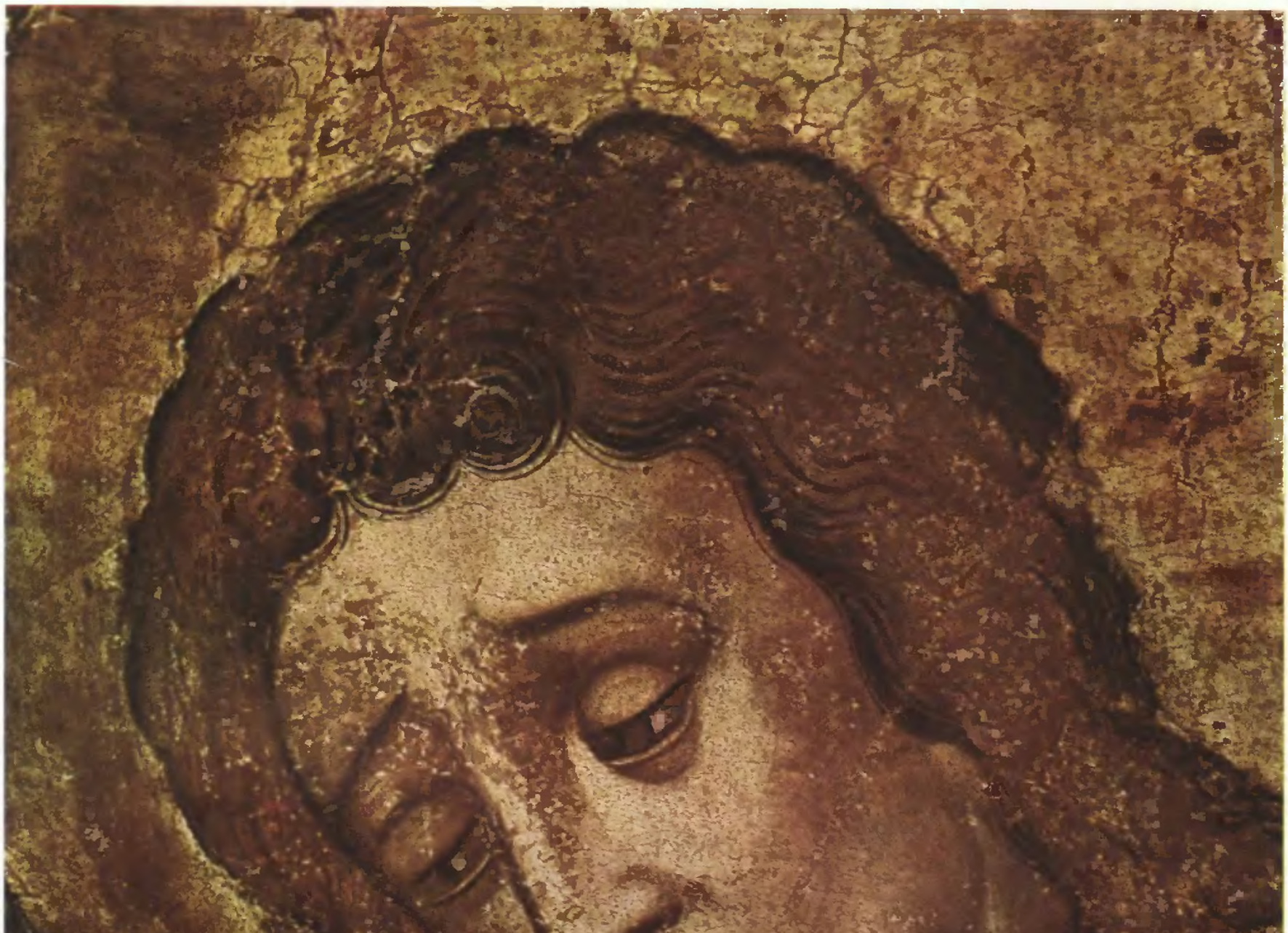

János evangélista, lengyel mester festménye, 1450 k. (részlet)

20 △

Tükör tokja (21) ▷

◁ 22

A haditechnika fejlődése, a lőfegyverek tökéletesedése, a gyalogság növekvő jelentősége, a parasztok és polgárok küzdelme uraik ellen, a pénzgazdálkodás — lassanként megásta a lovagi intézmény sírját. A lovagvárat a 15—16. sz.-ban alászta a pénz, és romba döntötték az ágyúgolyók.

23 △

A HŰBÉRÚR BÍRÁSKODIK

A kor vallásos felfogása szerint a bíró Isten sugallatára ítél, Isten nem engedi, hogy ártatlan lakoljon. A bűnösséget hosszú évszázadokon át rendszerint nem tanúvallomások, tárgyi bizonyítékok alapján állapították meg, hanem istenítélettel. Ennek sokféle módját ismerték. Gyakran párbaj dönt. (2) Néha a vádlottnak és az érte kezességet vállalóknak egy szent ereklye előtt esküt kellett tenniük. Vagy vízpróbának (4) vetették alá a gyanúsítottat: kötél végén vízbe eresztették; ha nem merült el, bűnös volt. Gyakoribb a tüzesvas-próba: a vádlottnak a tüzes vasat meghatározott ideig kézben kell tartania, vagy megtüzesített vason kell mezítláb végighaladnia. (3) Ezután bekötik kezét vagy lábát; ha három nap múlva sebe nem gyógyul be — bűnös.

◁ Egy ártatlanul kivégzett lovag felesége istenítéletet követel, s megállja a tüzesvas-próbát. (1)

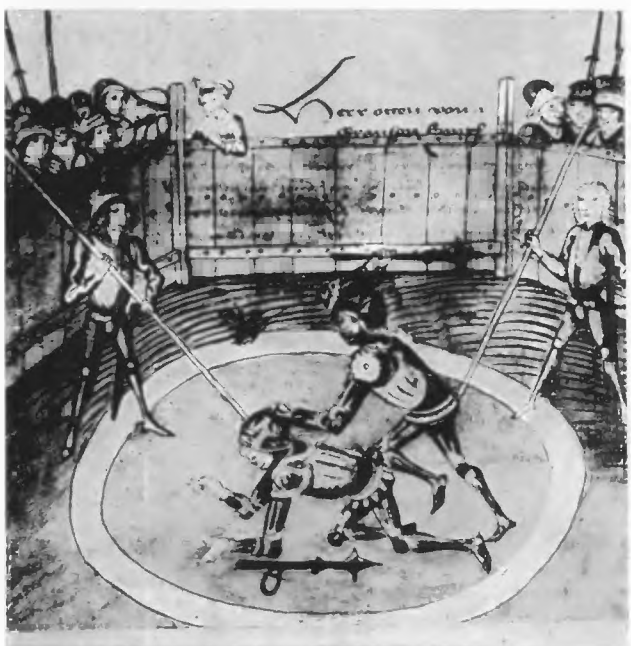

2 ◁

3 ▷

A senior bírói hatalmat gyakorol hűbéresei és parasztjai felett. A parasztok kötelesek minden alkalommal megjelenni, amikor a senior úriszéket tart, többnyire a szabadban, egy ősi fa alatt. A büntetések szigorúak, véresek, kegyetlenek. Gyakori a halálos ítélet. Az úri elítéltet rendszerint lefejezik, s fejét elrettentésül kitűzik a vár vagy a város kapujára; a pórt felakasztják. Mindenfelé akasztófák merednek az ég felé, oszladozó hullákkal. Nem ritka a kerékbetörés, felnégyelés, megnyúzás, szétszaggatás lovakkal.

4 △

A halál talán jobb, mint a börtön. Ez szinte mindig föld alatti, sötét, bűzös üreg, ahol patkányok, férgek tanyáznak.

Az istenítéletek a századok folyamán háttérbe szorulnak. Megnő a tanúk s a vádlott vallomásának fontossága. Ez utóbbi kicsikarására kínzást, tortúrát alkalmaznak (vö. 437, 558–59. l.).

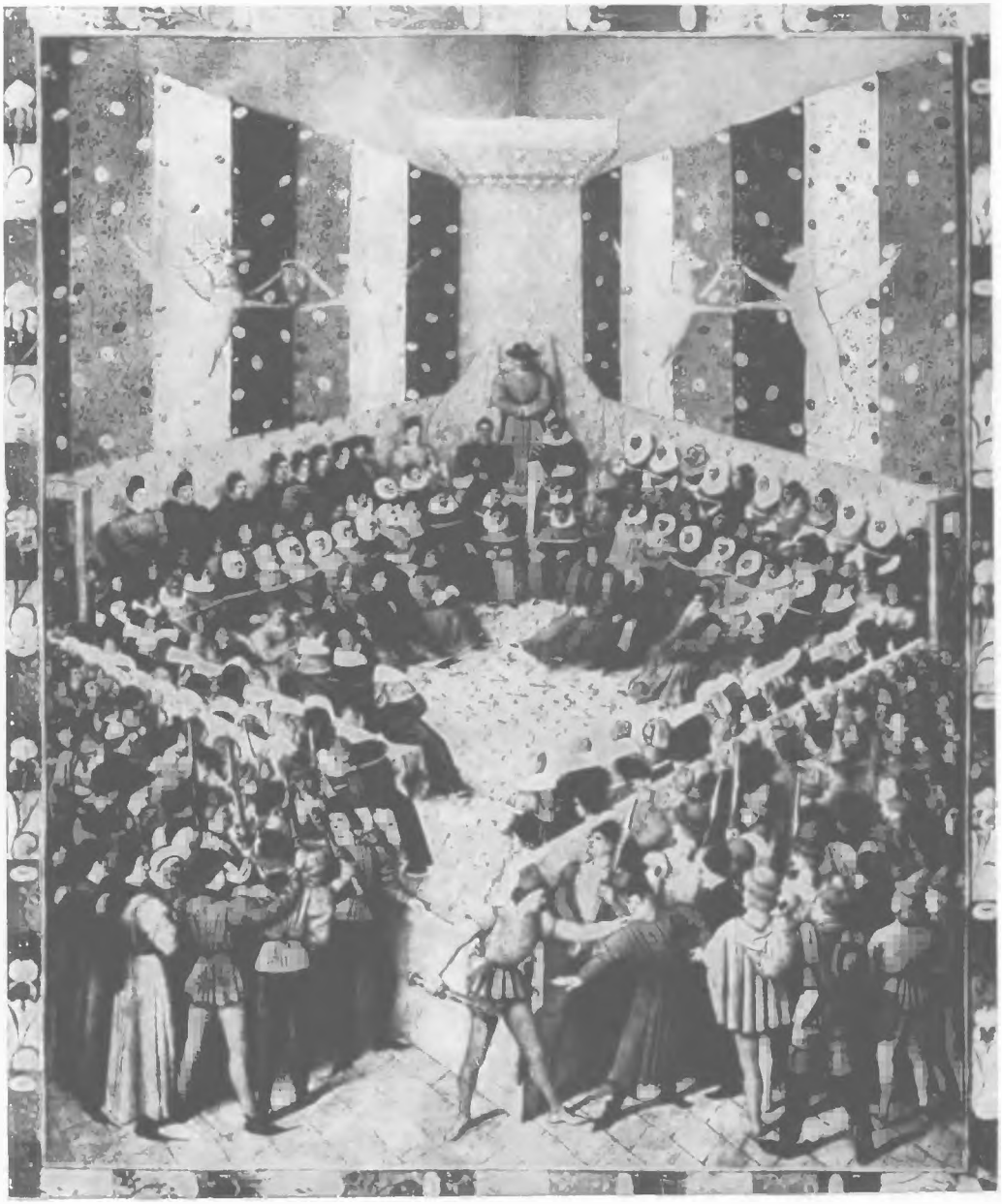

Nagyurak felett a király és az ország legelőkelőbbjei ítélkeznek, jogászok bevonásával. (5) ▷

2 △

A költőt hölgye
◁ megkoszorúzza. **(1)**

Az ún. „Roland-kürt" **(3)** ▷

4
◁

5
▷

LOVAGI KÖLTÉSZET

A lovagok érzelmeit, ideáljait művészi módon fejezi ki a lovagi költészet. Ennek egyik korai remeke a már említett *Roland-ének* (l. 297. l.). **(2)** A reconquista harcait az 1140 körül keletkezett *Cid* eposz örökíti meg.

A 12. sz.-ban számos verses lovagregény született. Ezek hősei gyakran a mondai brit király, Artus kerekasztalának lovagjai (Lancelot, Perceval stb.). **(4)** Az Artus-mondakör kapcsolatba került a Grál-mondakörrel. Ez utóbbi erősen vallásos színezetű; a Grál a középkori felfogás szerint csodatevő szent edény, amelyben Krisztus vérét felfogták.

A verses lovagregények közül kiemelkednek a francia Chrétien de Troyes alkotásai, Gottfried von Strassburg *Trisztán és Izoldája* **(5)** és Wolfram von Eschenbach *Parsifal*ja.

6 △

A Nibelung-monda hőse, Siegfried, győzhetetlen kardját kovácsolja. **(8)** ▷

9 ▽

A németországi elbeszélő költemények közül a legkiválóbb a 12. sz. végén vagy a 13. sz. elején írásba foglalt *Nibelung-ének*, amelyben a mitikus és mondai elemek csodálatos egységgé olvadnak össze.
A lovagi líra művelői Franciaországban a trubadúrok, német nyelvterületen a Minnesängerek. **(7, 9)**

7 ▷

11 △

A már említett Bertran de Born mellett Vilmos, Aquitania hercege és Walter von der Vogelweide (†1230) **(6)** e műfaj legkiemelkedőbb művelői.
A Rózsa regénye **(11)**, amelyet Guillaume de Lorris és Jean de Meung írt a 13. sz.-ban, a kor legnagyobb és legolvasottabb tanító költeménye; a *Róka regénye* pedig szatirikus állatmesék gyűjteménye.

◁ Lovagi költő zenészeivel **(10)**

1 △

A KÖZÉPKOR LEGSZEBB VIRÁGAI: A VÁROSOK

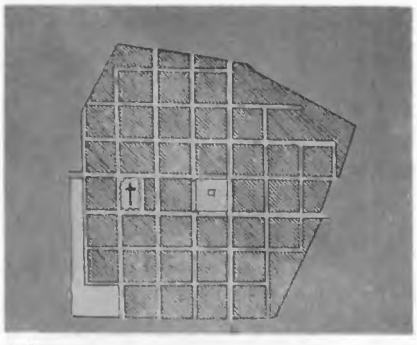

2 △

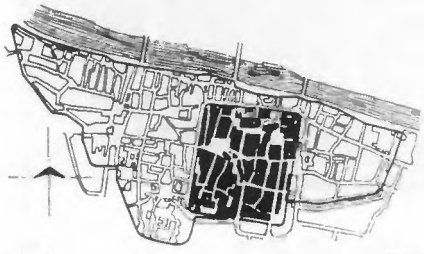

3 △

4 ▽

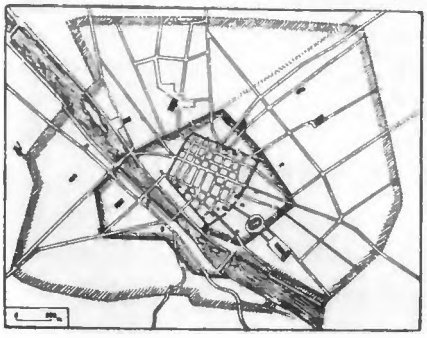

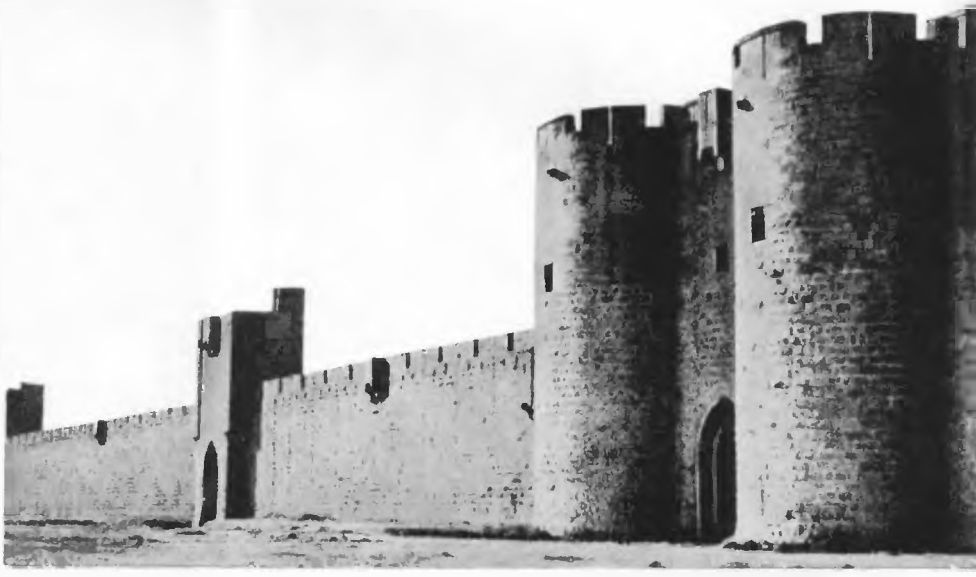

5 △

Királyi szállás, püspöki székhely, forgalmas utak találkozása, régi római település, földesúri vár, megerősített katonai telep, nagy monostor, élénk vásárhely, kikötésre kedvező tengeröböl, folyópart, folyók találkozása — ilyen helyeken keletkeznek a 10—11. sz.-tól a városok. A városok e kor új vonásai, ők testesítik meg Európa dinamikus erejét. Megjelenésük jelenti a feudalizmus virágkorát. Árkok, védőfalak, bástyák vették körül őket **(1, 5)**; rendszerint sokkal erősebbek voltak, mint az urak várai. A kapu előtt felvonóhíd. A városok alaprajza roppant változatos. **(2—4)** A nagyobb városok terjedelme általában kb. 20 hektár. A falak között összezsúfoltan állnak a sokszor több emeletes házak. **(6)** Kanyargós, szűk utcák labirintusa... A főtéren a templom és a városháza. Itt tartják a vásárokat.

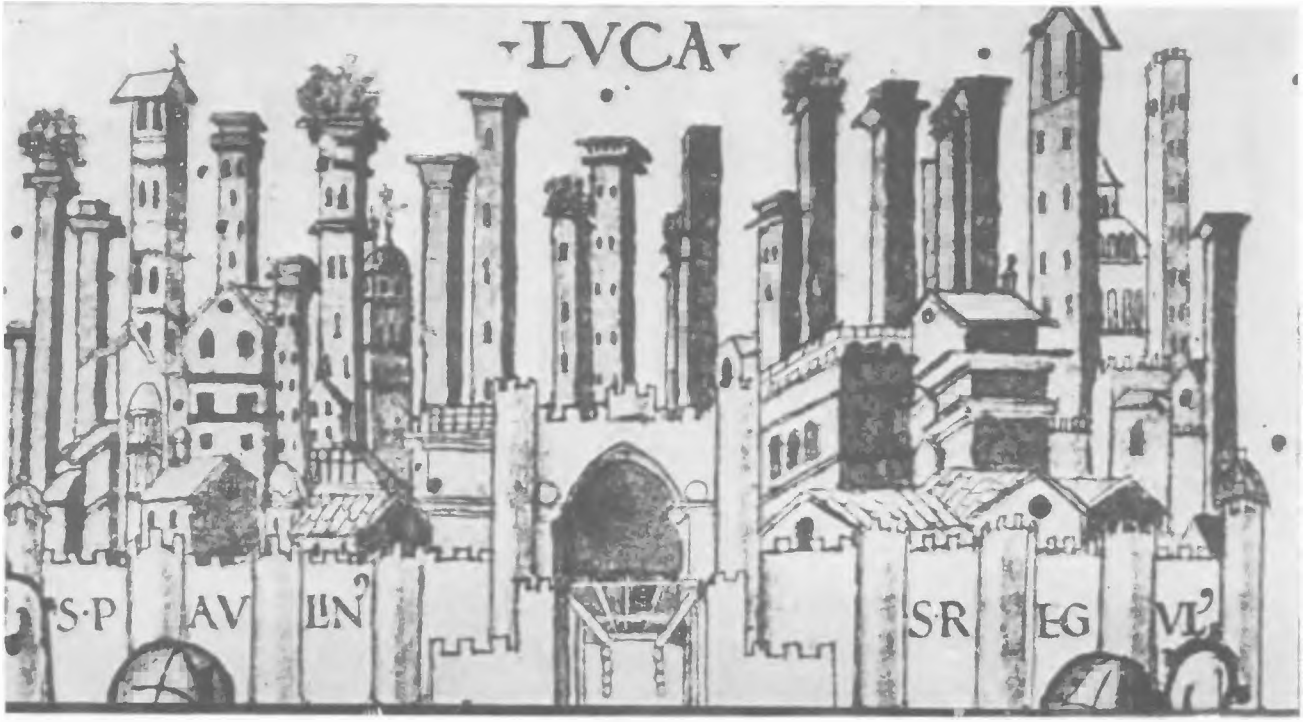

7 △ 8 ▽

A várost az teszi várossá, hogy tekintélyes számú iparos és kereskedő él benne.
A lakosok száma általában 1000—2000: ritka a 10—12 000 lakosú hely.

Lucca város falain belül sok torony meredt az égnek (7); mindegyikben egy-egy patrícius- (városi előkelő) vagy nemesi család. Ezeknek számos fegyveresük, szolgájuk volt, s időnként véres harcokat vívtak vetélytársaikkal. Sok városban rendelkeztek ilyen erődökkel a patríciusok, nemesek. Más városokban nem volt tornyuk, fegyveresük, de szép, gazdag házban (8) éltek, körülöttük sok szolga, szolgáló.

A patrícius többnyire kereskedéssel, bankügylettel foglalkozik; telkei, földjei, házai vannak a falon belül és kívül.

A varosok utcáin sok a koldus, a nyomorék. (9) ▷

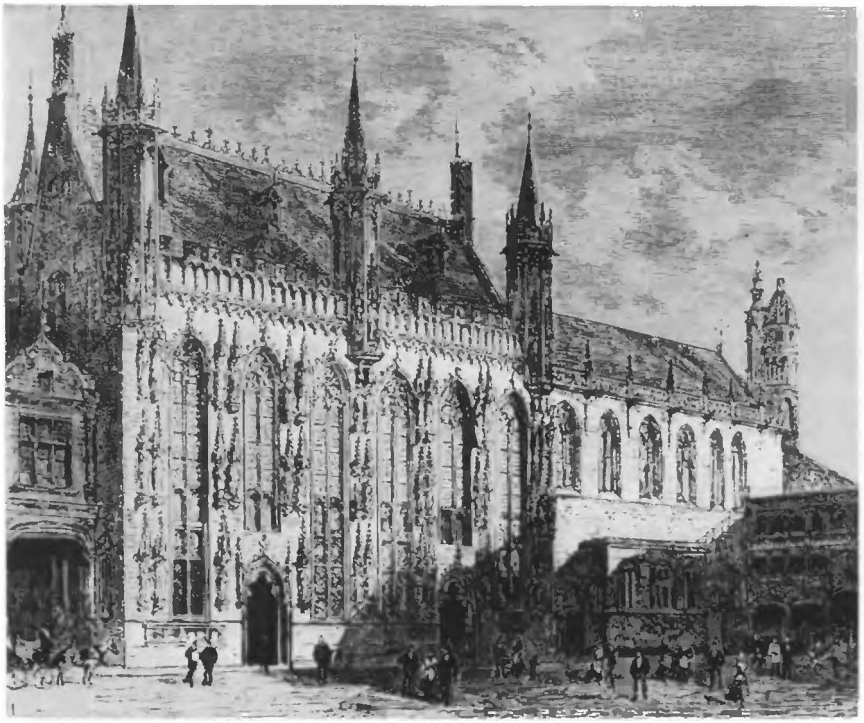

Fegyveres harcban vagy alkudozással kivívták, hogy vagy teljesen önálló városköztársaságok lettek, vagy pedig széles körű önkormányzatot, sokféle kiváltságot szereztek, s hűbéruruknak csak eleve meghatározott adóval s esetleg katonai segítséggel tartoztak.

A városi polgár tehát jogi tekintetben jobb helyzetbe került, mint a jobbágy.

„A városi levegő szabaddá tesz." Ha a jobbágy a városba költözött, egy év és egy nap után rendszerint megszabadult a jobbágyi kötelektől.

◁ A bruggei városháza (1)

A városi katonák jó gyalogosok, kitűnő íjászok. A városi és falusi ifjakat rendszeresen tanítják nyilazni. (2) ◁

A német birodalom északi városaiban a piactéren fegyveres vitéz állt, kivont karddal, ez volt az ún. Roland-oszlop, a városi kiváltságok és jogok jelképe. (3) ▽

„KOMMUNA, ÚJ ÉS OCSMÁNY SZÓ!"

A „parasztok" (a városiakat is parasztoknak tekintették) kommunájától „szabadíts meg, Uramisten, minket!" — írja egy püspök.

A város eredetileg rendszerint valamelyik feudális úr birtokán jött létre. A lakosság már kezdettől fogva arra törekedett, hogy lazítsa vagy teljesen megszüntesse a senior uralmát. A polgárok megalkották harci szervezetüket, a kommunát.

A városi igazságszolgáltatás egyik ◁ eszköze: a pellengér (4)

Cipővásárlás, pénzváltás, ónedeny-árusítás **(1)** △

A MŰHELYEK NÉPE

Az iparosok és a kisebb kereskedők reggeltől késő esti dolgoznak a saját házukban levő boltban, műhelyben.
Az iparosok maguk árusítják készítményüket.
Rendszerint megrendelésre dolgoznak. Egy-két segédet és inast alkalmaznak. A tanulóidő hosszú, a legénynek is, a tanoncnak is vizsgát kell tennie.
A városi iparosok érdekeik megvédésére céhekbe tömörülnek, és erélyesen lépnek fel a céhen kívüliek, a kontárok ellen. A céhbe eleinte minden segéd bejuthat, aki leteszi a mestervizsgát. Később (15—16. sz.) a céhek elzárkóznak, a mesterek számát nem engedik emelni, csak a mesterek fiait, rokonait veszik be tagjaik közé.
A sok kézműves lassan, szívósan fejleszti az ipart. A kovácsfújtatónál, esztergapadnál, szövőszéknél **(2)**, fazekaskorongnál lábítót alkalmaznak.

2 △
3 ▽

Nagy léptekkel halad előre a szövőipar (3); megszületik a rokka, a függőleges keretű szövőszék és a kallómalom, amelyet vízi erő hajt. A 12. sz.-tól meghonosodik a selyemhernyó-tenyésztés, és fellendül a selyemszövés. A selyemfonal sodrását Itáliában már a 13. sz. végén selyemcérnázó gépek végezték. Ezeknek titkát gondosan őrizték.

Szabóműhely (5, 7)

Szőnyegszövés (4) ▽

5 ▷

6 ▽

Az olcsóbb gyapjúszövetekhez a gyapjút festették, a drágábbaknál vagy a fonalat, vagy — gyakrabban — a kész szövetet (6). A textilfestő anyagok egy részét Indiából hozták Európába.

7 ▷

8 △

Számos üvegkészítő, üvegfúvó (9) működik; a székesegyházak gyönyörű üvegablakai tanúsítják ügyességüket. A 14. sz.-tól szemüveget (8) is kezdenek gyártani.

A 12. sz.-tól állítanak elő Európában papírt.

A 14. sz.-ban nagy kelendőségnek örvend az itáliai Faenza városról elnevezett fajansz.

Dróthúzó (10) △

9 ▷

Páncéling-készítő (11) ▽

Páncélkovács (12) ▽

13 △

A 14. sz. közepe táján már súlyokkal hajtott, kerekes órát készítenek. **(13)** Hogy ezt mikor és ki találta fel, nem tudjuk. Az óraiparnak igen nagy jelentősége van az egész technika további fejlődésében.

Asztalos és kovács **(15, 16)** ▽

A céhek tagjai gyakran harcolnak a patríciusok uralma ellen. Időnként győznek is, így 1368-ban Augsburgban, és kezükbe ragadják a város kormányzását. **(14)** △

A 13. sz.-tól új jelenség az iparban a manufaktúra. A gazdag vállalkozó megveszi a nyersanyagot, kiadja feldolgozásra falusi vagy városi, otthon dolgozó kézműveseknek (szétszórt manufaktúra), a gyártást saját műhelyében fejezteti be bérmunkásokkal, s azután eladja a kész árut. Az otthon dolgozók csak látszólag önállók, voltaképpen már szinte bérmunkások. Később sok helyütt az egész termék előállítása a tőkés műhelyében történik, ahol 20—30 bérmunkás dolgozik, jelentős munkamegosztással (központosított manufaktúra).

A városi lakosság legszegényebbjei, a plebejusok napszámosmunkákból, teherhordásból stb. élnek, mikor pedig a céhek elzárkóznak, azok az iparos-legények, akiket nem engednek mesterré válni, bérmunkásként a plebejusok számát szaporítják éppúgy, mint az elszegényedett céhmesterek.

1 △

TEMPLOMOK, VÁRAK, PALOTÁK ÉPÍTÉSE

2 △ 3 ▽

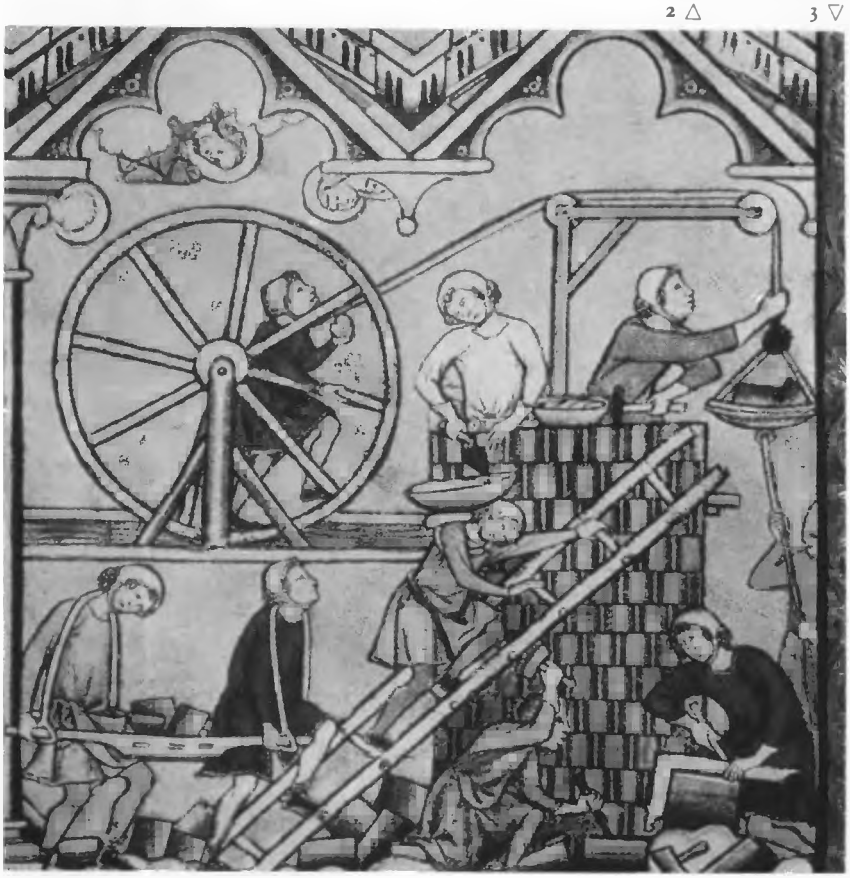

Az építkezés módja nem sokat változott az ókor óta. Használnak darukat, taposómalmos emelőszerkezeteket, alkalmazzák a rámpát. (1–5, 7–8)

Az építők: kőfaragók, kőművesek, festők, napszámosok sokszor testületbe egyesülve vállalkoztak egy-egy nagyobb templom, vár vagy palota minden munkálatának elvégzésére. Az ilyen testületekben (Bauhütte) szigorú rend uralkodott, s a szakmai ismereteket többnyire titkolták idegenek előtt. A testület élén álló mester készítette a tervet, és gondoskodott kivitelezéséről.

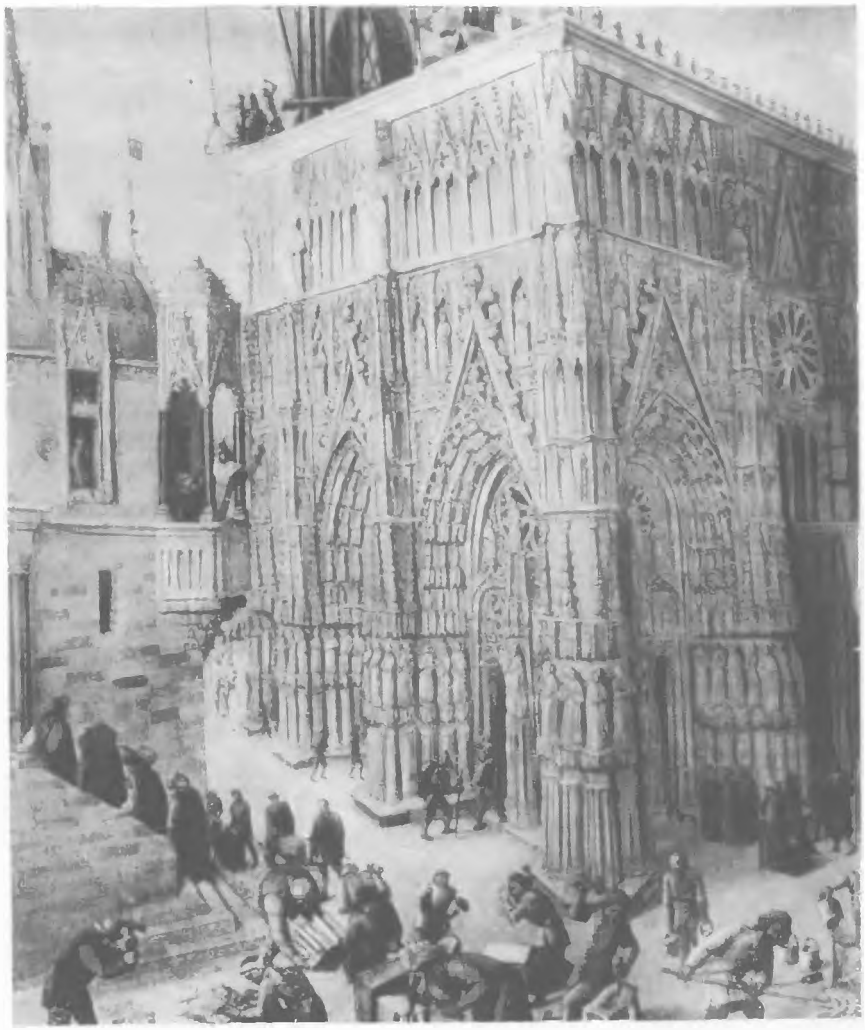

4 △

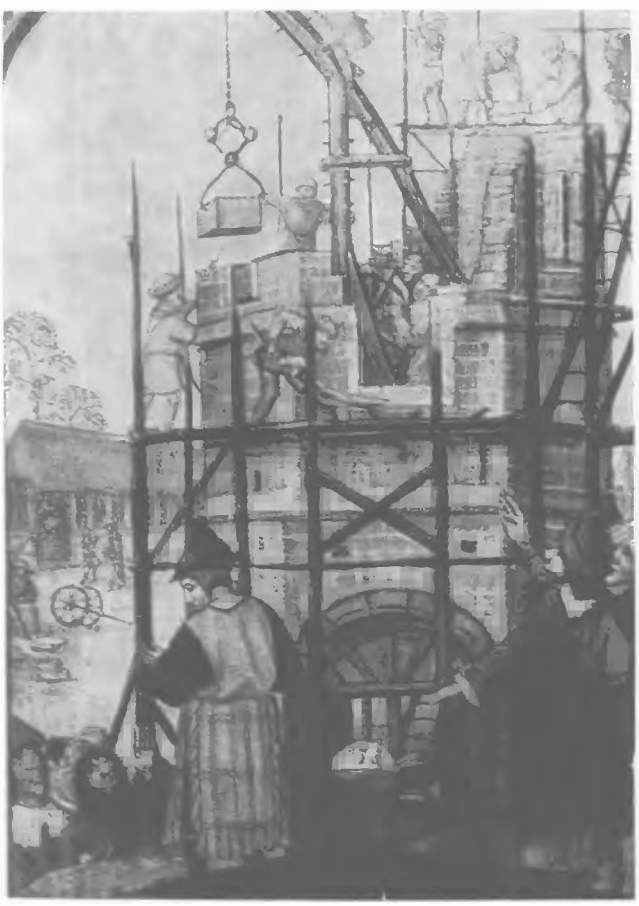

5 ◁

A faépületek mellett egyre több a kőépület, s mind gyakrabban építkeznek téglával. A téglakészítést ábrázolja e miniatúra. (6) △

Az építőmesternek nemcsak mérnöki tudással kellett rendelkeznie, hanem értenie kellett a kőfaragáshoz, ácsmesterséghez, festéshez. S nem specializálhatta magát: templomot, várat, hidat, csatornát egyaránt vállalt.

7 △

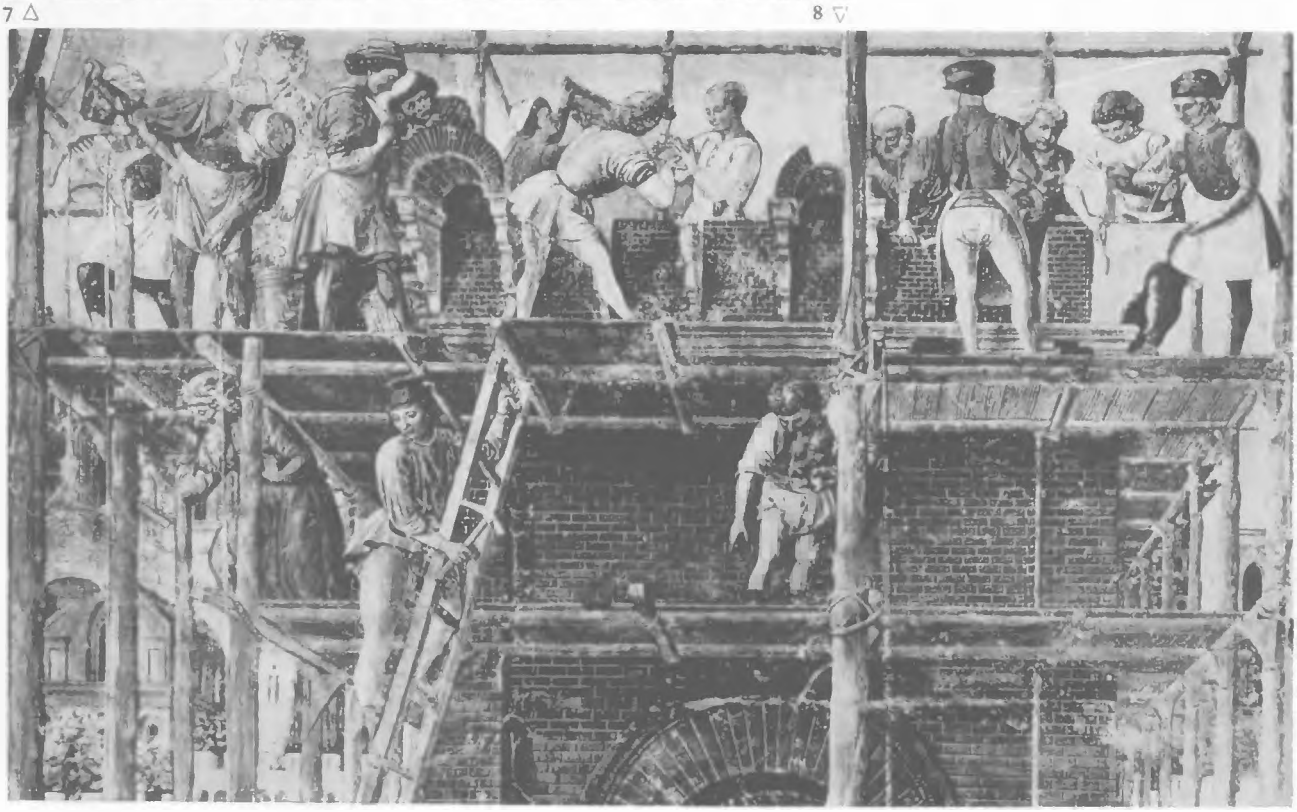

8 ▽

Cimabue:
Trónoló Madonna
a kisdeddel,
festmény,
1272—74

Duccio di Buoninsegna: Maestà, festmény, 1308—11 (részlet)

BÁNYÁSZAT

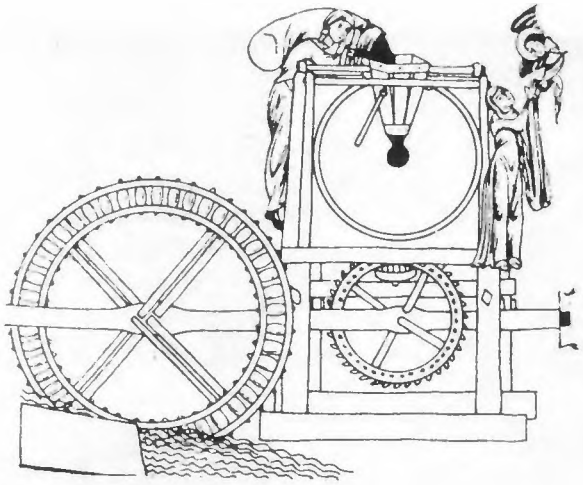

Alulcsapó vízikerék (1) △

2 ◁

3 ▷

A víz és a szél erejét nemcsak malmoknál használják fel, hanem egyre jobban alkalmazzák bányák víztelenítésénél, kohók fújtatóinál, érczúzóknál is (1200 k.).

A bányákban már mélyebbre hatolnak (3), nagyobb teljesítményűek a felvonók. A 14. sz.-tól különösen fejlődnek a módszerek. Az érc felkutatását azonban még sokszor „varázsvesszővel" kísérelték meg. (2) Európában igen jelentős ekkor a csch, magyar, szász és osztrák nemesfém-bányászat.

A bányászok (4) körében már a középkor virágzó szakaszában is sok a bérmunkás.

4 ▷

Magaskohók építése kezdődik (13. sz.), a folyók partján nagyolvasztókat emelnek (14. sz.). A kohókban, kovácsműhelyekben faszenet használnak, a 13. sz.-tól kezdve elvétve már kőszenet is.

◁ Faszén-égetés (5)

A kora középkorban a birtokok szinte teljesen önellátók voltak, ezért csak vándorkereskedővel találkozunk, azzal is elég ritkán. Később a termelés fejlődésével sok kalmár letelepül a kereskedésre kedvező helyeken. Amikor a városok virágzásnak indulnak, nagy kereskedőcégek alakulnak, ezek valóságos lerakathálózatot tartanak fenn.

Országrészek, sőt országok nagy eseménye a vásár. Sok kereskedő gyűlik itt össze, messzi tájakról hozzák az árut. A 12—13. sz.-ban különösen nevezetesek Champagne városainak vásárai. Az ünnepélyes megnyitás, a papi áldás ◁ (1) után hetekig tart az adásvétel. Sok helyütt vámmentességet élveznek ilyenkor a kalmárok.

VESZÉLYES A KERESKEDŐ ÉLETE

▽ 2

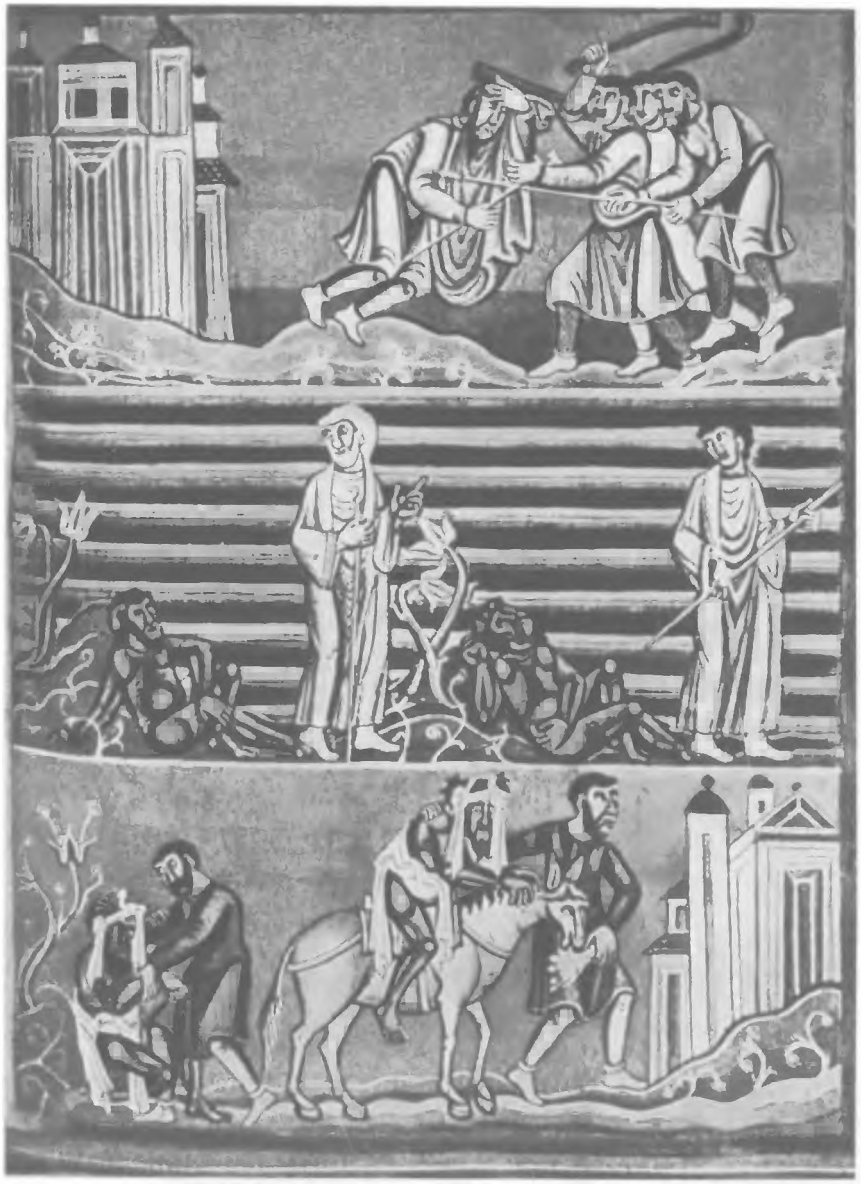

3 △

4 △

A kereskedők, ha útnak eredtek, több, néha igen messze fekvő város vásárát keresték fel. Elsősorban keleti cikkeket szállítottak: fűszert, illatszert, festéket, drága borokat, finom selymeket, arannyal átszőtt kelméket, szőnyegeket, de egyre több európai eredetű árut is, különösen flandriai és itáliai szöveteket. Gabonával, fával stb. is kereskedtek.

Nem könnyű és nem veszélytelen a kereskedő élete. (3) Az utak rosszak, szekérrel szinte nem lehet közlekedni, kevés a híd (2). Lovakkal, málhás állatokkal viszik az árut. Az út menti fogadók kényelmetlenek, piszkosak. Minden nagyobb feudális úr vámot szed; ha pedig az áru a földre esik, a föld tulajdonosát illeti meg. Szinte minden tartományban más, különösen a 14—15. sz.-ig, a mérték és a pénz (4); a pénzrontás, pénzkörülnyírás miatt nehezen lehet megállapítani a valóságos értéket.

A városok közül a nagyobbak árumegállító joggal rendelkeznek: az odaérkező kereskedő nem viheti tovább szállítmányát, ott kell eladnia.

S mindemellett még a sok rabló! Nemegyszer maguk a hercegek, grófok is fosztogatják az utasokat.

A sok veszély miatt a kalmárok a szárazföldön rendszerint karavánokban közlekednek, fegyveres kísérőkkel.

De végül is a nagy haszon minden bajt elfeledtet. A kereskedők ekkor igen magas haszonkulccsal dolgoztak.

A távolsági kereskedelem felélénkülésével összefüggően megjelenik a váltólevél. A gazdagabb kereskedők bankügyletekkel is foglalkoztak, főleg az itáliaiak (lombardok). Jan van Eyck egy ilyen gazdag bankárt ábrázol e ◁ képen, ifjú nejével. **(5)**

Kereskedő üzleti könyve a 14. sz. elejéről **(6)** △

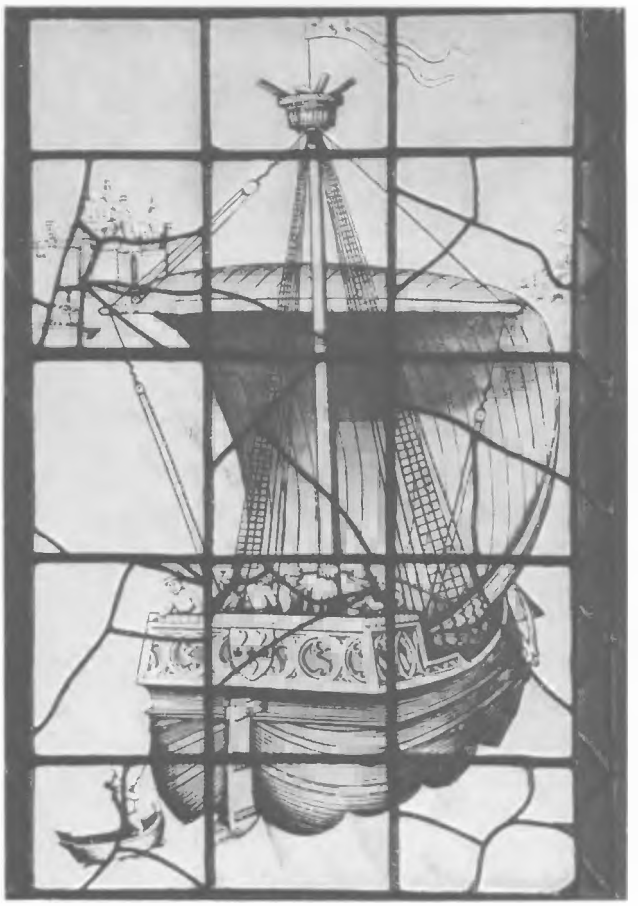

A 15—16. sz.-ban elterjedt hajótípus a galeazza. **(7)** ▷

A szárazföldinél előnyösebb a vízi út. A folyókon ugyan sok a vámhely (8), számos városnak a vízen is van árumegállító joga, a tengeren kalózok garázdálkodnak, de a hajón mégis nagyobb mennyiségű árut lehet szállítani, gyorsabban, kényelmesebben.

A korai középkorban a legjobb hajókat a vikingek építették; a 11. sz.-ban ennek javított változata a normann vitorlás hajó.

A Földközi-tengeren még sokáig evezős gályákkal közlekedtek. De a 11. sz.-tól már háromszögű, ún. latin vitorlát is alkalmaztak ezeken. Az ilyen hajók csak a part mentén mertek haladni, és csupán nyáron. Hiányoztak a jó térképek, a pontos műszerek. A mágnestűt a 12. sz.-tól használták itt.

A 13. sz.-ban a forgatható kormánylapátot a hajó farára helyezik. Északon a 13. sz.-tól evezős, vitorlás koggon közlekednek; délen is mindinkább elterjedt a vitorlás használata, a 15. sz.-ban megjelent a kb. 400 tonnás, három-négyárbocos karavella (l. 518. l.); ezen, az új műszerekkel és térképekkel, már kimerészkednek a hajósok a nyílt tengerre.

8 △

Nyilvános gabonamérce (9) △

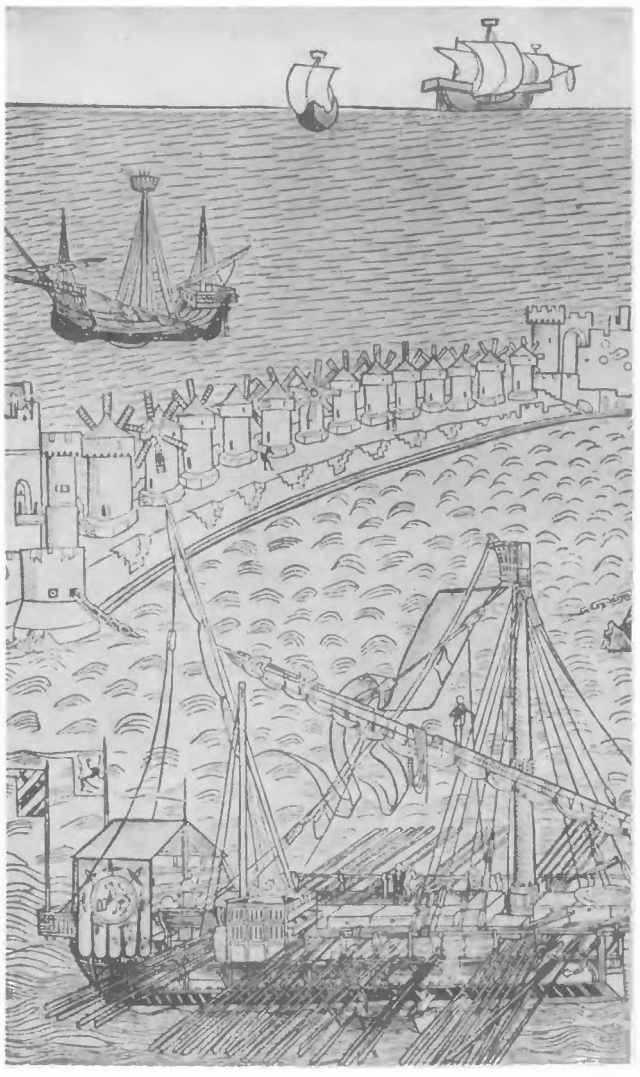

Rodosz kikötője velencei gályával (10) ▷

TÁNC, JÁTÉK

1 ◁

2 ▷

3 ▷

Urakat, parasztokat, városiakat egyaránt elszórakoztat a histriók előadása. (1—3) Ezek zenével, tánccal, akrobata-, bűvészmutatványokkal stb. gyönyörködtették az ámuló közönséget. Kedveltek voltak az állatviadalok és -mutatványok is.
A histriókat többnyire tisztességtelen személyeknek tekintették, s a keritőkkel, utcalányokkal állították egy sorba.

A színházi előadásokon misztériumdrámákat adtak elő (4): Jézus, az apostolok, a szentek életét. E játékokban sajátosan keveredik a magasztos a realisztikus, sőt néha drasztikus elemekkel.
Kezdetben a színházi előadáson nincs semmi díszlet, lassanként azonban egyre látványosabbá válik, tűzijátékokkal, egzotikus állatok felvonultatásával. Az előadók eleinte csak egyházi személyek, később világiak: tisztes polgárok és szegényebb városiak, sőt histriókat, zenészeket is bevonnak.

4 ▽

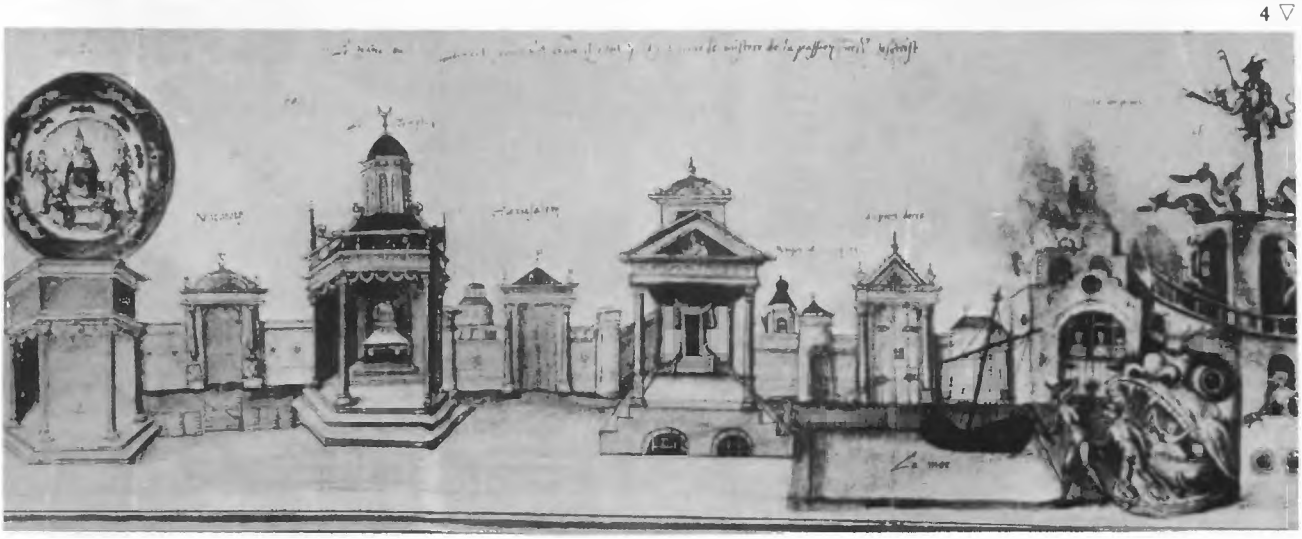

Annak ellenére, hogy a keresztény papság a táncot az ördög találmányának bélyegezte, előkelők és parasztok egyaránt hódoltak a tánc szenvedélyének. (5 – 7)
Nagyra becsülték azt, aki jól táncolt, s új táncot, új lépéseket talált ki.
A tánchoz nemcsak a zenészek játéka szolgáltatta a zenét, hanem a táncosok éneke is.

5 △ 6 ▽

7 ▽

1 △

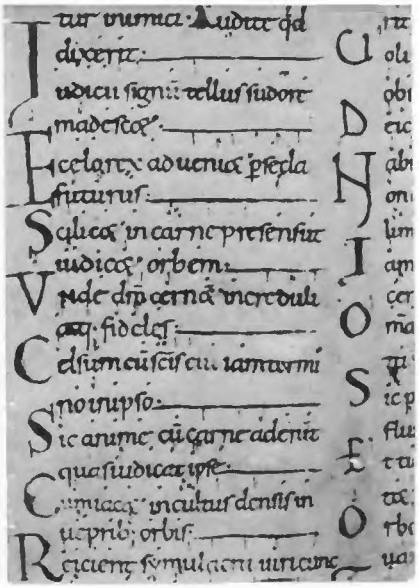

2 △

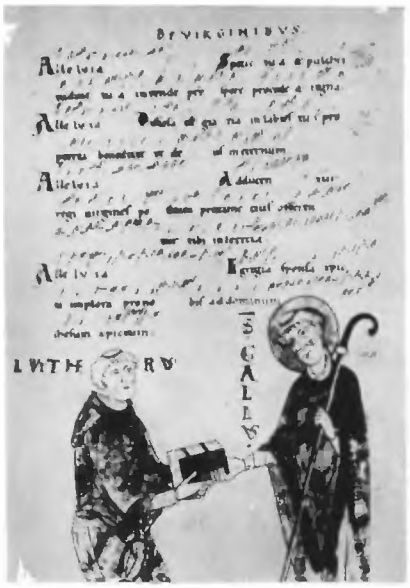

3 △

ZENE

A zene lényeges részét alkotta a keresztény istentiszteletnek. A korai középkorban kialakult az egyszólamú gregorián ének. (1) A hagyomány szerint Szent Ambrus vezette be, és Szent Gergely (tőle kapta a nevét is) gyűjtötte össze a dallamokat. De már a 7. sz.-ban találkozunk kezdetleges többszólamúsággal is. Minthogy a gregorián ének szövegei többnyire prózaiak, szabadabb zenei ritmus fejlődhetett ki. Ugyanazt a melódiát többféle szöveggel is énekelték.

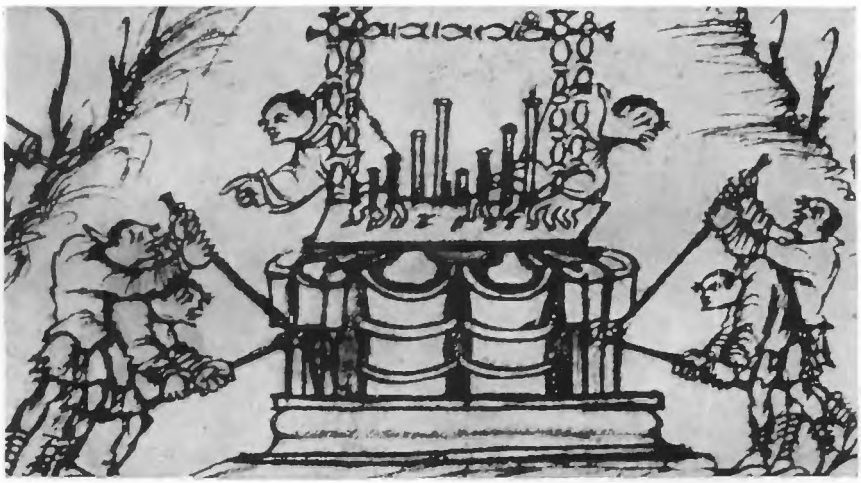

Az orgona az egyik legkedveltebb hangszer. Sokféle változatát ismerik. (4) △

5 ▽

Az ismert melódiát a neumák (2, 3) segítségével idézték emlékezetbe. Ezek a hangjelek eleinte csupán a dallam lejtését jelezték, a ritmust és a hangmagasságot nem. A 10. sz.-ban kezdik a neumákat vonalakra írni. Arezzói Guidó (11. sz.) (5) nevéhez fűződik a mai kottaírás és a szolmizáció bevezetése. A 12. sz.-ban a kotta már a hangok időtartamát is jelzi. (6) A 13. sz.-tól pedig bonyolultabb, többszólamú énekek születnek.

Az egyházi zene mellett természetesen tovább élt a népi zene, és az urak is kedvelték a muzsikát. A vándorzenészeket min-

6 ▽

denütt szívesen látták az uralkodó udvaránál, a nagyuraknál, a városokban. Nemegyszer az úrhölgyek, sőt az urak is tudtak valamilyen hangszeren játszani. A 12. sz.-tól a trubadúrok, Minnesängerek verseikhez rendszerint dallamot költenek, s művüket hivatásos énekessel adatják elő, lant és más hangszerek kíséretével (l. 389. l.).

8 △

9 ▽

Luca della Robbia: Énekesek (részlet) (7) ▽

A nagy festő, Memling Muzsikáló angyalok c. képén a 15. sz.-ban használatos hangszereket láthatunk: trombitát, harsonát, hordozható orgonát, hárfát, violát, psalteriont, egyhúros vonós hangszert, kobzot, breton sípot. (8, 9)

A 14. sz.-tól mindjobban előtérbe nyomul az élénkebb ritmusú világi zene, megindul a zene reneszánsza is. Kiváló képviselője Landino, Philippe de Vitry, Guillaume de Machault, valamint a képen látható Binchois és Dufay. (10) ▷

1 △

BETEGEK ÉS ORVOSOK

Járványok söpörnek végig az országokon, századok, ezrek pusztulnak el. Az egyház imákkal ostromolja ilyenkor az eget, körmeneteket tart. A hagyomány szerint a Nagy Szent Gergely papa egyik ilyen körmenetén részt vevők között is pusztított a ragály; egy szerzetest a processzión ragad el a halál. (1)
Egészen pontosan nem tudjuk, hogy mik voltak ezek a járványok; valószínűleg többnyire a pestis pusztított.

3 △

A pestisről megrázó leírást ad Boccaccio:
„Az emberek testét daganatok lepték el, melyek lassanként kékesfekete fekélyekké váltak, és irtózatos láz és fájdalom közepette három napon belül elpusztult az, aki megkapta a kórt. Semmiféle gyógyszer nem használt, a halált hozó lehelet ellen nem védett meg semmi... Az életben maradottakat tébolyult félelem fogta el, és rettegésükben már csak önmagukkal törődtek. Voltak, akik házukba zárkóztak, és éhezéssel, imádkozással próbálták távol tartani a veszedelmet. Mások gerjedt vágyakkal az élvezetek karjaiba vetették magukat, és rablóállatok módjára az elhaltak gazdátlanul maradt jószágait harácsolták össze. Ebben a félelmetes összeomlásban megszűntek az isteni és emberi törvények, mindenki azt tette, amit akart. Széthullottak a családi kötelékek, a szülő gyermekét és a gyermek szülőjét hagyta el önző félelmében, és a testvér elmenekült testvére elől. A betegek elhagyottan hevertek, egyedül a természet irgalmára bízva, és így nem csoda, ha közülük alig menekült meg egy is."
Míg régebben csak a kolostoroknak volt betegszobájuk, a városok kialakulása után lassanként ott is létesülnek kórházak.

Sok a nyomorék és a leprás. (2, 3) Az utóbbiak száma különösen a keresztes hadjáratok óta nagy. A törvények elrendelik elkülönítésüket. Leprosoriumokban élnek; ha az úton járnak, kereplővel, csengővel jelt kell adniuk, hogy mindenki kitérhessen előlük. Apolásuk különösen jámbor cse-

2 ▽

lekedetnek számított. Szent Ferenc „kis testvéreinek" első kötelességévé a bélpoklosok alázatos szolgálását tette. (L. 440. l.)
A 14. sz.-tól csökken a leprások száma; az újkor elejére megtisztul e betegségtől Európa.

Koponyalékelés (4) ▽

5 △

Orvosság beadása (6) ▷

A betegek gyógyulását nem annyira az orvostudománytól, mint a csodáktól várták, ereklyéktől, szentektől. Gyógyító erejűnek tartották a frank, francia és angol uralkodókat is. Az 5. képen az angol király érintésével „gyógyítja" a beteget.

Törött bordák fürdetése (7) ▽

Bélműtét (8) △

Nyíl és lándzsa eltávolítása a mellből (9) △

Egyes szenteknek különös gyógyerőt tulajdonítottak, így pl. Szent Kozmának és Damiánnak. Más szenteket csak bizonyos betegségek megszüntetésére tartottak alkalmasnak: Szent Balázst pl. a torok, Szent Luciát a szem védőjének tekintették.

Az orvosi vizsgálatok között szinte bűvös erőt ◁ tulajdonítottak a vizeletvizsgálatnak. (10)

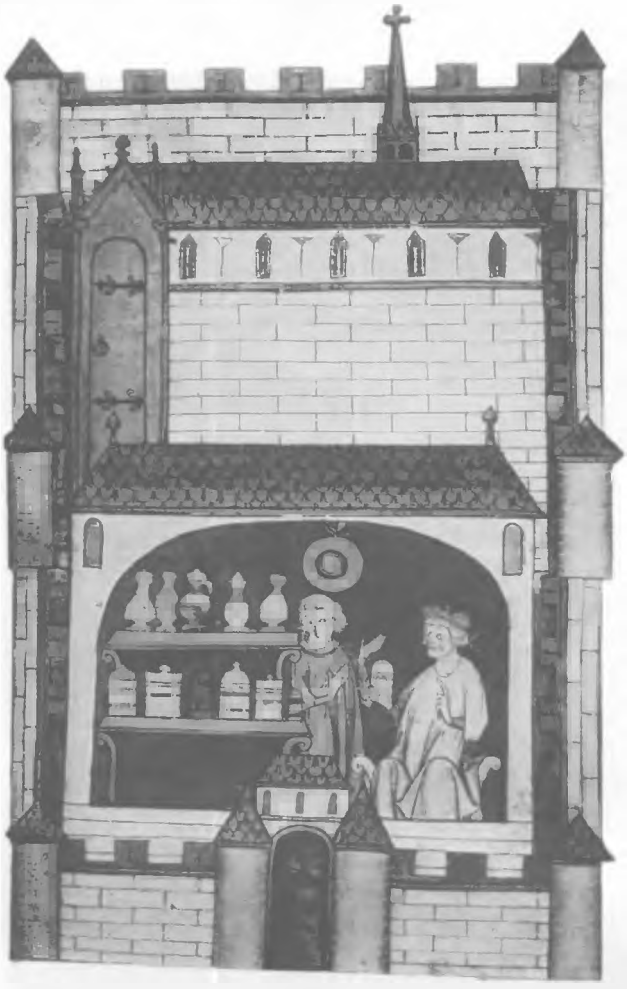

Gyógyszertár (11) △

De az antik és az arab orvostudomány hatására s a nép között élő javasok, a kolostorokban működő gyógyító barátok tapasztalatainak felhasználásával az európai orvostudomány is mind magasabb fokra jutott, s egyre jobban megközelítette az arabokét. Salernóban a 11. sz.-tól orvosi iskola működött.

Az egyház hosszú ideig tiltotta a boncolást, de a 14. sz.-tól már — ha ritkán is — boncolnak (12), s így tanítják az anatómiát.

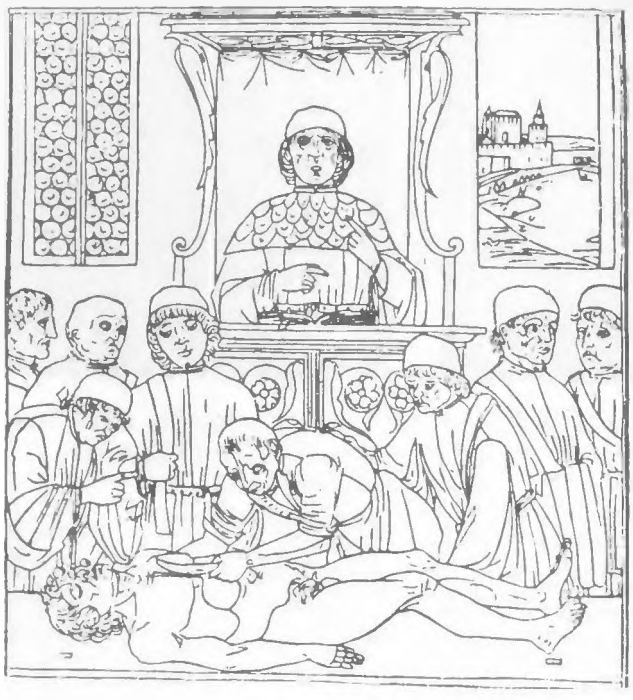

12 ◁

Orvosi oktatás, 14. sz. (13) ▷

1

2

MEMENTO MORI

3

4

A keresztény vallás a halált a valóságos élet, a boldog élet kapujának s így tulajdonképpen szerencsés fordulatnak tekintette vagy büntetésnek az eredendő bűnért, a földi életet pedig siralomvölgynek. Lassanként azonban, már a 13. sz.-tól, az egyéniség előtérbe kerülésével a borzalom érzése kerekedik felül a halállal kapcsolatban. Nyomatékosan hangsúlyozzák, a képzőművészetben és az irodalomban egyaránt, a test rothadását. (3)

5

6

A nagy olasz költő, Petrarca és nyomdokain haladva számtalan költő énekli meg a halál triumfusát, a festők, szobrászok is sokszor ábrázolják kérlelhetetlen, démoni hatalmát, amely mindenkire lesújt, elválaszt a szeretett földi élettől, elsöpri az egyént (haláltánc). (1, 2, 4—6)

7 △

9 △

◁ A tetem koporsóba helyezése **(8)**

„Örök nyugalmat adj néki, Uram!" — zengett az ünnepélyes ének a temetésen **(9)**, a gyászolók hangos sírása, jajgatása közepette **(10)**. ▽

Az új haláltudat már nem teljesen vallásos, hanem némileg profán.

A beteg, mikor halálát közeledni érezte, ha tehetős volt, jegyzőt hívott, végrendeletet csinált, **(7)** és jelentős adományokat tett az egyháznak, hogy holta után a papok imádkozzanak érte. A pap meggyóntatta a haldoklót, s ellátta az utolsó kenettel.

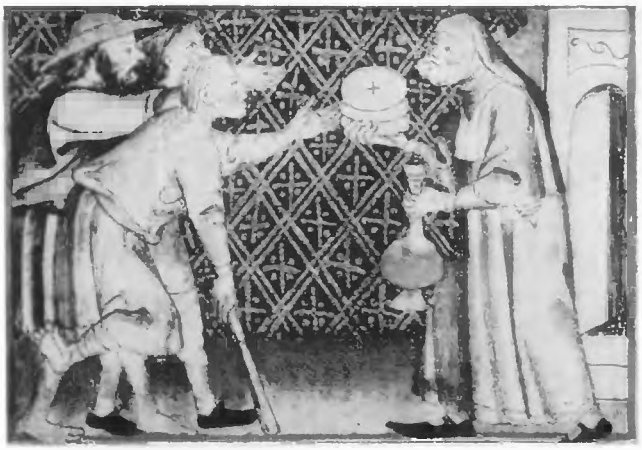

1

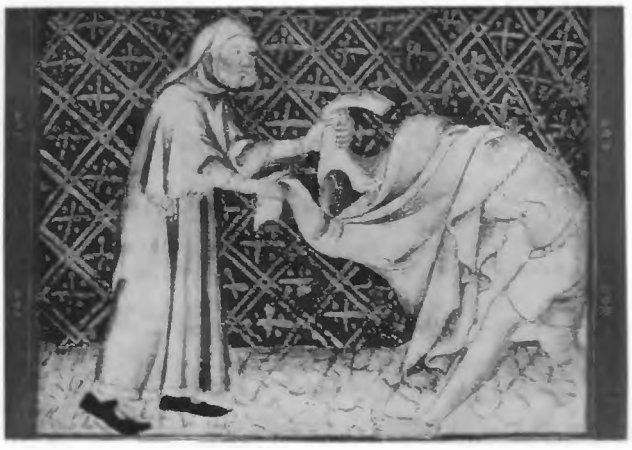

2

A KERESZTÉNY IDEÁL

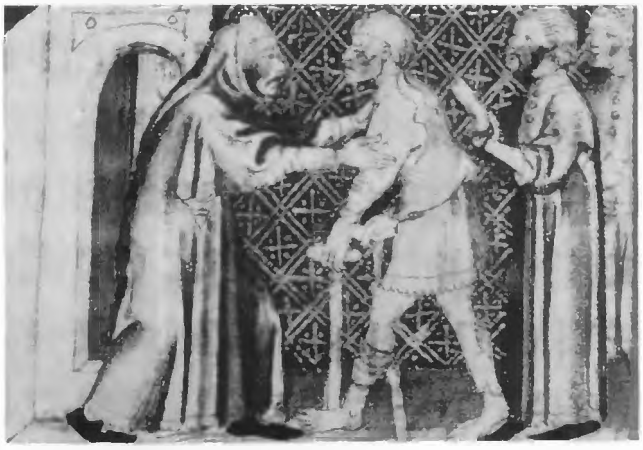

3

Az örök üdvösséghez, a lélek égbe jutásához a katolikus egyház tanítása szerint elengedhetetlenek az „irgalmasság testi cselekedetei”:

éhezőknek ételt adni,
szomjazóknak italt adni, (1)
szegényeket ruházni, (2)
utasoknak szállást adni, (3)
bűnösöket meginteni, (4)
foglyokat kiváltani, (5)
betegeket látogatni, (6)
holtakat eltemetni. (7)

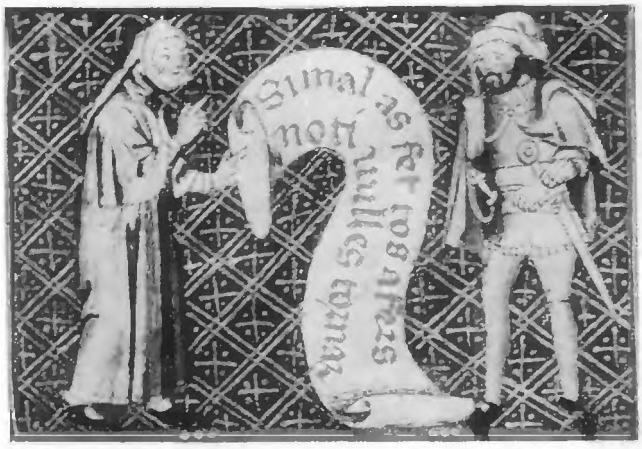

6

4

5

7

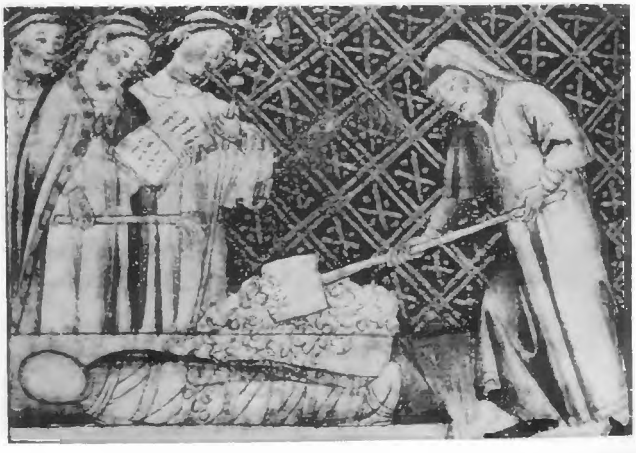

A szentek legendáiban sok példát találtak a hívek a jó cselekedetekre.

A keresztény egyház tanítása, a szentek példája csak ideál volt, az európai valóság többnyire egészen mást mutatott: kegyetlenséget, erőszakot, véres háborúkat, nyomort, gyűlölködést...

10 ▽

8 ◁

9 ▷

A keresztények hisznek a test feltámadásában (10) s a túlvilági életben; a halottak lelke felett az Úr ítél (8, 12): a jók elnyerik jutalmukat, az égbe kerülnek, az Úr, az angyalok és szentek körébe (11), a gonoszokat pokolra taszítják, ahol az ördögök válogatott kínzásokkal gyötrik őket az idők végezetéig (9, 13).

A túlvilági élet erősen foglalkoztatta a középkor emberét, sokat prédikáltak, írtak, vitatkoztak róla. A nagy itáliai költő, Dante *Isteni Színjáték*ában a megigazulás útját keresve képzeletben végigjárja a poklot, a purgatóriumot és a paradicsomot. A pokol kapuján ezt a feliratot látja:

Giotto: Krisztus története, freskó, 1303—10 (részlet)

a) Fra Angelico:
Angyali üdvözlet, festmény, 1437 után

b) Andrea Mantegna: Pietà, festmény, 1475 k.

11

12

„Énrajtam jutsz a kínnal telt hazába,
énrajtam át oda, hol nincs vigasság,
rajtam a kárhozott nép városába...
Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!"

13

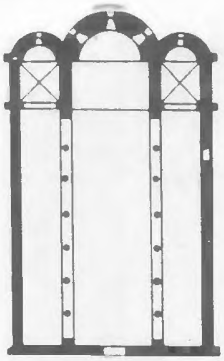

1

2

3

A TEMPLOM

4

5

6

A világ „mindenütt a templomok fehér ruháját ölti fel" — írja a 11. sz.-i krónikás. A templomépítés időnként, a papok buzdítására, egyes tartományok, országok közügyévé válik, előkelők és egyszerű emberek, gazdagok és szegények, férfiak és nők fogják be magukat a szekerek elé, köveket, gerendákat cipelnek, dolgoznak, emelik a falakat. (Az építkezés módjáról l. 398—400. l.)

7 △

8 △

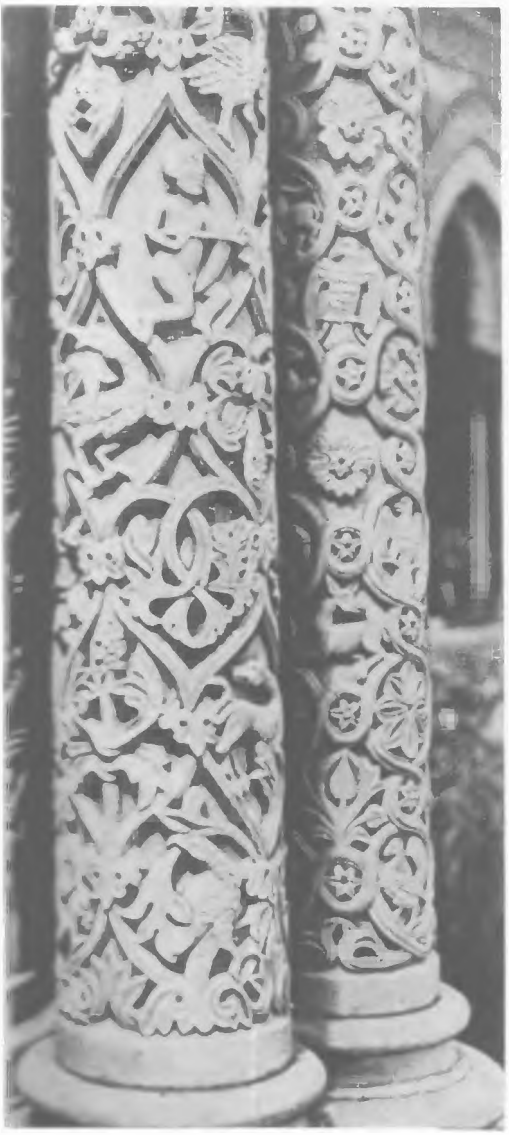

9 ◁

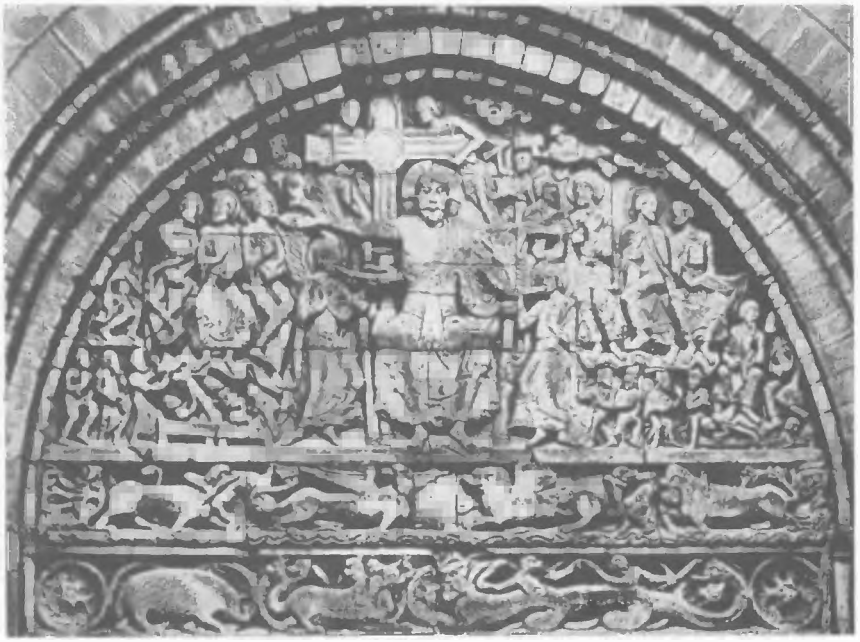

10 ▽

A templom vár is; az Isten erődítménye, a biztonság helye, ezt sugározza a római hagyományokat folytató román stílusú templom. Vastag fala, kevés és kis ablaka, dongaboltozatos tetőzete, tornyai védelmi jelleget kölcsönöznek a hatalmas faragott kövekből emelt épületnek. A bejáratnál s háromhajós belsejében dús fantázia szülte faragványok. **(1—10, 12, 15)**

Új technika, új művészi érzék, a régi európai elemek mellett sok örmény, arab hatás — ez jellemzi a 12. sz.-ban megszülető gótikus építészetet. Már sok, többnyire csak nagyjából megmunkált terméskövet és téglát használnak fel hozzá. A román félkörívet felváltja a csúcsív, könnyebbé válik a falszerkezet, karcsúbbak a pillérek, nagy kőcsipkés ablakok szakítják meg a falfelületet, a tetőzet mind magasabbra tör. A román templom félhomályával szemben itt a festett üvegablakokon beözönlő csodálatos fény a paradicsom vízióját idézi. A bejáratot, a falakat szentek szinte testetlen, átszellemült szobrai díszítik. **(11, 13, 14, 16, 18—28)**

11 △

12 ▷

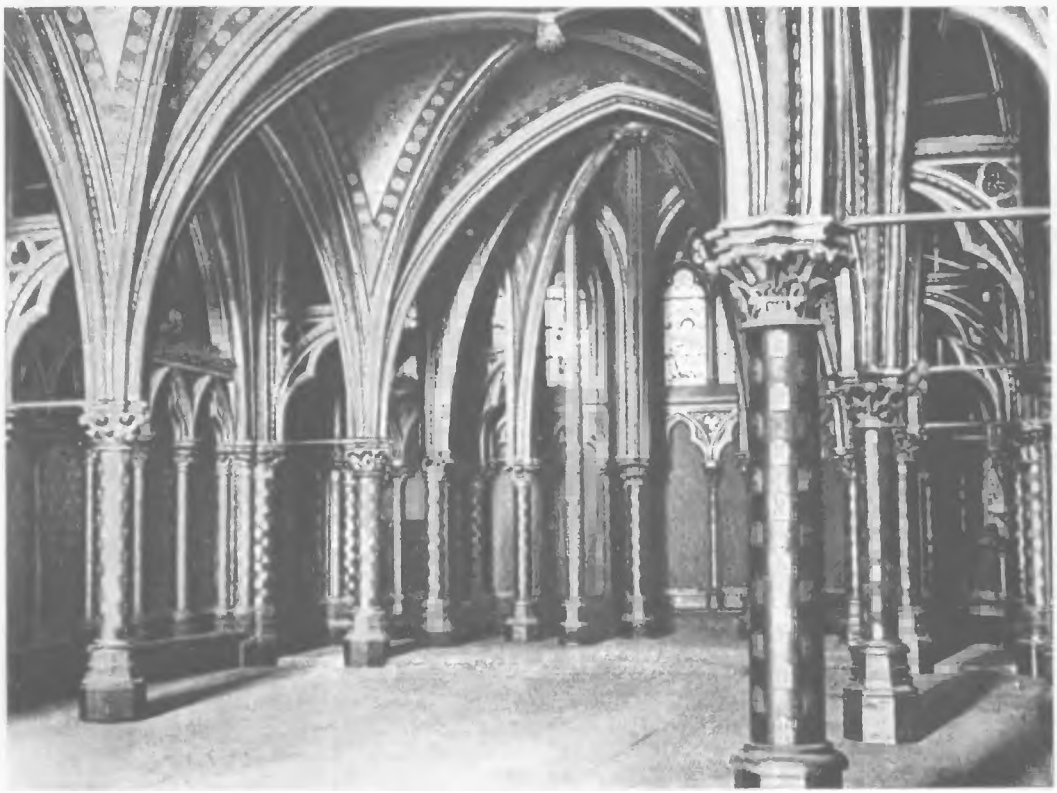

13 ◁

A templomban csodálatos szépségű ötvösművészeti tárgyakat is őriztek: szentség- és ereklyetartókat **(17)**, kelyheket, kereszteket stb., valamint művészi miseruhákat, oltárterítőket, kárpitokat.

14 △

15 △

16 ▽

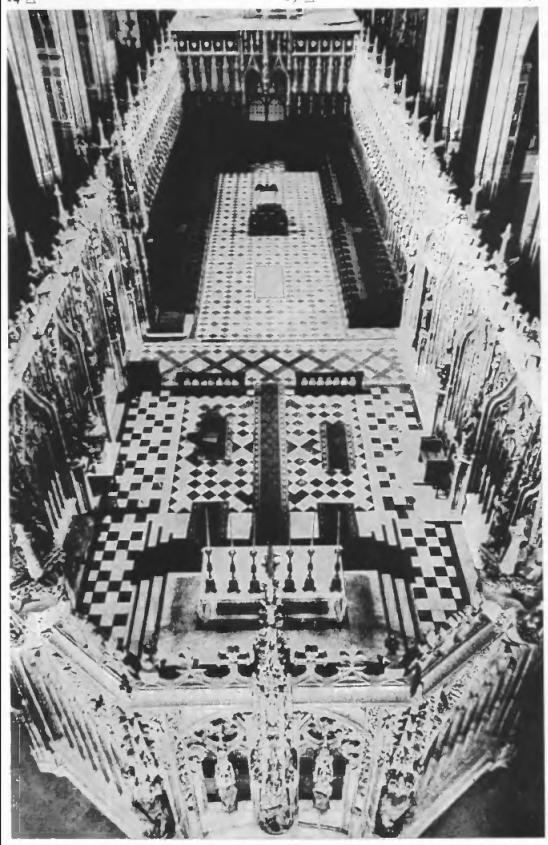

17 ▷

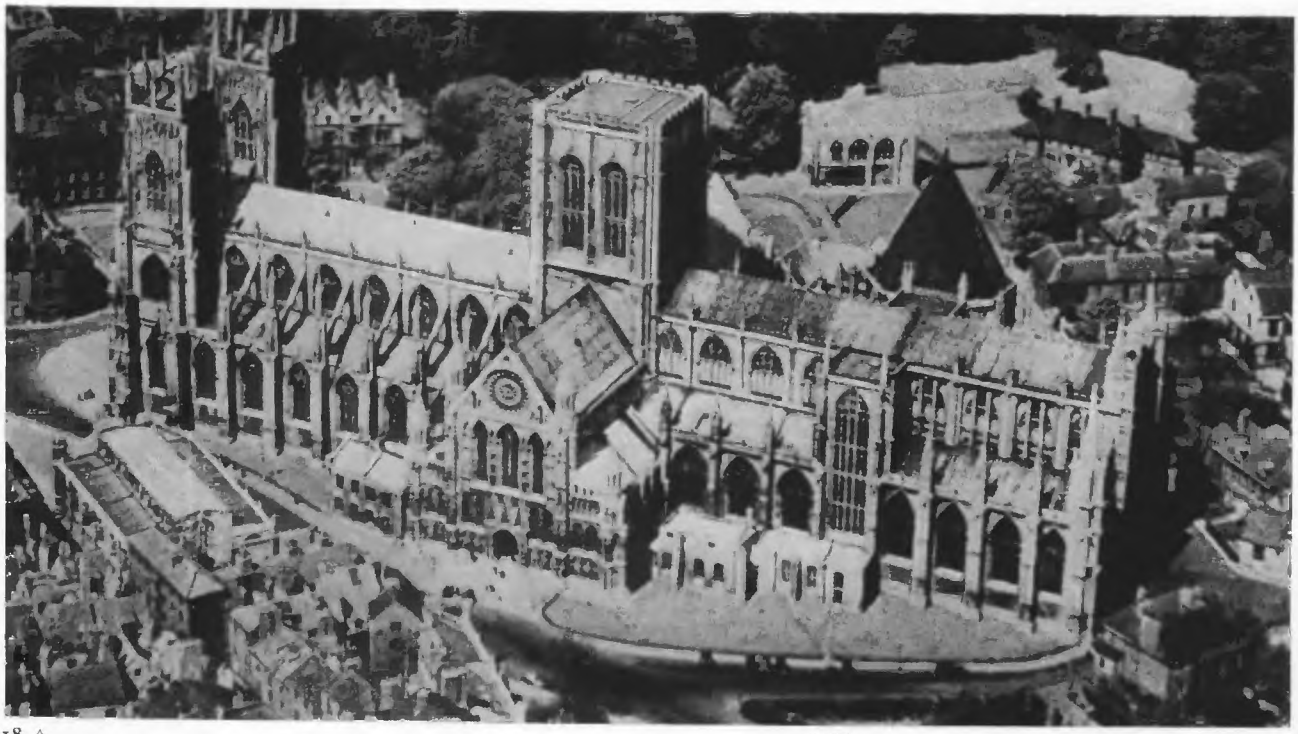

18 △

19 ▽

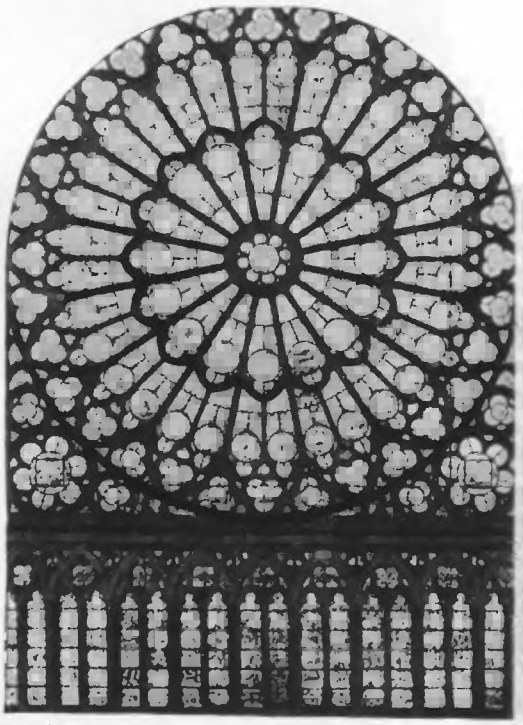

20 △

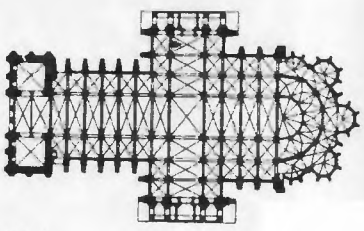

21 △

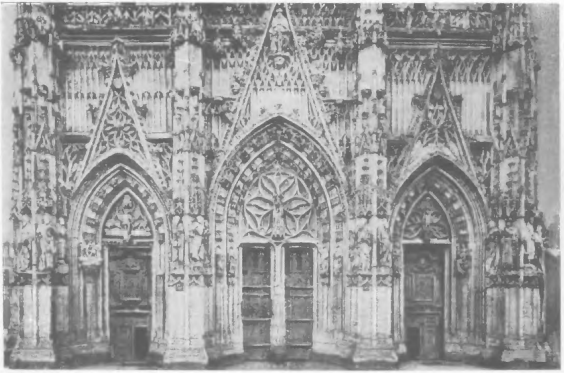

22 △

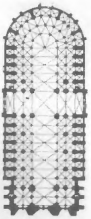

23 △

24 ▽

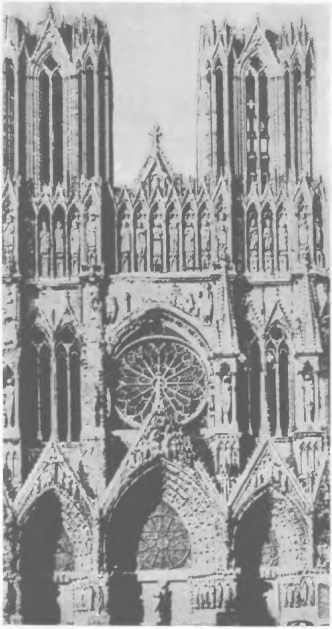

25 △

26 ▽

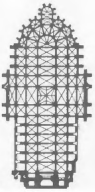

27 ▷

28 ▷

A KOLOSTOR FALAI KÖZÖTT

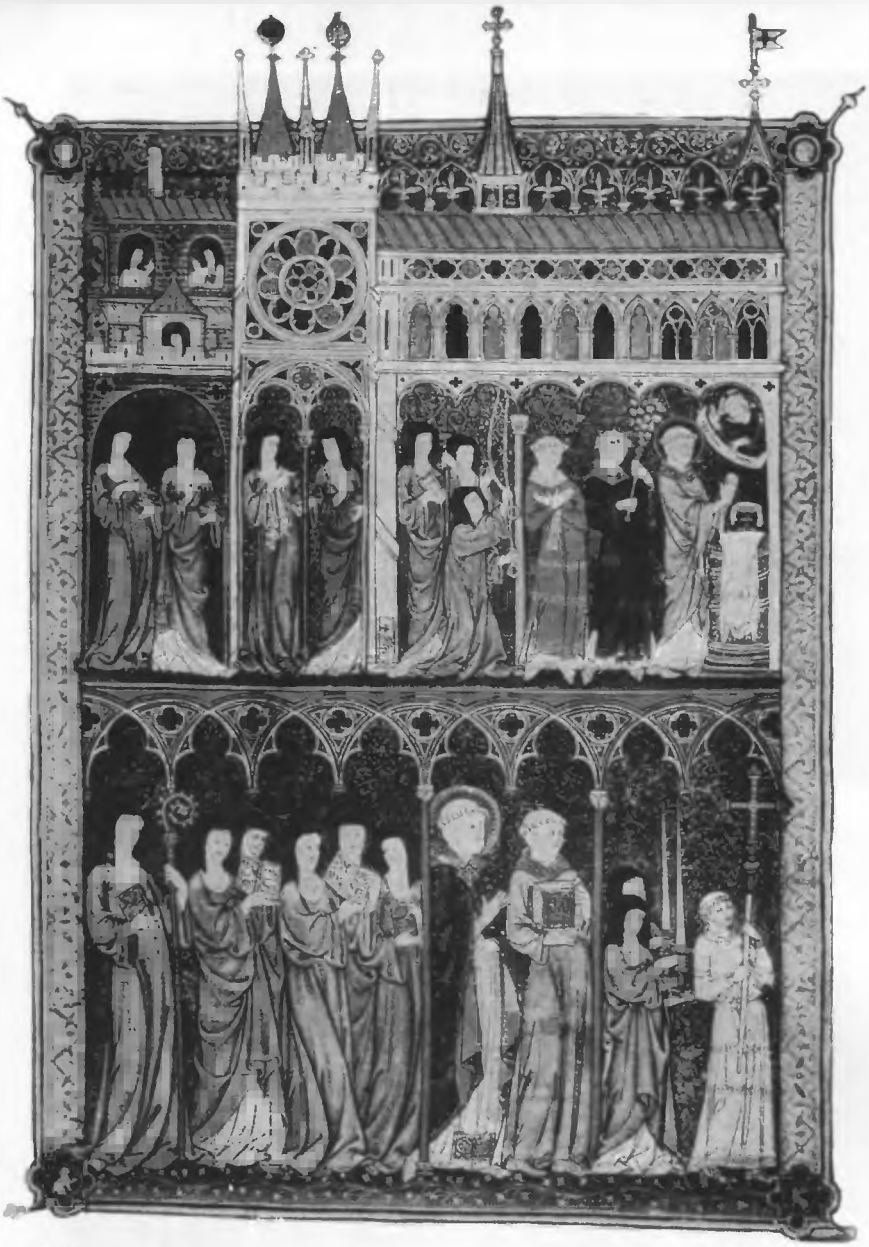

1 △

2 ▽

A vallásos élet legfontosabb központjai az egész középkoron át a férfi és női kolostorok. (1—3) (Vö. 264—65. l.)

A kolostorokban működnek a legjobb iskolák, a szerzetesek, apácák könyveket írnak, másolnak, könyvtárat létesítenek. A 13. sz. közepéig s néhol még később is a barátok közül kerülnek ki a legkiválóbb tudósok, építészek, festők, ötvösök.

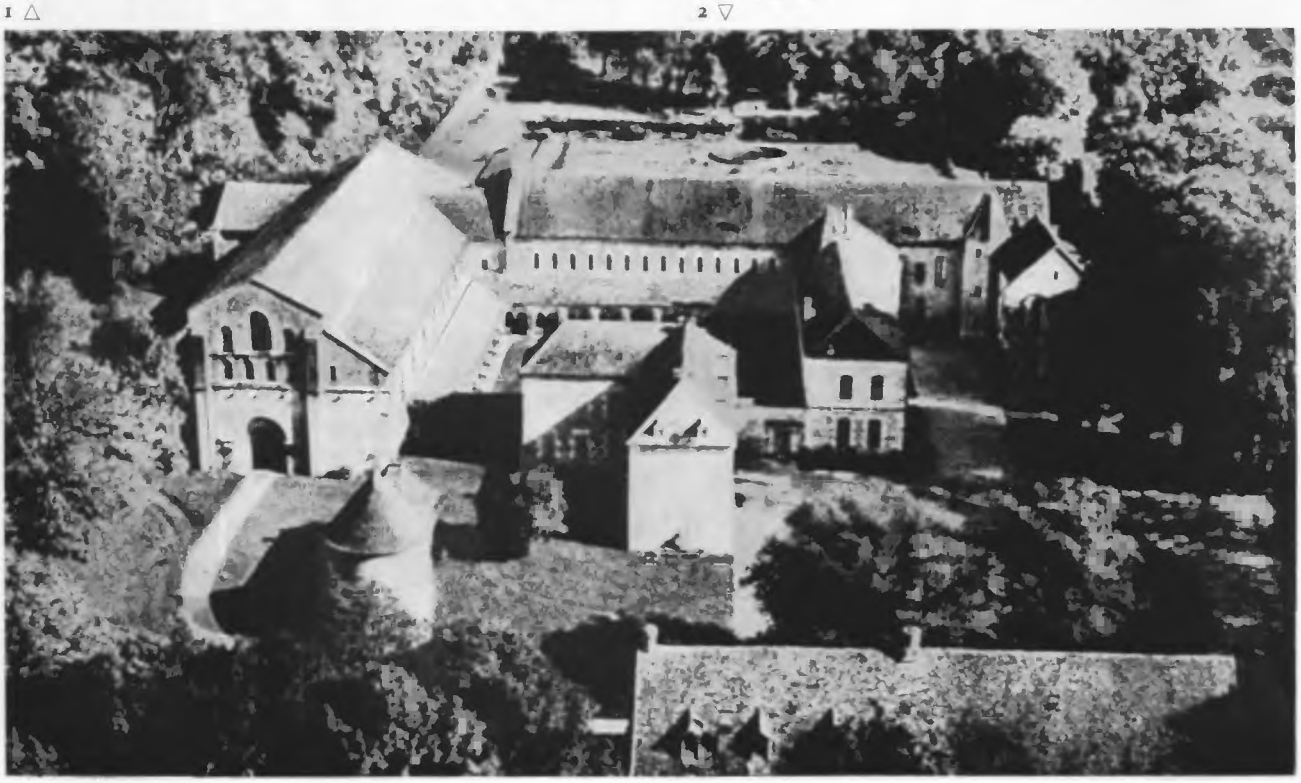

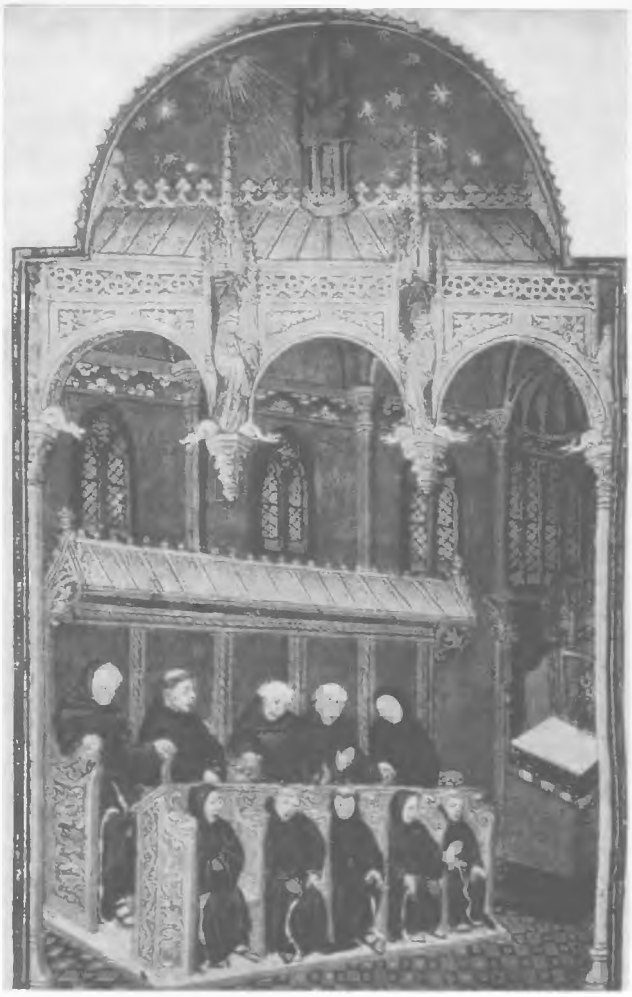

A szerzeteseknek először novíciusként kell élniük. Mikor a novíciust beöltöztetik, jelképes aktussal kiűzik belőle az ördögöt (5), s annak jeléül, hogy lemondott a világ hívságairól, tonzúrát nyírnak a fején (6).

A novícius végül fogadalmat tesz, hogy felettesei-nek mindenben engedelmeskedik, lemond minden tulajdonról és szüzességben fog élni. A szabályzat előírta, hogy a nap meghatározott időpontjaiban együttesen imádkozzanak, zsolozsmázzanak a kóruson.

A rend tagjai a káptalanon összegyűlve, megtárgyalták a fontos ügyeket, megbüntették a szabályok ellen vétőket, stb.

3 ◁

4 △

5 ▽

A kolostorokban szállást adnak a vándoroknak, betegszobát tartanak fenn, alamizsnát osztanak. Ám sok szerzetesi közösségben semmittevés, dőzsölés, paráznaság üti fel a fejét; a barátok nem teljesítik előírt kötelességeiket, pártharcok dúlnak közöttük, a szent falak valóságos bűntanyává válnak...

A szerzetesrendek birtokain általában jobbágyok művelik a földet; az apátság szigorú felügyeletet tart, s feljegyzéseket készít a birtokállományról, szolgáltatásokról stb. A pincemester, a cellarius (4) ügyel arra, hogy mindig tele legyen a pince, a kamra.

6 ▷

1 △

„A filozófia a teológia szolgálólánya" — hirdette Aquinói Tamás (†1274) **(1)**, a doctor angelicus (angyali), az egyháznak századokon át legnagyobb tudományos tekintélye. Az ő százada, a 13., a skolasztika (vö. 301. l.) fejlődésének csúcspontja.

2 ▽

A TEOLÓGIA ÉS SZOLGÁLÓLÁNYA

3 △

De már a 12. sz.-ban reneszánszát éli a skolasztika.

Ekkor működik Pierre Abélard (†1142) **(2)**, a párizsi iskolák körülrajongott tanára, aki azt vallja, hogy a hitnek az értelemre kell épülnie, a hit tételeinek racionális megértésére kell törekedni. Legnagyobb ellenfelének, Clairvaux-i Bernátnak buzdítására az egyházi hatóságok elítélték Abélard-t.

Abélard tanítványa volt Bresciai Arnold (†1155), a római nép pápaellenes harcának vezetője (vö. 443. l.).

Hugues de St.-Victor (†1141) **(3)**, a st.-victori kolostor híres tanára a skolasztikával szemben álló misztikus teológiai irány képviselője éppúgy, mint Clairvaux-i ◁ Bernát (†1153) **(4)**.

A 12. sz.-ban Córdobában az arab Averroës (Ibn Rosd) (†1198), Arisztotelészra támaszkodva azt vallotta, hogy az anyag öröktől van, s a természeti jelenségeket saját törvényeik igazgatják. Tagadta az egyén halhatatlanságát. Voltaképpen ő állította

5 ▽

6 △

fel az ún. kettős igazságról szóló tételt, amely szerint a teológia igazsága nem mindig érvényes a filozófiában és fordítva.
Averroës felfogását hirdette a párizsi egyetemen Amaury de Bène (†1204 k.) **(6)**; az egyház eretneknek bélyegezte nézeteit, és elítélte az ezt valló panteista kört.
A 13. sz.-ban Arisztotelész tanait a skolasztika szolgálatába állították. Az ily módon magas fokra emelkedő skolasztika egyik jelentős képviselője Robert Grosseteste (†1253) **(5)** angol teológus.

A kor egyik legbátrabb gondolkodója Roger Bacon (†1294) **(8)**, a doctor mirabilis (csodálatos) angol Ferenc-rendi barát; helytelenítette a tekintélyek kritikátlan tiszteletét, hangsúlyozta a tapasztalat és a kísérlet fontosságát. Merész írásai miatt egyházi tömlöcben senyvedt hosszú ideig.

◁ A skolasztikában Arisztotelész tanait Albertus Magnus (†1280) **(7)** Domonkos-rendi szerzetes vitte diadalra.

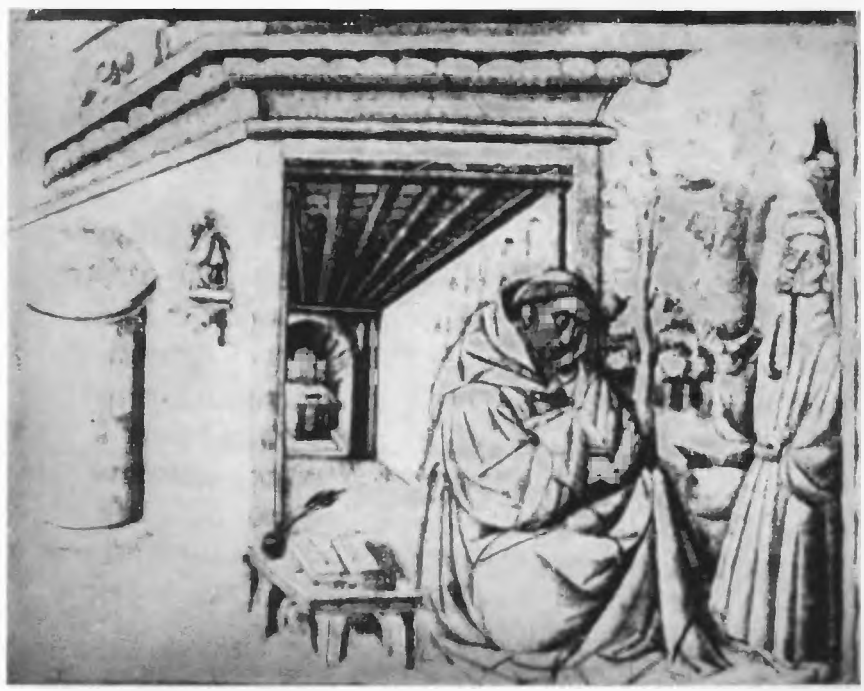

8 ▷

◁ 9

10 ▽

Albertus Magnus felhasználta az arab Avicenna (†1037) **(10)** és a zsidó Maimonidész (†1204) nézeteit és módszerét is. Korában páratlan tudásáért a doctor universalis (egyetemes) nevet kapta. Az ő tanítványa volt a dominikánus Aquinói Tamás, a skolasztika nagy rendszerezője.

Aquinói Tamás nagy ellenfele, Johannes Duns Scotus (†1308) Ferenc-rendi barát, a doctor subtilis (éles elméjű), a scotista iskola megalapítója, erősen bírálja a dogmák filozófiai bizonyítékait.

Az újkori gondolkodás előfutárának tekinthető William Occam (†1349) **(9)** Ferenc-rendi szerzetes, Duns Scotus tanítványa, az empirizmus úttörője, tehát azé a filozófiai irányzaté, amely szerint ismereteink forrása a tapasztalat. Tagadta Isten létének minden skolasztikus bizonyítását.

A skolasztikusok között különös jelenség a Ferenc-rendi Raimundus Lullus (†1316). Új módszert dolgozott ki, amellyel gépiesen, a legáltalánosabb fogalmak kombinációjával be lehet bizonyítani minden igazságot. Gépet is szerkesztett e célra. Meg akarta téríteni a hitetleneket, de Tuniszban agyonkövezték. **(12)** ◁

Részlet Maimonidész egyik művéből **(11)** ▽

שנ גאולת עולם תהיה ללויים ישראל שירש את אבי
אמו לוי הרי זה גואל כלויי אעפ שאינו לוי הואיל והערי
או השדות של לויים גואל לעולם שדין זה תלוי במקומות
אלו ולא בבעלים ולוי שירש את אבי אמו ישראל גואל כישראל
ולא כלויים שלא נאמר גאולת עולם תהיה ללויים אלא בערי
הלויים כל שבט לוי מוזהרין שלא ינחלו בארץ
כנען וכן הן מוזהרין שלא יטלו חלק בבזה בשעה שכובשין
את הערים שנאמר לא יהיה לכהני הלויי כל שבט לוי חלק
ונחלה עם ישראל חלק בבזה ונחלה בארץ וכן הוא אומר
בארצ לא תנחל וחלק לא יהיה לך בתוכם בבזה וכן לוי
או כהן שנטל חלק בבזה לוקה ואם נטל נחלה בארץ
מעבירי אותה ממנה יראה לי שאין הדברי אוסרין
אלא בארץ שנכרתה עליה ברית לאברהם ליצחק
וליעק וירשה בניה ונתחלקה להם אבל שאר
כל הארצות שכובש מלך ממלכי ישראל
הרי הכהני והלויי באותן הארצו ובביתן
ככל ישראל ולמה לא זכה לוי בנחלת
ארץ ישראל ובבותה עם אחיו ספני
שהובדל לעבוד את ה ולשרתו
ולהורו דרכיו הישרי ומשפטיו
הצדיקים לרבים שנא יורו
משפטי ליעקב ותורתך
לישראל לפי הובדלו
מדרכי העול לא
עורכין
מלחמה כשאר
ישראל ולא נוחלין
ולא זוכין לעצמן
בכח גופן אלא הם חיל
ה שנאמ ברך ה חילו והוא
ברוך הוא זוכה להם שנ אני
חלקך ונחלתך ולא שבט לוי
בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי
העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו
מדעו להבדל לעמוד לפני ה לשרתו
ולעבדו לדעה את ה והלך ישר כמו שעשהו
האלהים ופרק מעל צוארו עול החשבונות הרבי
אשר בקשו בני האדם הרי זה נתקדש קודש
קדשים ויהיה ה חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי
עולמים ויזכה לו בעולם דבר המספיק לו כמו שזכה
לכהנים וללויים הרי דוד עליו השלום אים ה מנת חלקי
וכוסי אתה תומיך גורלי

A 12—14. sz. nemcsak a nagy skolasztikusok, hanem a nagy misztikusok kora is, különösen német területen. Eckhart mester (†1314), Johannes Tauler (†1361), Heinrich Suso (†1365), Jan Ruysbroeck (†1381) írásai és prédikációi Platónt követték, és nagy hatást gyakoroltak a későbbi századokra is.

HOGYAN ÉL A VILÁGI TUDÓS?

1 △

2 ◁

3 △ 4 ▽

A legtöbb tudós vagy pap, vagy szerzetes, kolostorban vagy egyházi javadalmakból él, kolostori vagy papi iskolában tanít. De lassanként nő a világi tudósok száma is.

E 14. sz.-i miniatúrák rávilágítanak: hogyan élt a világi tudós e korban. Johannes Andreae jogász dolgozószobájában tanulmányaiba merül (1); mikor könyve elkészül, átnyújtja a pápának, hogy pártfogást, anyagi támogatást kapjon tőle (2); tanít (3); a könyvkereskedésben segít könyve eladásánál (4).

Quant le roy anglois et ses gens et tout son ost eurent veu les fumees des escocois ilz firent tantost sonner les trompettes et crier aux armes et commander que tout homme se deslogeast et suyvist les banieres. Ainsi fut fait et se tira chascun tout arme sur les champs ainsi comme silz voulsissent tantost combatre. La endroit furent ordonnees trois grosses batailles a pie et chascune bataille avoit deux eles de v^c armures qui devoient demourer a cheval. Et saichez quon disoit quil y avoit viii^m armures de fer chevaliers et escuiers et bien xxx^m hommes armez la moitie montez sur petites haquenees et lautre moitie pietons envoiez par election de par les bonnes villes a leurs gaiges. Et si y avoit bien xxiiii^m archiers a pie sans la ribaudaille. Tout ainsi comme les batailles furent ordonnees on chevaucha tout rengie apres les escocois a lendroit des fumees jusques a

2 △

3 ▷

„Be ihatnám!" — írja panaszosan a kódex jámbor szövege után egy másoló szerzetes. **(2)** A pergamenre írott, csodálatos miniatúrákkal ékes, díszes kötésű könyveket (kódex) **(1, 4, 5)** rendszerint a kolostorok írószobáiban (scriptorium) készítették (l. 265. l.). Eleinte főleg szerzetesek másolták a könyveket, később mind több a világi írnok.

A kódexek értéke igen magas volt. Így azután a kolostorokban és egyetemeken sokszor a könyvtárban láncon tartották őket. **(3)**

4 ▽

5 ▽

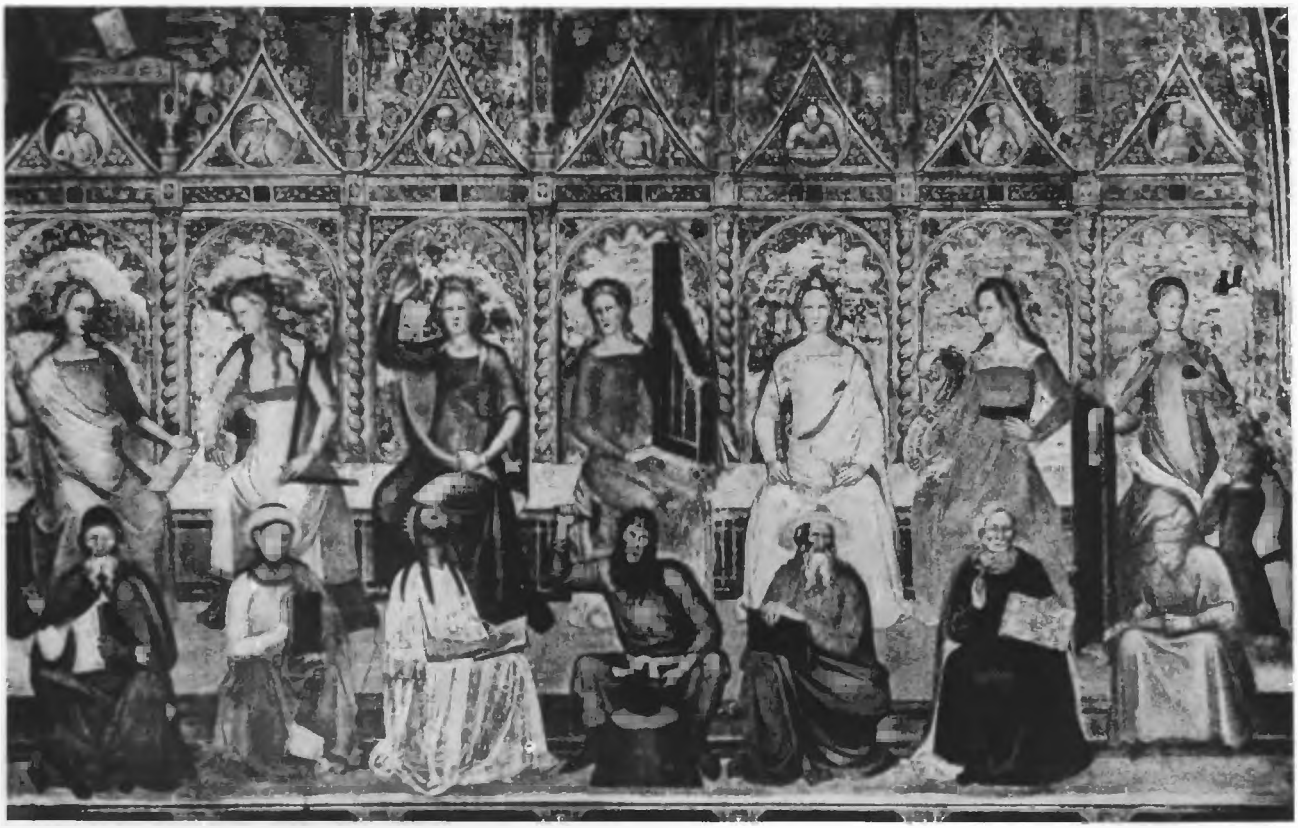

1 △

2 ▽

DEÁKOK ÉS TANÍTÓK

A középkorban az előkelők gyermekeit a várakban nevelték, s főleg fegyverforgatásra, jó modorra, táncra, zenére oktatták. Az írni-olvasni tudás nem volt lényeges.

A kolostori és a székesegyházak mellett működő káptalani iskolákban (3) elsősorban az egyháziakat nevelték. A hét szabad művészetet (septem artes liberales) tanították. Az alsó fok, a trivium tárgyai: grammatica, rhetorica, dialectica (formális logika); a felsőé, a quadriviumé: geometria, arithmetica, astronomia, musica. Mindezek csak arra szolgáltak, hogy elősegítsék a keresztény tanok elsajátítását, terjesztését, erősítsék az egyházat.

3 ▽

Az 1., 5. és 6. képen a hét szabad művészet allegorikus megjelenítője mellett ott látjuk mindegyiknek egy-egy kiváló ókori képviselőjét (grammatica — Priscianus, rhetorica — Cicero, dialectica — Arisztotelész, geometria — Eukleidész, arithmetica — Püthagorasz, astronomia — Zarathustra, ill. Ptolemaiosz, musica — Jubal, ill. Apollo).

Limbourg fivérek: Ünnepség, miniatúra, 1411—16 (részlet)

Jean Fouquet: Madonna a gyermekkel, festmény, 1450 k.

4 △

5 ▽

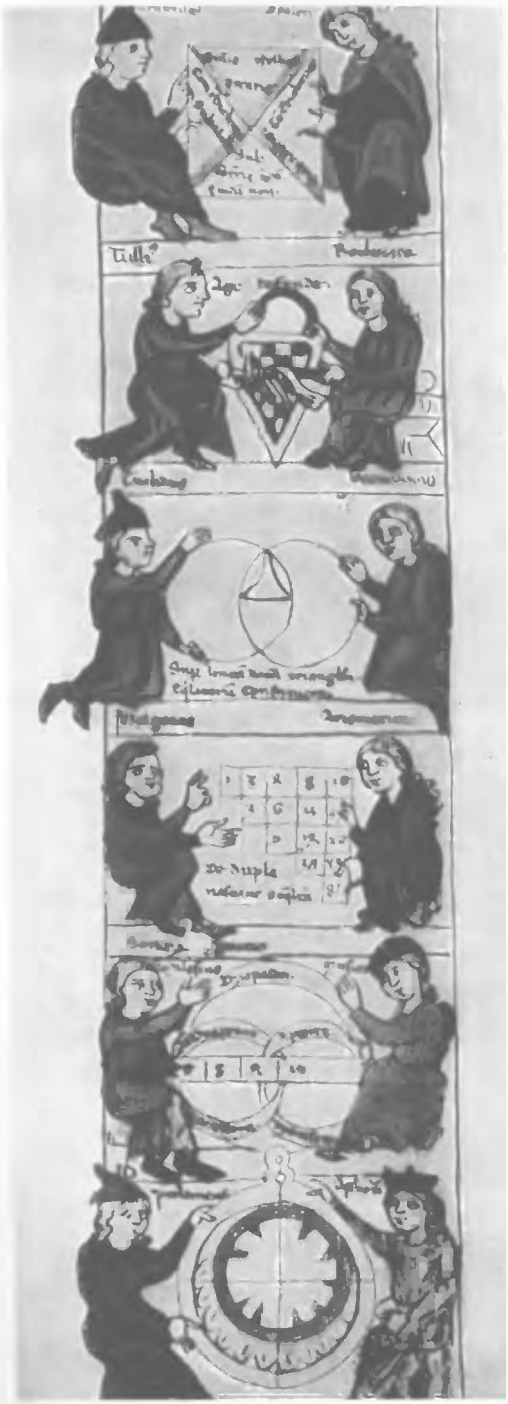

6 △

A nevelésben a legfőbb eszköz a testi fenyítés. (2) „Aki gyermekét szereti, megveri." A középkori iskola egyik ünnepe: a tanulók nevelőikkel együtt vonulnak ki a közeli erdőbe nyírfa mogyorófavesszőket nyesni az iskola számára.

Könyve rendszerint csak a tanítónak van. A tanítás túlnyomórészt memorizálás. A katolikus országokban többnyire latin nyelven oktatnak. Az anyanyelvi oktatás lassan indul meg, elsősorban a városokban. A tanítók között az egyháziak mellett kezdenek világiak is működni. (4) A feudalizmus virágkorában már falun is, a nők körében is sokan tudnak olvasni; az írástudás azonban ritkább.

7 △

8 ▽

A 12—13. sz.-tól Európa különböző városaiban egyetemek, főiskolák alakulnak, kollégiumokkal. A legnevezetesebb a párizsi **(7)**, oxfordi **(8)**, padovai, bolognai, salamancai **(9)**. Közép-Európában az első egyetem a prágai (1348), de hamarosan nagy hírnévre tesz szert a krakkói (1364) **(10)** is.

Az egyetemi hallgatók egyházi embereknek, klerikusoknak számítottak, s papi vagy ahhoz hasonló öltözetben jártak. Eleinte nagy szabadságot élveztek, az egyetemi hallgatók ekkoriban ugyanis általában már meglett emberek voltak. A 16. sz.-tól a fiatalok egyetemre áramlása következtében megszigorították a fegyelmet, testi fenyítést is alkalmaztak.

A különböző vidékekről, országokból az egyetemre kerülő hallgatók natiókba (nemzetekbe) tömörültek.

A szegényebb (de rendszerint a nemességből származó) diákokat alapítványokból támogatták, ám csak nagyon szűkösen.

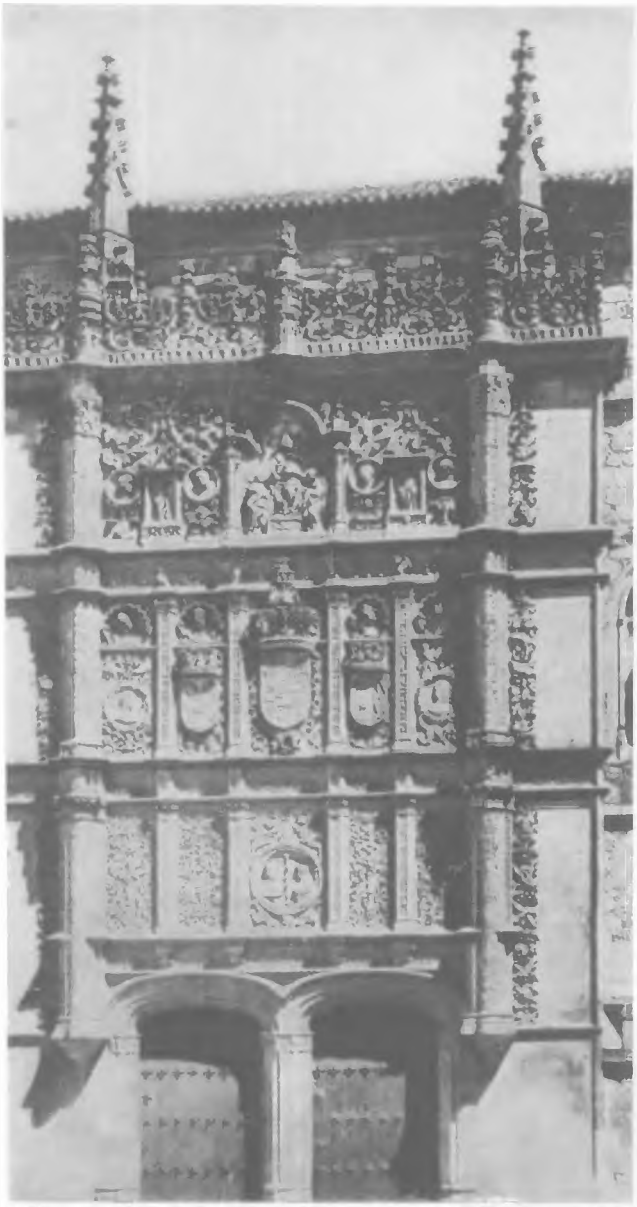

9 △

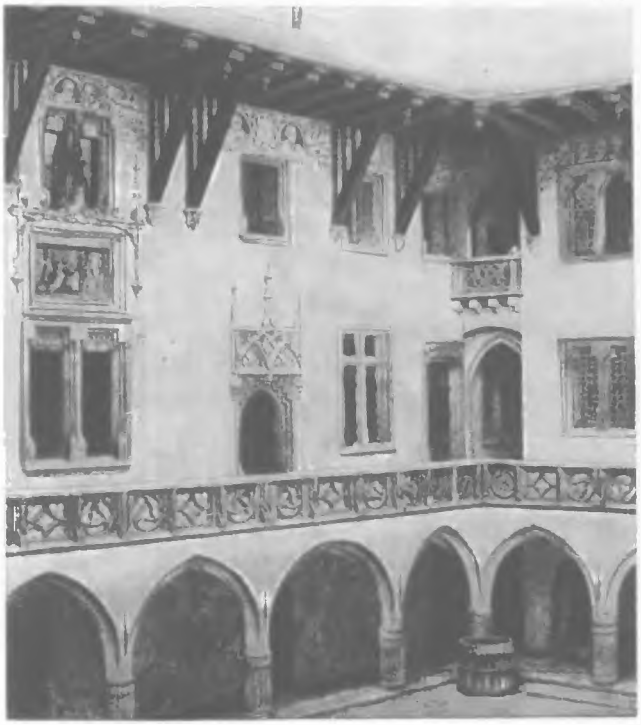

10 ▽

Egy francia kollégium életéből ábrázol jeleneteket egy 14. sz.-i kézirat: ünnepi színjáték, körmenet a Szűz és a kis Jézus előtt stb. **(11)** △

„Földönfutó pap vagyok, tengődés a részem" — panaszolja keserves sorsát a goliard, a szegény vágáns (kóbor) diák. Ő a gazdagabb hallgatók szolgája, vagy koldul. „Tovább járnám iskolám, tanulni kívánok, de nagyobb úr a nyomor, mint a tudományok." Ide-oda vándorol, sokszor histrióként keresi kenyerét: költeményeket ír, és előadja őket. Kialakul a vágáns költészet, ennek leghíresebb gyűjteménye a *Carmina Burana*. A goliard nemegyszer élesen bírálja az egyházat: Rómának „nincsen tisztasága", ott „pénz trónol Isten helyén".

A legkiválóbb goliard költő a francia François Villon (†1463 után) **(12)** ▷

ERETNEKEK

1 △

E korban, mikor az élet minden területén a vallás uralkodott, mikor a vallás volt a fennálló rend őre — annak, aki fellázadt e rend ellen, elsősorban az uralkodó vallással kellett szembefordulnia. El kellett vetnie a hivatalos egyházi felfogást, s helyébe más nézeteket kellett állítania — azaz eretnekké kellett válnia.

A középkorban Európában először a Balkánon bukkannak fel eretnekek: a bogumilok. Felfogásuk (a dualizmus) szerint az anyagi világot a Sátán teremtette; a test börtönébe zárta a világ urától, a jó Istentől származó emberi lelket, amely csak akkor jut vissza az égbe, ha megtagadja az anyagi világot. E mozgalom elsősorban a balkáni parasztság között terjedt, de az előkelők körében is talált hívekre. Egy időre a bosnyák bánság uralkodó vallása is lett, s csak a török hódítás idején tűnt el e szekta.

A 11. sz.-tól Nyugat-Európában mezítlábas, csuhás „vándorapostolok" („Krisztus szegényei") tűntek fel, bűnbánatot prédikálva. Azt hirdették: minden gazdag — bűnös; szegényen kell követni a szegény Krisztust és az apostolokat.

A katolikus egyház arra törekedett, hogy „Krisztus szegényei" és a többi, elmélyültebb vallásosságra törekvő csoport tagjai egyházi ellenőrzés alá kerüljenek: kolostorokba települjenek. Sok új szerzetesrend alakult: a premontreiek, ciszterciek stb.

◁ Bogumil sírkövek (2, 3)

Petrus Valdo lyoni kereskedő követői, a valdensek azonban szembefordultak az egyházzal. Anyanyelvükre fordították a Biblia egy részét, mert e könyvet tekintették egyedül irányadónak a hit kérdéseiben. Elvetették a szentek, szentképek tiszteletét, a misét, a szerzetesrendeket, a pápai hatalmat, a böjtöt. A katolikus egyházban a hívő csak ostyával áldozott, a pap viszont — kiváltságos helyzetének kifejezéseképpen — borral is. A valdensek szerint minden igaz ember pap, s így két szín alatt, borral és ostyával áldozhat.

Ugyanebben az időben a bogumilokéhoz hasonló tanok vernek gyökeret Dél-Franciaországban és Észak-Itáliában. A katárok (tisztaták) szektájához a városi polgárokon és parasztokon kívül sok nemes is csatlakozott, s a toulouse-i gróf (VI. Raymond) is rokonszenvezett e mozgalommal.

4 △

A dél-franciaországi eretnekek központja Albi volt; e helyről albigenseknek nevezték őket.

Az egyház erélyesen védekezett a szekták ellen, nemcsak prédikációkkal, vitairatokkal, hanem keményebb eszközökkel is. Kialakította a „Szent Törvényszék" **(1)**, az inkvizíció szervezetét (12—13. sz.), amely felkutatta az eretnekeket, kínzással **(6)** „tévtanaik" bevallására kényszerítette őket, s ha nem vonták vissza „tévelygésüket" — átadta a „világi karnak" megégetésre **(5)**. ▷

6 ▽

7 △

Az eretnekek elleni harc legjobb csapatai a koldulórendek voltak, a domonkosok, ferencesek **(4, 7)** stb. (l. 440—42. l.).

8 △

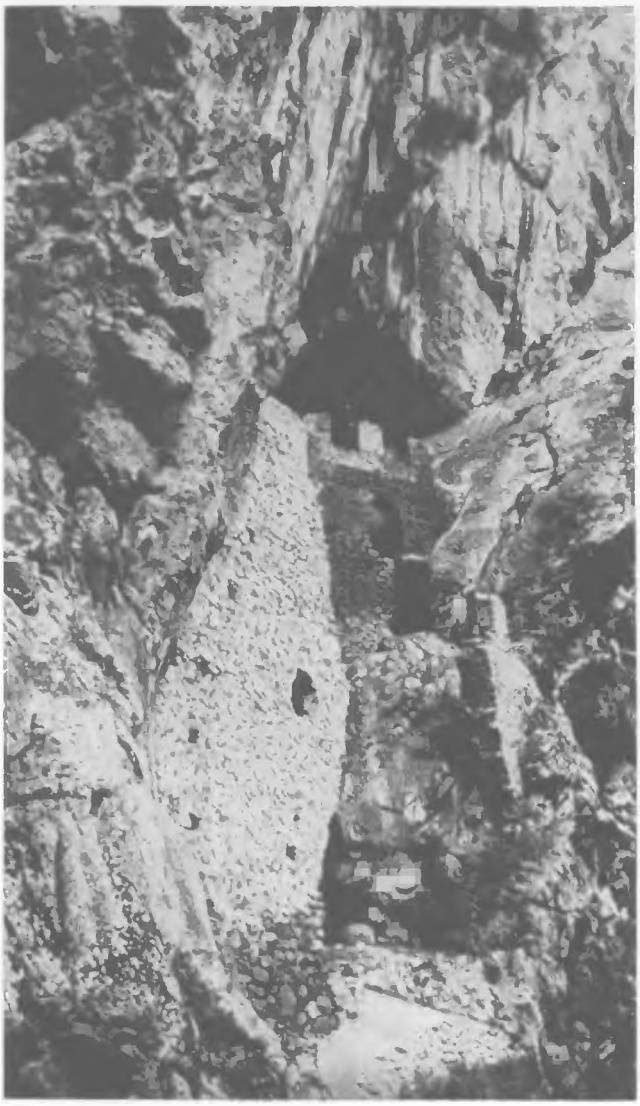

A dél-franciaországi eretnekek ellen III. Ince keresztes hadjáratot hirdetett. Az 1209-ben meginduló albigens háborúban, amelynek vezére Simon de Montfort lett, a keresztes lovagok feldúlták a virágzó toulouse-i grófságot. Az albigensek szívósan védekeztek, de végül elesett utolsó váruk, Montségur (8) is. A terület rövidesen a francia király birtoka lett.

Az albigens háború kifejezte és el is mélyítette az észak- és délfranciák közötti ellentéteket, s végső fokon a francia királyi hatalmat erősítette. Az egyház újra nagy befolyásra tett szert Dél-Franciaországban is. Albi városának csodálatos temploma is ezt a hatalmat sugározza, fejezi ki. (12)

A katár szekta a 14. sz.-ban eltűnt, a valdensek tanai azonban egyre jobban terjedtek szinte egész Európában.

◁ Katárok erődített menedéke a Pireneusokban (9)

10 △

A 13—15. sz.-ban időnként magukat ostorozó hadak, flagellánsok **(10)** járták Európa útjait. Bűnbánatot hirdettek. Az egyház eretnekeknek tekintette és üldözte őket.

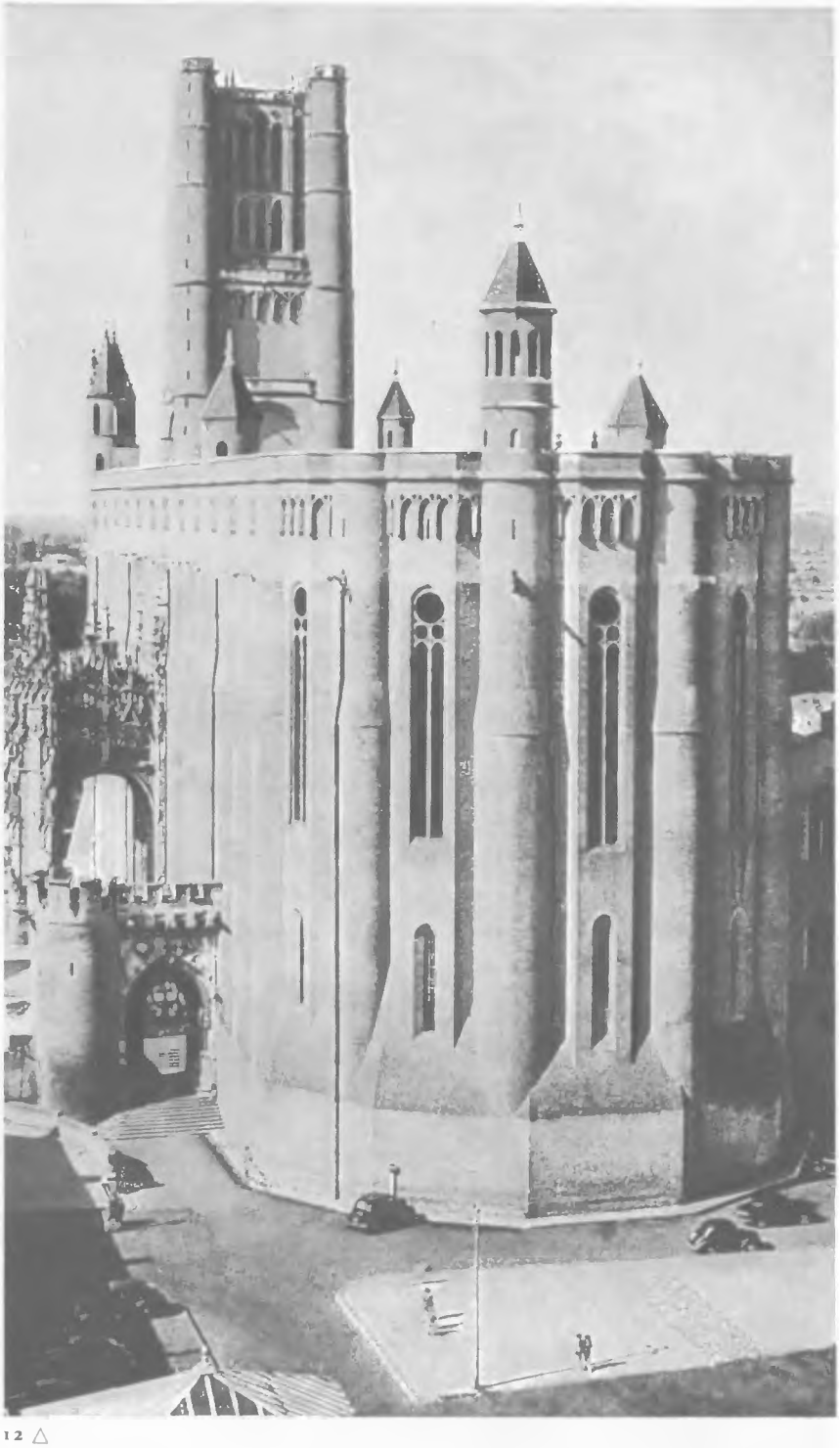

12 △

11 △

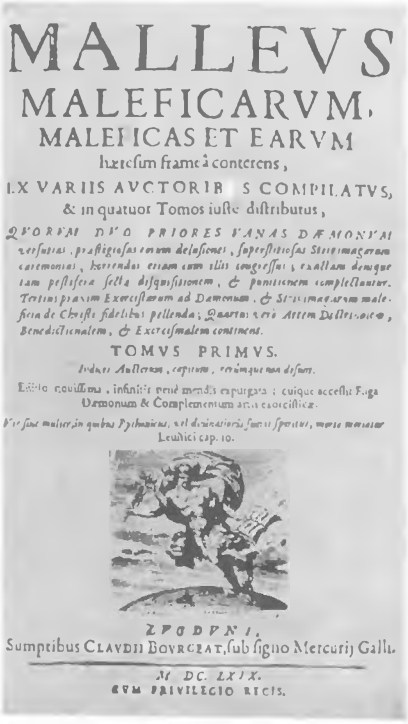

MALLEVS
MALEFICARVM,
MALEFICAS ET EARVM
hæresim framea conterens,
EX VARIIS AVCTORIB S COMPILATVS,
& in quatuor Tomos iuste distributus,
QVORVM DVO PRIORES VANAS DÆMONVM
versutias, præstigiosas eorum delusiones, superstitiosas Strigimagarum
caremonias, horrendas etiam cum illis congressus; exactam denique
tam pestiferæ sectæ disquisitionem, & punitionem complectuntur.
Tertius praxim Exorcistarum ad Dæmonum, & Strigimagarum male-
ficia de Christi fidelibus pellenda; Quartus verò Artem Doctrinalem,
Benedictionalem, & Exorcismalem continent.
TOMVS PRIMVS.
Indices Auctorum, capitum, rerumque non desunt.
Editio nouissima, infinitis penè mendis expurgata; cuique accessit Fuga
Dæmonum & Complementum artis exorcisticæ.
Vir sive mulier, in quibus Pythonicus, vel diuinationis fuerit spiritus, morte moriatur
Leuitici cap. 10.
LVGDVNI,
Sumptibus CLAVDII BOVRGEAT, sub signo Mercurij Galli.
M. DC. LXIX.
CVM PRIVILEGIO REGIS.

Máglya várt nemcsak az eretnekekre, hanem a boszorkányokra is. A tömeges boszorkányüldözés a 15. sz. végén kezdődött. Különösen sok áldozatot szedett Németországban. Német inkvizítorok írták meg az üldözés hírhedt kézikönyvét, a *Boszorkányok pörölyét* (Malleus maleficarum, 1487). **(11)** (Vö. 574. l.)

1 △

„ISTEN SZEGÉNYKÉJE"

2 ▽

A császárság felett győzedelmeskedő pápaság III. Ince idején (1198—1216) érte el hatalma tetőfokát. E pápa parancsolóan avatkozott Anglia ügyeibe, hűbéresévé tette Földnélküli János angol királyt. Meghirdette az albigens háborút (l. 438. l.).

A legenda szerint egy éjjel álmot (1) látott: az egyház leomlani készülő épületét egy egyszerű, szürke ember alátámasztotta, megmentette. A pápa másnap egy elébe járuló, Assisiből való remetében felismerte az álombeli férfit.
Ferenc, az Assisiből való kalmárfiú a szegénységet, a teljes lemondást tartotta a földi bajok orvosságának, az üdvösség útjának. Érzékeny költői lelkében mély szeretet élt az egész világ iránt.

„Áldott vagy, Uram, s kezed
minden műve áldott,
legfőképpen öreg bátyánk, a
Nap:
az égből néz ő le, és tőle világos
a nappal,
és ékes, szépséges ő, tündökletes,
ó, felséges Atyánk, mint te
magad.

Dicsérjen téged nénénk, a Hold
meg a Csillagok,
te formáltad őket, s mind oly
gyönyörűen ragyog.
Uram, dicsérjen téged bátyánk,
a Szél,
a levegő meg a felhő, a derűs
ég s a vihar,
te táplálod teremtményeid ezek
áldásival"

— írja *Naphimnusz*ában.

A legenda szerint a madaraknak is prédikált (2), s még a farkast is a szelídség útjára térítette. Ő és első követői koldulásból és kezük munkájából éltek; járták a tartományokat, mindenfelé prédikálva, főleg a városokban, s bűnbánatra intettek mindenkit: gazdagokat és szegényeket egyaránt. (3)

3

4

A ferences mozgalom csakhamar hatalmasan megnőtt. Szent Klára és társnői is Szent Ferencet akarták követni, létrejött a klarisszák apácarendje (4). Minden katolikus országban számos ferences és klarissza kolostor alakult. Ezek rövidesen éppoly gazdagok lettek, mint a régebbi szerzetek házai, és üldözni kezdték az alapító eredeti szándékához ragaszkodókat: a spirituálisokat és fraticellókat.

A pápa megerősíti a ferencesek szabályzatát. (5)

A katár és valdens szekta ellen alapított rendet Szent Domonkos. ◁ **(6)** A dominikánusok is koldulásból kívántak élni, mint „Isten szegénykéjének" követői. Csakhamar ők is hatalmas birtokokra tettek szert. Az „Úr kutyái" (Domini canes) az Úr szőlejében pusztító rókák, az eretnekek elleni harcban nemcsak prédikáltak, vitáztak: közülük került ki a legtöbb inkvizítor is.

A „harcos egyház": a pápa, a császár, a világi méltóságok és a nyáj, a nép. **(7)** A juhokra gonosz vadállatok, eretnekek leselkednek, de védik a nyájat az „Úr kutyái". A kép előterében szerzetesek, papok, püspökök, nemesek, városiak, paraszt és koldus.

7 ▽

A CSÁSZÁRSÁG ÉS PÁPASÁG ÚJABB KÜZDELMEI

Barbarossa Frigyes keresztelője **(1)** △

2 ▷

A 12. sz.-ban a Hohenstauf-családból való I. (Barbarossa = Rőtszakállú) Frigyes (1152—90) **(2)** (vö. 335. l.) alatt egy időre megerősödött a császári hatalom.

Az egyház ügyeit ekkoriban voltaképpen Clairvaux ciszterci kolostorának apátja, Bernát (vö. 336, 426. l.) irányította. A szigorú aszkéta, noha maga is a vallásosság új formáját képviselte, üldözte az új filozófiai irány fő képviselőit, így Bresciai Arnoldot (vö. 426. l.).

Arnold a római nép élére állva harcolt a pápa ellen a város kommunajogáért. I. Frigyes elfogatta, s a pápa kivégeztette.

Rövidesen azonban megbomlott az egyetértés az egyház feje és a császár között. I. Frigyes a roncagliai mezőn tartott birodalmi gyűlésen (1158) kihirdetett határozatokkal erősen megnyirbálta a szinte teljesen önálló lombard városok jogait, és az ellene felkelő Milánót feldúlta.

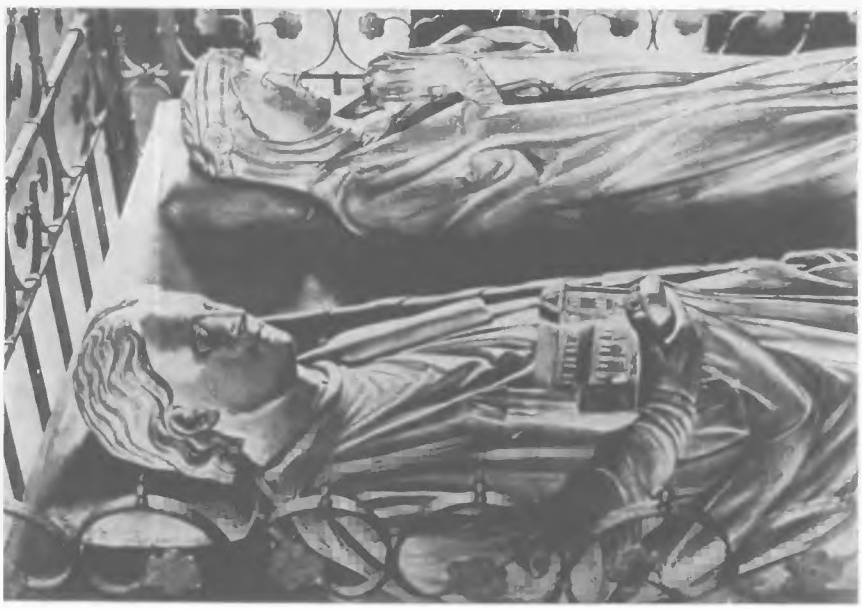

III. Sándor pápa szövetséget kötött a lombard városok egy részével. I. Frigyes, akit a német nagyurak egy csoportja, köztük a Hohenstaufok vetélytársa, a császári hatalomra törő Welf-család is támadott, Legnanónál 1176-ban súlyos vereséget szenvedett a lombard ligától, s lemondott az itáliai városok felett gyakorolt császári hatalom nagy részéről.

Barbarossa Frigyes nagy ellenfelének, Welf Oroszlán Henriknek ◁ a sírja **(3)**

4 △

Barbarossa Frigyes fia, VI. Henrik (4) házasságot kötött a dél-itáliai és szicíliai normann királyság örökösnőjével, és véresen elnyomta e terület lakosainak ellenállását, amelyet Leccei Tankréd vezetett. VI. Henrik fia, II. Frigyes a pápa gyámsága alatt nőtt fel. (5) Amikor a Welf-családból való IV. Ottó

5 ▷

császár, aki a pápa híveként került trónra, szembeaz fordult egyház fejével, III. Ince pápa (6) Hohenstauf II. Frigyest (7) segítette uralomra (1212). II. Frigyes idején Dél-Itália és Szicília virágzó terület volt, a központi hatalom megerősödött itt, Németországban azonban gyengült.

Szicíliában ekkor háromféle kultúra (nyugati, bizánci, arab) elemei ötvöződtek sajátos egységgé. Az uralkodó nagy fontosságot tulajdonított a műveltség emelésének.

Mivel II. Frigyes érvényre akarta juttatni a császári hatalmat Észak- és Közép-Itáliában, összeütközésbe került az ottani városokkal és a pápával.

6 ▽

7 ▷

Az egyes itáliai városokon belül is folyt a küzdelem a császári (ghibellin) és a pápai (guelf) párt között.

A heves fegyveres harcok II. Frigyes halálával (1250) sem szűntek meg. A pápa IX. Lajos francia király öccsét, Anjou Károlyt hívta segítségül. Ő legyőzte és kivégeztette az utolsó Hohenstaufot, Konradint (1268). **(8)**

I. (Anjou) Károly **(9)** mint Nápoly és Szicília királya rövidesen oly gyűlöltté tette uralmát, hogy 1282-ben a szicíliaiak vérfürdőt rendeztek az őket elnyomó franciák között („szicíliai vecsernye"), és Aragóniai Pétert tették királyukká.

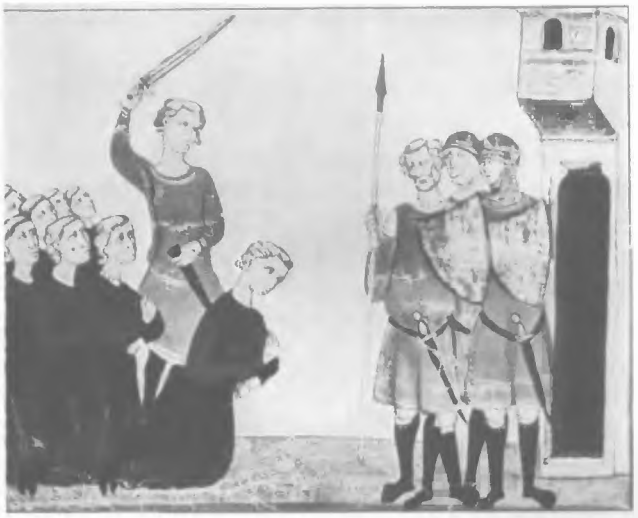

8 △

„Rab Itália, hajh, nyomor tanyája,
kormánytalan hajó vad
förgetegben,
világnak nem úrnője, csak rimája:

. . . testvér testvér ellen,
kit egy fal övez és egyazon árok,
nincs hogy egymással hadat ne
viseljen"

— írja Dante az *Isteni Színjáték*-ban.

9 △

Itáliában ekkor teljes a széttagolódás. Szakadatlanul folyik a harc a városok között s a városok falain belül. Az előkelők a városfalakon belül erődítményeket emelnek, s kíséretükkel onnan kikicsapva támadnak ellenségeikre. A felülkerekedő párt megöli vagy elűzi ellenfeleit. Dante is száműzöttként hal meg, távol szeretett városától, Firenzétől.
Néhol már ekkor egy hadvezér vagy politikus kezébe kerül a város feletti hatalom.

A 13. sz. elején egy szász lovag megszerkesztette a *Sachsenspiegel*t, a legrégibb német törvénykönyvet. Néhány kép belőle:

△
A pápa és a császár egyetértésben. **(10)**

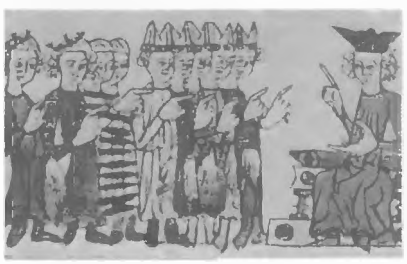

△
Öt egyházi és négy világi fejedelem választ. **(11)**

△
A három érsek mutat rá elsőnek az uralkodóvá választottra. **(12)**

△
A választás után a pápa felszenteli a császárt. **(13)**

△
Mindenkinek megvan a maga joga, amelyet a király szentesít. **(14)**

△
A német király birodalma szolgálatára hívja a fejedelmeket. **(15)**

A SVÁJCI „ESKÜTÁRSAK”

Németországban II. Frigyes fiának halála után interregnum (király nélküli állapot) következett, az ököljog uralkodott. 1273-ban Habsburg Rudolfot (1) választották császárrá. A Habsburgok fő törekvése: családi birtokaik gyarapítása. Sikerült megszerezniük Ausztriát, svájci terjeszkedésük azonban erős ellenállásba ütközött.

1291-ben a szabad paraszti közösségekből létrejött három „erdei” kerület (kanton): Schwyz, Uri és Unterwalden szövetséget köt „örök időkre” a jogaik, vagyonuk csorbítására törők ellen. A Habsburg Lipót ausztriai herceg vezetése alatt benyomuló lovagsereget a három kerület és a hozzá csatlakozók túlnyomóan parasztokból álló hadai Morgartennál tönkreverték (1315). (2) Ezt követően a felkelt svájciak esküt tettek a brunneni szövetséglevélre (Eidgenossen = eskütársak). (A 4. képen a szövetséglevél legrégibb fennmaradt példányát látjuk.)

A svájciak harcainak mondai hőse Wilhelm Tell, akit a hagyomány szerint az embertelen Habsburg-helytartó arra kényszerít, hogy fia fejéről egy almát lelőjön. (3) Ezért később megöli a helytartót, s így kirobban a felkelés.

1 △

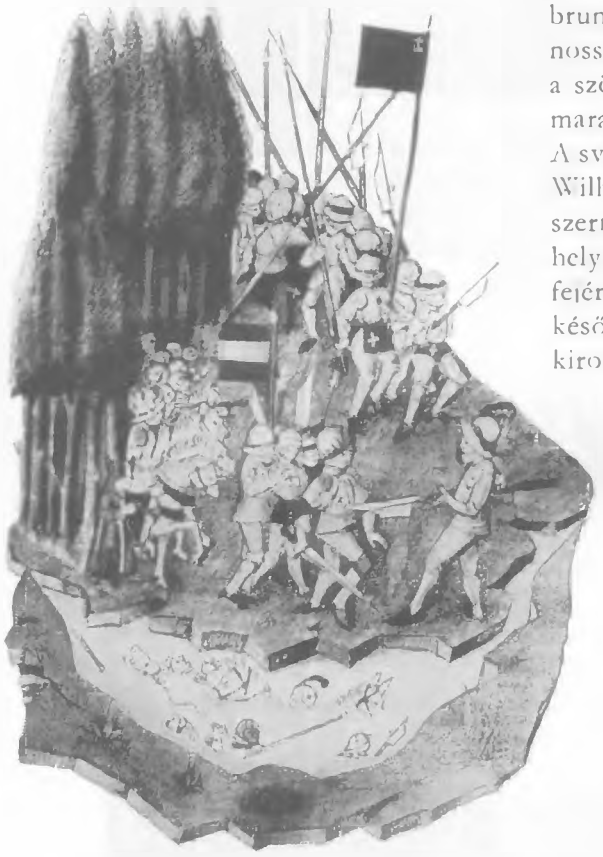

2 △

3 ▽

4 ▽

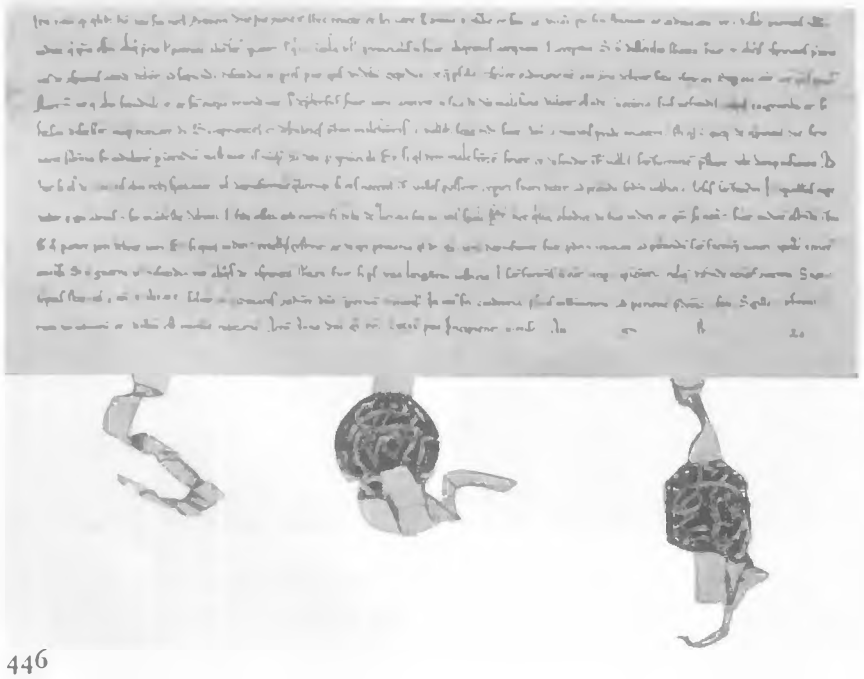

A 14. sz.-ban már nyolc tagja van a svájci szövetségnek (négy kerület és négy város), s újabb veresége-geket mér a Habsburgokra. 1499-ben Miksa császár a bázeli békében kénytelen elismerni, hogy a svájci szövetség gyakorlatilag független a birodalomtól. A 16. sz. elején már 13 tagból áll a svájci szövetség. A vesztfáliai békében (1648) az európai hatalmak elismerik Svájc teljes függetlenségét.

A 12. sz. óta kialakuló német Hanza-szövetség a 14. sz.-ban több mint 70 várost (Bréma, Hamburg, Rostock stb.) egyesített Lübeck vezetésével. A Hanza a fontos külföldi kereskedelmi gócpontokban (London, Bergen, Novgorod stb.), telepeket létesített, és tekintélyes haderővel, hajóhaddal rendelkezett. Igyekezett más országok kereskedőit távol tartani az Északi- és a Keleti-tengertől. Dánia és a skandináv államok hosszú háborúkat vívtak e hatalmas szövetséggel.

A német birodalom széttagolódása egyre erősödött. Ezt a folyamatot mintegy megpecsételte a IV. (Luxemburg) Károly császár által kiadott Aranybulla (1356), amely megerősítette a fejedelmek uralkodói jogait, s leszögezte, hogy a császárt a hét leghatalmasabb fejedelem (köztük három érsek) választja meg. **(1)**

A birodalmi gyűlés, amelyen az egyházi és világi fejedelmeken kívül a közvetlenül a császártól függő lovagok és városok jelentek meg, csak lazán fűzte össze az ország részeit.

1 △

Lübeck egyik kapuja **(2)** ▷

A Hanza legfontosabb városai, lerakatai és útjai **(3)** ▽

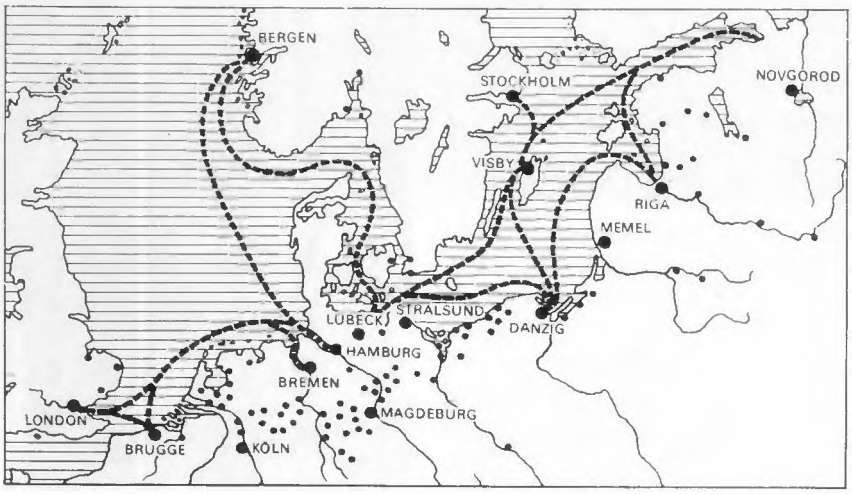

A NÉMET BIRODALOM A TOVÁBBI SZÉT-TAGOLÓDÁS ÚTJÁN

AZ AVIGNONI „FOGSÁG”

VIII. Bonifác bullája, amely megtiltja a világiaknak, hogy a papokat megadóztassák. (3)

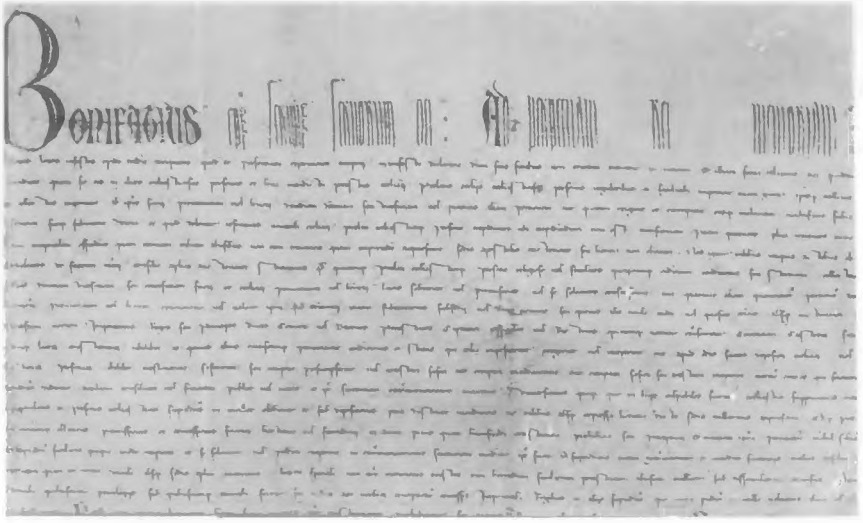

Flandriában már korán virágzásnak indultak a városok: Gent (1), Brugge stb.; ez a terület is, éppúgy, mint Itália, a „virágzó városok pompázó kertje”. Forgalmas kikötővárosokkal rendelkezik, fejlett a szövőipara, amely a kivitel számára termel.

Ezt az értékes tartományt 1300-ban sikerült IV. (Szép) Fülöp francia királynak családi birtokai közé sorolnia. 1302-ben a flandriai városok népe felkelt a francia király és saját patriciusai ellen, súlyos vereséget mért a francia lovagi seregre Courtrai-nál (Kortrijk), az ún. sarkantyúk csatájában.

Később a francia király mégis érvényesítette hatalmát Flandriában.

A súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdő IV. Fülöp gyakran folyamodott pénzrontáshoz, és adót vetett ki a papságra. Emiatt összeütközésbe került a VII. Gergely elveit valló pápával, VIII. Bonifaccal. (2)

Jan van Eyck: Margareta van Eyck, festmény, 1439

Botticelli: Madonna del Magnificat, festmény, 1481—82 k.

Hogy a küzdelemben minél szélesebb rétegek támogassák, IV. Fülöp 1302-ben az angol parlamenthez hasonló rendi gyűlést hívott egybe. A három rend (papság, nemesség, polgárság) külön tanácskozott. A francia király és a pápaság viszálya során Fülöp csapata Anagniban elfogta Bonifácot **(4)**, aki kiszabadult ugyan, de rövidesen meghalt (1303).

5 ◁

6 ▷

A pápaság, amely az itáliai városokra támaszkodva győzött a belső harcok dúlta német birodalom felett, a 13. sz. végén már részben elvesztette e támaszait, s most alulmaradt az egyre erősödő francia királyi hatalommal szemben.

1305-ben IV. Fülöp kívánsága szerint a bíborosok francia főpapot választottak meg; ő áttette székhelyét Avignonba (1309) **(6)**, s teljesen a francia uralkodó befolyása alá került; így megkezdődött a pápák ún. „babiloni fogsága" (célzás a zsidók Babilóniába hurcolására i. e. 587-től), amely 1377-ig tartott. A templomosokat (l. 336. l.) vagyonuk és haderejük félelmetes hatalommá tette. Valóságos államot alkottak az egyes európai államokon belül, így Franciaországban is. IV. Fülöp, hogy megszabaduljon e veszélyes lovagrendtől, s megszerezze franciaországi birtokait és készpénzvagyonát, rávette a pápát, hogy eretnekség vádjával a „Szent Törvényszék", az inkvizíció elé állíttassa a templomosokat. Több lovagot, köztük a nagymestert, Jacques de Molay-t is, megégettek. **(5)**

De a rend birtokait nem sikerült Szép Fülöpnek megszereznie... A pápák avignoni „fogsága" idején a bárók uralma alatt álló Rómában az elkeseredett nép élére Cola di Rienzo állott. Itália egyesítése volt a „tribun" álma, de ez nem válhatott valóra.

Később Rienzo a pápa fogságába került, s Albornoz bíboros, mikor az egyházi állam lázadó városainak engedelmességre kényszerítésére csapatokkal Itáliába ment, magával vitte. A lázongó városok meghódoltak. **(7)** A római nép örömmel fogadta a „tribunt", de

7 ◁ néhány hónap múlva zavargás áldozata lett (1354).

1323-ban nagy népi felkelés robbant ki Flandriában, amelyet a francia király seregei végül is a casseli csatában levertek (1328). Ezzel indul meg Nyugat-Európában a népi felkelések sorozata.

A 14. sz. elején Szép Fülöp fiainak nem maradtak fiúgyermekeik: Szép Fülöp lányának és II. Edwardnak a fia, III. Edward angol király követelte magának a francia koronát. A francia urak azonban a Capet-család egyik oldalágából származó Valois Fülöpöt **(1)** emelték trónra. Ez szolgált okul az ún. százéves háború kitörésére.

Anglia elsősorban a francia koronát akarta megszerezni s a gazdag Flandriát, vagy legalább hűbéri

1 ▷

KITÖR A SZÁZÉVES HÁBORÚ

kötöttség nélkül birtokolni Franciaország nyugati tartományait. Az angol—francia viszály következtében 1336-ban III. Edward eltiltotta az angol gyapjú kivitelét Flandriába, ami újabb felkeléshez vezetett e tartományban. A Jacob van Artevelde vezette felkelők elismerték III. Edwardot Franciaország királyának, és katonai segítséget is nyújtottak neki a sluysi csatában (1340) **(3)**, amelyben megsemmisítették a francia flottát. A flandriai felkelés rövidesen elbukott.

Egy flandriai város kiváltságot kap. **(2)** △

3▽

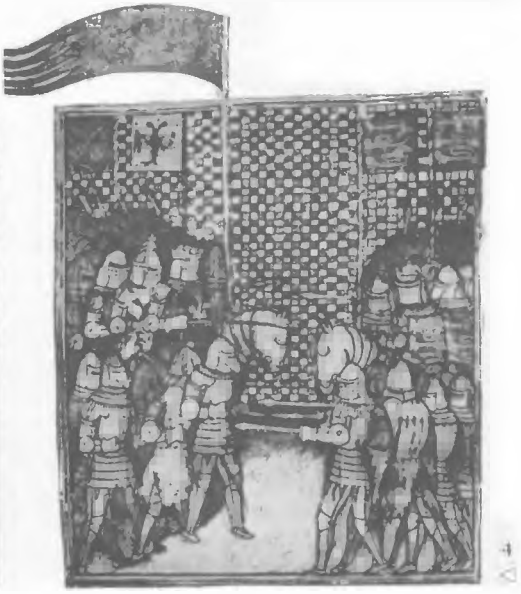

4 ◁

Kitűnő gyalogság, messze lövő íjjal felszerelt íjászok — ezek szerezték meg a győzelmet az angol királynak a fényes francia lovagsereg felett Crécynél (1346). (4)

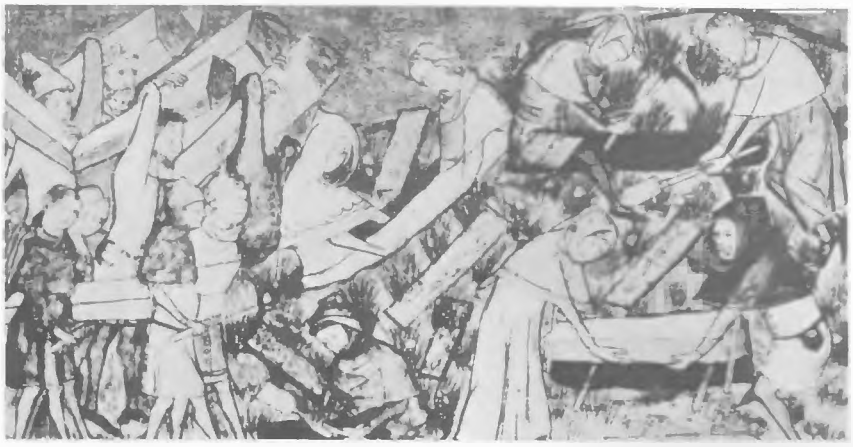

5 △

Az angol csapatok ezután jelentős területeket foglaltak el Franciaországban. A francia hűbérurak egy része támogatta őket.
A hadműveleteket egy időre megállította a „fekete halál"; a pestis végigpusztította Európát. (5)
A bajt sokan a zsidóknak tulajdonították, pogromok törtek ki.
A járvány okozta rémület miatt magukat ostorozó, flagelláns csoportok keltek útra több helyütt, hogy bűnbánatra intsenek (vö. 439. l.). Alig múlt el a vész, folytatódtak az angol–francia küzdelmek. Poitiersnál (1356) az angolok megint fényes győzelmet arattak. A francia király, Jó János (7) maga is fogságba esett. Az angolok mélyen behatoltak Franciaországba.

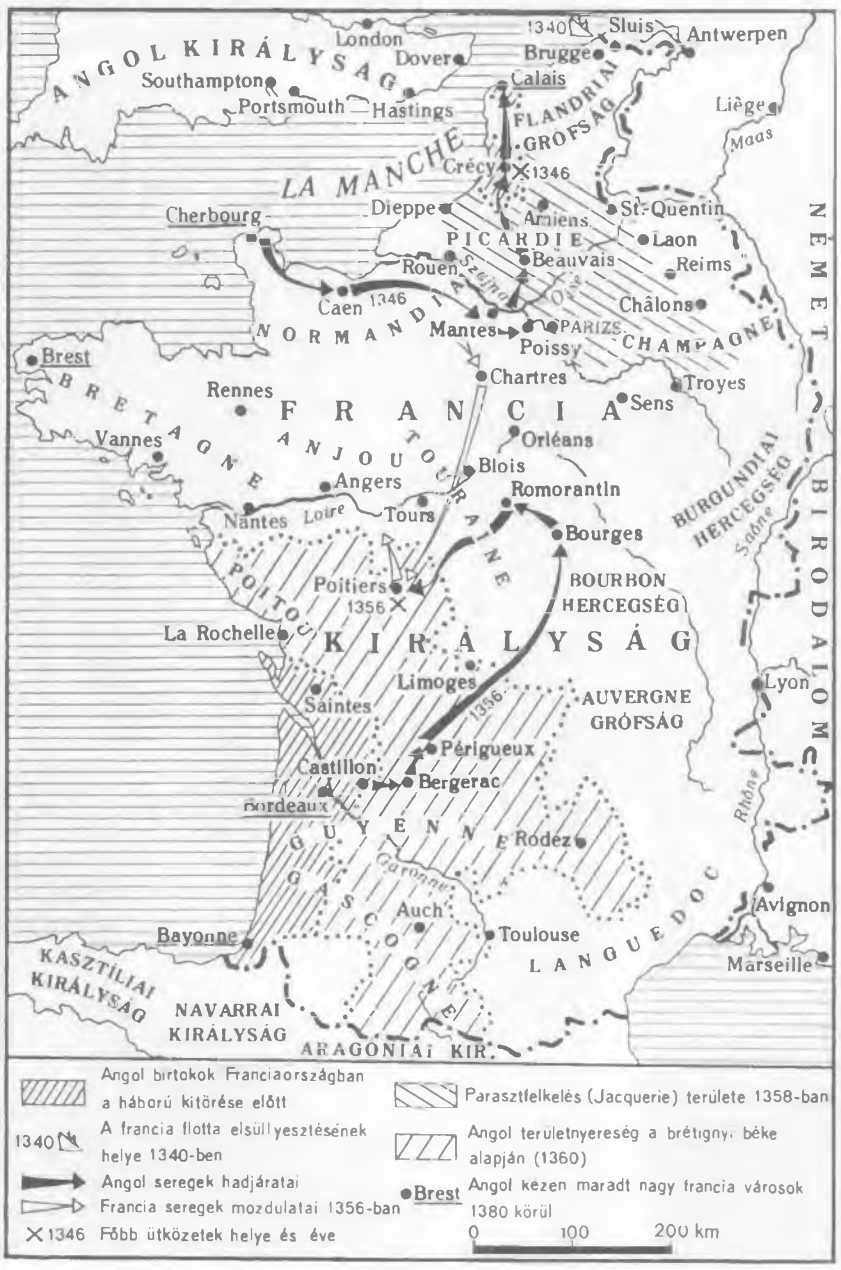

7 ▷

A trónörökös, a későbbi V. Károly kénytelen volt a rendi gyűlést összehívni, s ennek nyomán különböző reformokat ígért.
Párizs népe a kereskedők elöljárójának, Étienne Marcelnek vezetésével felkelt (1357), és magához ragadta a hatalmat, a tónörökös pedig elhagyta a várost.

A százéves háború 1337-től 80-ig ◁ (6)

„Jacques Bonhomme-nak (Együgyű Jakab, a parasztság gúnyneve Franciaországban) széles a háta, mindent elvisel" — tartották az urak. 1358-ban Franciaország északi részén a parasztság azonban fegyvert fogott, kitört a Jacquerie. A felkelő párizsiak felhasználták ugyan a parasztokat, de nem segítették őket. Az urak viszont egyesültek ellenük, és a parasztsereget lekaszabolták. **(8)** ▷

9 ▽

Marcel közben beengedte az angol csapatokat a francia fővárosba. Emiatt egyre nőtt az elégedetlenség. Egy utcai harc során Marcelt megölték (1358) **(9)**, s utána a trónörökös bevonult csapataival Párizsba. Kemény bosszút állt a lakosokon.

10 △

V. Károly **(10)** idején (1364–80) a franciáknak gyalogos sereg szervezésével, a népi haderők felhasználásával sikerült visszaszorítaniuk az angol hadakat. E harcok hőse Bertrand du Guesclin **(14)**, a kitűnő hadvezér.

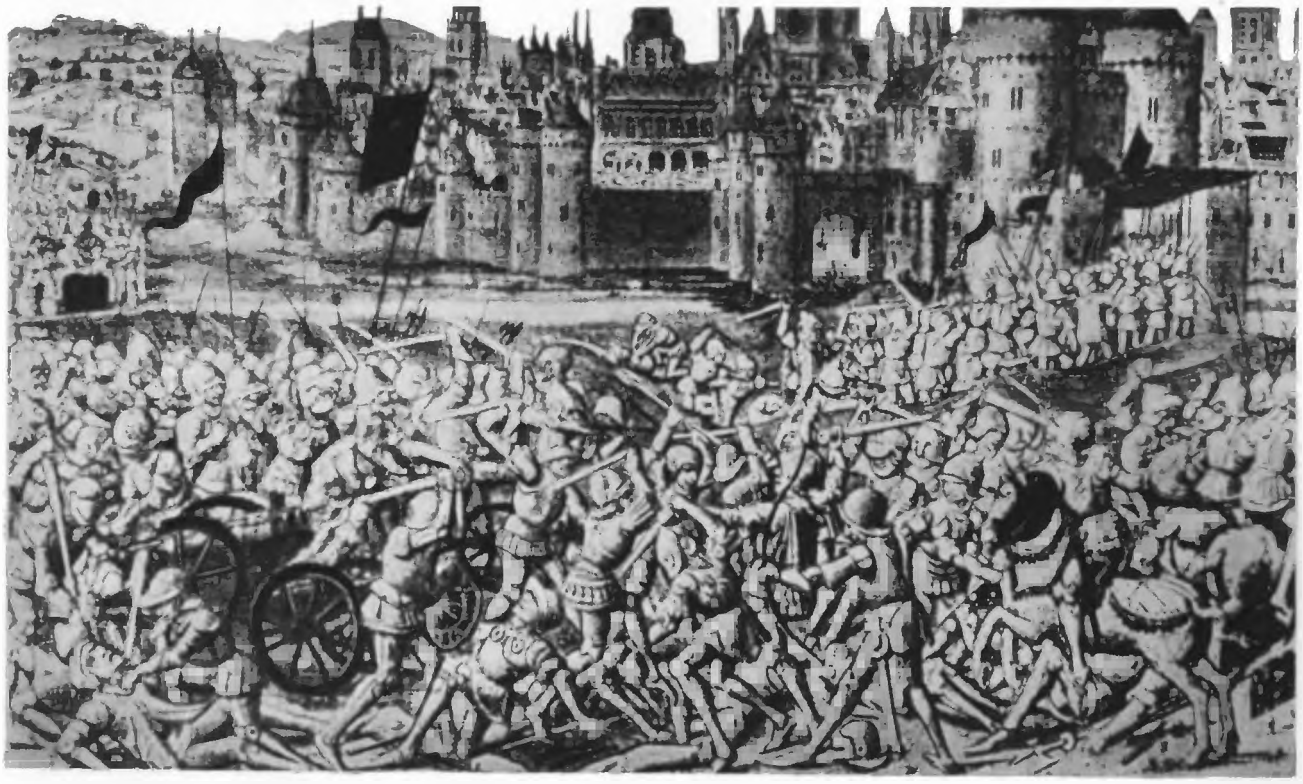

11 △

Gent város pecsétje **(12)** △

13 ▽

14
◁

A flandriai Gent 1379-ben újra szembefordult hűbérurával. A gentiek Philipp van Artevelde vezetésével Bruggénél győztek a grófi csapatok felett **(11)**, és elfoglaltak a gróf pártján álló több várost. **(13)** Erre a francia király is beavatkozott. Roosebekénél (1382) győzött a túlerő. Gent városát azonban nem tudták elfoglalni, a győzteseknek meg kellett egyezniük a várossal.

◁ John Ball és a felkelő parasztok (1)

„MÍG ÉVA FONT...”

„Angol királyságunk minden férfi és női lakosa... ha testi erőben van, és hatvanadik évét még nem érte el, ha nem él kereskedésből, vagy nem űz... ipart, vagy vagyona nincs, amiből élhetne, vagy... földtulajdona... s másnak sem szolgál..., szolgálni köteles annak, aki őt erre felszólította.

Ha egy szolga elhagyja munkahelyét, mielőtt vállalt szolgálata befejeződött volna, börtönbe kell vetni...

A régi béreket... kell a szolgának fizetni. Ha valaki magasabb bért köt ki, mint amennyi jár neki, börtönbe vetendő.” — E törvények sújtották 1349-ben az angol köznépet.

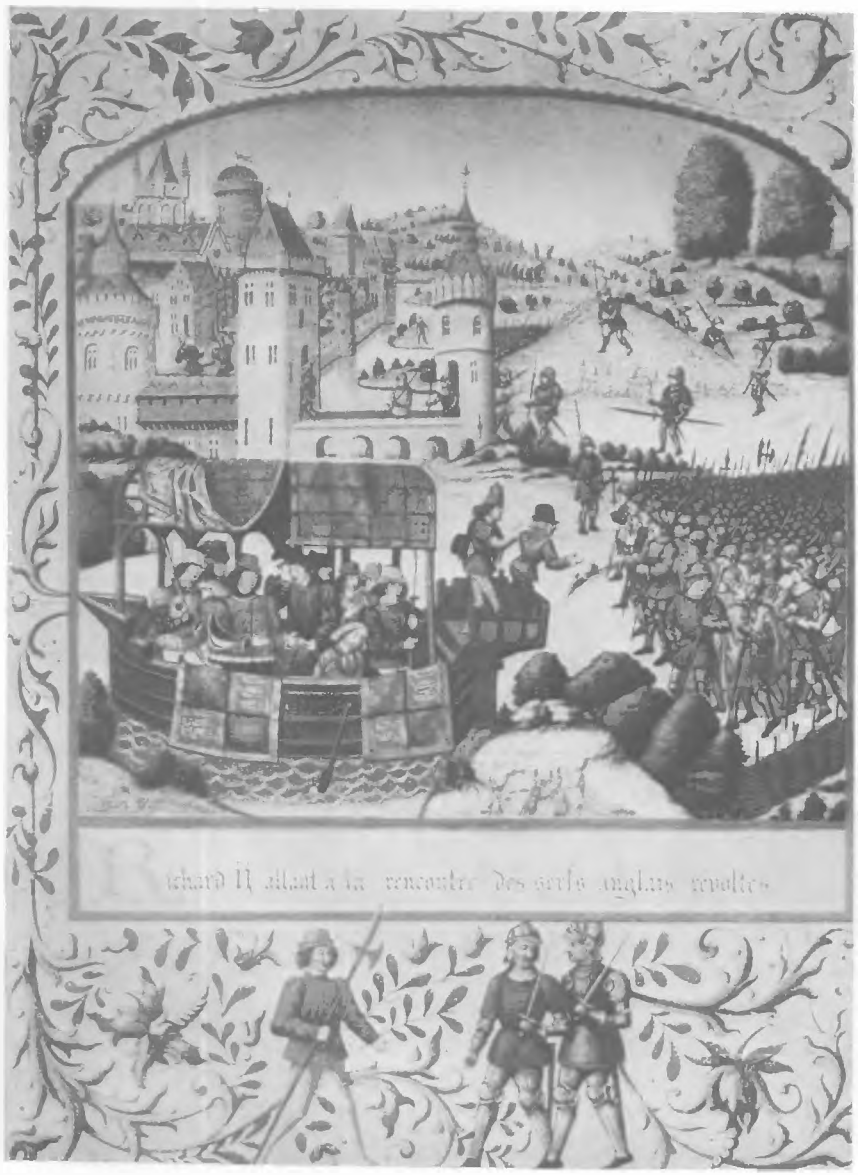

2 ▷

3 ◁

Az elégedetlen parasztságra gyújtón hatottak a merész John Ball és más prédikátorok szónoklatai; valószínűleg John Wiclif (2) oxfordi egyetemi tanárnak az egyház vagyonát, gazdagságát támadó elvei, amelyeket tanítványai, az ún. lollardok terjesztettek, szintén termékeny talajra találtak a föld népénél.

„Míg Éva font, és Ádám ásott,
Nemes urat vajon ki látott?"

— énekelték ekkoriban Anglia-szerte.

A fölkelés kitörésének (1381) közvetlen oka a magas állami adó, az ún. poll tax volt.

A parasztok, élükön Wat Tylerrel, bevonultak Londonba, amelynek lakossága — a leggazdagabbak kivételével — szövetségeseinek tekintette őket.
II. Richárd tárgyalni kezdett a felkelőkkel **(3)**, akik a személyes függőséggel járó jobbágyság (az ún. serf állapot) eltörlését, a szabad adásvételt és a földért fizetendő feudális járadék maximálását követelték.
A parasztok a leggyűlöltebb főurakat, köztük a canterburyi érseket szabályos bírósági tárgyalás után kivégezték. **(4)** ▷

5 ▽

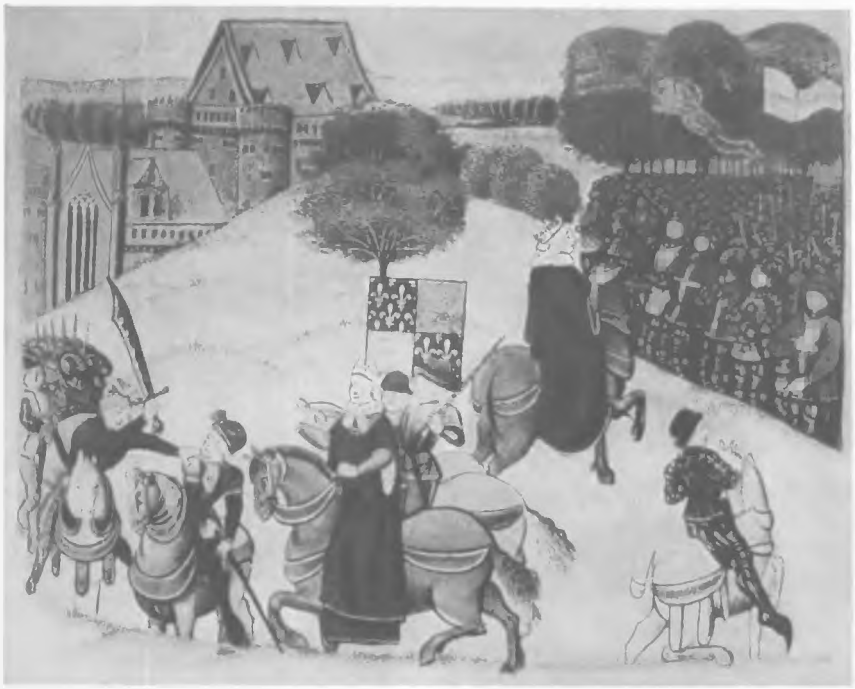

Miután a feudális urak csapatokat vontak össze, Wat Tylert a királlyal folytatott tárgyalás közben megölték. **(5)** A vezér nélkül maradt parasztsereget szétoszlatták az urak, majd szörnyű mészárlás következett. John Ballt kivégezték.
„Szolgák (serf) vagytok, és szolgaságban fogtok maradni, nem a régiben, hanem határtalanul rosszabban..." — üzente a parasztoknak ezután II. Richárd.
De az angol parasztok vére nem ömlött hiába: egyre többen váltak személyükben szabaddá, és csak telkük után tartoztak jobbágyi szolgáltatásokkal.

Ebben az időben már nagyon jelentős Angliában a juhtenyésztés. Fellendül a szövőipar is, noha még mindig a gyapjú és a festetlen, kikészítetlen szövet kivitele a fontosabb.

II. Richárdot rokona, a Plantagenet-család Lancaster-ágából származó IV. Henrik 1399-ben letaszította a trónról. Richárd átadja a koronát Henriknek. **(6)** ◁

FRANCIAORSZÁG VÉGVESZÉLYBEN

1 ◁

2 ▷

V. Károly fia, VI. Károly elmebeteg volt. A hatalomért harc dúlt VI. Károly öccse, Orléans-i Lajos és nagybátyjaik, Merész Fülöp, Burgund hercege **(1)** és János, Berry hercege **(2)** között.

1413-ban újabb népi felkelés tört ki Párizsban, a Caboche-felkelés. Átmeneti sikerek után az előzőkhöz hasonlóan végződött: leverték.

A burgundi herceg, felhasználva a francia királyi hatalom gyengeségét, önálló állam kialakítására törekedett, és ezért szövetkezett az angol királlyal, V. Henrikkel **(6)**.

A kor eseményeit szorgosan és színesen jegyezte fel a krónikaíró, Jean Froissart (1338—1405 k.). **(3)** △

Azincourt-nál (1415) megismétlődött Crécy és Poitiers (l. 451. l.); Franciaország belseje nyitva állt az angol seregek előtt, amelyek Párizst is elfoglalták.

A pártharcok Franciaországban politikai gyilkosságokhoz vezettek. Miután 1407-ben megölték Orléans-i Lajost, 1419-ben a dauphin (a trónörökös, a későbbi VII. Károly) hívei meggyilkolták Rettenthetetlen János burgundi herceget **(4)**, s ez még élezte a küzdelmet.

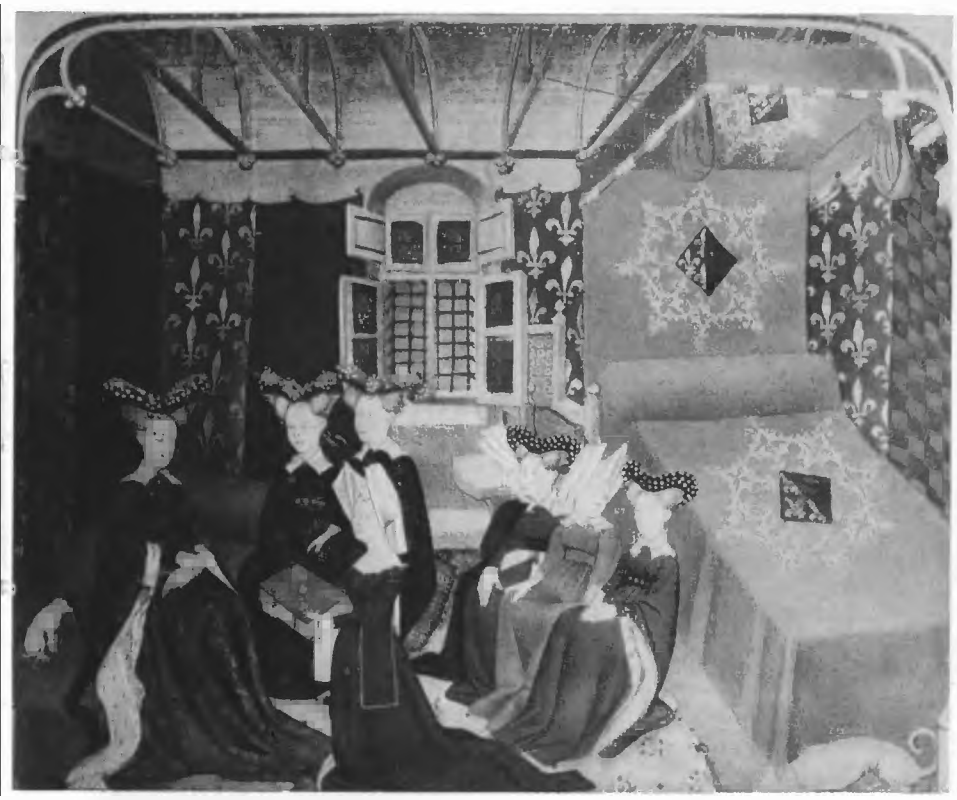

5

6

VI. Károly halála után fia, VII. Károly (1422—61) **(7)** az országnak csak kis részét tartja hatalma alatt; Bourges a székhelye. Még anyja, Bajor Izabella **(5)** is ellene fordul.

Jó Fülöp **(8)**, Burgundia és a gazdag németalföldi tartományok ura éppúgy, mint atyja és nagyatyja, az angolok szövetségeseként önálló királyságot akar alapítani. A zsoldosseregek pusztításától, a francia urak pártharcaitól szenvedő francia nép VII. Károlyba veti reményét. Mindenfelé népi csapatok kelnek harcra a hódítók ellen.

Különösen súlyosra fordult a „bourges-i királynak" és híveinek helyzete, mikor az angol seregek a déli területek kulcsát, Orléans-t kezdték ostromolni.

7

8

AZ „ORLÉANS-I SZŰZ”

1 ◁

2 ▷

Egy kis lotaringiai faluban, Domrémyben (2) egy fiatal lánynak, Jeanne d'Arcnak (1) látomásaiban szentek jelennek meg, s megparancsolják: szálljon harcba Franciaország megmentéséért. Ez a kb. tizenhét éves parasztlány áll a francia patrióta mozgalmak élére.

„Senki a világon... nem tudja megmenteni Franciaországot; egyedül én tudok rajta segíteni; én pedig jobb szeretnék fonni szegény anyám mellett, mert nem arra születtem — de meg kell lennie.”

A domrémyi parasztlány vezetésével a hallatlanul fellelkesült francia seregek megverik az angolokat; Orléans felszabadul (1429). (4) ▽

Dunois — az „Orléans-i Fattyú”, a nagy hadvezér, a „Szűz” harcostársa (3) △

5 △

Az „Orléans-i Szűz" (a nagy győzelem után így emlegetik Jeanne d'Arcot) eléri, hogy Reimsben, az ősi koronázó városban, a hagyományoknak megfelelően királlyá koronázzák VII. Károlyt. (5) Ezzel az egész francia nép előtt világossá válik, hogy ő a jogos uralkodó, nem pedig V. Henrik angol király fia, az angol seregek és az angolpárti főurak által francia királlyá emelt VI. Henrik (l. 480. l.).

Jeanne d'Arc tanácskozik a királlyal. (6) △

A francia nagyurak többsége féltékenyen figyeli az „Orléans-i Szűz" tevékenységét, s akadályokat gördítenek útjába. Így Jeanne-nak a főváros visszafoglalására irányuló vállalkozása kudarccal végződik. (7) ▽

Compiègne-nél az angolok pártján harcoló seregek elfogják a „Szüzet", és eladják az angoloknak. Az angol kormányzat VII. Károly táborának megbélyegzésére, híveinek elbátortalanítására boszorkányság és eretnekség vádjával inkvizíciós pört indít a hős lány ellen.

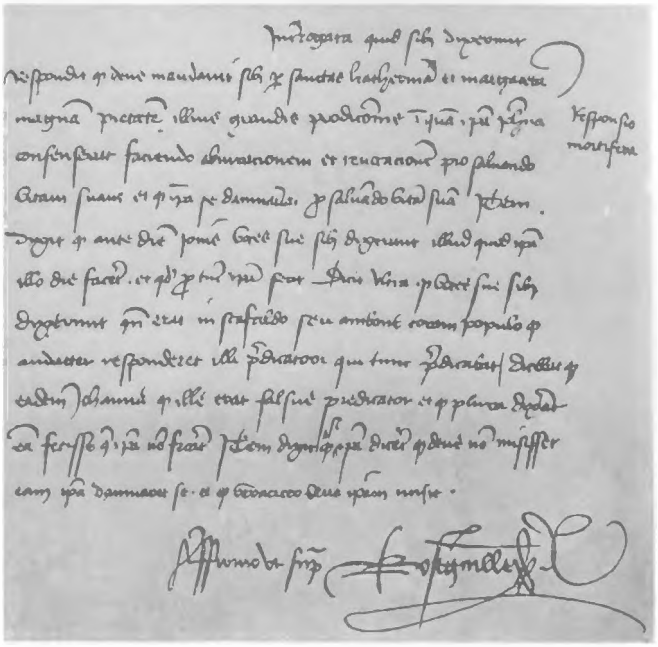

△

Jeanne d'Arc visszavonja beismerő vallomását. (8)

9 △

Hiába védi nagyszerűen az írástudatlan parasztlány a maga és királya s ezzel a francia nép ügyét, végül is 1431-ben mint visszaeső eretneket megégetik Rouen főterén. (9)

De halála nem segített az angol hódítókon. 1453-ban véget ért a százéves háború. A kontinensen csak Calais marad angol kézen.

1 ◁

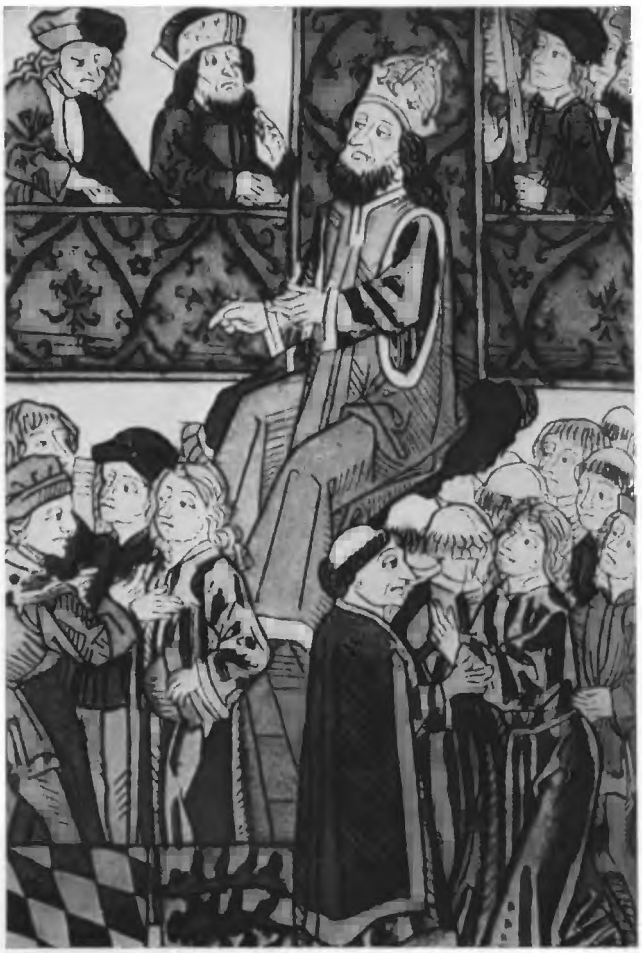

2 ▷

3 ▽

Amit olyan hevesen kívántak a hívők, oly nyomatékosan tanácsolt Sienai Szent Katalin, 1377-ben végre megtörtént: XI. Gergely pápa Avignonból Rómába helyezte vissza székhelyét. Véget ért a „babilóni fogság". De rövidesen meghalt XI. Gergely, s ekkor Rómában is, Franciaországban is választottak pápát; bekövetkezett a nagy egyházszakadás (a nagy nyugati szkizma). Az európai katolikus országok politikai kapcsolataik, érdekeik szerint ismerték el az egyik vagy másik egyházfőt.

Az egyház tekintélye hanyatlott, a kritikai hangok, az eretnekmozgalmak erősödtek. A hívek és főleg a papság egyre hangosabban követeli a zsinatot, ettől várja, hogy rendet teremt, hogy „megreformálja az egyházat mind fejében, mind tagjaiban".

1409-ben Pisában zsinaton próbálták felszámolni a nagy szkizmát. Az eredmény: immár három pápa akarta gyakorolni a katolikus egyházban a főhatalmat.

A KONSTANZI ZSINAT

4 △

Előzetes tárgyalások **(1, 2)** után Zsigmond német császár és magyar király összehívta a zsinatot Konstanzba (1414). **(4)** A cél az egyházszakadás megszüntetése, az egyház megreformálása, az eretnekmozgalmak felszámolása.

A zsinat, nehezen bár, de véget vet az egyházszakadásnak: V. Mártont **(3)** minden katolikus ország elismeri az egyház fejének (1417). A zsinat egyik legjelentősebb résztvevője Vicente Ferrer **(5)** volt, aki előzőleg a Pireneusi-félszigeten nagy hatású prédikációival sok valdens eretneket térített meg.

Konstanzban arra kötelezték a pápát, hogy időnként zsinatot hívjon össze, s ezt az egyházi gyűlést a pápa felett álló, legfelső egyházi szervnek nyilvánították. A bázeli zsinat (1431—49) érvényesíteni akarta ezt az elvet, de kudarcot vallott. Az egyház demokratikus vezetésével szemben az egyeduralom győzött . . .

5 △

A konstanzi zsinatra összesereglettek ellátásáról mozgó pékségek is gondoskodtak. **(6)** ▷

A HUSZITÁK

1

2

3

4

A német birodalomhoz tartozó Csehországban a 14. sz.-tól kezdve egyre több az eretnek. Az egyház- (és feudalizmus-) ellenesség itt bizonyos németellenességgel kapcsolódott össze.

A 14. század végétől elterjednek Wiclif (l. 454. l.) tanai.

Az ország gazdasági életében ekkoriban bekövetkezett hanyatlás és a nagy egyházszakadás elősegítette az eretnekmozgalmak erősödését. Husz János magister, prágai egyetemi tanár fellépett a prágai egyetemen a túlságosan erős német befolyás, majd a bűnbocsánat árusítása ellen. Egyházi reformot követelt. A prágai Betlehemkápolnában nagy hatású prédikációkat tartott. (1) Tanai kezdtek elterjedni.

A konstanzi zsinat egyik legfontosabb feladatának tekintette Husz eretnekségének elfojtását. A cseh prédikátort hosszu fogság után mint eretneket nyilvánosan megégették (1415), és hamvait a folyóba szórták. (2—4)

Tábor ma (5) △

A konstanzi zsinat egy cseh résztvevője kijelentette: „a csehek abban az esetben, ha Huszt... megölik, rettentő bosszút állnak a templomokon, kolostorokon és papokon". És ez be is következett. Husz tanai forradalmasították a cseheket. Tömegesen vonultak a hegyek közé. Megalapították Tábor városát, s ott eleinte teljes egyenlőségben, vagyonközösségben éltek. 1419-ben Prágában a nép a gyűlölt tanácsurakat kidobta a városháza ablakain (defenestratio). A felkelés rövidesen magával ragadta az egész országot.

6 ◁

A huszíták nem voltak egységesek. A kelyhesek (a prágai egyetem tanárai és diákjai, a közép- és kisnemesek, a városi iparosok és kisebb kereskedők) programját a prágai cikkelyek tartalmazzák: az egyház birtokainak elvételét (szekularizálását), „olcsó egyházat", az egyház kivételes helyzetének megszüntetését akarták. Ezt fejezte ki az a követelésük, hogy mindenki áldozhasson borral, azaz kehellyel is, ne csak a papok. Azt is kívánták, hogy az istentiszteletet anyanyelvükön tartsák, a szent iratokat fordítsák le cseh nyelvre. Nézeteik sokban azonosak a valdensekével.

A táboriták (főleg parasztok, városi plebejusok, bányászok, szegény iparosok) elfogadták a kelyhesek követeléseit, de azokon túlmenő merész tanokat hirdettek: hamarosan meg fog alakulni „Isten földi birodalma", a gonoszok eltiprása után megszűnik a szolgaság, a magántulajdon, a háború, a bűn.

A pápa keresztes hadjáratot hirdetett a cseh huszíták ellen. Zsigmond német császár és magyar király (6), IV. Vencel cseh király örököse, hatalmas seregével betört az országba, hogy erőszakkal foglalja el a cseh trónt (1420).

A prágai Károly-híd (7) △

A husziták, akiket a vak Jan Žizka (8), majd az ő halála után a két Prokop vezetett, több ízben súlyos vereséget mértek a keresztes hadra. (9)
„Isten harcosai" új haditechnikát alakítottak ki. Szekereik, amelyeken ágyúk és lőfegyverrel vagy cséphadaróval (13) felszerelt katonák voltak, különböző hadmozdulatokat hajtottak végre, és ha

8 △

9 △

várrá tömörültek (10), azt a lovagok nem tudták bevenni.
A pápa és Zsigmond megegyezett a kelyhesekkel (prágai kompaktátumok, 1433): a husziták két szín alatt áldozhatnak, szabadon prédikálhatnak, a felkelés során elvett birtokokat megtarthatják; eltörölték az egyházi bíráskodást, de a katolikus egyház újból szerezhetett földtulajdont.
A kelyhesek ezután Lipanynál 1434-ben leverték a táboritákat; a vezér, „Nagy" Prokop is elesett.

Martin Schongauer: Noli me tangere, oltárkép, 1473 k. (részlet)

Hans Memling: Mária hét öröme, festmény, 1480 k. (részlet)

10 ◁

Zsigmond tábora (11) ▽

Csak Tábor állt még; 1452-ben azonban Podjebrád (Poděbrad) György megadásra kényszerítette. Podjebrád György 1458-ban az önálló Csehország királya lett.
A huszita mozgalmak hatására Erdélyben is parasztfelkelés indult meg (1437); legkiemelkedőbb vezetője Budai Nagy Antal volt. A magyar urak, a székely és a szász vezető rétegek uniót kötöttek, és leverték a felkelőket.

A huszitizmusból fejlődött ki a cseh testvériség, amelynek legjelentősebb képviselője Peter Chelčický. (14) E mozgalom nagy hatást gyakorolt a cseh kultúrára.

A 16. sz. közepén a cseh testvérek az üldözés elől Lengyel-, Poroszés Magyarországra menekültek.

13 ◁

14 ▽

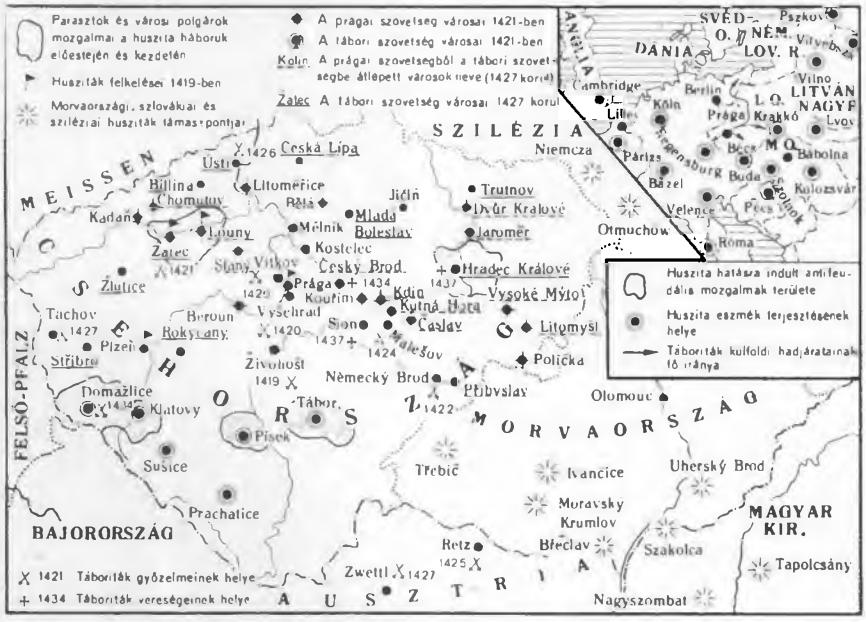

A huszita háborúk (12) △

1 △

HUMANIZMUS ÉS RENESZÁNSZ

2 ◁

3 ▷

A 13. sz. végén nagyszerű új kulturális irány kezd kibontakozni: a reneszánsz, újjászületés. Itáliában indul meg, tehát azon az európai területen, ahol a legtöbb a város, legfejlettebb a kereskedelem, az ipar külső piacok számára termel, s a legtöbb az ókori emlék. A reneszánsz hordozója itt, majd Flandriában és más területeken a kapitalizmus teljes kibontakozása előtti fejlett városi polgárság; de az új felfogás egy idő múlva elterjed olyan országokban is, ahol hiányzik ez a réteg.

4 ◁

Noha a humanizmus és reneszánsz lelkesen tanulmányozza az ókort, a görög és latin nyelvet, éppen, mert polgári irányzat, a népi nyelvet juttatja diadalra az irodalomban.

A nagy olasz költő, Dante (†1321) **(1)** *Isteni Színjátékát* **(2, 3)** tekintik mintegy a reneszánsz nyitányának (1307—). E században élt Petrarca (†1374) **(4)**, aki csodálatos szonetteket írt, és Boccaccio (†1375), a *Dekameron* **(6)** c. novellagyűjtemény alkotója, továbbá Chaucer (†1400), akit *Canterburyi mesék* c. műve tett híressé.

Petrarca költeményeinek egyik ◁ kiadásából **(5)**

6 ▷

Az új irányzat eszmei tartalma, a humanizmus (humanus lat. = emberi) az embert állítja a középpontba, nagyra értékeli az egyén méltóságát és a természetet, szereti az életet, törekvése az ember, az anyagi világ megismerése, az emberi képességek és lehetőségek szabad kifejtése. A humanisták a korszak nyomasztó vallásos felfogásával szemben az antik hagyományokban kerestek támaszt és fegyvert, általában anélkül, hogy a kereszténység vallással szakítottak vagy azt támadták volna. Éppen, mert többnyire nem fordultak szembe a vallással, a pápaság is pártolta a humanista törekvéseket; de akiknek gondolatait veszélyeseknek ítélte az egyház, azokat perbe fogta az inkvizíció.

Ebben az „újjászületésben" nagy szerepet játszottak az ókor művészeti, irodalmi emlékei; ezeket tanulmányozva alkottak a reneszánsz művészei, tudósai. Az antik művek megismerésében jelentős segítséget nyújtottak a nyugat-európaiaknak a bizánci tudósok.

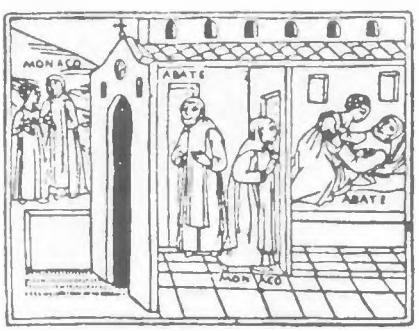

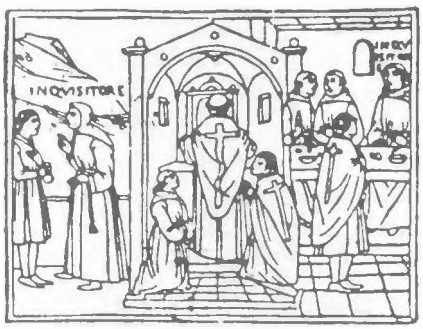

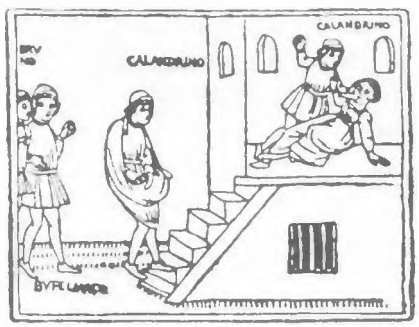

7 △

Regiomontanus (†1476) új asztronómiai műszert vezetett be, fejlesztette a trigonometriát, az optikát stb.

Az új kritikai szellem érvényesül Lorenzo Valla (†1457) vitairatában, amelyben kimutatja, hogy az egyház világi hatalmát alátámasztó ún. „Konstantinus-adománylevél" hamisítvány.

Giovanni Pico della Mirandola (†1494) **(8)** arra törekedett, hogy összeegyeztesse a platonizmust és a kabbalát. Merész elvei miatt eretnekséggel vádolták, de a büntetést elkerülte.

Az európai humanisták vezére a 16. sz.-ban Rotterdami Erasmus (†1536). **(9)** Kiadta az Újtestamentum görög szövegét; az általa készített latin fordítás sokban eltér az egyháztól hivatalosnak elfogadott latin Újtestamentum-szövegtől, a *Vulgatától*. A műhöz fűzött magyarázatok is erősen különböztek az egyház álláspontjától. Erasmus híres könyve, a *Balgaság dicsérete* (Encomium moriae) maró gúnnyal ostorozza az egész akkori társa-

8 ▽

9 ▽

A reneszánsz ideálja a sokoldalúan képzett, testi és lelki sajátságait egyenletesen, harmonikusan fejlesztő ember, az „uomo universale". A kor nagy egyéniségei többnyire megközelítették ezt az ideált.

Sokoldalú tudós, valóságos élő enciklopédia volt a német Nicolaus Cusanus (†1464) **(7)** kardinális, korszakalkotó matematikai, fizikai, csillagászati, politikai, teológiai munkák szerzője. Felismerte, hogy a Föld mozog. Szükségesnek tartotta a Julián-naptár kijavítását.

dalom s azon belül különösen az egyház hibáit, bűneit, de nem az Isten ítélőszéke elé idézi a bűnösöket, hanem — mint humanista — az emberek elé.

Pomponazzi (†1525), több itáliai egyetem híres tanára, a reneszánsz kori arisztotelizmus fő képviselője azt vallotta, hogy az emberi élet célja az erkölcsös cselekvés; az erény önmagában hordja jutalmát, a bűn pedig büntetését.
A firenzei Guicciardini (†1540) szülővárosa és Itália történetének megírásánál mindennek a racionális magyarázatát keresi, éppúgy, mint a francia Commynes (†1509), aki *Mémoires* c. művében az erős központi hatalom mellett száll síkra.

10 △

11 △

Machiavelli (†1527) **(10)** *Fejedelem* c. műve kizárja a politikából Isten beavatkozását, de nagy szerepet juttat a szerencsének. A bajok orvosságának a korlátlan hatalommal rendelkező abszolút uralkodót tartotta; az abszolút monarchia jelentette ekkor a leghaladóbb államformát, az felelt meg legjobban a feltörekvő polgárságnak. Az erős központi hatalom létrehozása érdekében Machiavelli véleménye szerint minden eszköz megengedhető.
A reneszánsz és humanizmus korának nagy olasz költője Ariosto (†1533). *Őrjöngő Roland* **(11)** c. műve a lovagi eposzok régi hagyományát folytatja, de néha már kissé ironikus a hangja.

A humanizmus kései nagy képviselője Torquato Tasso (†1595). **(12)** ▷ *Megszabadított Jeruzsálem* c. eposza a keresztes hadjáratokat énekli meg.

Az újjászületés, a reneszánsz leghamarabb és legerősebben az építészetben, szobrászatban, festészetben mutatkozik meg. Az antik művészet alkotásainak és elméleti értekezéseinek tanulmányozása nyomán olyan templomok, paloták emelkednek, amelyek alkalmazzák az antik formákat, a donga- és kóríves boltozatot; a központi épületen kupola magasodik, a vertikális hangsúlyozása mellett az arányok nyugodtak; a palotákban boltives folyosókat, kazettás mennyezeteket, szép kiképzésű belső udvarokat, loggiákat építenek.

A festészetben, szobrászatban az emberi, a humánum áll a középpontban. Az antik művek tanulmányozása révén el akarnak jutni a természet, a valóság megismeréséhez. Céljuk, hogy fölülmúlják a csodált antik művészetet. Tanulmányozzák az ókor és a későbbi idők tudományos eredményeit, elsősorban az anatómiát, a perspektíva törvényeit, s festményeiken érzékeltetik a mélységet, a háromdimenziós teret. Javítják a festés technikáját is, sok újítást vezetnek be.

13 △

14 ▽

Duccio di Buoninsegna (1255 k.—1319 k.): Maestà (részlet) **(13)**

Giovanni Cimabue (Cenni di Pepo, 1240 k.—1302 k.): Krisztus a keresztfán (részlet) **(14)**

Giotto di Bondone (1276 k.—1337): A halott Szt. Ferencen megpillantják a stigmákat **(15)**

Giovanni Pisano (1250 k.—1314): Szószék **(16)**

Simone Martini (1283 k.—1344): Angyali üdvözlet **(17)**

15 △ 16 ▽

A reneszánsz művészet Itáliában fejlődött ki a legjellegzetesebben, és ott érte el a legmagasabb fokot.

Kezdeti szakaszában, a trecentóban inkább csak az előkészületek, az áttörés ment végbe. Ducciónál még igen erős a hagyomány, noha sok az új vonás is, Cimabue, Giotto, Giovanni Pisano már az új irány képviselői.

17 △

Felhasználják a népművészet elemeit is. A képeken az emberi test szépsége mellett a táj szépségét is megörökítik. A portrék az egyéniség megragadására, kifejezésére törekszenek. A szentképeken is az emberi test realista ábrázolása, az alakok egyénítése a művész célja.

Filippo Brunelleschi (1377 k.—1446) és mások: A firenzei dóm **(18)**

Leonardo da Vinci: Szt. Anna harmadmagával, festmény, 1501—07

Michelangelo: Ádám teremtése, freskó, 1508—10

Raffaello: Szent család, festmény, 1507 k.

19 △

20 ▽

21 △

Masaccio (Tommaso Guidi, 1401—28): Az adógaras **(19)**

Fra Angelico (Giovanni da Fiesole, 1387—1455): Angyali üdvözlet **(20)**

Donatello (Donato di Niccolò di Betto Bardi, 1386 k.—1466): Szt. György **(21)**

Lorenzo Ghiberti (1378—1455): Ábrahám készül feláldozni Izsákot ◁ (részlet) **(22)**

A quattrocentóban, a 15. sz.-ban a gazdag, hatalmas városköztársaságok: Velence, Milánó (itt a Sforzák nagy művészetpártolók) és elsősorban Firenze urai, a Mediciek erősen támogatják a művészeket, megrendeléseket adnak nekik; a pápák is az új művészet mecénásai.

23 △

24 △

25 ◁

Leon Battista Alberti (1404—1472): Santa Maria Novella-templom, Firenze **(23)**

Antonello da Messina (1430 k.—79): Condottiere **(24)**

Luca della Robbia (1400 k.—82): Madonna-lunetta **(25)**

Fra Filippo Lippi (1406 k.—69): Mária a gyermekkel és két angyallal **(26)** ▷

Piero della Francesca (1420?—92):
◁ Sába királynője a szent fát imádja **(27)**

Andrea del Verrocchio (1435—88): Bartolommeo Colleoni
(28) ▷

Paolo Uccello (1397—1475): A San Romanó-i csata (részlet)
(29) ▽

30 △

31 ▽

32 ▽

Sandro Botticelli (Alessandro di Mariano dei Filipepi, 1444/5—1510): Tavasz **(30)**

Perugino (Pietro Vannucci, 1446—1523): Krisztus átadja az ég kulcsait Péternek **(31)**

Ghirlandaio (Domenico di Tommaso Bigordi, 1449—94): Utolsó vacsora (részlet) **(32)**

33 △

34 △

Andrea Mantegna (1431—1506): Szt. György **(33)**

Donato Bramante (Donato d'Agnolo, 1444—1514): Tempietto S. Pietro in Montorio **(34)**

Giovanni Bellini (1430?—1516): Mária a gyermekkel **(35)** ▷

A FRANCIA KIRÁLYSÁG MEG-ERŐSÖDIK

VII. Károly, a „diadalmas", a százéves háború győzelmes befejezése után elővétette Jeanne d'Arc ügyét. Nem maradhatott megbélyegzett eretnek az, aki a „diadalmast" megkoronáztatta, s ügyének győzelméért oly bátran síkraszállt. A bíróság kimondta: nem volt eretnek, nem volt boszorkány.

Mint régebben is, Burgund sok bajt okoz a francia monarchiának. Merész Károly herceg **(2)**, a

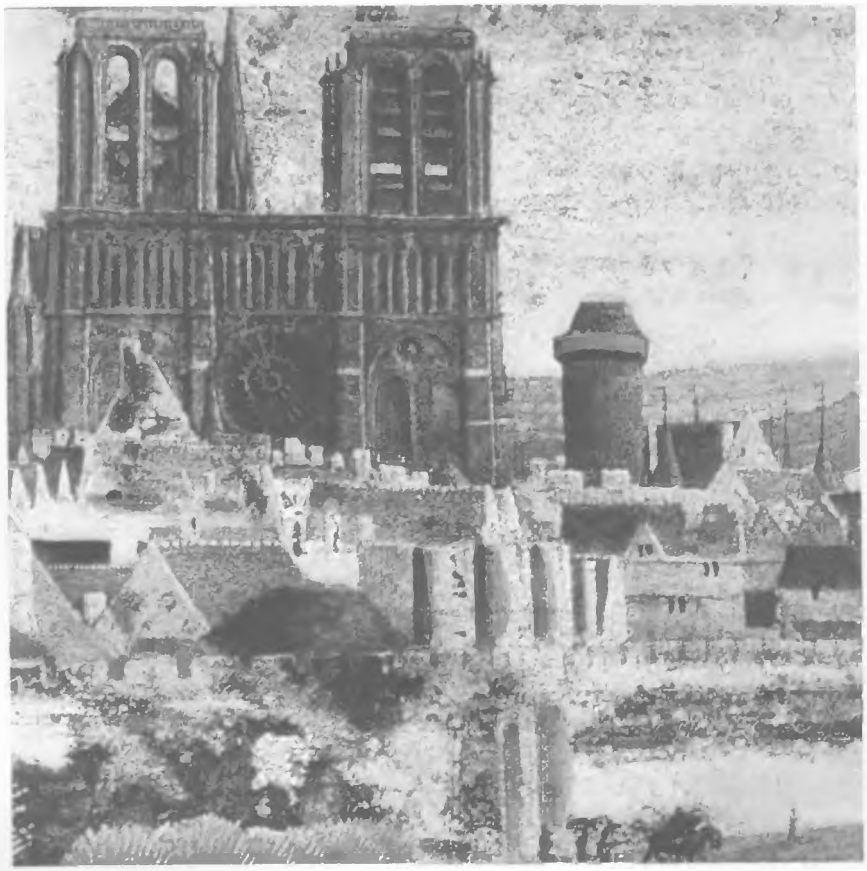

Párizs a Notre-Dame-mal **(1)** ▷

2 ▽

3 ▽

régi lovagi ideálok rajongója, az Aranygyapjas rend nagymestere még fogságba is ejti VII. Károly utódát, XI. Lajost (1461—83) **(3)**. De mikor a burgundi herceg, viszályba bonyolódva a svájciakkal, elesik, leányától, Máriától a francia király sok birtokot elvesz. A burgund grófságot és a németalföldi tartományokat pedig Mária kezével Habsburg Miksa szerzi meg.

Adószedő **(4)** △

A legfelső számszék ülése **(5)** △

6 △

Amit Angliában elvégzett a „fehér és piros rózsa harca" (l. 480. l.), a régi előkelő családok hatalmának megtörését, Franciaországban XI. Lajos hajtotta végre. Az állandó hadseregre támaszkodva megtörte az önállóságra törekvő feudális főurakat, több régi előkelő család engedetlenkedő sarjait kivégeztette. Polgári hivatalnokokat vett maga mellé, s igyekezett segíteni a városokat, az ipart, a kereskedelmet. Megerősítette a központi hivatalokat. Fia, VIII. Károly **(6)** feleségül vette Annát, Bretagne örökösnőjét, s ezzel az egyetlen még önálló franciaországi hercegséget is a korona birtokává tette.

Alighogy kiverte a benyomuló hódítót a központosított francia állam, maga is hódítani akart.

Az itáliai hadjárat bátor francia hadvezére, Gaston de Foix, „Itália mennyköve" huszonkét éves, mikor elesik a franciák győzelmével végződő ravennai csatában (1512). Szép síremléke a reneszánsz szobrászat egyik remeke. **(7)** ▽

1

A RÓZSÁK HARCA

Csaknem száz évvel a Wat Tyler-felkelés után, 1450-ben újabb erős népi felkelés lángolt fel Angliában. Egy kiszolgált katona, Jack Cade vezette. A felkelők legfőbb követelése a súlyos állami terhek enyhítése volt. Kezdetben eredményeket értek el, de az uraknak hamarosan sikerült többségüket ígéretekkel hazatérésre bírni, az együttmaradtakat leverni, s következett a „fejaratás".

Az országban ekkor nagyarányú gazdasági-társadalmi változások mentek végbe: eltűnt a robot, fejlődött az árutermelés, a juhtenyésztés, fellendült az ipar, a kereskedelem, manufaktúrák alakultak stb. Ezzel az átalakulással kapcsolatban egyre több kisbirtokos és kézműves ment tönkre, vált földönfutóvá. A változások okozta feszültséget elmélyítették a franciaországi háború sorozatos kudarcai.

VI. Henrik **(1)** alatt, akit gyermekkorában Franciaország királyává koronáztak (l. 459. l.), hanyatlik a királyi hatalom, és megkezdődnek a véres belső háborúk.

„Egy országot egy lóért!" — kiáltotta Shakespeare szerint az utolsó Plantagenet, a dinasztia York-ágából származó III. Richárd **(2)**, amikor a családdal rokonságban álló Tudor Henrik trónkövetelő elleni bosworthi csatában alulmaradt. Ezzel az ütközettel és III. Richárd halálával (1485) véget ért a Plantagenet-dinasztia két ágának, a címerükben vörös rózsát viselő Lancastereknek és a fehér rózsás címerű Yorkoknak a küzdelme, amelyben az utóbbiakat a fejlettebb déli területek bárói, az árutermelő új nemesség és a polgárság támogatta. A „rózsák háborújában" (1455—1485) kipusztult a régi feudális előkelő családok legtöbbje. Tudor VII. Henrik (1485—1509) **(3)** alatt vége lett a feudális klikkek harcának, megszilárdult a királyi hatalom, megindult az abszolút monarchia kiépülése.

2 △

3 ▽

Hieronymus Bosch: A gyönyörök kertje, festmény, 1500 előtt (?) (részlet)

Matthias Grünewald:
Az isenheimi oltár,
festmény, 1513—15 (részlet)

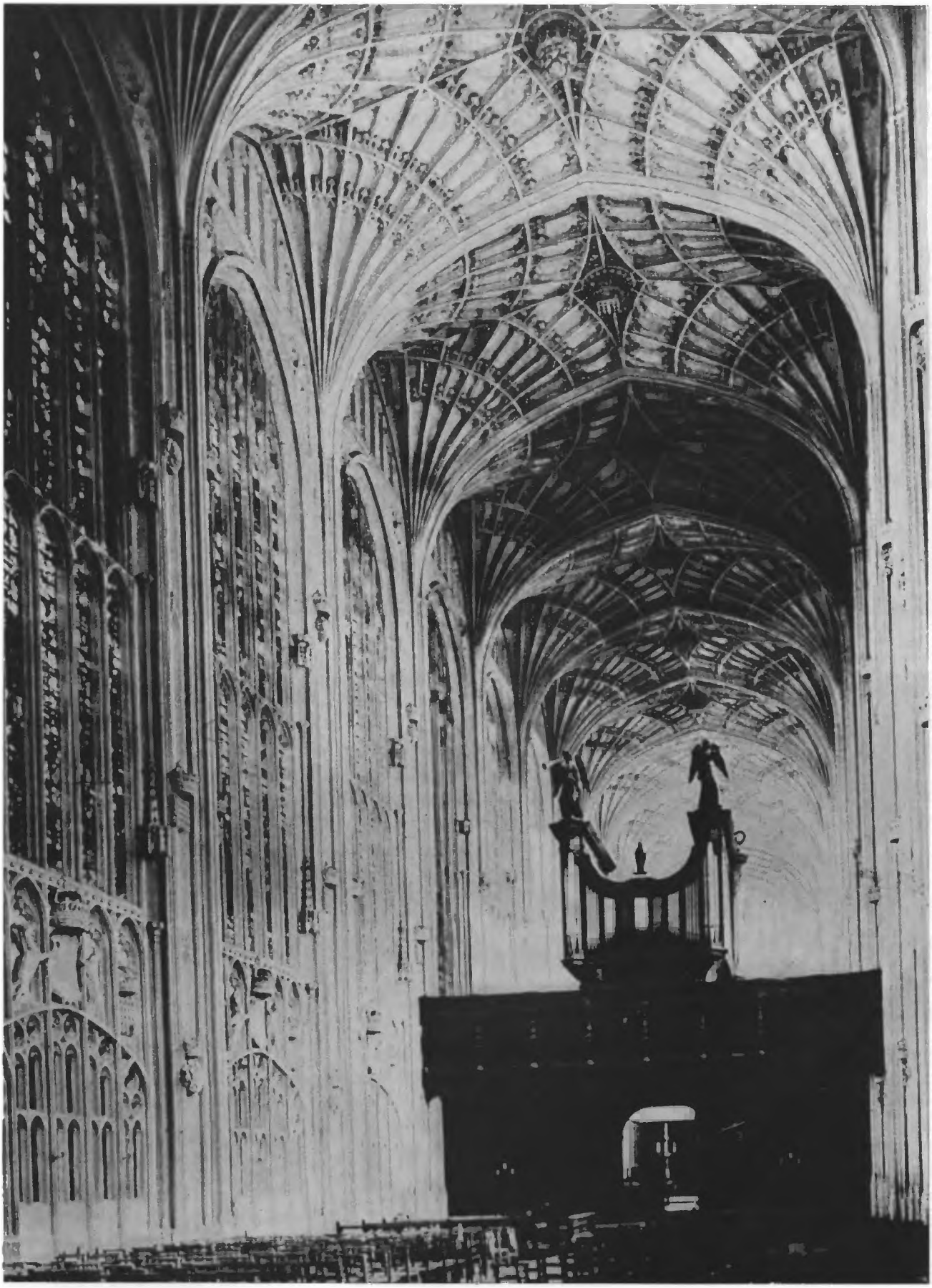

A King's College kápolnájának belseje, Cambridge, 15—16. sz. **(4)** △

A KÖZÉPKORI LENGYELORSZÁG HATALMA CSÚCSÁN

A lengyel államban is bekövetkezett III. Boleszlav halála után (1138) a széttagolódás hercegségekre; ezzel összefüggően a várakkal rendelkező hatalmasok között folytonos belső harcok dúltak. A feudális anarchia megkönnyítette a német urak terjeszkedését. 1226-ban Konrád, Mazovia ura behívta a német lovagrendet, hogy segítségével legyőzze a „pogány" poroszokat.

Erődített híd **(1)** △

Megindult a német terjeszkedés kelet felé („Drang nach Osten"). A német urak közül sokan szereztek birtokot lengyel és porosz területen. Sok német paraszt és polgár települt ide.
1259-ben a tatárok újból támadták az országot. Nem ez volt az első pusztító betörésük (1241/42, l. 364. l.), és nem is az utolsó (1287).

A széttagolódást a 14. sz.-ban I. (Lokietek) Ulászló (1306—33) és III. (Nagy) Kázmér (1333—70) **(2)** idején felszámolják. Kázmér halála után egy ideig magyar—lengyel perszonálunió jön létre: Nagy Lajos magyar király viseli a lengyel koronát is, nevében anyja, Erzsébet, III. Kázmér nővére kormányoz. Lajos halála után egyik leánya, Hedvig örökli a lengyel trónt.
Hedvig és II. (Jagelló) Ulászló **(5)** házassága pecsételi meg a lengyelek és litvánok egyesülését (1386).

Lengyel király koronázása **(3)** ▽

4 △

5 ▽

A 15. sz. közepén Magyarország és Lengyelország újra perszonálunióban kapcsolódik össze, a török veszély ellen. III. (Jagelló) Ulászló lengyel király (a magyar trónon I. Ulászló) Várnánál elesik a török elleni harcban (1444) (l. 495. l.).

A lengyel király székvárosa, Krakkó Közép-Európa egyik leggazdagabb, legszebb városa. **(4)**

A 15. sz. végén a középkori Lengyelország hatalma csúcspontjára érkezett; a cseh és magyar trónra is a Jagelló-család egyik tagja került, Ulászló (l. 504. l.).

6 ▷

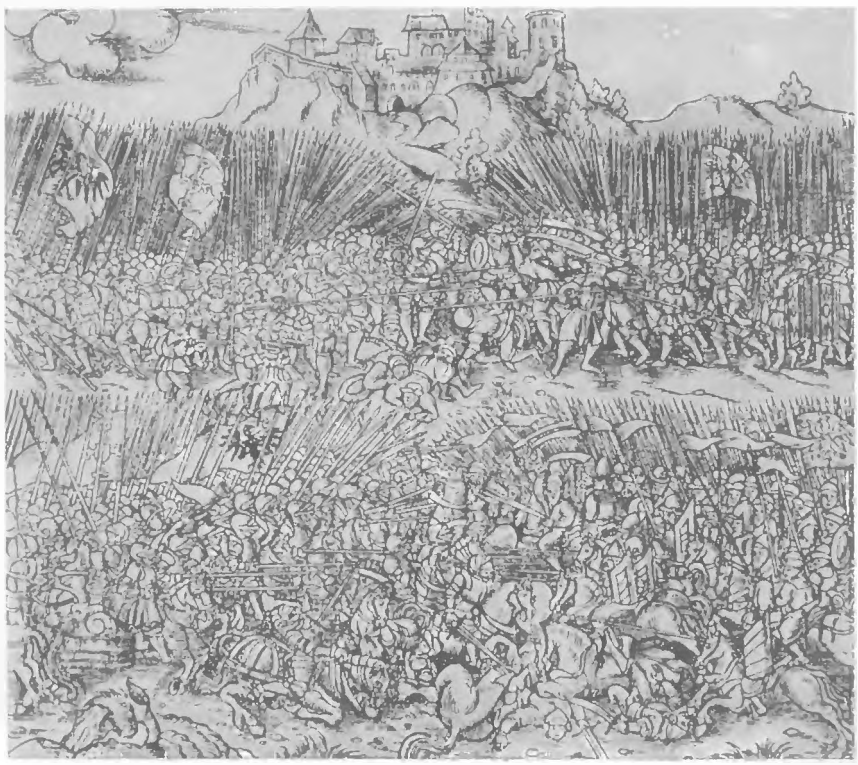

A hatalmas és agresszív német lovagrend, amelynek feje, a nagymester, Marienburg (Malbork) félelmetes erődjében székel (l. 336—37. l.), Grünwaldnál (Tannenberg) döntő vereséget szenved az egyesült lengyel, litván és orosz seregektől (1410). **(6)** Végül is a német lovagrend állama kénytelen elismerni Lengyelország királyát hűbérurának (1466).

A TATÁR IGA SZÉTTÖRÉSE

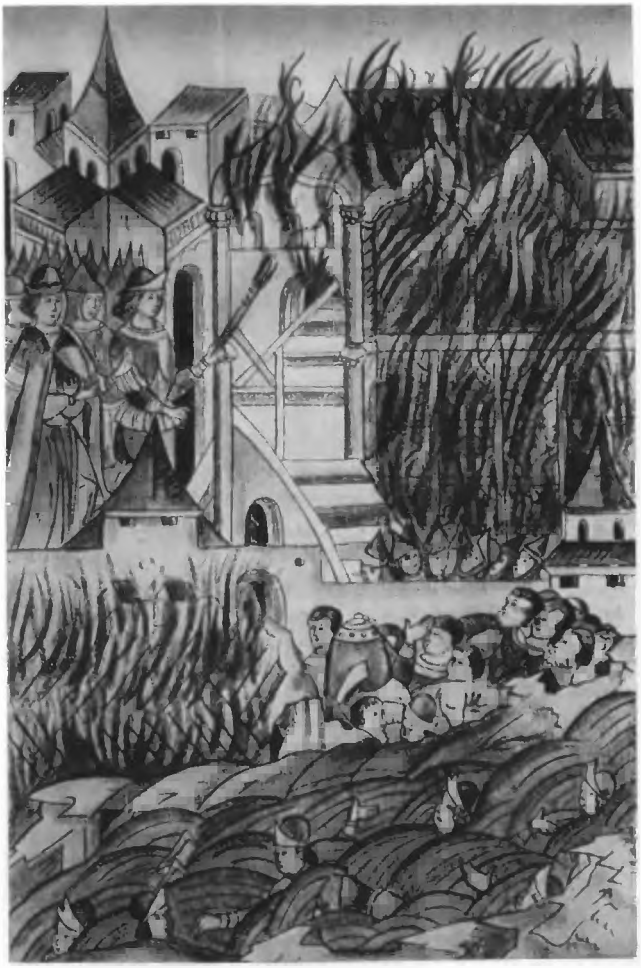

3 ▽

Felkelés Tverben a tatárok ellen **(1)** △

A leigázott, széttagolt Oroszország csak lassan kezdett erőre kapni. Mind nagyobb jelentőségre emelkedett Moszkva, amely központi helyen feküdt, a külső támadásoktól viszonylag távol.

A moszkvai fejedelemnek sikerült rávennie az orosz metropolitát, hogy székhelyét városába helyezze. A metropolita kiátkozással fenyegette a szomszédos fejedelmeket, ha nem ismerik el Moszkva fennhatóságát.

Iván Kalita 1328-ban felvette a Vlagyimir nagyfejedelme címet, s jogot kapott arra, hogy Ruszban ő szedje be az adót a tatár kán számára. Ilyen módon hatalmas vagyonra tett szert. Innen a neve: kalita, azaz pénzeszsák.

Az első orosz győzelem a tatárok felett a kulikovói csatában született meg **(3)**: a Don mellett 1380-ban Dmitrij **(4)** nagyfejedelem hadai legyőzték Mamajt, az Aranyhorda vezérét. Oroszország ugyan még nem szabadult meg a tatár igától, de már érezte és meg is mutatta erejét.

Alekszej moszkvai metropolita, Dmitrij Donszkoj kiskorúsága alatt régens **(2)** ▽

4 ◁

Szent Péter és Pál-templom, Novgorod-Kozsevnyiki, 15. sz. eleje (5) ▷

Oroszország a 14—15. sz.-ban (6) ▽

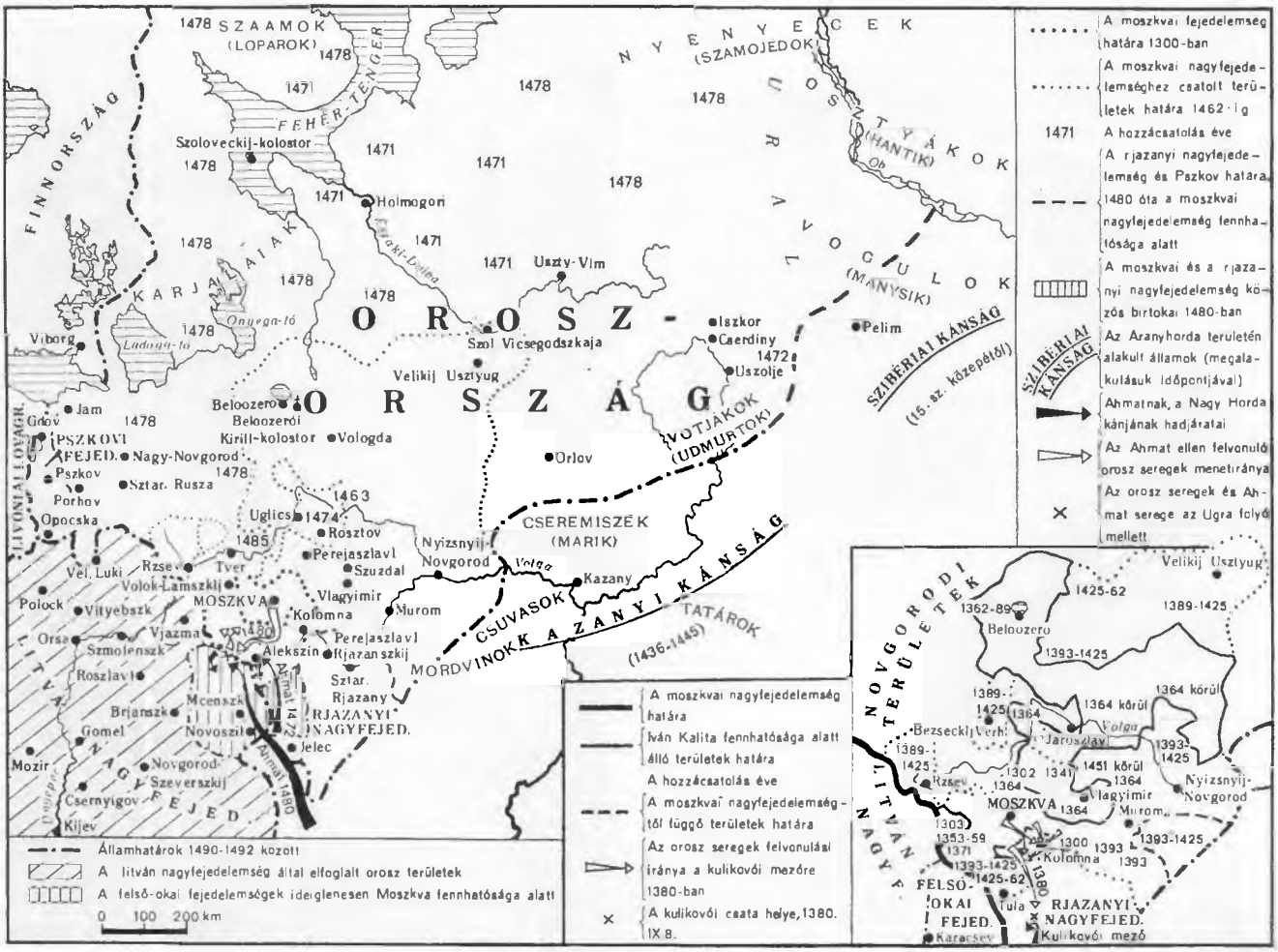

7 △

8 △

Az Aranyhorda nem nyugodott bele a vereségbe. Két év múlva új kánja, Tohtamis Moszkva ellen indult. A Moszkva hatalmának erősödésére féltékeny fejedelmek és bojárok közül többen támogatták. Dmitrij elhagyta székhelyét, hogy összegyűjtse seregeit. A metropolita és a bojárok egy része szintén távozott a városból. A moszkvaiak és a környék Moszkvába gyűlt parasztjai, a „fekete emberek" fegyvert ragadtak (7), követelték, hogy az urak tegyenek meg mindent a város védelmére, s megtámadták a menekülni készülő bojárokat. Ám végül is az urak árulása következtében Moszkva megnyitotta kapuit a tatárok előtt. Szörnyű mészárlás következett. A nagyfejedelem kénytelen volt újra adót fizetni az Aranyhorda kánjának. De Moszkva hatalma tovább erősödött.

A város növekedett és szépült. Megépítették az erőd, a Kreml új falait. (9) ▷

A templomokat csodálatos ikonok díszítették. A 14. sz. végén a bizánci Feofan Grek Novgorodban, majd Moszkvában alkotott. Képeit feszültség, mozgalmasság, lendület jellemzi. (10.) képünkön egyik műve látható. 10 ▷

Andrej Rubljov, a legnagyobb orosz ikonfestő (†1430) együtt dolgozott egy ideig a görög mesterrel, de megőrizte művészi önállóságát. Képein az áhítat elevenséggel, szemléletességgel párosul. Legérettebb műve a Szentháromság. (12) A moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban Danyiil Csornijjal együtt (8) festett. A későbbi festőkre nagy hatást gyakorolt Rubljov művészete.

12 ▽

△

Andrej Rubljov egyik ikonja (11)

A NÖVEKVŐ FÉLHOLD

1 △

Kisázsiában a 14. sz. elején új mohamedán hatalom támad: az oszmán-török. Névadó vezére, Oszmán a szeldzsuk szultán alattvalója volt, de a szeldzsuk uralom bukása idején (kb. 1308) függetlenné vált. Utódai, az oszmán-török szultánok rövidesen a bizánci birodalom rovására a Márványtengerig terjesztették ki uralmukat. Sikereiket elősegítette, hogy Bizánc a IV. keresztes hadjárat után meggyengült. Noha mutatkoznak a fejlődés bizonyos jelei (a nagybirtok exportra termeli a gabonát; manufaktúrák létesülnek, stb.), a gazdasági fellendülést

2 △

3 ▽

a bizánci birodalom területén számtalan tényező akadályozza: a magas adók, az itáliai iparosok és kereskedők konkurrenciája s a bizánci kormányzattól élvezett sokféle kiváltsága és főleg a feudális urak nyomasztó fölénye, egymással vívott harcai. Néhány előkelő család ádáz küzdelmet folytat a császári koronáért. A császár állandóan reszket trónjáért és életéért, besúgókkal figyelteti a számára gyanús előkelőket (1). Az egymással szemben álló pártok viszályaiba beavatkozva, a törököknek a 14. sz. közepén sikerül megvetniük a lábukat Európában, elfoglaljak Gallipolit, és nagy vállalkozásra készülnek; a hír megremegteti egész Európát: a török sereg megjelenik Konstantinápoly falai alatt. Ezúttal még megmenekül a város, de Murád szultán további területeket foglal el Bizánc birtokaiból, tovább hódít Európában. Az alávetett területről elhurcoltatja a nép egy részét. Kisázsiából törököket telepít a helyükre.

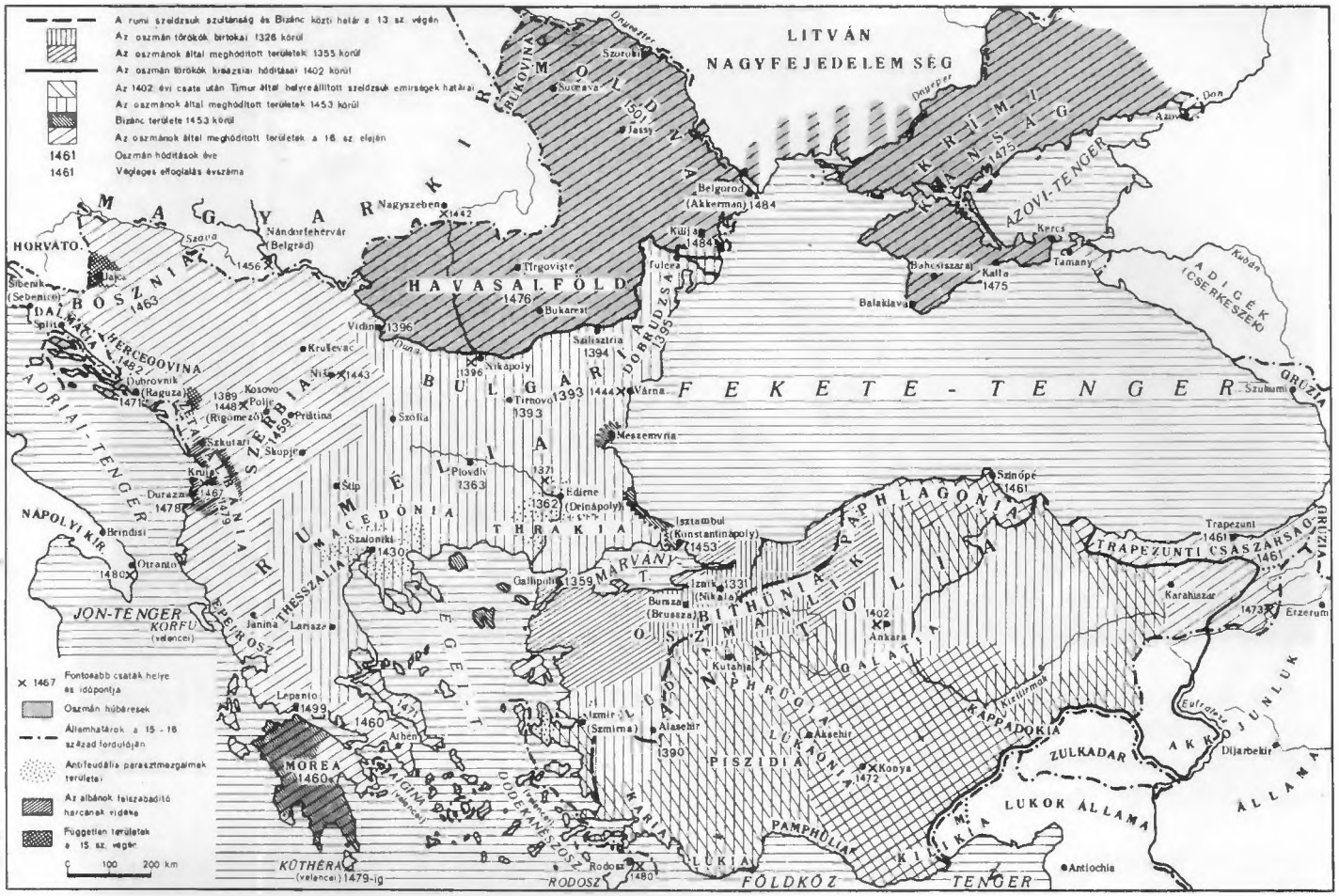

Az oszmán birodalom a 13—15. sz.-ban **(4)** △

Az Athosz-hegyi **(2)** és konstantinápolyi kolostorokból elterjedt ekkoriban a heszükhiazmus, egy misztikus görögkeleti irányzat, amelynek követői állandóan imádkoztak, mozdulatlanul, szemüket köldökükre meresztve. Az 1351-es zsinat **(3)** igazhitűnek ismerte el e szektát.

A 14. sz. közepén dúló trónviszályok idején nagy erejű népi mozgalom indul meg; ennek csúcspontja a zélótáknak, a „nép barátainak" felkelése. A zélóták Thesszalonikét (Szaloniki) független köztársasággá alakítják. A bizánci uraknak csak török segítséggel sikerül fölébük kerekedni.

◁ Janicsár **(5)**

Török pénzek **(6)** △

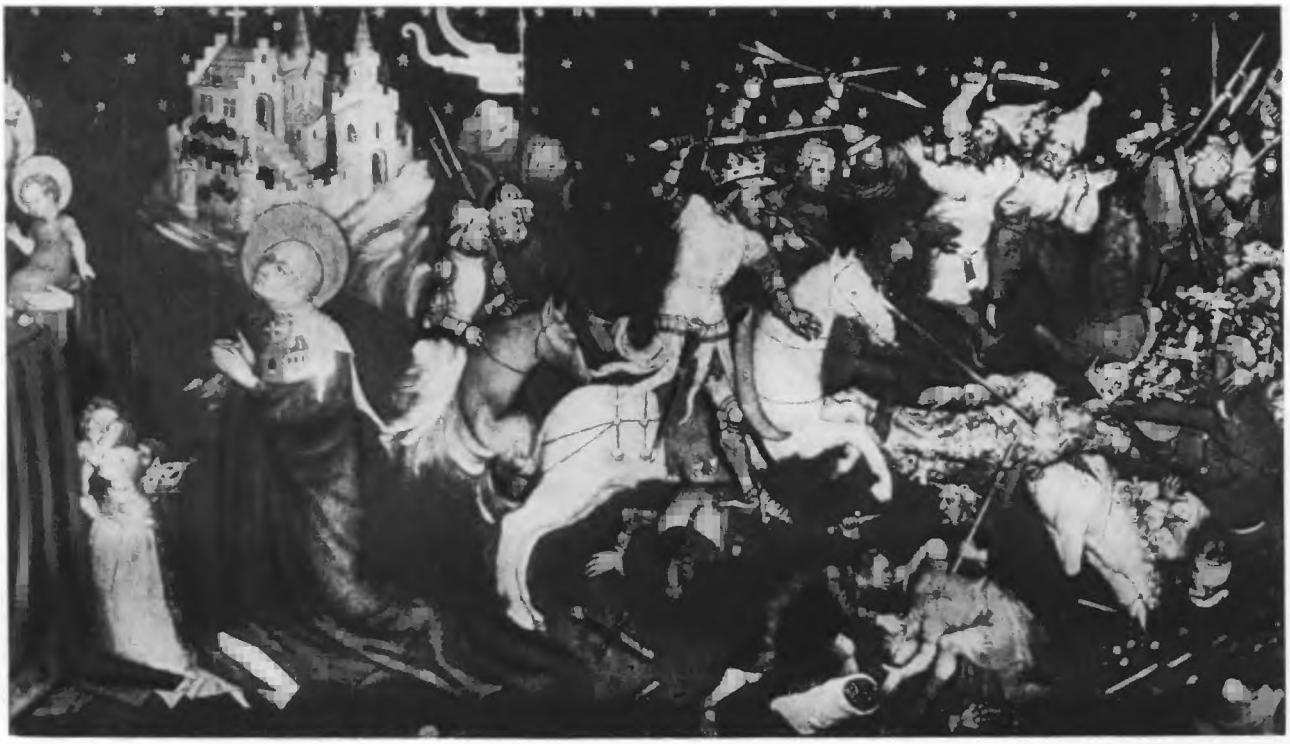

7 △

V. (Palaiologosz) János a pápától kér segítséget a török ellen, és felajánlja a görögkeleti egyház egyesülését a rómaival (1355). A tárgyalások nem vezetnek semmilyen eredményre. Az unió gondolata különben is igen népszerűtlen a bizánci állam lakossága, elsősorban a nagy létszámú papság körében. V. János végül is kénytelen elismerni a török szultán fennhatóságát.

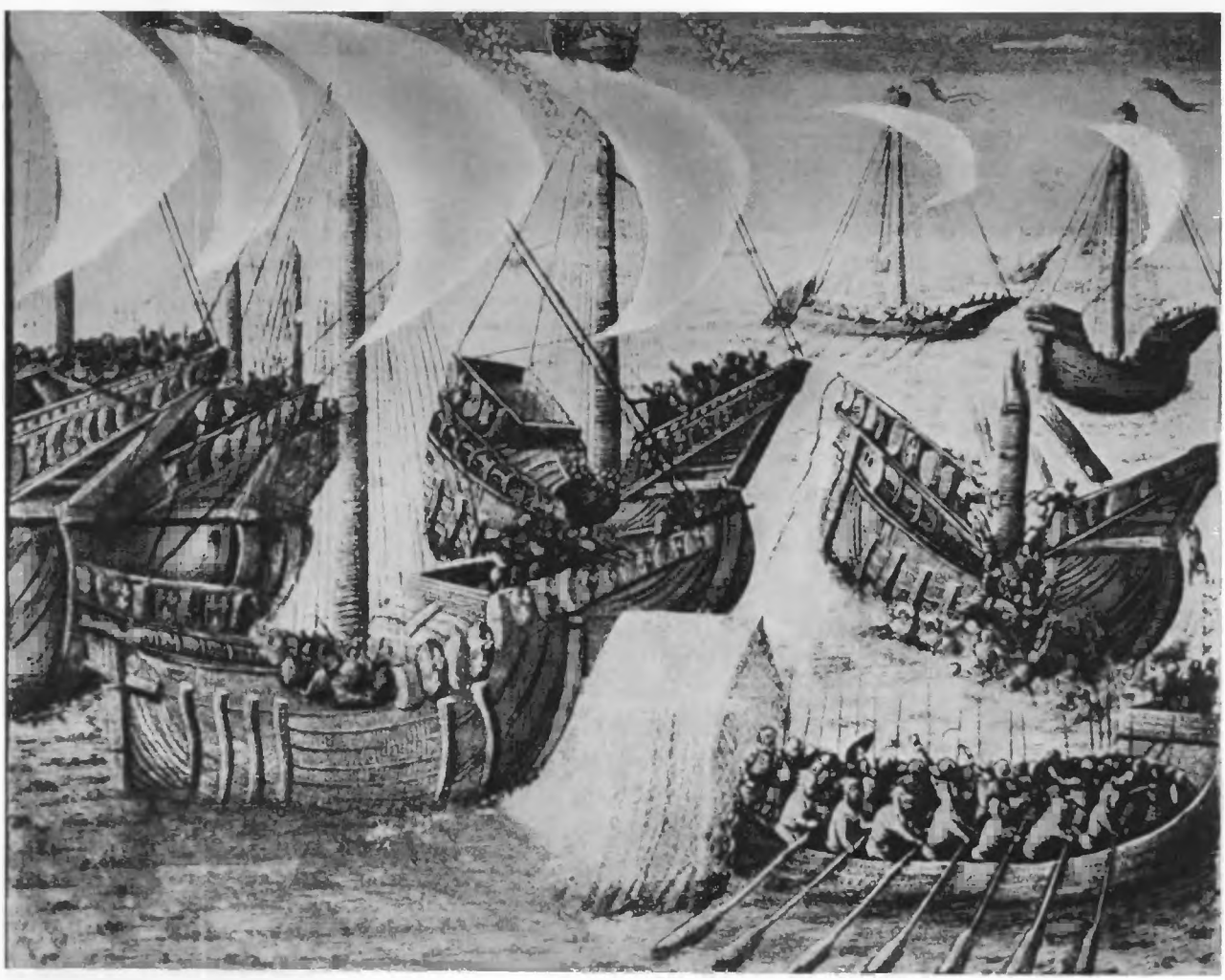

A nikápolyi keresztes hadjárat (8) △

A szerb és bolgár területek sorra török iga alá kerülnek, 1386-ban elesik Szófia, majd Nis és Thesszaloniké. I. (Nagy) Lajos magyar király hadjáratai nem érnek el tartós sikert. **(7)**
Rigómezőn Lázár szerb fejedelem hadai 1389-ben végzetes vereséget szenvednek I. Murád szultántól. I. Murád utóda, I. Bajazid folytatja a hódítást: Tirnovo, a bolgár főváros is elesik.
Végre teljesült a bizánci császárok óhaja, megmozdul a török ellen a Nyugat. Zsigmond magyar király hívására Burgund hatalmas és nagyravágyó hercegének fia, Rettenthetetlen János vezetésével francia lovagok indulnak keresztes hadjáratra (vö. 8. kép); angolok, németek, lengyelek csatlakoznak hozzájuk.

A nikápolyi csata a keresztesek katasztrofális vereségével végződött (1396). Bajazid több ezer foglyot lemészároltatott. Az előkelőket váltságdíjért szabadon engedte. **(9)** ▷

10 ◁

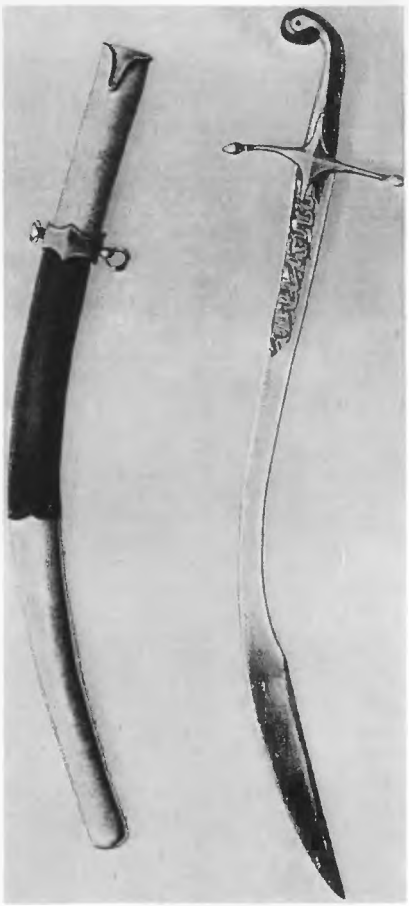

Török kard **(11)** △

A győztes Bajazid Bizánc ellen fordult. II. (Palaiologosz) Manuel császár Nyugatra utazott segélyt kérni. Ott érte az örömhír: Bajazid vereséget szenvedett a nagy hódítótól, Timurtól Ankaránál, és fogságba esett (1402). **(10)** Konstantinápoly fellélegzett . . .

1 △

Timur harcosai (2, 3) △

Mongol lovas harcban (4) ▽

3 ◁

DZSINGISZ KÁN NYOMDOKAIN...

Belső-Ázsia nomád népei élére a 14. sz. második felében új nagy hódító áll, a „sánta" Timur (Tamerlán) (1). Dzsingisz törvénye, a jazak alapján szervezi és vezeti hadseregét. Hivő mohamedán, a mohamedán papság mindenütt támogatja.

Szamarkandból vezette hadjáratait. Meghódította Turkesztánt, Perzsiát, Közép-Ázsiát, vereséget mért Tohtamisra, az Aranyhorda kánjára, majd Indiára támadt, bevette Delhit. Ezután Kisázsiára és Szíriára zúdította seregeit, elfoglalta Damaszkuszt, Bagdadot (1401), Ankaránál leverte Bajazid szultánt.

Felégetett városok, hullák, koponyák piramisai, feldúlt földek, éhség jelzik Timur útját. Mint általában a nomád hódítóknak, célja az, hogy serege minél több zsákmányt és minél több területet szerezzen.
Ugyanakkor azonban Szamarkandot gazdag, szép várossá fejleszti, amelyet színes mozaikokkal borított csodálatos épületek díszítenek.

Kína megtámadására készül, de terve megvalósításának útját állja a halál.

Mint a többi nomád hódító birodalma, Timuré sem éli túl sokkal alapítóját. Utódai közül kiemelkedik Ulugbeg, a nagy csillagász.

Ulugbeg táblái az állócsillagokról **(6)** △

A Sírok Útja, Szamarkand **(5, 7)** △ ▽

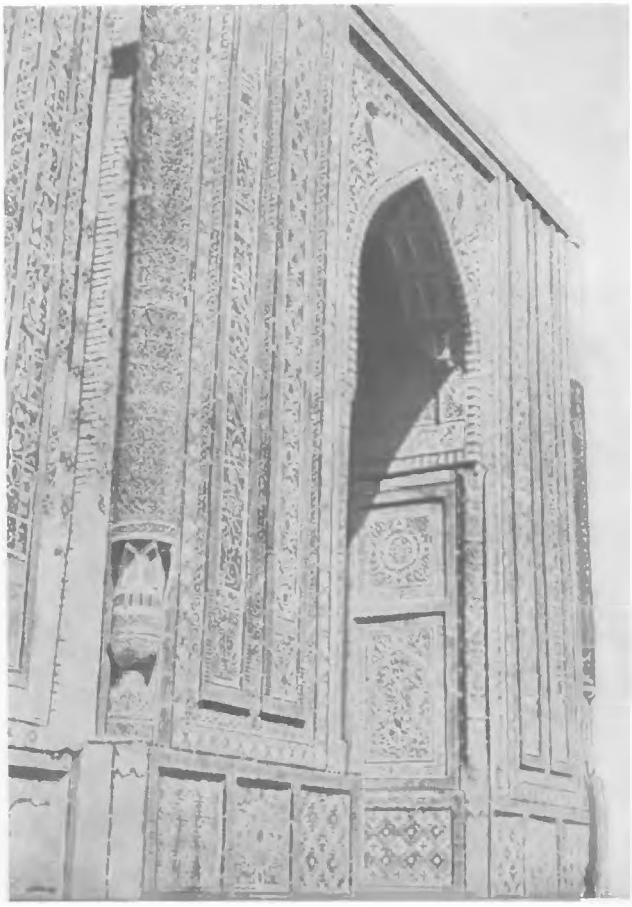

1 △

A török tovább terjeszkedik és támad. Bizánc kénytelen adót fizetni a szultánnak. Császára, VIII. János (1) újra a Nyugathoz fordult segítségért. A firenzei zsinaton (1439) megkötötték az egyezményt a két egyház, a katolikus és az ortodox egyesítésére, uniójára. De a bizánci papság és a lakosság többsége heves ellenszenvvel fogadta az egyezményt. A nyugati államok nem nyújtottak hathatós segítséget, részben mert elfoglalták őket belső ügyeik és egymással folytatott hatalmi harcaik, részben mert Bizánc gazdaságilag ekkor már csak igen kevéssé jelentős számukra.

Már 1451-ben erődítményt emeltet a szultán a Boszporusz európai partján. (2)

KONSTANTINÁPOLY ELESIK

2 ▽

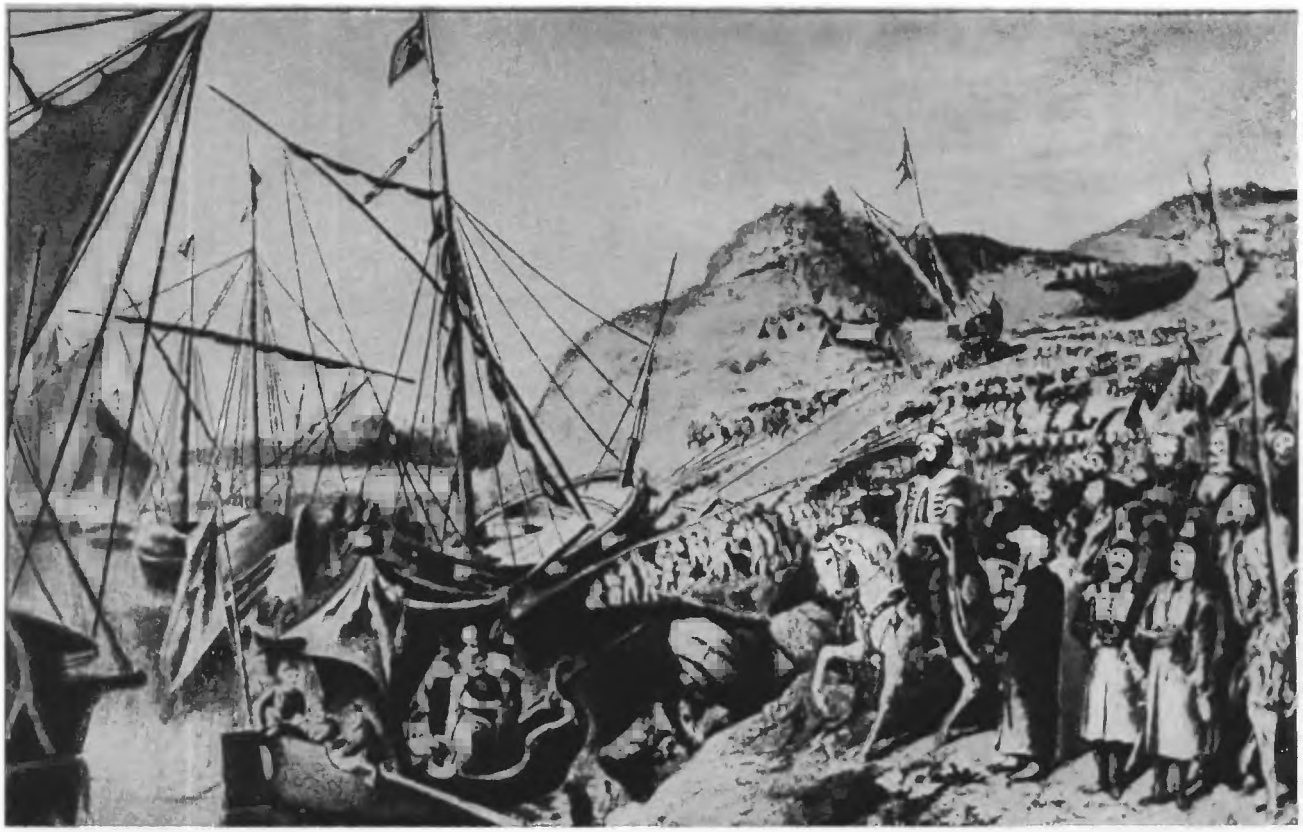

A török flotta átkelése (3) △

Azok a népek azonban, amelyeket közelről érintett a török fenyegetés: lengyelek, magyarok, albánok, nem nézték tétlenül a szultán terjeszkedését.

E harcok legnevezetesebb hőse a magyar Hunyadi János és az albán ◁ Kasztrióta György (Szkander bég) (4).

Az egyesült magyar és lengyel seregek kemény csapásokat mértek a törökökre, de Várnánál (1444), minthogy a Velence által ígért segítség elmaradt, súlyos vereséget szenvedtek. A fiatal magyar és lengyel király, Jagelló Ulászló is elesett. Várnánál megpecsételődött Konstantinápoly sorsa is...

Keresztény sereg útban Várna felé (5) ▷

Török épület Konstantinápolyban, 15. sz. 2. fele (6) △

II. Mohamed bronzérmeje (7) △

A teljesen meggyengült, belsőleg szétziláli Bizánc 1453-ban 53 napi ostrom után II. Mohamed szultán (8) zsákmánya lett. ▷ Az utolsó keletrómai császár, XI. (Palaiologosz) Konstantin elesett székvárosa védelmében. A lakosság egy részét rabszolgasorsra juttatta a török.

M. S. mester: Vizitáció, festmény, 1506 k.

Romániai kolostori templom, 1488—1547

A szultán a császárok városába (torok neve: Isztambul) tette székhelyét, majd rövidesen új hadjáratra indult. 1456-ban Belgrádot (Nándorfehérvár) fogta ostrom alá.

9 ◁

10 ▷

A pápa keresztes hadjáratot hirdetett. Kapisztrán János (9) lángoló szónoklatai nyomán sokan tódultak a zászlók alá. Hunyadi János fényes győzelmet aratott, felmentette a várat.

Török íjász (11) ▽

Aeneas Silvius Piccolomini, a neves olasz humanista, mikor a pápai trónra lépett (II. Pius néven), megpróbált újabb keresztes hadjáratot szervezni. Anconából indult volna el a hajóhad. A pápa is megérkezett oda. (10) De a vállalkozásból a nyugati államok érdektelensége s a pápa halála miatt semmi sem lett.

Sok tudós már Konstantinápoly eleste előtt Nyugatra, elsősorban Itáliába menekült. Itt jelentős szerepet játszottak a humanizmus kifejlesztésében. Így pl. Manuel Khrüszolorasz görög tudós a görög nyelv tanára lett Firenzében. (12) ▷

SZERBIA ÉS DALMÁCIA

Szerbiai kolostor ablaka, 14. sz. **(1)** △

Szt. Simon és Száva **(2)** △

3 △

A Szávától az Adriáig és Macedóniáig elterülő vidéken élő délszlávok államai a Bizánccal, a frankokkal és a bolgárokkal folytatott harcok közepette alakultak ki. Már a 8—10. sz.-ban több fejedelemség (zsupánság) jött létre. Elterjedt a kereszténység, a délszlávok többsége a bizánci egyházhoz csatlakozott.

A 10. sz. közepén Raška (a Duna, az Ibar és Lim folyók közti terület) fejedelme több zsupánságot megszerzett, amelyek a bolgár cárságtól függtek, felvette a nagyzsupáni címet, s egy időre függetlenítette magát Bulgáriától. Rövidesen azonban újra bolgár, majd bizánci fennhatóság alá kerültek a szerbek. Hosszú harcok után, amelyekben nagy áldozatkészséggel vettek részt a bogumilok (l. 436. l.), Nemanja István nagyzsupán († 1196) alatt Szerbia teljesen függetlenné vált. István fia, Száva lett Szerbia első érseke. Az általa alapított kolostorok az ország kulturális központjai.

A fénykor Dusán István **(3)** uralkodásának ideje (1331—55). Hódító hadjárataival jelentősen kiterjesztette országa határait, s felvette a „szerbek és görögök cárja" címet. Az ipeki (ma Peć) érsekséget pátriárkátus rangjára emelte. Nagy tervét azonban — a szerbek, bolgárok és görögök egyesítését a török elleni harcra — nem sikerült megvalósítania.

1349-ben a szoborral, az egyházi és világi urak gyűlésével elfogadtatta törvénykönyvét **(4)**, amely világot vet a szerbiai feudális társadalom felépítésére. A törvénykönyv szigorú intézkedéseket hoz az eretnekek ellen, és korlátozza a parasztok jogait.

A nagyurak minden igyekezete arra irányult, hogy gyengítsék a központi hatalmat. Ez elősegítette a török terjeszkedését.

„Rigómezőn maradt mindahánya" — ad hírt a délszláv népbal-

4 △

14. sz.-i szerb ékszerek **(5)** △

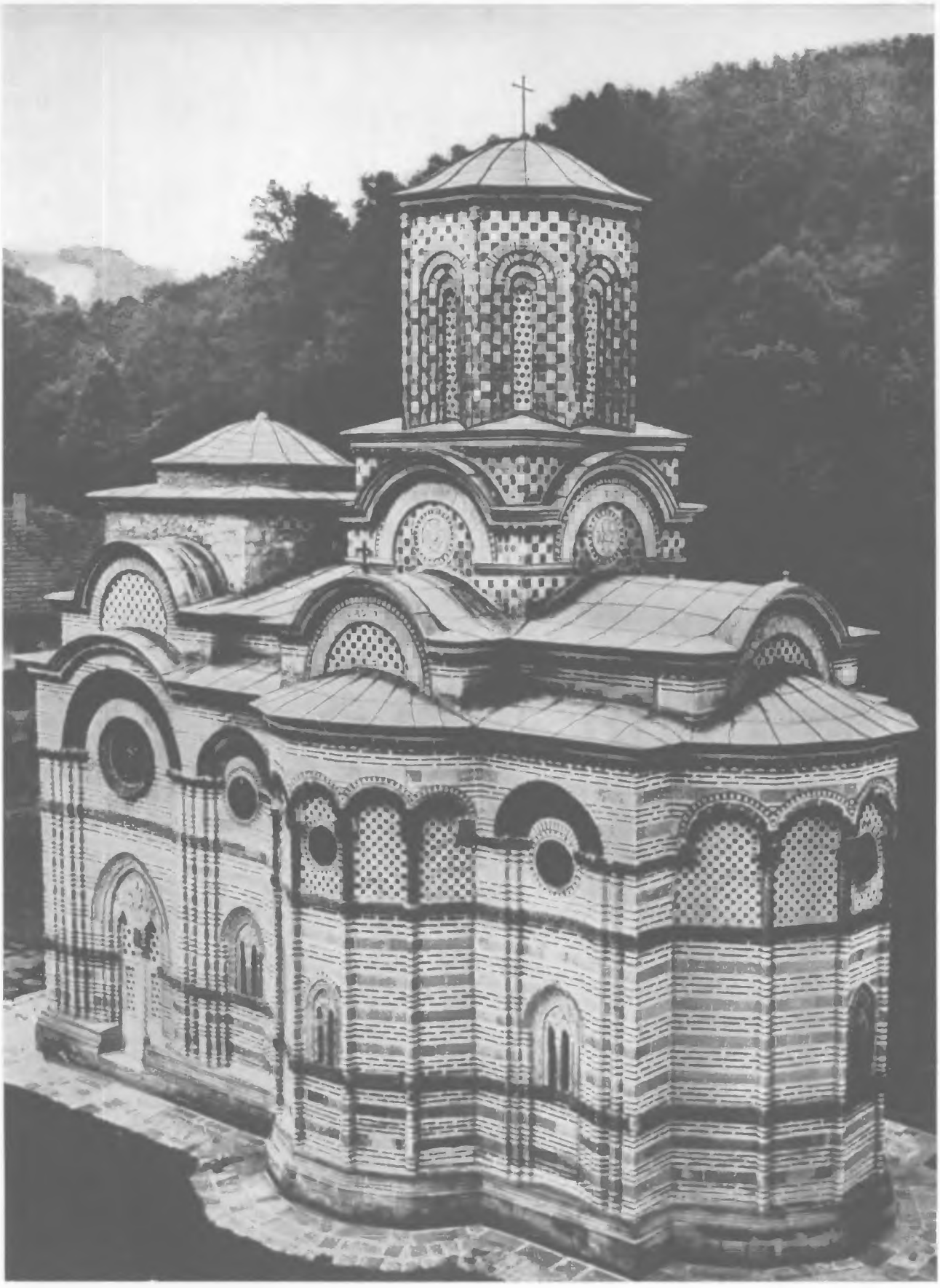

Templom Kaleničban, 15. sz. (6) △

lada az 1389-es csatáról, amelyben ott veszett Lázár szerb fejedelem és a szerb harcosok nagy része. Szerbia deszpotája (fejedelme) a szultán adófizetője lett. A szerb deszpoták segítséget keresnek Magyarország királyánál és a pápánál, de hiába. Miután Konstantinápoly elesett, II. Mohamed elfoglalja Szerbiát, és a Porta közvetlen uralma alá hajtja. Több századon át a török szultán Szerbia ura...

7 ◁

8 ◁

A dalmát tengerpart sokszor cserélt gazdát. A frank és a bizánci császárság, a horvát, a magyar, a szicíliai normann királyság, Velence harcolt érte, s hosszabb-rövidebb időre fennhatósága elismerésére kényszerítette. De a gazdag, erős kereskedővárosok: Zadar, Kotor, Split, Šibenik (7), Trogir (8), Dubrovnik stb. voltaképpen szinte teljesen önállóan éltek, patríciusaik vezetése alatt.

A török szultán már a 15. sz.-ban adófizetésre kényszerítette Dubrovnikot, elfoglalta Knint és állandóan fenyegette a többi dalmat várost is, nemcsak szárazföldi seregével, hanem hajóival is. A pusztítások és a védekezés kimerítik a városokat. Egyedül Dubrovnik erősödik; kereskedelme virágzik, kiépíti erődrendszerét, a falakon belül az előkelők pompás palotákat emelnek.

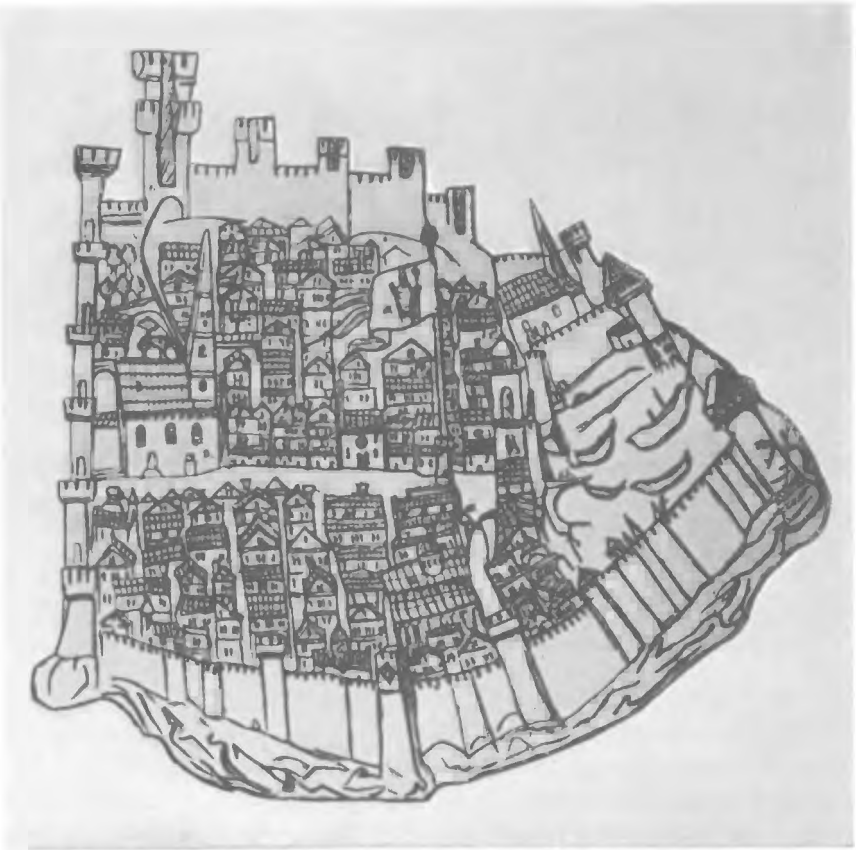

Dubrovnik (16. sz.-i ábrázolás) (9) ▷

A MÁSODIK BOLGÁR CÁRSÁG

A Bizánctól teljesen független második bolgár cárságban, amely a 12. sz. végén alakult ki (l. 308-9 l.), a 13. sz. a gazdasági fellendülés, a virágzás kora. Fejlődő városaiban az iparosok céhekbe tömörülnek; a Bizánccal, a Fekete-tenger mellékével és más vidékekkel folyó élénk kereskedelemben a velencei, genovai és dalmáciai kalmárok mellett nagy szerepet játszanak a bolgár kereskedők is. Kalojan cár (1197—1207) jelentős hadi sikereket ér el Magyarország és Bizánc ellen, de őt is, mint két elődjét, Aszent és Pétert meggyilkolják a függetlenségüket féltő nagyurak.

Templom Neszebarban, 14. sz. **(1)** ▷

A második bolgár cárság legnagyobb kiterjedését II. Iván Aszen (1218—41) alatt érte el; még az Adriai-tenger mellékének egy részét is megszerezte. 1235-ben megalapította a bolgár pátriárkátust. A magyar királyokkal folytatott háborúk, majd a tatárok pusztításai azonban meggyengítették az országot. 1277-ben nagy parasztháború tört ki, amelynek vezetője, Ivajlo pásztor sikeres harcok után felvette a cári címet, de nemsokára vereséget szenvedett.

Ezután a feudális anarchia következtében meggyengült ország nagy része tatár fennhatóság alá került. A 14. sz.-ban a szerb állam ragad el bolgár területeket, Iván Sismánt (1371—93) pedig az oszmán-török szultán teszi vazallusává. Iván ennek ellenére csatlakozik a balkáni népek törökellenes szövetségéhez, mire a török feldúlja a fővárost, Tirnovót, és Bulgáriát az oszmán birodalom tartományává süllyeszti.

◁ Egy bolgár cár és családja **(2)**

A TÖRÖKVERŐ

1 △

A török elleni harc jellege megváltozott, amikor Hunyadi János (1) lett Magyarország déli végeinek vezére. A köznemesi származású hadvezér királyi adományokból óriási birtokok ura lett; vagyonát az ország védelmére használta fel. Ismerte és alkalmazta a kor legfejlettebb haditechnikáját, s nemegyszer nem védekezően, hanem támadólag lépett fel. Az 1443—44-es hosszú hadjárat sikersorozata nagy reményekkel töltötte el a Balkán népeit. A várnai vereség után Hunyadi mint kormányzó állt az ország élén, s 1456-ban jelentős győzelmet aratott Nándorfehérvárnál (2) (vö. 495, 497. l.). Elsősorban e győzelmek okozták azt, hogy a török egy ideig nem tudott a Balkánon továbbnyomulni észak felé.

2 ▽

1 △

MÁTYÁS MAGYARORSZÁGA

1458-ban Hunyadi János fiát, Mátyást **(2)** választották meg magyar királynak. Uralma alatt megerősödött a központi hatalom, amely elsősorban a köznemességre támaszkodott.

Az ország védelmét és a királyi hatalom erősödését szolgálta az ekkor megszervezett állandó zsoldos hadsereg, amelynek magva az ún. fekete sereg volt. Ebben a korszerűen felfegyverzett nehézlovasságon kívül könnyűlovas huszárok, gyalogosok és tüzérek is harcoltak.

Mátyás megszerezte Morvaországot és Szilézia egyes városait, elfoglalta Ausztria nagy részét, bevonult Bécsbe. Hatalmas birodalom élén akart a török ellen fordulni.

Visegrádi várát **(1)** a reneszánsz kiváló művészei építették, díszítették. Fényes udvart tartott.

Mátyás király „Elefánt" nevű ágyúja **(3)** ▽

2 △

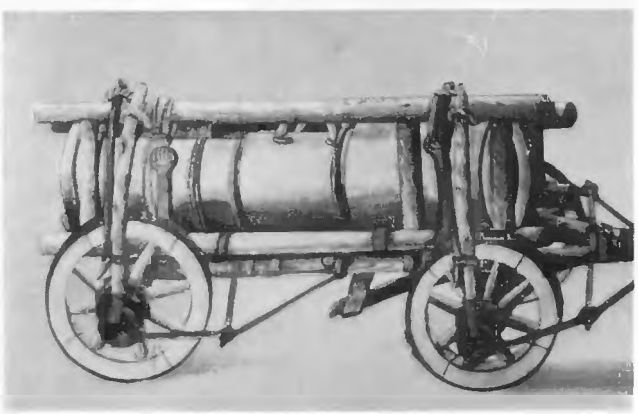

4 △

Mint igazi reneszánsz uralkodó, humanistákat (Vitéz János (5), Janus Pannonius, Bonfini, Galeotto (4) stb.) és művészeket gyűjtött maga köré. Gazdag könyvtárat hívott életre (Corvina). Budán ekkor már könyvnyomda működött.

A középkori Magyarország Mátyás idején élte fénykorát. Korai halála után utóda, Jagelló Ulászló (l. 483. l.) uralma alatt a központi hatalom meggyengült Magyarországon.

A bécsi győzelem örömére készített díszes kódex címlapja. Jobb felső sarkában Bonfini arcképe látható, középen pedig Mátyás törvénytelen fia, Corvin János. (7) ▽

5 △

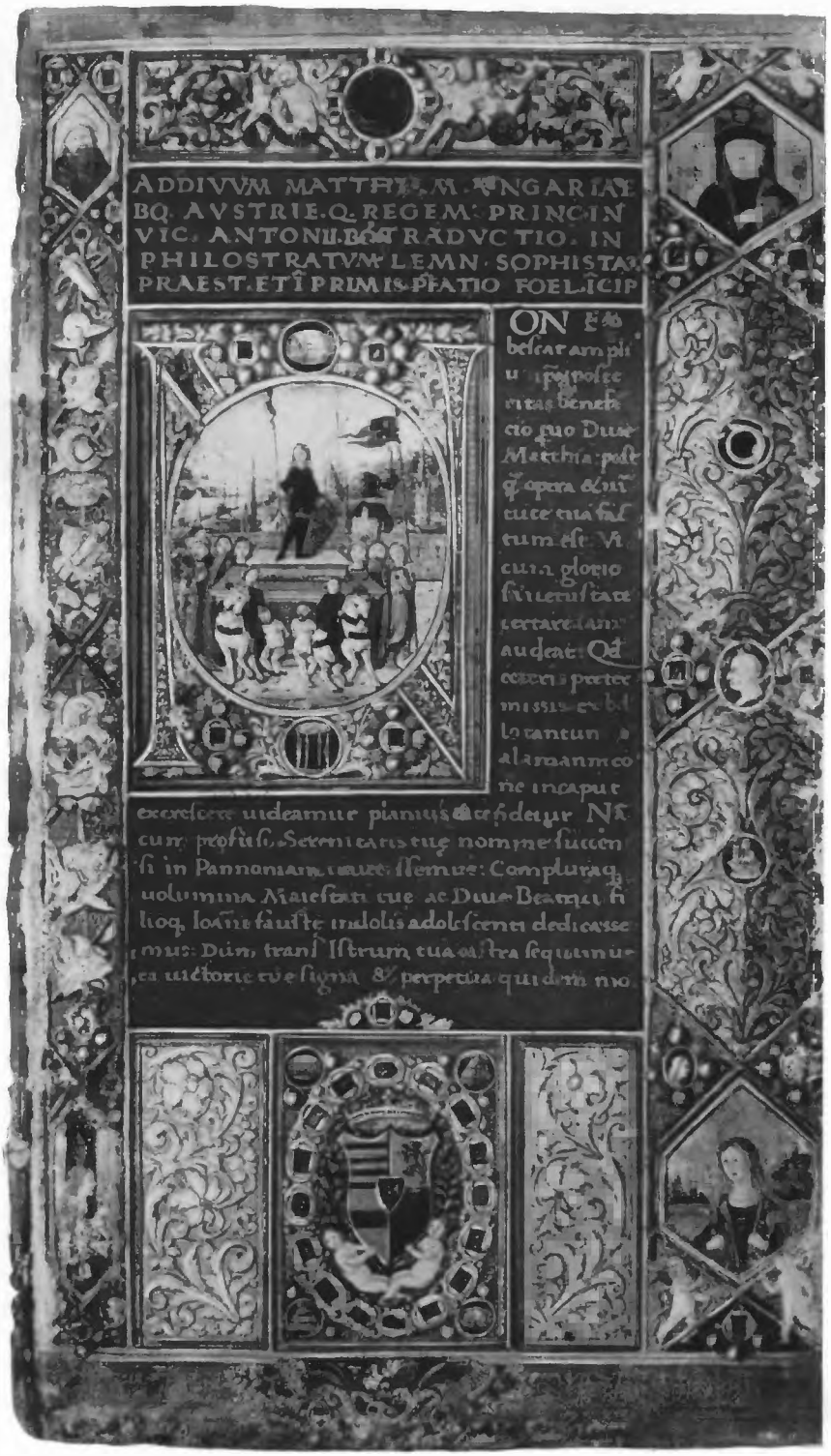

Janus Pannonius keze írása (6) △

◁ Keresztes vitéz Dózsa seregéből (1)

Magyar főúr (2) △

3 △

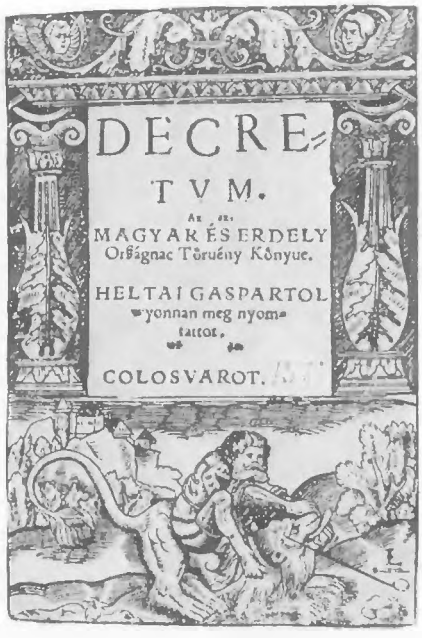

4 ▷

MAGYARORSZÁG, 1514...

Dózsa György vezetése alatt fegyvert ragadnak a magyar parasztok, akiknek helyzetét erősen súlyosbította a királyi hatalom gyengesége. Kezdeti sikerek után megsemmisítő vereség: Dózsa tüzes trónon szenved kínhalált. (3)

Utána az országgyűlés törvényt hoz: röghöz kötik a parasztot. A magyarországi szokásjogot *Hármaskönyv*ében (Tripartitum) (4) írásba foglaló Werbőczi István a jobbágyok földhöz kötését is beleveszi művébe, és a köznemesség érdekeit képviselve leszögezi, hogy a magyar nemesség minden tagja egyenjogú.

A SZULTÁNOK TOVÁBB HÓDÍTANAK

II. Mohamed törvénybe iktatja: a trónra kerülő szultánnak jogában áll valamennyi fiútestvérét megölni, hogy az állam elkerülje a trónviszályt.
Fiának, II. Bajazidnak nem sikerül e kegyetlen törvényt a gyakorlatban keresztülvinnie. Öccse, Dzsem fegyvert fog ellene, de alulmarad, s a János-lovagokhoz menekül Rodoszra **(1)**. A nyugati államoknak és Mátyás királynak is nagy tervei vannak a szultánfival. A Borgia-pápa azonban tetemes évjáradékot húz a szultántól azért, hogy Dzsem a pápa fogságában Itáliában maradjon.
A félhold feltartóztathatatlanul növekszik, elesik számos ország és város, végül az utolsó ázsiai görög állam, Trapezunt (1461) **(2)** és Kaffa, a genovaiak fontos kereskedővárosa a Krím-félszigeten. Rodosz szigetén azonban a 14. sz. elején oda települt János-lovagok visszaverik az oszmán támadását.
A zonchiói (navarinói) csata **(3)** egyik szakasza a Velence és a vele szövetséges magyarok török-

1 △ 2 ▽

ellenes harcainak. A keresztény seregek itt vereséget szenvednek, Jajcánál azonban a magyarok győznek (1501). Erre Bajazid perzsiai háború miatt békét köt a magyarokkal és Velencével.
Moldva is török uralom alá kerül Nagy István vajda halála után (16. sz. eleje). (Vö. 596. l.)
A szultán figyelme kelet felé fordul, elfoglalja Kelet-Anatóliát és Kurdisztánt, majd aláveti Szíriát és Egyiptomot is, miután 1517-ben legyőzte a mamelukokat (eredetileg türk rabszolgák, az egyiptomi szultánok testőrei, akiknek parancsnoka a 13. sz. közepén magához ragadta az uralmat).

3 △

Német fametszet a törökök kegyetlen harcmodorá-ról **(4)** △

Az Egyiptomban élő Abbaszida-bábkalifa a szultán fogságába került, s a hagyomány szerint átadta jogait I. Szelimnek (1512—20); ezentúl az oszmán-török szultán a mohamedánok vallási feje, és a mohamedán világ legfőbb szent helyei, elsősorban Mekka felett is az övé lett az uralom.

Török gyalogos katona (janicsár) **(5)** ▷

Az amerikai kontinens indián lakossága az i. sz. 5—15. sz. között több területen magas fokú kultúrát alakított ki, amely azonban sok tekintetben erősen eltért az európai és ázsiai országokban kialakult kultúráktól.

Ásóbotos földművelés (1) △

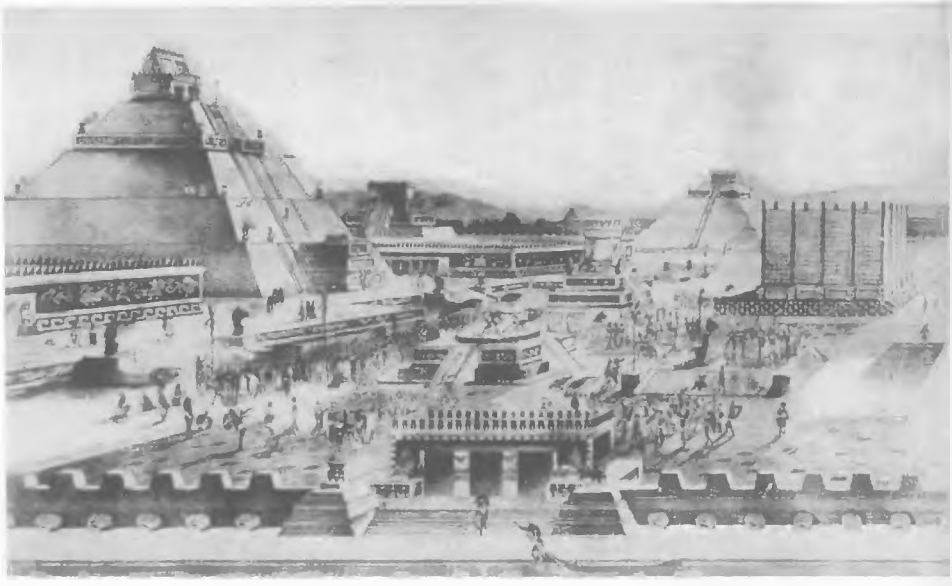

Tenochtitlán főtere (rekonstrukció) (2) △

3 △

4 ▷

5 △

AMERIKAI MAGASKÚLTÚRÁK

A lakosság elsősorban földműveléssel, főleg kukorica- (3) és maniókatermesztéssel foglalkozott, öntözőműveket, csatornákat létesített, ismerte a trágyázást, amelyhez főleg a guanót használta. Sok olyan növényt is termesztettek, amelyeket Európában a középkorban nem ismertek: paradicsomot, burgonyát (4), dohányt; a búza viszont ismeretlen volt. Háziállatuk kevés: pulyka, kacsa, tengerimalac, egy ehető húsú kutyafajta és Dél-Amerikában a láma (5).

Amfiteátrum Cuzco környékén ◁ (6)

7 △

8 △

A fémek közül csak az ezüstöt és rezet ismerték, egyes helyeken már a bronzot is; a vasat azonban nem. A fegyvereket és szerszámokat még a legfejlettebb amerikai területeken is általában kőből és fából készítették. Az ékszer-, kerámia- (7, 8, 11—17) és szövőipar (9) területén magas művészi színvonalat értek el, az út-, híd- és templomépítésben bámulatosak a teljesítményeik.

9 △

Machu Picchu inka város kultuszterülete, 16. sz. eleje (10) △

11 △

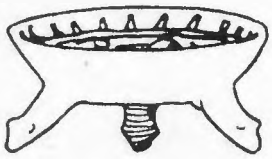

12 △

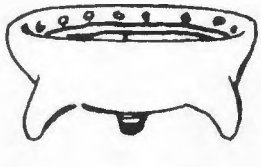

13 △

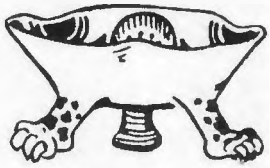

14 △

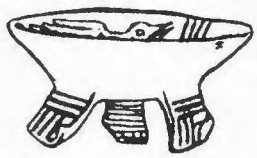

15 △

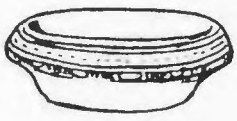

16 △

17 △

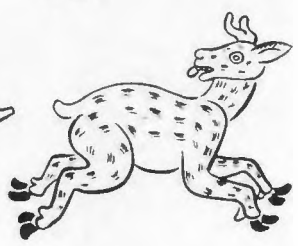

Indián vadászat (18) △

Az ősidők óta Közép-Amerika déli felében (Chiapas, Yucatán, Guatemala) élő maják népes városállamokat létesítettek (Copán, Palenque stb.), amelyek gyakran harcoltak egymás ellen. E városokban virágzott a távolsági kereskedelem, ez látta el luxuscikkekkel a papságot és a kialakulóban levő születési arisztokráciát. A maják számos istent tiszteltek (elsősorban a Napot és a Holdat), akiknek emberáldozatot is mutattak be. A papok nagy befolyásukat főleg jóstevékenységüknek köszönhették. Kialakították az írást **(22)**, jelentős eredményeket értek el az asztronómia, a matematika, az időszámítás és a naptárkészítés területén. Templompiramisaik, kerámiáik, szőtteseik művészi ízlésről tanúskodnak. A maják nagyobb városai Yucatánban (Uxmal, Chichén Itza, Mayapan) szövetséget alkotva a 11. sz.-ban megszerezték az egész félszigetet, a hegemónia Mayapan kezébe került. Ez az állam a 15. sz.-ban több városállamra tagolódott.

Chichén Itza főtemploma (maja-tolték), 987—1185 **(19)** △

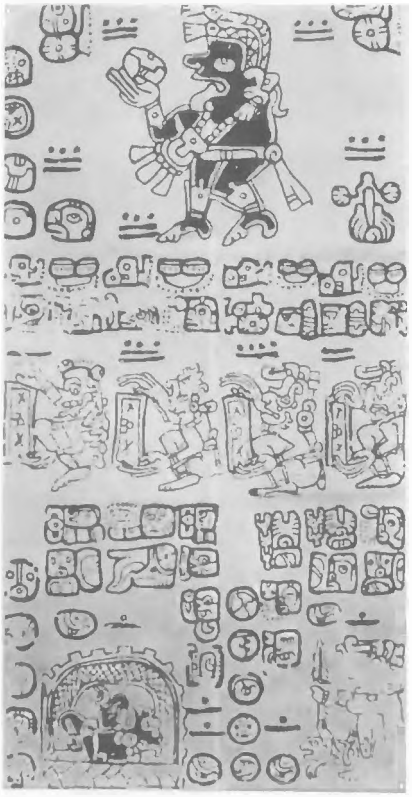

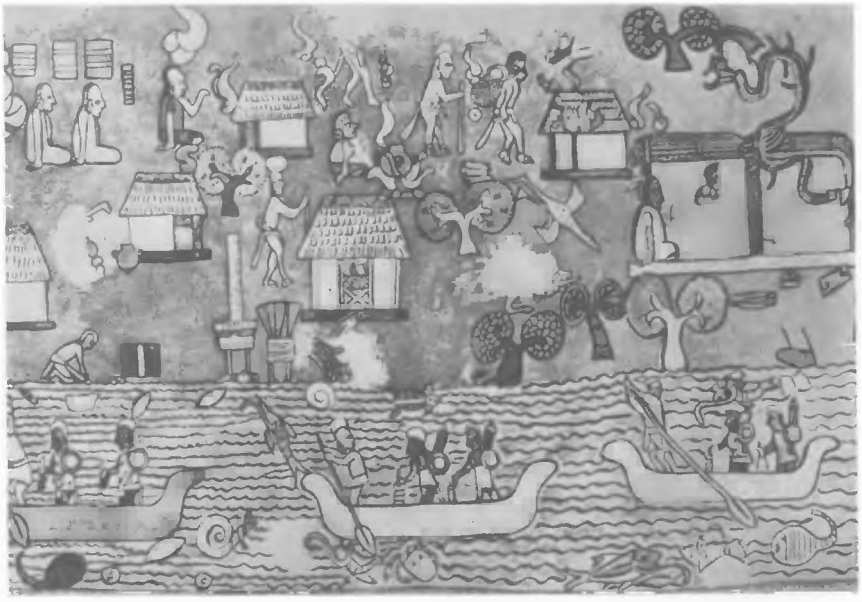

Maja falu a tengerparton, 16. sz. eleje **(21)** △

◁ Maja jóskönyv, 15. sz. (részlet) **(20)**

△ 22 ▷

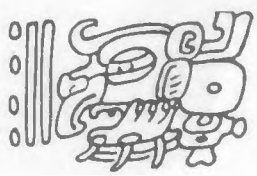

23 △

A Közép-Mexikóban élő toltékok városállamai: Teotihuacan **(23)**, Cholula stb. a 6—8. sz.-ban szövetséget alkottak, fő helyük Tollán volt. Számos istent imádtak, vallásukban jelentős szerep jutott az emberáldozatnak.

Azték előkelő **(24)** ▽

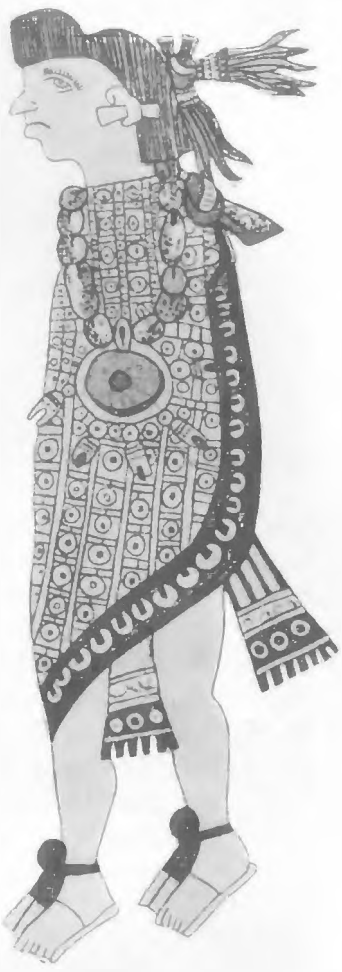

Egy erőd bevétele (tolték) **(25)** △

Miután az aztékok behatoltak területükre, a toltékok nagy része a maják lakta vidékekre vándorolt, a visszamaradók beolvadtak az aztékok közé.

Az 1200 k. északról Mexikóba benyomuló aztékok a 15. sz.-ban már hatalmas birodalmat alkottak, amelynek fővárosa Tenochtitlán volt. Az alávetett városállamok adóval tartoztak, de önkormányzatukat megtarthatták. Megfigyelhető náluk is a születési arisztokrácia kialakulása, a papság **(26)** erős befolyása.

26 ▽

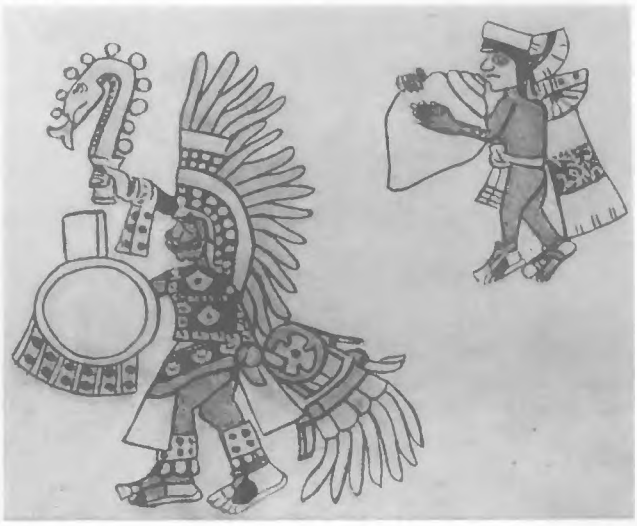

27 ◁

28 △

29 △

Tlaloc, Tezcatlipoca **(27)**, Huizilopochtli, Quetzalcoatl **(28)**, Itzpapalotl **(29)** stb. — az aztékok sok istent imádtak, és nagyszámú embert áldoztak fel nekik — kitépve szívüket —, elsősorban hadifoglyokat. **(30)** Természetesen a hadifoglyoknak csak egy hányadát áldozták fel, a többit rabszolgává tették.

A Tezcatlipoca isten helyettesítőjéül kiválasztott férfit egy évig nagy tiszteletben tartották, azután feláldozták. **(31, 32)**

30 ◁

31 ◁

Az aztékok kultúrája a maja és toltek kultúrán alapult, azt fejlesztette tovább.

A 16. sz. elején az azték birodalom válságos helyzetben volt. Az államszervezet még csak kiépülőben volt, a törzsi szervezet felett ekkor kezdett a területi elv érvényesülni. Az alávetett népek és városállamok elégedetlenkedtek az emberáldozat és az adó miatt, és támogatást nyújtottak a benyomuló európaiaknak.

Vándorkereskedők (Mexikó) **(33)** ▽

32 ◁

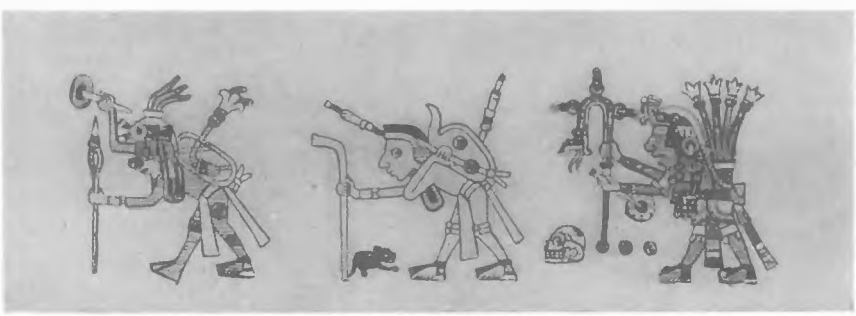

Egy kacika (főnök) hamvasztási szertartása (azték) **(34)** △

Azték isten **(35)** △

Azték adójegyzék, 16. sz. **(37)** ▽

Azték tavaszisten, 15. sz. **(36)** △

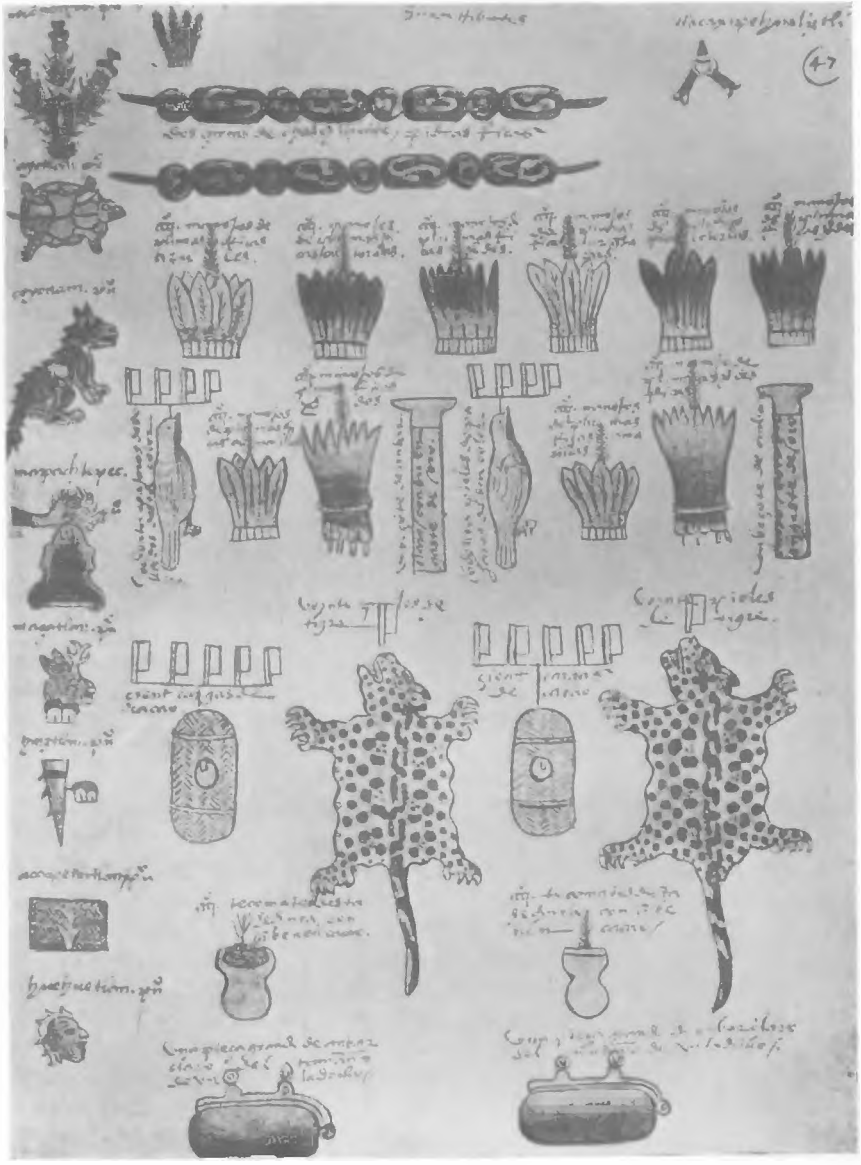

Emellett az a hiedelem, hogy Quetzalcoatl isten keletről vissza fog térni, ugyancsak az európaiak malmára hajtotta a vizet. Az indianok a conquistadorok, a hódítók érkezését a jóslat teljesedésének fogták fel, s ez bénítólag hatott ellenállásukra.

◁ 38

Dél-Amerikában számos indián kultúrközpont alakult ki (Chavin, Tiahuanaco, Nazca). A mai Peru területén jött létre a chimu állam. A legnagyobb jelentőségre itt a kechua indiánok kultúrája és állama, az inka birodalom emelkedett. Az inka **(38)**, a 13. sz.-ban alapított Cuzco városállam ura, a 15. sz.-ban mindjobban terjesztette hatalmát. Szétzúzta a chimu államot, uralma alá tartozott a mai Peru, Bolívia és Ecuador, valamint Chile északi része. Az inka birodalom lakói az aztékokhoz hasonló technikai és kulturális fokot értek el, de nekik volt egy teherhordó állatuk is, a láma. Az általuk épített utak, hidak **(39)**, teraszosan kiképzett hegyoldalak „az emberiség leghasznosabb és legnagyobb szabású alkotásai közé tartoznak". A nagyarányú építkezéseket az államhivatalnokok által irányított lakosság végezte, közmunkában.

Az inka birodalom társadalmában megtaláljuk az ősközösségi rend számos jellemzőjét, de már nagyszámú rabszolgát dolgoztattak. Földmagántulajdon nem alakult ki, minden föld az uralkodóé, az inkáé. A faluközösségek által megművelt területeket három részre osztották: a Nap (azaz papság), az inka (az uralkodó és az előkelők), valamint a faluközösség földjére.

39 ▷

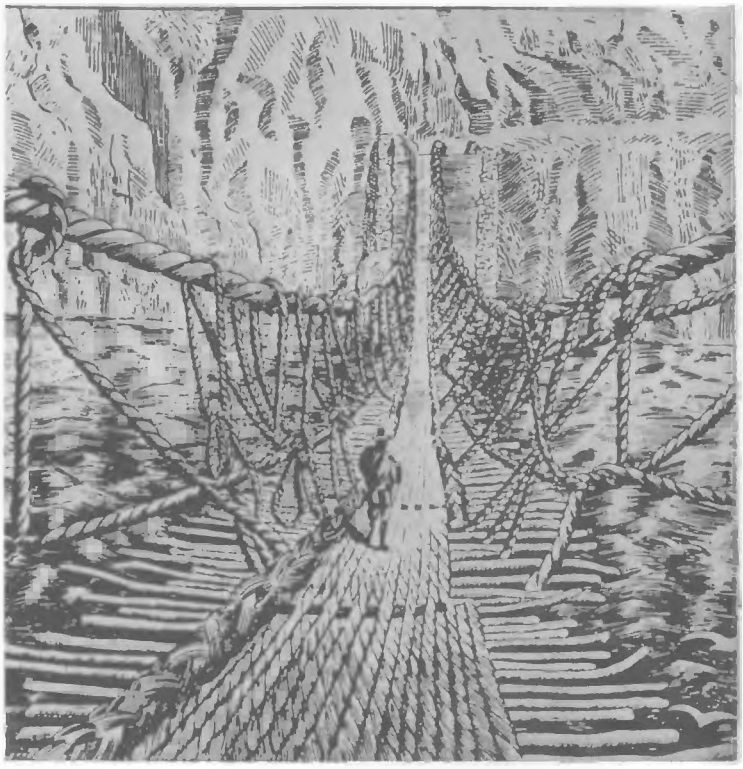

Technikájuk általában kőkori, noha rezet, ólmot bányásztak, és már bronzból is készítettek használati tárgyakat.
Kereskedelmük fejletlen volt, csak a naturális cserét ismerték.
Mint a többi indián törzs, számos istent imádtak, elsősorban a Napot, továbbá a teremtőt: Viracochát, a földanyát: Pacha Mamát és a Holdat. A Napot az uralkodó, az inka testesítette meg. Emberáldozatot csak rendkívüli esetben mutattak be.
Írásuk valószínűleg nem volt, de zsinórok segítségével tudtak feljegyzéseket készíteni, főleg számadásokat. **(42)**

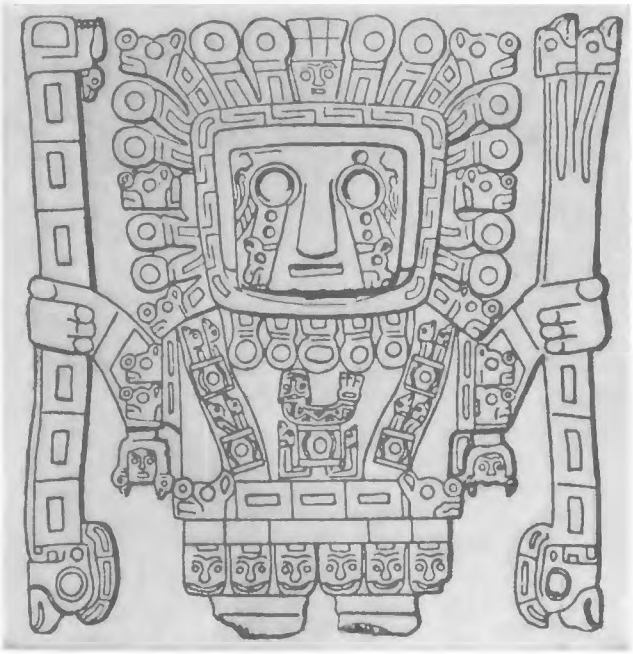

◁ Napkapu Tiahuanacóban (részlet) **(40)**

Machu Picchu inka város romjai (41) △

Parasztok az inka birodalomban (43, 44)

42 ◁

43 ▷

44 ▷

AZ EURÓPAIAK VILÁGA KITÁGUL

◁ Az egyik első tengerészeti térkép (1)

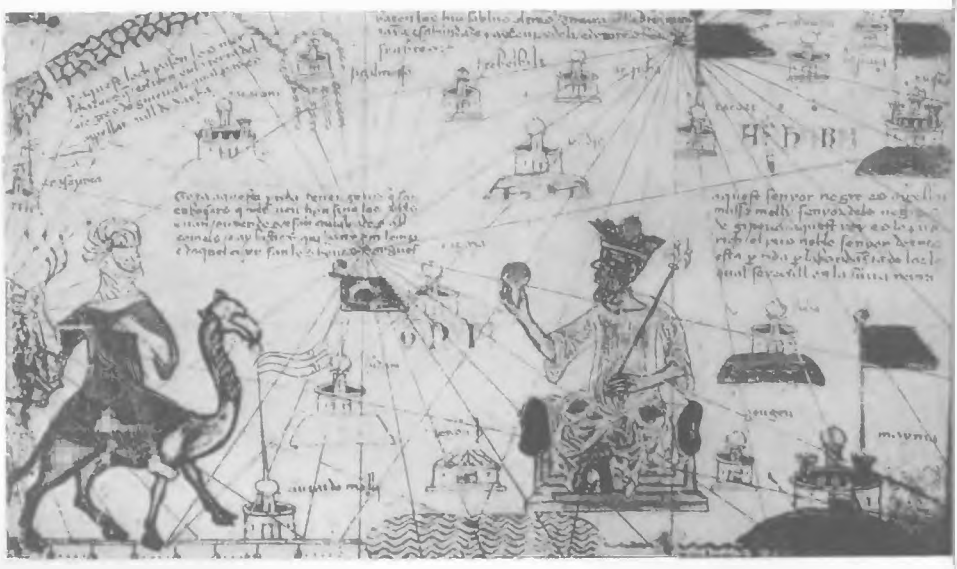

Térkép 1375-ből: a Szahara és a Niger (2) △

3 ▽

A 14—15. sz.-ban megnőtt a keleti áruk — elsősorban a fűszerek és a textilfestő anyagok — keresletе, a fejlett európai iparnak egyre több nyersanyagra és egyre szélesebb piacra volt szüksége. A Kelettel folytatott kereskedelem azonban nehézkes, bonyolult és költséges volt, az oszmán hódítás pedig nagymértékben elmélyítette a bajokat.

Európa nemesfémjének jelentős része Keletre vándorolt, ugyanakkor a pénzgazdálkodás fejlődése hallatlanul megnövelte az arany-ezüst szükségletet, az európai bányák pedig kimerülőben voltak. Nagy volt Európában az „aranyszomj".

4 △

Új nyersanyagforrásokat, új felvevő piacokat, Európán kívüli arany- és ezüstbányákat találni, tengeri úton, a mohamedán kereskedők kikapcsolásával eljutni Indiába, az aranyban, fűszerekben, a textiliparhoz szükséges festékekben bővelkedő mesés Indiába! — ilyen vágyak fűtötték, hajtották Európa hajósait, kereskedőit és nagyurait. A tudomány és technika fejlődése lehetővé tette, hogy vágyuk valósággá váljék.

A 14. sz.-i térképekhez képest nagy javulás mutatkozik, de még 1460-ban is fordított rajz készül Etiópiáról **(3)**, s 1495-ben is Jeruzsálem a központ a világtérképen **(4)**.

Elterjed az iránytű, az asztroláb (l. 285. l., 14. kép), a sphaera caelestis (éggömb) **(5)** stb. használata, de pontos óra, amely megkönnyítené a kelet-nyugati tájékozódást, még nincs.

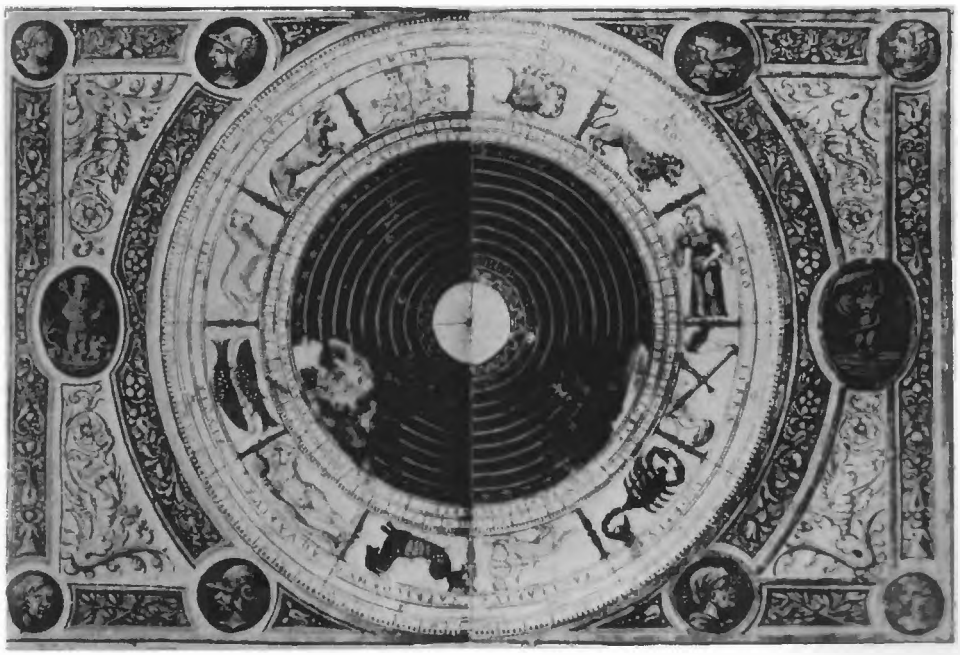

5 ▷

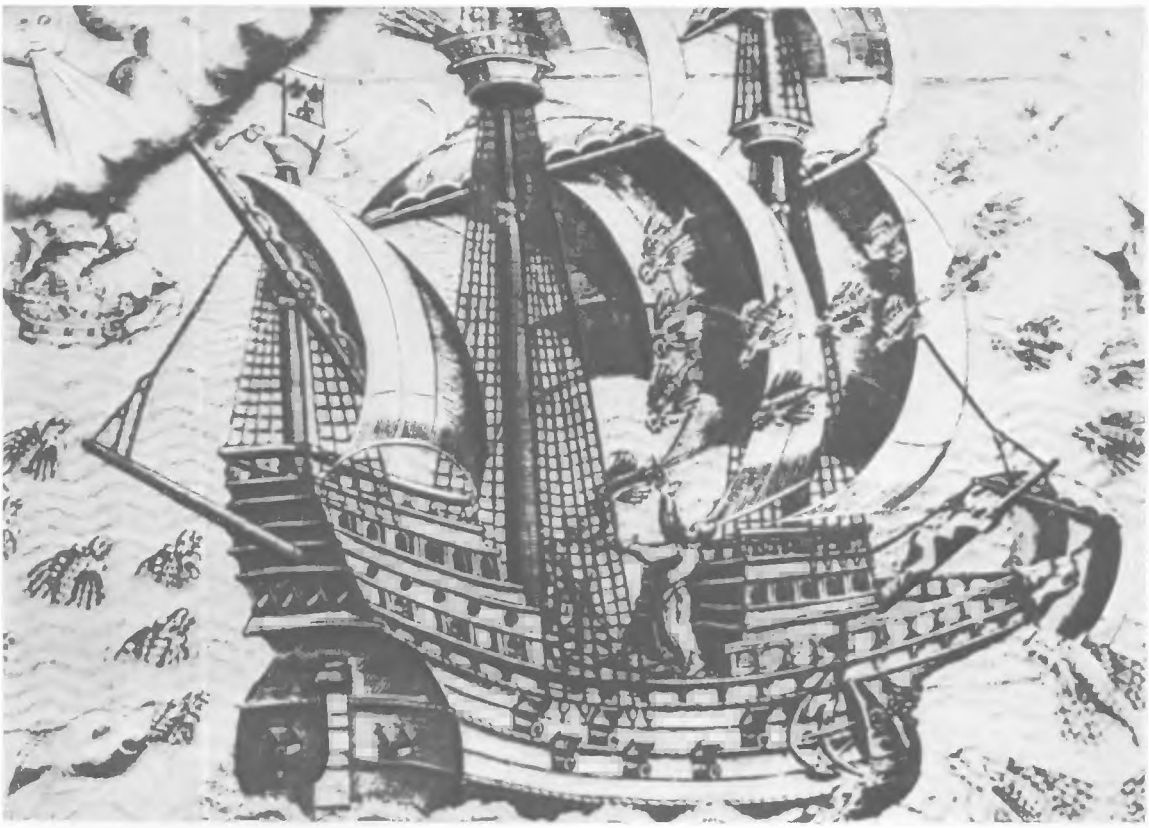

6 △

Tökéletesítik a kormánylapátot, nagyobb hajókat építenek; az új hajótípus, a karavella az eddig használt hajófajtáknál jobb teljesítményekre képes. **(6)** Az 1410-es években Tengerész Henrik portugál herceg hajózási iskolát szervez, hogy Nyugat-Afrika partvidékeinek a 14. sz. óta folyó felkutatását és meghódítását rendszeressé tegye. Térképeket, műszereket, tudósokat gyűjt össze, anyagi támogatást nyújt a felfedező utakra induló hajósoknak; ennek fejében részesedik az anyagi haszonból. Más országok uralkodói és vállalkozói is adnak pénzt hasonló utakra.

A portugálok eljutnak a Kanári-szigetekre. **(8)** Megvetik a lábukat az Aranyparton is. Bartholomeu Diaz az első portugál hajós, aki eljut Afrika déli csúcsához, a Jóreménység-fokhoz. Őt követi Vasco da Gama **(9),** aki végül is kiköt India partján (1498). A felfedezések után a portugálok rövidesen lerakatokat, telepeket létesítenek (sokszor a helyi uralkodókkal megegyezve), erődöket, kikötőket építenek. Ahol lehetőségük nyílik, kegyetlenül irtják, vagy rabszolgaságba hajtják a lakosságot, ültetvényeken, bányákban dolgoztatják.

Fűszer, cukornád, gyapot, nemesfém, drágakő, elefántcsont árad Portugáliába.

Hadi vállalkozásaikat a gyarmati hódítók, a conquistadorok többnyire azzal a felemelő tudattal

A portugál király és családja. Jobboldalt sötét ruhában Tengerész Henrik áll. **(7)** ▷

8

9

viszik véghez, hogy a kereszteny hitért küzdenek, a „pogány" lakosság körében terjesztik a kereszténységet. (10) E rel fogást fejezi ki költői hévvel a portugál költő, Camões (†1580) *Luziadák (Os Luzíadas)* c. eposza, amely a portugál felfedezéseket és gyarmatosításokat énekli meg.

10

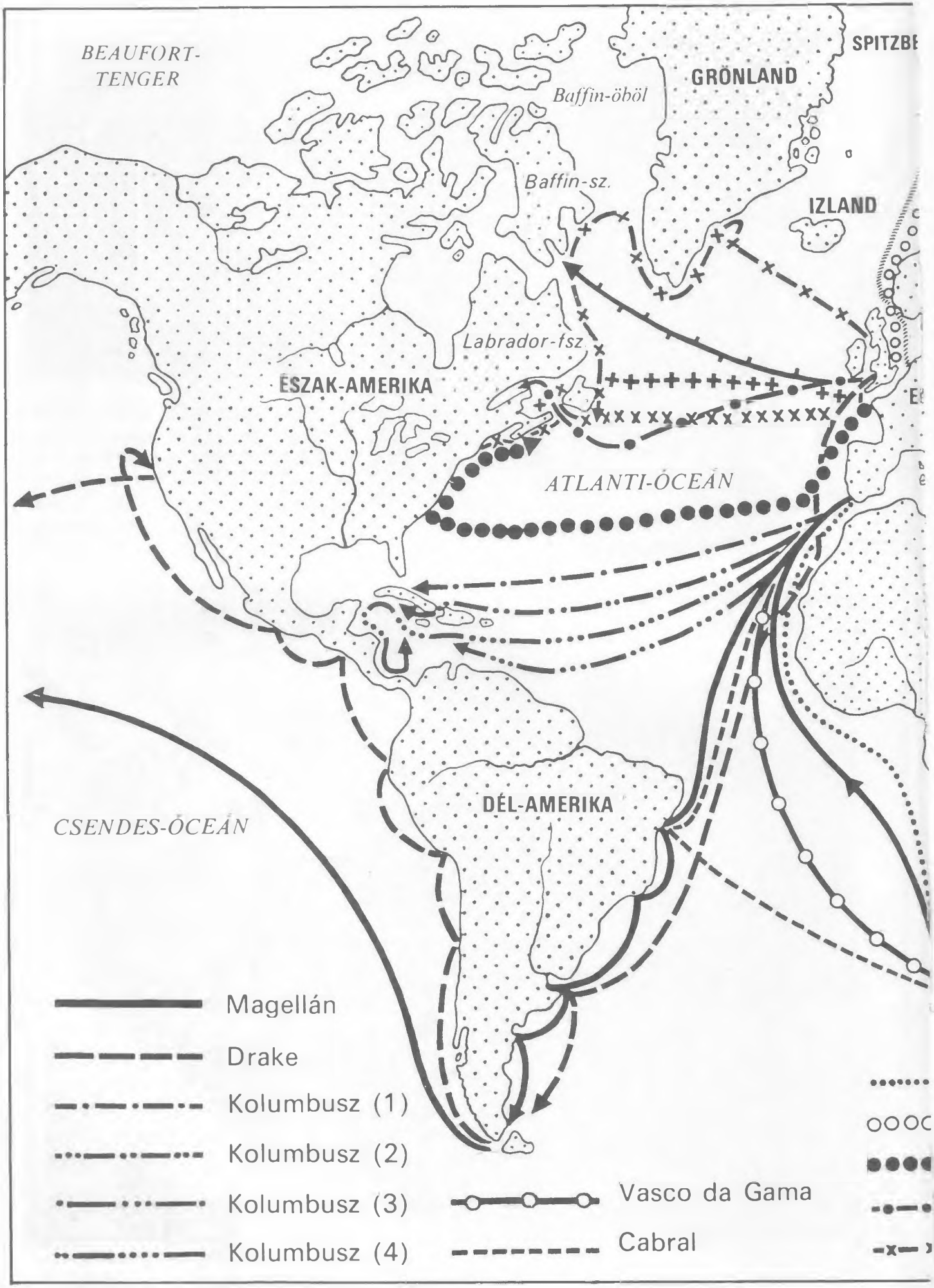

A nagy földrajzi felfedezések, 1488–1597

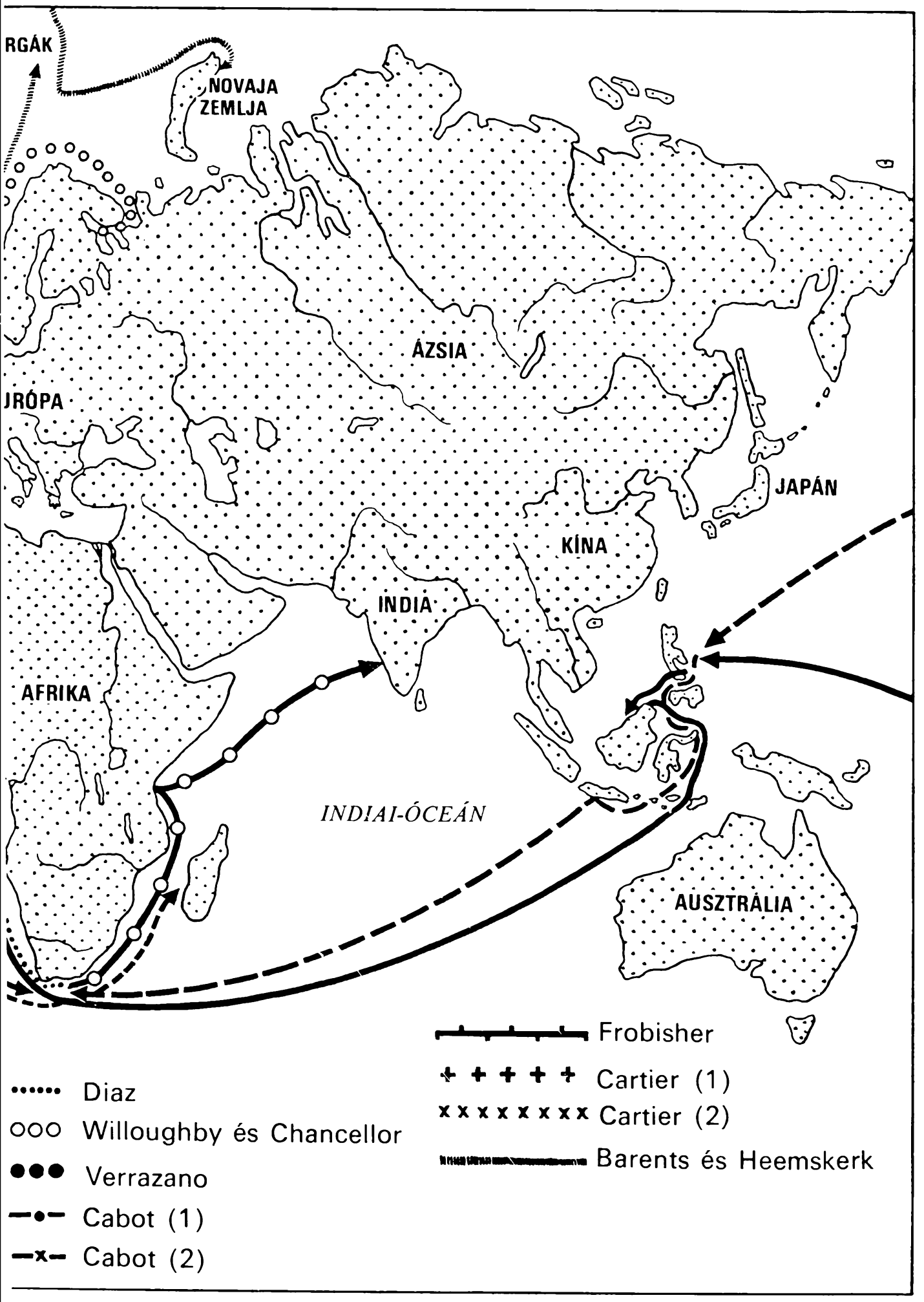
RGÁK
NOVAJA ZEMLJA
ÁZSIA
JRÓPA
JAPÁN
KÍNA
INDIA
AFRIKA
INDIAI-ÓCEÁN
AUSZTRÁLIA
Frobisher
Cartier (1)
Cartier (2)
Barents és Heemskerk
Diaz
Willoughby és Chancellor
Verrazano
Cabot (1)
Cabot (2)

Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd (1) házasságával megszületik a spanyol monarchia.
1492-ben a spanyol állam elfoglalja Granadát, a mórok utolsó erődjét a Pireneusi-félszigeten.
Ezzel egyidejűleg kiűzik Spanyolországból azokat a zsidókat, akik nem akarják keresztvíz alá hajtani fejüket.

AMERIKA FELFEDEZÉSE

1 △ 2 ▽

Granada elestén érzett örömében Izabella királynő segítséget nyújt egy genovai hajósnak, Kolumbusz Kristófnak terve végrehajtására. Elfogadva Toscanelli és mások felfogását a Föld gömb alakjáról, Kolumbusz Nyugat felé hajózva akar eljutni Indiába — s Palos kikötőjéből elindulva (2) háromhónapi út után kiköt Amerika egyik szigetén.

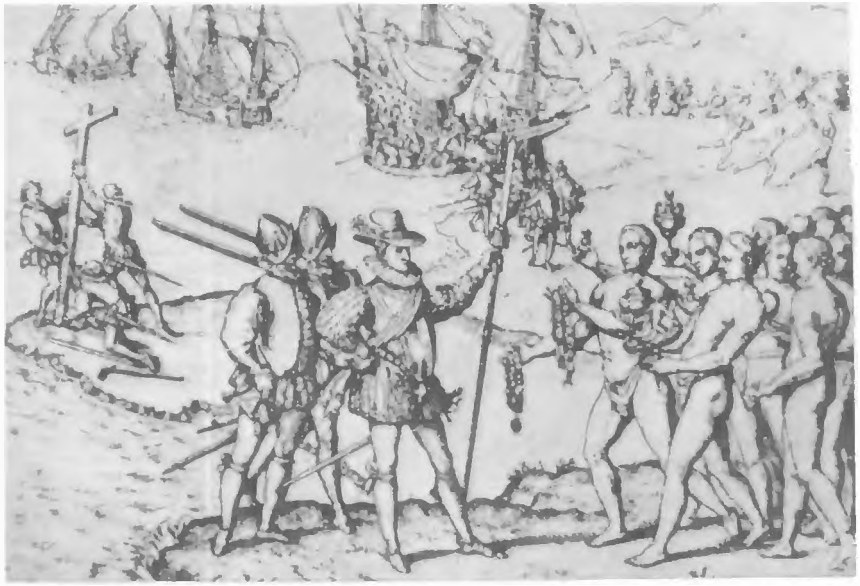

Az ott lakók nyájasan, barátságosan fogadják, értéktelen csecsebecséért aranyat adnak cseréjébe. (3) ◁
Gazdag zsákmánnyal, sok aranynyal tér haza. Meggyőződése: az Indiákra jutott el.
Későbbi útjai során sok szigetet jár be, s eljut a dél-amerikai szárazföldre is.

A spanyol királyság nem volt hálás a felfedezőnek, nem tartotta meg a szerződésben leszögezett ígéreteit, sőt egy ízben Kolumbuszt fogolyként hozatta vissza az általa felfedezett szigetről. (4) Szegényen, elhagyatva halt meg 1505-ban, s nem is sejtette, hogy egy olyan világrészre jutott el, ahol a normann vikingek óta európai nem járt, s amelynek létezéséről Európában nem tudtak.

Amerigo Vespucci itáliai tengerész többször járt a Kolumbusz felfedezte földön (5), s felismerte, hogy ez nem India, hanem egy „Új Világ", Terra Nova, így nevezte el a földet, amely később róla nyerte nevét.

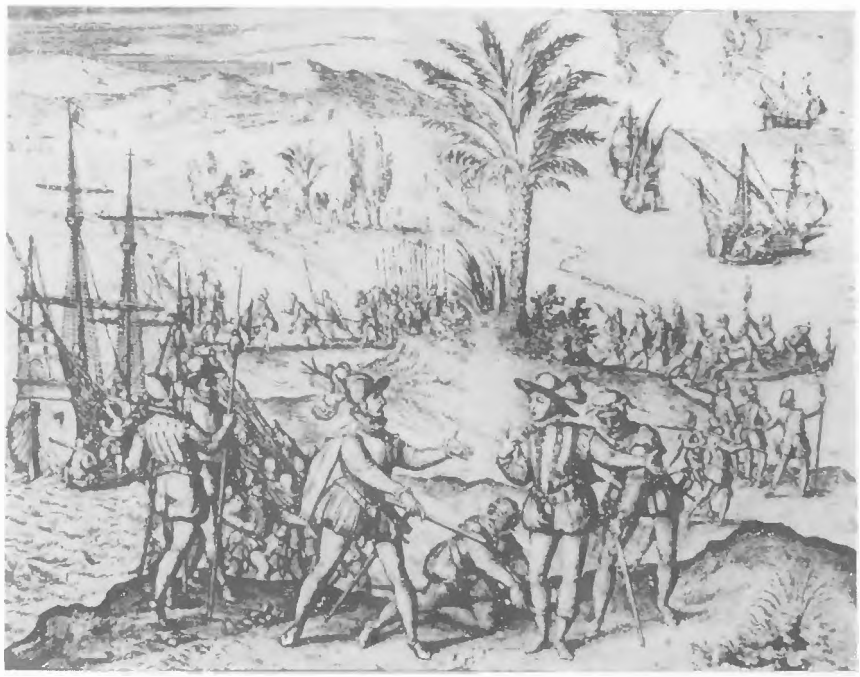

5 ▽

6 ▽

7 ▽

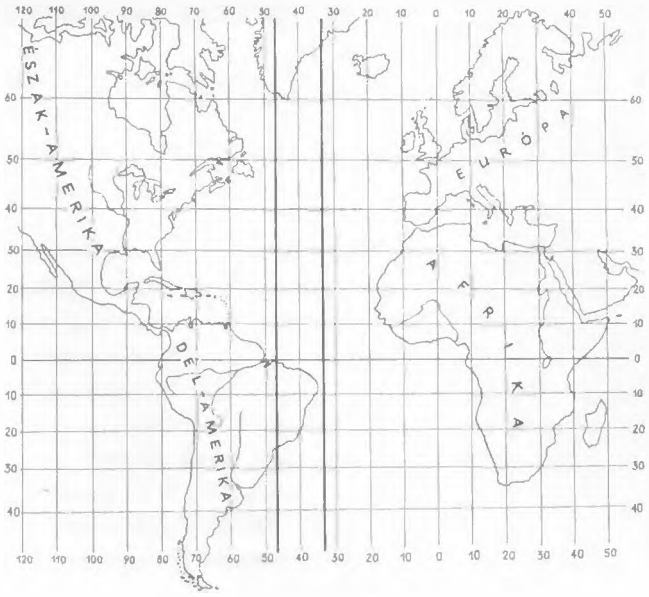

Portugália és Spanyolország mohón vetette magát az új területekre, s mindkettő féltékeny szemmel figyelte szomszédja és vetélytársa sikereit. Már-már összeütközésre került a sor, de végül megegyeztek (Tordesillas, 1494) (6): a „tordesillasi vonal" (7), amely az Azori- és a Zöld-foki-szigetektől 370 mérföldnyire húzódott, jelezte érdekkörük, birtokaik határát.

Nagy pillanat: Balboa **(8)** az „Aranyországot" (El Dorado) keresve, szörnyű fáradalmak árán áthatol kelet-nyugati irányban Közép-Amerikán, s a Panama-földszoros egyik hegycsúcsáról meglátja a Csendes-óceánt. Ünnepélyesen birtokba veszi a spanyol felség számára. Balboát később lefejezik . . .

8 ▷

◁ Az indiánok ajándékot visznek Balboának. **(9)**

10 7

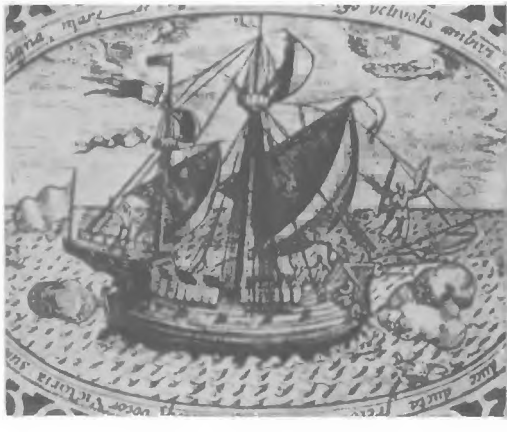

Magellán hajója **(11)** △

A spanyol uralkodók hajókat küldenek ki, hogy Amerika partján tengeri átjárót találva, mégiscsak eljussanak, folytonosan nyugat felé hajózva, úgy, ahogy Kolumbusz tervezte, Indiába.
Magellánnak **(10)** sikerül megtalálnia az átjárót, ő maga elesik, de egyik hajója körülkerülve a Földet, visszatér Spanyolországba (1522).

1 ◁

2 ▷

CORTÉS MEGHÓDÍTJA MEXIKÓT

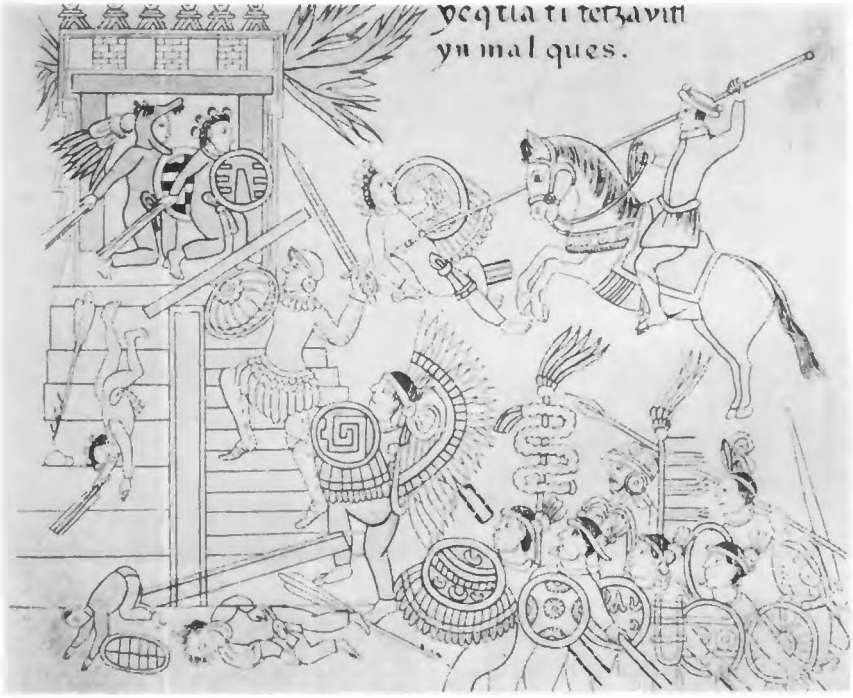

3 ◁

Mexikói istenszobor: a földistennő megszüli a kukoricaistent. **(4)** △

Az egyik merész spanyol conquistador, Hernando Cortés **(1)** 1519-ben Mexikóba hatol. Itt a hódító aztékok kíméletlen keménységgel gyakorolják hatalmukat, nagy adót szednek (ezt mutatja II. Montezuma [uralk. 1502-20] adójegyzéke is, l. 513. l., 37. kép); évente sok ezer embert hurcolnak el, részben rabszolgának, részben — áldozatnak. (Vö. 511-13.l.) Cortésban az azték uralommal elégedetlen törzsek szövetségest látnak. **(2)** Így sikerül elfoglalnia a fővárost **(3)**, és fogságba ejtenie az uralkodót, II. Montezumát.

Véres harcok után egész Mexikó spanyol uralom alá kerül.

Cortés és Montezuma találkozása **(5)** ▷

CONQUISTADOROK AZ INKA BIRODALOMBAN

A „Szent Kereszt Országának" nevezte a portugál Cabral azt a vidéket, amelyet „Indiába" vezető útján (1500) felfedezett. **(1)** E föld — Brazília — portugál birtok lett. Dél-Amerika többi részét a spanyol király nevében hódító conquistadorok foglalták el.

Dél-Amerika nagy része (a mai Ecuador, Peru, Bolívia és Észak-Chile) az inka birodalomhoz tartozott (l. 524. l.).
Az inka birodalomban is, éppúgy, mint Mexikóban, élt a hit, hogy egyszer majd isteni fehér lények érkeznek Keletről. Ez a hiedelem segítséget jelentett a conquistadoroknak, gyengítette az indiánok ellenállását. A legkíméletlenebb kalandorok egyike, Pizarro **(3)**, kis sereggel behatolt (1531) az inka birodalomba, elfogatta **(2)** és kivégeztette az inka uralkodót, Atahualpát (1532). 1536-ban az indiánok Manco Capac v. Manco Inca **(4)** (Atahualpa rokona) vezetésével fegyvert fogtak a spanyol hódítók ellen, de vereséget szenvedtek. Az ellenállás azonban újra meg újra fellángolt. Az indiánok elkeseredett küzdelme, a conquistadorok egymás közötti gyilkos vetélkedése, a legyőzött lakosok kegyetlen lemészárlása közepette épült itt ki a spanyol uralom.

2

3

4

A conquistadorok és a spanyol előkelők fejedelemségnek beillő birtokokat szereztek, kaptak, vagy vásároltak az „Újvilágban". A gazdag német bankárcsalád, a Welserek hatalmas földekre tett szert Venezuelában.

A földet csak használatra, életfogytiglanra vagy meghatározott időre kapta, bérelte az „encomienda" (megbízatás) birtokosa, s bizonyos számú indiánt kellett „védelmeznie", „gondoznia"; ezek a „pártfogásért" adóval, robottal tartoztak.

A legfontosabb nem a mezőgazdasági termelés volt, hanem az arany és az ezüst. A bányákban, így pl. a gazdag potosi ezüstlelő-

1 △ 2 ▽

3 ▽

IRTÓHADJÁRAT AZ INDIÁNOK ELLEN

helyen (1), és az aranyat tartalmazó folyóknál (2) a spanyol kormányzat szörnyű kegyetlenséggel hajtotta munkára az indiánokat, akik ezrével, tízezrével haltak meg a nehéz robot, az éhség, az európaiak által behurcolt betegségek és az alkohol pusztítása következtében. Kegyetlen büntetésekkel sújtották, ütlegelték (3), vad kutyáknak vetették oda őket zsákmányul (4), stb.

4 ▽

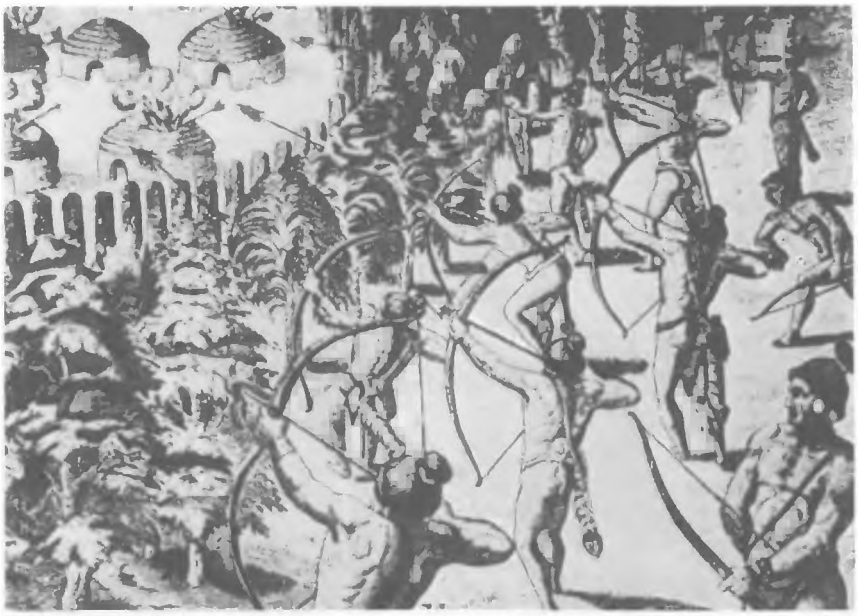

5 △

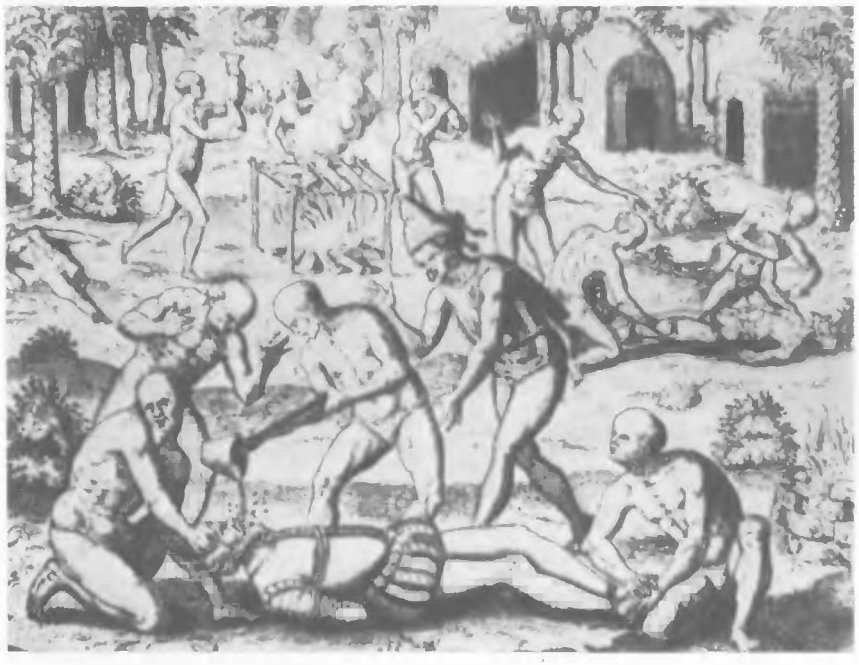

6 ▽

7 △

A nyugat-indiai szigetek lakosságát szinte teljesen kiirtották. Az indiánok, ahol lehetett, szívósan harcoltak a kegyetlen hódítók ellen. (5)

A kezükbe került conquistadorok szájába nemegyszer olvasztott aranyat öntöttek, hogy aranyszomjuk végre kielégüljön. (6)

A volt inka birodalom lakói Manco Inca fiát, Tupac Amarut tekintették uruknak, vezérüknek. A spanyol alkirály, hogy ellenállásukat megtörje, elfogatta (7), kivégeztette Tupac Amarut.

Sok indián az őserdőkbe menekült. A gyarmatosítók kutyákkal üldözték őket. Az Antillákon (és másutt is) az indiánok csoportosan öngyilkosságot követtek el, ha bányamunkára kényszerítették őket (8) ▷

a—b) Indián szövetek, 700—1100

a) Kínai váza, Szung-kor, 1200—1300

b) Kínai tányér, 1200—1300

c) Kínai tál, Jüan-kor, 1280—1368

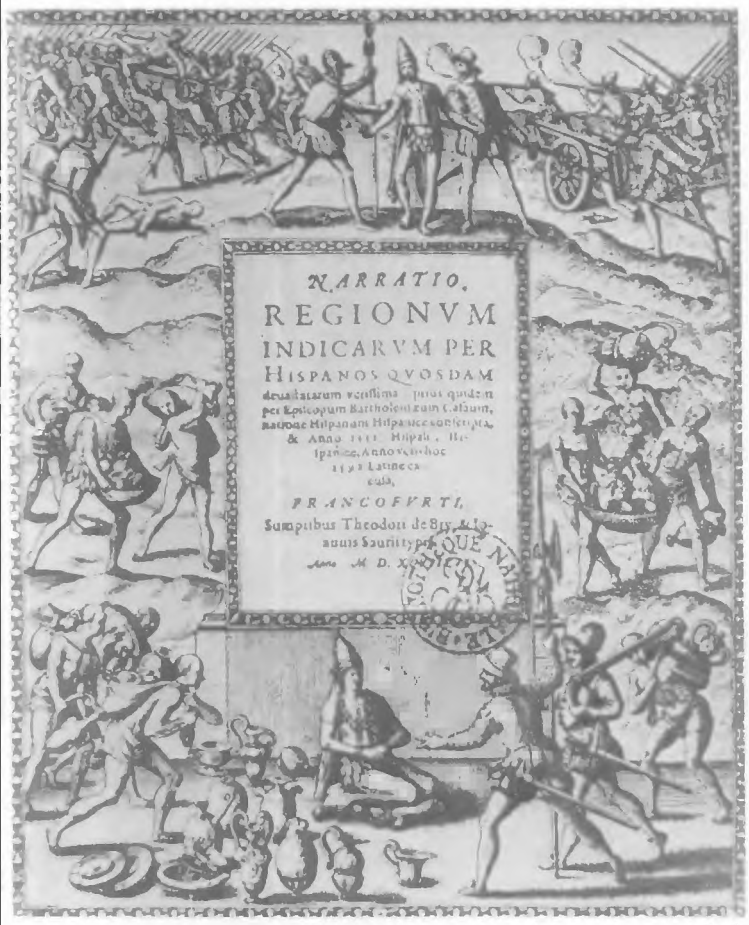

9 △

Van-e lelkük az indiánoknak? Sok gyarmatosító, hogy lelkiismeretét tisztára mossa, s ne kelljen félnie a másvilági Bírótól, azt vallotta: nincs, így nem is lehet őket megkeresztelni, s velük szemben minden megengedhető. 1537-ben a Szentszék döntött: az indiánok lelkes lények, megkeresztelhetők. A misszionáriusok működése elé többé nem állíthattak akadályt a gyarmatosítók.

Las Casas, aki mint pap működött Amerikában, kemény szavakkal bélyegezte meg honfitársai módszereit. Írásait (9) sokan olvasták, de az indiánok helyzete nem javult.

Az indiánok ellenállása és tömeges pusztulása miatt a munkaerőhiány enyhítésére Afrikából néger rabszolgákat kezdtek Amerikába hurcolni. A rabszolgakereskedés jövedelmező üzlet lett. (Vö. 627. l.)

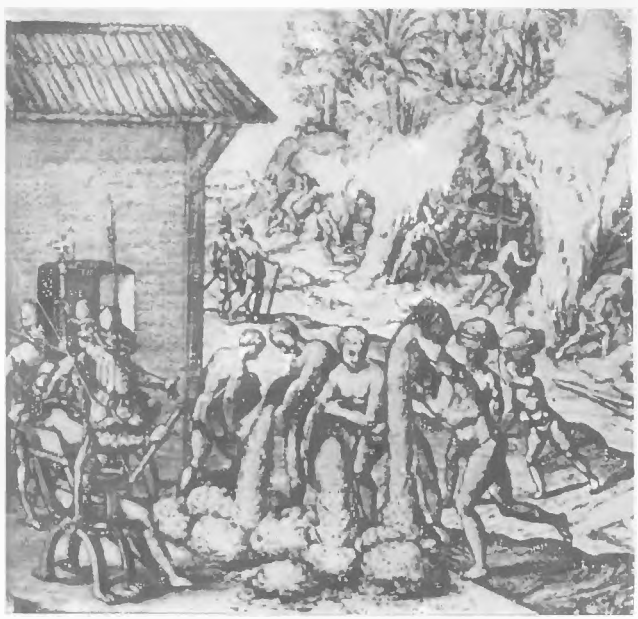

Neger rabszolgák az amerikai bányákban (10) ▷

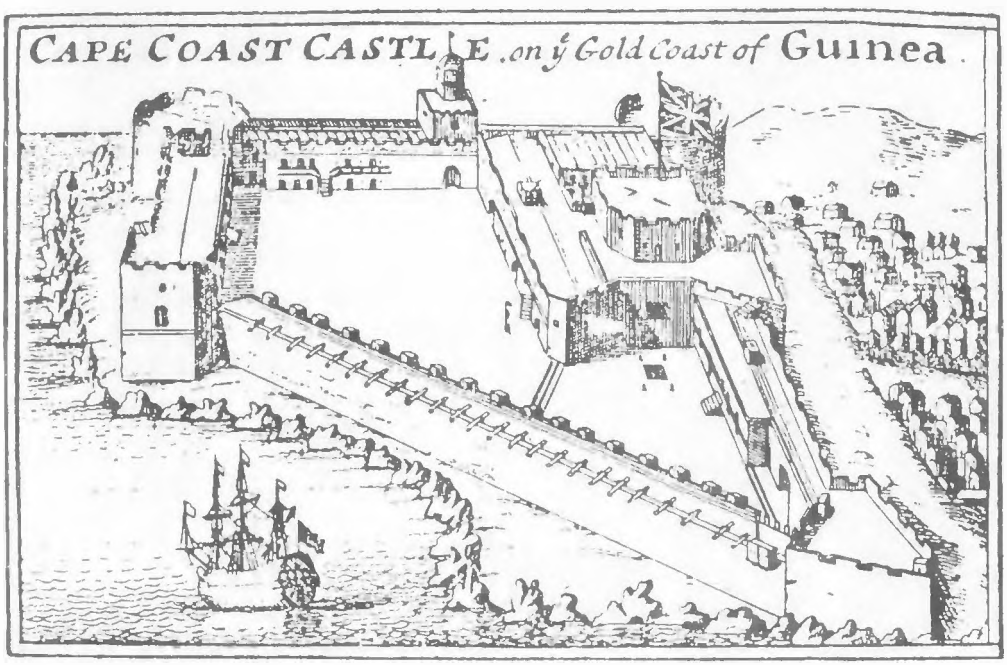

◁ Afrikai rabszolgakereskedelmi központ (11)

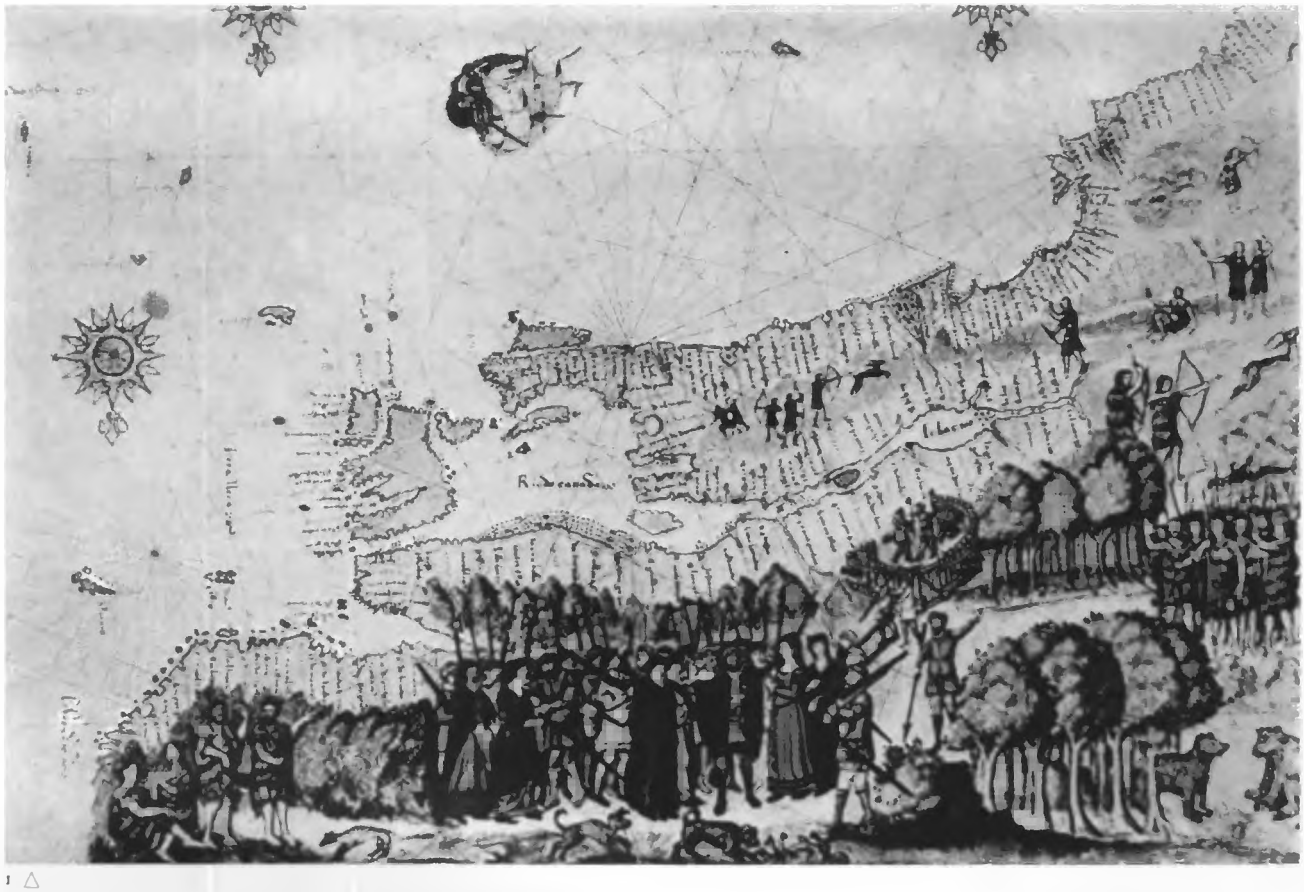

1 △

2 ▽

A felfedezésekbe és gyarmatosításokba hamarosan bekapcsolódtak a spanyol és portugál királyság mellett más európai országok is. Kanadában Jacques Cartier vezetésével franciák vetették meg a lábukat 1541-ben. **(1)** Hamarosan telepeket létesítettek, terjeszkedtek.

Walter Raleigh **(2)**, a merész angol hajós az Észak-Amerika atlanti-óceáni partján 1584-ben elfoglalt földeket a „szűz" királynő, I. Erzsébet **(4)** tiszteletére Virginiának keresztelte el. Létrejött az első angol gyarmat. **(3)**

A felfedezők és gyarmatosítók álma megvalósult: özönlött Európába az arany, az ezüst, a fűszer. Hirtelen és hihetetlen mértékben kitágult a világpiac, megsokszorozódtak az áruk, addig nem ismert lendülettel fejlődött az ipar, a kereskedelem, a hajózás. Mindez lényegesen hozzájárult „a termelés hűbéri korlátainak szétrobbantásához" (Marx), s fejlesztette a hűbéri társadalom forradalmi elemeit.

A Földközi-tenger jelentősége csökkent, s ezzel együtt az itáliai városoké is. Az Atlanti-óceán mellett fekvő országok fontossága viszont megnőtt.

GYARMATOK... GYARMATOK...

3 △

4 ▷

A rablott vagy olcsón szerzett nemesfém nagy tömegű Európába áradása révén csökkent az arany és ezüst vásárlóereje, ugrásszerűen emelkedtek az árak (árforradalom); ez nagy előnyt jelentett a kereskedőknek, az ipari vállalkozóknak, az árutermelésbe bekapcsolódó földbirtokosoknak, elősegítette a tőkefelhalmozást, szerepet játszott a feudális viszonyok gyengítésében.

A 16. század végén Barents holland tengerész megpróbál Európa és Ázsia jeges-tengeri partja mellett Kínába jutni, de Novaja Zemljján a kegyetlen tél és a betegség végez vele. (5) ◁

1616-ban az angolok sorsjátékkal igyekeznek tőkét szerezni a gyarmati befektetésekre. (6) ▽

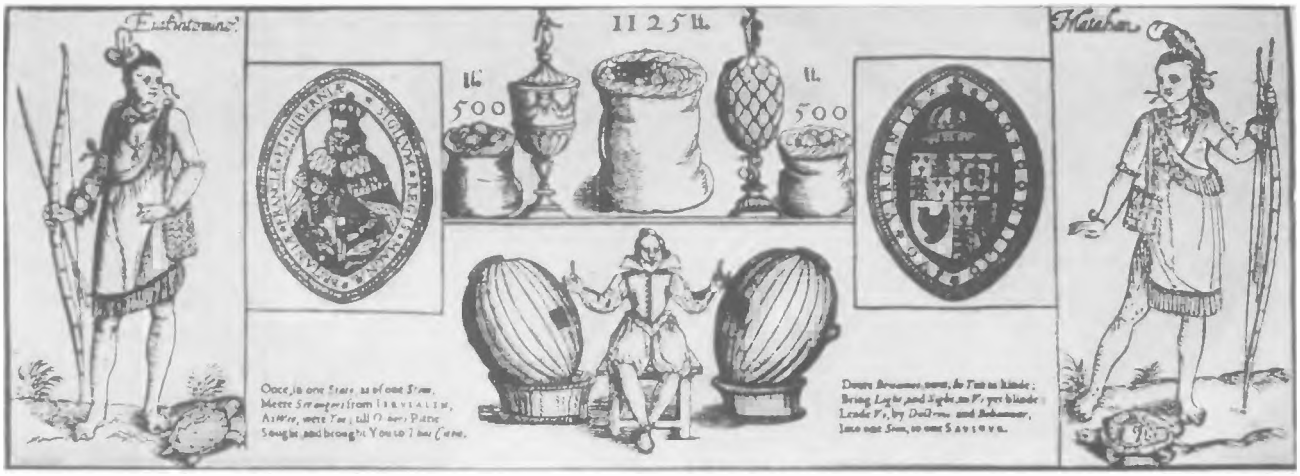

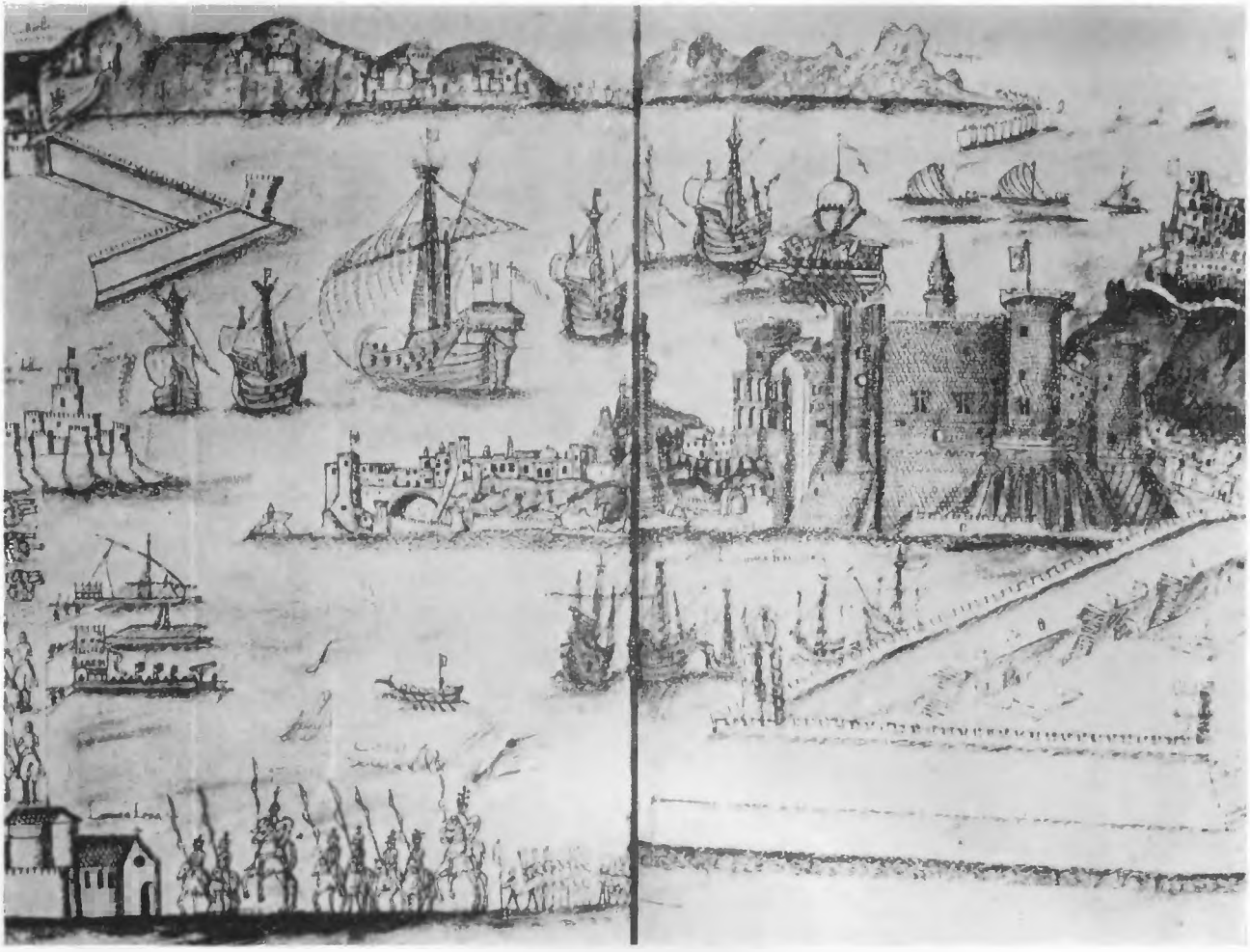

Nápoly a 15. sz.-ban **(1)** △

AZ ÁHÍTOTT ZSÁKMÁNY: ITÁLIA

Itália a 15. sz. végén sok egymással versengő hatalom mozaikja. Délen a nápolyi királyság, amelyben 1266 óta az Anjouk uralkodtak, 1442-ben Aragónia és Szicília királyának hatalma alá került.

Itália középső része a pápák fennhatósága alatt állt. A pápaság hatalma a nagy egyházszakadás (l. 460—61. l.) kiküszöbölése után sem erős. Azok az országok, ahol a központi hatalom fokozatosan megszilárdul, sikeresen szállnak szembe az egyházfő hatalmi törekvéseivel és pénzügyi követeléseivel. A pápa számára így megnő itáliai birtokainak fontossága, s gyakran teljesen belebonyolódik az itáliai tartományok viszályaiba.

◁ Róma a 15. sz.-ban **(2)**

3 △

A nápolyi királyságon és a pápai birtokokon kívül az itáliai városok többé-kevésbé önálló köztársaságok, amelyeket rendszerint a városi előkelők közül választott tisztviselők igazgatnak. Városi választást mutat be **3.** képünk. △

Genova **(5)** a frank birodalom felbomlása óta önálló köztársaság volt; a 12. sz.-tól az előkelők kormányozták. A hatalmas kereskedőváros győzelmes harcot folytatott az arabokkal, uralma alá hajtotta Szardíniát és Korzikát. A 13. sz.-ban szoros kapcsolatban állt a konstantinápolyi császárokkal, s jelentős kereskedelmi kiváltságokat élvezett a bizánci birodalomban. Gyarmatvárosokat alapított a Fekete- és Azovi-tenger mellett, így Kaffát. (Vö. 506. l.)
Hosszú küzdelmet folytatott kereskedelmi vetélytársával, Velencével, s miután Chioggiánál (1379) súlyos vereséget szenvedett az „Adriai-tenger királynőjétől", rohamosan hanyatlott. Egy időre a franciák, utánuk a milánóiak, majd ismét a franciák birtoka lett; 1528-tól újra önálló.

A monzai dóm **(4)** ▷

5 ▽

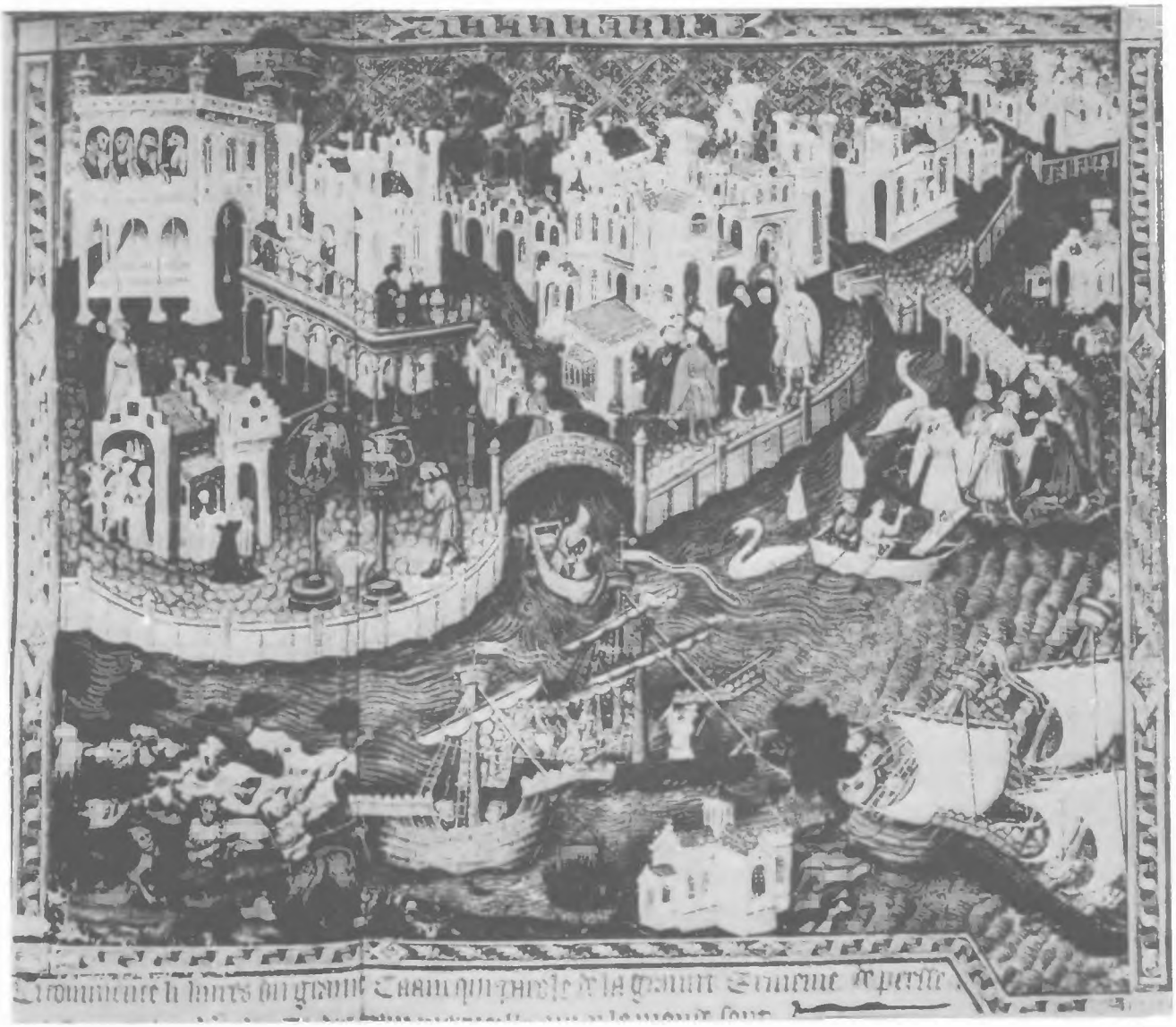

6 △

Velence (6) hatalmas flottával rendelkezett. Hajói elsősorban a Földközi- és a Fekete-tengeren szállították az árut, de eljutottak Németalföldre is. Ipara is fejlett volt. Nagy területeket hajtott uralma alá; a 15. sz.-ban övé Itáliában Verona, Padova, Ravenna, Brescia stb. és a Balkán félszigeten Dalmácia egy része, valamint a Jón-szigetek, Thesszaloniké és Ciprus.

E független városállam élén az élethossziglanra választott dózse állt; a 12. sz. végétől a dózsét az előkelő családok választották, e családok tagjai ültek a Nagy Tanácsban, a köztársaság legjelentősebb intézményében, amely erősen korlátozta a dózse tevékenységét. A 14. sz. elején életre hívták a Tízek Tanácsát, amely titkos ellenőrzést gyakorolt az állam minden szerve felett.

Velencei dózse arcképe (7) ▷

Itáliában a városok páratlan arányú fejlődése következtében már a 13. sz.-ban megkezdődött a jobbágyság felszámolása. A városokban, amelyekben a fejlett szövőipar főleg a külső piacok számára dolgozott, a céhek mindjobban elzárkóztak, a legények többsége nem válhatott mesterré, hanem bérmunkás lett. A mesterek jelentős része elszegényedett, s egy-egy meggazdagodott vállalkozó függőségébe került. Kialakult a szétszórt és a központosított manufaktúra (l. 397. l.). A bérmunkások közül a legrosszabb helyzetben a gyapjúkártoló és gyapjúmosó munkások voltak (Firenzében ezeket ciompóknak nevezték).

A 14. sz. közepétől több itáliai városban (Firenze, Perugia **[9]**, Siena **[8]**) felkeltek a nyomorgó bérmunkások; egy időre kezükbe is kerítették a hatalmat.

1378-ban Firenzében a ciompók ragadták magukhoz az uralmat, új kormányzatot állítottak a város élére, és megszervezték a maguk céhét. De néhány hét után a gazdag polgárok zsoldoscsapatai és a vidék feudális urai leverték a felkelőket; kemény megtorlás következett.

8 ▷
9 ◁

A nagy kikötővárosok mellett egyre inkább előtérbe nyomul Firenze. Bankárai intézik a pápaság pénzügyeit, manufaktúrái sok ezer vég posztót állítanak elő, nagyszámú bérmunkást foglalkoztatnak.

△

A Firenzében vert aranypénz, a forint **(10)** nagy elterjedtségnek örvendett, és mintául szolgált más államok számára.

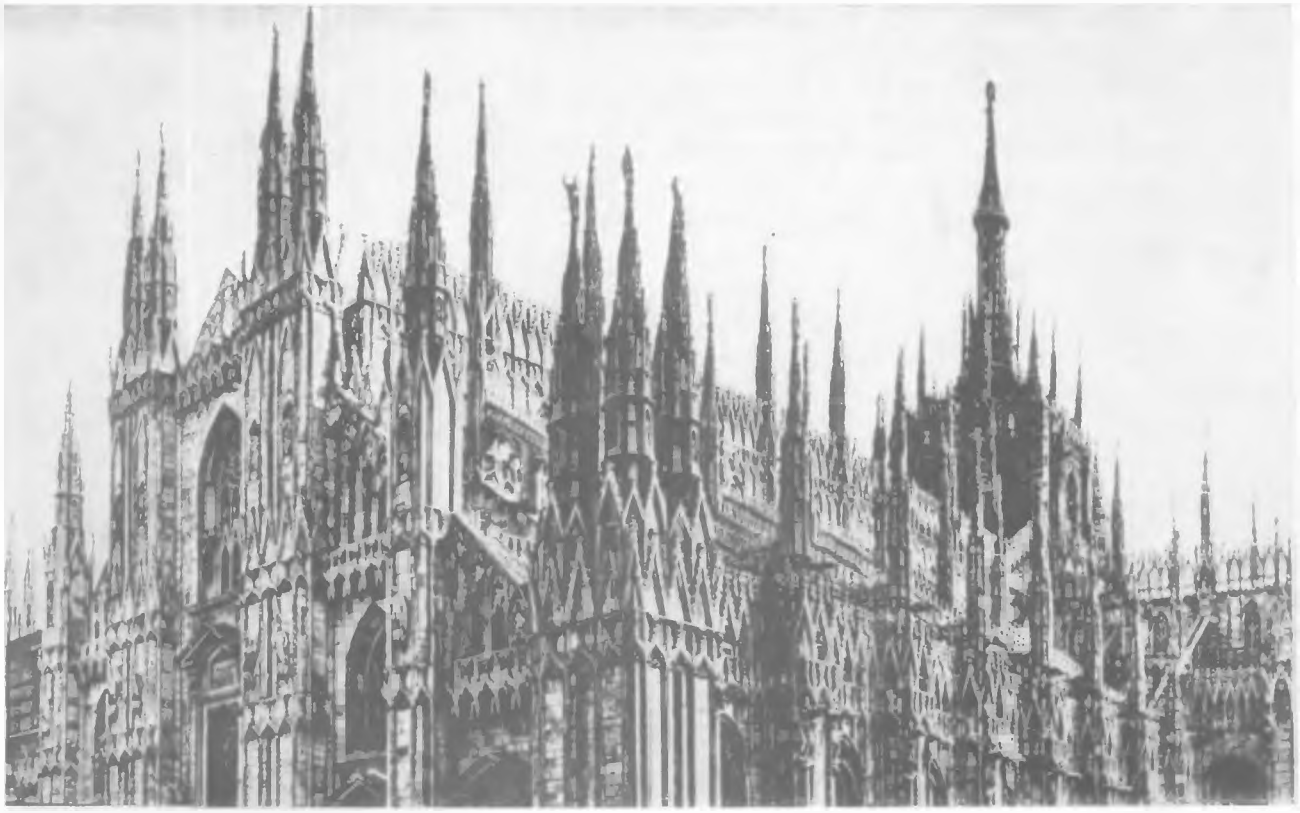

11 △

12 ▽

14 ▽

Bernabò Visconti († 1385), Milánó és Pavia ura **(13)** △

Egyes itáliai városokban a 13. sz. végétől kialakul a diktatúra, a tirannis. Ferrarában **(12)** az Esték uralkodnak, Milánóban **(11)** a Viscontiak, majd 1450-ben egy zsoldosvezér (condottiere): Francesco Sforza **(14)** és családja ragadja magához az uralmat.

◁ A Certosa Pavia mellett (15)

Veronában (16) a Scaligerek, Mantovában a Gonzagák, Urbinóban a Montefeltrók, Riminiben a Malatesták kerültek hatalomra. Ezek a tirannusok semmilyen eszköztől nem riadtak vissza, hogy megszerezzék és megtartsák az uralmat.

16 ◁

A Scaligerek síremléke Veronában (részlet) (17) △

Sigismondo Malatesta, a 15. sz. közepén Rimini ura, kitűnő hadvezér, a tudomány és művészetek pártolója, harcolt a pápa ellen, és ◁ezért kiátkozták. (18)

A híres zsoldosvezér: Federigo da Montefeltro tipikus reneszánsz fejedelem volt, tényes udvarában kiváló tudósok, művészek éltek. (19) ▷

20 △

21 ▽

A 15. sz.-ban a Medici-bankárcsalád feje, Cosimo (21) Firenze (20) ura (1434—64), noha semmiféle hivatalt nem visel. A tisztviselőket továbbra is választják, de ez üres formaság, mert csak olyanok nyerhetnek és viselhetnek tisztséget, akik a Mediciek bizalmát bírják.

A többi olasz város urához (tirannus) hasonlóan, Cosimo is némileg könnyít a nép adóterhein, nagyarányú építkezésekbe kezd, fényűző udvart tart, tudósokat, művészeket gyűjt maga köré. Firenze Cosimo és unokája, a Nagyszerű Lorenzo (il Magnifico, 1469—1492) (22) idején Itália szellemi, művészeti középpontja. Csak a Periklész korabeli Athén hasonlítható a Mediciek Firenzéjéhez. Tudós humanisták: Luigi Pulci, Marsilio Ficino, Angelo Poliziano, Pico della Mirandola és nagy művészek egész sora: Botticelli, Luca Signorelli, a Pollaiuolo fivérek, Verrocchio, Ghirlandaio, Perugino, Filippo Lippi, Benozzo Gozzoli, Paolo Uccello, a Rossellinók, Donatello, Mino da Fiesole, Benedetto da Maiano és a két legeslegnagyobb: Leonardo da Vinci és Michelangelo — páratlan, csodálatos virágzás!

A széttagolt, egymással harcoló államokból és városokból álló gazdag Itália valósággal vonzza a hódítókat. Hosszú ideig a német császárok próbálják hatalmuk alá hajtani, de kísérleteik kudarcot vallanak. A 15. sz. végén új hódító jelenik meg a színen: a francia király, VIII. Károly mint a nápolyi Anjou-dinasztia örököse. Seregei végigpusztítják Itáliát, és elfoglalják Nápolyt.

22

Firenzében sajátos szövetségese akad a francia királynak. A San Marco dominikánus kolostor Fra Angelico bűbájos freskóival ékesített falai közül lép a firenzei politika színpadára Girolamo Savonarola (23). A „frate" keményen ostorozza az egyház és a város vezetőinek romlottságát és a fényűzést. Mély hatást gyakorol a tömegekre. Firenze vezetői az ő befolyása alatt szigorú törvényeket hoznak a fényűzés ellen, elűzik a

23 △

24 ▽

Medicieket, és Krisztust kiáltják ki a város királyának. Savonarola a francia királyban látja „Isten kardját", amely megbünteti a gonoszokat, s megvalósítja Isten országát.
VI. Sándor pápa egyházi átokkal sújtja a „fraté"-t. Mikor a franciák benyomulnak Itáliába, s ez nem jár a Savonarola megjósolta következményekkel, a firenzei próféta elveszti befolyását, elfogják, hosszú kínzás után máglyahalálra ítélik, s két szerzetestársával együtt — miután kegyelemből megfojtották — máglyán megégetik mint eretneket (1498). (24) Hamvait az Arnóba szórják.

„Senki sem biztos a dolgában" — egykorú gúnykép a hatalomért ◁ vetélkedő fejedelmekről (1)

VIII. Károly francia király itáliai hadjárata (l. 479, 538. l.) nyomán hosszú küzdelem bontakozott ki, amelynek folyamán egymás után alakulnak és bomlanak fel az európai államok szövetségei; hadjáratok és békekötések követik egymást.

2 △

EURÓPAI VISZÁLYOK, LIGÁK A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

„Ám viseljenek háborút mások — te, boldog Ausztria, házasodj!" Habsburg Miksa Merész Károly leányával, Máriával kötött házassága (1477) révén megszerzi a gazdag burgundi örökséget (Németalföld, Artois, a burgundi grófság). Fia, Fülöp a spanyol trón örökösnőjét, (Őrült) Johannát vette el. Az e házasságból született gyermekek közül Ferdinándot és Máriát Ulászló magyar és cseh király gyermekeivel, Lajossal és Annával házasították össze, így a Habsburgok jogot szereztek a magyar és cseh trónra.

1. Miksa és családja (3) ▷

A velencei liga (Velence, VI. [Borgia] Sándor pápa, Milánó ura: Lodovico Sforza, Miksa császár, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella szövetsége) VIII. Károly ellen irányul (1495). VIII. Károly utóda, XII. Lajos (2) már mint Velence szövetségese foglalja el Milánót s Ferdinánddal is szövetkezve, Nápolyt.

1508-ban Cambrai-ban a francia király, a császár, Aragóniai Ferdinánd, majd II. Gyula pápa Velence ellen egyesül. Kezdeti sikerek után a liga felbomlik. Rövidesen megalakul a „szent liga" (1511): II. Gyula, Aragóniai Ferdinánd, Miksa császár, VIII. Henrik angol király és Velence. A cél: a franciák kiűzése Itáliából. A háború változó szerencsével folyik. 1515-ben I. Ferenc francia király (4) győz Marignanónál.

4 △

I. Miksa halála (1519) után I. Ferenc megkísérli a német császári korona megszerzését, de Miksa unokáját, Szép Fülöp és Őrült Johanna fiát, Habsburg Károlyt választják meg.

V. Károly a 16. sz. leghatalmasabb uralkodója, „birodalmában sohasem megy le a nap" — övé a német császárságon kívül Spanyolország a gyarmataival, Németalföld, a burgundi grófság és egyes itáliai területek. A Habsburg-birtokok valósággal harapófogóba szorítják Franciaországot. A francia királyok arra törekednek, hogy ebből a helyzetből kitörjenek. Az ezért kirobbanó harcok folyamán 1521-ben V. Károly császár és X. Leó pápa csapatai kiűzik a franciákat Milánóból. Majd 1525-ben V. Károly serege Paviánál (5) döntő vereséget mér I. Ferencre, aki maga is fogságba esik, és kénytelen Madridban súlyos feltételű békét aláírni.

Kiszabadulva érvénytelennek nyilvánítja aláírását, s Velencével, a pápával, Firenzével és Milánóval megalakítja a cognaci „szent ligát" (1526) a császár ellen.

5 ▽

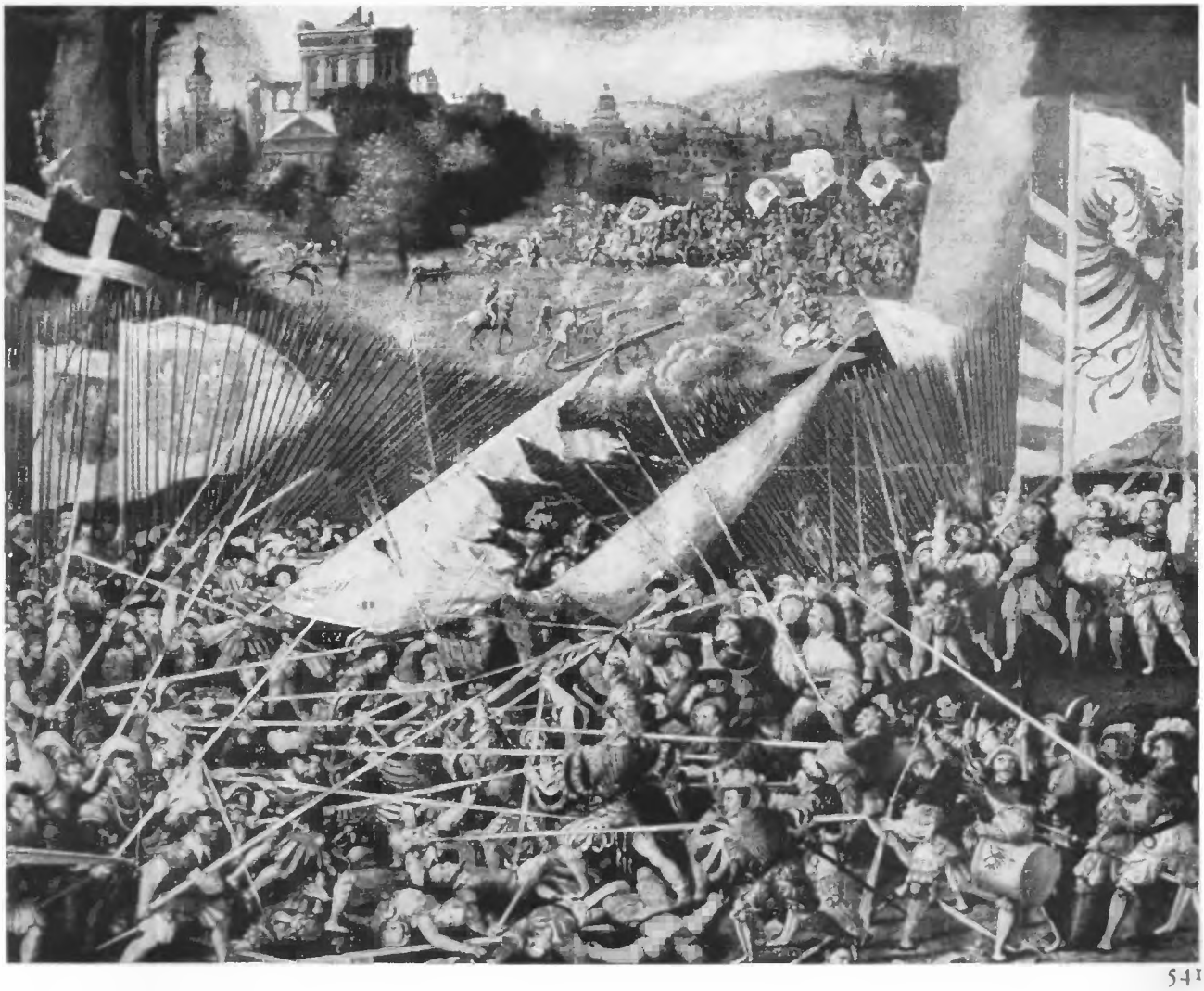

6 △

Az egész keresztény világ megdöbben: 1527-ben V. Károly (8) seregei elfoglalják és kifosztják Rómát (Sacco di Roma) (6): a pápa fogságba esik. A háború e szakaszát a cambrai-i ún. „hölgyek békéje" zárja le (1529); feltételei némileg kedvezőbbek a francia király számára, mint a madridiak.

△

Az itáliai háborúban a döntő katonai erőt a svájci zsoldosok jelentették (7)

A pápa és császár díszmenete (9) ▽

8 ◁

A pápa 1530-ban kibékül a császárral, és megkoronázza V. Károlyt. Ez az utolsó eset, hogy a pápa német-római császárt koronáz Itáliában.

I. Ferenc ezután a német protestánsok schmalkaldeni egyesülésével, majd a szultánnal szövetkezik: újabb harcok, újabb békekötések következnek.

Saint-Quentin, Gravelines... II. Fülöp, a spanyol Habsburg-uralkodó nagy győzelmei a franciák felett. De a franciák visszafoglalják az angoloktól Calais-t.

A sok évtizedes küzdelemre a cateau-cambrésis-i béke (1559) tesz egy időre pontot: a francia király lemond Itáliáról, Burgundról és Savoiáról, de Metz, Toul és Verdun az övé.

Itáliában ezután Milánó, a nápoly-szicíliai királyság, Szardínia és a Tirrén-tenger mellékének egy része közvetlenül spanyol uralom alá kerül, míg a többi terület spanyol hűbér némi önállósággal. Toscanába visszatérnek a Mediciek; előbb mint hercegek, majd mint nagyhercegek uralkodnak ott. Észak-Itáliában az egyetlen önálló hatalom: a velencei köztársaság.

„Mialatt Angliában és Franciaországban a kereskedelem és ipar előretörése az érdekeket — országos méretben — egyetlen láncba fogta, és ez a politikai központosításhoz is elvezetett, addig Németország csupán az érdekek tartományi méretű, helyi központok köré történő csoportosulásáig jutott el — azaz a politikai szétforgácsolódáshoz." (Engels)

A fejedelmek, lovagok egymás közötti harcai, a lovagok rablótámadásai **(2)** a városok és parasztok ellen — mindez valósággal rablóbarlanggá tette Németországot.

◁ Egy gróf szolgájával „kihívó levelet" küld ellenfelének. **(1)**

NÉMETORSZÁG A 15. SZÁZADBAN ÉS A 16. SZÁZAD ELEJÉN

2 ▽

3 △

4 ▷

A Fuggerek (4), Welserek és még néhány más délnémet bankház nagy vagyonra és befolyásra tettek szert a birodalmon kívül is. Pl. Magyarországon a bányák egy része a Fuggerek kezébe került.

Ennek ellenére a gazdasági élet és a művelődés terén előrehaladás is megfigyelhető. A gazdag és szép városokban (3) ügyes kézművesek és tehetős kereskedők működtek.

A német bányászat magas fokon állt. (6) Agricola műve, a *De re metallica* összefoglalja az elért eredményeket.

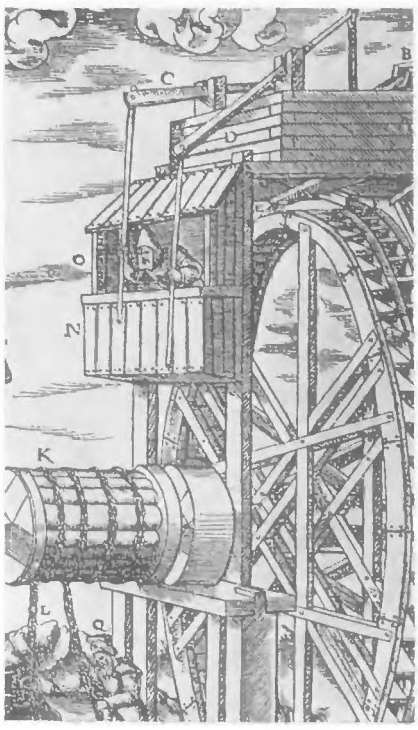

Vízzel hajtott emelőkerék német bányában (5) ▷

6 ▷

Albrecht Dürer: A Szentháromság imádása, festmény, 1511

Albrecht Altdorfer: Dunai táj Regensburgnál, festmény, 1525 k.

Európában német területen találták fel a lőport. (8) A lovagokat a haditechnika fejlődése (lőfegyverek, ágyú (10)) mindinkább feleslegessé tette.
De pusztulásukat előmozdította az is, hogy pénzszükségleteik egyre növekedtek, és anyagilag tönkrementek.

A német Johann Gutenberg (7) (†1468?) nyomdájában 1447-ben jelenik meg az első, mozgatható betűkkel előállított mű, egy kalendárium, majd kinyomtatják a Bibliát. (9) Hamarosan másutt is alkalmazzák Gutenberg találmányát: Frobenius Bázelban, Elzevir Leidenben, Budán Hess.

7 △

8 ▽

9 ▷

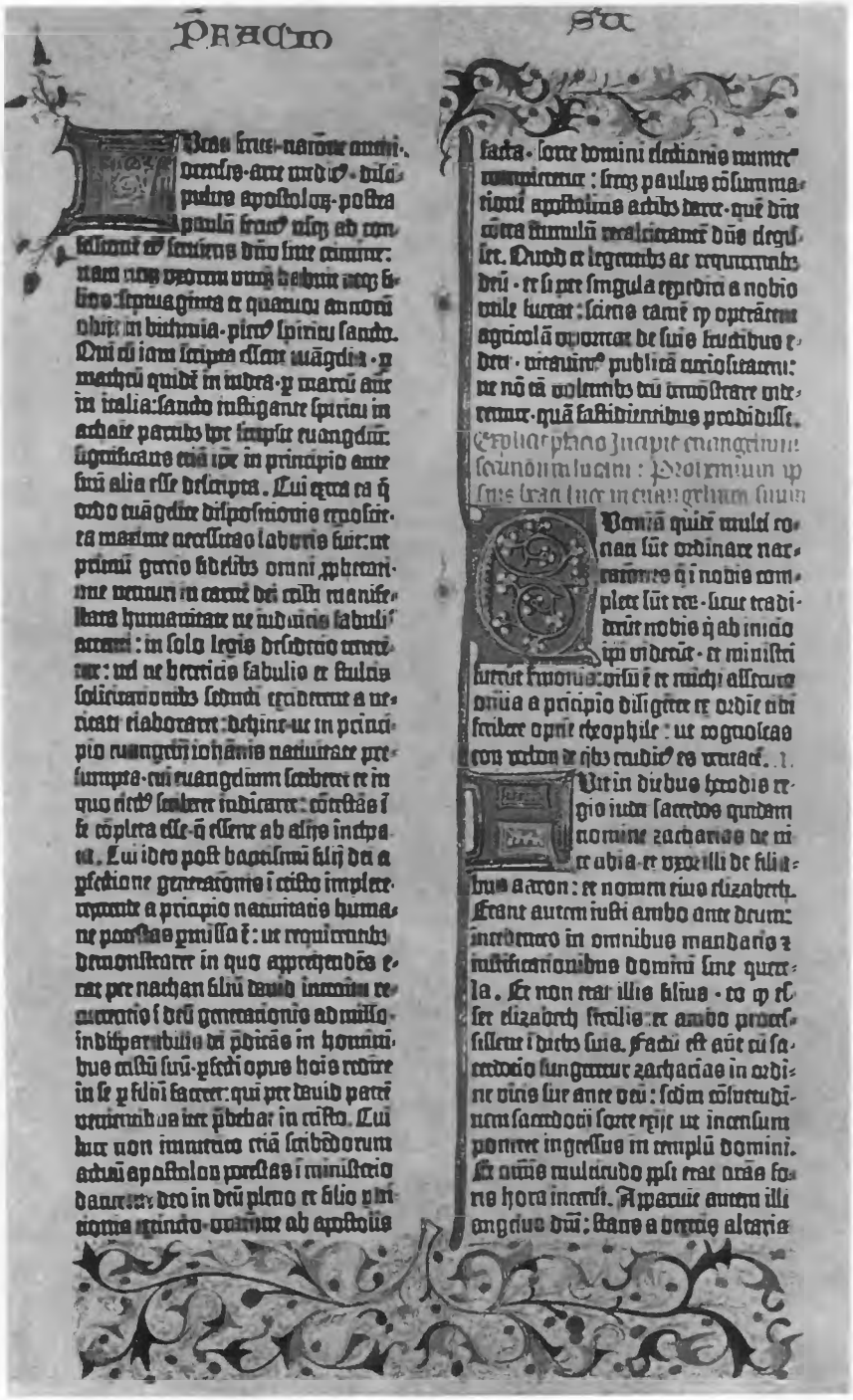

Ágyú, 1400 k. (10)
▽

Császár, fejedelmek, papok, lovagok, polgárok — mind a parasztot szipolyozzák. A földesurak közül sokan arra törekszenek, hogy az ún. szabad jobbágyokat (Hörige) szolgajobbággyá (Leibeigene) tegyék.

Parasztszónok **(11)** △

A niklashauseni Hans Böheim **(12)** szónoklatai nagy paraszti tömeget mozgattak meg, de a würzburgi püspöknek sikerült elnyomni a mozgalmat. Böheimet, a „Furulyás Jankót" megégették (1476).

12 △

A 15. sz. végén Elzászban megalakult a Bundschuh (bocskor) nevű titkos parasztszervezet, amely hamarosan egész Dél-Németországra kiterjedt.
A felső-rajnai területen Joss Fritz szervezte a Bundschuh-t. Követeléseiket 14 cikkelybe foglalták. Felkeléseiket **(13)** (1502, 1513, 1517) azonban éppúgy leverték, mint a württembergi „Szegény Konrád" nevűt (1514).

13 ▽

1 △

A WITTENBERGI TÉZISEK

1517 — a szászországi Witteenbrg (1) egyetemének egyik tanára, Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes nyilvánosságra hozza 95 tézisét a „búcsú erejéről". Ezzel megindul az első nagy támadás a hűbéri rendet, a feudalizmust védelmező legerősebb bástya, a feudalizmus megszentelt központja: az egyház ellen.

Gúnykép a búcsúcédula-árusításról (2) △

A katolikus egyházban a búcsú — a gyónás, a bűnök megbánása után — azoknak a büntetéseknek az elengedése, amelyeket vagy ezen a világon (mint egyházi vezekléseket), vagy a másvilágon, a tisztítótűzben kellene elszenvedni. Szokásba jött a búcsú árusítása keresztes hadjáratok, templomépítés stb. költségeinek fedezésére. A vásárlásról levelet, cédulát adtak. A búcsúcédulákkal való üzletelés már régóta felháborított sok jámbor kereszténytyt, főleg a szegényeket, akik ezt az egyház romlottsága jelének s a gazdagok jogtalan előnyhöz juttatásának ítélték.

A wittenbergi vártemplom — a hagyomány szerint ennek kapujára szögezte ki téziseit Luther. (3) ◁

4 ◁

Amore et studio elucidande veritatis: hec subscripta disputabuntur Wittenberge. Presidente R. P. Martino Luther: Artium et S. Theologie Magistro: eiusdemque ibidem lectore Ordinario. Quare petit: ut qui non possunt verbis presentes nobiscum disceptare: agant id literis absentes. In nomine domini nostri Iesu Christi. Amen.

Luthert (4) tézisei (5) kidolgozásánál az a felfogás vezette, amelyet Pál apostol írásaiból merített: az ember csakis, egyedül hit által igazul meg, emelkedik ki a bűn állapotából, lesz Isten barátjává és gyermekevé; a megszentelés

5 △

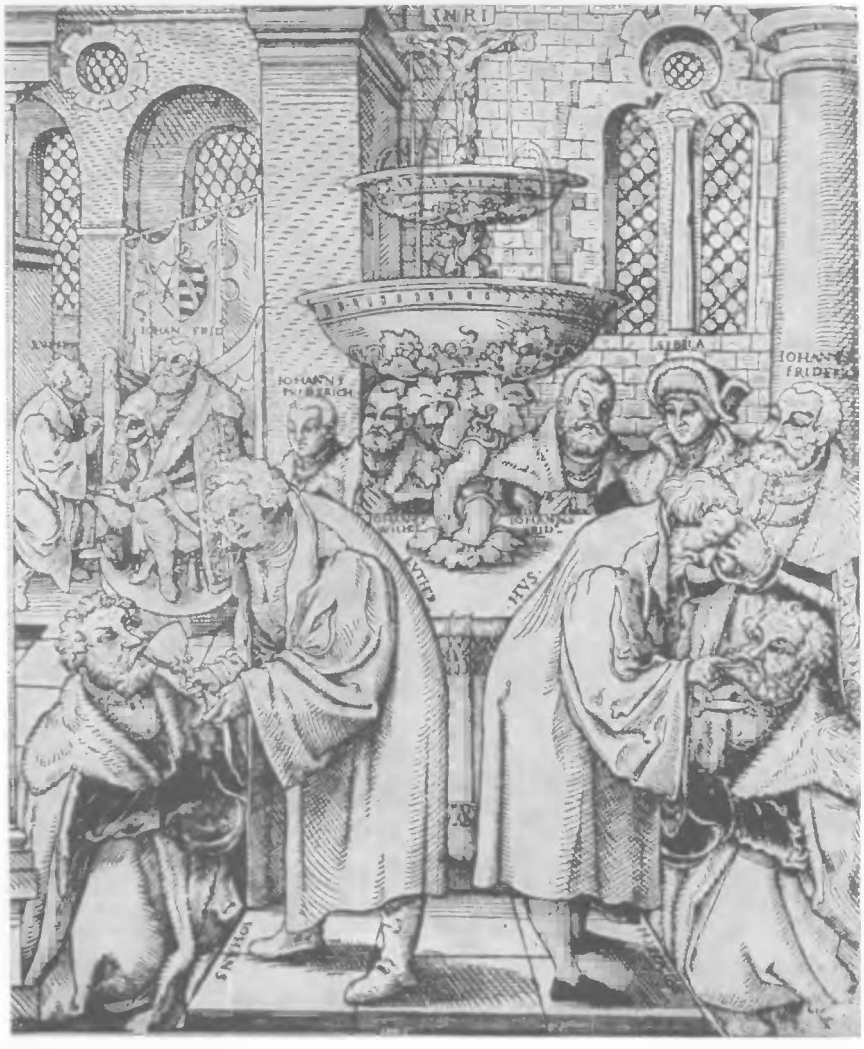

6 ▽

az Isten kegyelmi ténye. A jócselekedetek nem feltételei az üdvözülésnek, hanem csak az élő hit gyümölcsei.

Luther fellépése úgy hatott a sokféle ellentéttől feszülő Németországra, mint a villám a puskaporos hordóra.

Tanai, írásai rohamosan terjedtek, a siker, a helyeslő visszhang egyre radikálisabbá tette. Köréje tömörültek az elégedetlenek mind: a lovagok, a polgári és plebejus ellenzék, az alsó papság. Sőt egyes fejedelmek, köztük a szász választó is, rokonszenveztek — elsősorban anyagi és hatalmi okokból — Luther nézeteivel.

Ez az egykorú metszet együtt ábrázolja Huszt és Luthert, amint két szín alatt áldoztatnak. (6) Luther valóban Husz nyomdokain járt: „olcsó egyházat", az egyházi birtokok elkobzását (szekularizálását), anyanyelven tartott istentiszteletet, két szín alatti áldozást stb. követelt.

A pápai legátus tanai visszavonására szólítja fel Luthert. (1) Minthogy erre nem hajlandó, s az egyetemes zsinathoz fellebbez, a pápa bullát (2) ad ki, amelyben eretneknek bélyegzi. A wittenbergi szerzetes elégeti a pápai bullát...

1521-ben a wormsi birodalmi gyűlésen V. Károly „eretnek" nézetei visszavonására szólította fel. (3) De Luther ezt megtagadta. Ezért birodalmi átokkal sújtották. A szász választófejedelem Wartburg várába mentette. „Junker Jörg" itt németre fordította az Újszövetséget.

1 ▷

A BIRODALMI GYŰLÉS SZÍNE ELŐTT...

Ez nagy jelentőségű tett, nemcsak a reformáció, hanem a német nyelv és a német nemzet fejlődése szempontjából is: megszületett az addig sokféle nyelvjárásban író németség egységes irodalmi nyelve.

2 ▽

3 ▷

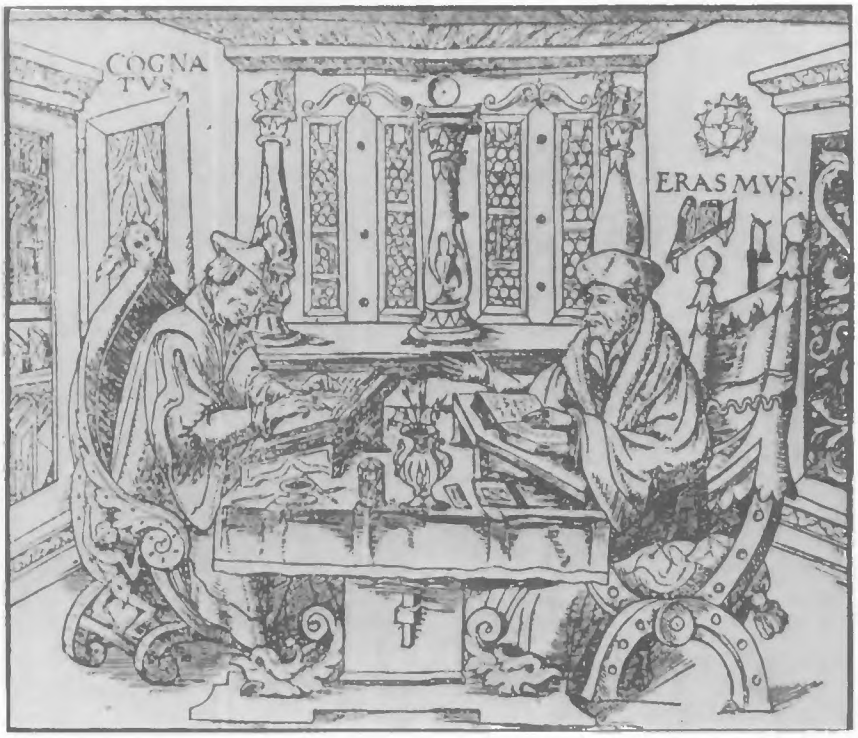

4 ◁

5 ▷

Luther bibliafordításában erősen támaszkodott Rotterdami Erasmus (4) (l. 468–69. l.) biblia-kiadására és szövegkritikájára. A nagy tudós, noha élesen bírálta kora társadalmát és az egyházat, és sok tekintetben a reformáció előkészítője, félt a tömegmozgalmaktól, nem csatlakozott Luther táborához.

Luthernak „az egyház elleni lázadásra hívó szózatára" (Engels) két politikai mozgalom felelt: a lovagok felkelése és a parasztoké. A lovagok a fejedelmek hatalmának megnyirbálását, a birodalom erejének növelését, az egyházi birtokok elvételét s a lovagoknak juttatását — tehát a jobbágyságon alapuló „nemesi demokráciát" kívánták. Vezetőjük a merész zsoldosvezér, Franz von Sickingen (5) és a kiváló német humanista, Ulrich von Hutten (6) volt. Mindketten Luther híveinek táborába szegődtek.

6 ▽

7 ▷

1523-ban Sickingen vezetésével kitört a lovagok felkelése. De mivel csak kevesen indultak harcba — s szövetségesek nélkül —, a fejedelmek könnyen győztek. Sickingen 1523-ban elesett Landstuhl ostrománál (7); Hutten számkivetésben halt meg Svájcban. — Luther nem állt a felkelt nemesek mellé.

A NAGY NÉMET PARASZTHÁBORÚ

A régebbi, kisebb, helyi jellegű paraszti megmozdulások után 1524-ben hatalmas arányú parasztháború tört ki Németországban. A parasztok követeléseit a legvilágosabban a *Tizenkét cikkely* (3) fejezi ki. A személyi, jobbágyi függőség (serf, Leibeigene állapot) és az egyházi tized megszüntetését követelik, a paraszti terhek súlyosbítása ellen lépnek fel. Kezdetben a városi polgárság egy része támogatja őket, sőt néhány lovag is az élükre áll, pl. Florian Geyer.

A parasztháború előkészítésében és vezetésében nagy szerepet vitt Münzer Tamás (2) és a köréje csoportosuló anabaptisták. A középkori eretnekmozgalmakban fel-felbukkanó kommunisztikus eszmék „Münzernél válnak egy valóságos társadalmi

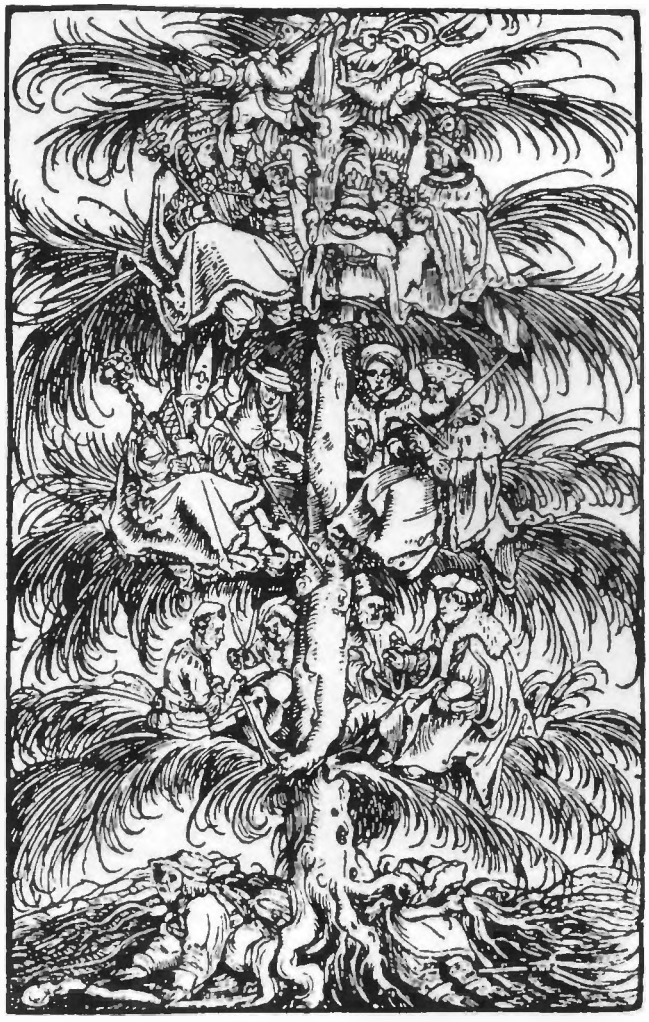

„Ha a parasztok győznek, ők kerülnek fölül." (1) △

2 △

3 △

réteg törekvéseinek kifejezésévé". (Engels) Zseniálisan előre látta azokat a feltételeket, amelyek között az ő korában még csak alig kibontakozó proletariátus egyenlősége megvalósítható.

Luther a „Sátán eszközé"-nek tartotta a Zwickauban, majd Allstedtban működő prédikátort.

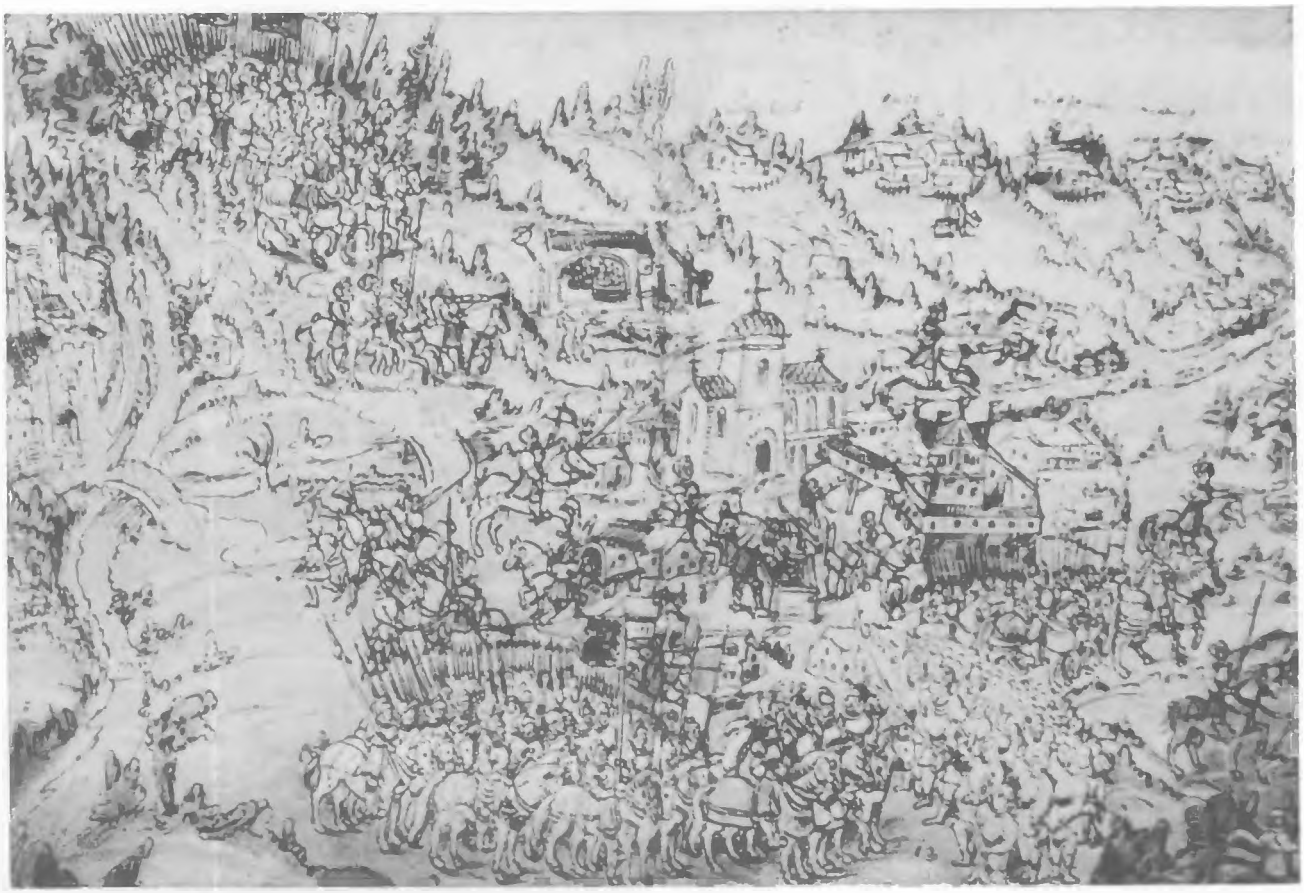

4 △

Kolostorokat, lovagokat támadnak meg a parasztok, a felkelés (4) futótűzként terjed (1525).
„Aprítsátok, fojtsátok, szúrjátok és vágjátok őket — írja Luther, kezdeti tétovázás után szembefordulva a paraszthábor úval — ...mint ahogy a veszett kutyát is agyon kell ütni." A fejedelmek és a lovagok, ellentéteiket feledve, együtt lépnek fel a megosztott, szétforgácsolt, a városi polgárság zöme által nem támogatott, rosszul felszerelt paraszti seregek ellen; csellel, alkudozásokkal, halogatással, főleg zsoldosokból (Landsknechtekből) (5) álló seregeik hirtelen támadásával mindenütt győznek.
Diadaluk után minden képzeletet túlszárnyaló kegyetlen megtorlás következik....
Münzer, aki Mühlhausent a türingiai felkelők központjává tette, seregével maga is vereséget szenved; fogságba esik, és kivégzik.
Legtovább Ausztriában tartották magukat a felkelők. Geismaier még 1526-ban is több ízben győz. 1527-ben, az ő halálával ér véget tulajdonképpen a nagy német paraszthábor ú.

5 ▽

Parasztfegyverek (6) △

Leideni János „újrakeresztel" (7) △

8 △

A 16. sz.-i németországi forradalmi harc utolsó hősi kísérlete: Münsterben 1534-ben az újrakeresztelők, az anabaptisták ragadják magukhoz a hatalmat. Jan Matthys pék, majd Leideni János (8) szabómester vezetésével kommunisztikus közösséget alkotnak, és sokáig, bátran állják az urak mindenfelől odaözönlő seregeinek ostromát. (10) Végül is árulás folytán jutnak az ostromlók a város birtokába (1535). A vezetőket hosszú hónapokig kínozták, s csak azután végezték ki.
A paraszthábor leverése után folytatódott a jobbágyok megfosztása személyes szabadságuktól: egyre több a Leibeigene, főleg az Elbától keletre eső vidéken (második jobbágyság). A kisebb nemesek, a városok s a lutheránus papság a fejedelem szolgálatába, hatalmába kerültek. Németország széttagoltsága nőtt.

Bernhard Knipperdollinck,
Leideni János helyettese (9) ▷

10 ▽

1 △

MOHÁCS

A török Keletre fordulása (vö. 506. l.) csak lélegzetvételnyi szünetet jelentett Európának. II. Szulejmán, a Pompás (1520–66) **(3)** beveszi Belgrádot, a János-lovagok hősies védekezése ellenére elfoglalja Rodoszt **(1)**, majd Mohácsnál megsemmisítő vereséget mér a magyar seregekre (1526) **(2)**.

2 ▽

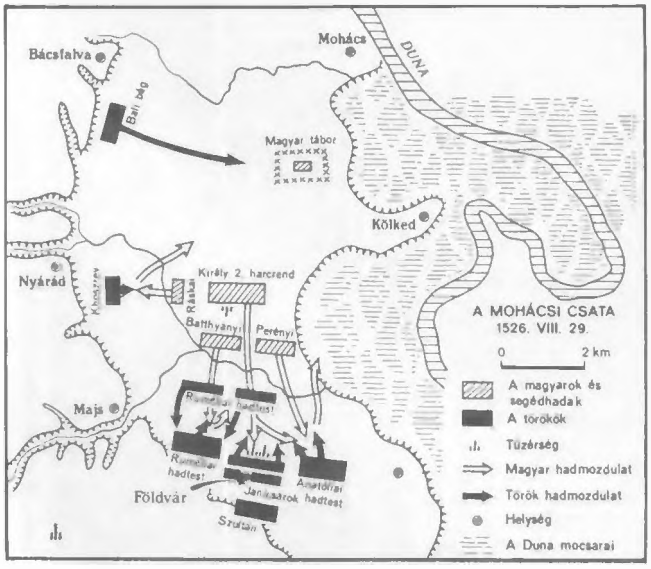

3 ▽

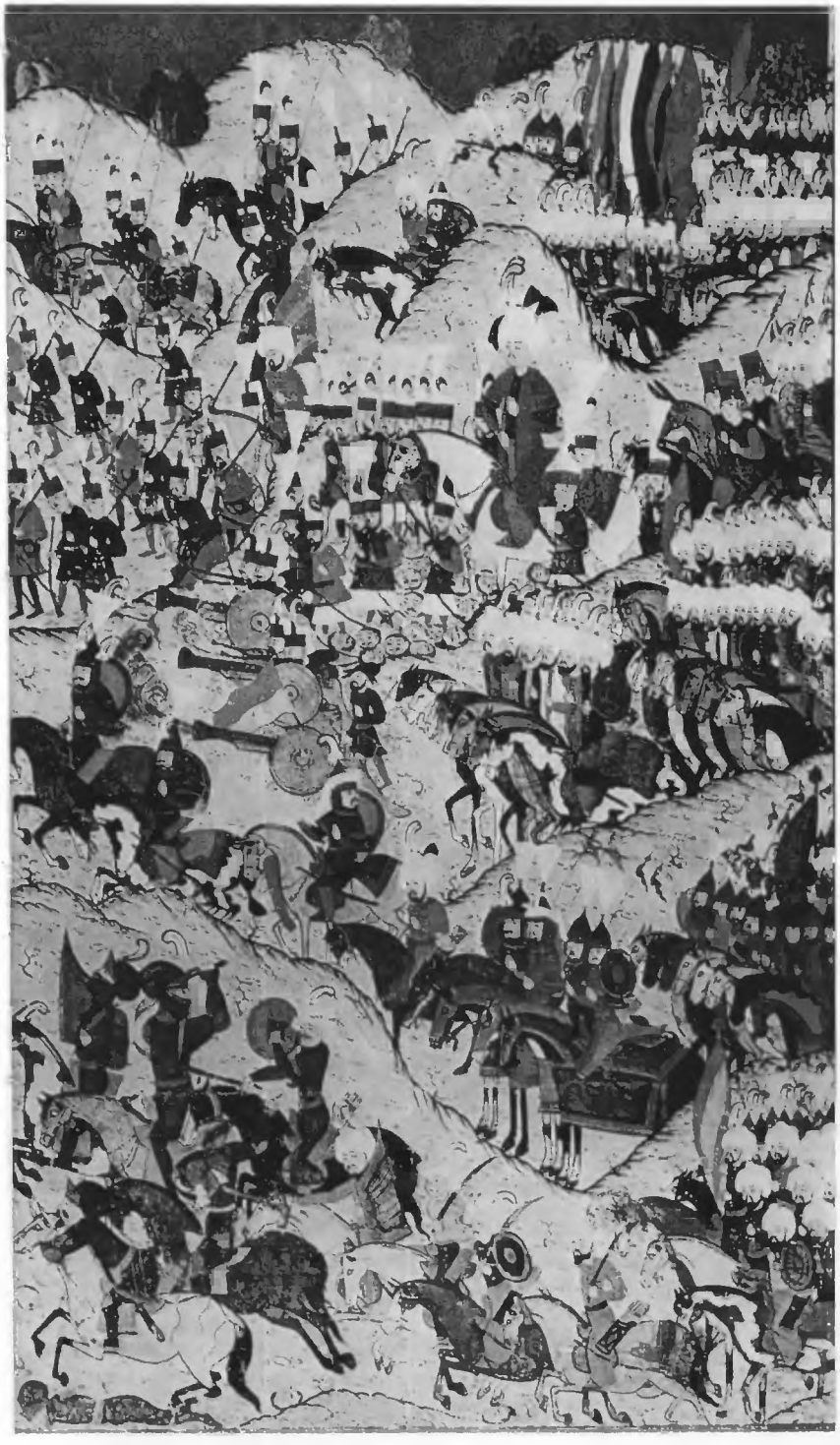

Egy török miniatúra így ábrázolja a sorsdöntő ütközetet.(4) △

5 △

János király pecsétje (6) △

A csatából menekülő II. Lajos magyar király életét veszti. Sógora, Habsburg Ferdinánd (5) akadálytalanul megszerzi a cseh trónt, de a magyar uraknak csak egy része áll mellé. A kisebb nemesség Szapolyai János erdélyi vajdát támogatja. Mindkettőjüket királlyá koronázzák. A török az utóbbit pártolja.

Tömegsír a mohácsi csatamezőn (7) ▷

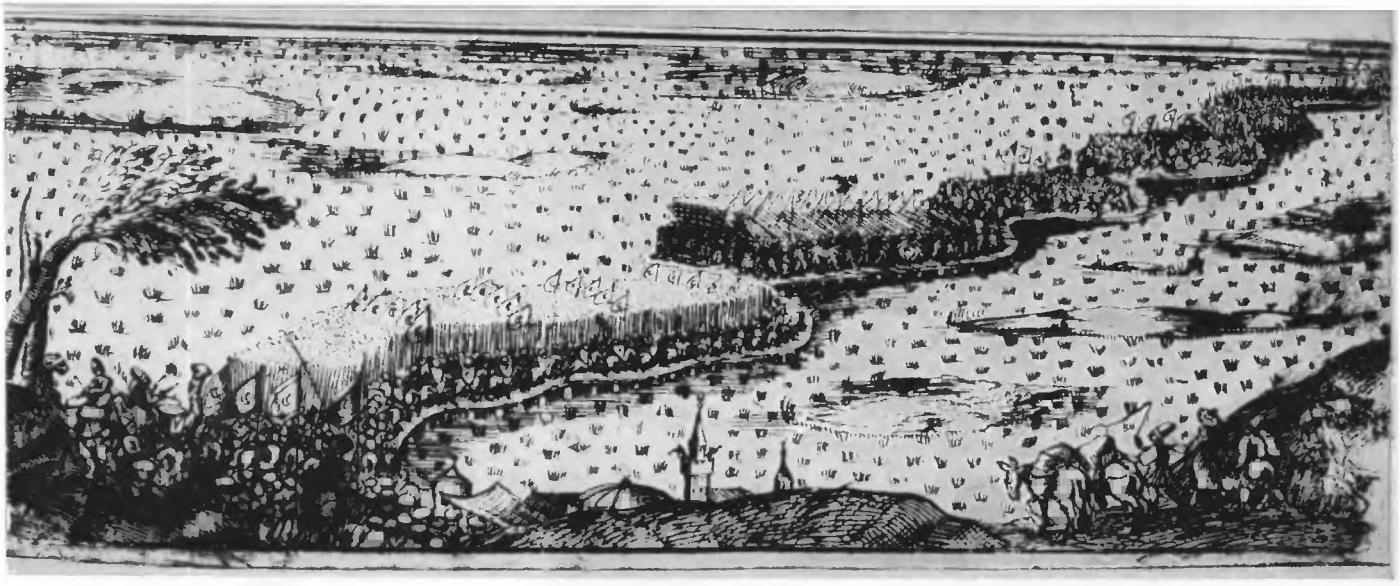

A török sereg a mohácsi győzelem után észak felé vonul. (8) △

1529-ben Magyarországon át Bécsig nyomul (9), de kénytelen visszavonulni. ◁

1541-ben Budán (11) „Boldogasszony tornya tetejében félhold ragyog a kereszt helyében".
Magyarország középső része 150 évre török uralom alá kerül.

Egykorú bécsi tudósítás Buda elestéről (10) △

11 △

A Földközi-tengeren mohamedán kalózok gályái akadályozzák a keresztény államok hajózását. A kalózok támadják a keresztény területeket is. A legvakmerőbb, a szultán fennhatóságát elismerő Hajreddin Barbarossa, Algéria ura elfoglalja Tuniszt. V. Károly hadjáratot indít ellene, és beveszi a tuniszi kalózvárost (1535). **(12)**

A török hadsereg fő erejét a szpáhik és janicsárok alkották. Az utóbbiak foglyul ejtett vagy a meghódított keresztény területek lakosságától adóként elvett, mohamedánná lett gyermekekből nevelt kitűnő gyalogosok voltak. A szpáhik lovasok, akik a szultántól katonai szolgálatuk fejében földbirtokot kaptak, de nem örökletesen, nem is élethossziglan, hanem annyi időre, amennyire az uralkodónak tetszett. A központi hatalom így általában igen erős volt a török birodalomban mindaddig, míg a hódítások tartottak. A szpáhik birtokaikon a birtoklás bizonytalansága miatt rablógazdálkodást folytattak, s tönkretették az alávetett lakosságot.

12 ▽

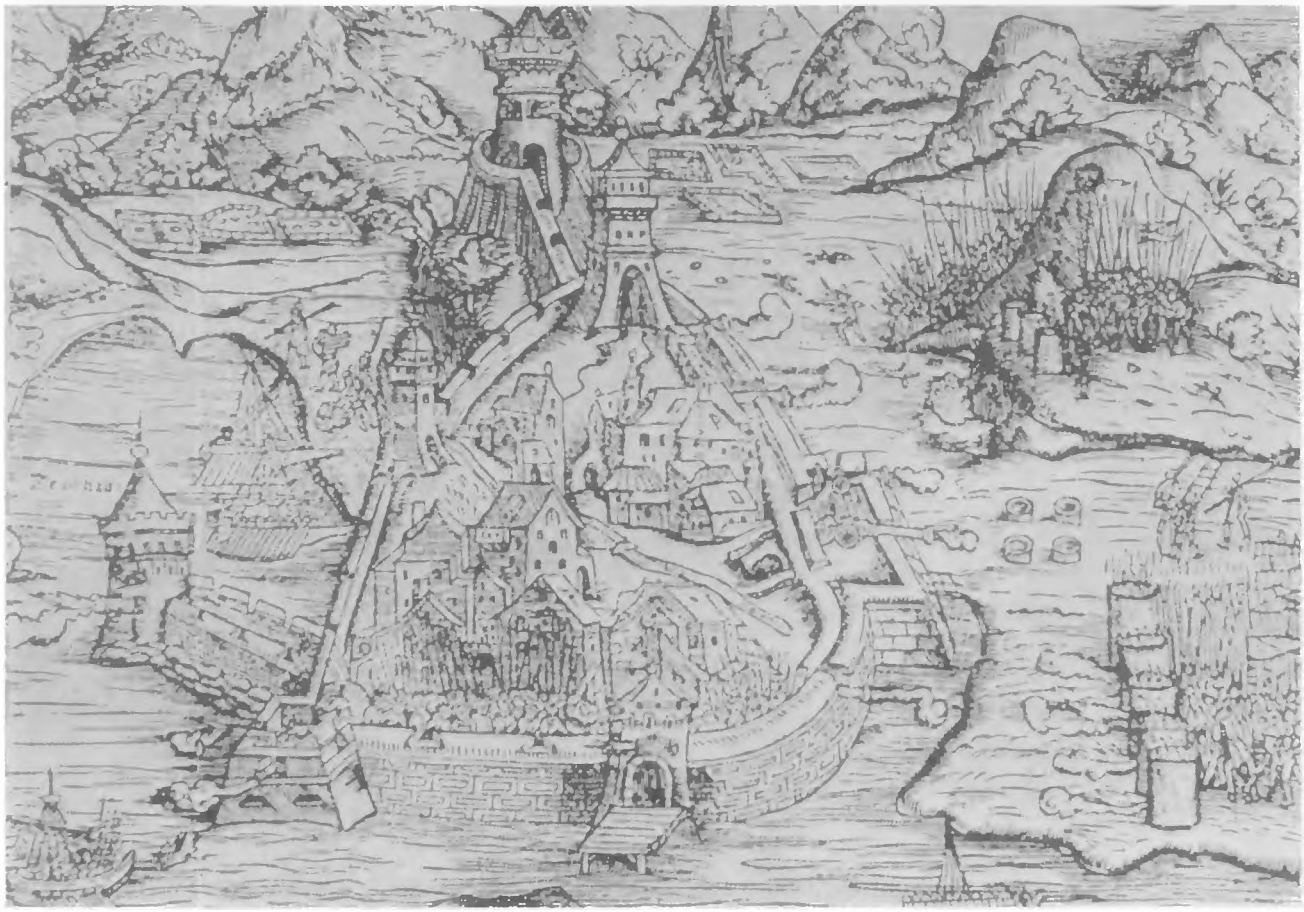

„AKIÉ A FÖLD, AZÉ A VALLÁS”

2 ▽

A speyeri birodalmi gyűlés (1529) eltilt minden vallási újítást; őt fejedelem és tizenegy város tiltakozik a határozat ellen (protestánsok).

Az augsburgi birodalmi gyűlésen ◁ **(1)** a protestánsok felolvassák az

3 ▷

Ágostai Hitvallást, **(2)** amelyet Luther barátja és munkatársa, Philipp Melanchton **(3)** szerkesztett (1530). Röviddel ezután a schmalkaldeni szövetségben tömörülnek.

1532-ben V. Károly kiadja az egész német birodalomra érvényes büntető törvénykönyvet (Carolina), amelynek itt közölt címlapja **(6)**, valamint a 8. kép a korban szokásos kínzásokat és kivégzési módokat mutatja.

A schmalkaldeni szövetség hadi ◁ tanácskozása **(4)**

5 ◁

6 ▷

V. Károly pecsétje a schmalkaldeni szövetségen aratott győzelem után (7)

A schmalkaldeni szövetség (1531-től) és a császár közötti (ún. schmalkaldeni) háborúban V. Károly Mühlbergnél nagy győzelmet aratott (1547). (5) Később, mikor egyik fő támasza, Szász Móric a francia király szövetségesévé szegődött, V. Károly vereséget szenvedett, és engedményekre kényszerült a lutheránusokkal szemben.

„Akié a föld, azé a vallás" — 1555-ben megszületett a megegyezés, az augsburgi vallásbéke: a fejedelem szabadon választhatja hitét, a tartomány lakóinak azonban követniük kell uruk vallását; aki erre nem hajlandó, annak el kell hagynia a tartományt.

Ez a vallásbéke is, éppúgy mint maga a lutheri reformáció, a fejedelmeket erősítette, fokozta Németország széttagolódását.

8 ▽

Úrvacsora. Az asztal körül a német reformáció nagyjai: Luther, Melanchton, Bugenhagen stb. A jobb oldalon a festő, ifj. Lucas Cranach mint pohárnok. **(1)**

2

TERJEDNEK AZ ÚJ TANOK...

3

A lutheri tanok csakhamar túlterjedtek a birodalom határain. Csehországban, Lengyelországban és hazánkban rövidesen erős közösségek fejlődnek ki.

A 15. sz.-ban Svédország, amelyet Norvégiával együtt a kalmari unió (1397) Dánia királyához kötött, hosszú harcot vív önállósulásáért. II. Keresztély dán király, miután legyőzte az ellenállókat, a „stockholmi vérfürdővel" áll bosszút annak vezérein (1520), mire a svédek fegyvert ragadnak, s Gustav Vasa **(2)** vezetésével kivívják az ország függetlenségét. Gustav Vasát 1523-ban királlyá koronázzák; megkezdődik a Vasa-dinasztia uralma. A reformáció mindhárom országban és a Svédországhoz tartozó Finnországban is teljes győzelmet arat. Olaus Petri (†1552), Luther tanainak lelkes svéd hirdetője és testvére, Laurentius lefordítja svédre a Bibliát.

Franciaországban, Itáliában és Spanyolországban csak kevés híve volt Luthernak és csak átmenetileg.

A svájci reformátor, Ulrich (Huldrych) Zwingli **(3)**, Zürich lelkésze, Erasmus tanítványa, Lutherhoz hasonlóan a Bibliát tekinti mérvadónak a hit kérdéseiben, s nem fogad el semmit, amit értelme nem tud

Stockholm látképe, 16. sz. (4) △

megmagyarázni. Elutasítja a papi nőtlenséget, a böjtöt, a purgatóriumot, tagadja a gyónás szentségét és a mise meg az eucharisztia szentségjellegét. Az áldozás szerinte csak Krisztus halálának emlékezetére történik; a keresztelés egyszerű avató szertartás és jelkép. Az embert nem saját cselekedetei mentik meg a karhozattól, hanem az isteni kegyelem.

A zürichi reformátor az új, polgári felfogás képviselőjeként nem az egyházi, liturgikus feladatokra helyezi a fő súlyt, hanem a világi erkölcsi, polgári követelményekre. Tanai gyorsan terjedtek a svájci kantonokban, elsősorban a városokban s a jobb módú parasztság között. Az elmaradott őskantonok és Luzern azonban ragaszkodtak a katolikus egyházhoz.

Istentisztelet Zürichben (5) ▽

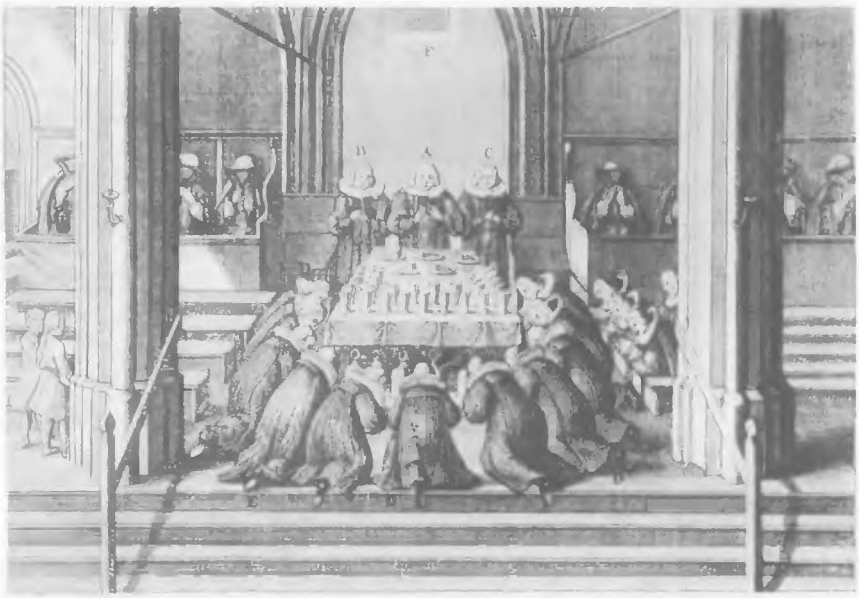

Zwingli és Luther az úrvacsora kérdésében nem tudott megegyezni (marburgi disputa, 1529), a svájci reformáció így különvált a lutheritól. A svájci katolikusok és Zwingli hívei 1531-ben Kappelnál (6) megütköztek. Az előbbiek győztek, Zwingli is elesett; testét máglyán megégették.

6 ▽

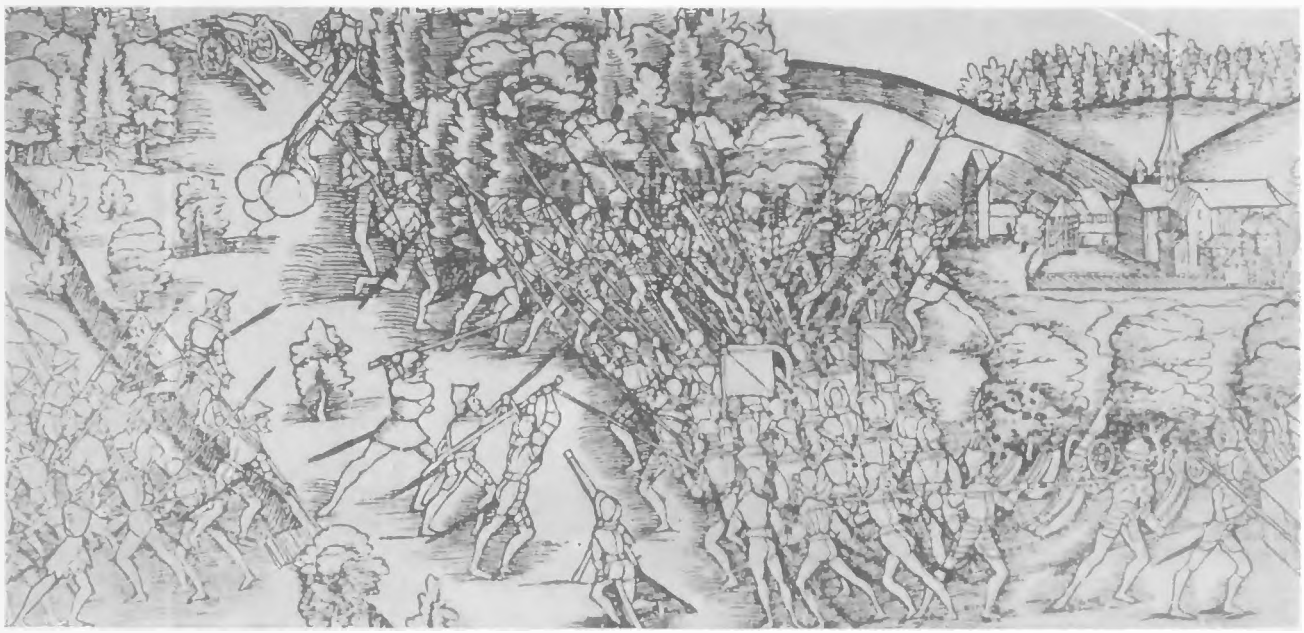

ANGLIA ÚJ UTAKRA TÉR

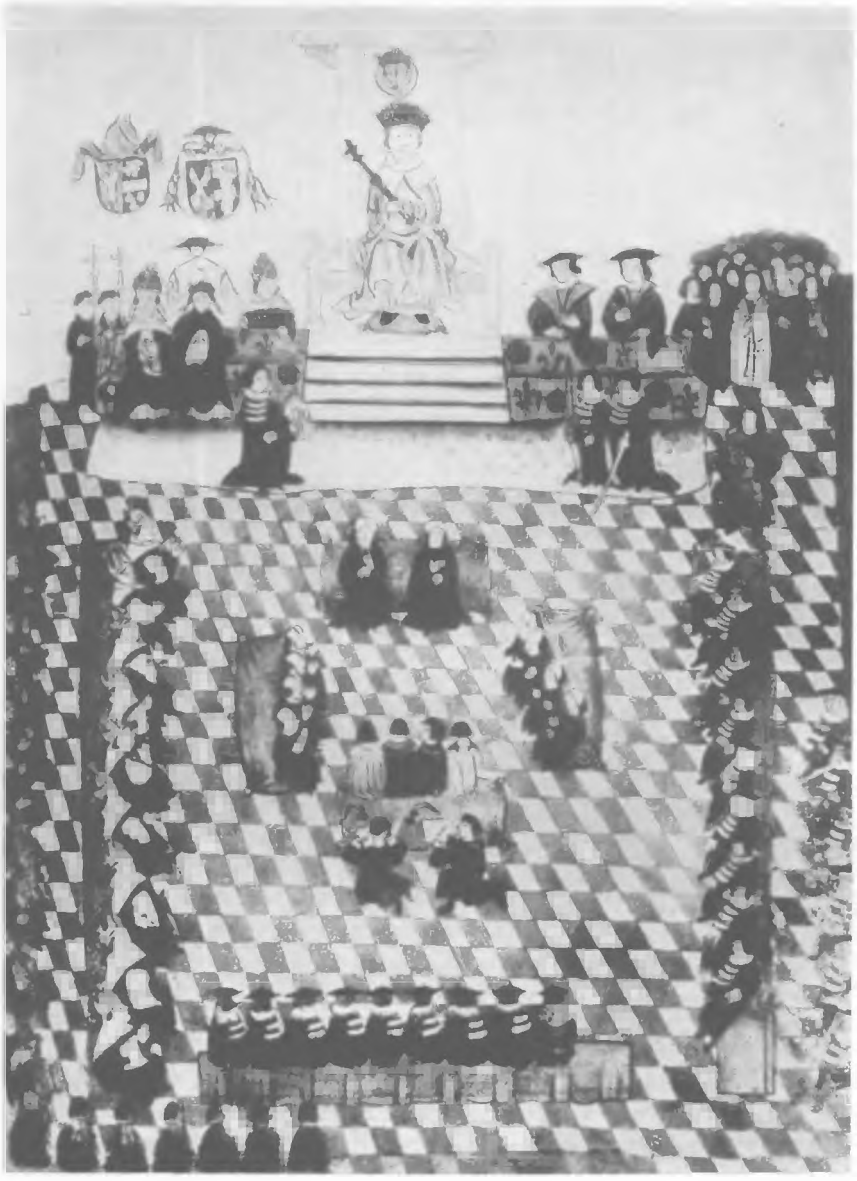

Az angol parlament ülése (1) △

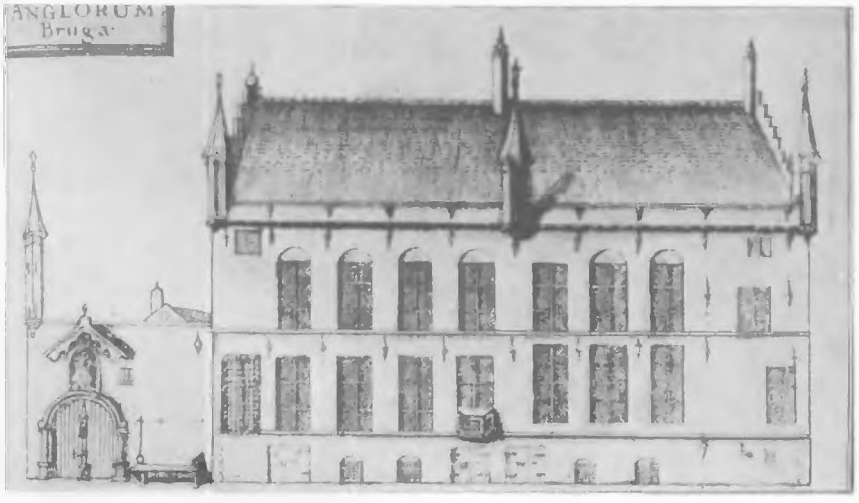

A Merchant Adventurers bruggei székháza (2) △

A rózsák harca után Anglia megindul azon az úton, amely az európai hegemónia felé vezet. A Tudor-uralkodók alatt kiépül az erős központi hatalom. A parlament és a király együtt halad. Fellendül a szövőipar és a külkereskedelem. A Merchant Adventurers kereskedőtársaság jelentős szerepet játszik az angol áruk kivitelében.

„Juhaitok... olyan falánkok és féktelenek, hogy megeszik az embert, elpusztítják és elnéptelenítik a mezőket, házakat, falvakat" — írja a nagy angol humanista, Morus Tamás (4). Valóban a 16. században indul meg Angliában nagy arányokban az *eredeti tőkefelhalmozás* folyamata. A parasztokat elűzik telkeikről, és elkerítik az addig közösségi földeket (enclosure), hogy jövedelmező nagybirtokokat létesítsenek. A városi kisiparosok nem bírják a versenyt a manufaktúrákkal, tömegesen mennek tönkre. A szegé-

A központi királyi törvényszék (3) ▽

nyek vagy bérmunkásokká, esetleg zsoldosokká, hajósokká lettek, vagy koldusokká, csavargókká. „S ha már ide-oda kóboroltak, amíg csak utolsó fillérük is el nem fogyott, mi mást tehetnének, mint lopnak, s aztán, Istenemre, jog szerint felakasztják őket, vagy pedig koldulni mennek? És akkor is börtönbe vetik őket, mint csavargókat, mert... nem dolgoznak; őket, akiket senki sem akar munkába állítani, ha mégoly buzgón ajánlkoznak is." Morus *Utópiá*jában **(5)** élesen, elkeseredetten ír hazája bajairól, és példaként egy boldog szigetet állít honfitársai elé, ahol nincs magántulajdon, nincs kereskedelem, mindenki köteles dolgozni, és mindenkinek joga van művelődni.

4

5

Az egyház megreformálásának és a Rómától való elszakadásnak már régóta sok híve van Angliában (l. Wiclif), elsősorban a polgárság és az árutermelő új nemesség körében. A lutheri reformáció sem marad hatástalan. Az angol humanisták azonban, köztük Morus és Colet **(6)** is, elzárkóztak a reformáció elől.

VIII. Henrik (1509—47) **(7)** röviddel Luther fellépése után értekezést írt a német reformáció ellen. De magatartásában fordulat állott be, amikor el akart válni nejétől, Katalintól, Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella lányától.

6

7

A váláshoz a pápa beleegyezése volt szükséges, az egyházfő azonban tartott Katalin rokonától, V. Károly császártól, és megtagadta hozzájárulását. Erre VIII. Henrik magát nyilvánította az angol egyház fejének, és elvette Boleyn Annát. Akik ezt helytelenítették, közöttük Fisher püspököt és Morust, kivégeztette (1535). A papság kiváltságos helyzetét megszüntette. A püspökök kinevezése a király joga lett. A mind erősebb központosításra törekvő királyi hatalom összekapcsolódik a reformációval.

Walest teljesen bekebelezi Anglia (1536), majd pedig VIII. Henrik felveszi az Írország királya címet (1542).

◁ VIII. Henrik és gyermekei: Mária, Erzsébet és Edward (1)

KIÉPÜL AZ ANGLIKÁN EGYHÁZ

Az eredeti tőkefelhalmozás terén jelentős tényező a kolostorok feloszlatása (1536—39). Az egyházi javak elkobzása miatt a régi rendhez ragaszkodók körében felkelés tört ki; ezt az ún. „kegyelmi zarándoklatot" (Pilgrimage of Grace) véresen leverik.
A régi földbirtokviszonyok „vallási védőbástyáját az egyházi tulajdon alkotta. E bástya ledőltével ezek a földbirtokviszonyok nem voltak tovább tarthatók." (Marx) A birtokok új típusú, bizonyos tőkével rendelkező, modernül gazdálkodó tulajdonosok kezébe kerültek; a földről elűzött szegények, csavargók száma nőtt.

2 ▽

A „csavargók", „naplopók" ellen véres törvényeket hoztak. Akit naplopásért feljelentettek, azt egy időre odaítélték feljelentőjének mint rabszolgát. Ha megszökött, örökös rabszolgaságra vetették, bélyeget sütöttek rá. Akit harmadszori szökés után elfogtak, kivégezték.

3 ▽

A protestáns tanok csak VIII. Henrik fia, VI. Edward (3) alatt terjednek el erősebben.
Bevezetik az angol (anglikán) állami egyház hivatalos imakönyvét, a Book of Common Prayert, mely főleg Thomas Cranmer érsek (2) műve (1549).

Anglia 1381 óta nem látott olyan erős parasztfelkelést — noha csak helyi jellegű volt —, mint az 1549-es norfolki, amelyet Robert Ket vezetett. A kormányzat főleg német zsoldosokból álló serege, Warwick earljének parancsnoksága alatt, csak nehezen győzött. A megtorlás kegyetlen, a parasztok mészárlásának csak az szab határt, hogy az urak nem akarják „saját kezükkel szántani és vetni birtokaikat".

Máriának, Aragóniai Katalin lányának trónra lépésével (1553) megindul a katolicizmus restaurálása. A protestantizmus hívei menekülnek. (5) Több vezető protestánst kivégeznek. (6) Erre a sorsra jut Cranmer is.

Mária és férje, Fülöp pecsétje (4) △

5 △

Mária meggyűlöltette magát még azáltal is, hogy férjhez ment V. Károly fiához, a későbbi II. Fülöp spanyol királyhoz; márpedig Anglia gazdasági érdekei ebben az időben spanyolellenes külpolitikát kívántak.

6 ▽

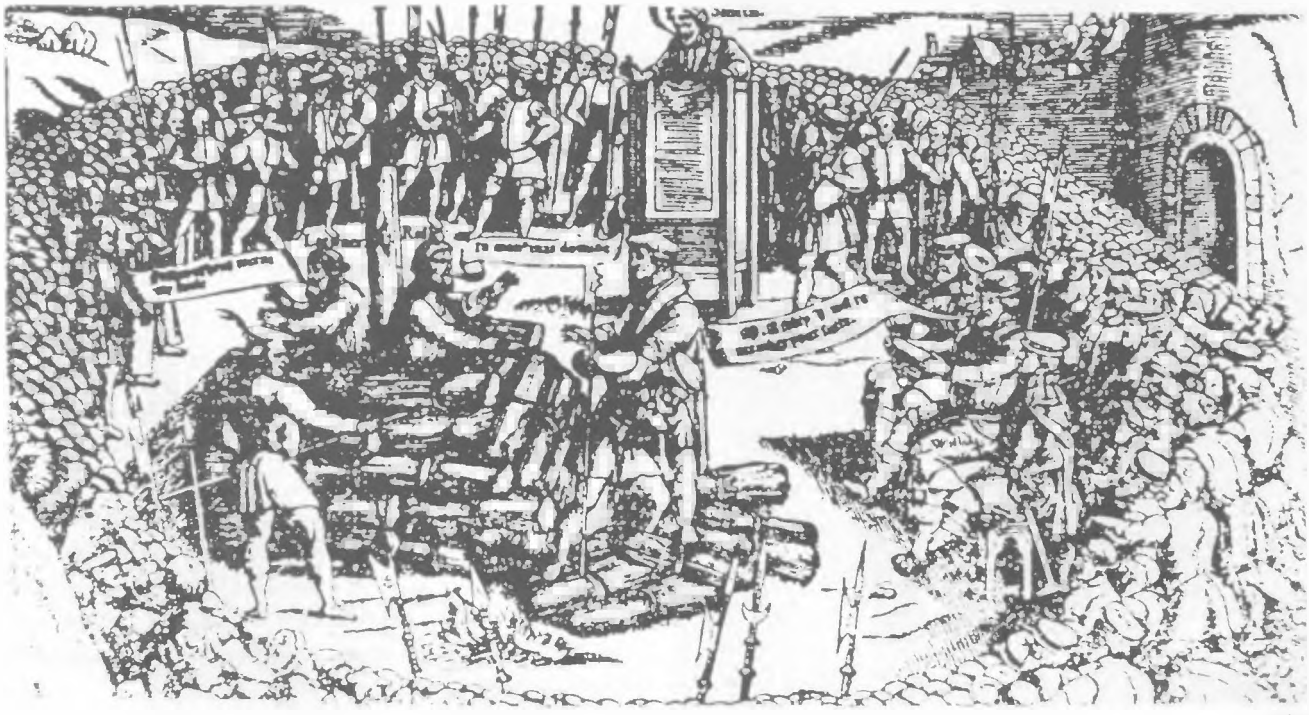

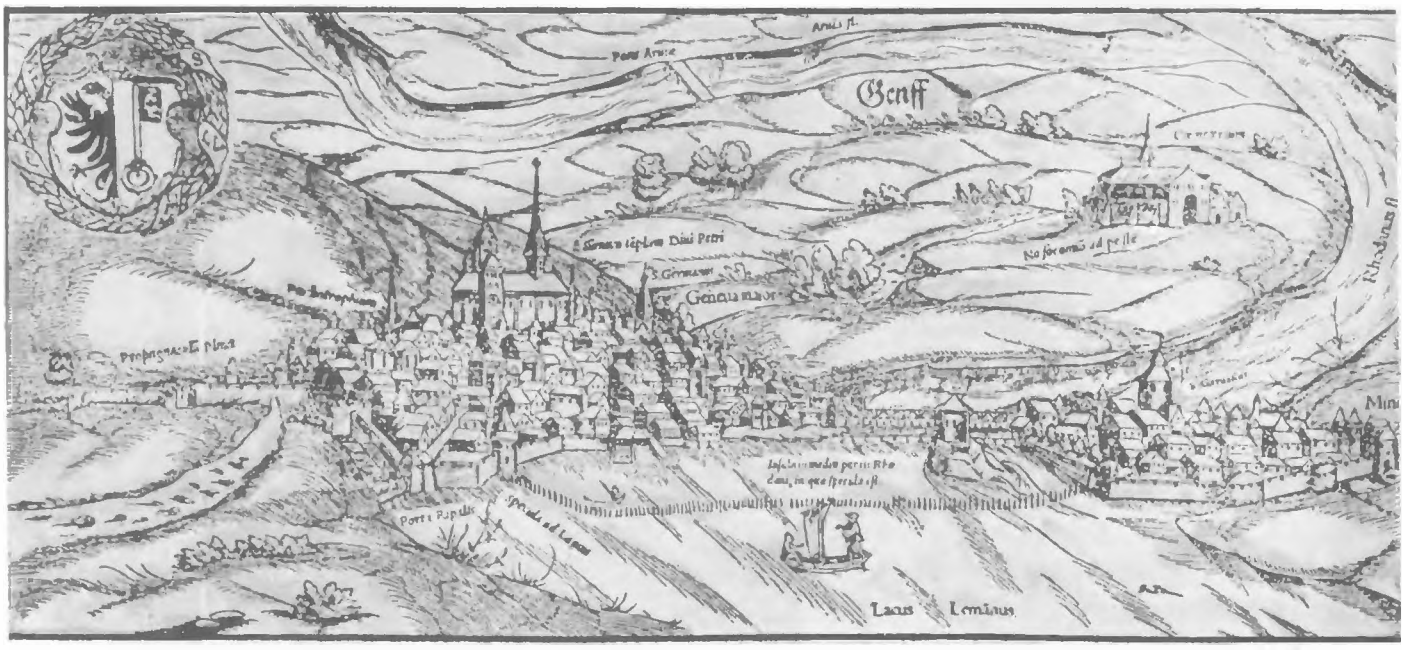

1

KÁLVIN

„Ahol... Luther kudarcot vallott, ott Kálvin győzött. Dogmája a korabeli polgárok legmerészebbjeire volt szabva." (Engels) Kálvin **(2)** Genfben **(1)** működött (1541—64), ez a város lett a „kálvinista Róma".

Kálvin nagy művében, az *Institutio religionis christianae*ban **(5)** foglalja rendszerbe tanítását. Felfogása szerint a hivő és Isten között nem kell közvetítő; az egyedüli tekintély a Biblia; a pap csak prédikátor; a vallás igazságait a hívőnek eszével is fel kell fognia. Az üdvösséget egyedül hit által, Isten irgalmából lehet elérni. Az Úr már eleve csak egy bizonyos meghatározott számú lelket választott ki az örök életre (eleve elrendelés, predestináció); határozata megmásíthatatlan, de titkos, senki sem tudhatja, mire jelölte ki az isteni akarat, viszont ismeri az Isten által adott törvényeket, és azok szerint kell viselkednie. A világban elért siker nem feltétlenül a kegyelemre kiválasztottság jele, de mindenesetre arra enged következtetni.

2

A kálvinizmus embereszménye nem a világtól elvonult, magába fordult szemlélődő, hanem a tevékeny, erős személyiség, aki uralkodik környezetén.

A szertartásokban a legnagyobb egyszerűséget valósította meg, minden téren szigorú takarékosságot kívánt, ünnepet a vasárnapon kívül alig ismert. A kálvini közösségek vezető testületében, a presbitériumban a prédikátorokon kívül világiak is helyet kapnak, rendszerint jómódú polgárok.

Kálvin a legjobb államformának a köztársaságot tartja, és szentesíti a felkelést a vallás törvényeit sértő uralkodó ellen. A katolikus egyházzal ellentétben nem tiltja a kamatszedést. Mindez megfelelt a tőkét gyűjtő és szaporító, egyre hatalmasabb polgárságnak.

Kálvin és követői is felléptek a náluk merészebb tanokat hirdető szekták (újrakeresztelők, Szentháromság-tagadók stb.) ellen. A teljesen Kálvin uralma alatt álló, az ő akaratának engedelmeskedő Genfben pl. számos embert megégettek. Erre a sorsra jutott a nagy spanyol tudós, Miguel Servet (4) is.

Theodorus Beza (†1605), Kálvin társa és legfőbb segítője. Kálvin halála után ő vette át a közösség vezetését. (3)

4

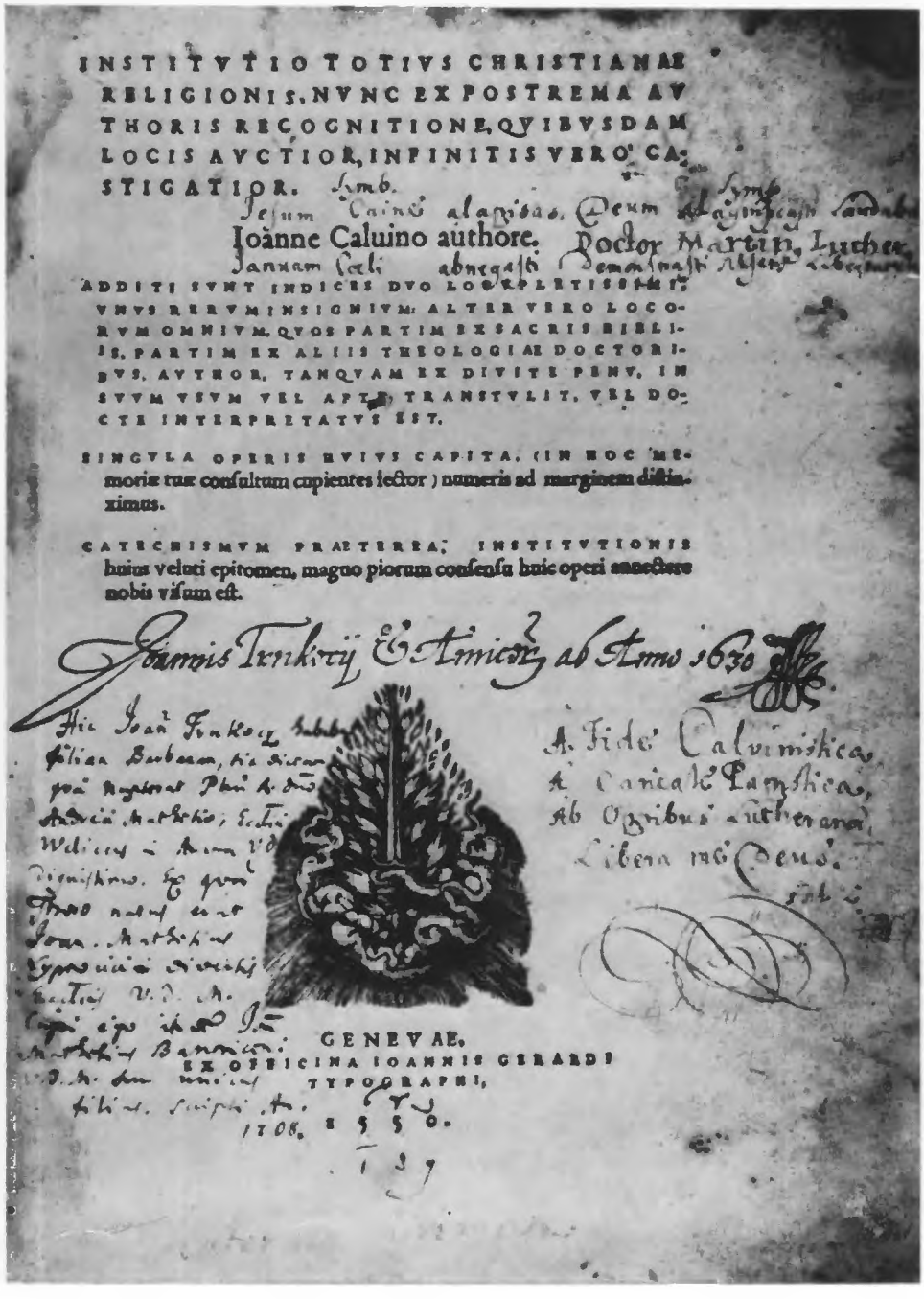

INSTITVTIO TOTIVS CHRISTIANAE RELIGIONIS, NVNC EX POSTREMA AVTHORIS RECOGNITIONE, QVIBVSDAM LOCIS AVCTIOR, INFINITIS VERO CASTIGATIOR.

Joanne Caluino authore.

ADDITI SVNT INDICES DVO LOCVPLETISSIMI: VNVS RERVM INSIGNIVM: ALTER VERO LOCORVM OMNIVM, QVOS PARTIM EX SACRIS BIBLIIS, PARTIM EX ALIIS THEOLOGIAE DOCTORIBVS, AVTHOR, TANQVAM EX DIVITE PENV, IN SVVM VSVM VEL APTE TRANSTVLIT, VEL DOCTE INTERPRETATVS EST.

SINGVLA OPERIS HVIVS CAPITA, (IN HOC MEmoriae tuae consultum cupientes lector) numeris ad marginem distinximus.

CATECHISMVM PRAETEREA, INSTITVTIONIS huius veluti epitomen, magno piorum consensu huic operi annectere nobis visum est.

GENEVAE, EX OFFICINA IOANNIS GERARDI TYPOGRAPHI, 1550.

5

1 △

AZ ELLEN-REFORMÁCIÓ

Krisztus katonájaként akart az eretnekek ellen harcolni Loyola Ignác spanyol nemes **(1)**. Az általa alapított Jézus-társaság élén a közvetlenül a pápának alárendelt generális állott, aki nagy hatalommal rendelkezett („fekete pápa"). A szerzet tagjainak legfőbb erénye: az engedelmesség a feletteseknek. Elmélyült önelemzés mellett szorgos, állandó tevékenység a hit érdekében — írja elő a lelkigyakorlatok könyve és a rend szabályzata, amelyet 1540-ben hagy jóvá III. Pál pápa. **(2)**

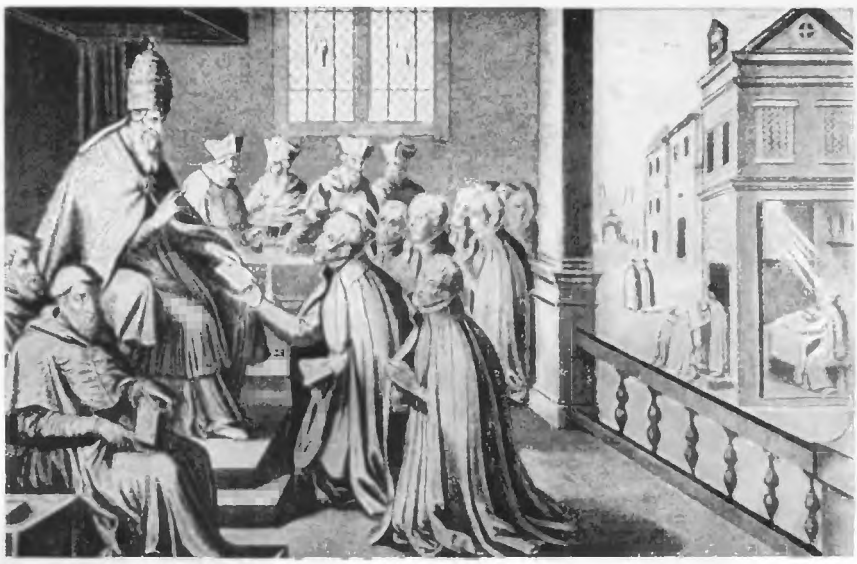

2 △ 3 ▽

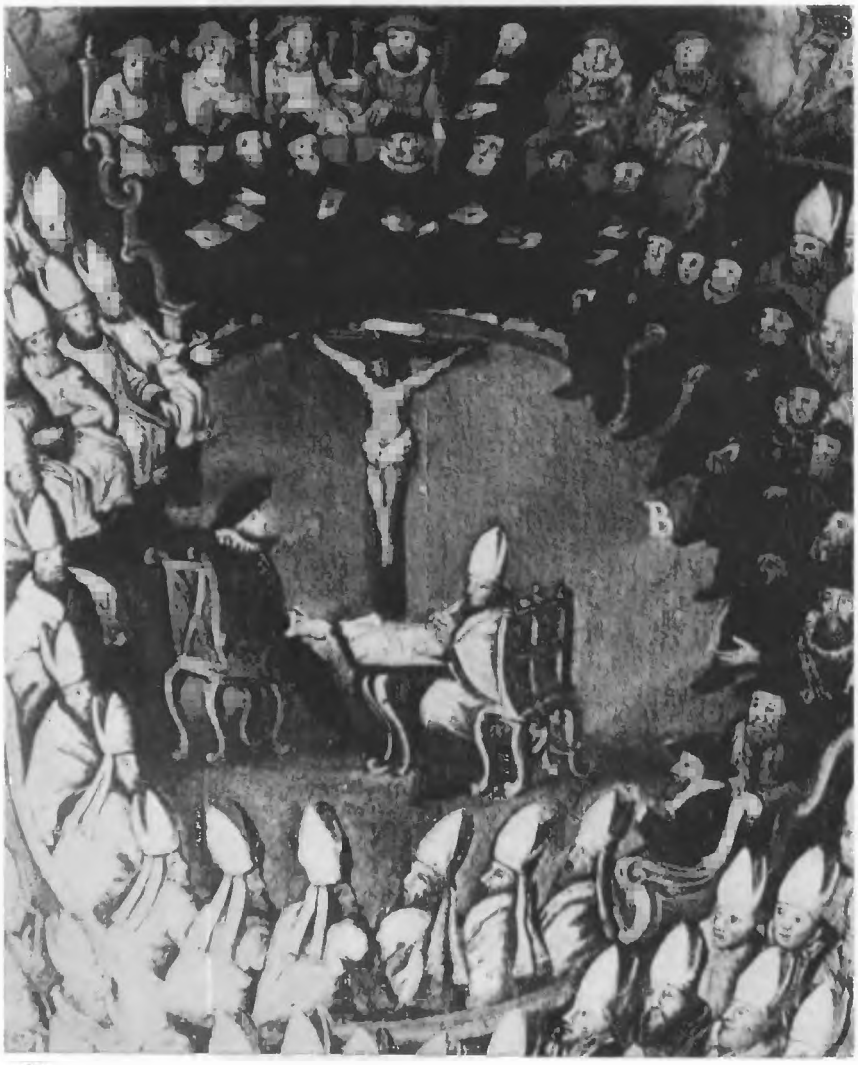

A jezsuiták kulcshelyeket szereznek a királyi udvaroknál, nagyszerű nevelőintézeteket létesítenek, főleg előkelő ifjak számára, vitáznak a protestánsokkal, tűzzel-vassal térítenek.

4 ▷

id. Lucas Cranach: Dávid és Bethsabé, festmény, 1526

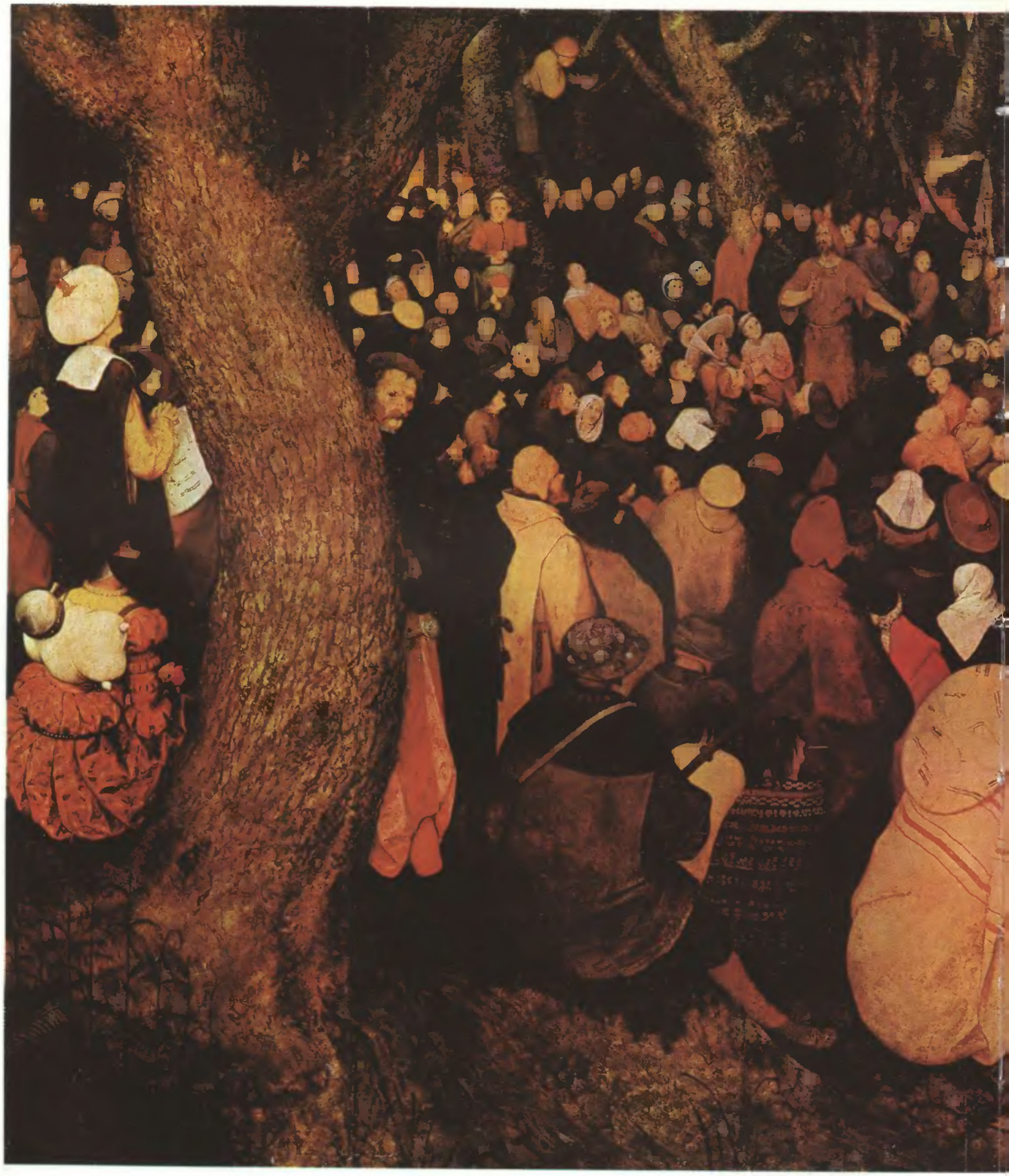

id. Pieter Brueghel: Keresztelő Szt. János prédikációja, festmény, 1566

ifj. Hans Holbein: A követek, festmény, 1533

5 ◁

XIII. Gergely (6) rendeletére megreformálják a régi Julianus-naptárt (1582). ▽

A reformáció előretörése, megszilárdulása miatt egyre erősebben felmerült a katolikus egyház megújításának, átszervezésének szükségessége. A tridenti zsinat (1545—63) (3) végezte el ezt a feladatot. A pápa meghívta erre a protestánsokat is, de nem jelentek meg. A zsinat koncentrálta a katolikus erőket, világosan megfogalmazta a dogmákat, intézkedéseket hozott a visszaélések ellen. A katolikus egyház megerősödve indult harcba régebbi állásai visszaszerzéséért.

A pápa újult erővel lép fel a török ellen. 1571-ben V. Pius, II. Fülöp, Velence, Savoia, Genova és a János-lovagok létrehozzák a „szent ligát". (5) Egyesült flottájuk Don Juan de Austria (4) vezetésével fényes győzelmet arat Lepantónál. (7)

7 ▽

V. Károly lemondásával **(2)** birodalma kettészakad (1556): Károly öccse, Ferdinánd magyar és cseh király örökli a császárságot, II. Fülöp pedig, V. Károly fia, a spanyol (és később a portugál) trónt, az óriási gyarmatbirodalmat, Németalföldet és az itáliai birtokokat. Az ő idejében is folytatódik a küzdelem Franciaországgal, végül mindkét fél kimerül, és megkötik a békét (l. 542. l.).

Spanyolország a 16. sz.-ban és a 17. sz. első évtizedeiben vezető hatalom nemcsak a politika, a hadászat, hanem a kultúra és a divat területén is. A gyarmatokról beáramló kincsek fellendítik az ország gazdaságát. Manufaktúrák keletkeznek, néhány város, pl. Toledo és Sevilla növekszik, szépül.

◁ Fülöp, a hit védelmezője **(1)**

A KATOLIKUS HIT FŐ VÉDELMEZŐJE —

2 ▽

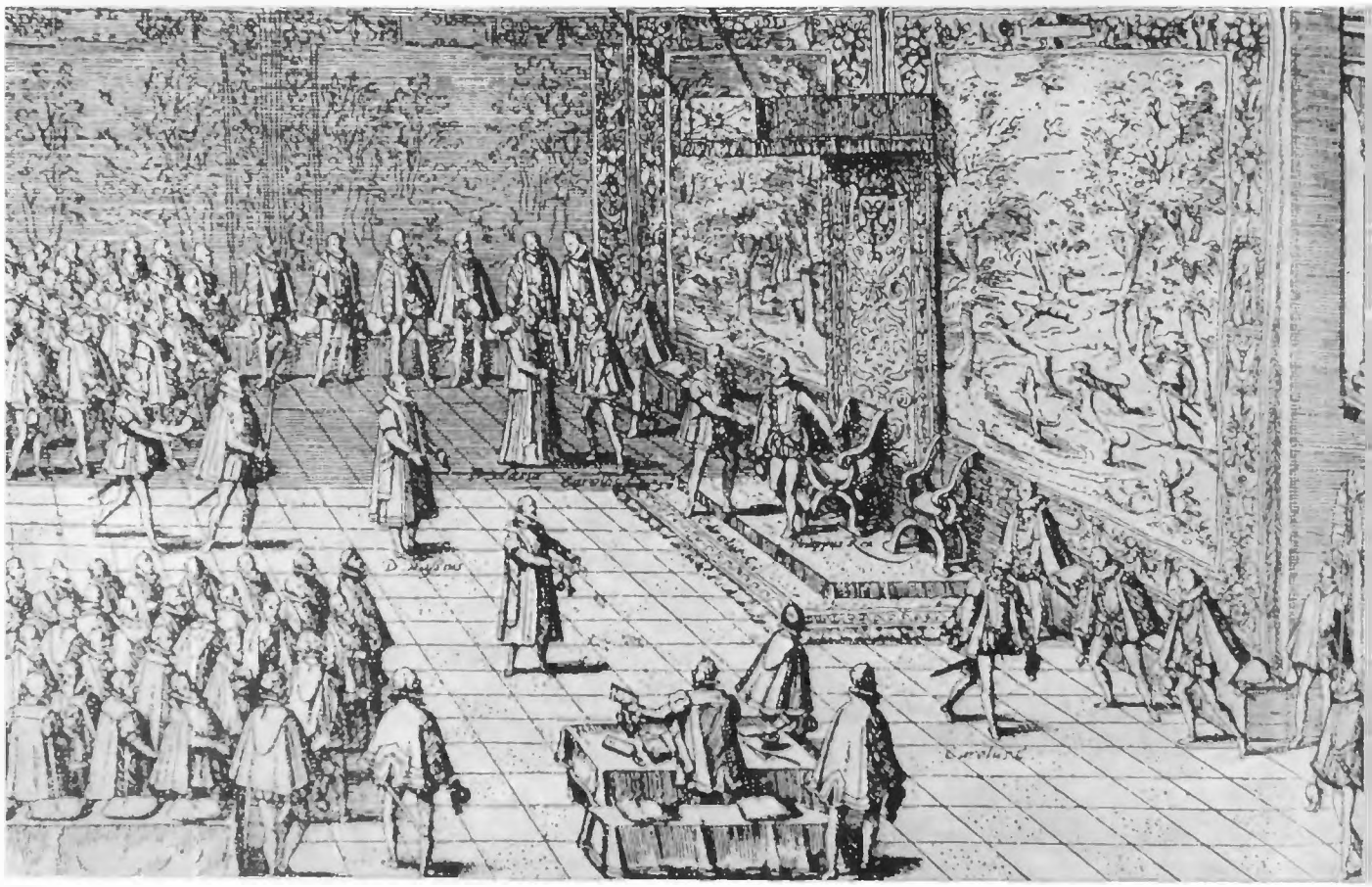

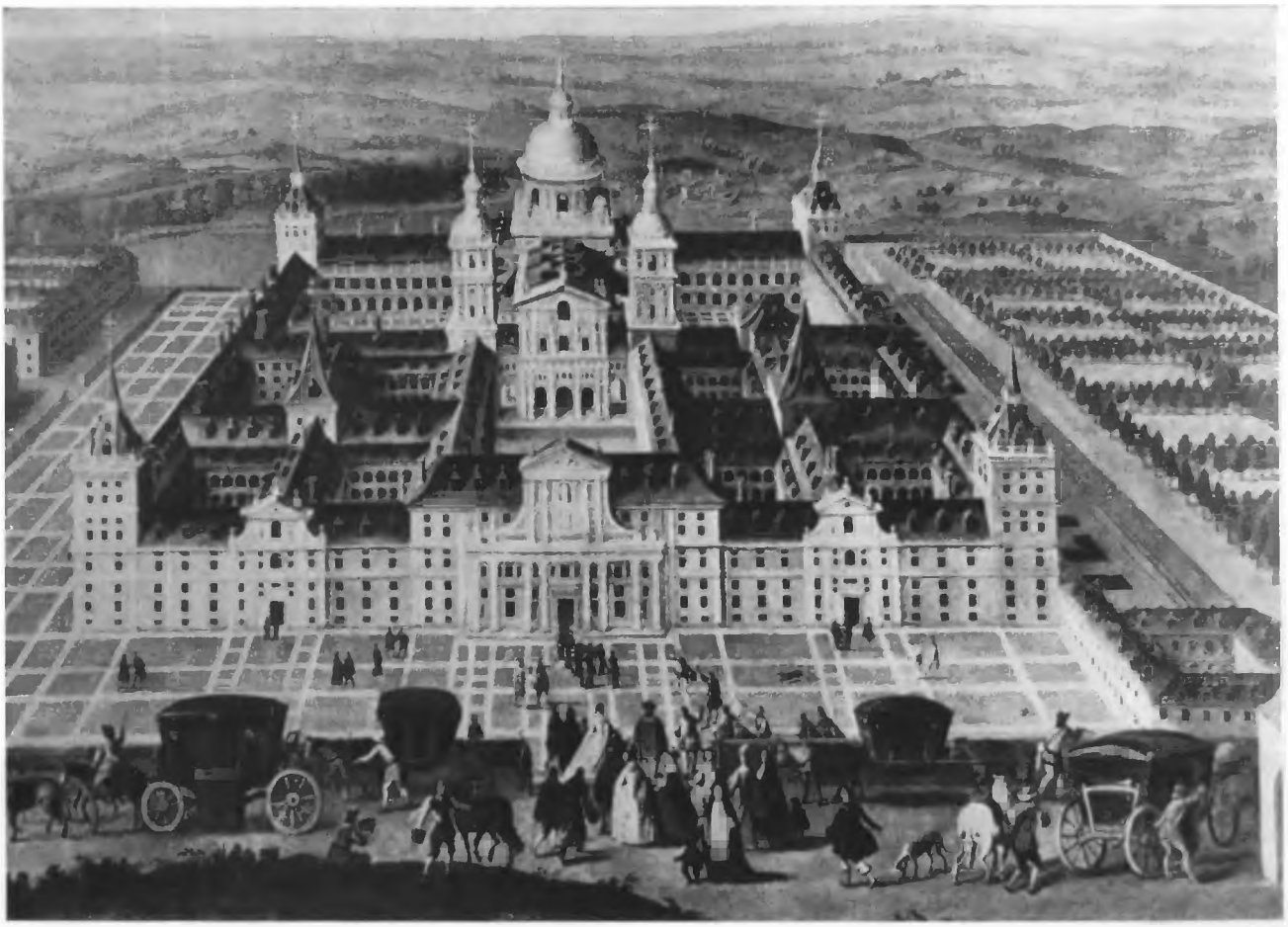

3 △

— II. FÜLÖP SPANYOLORSZÁGA

4 △

A spanyol építészet, festészet nagyszerű alkotásokat hoz létre a 16. és 17. sz.-ban: az Escorialt **(3)**, Velázquez, Greco, Murillo képeit stb. García Rodríguez (v. Ordóñez) de Montalvo lovagregénye, az *Amadís de Gaula* (1508) **(5)** a lovagi elbeszélő költészet elfajulása, telve csodás, fantasztikus elemmel. E regény és a hozzá hasonlók nagyon kedveltek voltak a 16. sz.-ban. Kigúnyolásukra írta Cervantes (†1616) a *Don Quijotét* **(4)**. Ez az első jelentős modern regény.
A spanyol színpadokon Lope de Vega (†1635) **(6)** és Calderón (†1681) műveit játsszák.

Több egyetem működik Spanyolországban. A legnevezetesebb a salamancai.

5 ◁

6 ▷

A Pireneusi-félszigeten élő mórok között erőszakosan térítenek (7), szigorú törvényeket hoznak ellenük, ellenállásukat, felkeléseiket véresen leverik.
Az áttért zsidókat és mohamedánokat, az ún. „új keresztényeket" állandóan figyeli az inkvizíció, s a legkisebb gyanú is a „Szent Törvényszék" börtönébe, kínzókamráiba juttatja őket. Akiről kiderül, hogy csak némileg is ragaszkodik ősei szokásaihoz, vallásához, s nem ígér teljes „javulást", máglyára kerül.

7 △

Newe Zeittung.

Kurtzer Bericht: was sich für ein kleglich Schawspiel / verflossens Ein vnd zwentzigsten tags May / dieses Lix. Jhares / mit etlichen fromen Christen in Hispanien zu Valladolid zugetragen.

Darinnen / Wieuiel vnd was für Personen vmb des Lutherischen vnd Christlichen glaubens willen, durch die Bebstliche Inquisition daselbst zum teil verbrent / zum teil mit sonst andern straffen jemmerlichen gepeiniget worden / mit warem grund erzelt vnd angezeiget wirdt.

Matthei 5.

Selig sind die vmb gerechtigkeit willen verfolget werden / Denn das Himelreich ist jr ꝛc.

8 ◁

Noha Spanyolországban nem tudott gyökeret verni a reformáció, az inkvizíció kémei mégis nyomára bukkantak kisebb lutheránus csoportoknak. „A Szent Hivatal" felszámolta őket. Egy egykorú lutheránus német tudósítás beszámol a spanyol hittestvérek sorsáról. (8)

Egy főinkvizítor arcképe (9) ▷

10 △

A „Szent Hivatal" üldöz minden új gondolatot, elnyomja a spanyol abszolutizmus ellenfeleit, cenzúrázza a könyveket, ellenőrzi a könyvkereskedelmet, az írókat. A tiltott könyveket ünnepélyes szertartások közepette megégetik. (10)

A vallásos élmény elmélyítésére, vallásos elragadtatásra törekvő misztikusok: Juan de la Cruz (11), Szent Teréz stb. sok követőre találnak. Szent Teréz Avilában, majd másutt is kolostorokat alapít.

A 17. sz.-ban felszínre kerülnek Spanyolország alapvető gazdasági és társadalmi bajai: a mezőgazdaság fejletlensége, az ipar gyengesége, a régi fajta nagybirtok, a nagy juhtenyésztők kiváltságai, az állam és az egyház minden újat akadályozó, nyomasztó hatalma, az agresszív külpolitika. A spanyol birodalom hanyatlása egyre nyilvánvalóbbá válik.

11 △

Lorenzo Bernini szobra, *Szent Teréz és az angyal* (12) művészien ábrázolja a misztikus ekszẗázist. ▷

1 △

2 △

BOSZORKÁNYOK

Ősidők óta élt a hit, hogy mindenfelé vannak boszorkányok, varázslók, akik természetfeletti erővel rendelkeznek. A 15. sz. végétől egyre erősebb a boszorkányoktól való félelem. Mindenki meg van győződve róla, még a tudósok is, hogy a boszorkányok, akik eladták lelküket az ördögnek, és akiket újrakereszteltek az ő nevében (3), időnként éjszaka valami elhagyott helyre repülnek (1) gyűlésre, boszorkányszombatra. Ott lábbal tapodják a keresztet (4), imádják urukat, a Sátánt (5), lakomáznak, orgiát ülnek, illetlenül táncolnak (6), s beszámolnak az ördögök fejedelmének gonosz cselekedeteikről: betegséget, halált okoztak, elvették a föld zsírját, megkötötték a férfiak erejét, meddővé tették a nőket, vihart támasztottak (2), stb.

A boszorkányok ellen az egyetlen védekezés — tartotta az egyház és az állam — kiirtásuk. A 15. sz. vége óta sok ezer pör folyt „boszorkányok" ellen. (Vö. 439. l.) A vádlottak túlnyomó többsége nő, méghozzá rendszerint öreg, nyomorék, szegény, magányos asszony (baba, koldus). Néha gyermekek ellen is folyt per. A boszorkányt rendszerint vízpróbának vetik alá (l. 386-87. l.), ha nem süllyed le, ez bizonyíték ellene. A hatóságok célja a törvényszéki eljárásnál, hogy a vádlottat a maga boszorkányságának és boszorkánytársai nevének megvallására kényszeritsék. Ezért a legborzalmasabb, a másfajta pöröknél alkalmazott módszereknél még sokkal kegyetlenebb tortúrának vetik alá. Ha vall, a máglya vár rá. A 16. és 17. sz.-ban sok tízezernyi szerencsétlent kínoztak és égettek meg (7), elsősorban a nyugat-európai országokban, főleg Németországban. Észak-, Dél- és Kelet-Európában viszonylag ritka az ilyen pör.

De míg mindenfelé lobognak a máglyák, Hollandia — elsőnek Európában — már 1610-ben megtiltja e pereket.

3 △

4 △

5 ◁

6 ▷

7 ▽

Óbester (1) △

Őrmester (2) △

Seregszemle (3) △

ZSOLDOSOK

„Ha az ördög maga ígér valahol zsoldot, repülnek, rajzanak oda, mint a legyek nyár idején... — írja a zsoldosokról Sebastian Franck 16. sz.-i német író. — ... Ez a népség sehol senkinek hasznára nincsen, sem Istennek, sem az embereknek, de még önmaguknak sem."

A svájciak, a német Landsknechtek és a többi zsoldos, akikkel ebben az időben az európai nagyhatalmak véres háborúikat vívják, egyaránt rettegettek háború és béke idején. Békében is megtámadják a tanyákat, a postakocsikat.

A lakosság, ha össze tud fogni, erélyesen védekezik ellenük, keményen megtorolja rémtetteiket.

Lőfegyverek felügyelője (4) △

Tüzéranyag felügyelője (5) △

Sípos és dobos (7) ▽

Vesszőfutás (6) △

Lőszerszám-kezelő (8) △

1

2

3

AZ ABSZOLUTIZMUS KEZDETEI FRANCIAORSZÁGBAN

A 16. sz.-ban Franciaország egész politikájára rányomta bélyegét a Habsburgok elleni küzdelem. A harcok során le kellett mondania itáliai hódító terveiről, de bizonyos területeket megszerzett. A kormányzat még a török szövetségtől sem riadt vissza.
A százéves háború után a központi hatalom egyre erősödött.

A lutheri tanok csak kevés hívőre találtak Franciaországban. Navarrai Margit, I. Ferenc nővére, a *Heptameron* c. elbeszélésgyűjtemény szerzője rokonszenvezett a reformáció eszméivel, noha nem lépett nyíltan a protestánsok közé. Nála talált menedéket Jacques Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis) **(1)** humanista tudós is, aki lutheránussá lett, s francia nyelvre fordította a Bibliát. Clément Marot **(2)** pedig versben ültette át franciára a zsoltárok egy részét.

Vaskos humorral, szellemesen támadja korának intézményeit, politikáját, skolasztikus tudományát *Gargantua és Pantagruel* c. regényében François Rabelais. **(3)**

A francia nyelv gazdagítását, a klasszikus formák meghonosítását tűzték ki célul a francia reneszánsz költészet legkiválóbbjai, a Pléiade tagjai: du Bellay (†1560) **(4)**, Ronsard (†1585) **(5)** és társaik.

4

5

6

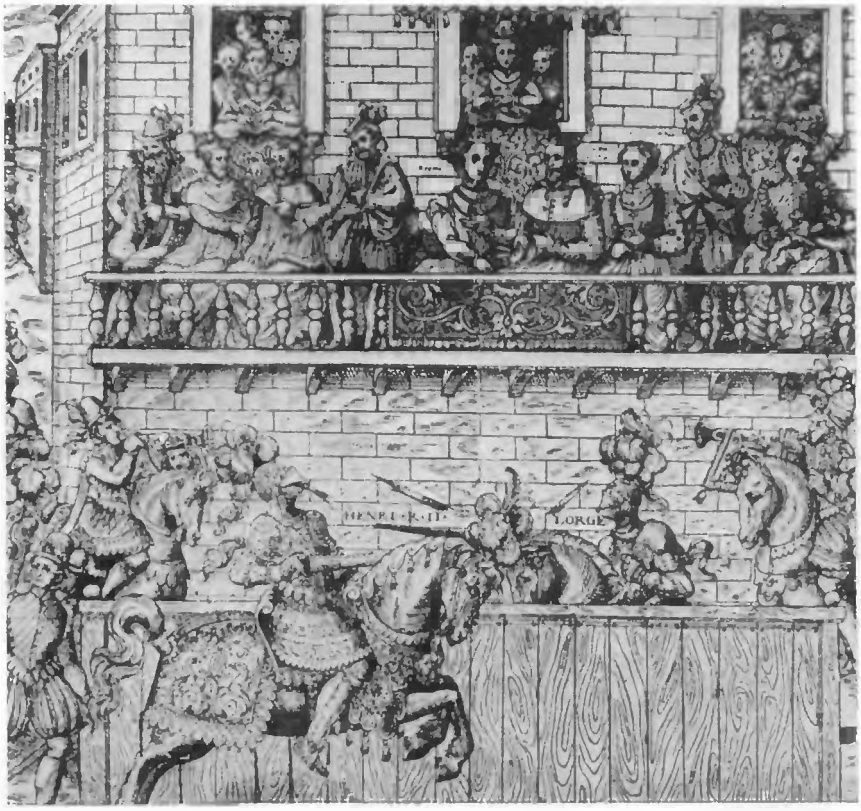

7 △

I. Ferenc (1515–47) (l. 541–42. l.) átmeneti ingadozás után szigorúan üldözte Luther követőit. Megszervezte az ún. „tüzes törvényszéket", amely az inkvizíció felső törvényszékének és az ítéletek végrehajtójának szerepét töltötte be. Nemcsak a lutheránusok ellen lépett fel. Az országban működő népes valdens közösségek ellen hadsereget küldött, amely véres kegyetlenséggel teljesen kiirtotta ezeket a szorgos, békés csoportokat.

A lutheri tanokkal ellentétben a kálvinizmus gyorsan és nagymértékben terjedt Franciaországban, elsősorban a polgárság körében. De sok paraszt is kálvinista, hugenotta lett, s mindazok a nemes urak, akik le akarták rázni az erős királyi hatalmat, ugyancsak e táborhoz csatlakoztak, elsősorban a délfrancia területeken, amelyek, noha a 13. sz. óta a francia király birtokaihoz tartoztak, szemben álltak Észak-Franciaországgal s a párizsi kormányzattal.
Ilyen körülmények között a kormányzat erőteljesen működtette a „tüzes törvényszéket".

8 ▽

A franciaországi katolikus párt élén a lotaringiai hercegi család, a Guise-ek állottak; a hugenották vezére Navarrai Margit veje, Bourbon Antal navarrai király volt.
Miután II. Henrik halálra sebesül egy lovagi tornán (6), az udvar, élén II. Henrik özvegyével, Medici Katalinnal (8) (voltaképpen ő kormányoz fiai: II. Ferenc |7|, majd IX. Károly helyett), egy ideig megpróbál egyensúlyozni a két fél között. A vassyi vérengzéssel (9), az ottani kálvinisták lemészárlásával kitört az első vallásháború (1562), amelyet még hét követett. A központi hatalom a vallásháborúk alatt meggyöngül.

9 ▽

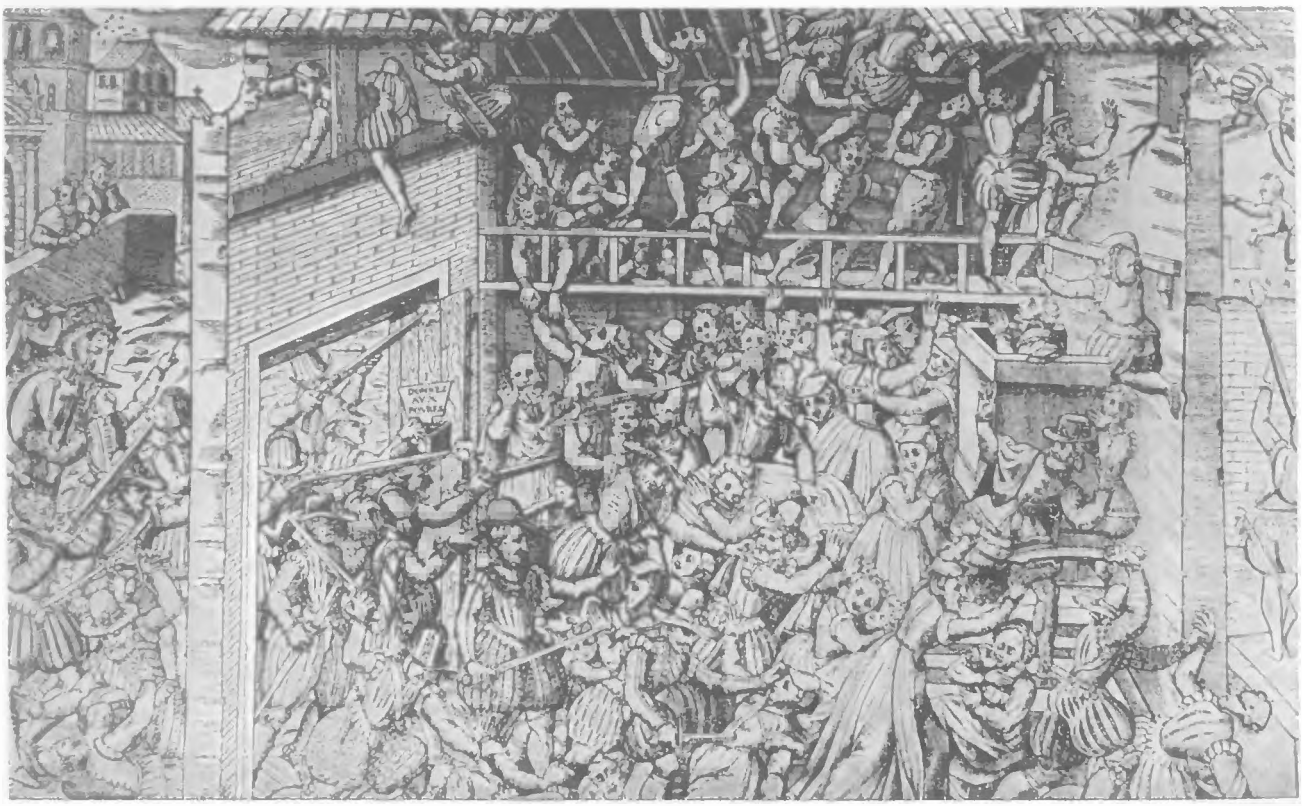

A SZENT BERTALAN-ÉJ

A hugenották a harcok folyamán jelentős előnyökre tesznek szert, különösen, mikor vezetésük Coligny admirális (1) kezébe kerül.
A protestánsok nagy diadallal gyülekeznek 1572 nyarán Párizsba. Henrik navarrai király, a harcokban elesett Bourbon Antal fia, a katolikusok és hugenották között létrejött béke megpecsételésére, feleségül veszi a fiatal király, IX. Károly húgát, Margitot. A lakodalmi ünnepség azonban tragikusra fordul. Merényletet követnek el Coligny ellen, s utána következik a Szent Bertalan-éj (aug. 23-ról 24-re virradó éjszaka) (2): Párizsban kb. 3000, vidéken háromszor ennyi protestánst mészárolnak le.
A katolikusok nagy diadalnak érzik ezt, a király, a pápa emlékérmet veret az esemény örömére. (3—5)

1 △ 2 ▽

3 ▽ 4 ▽ 5 ▽

A harc azonban nem szűnik meg, sőt elkeseredettebben dúl, mint annak előtte. A katolikusok 1576-ban „szent ligát" alakítanak.

IX. Károly halála után öccse, III. Henrik király, koronáját féltve a katolikus liga élén álló Guise-ek egyre növekvő hatalmától, megöleti Guise herceget (6) és fivérét, a kardinálist (7): Bourbon Henrik navarrai király befolyása nő.

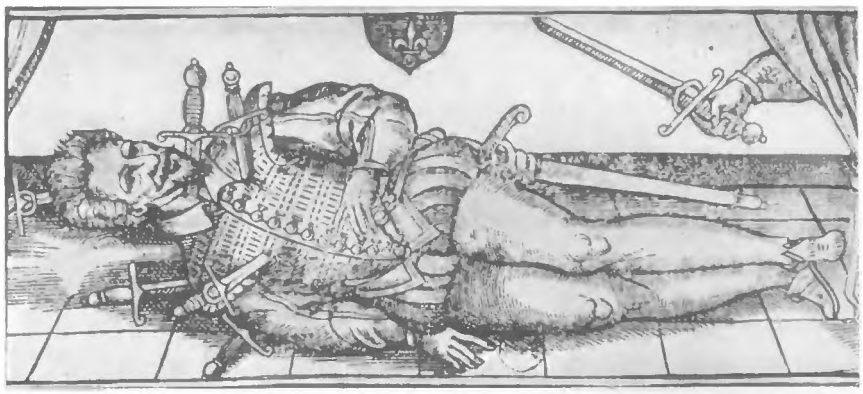

6 △

7 ▽

Egy fanatikus szerzetes meggyilkolja III. Henriket. A haldokló király Navarrai Henriket jelöli ki utódának. (8) ▽

A katolikusok hevesen tiltakoznak Henrik trónutódlása ellen, a liga még körmenetet is rendez ellene, amelyben fegyveres szerzetesek tömege vesz részt. (9) ▽

ANGLIA TENGERI NAGYHATALOMMÁ NŐ

A rövid ideig tartó katolikus közjáték után Erzsébet (1) (VIII. Henrik és Boleyn Anna lánya, 1558—1603) uralkodása alatt Anglia a vallás ügyében újra saját útján halad. Az ún. „magas bizottságok" 1571-ben leszögezik a 39 cikkelyből álló anglikán hitvallást. A király az egyház feje is, a papság éppúgy hűségesküvel tartozik neki, mint a világi tisztviselők. A lutheránusokat és kálvinistákat ugyanúgy üldözik, mint a katolikusokat. (2) ▽

1 ▽

Anglia és Spanyolország ellentétei élesednek. Az Újvilág, Németalföld, a tengerek — mindenütt szemben találja magát a két hatalom. A küzdelem a katolikus és reformált vallás harcának jellegét ölti.

4 ▽

Az üldözés ellenére is terjednek a kálvini tanok. Ezek hívei meg akarják tisztítani az egyházat Angliában az átkos pápista maradványoktól. Ezért puritánoknak nevezik őket (a latin purus szó nyomán).

3 ▽

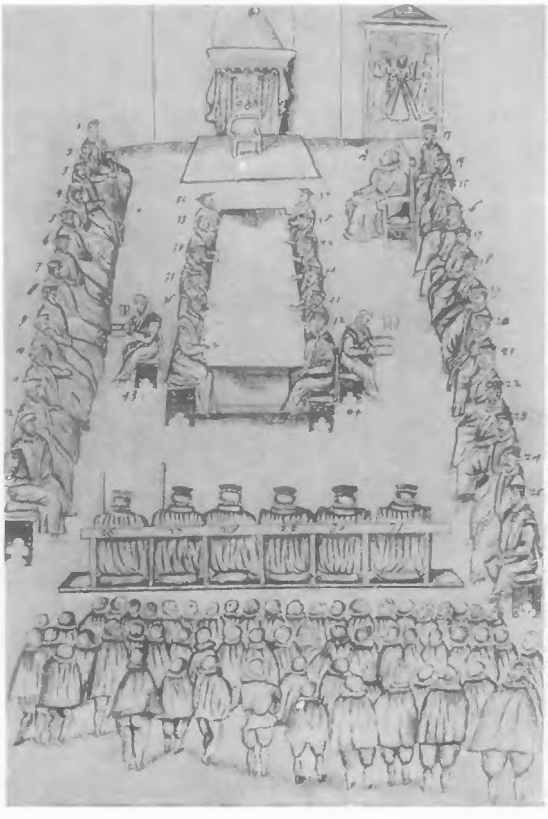

Az angol—spanyol viszonyt állandóan mérgezték a kalózvállalkozások. Drake (3) és más angol hajósok merész támadásokat hajtottak végre a spanyol flotta, a spanyol gyarmatok és kikötők ellen. A két hatalom nyílt összecsapásához Stuart Mária kivégzése volt a végső indíték. Stuart Mária, a katolikus skót királynő — akit mint a Tudor-ház rokonát a katolikusok Erzsébettel szemben az angol trón jogos örökösének tartottak —, miután ország-

gából elűzték, angol fogságba került. II. Fülöp spanyol uralkodó Mária trónigényét akarta felhasználni arra, hogy befolyását kiterjessze Angliára. Az angol katolikusok összeesküvéseket szőttek Mária érdekében. A skót királynőt halálra ítélték **(4)**, vérpadon fejezte be életét (1587).

Angol hajótervezők **(5)** ▷

6 ▽

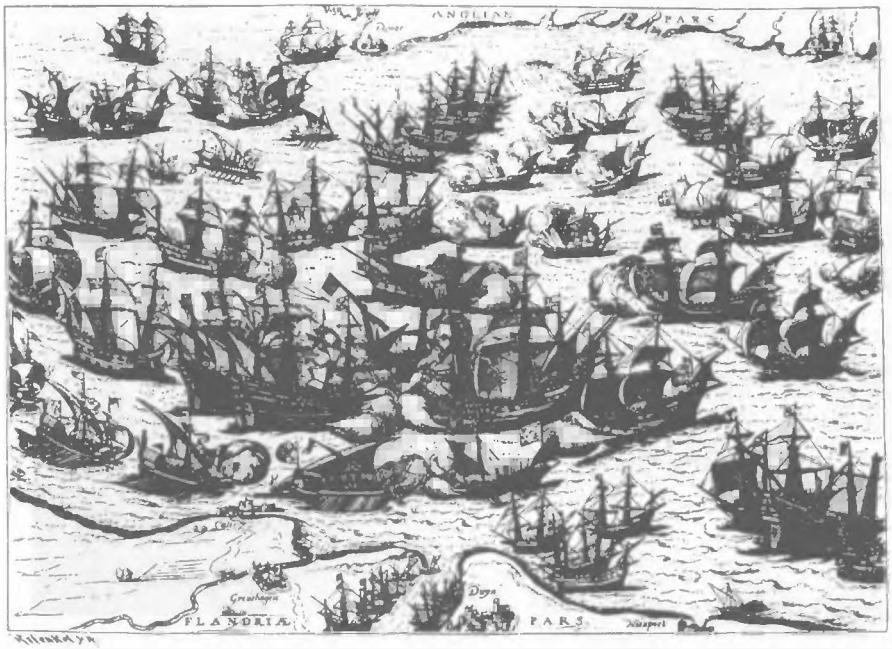

A „győzhetetlen armada", II. Fülöp óriási erőfeszítéssel kiállított hajóhada **(6)** 1588-ban megindult Anglia ellen. „Az Úr rájuk fújt, és szétszóródtak" — hirdette büszkén a győzelem emlékére vert angol érem. A hatalmas spanyol hajókban nagy kárt tett a vihar, de valójában nem ez, hanem a hajók elmaradottsága, rossz felszerelése, ügyetlen vezetése s az angolok modernebb járművei, jobb tüzérsége, nagyobb ügyessége, helyismerete és hazafias lelkesedése győzött.

Az angol flotta kifut a kikötőből. **(8)** ▽

Nagy hatalomra tett szert Erzsébet uralkodása alatt William Cecil, ◁ Lord Burghley (†1598) **(7)** és fia, Robert (†1612).

A királynő és a parlament között teljes az egyetértés, a korona a parlamentet a monarchikus hatalom erősítésére használja fel. Az angol abszolút monarchia mindjobban megszilárdul. Anglia egyre inkább belekapcsolódik a tengerentúli kereskedelembe és a rabszolgakereskedelembe is. Kereskedelmi társaságok alakulnak, így 1600-ban a később oly hatalmas Kelet-Indiai Társaság.

A gyarmatokkal folytatott kereskedelem következtében kezd meghonosodni a burgonya **(9)**, és elterjed a dohányzás **(10)**.

E korban különös jelentőségűvé válik a színház. Shakespeare (†1616) **(11)** remekművei (a *Hamlet*, a *Lear király*, a *III. Richárd* és a többi) a Globe Színház **(13)** színpadán kerültek először színre. Shakespeare mellett Marlowe (†1593) és Ben Jonson (†1637) is nagy sikerű színpadi szerző.

9 ◁

10 ▷

11 ▷

A Swan Színház belseje **(12)** ▽

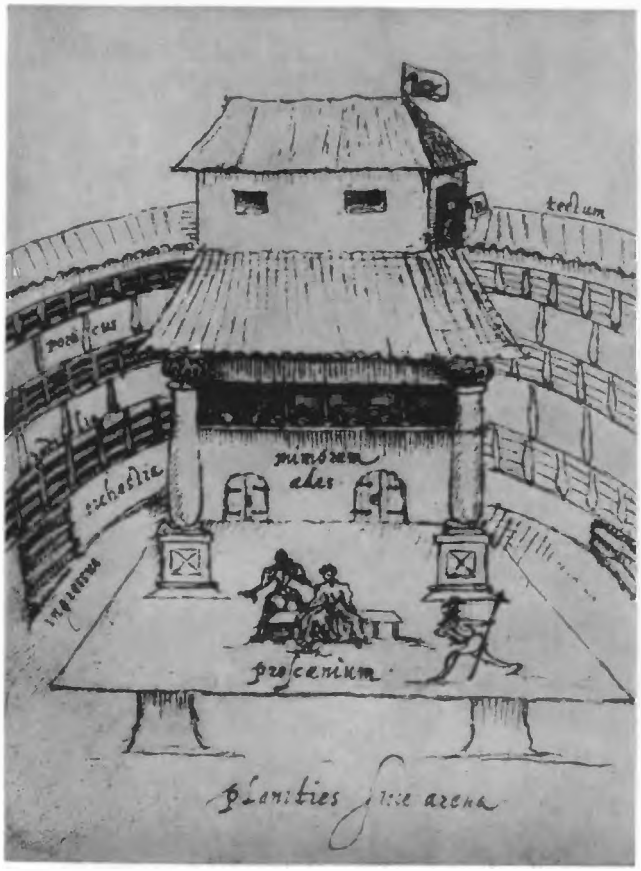

13 ▷

Németalföld kikötőinek, városainak jelentősége a felfedezések következtében megnőtt. Ipara, kereskedelme gyökeres változásokon ment át. A gazdasági élet súlypontja a déli tartományokból északra helyeződött. Egyre több a manufaktúra, mindjobban fejlődik a kapitalizmus.

Németalföld tartományaiban már régóta sok eretnek szekta működött. A lutheri tanok is gyorsan elterjedtek. V. Károly éppúgy, mint Spanyolországban, itt is erőszakkal akarta elnyomni a veszélyes áramlatokat, itt is működni kezdett az inkvizíció.

1 △

2 ▷

A „KOLDUSOK" FELKELÉSE

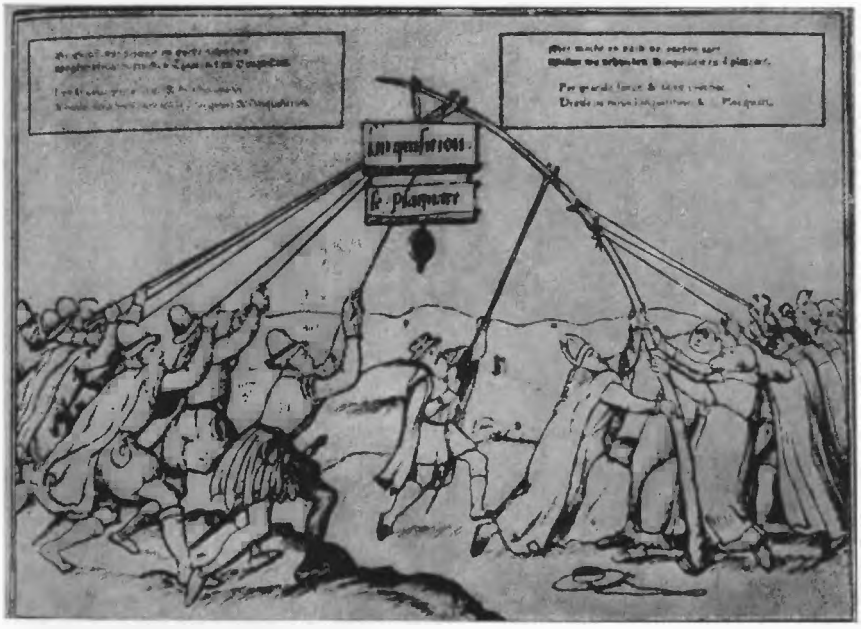

Karikatúra az inkvizíció és a „plakátok" elleni küzdelemről **(3)** △

Különösen kegyetlenül léptek fel a hatóságok az újrakeresztelők (anabaptisták) szektája ellen, amely a reformáció legbaloldalibb, legmerészebb szárnyát alkotta, s amelyet nemcsak a katolikusok, hanem a lutheránusok is üldöztek. **(2)**

V. Károly rendeletei („plakátjai") egyre szigorúbbak. 1550-ben „véres parancs": halál mindenkire, aki bármiféle kapcsolatban áll eretnekekkel! A feljelentő jutalomban részesül.

Az üldözések közepette új lendületet nyert az anabaptista mozgalom Menno Simons (†1560 körül) **(1)** működése révén.

A kálvinizmus különösen gyorsan terjedt el itt a társadalom minden rétegében. Mindenfelé nagy tömegek hallgatták a városokon kívül szónokló prédikátorokat. (4) ▷

„Inkább veszítsem el minden országomat, mint hogy eretnekek felett uralkodjam" — írta Fülöp, aki apja nyomdokain haladt az eretneküldözésben. Emellett Németalföldön is központosításra törekedett, spanyol csapatokat küldött a tartományokba, emelte az adókat. Hatalma növelésére több új püspökséget akart létesíteni; az inkvizíció fokozta működését.

A spanyol uralom súlyos béklyói akadályozták Németalföld fejlődését. Nemcsak a nép, hanem sok nagyúr és nemes is elégedetlen volt.

Az inkvizíció működésének és a „plakátok" hatályának felfüggesztése, a rendi gyűlés összehívása, a sérelmek orvoslása — ezt kérte a kálvinista nemesség petíciójában, amelyet Brüsszelben 1566 áprilisában ünnepélyesen átnyújtottak a helytartónak, Parmai Margitnak (V. Károly leánya).

Ez év nyarán a nép mindenfelé megrohanta a katolikus templomokat, elpusztította a képeket, kereszteket. (6) Ezzel megkezdődött a németalföldi szabadságharc és forradalom.

6 ▽

A felkelők gueux-nek, koldusoknak nevezték magukat, jelvényük a koldustarisznya lett. (5) △

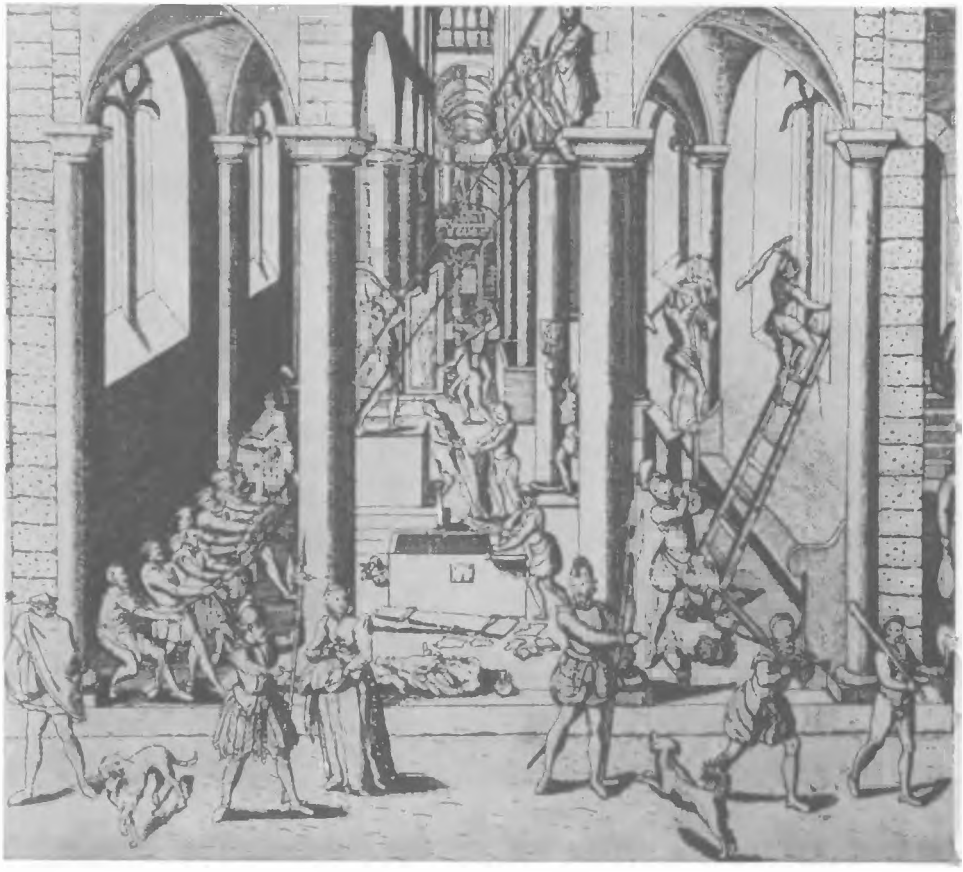

Orániai Vilmos a szabadságot jelképező oroszlánnal (1) △

2 ▷

DÁVID GYŐZ...

Az elégedetlen németalföldi nagyurak elérték, hogy Granvella bíborost, a helytartó, Parmai Margit (2) legfőbb tanácsadóját II. Fülöp megfosztotta állásától.

A képrombolók mozgalma nemcsak az uralkodót és az egyházat rémítette meg, hanem még az ellenzéki urakat is. A katolikus Egmont Lamoral gróf és a lutheri eszmékkel rokonszenvező Orániai Vilmos (3) éppúgy mészárolta őket, mint a királyi seregek.

„...hamarosan aranyfolyam fog áradni Felséged lába elé ebből a tartományból" — ígérte Alba herceg (4), mikor 1567-ben mint az új helytartó, a rend teljes helyreállítására nagy zsoldossereggel Németalföldre indult. Vérfolyamról nem beszélt, pedig az is szerepelt terveiben...

„Inkább vesszen el százezer élet — írta Fülöp —, mintsem eltűrjem, hogy a legkisebb mértékben is megváltoztassák a vallást." Alba eszerint járt el. Felállíttatta a „Zavargások Tanácsát", amelyet „Véres Tanácsnak" (5) kezdtek nevezni.

3 △

4 △

5 ▷

Kivégezték az elégedetlen nagyurak ligájához tartozó, de királyhű és katolikus Egmont grófot (6) és Hoorn admirálist (7), akiknek nagy részük volt a Habsburgok hadseregének saint-quentini és gravelines-i győzelmében, majd az előkelő polgárok, tisztségviselők hosszú sorát. Ezrek menekültek.

Mikor az aranyfolyamot akarta Alba elindítani, és bevezette az árutermelő gazdálkodásra és a gazdasági életre halálos csapást mérő adórendszert, az ún. alcabalát, magasra csapott az ellenállás hulláma. Az erdőkbe és a tengerre húzódott gueux haditevékenysége egyre fokozódott. A tengeri gueux egy csoportja elfoglalta Briellét (1572) (8), lassanként felszabadították az északi területeket. Orániai Vilmost, a felkelés legkiemelkedőbb vezetőjét, a lutheránus nagyurat Holland és Zeeland tartomány helytartójává tették.

6 △

1573-ban Alba zsoldosai bevettek és kegyetlenül feldúltak több szép és gazdag várost az északi tartományokban, de Leiden város védői átvágták a gátakat, és a spanyol ostromlókra zúdították a tenger árját.

A németalföldi ellenállást erősítették a francia hugenották sikerei is.

A spanyol zsoldosok 1576-ban megrohanták és kifosztották a gazdag Antwerpent (9), amelynek tőzsdéje ekkoriban a világ legélénkebb forgalmú kereskedelmi, pénzügyi központja volt. A rémtetteknek lényeges szerepük volt abban, hogy még a déli területek katolikus lakosai is a felkeléshez csatlakoztak, és létrejött a genti pacifikáció (1576), fegyveres szövetség a spanyol hatalom ellen, a tartományok szabadságáért.

De a déli tartományok rendjei hamarosan uniót kötöttek Arrasban (1579), és visszatértek a spanyol király hűségére. A déli területen általában kevésbé mutatkoztak meg az új vonások a gazdasági életben és a társadalomban, kevésbé terjedt el a kálvinizmus, szorosabbak voltak a gazdasági kapcsolatok Spanyolországgal, mint északon.

Válaszul az északiak is unióra léptek Utrechtben, az addiginál szorosabbra fűzték kapcsolataikat, 1581-ben kinyilatkoztatták: elszakadnak a spanyol királytól; ügyeik legfőbb vezetését Orániai Vilmos kezébe helyezték.

A spanyol monarchiával ellenséges Anglia és Franciaország pártolta a felkelést.

7 △

8 ▽

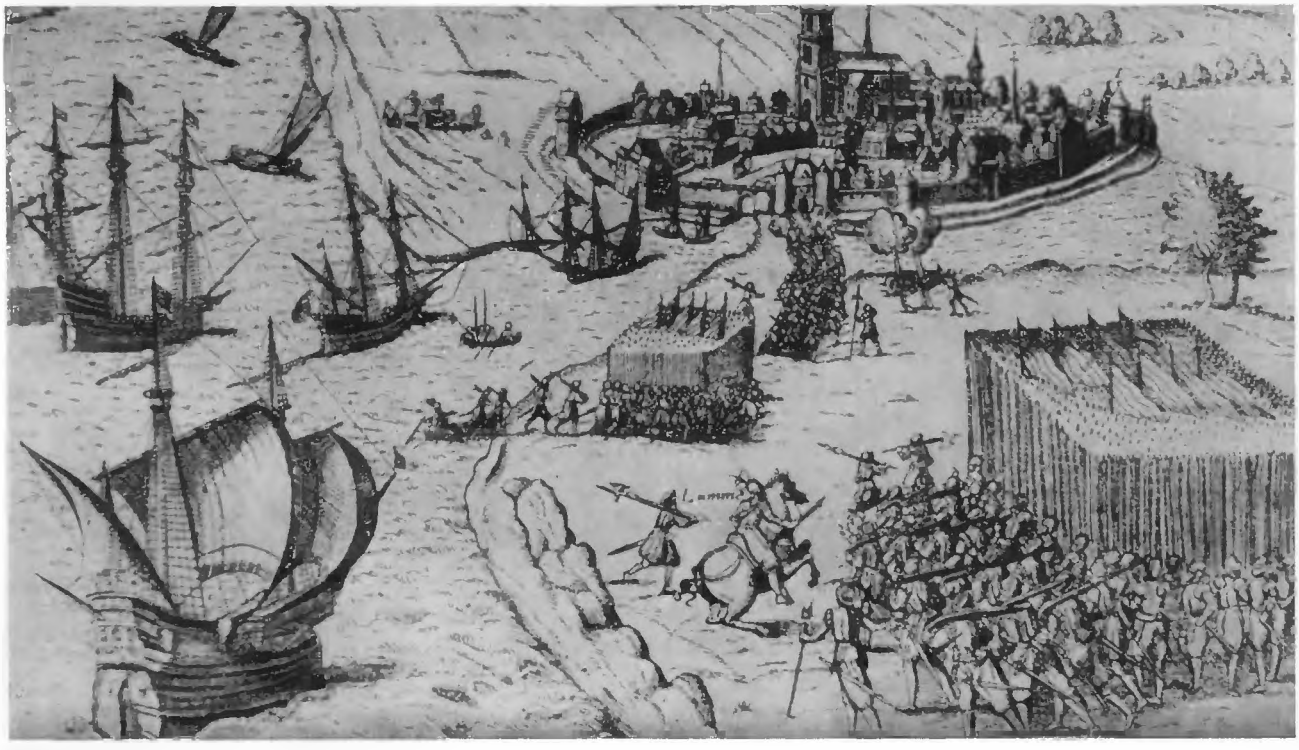

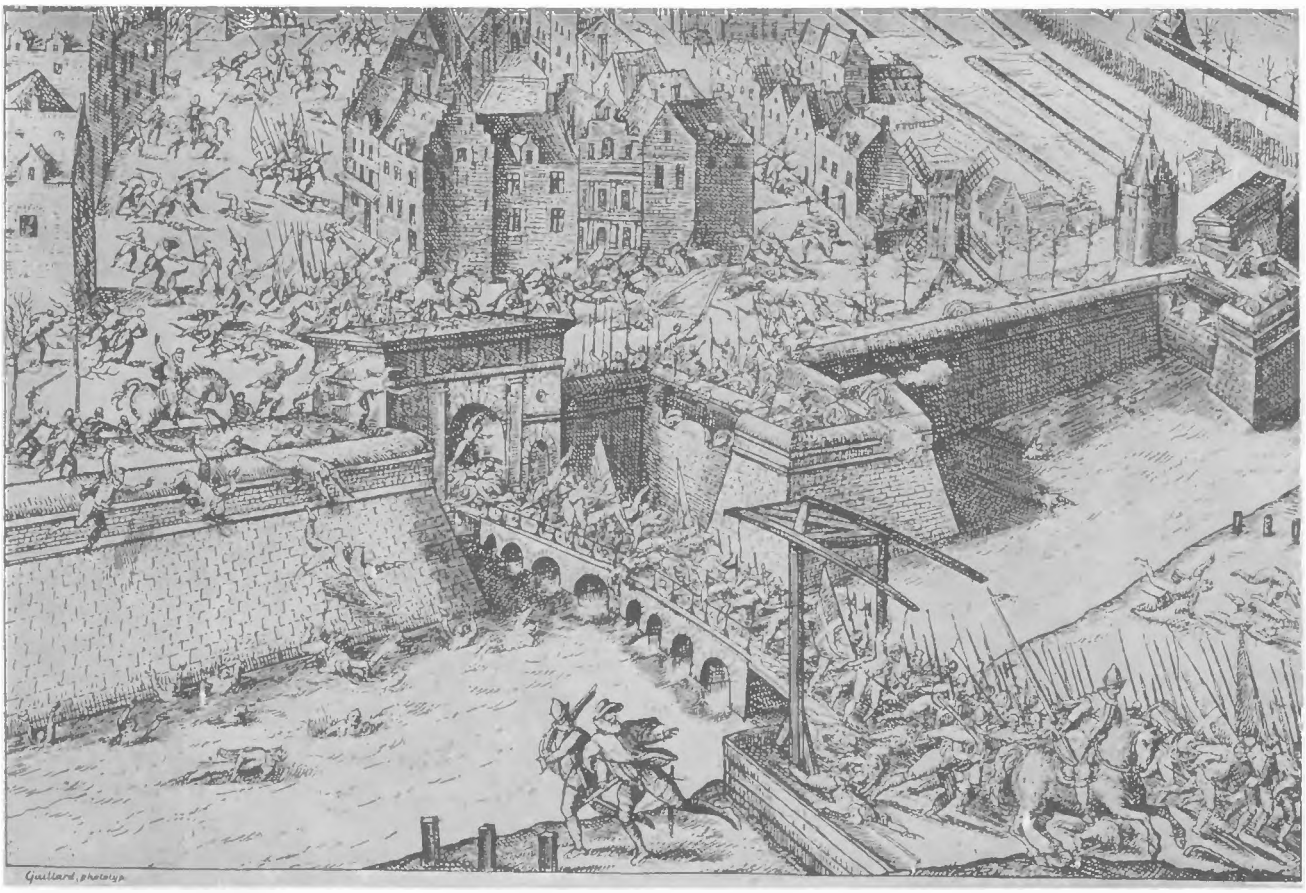

9 △

Egy, a jezsuiták befolyása alatt álló bérgyilkos kioltotta Orániai Vilmos, a „Hallgatag" életét (1584). Ez zavart keltett a felkelők táborában, de a harc tovább folyt; Orániai Móric **(11)**, a „Hallgatag" fia kitűnő hadvezérnek bizonyult.

A déli tartományok spanyol helytartók alatt maradtak, a hét északi tartomány azonban tovább harcolt — a győzelemig.

10 △

Allegorikus festmény: IV. Henrik francia király közvetít a spanyol király és a felkelő tartományok között. **(10)**

11 ▷

1609-ben a spanyol korona 12 éves fegyverszünet kötésére kényszerült, s ezzel tulajdonképpen lezárult az első győzelmes polgári forradalom, megszületett az első burzsoá állam.

A spanyol király később, a harmincéves háború keretében, újra támadott, de vereséget szenvedett, és a vesztfáliai béke végleg leszögezte az Egyesült Tartományok (Hollandia) függetlenségét.

◁ Magyarország két ellenség között (1)

2 ▽

A török hódítás nyomán Magyarország középső részei a szultán, nyugati és északi területei a Habsburgok uralma alá kerültek, Erdélyben pedig fejedelmek uralkodtak. A török uralma és megújuló hadjáratai keserves szenvedéseket mértek az országra. (2)

Magyarországon és Erdélyben már korán megindul a lutheri, majd a kálvini tanok terjesztése. A lutheránus táborban jelentős szerepet játszott többek között Dévai Bíró Mátyás, Szegedi Kis István (4), a kálvinistáknál Melius Juhász Péter. Terjed, főleg Erdélyben, a Szentháromság-tagadó, unitárius irányzat is; legkiemelkedőbb hirdetője Dávid Ferenc.

„Vitézek, mi lehet
Az széles föld felett
Szebb dolog az végeknél?"

— írja a végvári vitézek életét dicsőítve Balassi Bálint (5), aki hősi halált halt Esztergom ostrománál.

SZENT
BIBLIA
AZ AZ:
ISTENNECÔES WY
TESTAMENTVMANAC
PROPHE'TA'C ES APOSTOLOC
által meg iratott sient könyvei.

MAGYAR NYELWRE FORDITTAtott egésien és wijonnan. Az Ilyenec Magyar orsiágban való Anya sent Egyház-
nac epületére.

VISOLBAN
NYOMTATTATOTT MANTSKOVIT BALINT ALTAL

Az első teljes magyar protestáns bibliafordítás (Károlyi Gáspár ún. vizsolyi bibliája) (3)

4 ▷

5 ▷

MOHÁCS UTÁN...

Losonczy György Temesvárott, Szondy György Drégely várában, Zrínyi Miklós (6) Szigetvárnál küzdött hősiesen, de végül is alulmaradt; a Jurisich vezetése alatt védekező Kőszeget s a Dobó István és csapata által védett Egert azonban nem tudta bevenni a török. 1596-ban az utóbbi mégis a török kezére került. (7)

A bécsi udvar elnyomó politikája ellen Bocskay István (8) vezetése alatt fegyvert fogtak az elégedetlenek, elsősorban a hajdúk, akik eredetileg marhahajcsárok voltak, majd zsoldosok lettek. A hajdúknak Bocskay, akit Erdély, majd pedig Magyarország fejedelmévé választottak, nemesi kiváltságokat adományozott, és városokba telepítette őket (hajdúvárosok).

A bécsi béke (1606) biztosította Erdély függetlenségét, a protestánsok szabad vallásgyakorlatát és azt, hogy Magyarországot saját törvényei szerint kormányozzák.

6 △

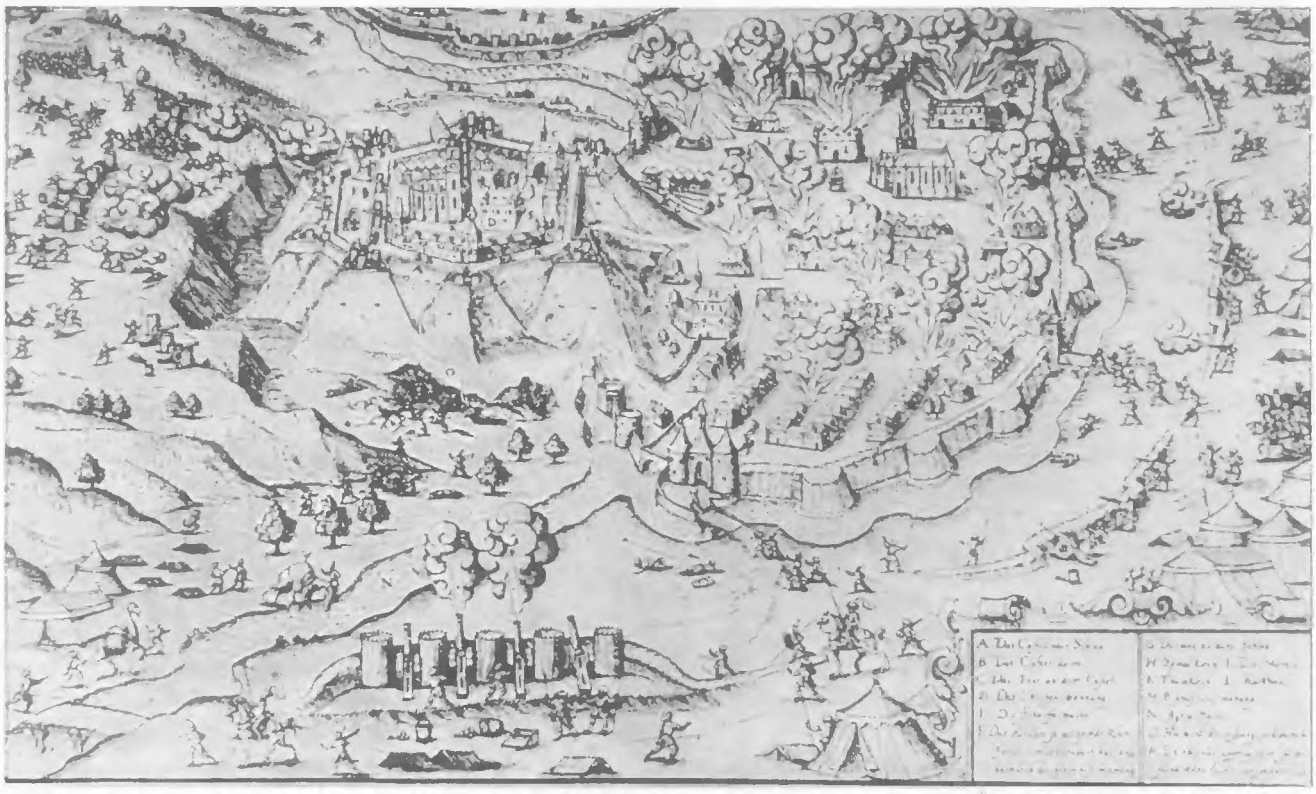

7 △

8 ▽

Egy hajdúváros címere (9) △

Bethlen Gábor pénze (10) △

11 ◁

12 ▷

A tridenti zsinat után hazánkban is megindul az ellenreformáció. Ennek legkiemelkedőbb szervezője Pázmány Péter (†1637). (11)

Bethlen Gábor pecsétje (13) ▽

Bethlen Gábor (12) fejedelemsége (1613—29) alatt a központosított, gazdasagilag fejlődő Erdély a protestánsok oldalán bekapcsolódott a harmincéves háborúba, de csak annyit ért el, hogy a császár megújította a bécsi béke pontjait.

Hasonlóan végződött a harmincéves háborúban ugyancsak a Habsburgok ellen küzdő I. Rákóczi György (14) harca is. ◁

Bethlen Gábor pénze (15) △

1

A LENGYEL „NEMESI KÖZTÁRSASÁG"

A német lovagrend területének, Poroszországnak alávetése megnövelte Lengyelország hatalmát, elősegítette az ország kereskedelmét. A 15. sz. végén a Jagelló-család megszerezte a cseh és magyar trónt is (vö. 483, 504. l.).

A lengyel kultúra fejlődésében nagy szerepet játszott az 1364-ben alapított krakkói egyetem.

Krakkó **(1)** a 15—16. sz.-ban számos szép épülettel és sok műkinccsel gazdagodott.

IV. (Jagelló) Kázmér lengyel király (†1492) síremléke, Wit Stwoss alkotása **(3)** ▽

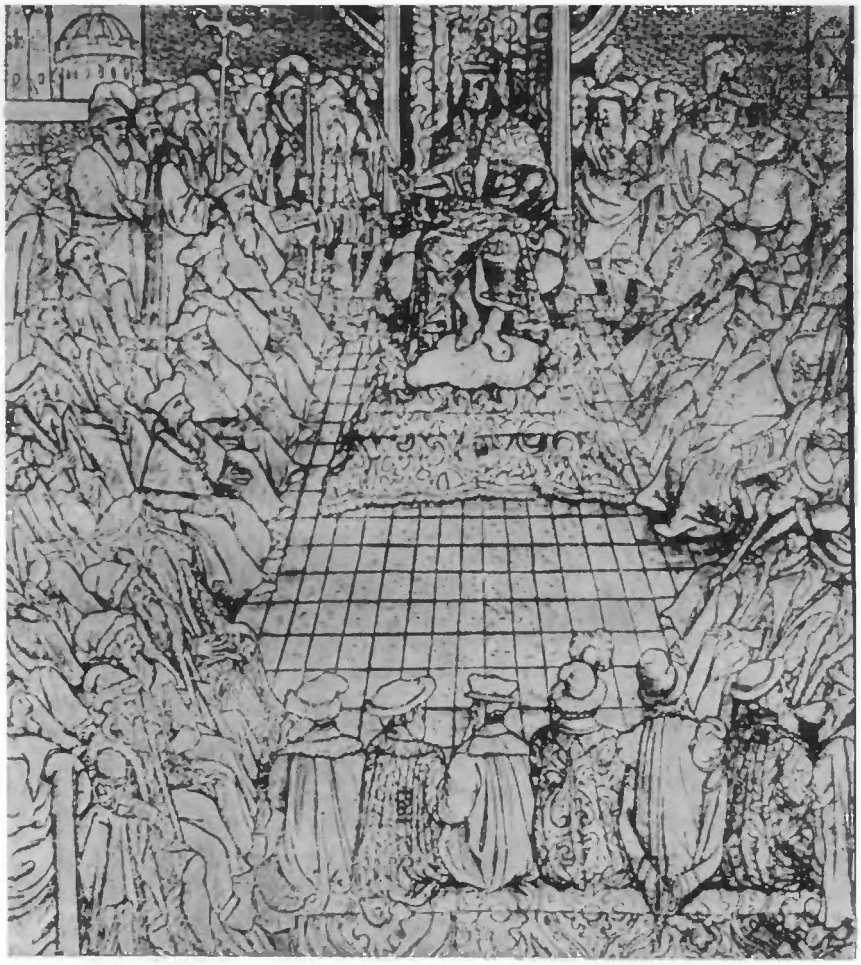

2 ▷

A 16. sz.-ban kiéleződött a harc a fő- és köznemesség között. A királyi tanács, az ún. szenátus, amelynek tagjai az egyházi és világi előkelők voltak, alkotta az országgyűlés, a szejm **(2)** felsőházát. Az alsó táblán a köznemesség (szlachta) küldöttei tanácskoztak. A súlypont ezen a táblán volt.

1505-ben az ún. radomi alkotmány kimondja, hogy a lengyel király csak a szejm beleegyezésével hozhat új törvényt *(Nihil novi)*.

A 16. sz. elején Brandenburgi Albert a német lovagrend területeit örökletes világi fejedelemséggé alakította át, Lengyelország hűbéri fennhatósága alatt.

A reformáció hamarosan elterjedt lengyel földön is, a lutheri tanok a városiak, a kálvinizmus főleg a a szlachta körében. A jeles humanista, Jan Laski (†1560) **(4)**, Kálvin híve, lengyel nemzeti egyházat akart létrehozni. Mikołaj Rej (†1569) **(5)**, a költő is a genfi prédikátor hívei közé tartozott. Már régebben gyökeret vert itt a cseh testvérek mozgalma.

A reformáció legbaloldalibb, plebejusi irányzata, a Szentháromság-tagadás Lelio és Fausto Sozzini **(6)** működése nyomán terjedt el. De ez az antitrinitárius (ariánus, unitárius) irányzat nem tudott igazi tömegmozgalommá válni itt.

A reformáció elterjedésének eredményeként megjelent a lengyel nyelvű Biblia (1563).

1560 táján megindul az ellenreformáció. Ebben vezető szerepet játszik Hosius warmiai püspök és a jezsuita rend. Hiába egyeznek meg egymással a lutheránus, a kálvinista nemesek és a cseh testvérek (a **8.** kép a megegyezésről szóló okiratot ábrázolja az aláírók pecsétjeivel), reformáció tábora egyre gyöngül a lengyel területeken.

5 ▷

4 △

A lengyelországi humanizmus kiváló képviselője, Jan Kochanowski (†1584), a költő **(7)** ▽

6 ◁

„Száz száj és száz nyelv nem elegendő a jobbágyok nyomorának leírására." A 15. sz.-tól Lengyelországban is, éppúgy, mint a többi, az Elbától keletre eső területen, a földesurak saját kezelésbe veszik s a jobbágyok robotmunkájával műveltetik birtokaik legnagyobb részét (majorsági gazdálkodás, második jobbágyság). A jobbágy robotterhei folyton súlyosbodnak. A törvények mindjobban megnehezítik a paraszt költözését, egyre inkább röghöz kötik. Botozás, vesszőzés, kaloda, börtön — ilyen eszközökkel torolják meg a jobbágy mulasztásait. Sok paraszt a Fekete-tenger partjára, a sztyeppekre menekül. Kialakul a kozákság, amely igyekszik függetlenségét megvédeni a környező államok (orosz, lengyel, török, tatár) ellen.

8 ▷

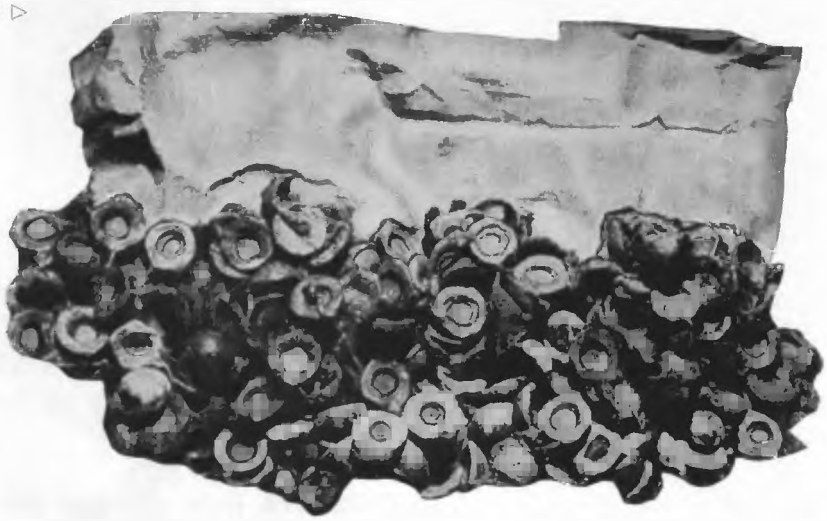

A litvánok a IV. (Rettegett) Iván hadai ellen folytatott háborúban kénytelenek voltak lengyel segítséghez folyamodni. Így került sor 1569-ben a lublini unióra, amelyben Lengyelország és Litvánia eddig is fennálló uniójukat még szorosabbra fűzték. Megalakul a Rzecz Pospolita (respublica).

A Jagellók kihalása után a nemesség Valois Henrik francia herceget választotta királlyá (1572), súlyos feltételekkel: a király minden fontos kérdésben csak a szejm beleegyezésével intézkedhetett.

Giovanni Bellini: Az istenek lakomája, festmény, 1514

Tiziano: III. Pál pápa Alessandro és Ottavio Farnesével, festmény, 1545

A 16—17. sz.-ban kiépült a lengyel „nemesi köztársaság". Az uralkodót a nemesség választotta. Ha az országgyűlésnek csak egy tagja is tiltakozott valamely javaslat ellen, az nem emelkedhetett törvényerőre (liberum veto). Ez tulajdonképpen megbénította az országgyűlés munkáját. A szlachta és a mágnások hosszú harcot vívtak a hatalomért, végül is a szlachta szinte teljesen a főrendek befolyása alá került.

Lengyel lovasok (9) ▷

Báthory István erdélyi fejedelem lengyel trónra jutása után háborút folytatott IV. Iván cárral, és jelentős területeket foglalt el. Halála után a svéd Vasa Zsigmond nyerte el a koronát (1587).
A 17. sz.-ban a lengyel állam pusztító háborúkat vívott az oroszokkal, svédekkel és a törökökkel.

Mágnás a 16. sz.-ban (11) △

A krakkói Mária-templomban áll Wit Stwoss csodálatos faragott ◁ oltára. (10)

HAVASALFÖLD ÉS MOLDVA

Mária-ikon (1) △

A Duna középső és alsó folyása mentén, Havasalföldön (Muntenia, Țara Românească, Valachia) és a Prut folyótól a Kárpátokig elterülő Moldvában a 9. sz.-ban a nemzetségi arisztokráciából már mindjobban kialakul a feudális nagybirtokos bojárok rétege. Havasalföld egy ideig a bolgár cárséghoz, Moldva pedig a kijevi Oroszországhoz tartozott s a bizánci, keleti egyházhoz.

Különböző nomád népek, így a kunok, besenyők támadásai elősegítették a védelmet vezető előkelők hatalmának megerősödését. Nagy földbirtokokat szerzett az egyház is. A 9—10. sz.-ban már kisebb fejedelemségek (kenézség) alakulnak, több kenézség egyesítéséből pedig vajdaságok. Kifejlődnek a városok is (Suceava, Bîrlad, Iași stb.).

A 12—13. sz.-ban Moldva legnagyobb része a halics-volhiniai orosz fejedelemségé, Havasalföld egy részére pedig a második bolgár cárság terjeszti ki fennhatóságát.

A mongolok támadása végigviharzott Moldván is, Havasalföldön is, de míg az utóbbiból két év után visszavonultak a pusztító hadak, Moldva kétszáz évig az Aranyhorda birtoka maradt.

Havasalföld kenézei a 13. sz. végén a magyar uralkodó fennhatósága alá kerültek, de a 14. sz. elején I. Basarab argesi vajda, aki 1324-től az „egész román föld" (azaz Havasalföld) nagyvajdája és uralkodója címet viselte, 1330-ban vereséget mért I. Károly Róbert magyar királyra (l. 369. l.), és függetlenítette országát; később a magyar uralkodó újra kiterjesztette fennhatóságát Havasalföldre, ez azonban csupán igen laza, inkább csak névleges függést jelentett.

A magyar és lengyel seregek, a moldvai lakosság támogatásával 1330 körül kiűzték a tatárokat.

A Baiában székelő moldvai vajda, Dragoș, Nagy Lajos magyar király hűbérese, hatalma elismerésére kényszerítette a többi moldvai vajdát.

2 ▷

ginál nagyobb veszély közeledett Moldvához és Havasalföldhöz: a török.

Az „Öreg" Mirceának **(2)**, Havasalföld fejedelmének (1386—1418) uralma alatt nagyot fejlődött az ország gazdasága, megerősödött a központi hatalom. Mikor rigómezei győzelmük után a török hadak Havasalföldet fenyegették, Mircea átmenetileg sikert ért el velük szemben, de végül is el kellett ismernie a szultán fennhatóságát. Ám az ország nem adta fel a küzdelmet. Csapatai ott harcoltak a várnai csatában; Vlad Țepeș **(4)** fejedelem több vereséget mért a szultán hadaira.

Moldvai követek a konstanzi ◁ zsinaton **(3)**

4 ◁

Dragoș unokáját, Balcot azonban 1359-ben elűzték a felkelő parasztok, akiket egy kisebb bojár, Bogdan vezetett. Ezután Moldva Lengyelország vazallusa lett. Ekkoriban azonban minden addi-

Havasalföldi fejedelem és családja **(5)** ▷

6 △

7 △

8 ▽

Moldvát, ahol a 15. sz. első felében jelentősen megerősödött a fejedelmi hatalom, III. (Nagy) István (6) idején (1457—1504) kezdte támadni a török. Kemény harcok után végül is Moldva évi adót fizet a szultánnak.

A mohácsi magyar vereség súlyos csapást jelentett Moldvára és Havasalföldre is; erősödött a török elnyomás, a szultán várakat, városokat foglalt el, folyton növelte az adókat.

A 16. sz. közepén Petru Rareș **(7)** moldvai uralkodó Oroszország diplomáciai segítségével függetleníteni akarta országát a töröktől, de a bojárok árulása miatt vereséget szenvedett. A török és tatár seregek megszállták Moldvát.

A 16. sz. végén Vitéz Mihály vajda (1593—1601) **(9)** és az erdélyi fejedelem hadai Târgoviștét, Bukarestet visszaveszik a töröktől Gyurgyevónál megverik a Szinan vezette török sereget. **(8)**

9 ▽

Templom, 16. sz. **(10)** △

1599-ben Mihály megszerzi Erdélyt, majd elfoglalja Moldvát is. Itt a lengyelek hamarosan visszasegítik hatalmába a régi vajdát, Mihályt pedig féltékenységből megöleti a Habsburg-császár hadvezére, Basta. **(11)**

A 17. sz.-ban erősen növekszik mind a politikában, mind pedig a kultúrában az országba betelepült görögök befolyása.

1 ◁

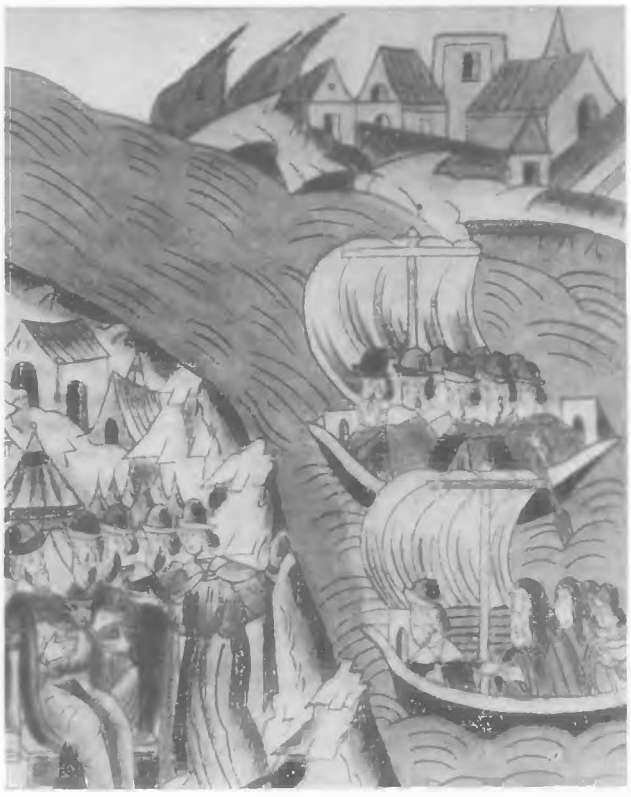

Megérkeznek a novgorodi követek III. Iványhoz. (2) △

OROSZORSZÁG A FELEMELKEDÉS ÚTJÁN

3 ▽

„A meglepett Európa, amely III. Iván uralkodásának kezdetén még alig sejtette a Litvánia és a tatárok közé beszorult Moscovia létezését, elámult, midőn keleti határain hirtelen hatalmas birodalom jelent meg." (Marx)

A moszkvai nagyfejedelem hatalmának erősödésében lényeges szerepet játszott a tatárok elleni harc, amely összefogást, erős központi hatalmat követelt.

A részfejedelemségek egyesítése és a tatár iga széttörése egyidejűleg ment végbe; 1480-ban az Ugra folyó mellett szemben állt a tatár és orosz sereg. (1) A széthullott Aranyhorda magját alkotó Nagy Horda kánja, Ahmat nem mert megütközni, visszavonult; ezzel véget ért Oroszországban a mongol uralom. III. Iván (1462—1505), aki alávetette Novgorodot, aki alatt az egész északkeleti Rusz egyesült, s a görög császári család, a Palaiologoszok egyik sarját vette nőül — a bizánci csá-

4 △

5 △

szárok utódának tekintette magát. Korlátlan hatalomra törekedett. Az előkelők (bojárok) közül azokat, akik nem engedelmeskedtek akaratának, kivégeztette, vagy száműzte.

Moszkvát, a fővárost hatalmas templomokkal (Uszpenszkij [3], Blagovescsenszkij, Arhangelszkij), palotákkal ékesíttette. Tudósokat, művészeket gyűjtött ide.

„Moszkva a világ nagy fővárosainak, az ősi Rómának és a második Rómának, Konstantinápolynak utóda; Moszkva a harmadik Róma, negyedik Róma pedig nem lesz" — írja ebben az időben Filofej szerzetes.

A központi hatalom megerősödésével összefüggően 1497-ben korlátozták a jobbágy szabad költözködési jogát: csak miután lerótta az ura által követelt összeget, távozhatott, s csak a Szent György napot (nov. 26. a régi naptár szerint) megelőző és követő héten. A második jobbágyság itt is kialakul...

A 16. sz. elején a nagyfejedelem hatalma alá hajtotta Pszkovot és Rjazanyt — az egyesítés befejeződött. 1547-ben a tizenhét éves IV. Iván, III. Iván unokája felvette a cári címet.

IV. (Rettegett) Iván (5) súlyos csapást mért a bojárokra: közvetlenül az uralkodó kormányzása alá vonta az ország legfontosabb területeit; ez az opricsnyina. A bojárokat, hercegeket eltávolította innen, s a földet kisbirtokonként katonai szolgálatra kötelezett ún. opricsnyikoknak adta. Később az opricsnyinát megszüntették, de a központi hatalom ekkor már szilárd volt. 1552-ben az orosz seregek elfoglalták a kazanyi (4), majd nehány év múlva az asztrahanyi kánságot.

1553-ban Európa északi partja mentén egy angol hajó eljutott az Északi-Dvina torkolatához; ettől kezdve az angol és a holland kereskedők is használni kezdték ezt az utat. Kiépült Arhangelszk. De a Nyugattal való kereskedelem számára kedvezőbb lett volna egy keleti (balti)-tengeri kikötő.

Ezért az orosz állam kísérletet tett arra, hogy kijáratot szerezzen a Balti-tengerhez. Támadást indított a német lovagrend uralma alatt álló Livónia ellen. A hosszú háború (1558—83), amelybe hamarosan a svédek és a lengyelek is beavatkoztak, azt eredményezte, hogy Livóniát felosztották Lengyel- és Svédország között; Oroszországnak nem sikerült kijutnia a Balti-tengerhez.

◁ Orosz hajók a Jeges-tengeren (6)

Húsvét a Kreml előtt (7) ▽

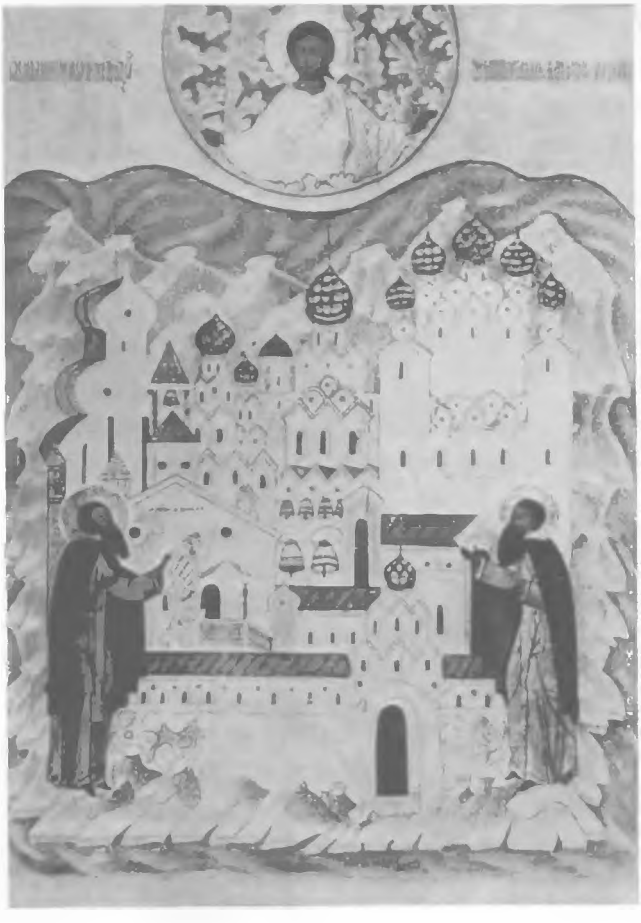

Moszkva tovább épül és szépül. Új templomokat emelnek (Vaszilij Blazsennij [10], Pokrovszkij, Sztarickij). Templomait csodálatos ikonok díszítik. Ezek közül kiemelkednek Dioniszij alkotásai.

Oroszország 16. századi kulturális fejlődésében jelentős szerepet játszott a Troice-Szergijeva kolostor. (9) A messzi Északon fontos gazdasági és kulturális missziót teljesített a Szoloveckij-kolostor. ◁ (8)

9 ▷

△ Oroszország egyre inkább bekapcsolódik Nyugat- és Közép-Európa politikájába. Követségei megjelennek az udvaroknál, a német birodalmi gyűlésen. **(11)**

12 ◁

IV. Iván (†1584) uralkodásának utolsó éveiben Jermak vezetésével kozák csapatok megkezdték Szibéria alávetését. **(12)** A meghódolt népekre természetbeni adót, főleg prémadót vetettek ki. **(13)** ▷

Orosz nyomtatott könyv egy ◁ lapja (1564) **(14)**

LENGYEL TÁMADÁS OROSZORSZÁG ELLEN

IV. Iván fia, Fjodor helyett tulajdonképpen Borisz Godunov **(1)** uralkodott. Kieszközölte, hogy 1589-ben külön orosz pátriárkátust szervezzenek. Miután IV. Iván kisebbik fia, Dmitrij is meghalt, Godunov az egyház segítségével Fjodor halála után fejére tette a cári koronát. A nép körében elterjedt az a hír, hogy Dmitrij él...

A második jobbágyság tovább terjedt: az 1597-es rendelet szerint minden szabad ember, aki hat hónapig dolgozott másnál élelemért és ruházatért, kenyéradója örökös jobbágyává lett.

Az 1601-től három évig tartó nagy éhínség idején sokan menekültek a kozákokhoz, és számos felkelés tört ki az ország különböző vidékein. Hatalmas arányúvá lett a nép megmozdulása az Ál-Dmitrij megjelenésével.

1 △

2 ▽

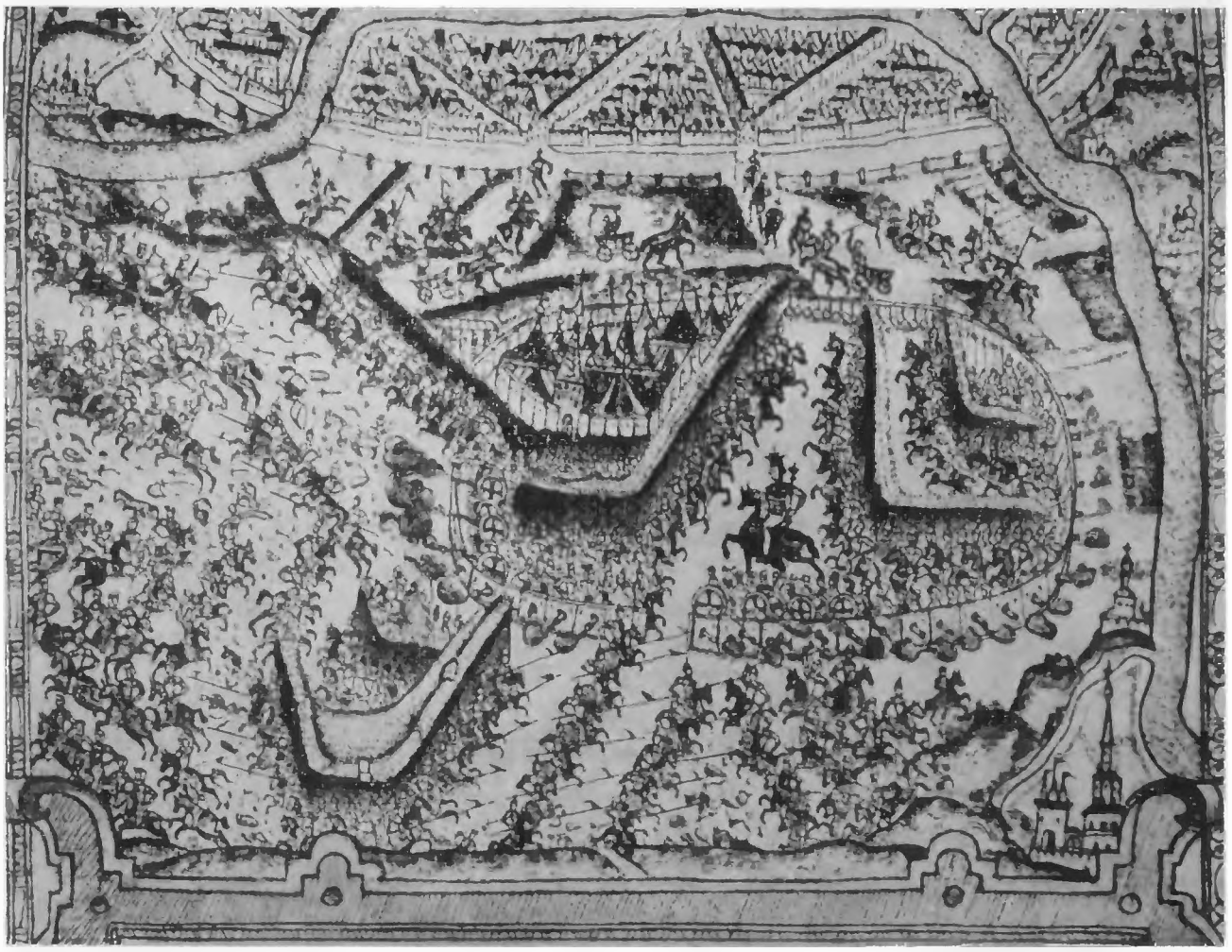

E trónkövetelőt, aki IV. (Rettegett) Iván fiának vallotta magát, a lengyel urak segítették, mert ilyen módon akartak területeket szerezni Oroszországtól. Borisz Godunov és fia halála után az Ál-Dmitrij, akit a felkelő nép és a bojárok többsége is támogatott, bevonult Moszkvába (1605), de hamarosan megölték, lengyel kíséretével együtt, s Vaszilij Sujszkij bojár foglalta el a trónt.

1606-ban a délnyugati városokban a szökött jobbágyok, a kisbirtokos ún. „szolgáló nemesek", a kozákok, a mordvinok stb. felkelései borították lángba az országot. Ezek közül a legnagyobb erejűt Ivan Bolotnyikov vezette **(2)**; serege kezdetben nagy győzelmeket aratott, de később Moszkva közelében, majd Tulánál vereséget szenvedett. A vezért megfojtották.

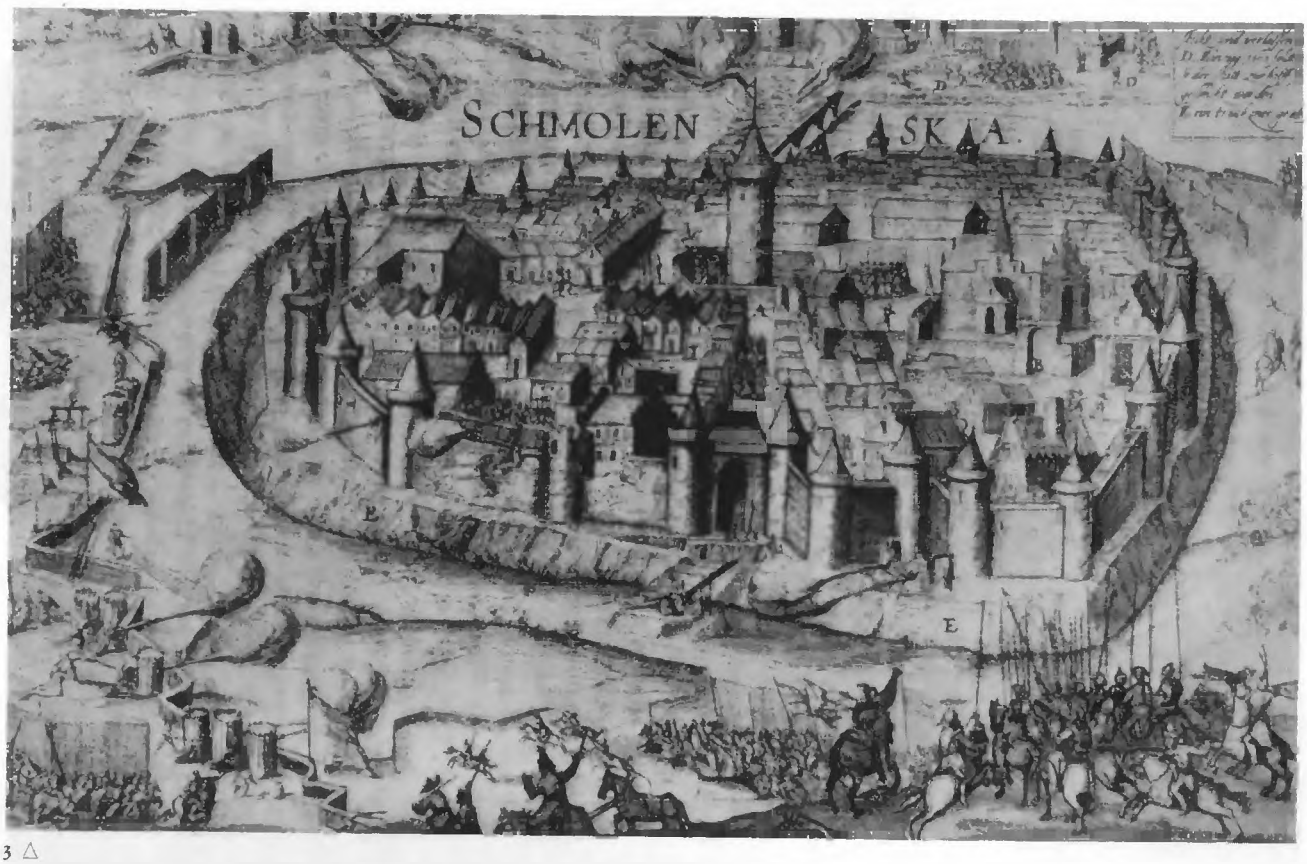

3 △

A lengyel pánok újabb trónkövetelőt léptettek fel: a második Ál-Dmitrijt. Mikor ővele sem értek célt, maga a lengyel király, III. (Vasa) Zsigmond indult meg hadai élén Oroszország ellen. **(3)** Ugyanakkor a svédek is támadtak. **(4)** Az orosz városok hősiesen védekeztek. **(5)**

4 ◁

5 ▷

Sujszkijt áruló bojárok kolostorba küldték, és beengedték a lengyel csapatokat Moszkvába (1610). Az egész ország területén fegyvert ragadott a nép s az urak egy csoportja is a lengyel uralom ellen. Minyin polgár és Pozsarszkij herceg (6) vezetésével Moszkva

6 △

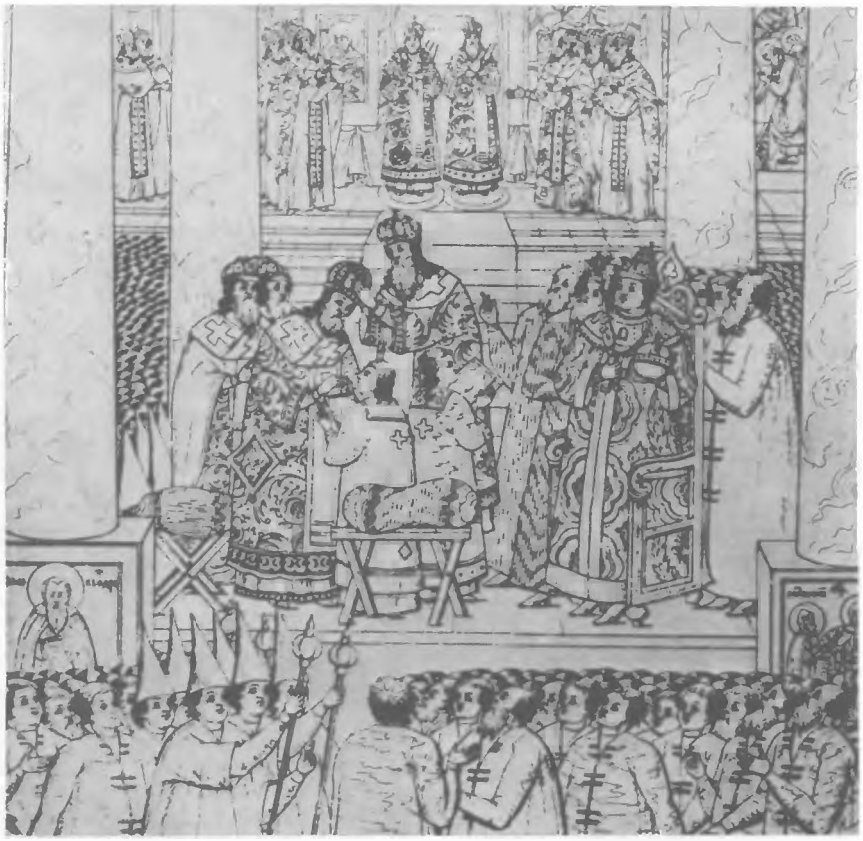

Filaret beiktatása moszkvai pátriárkának (7) △

alatt megsemmisítő vereséget mértek a lengyel hadakra (1612). Moszkva felszabadult. Romanov Mihályt, Filaret pátriárka fiát, IV. Iván rokonát emelték trónra. (9)
A háború még egy ideig tovább folyt a lengyelek és a svédek ellen. Az utóbbiak megszerezték a Finn-öböl partját, a lengyelek pedig Szmolenszket és a csernyigovi földet.

9 △

A lengyel állam a módosabb kozákokat lajstromba vette, és szolgálatába fogadta. Amikor Törökország a 17. sz. elején meg akarta támadni Lengyelországot, a kozákok súlyos vereséget mértek a törökökre, s elfoglalták tőlük ◁ Kaffát. (8)

A KAUKÁZUS VIDÉKÉN

1

2

Szent Gergely, „Armenia illuminatora" (1) 300 k. keresztény hitre téríti III. Tiridatész örmény királyt. Elterjed *Örményországban* a kereszténység. Az 5. sz.-ban az örmények a monofizitákhoz csatlakoznak. E vallási irányzat azt tanította, hogy Jézusnak nincs emberi természete, csak isteni.

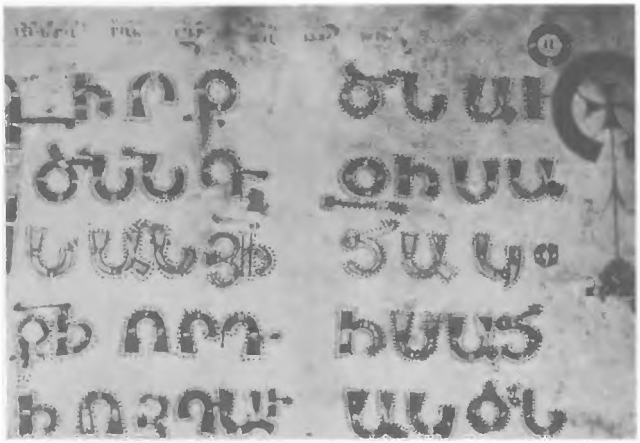

3

4

A monofiziták a Bizánctól való függetlenségre törekedtek.
Az örmény egyház feje, a katolikosz, Ecsmiadzinban székelt. Az itteni kathedrálist (2) a 7. sz.-ban emelték, de a történelem viharaiban csak kevés maradt meg az eredeti épületből.
Az örmény ábécét (3) Meszrop Masztot állította össze az 5. sz.-ban. Csakhamar gazdag, értékes irodalom fejlődött ki.

387-ben az országon megosztoznak a Szaszanidák és Bizánc, majd az arabok hódítják meg (7. sz.). A 9. sz.-ban a Bagratidák alatt önálló.
A 10. sz.-ban II. Szmbat és I. Gagik (4) örmény

király erődítményeket emeltetett, templomokat építtetett a Bagratidák székvárosában, Aniban.
Az országban pártharcok dúlnak, erős a feudális széttagolódás, így nem tud ellenállni a külső hódítóknak. Megindul a sanyargatott, szerencsétlen lakosság kivándorlása. A 11. sz.-ban az országot elfoglalják a szeldzsukok, a 13. sz.-ban a mongolok. 1390-ben Timur hadai pusztítják végig, 1514-ben I. Szelim török szultán aláveti 1555-ben pedig a szultán és a perzsa sah megosztozik Örményországon.

5 △

Grúz templom, 11. sz. (részlet) **(6)** △

A Fekete-tengertől keletre, magas hegyek között lakó *grúzok* a középkor elején részben bizánci, részben perzsa fennhatóság alatt éltek. A kereszténység 330 k. terjedt el. 654-ben meghódították az arabok, de a 10—11. sz.-ban egységes állam jött létre a Bagratida-család uralma alatt. IV. Dávid (1089—1125) kunokból hadsereget szervezett és megfékezte az önállóságra törekvő főurakat. Az állam Tamar királynő **(5)** alatt élte fénykorát (1184—1213). Öntözőműveket létesítettek, fellendült a földművelés és az ipar, növekedtek, gazdagodtak a városok. Ekkor élt a nagy költő Sota Rusztaveli **(8)**,

8 ▷

akinek *Tariel, a tigrisbőrös lovag* c. műve érdekes, színes képet ad hazája életéről.
Később Grúzia keleti része az ilkánok vazallusa lett. A 14. sz.-ban új fellendülés kezdődött, amelynek Timur betörése vetett véget. Az utolsó király, I. Sándor (1412—23) uralma után a grúz állam széttagolódott, több kisebb állam jött létre, s az egyes részek török, illetőleg perzsa fennhatóság alá kerültek.

◁ Grúz templom, 10. sz. **(7)**

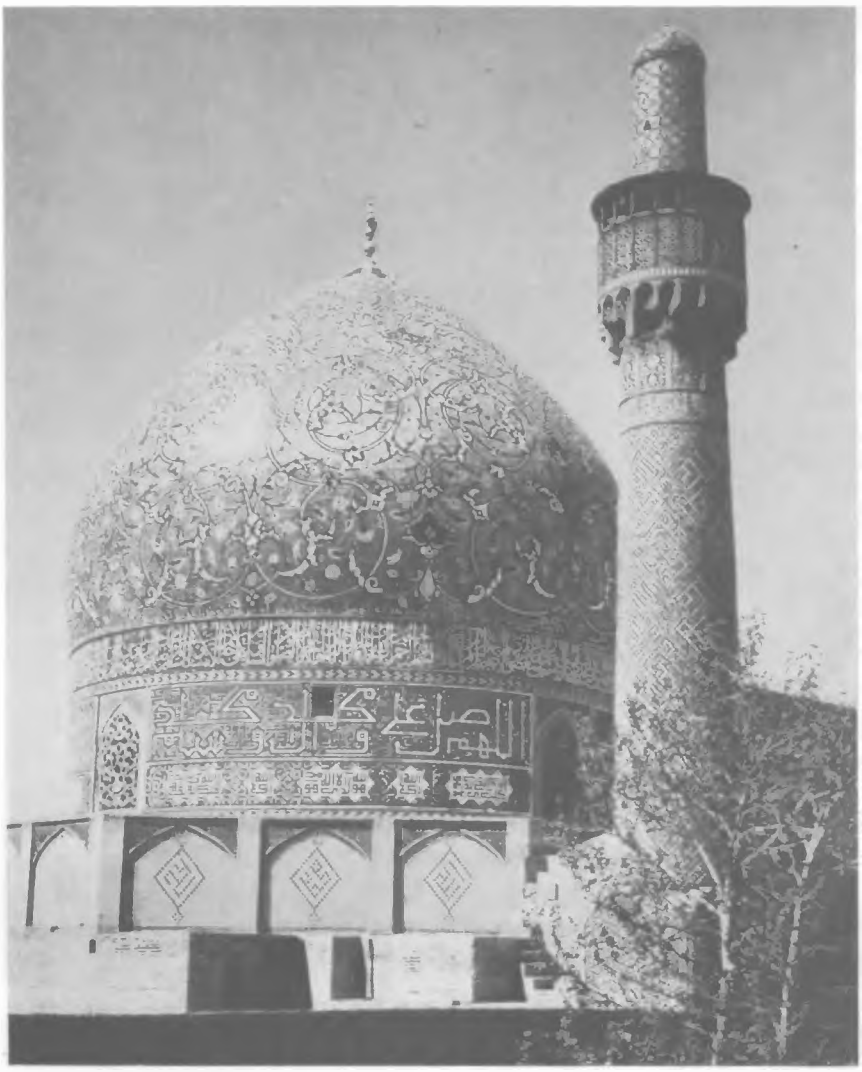

Mohamedán teológiai iskola Iszfahanban (1)

AZ ILKÁNOK, MOGUL SZULTÁNOK, SZEFEVIDÁK URALMA ALATT

Miután a szeldzsukok Togrul-bég (l. 284. l.) vezetésével elfoglalták Bagdadot, a 12. sz.-ban több kisebb szeldzsuk fejedelem jutott hatalomra Perzsiában.

A széttagolt Perzsiába számos türk törzs tört és telepedett be. Dzsingisz kán csapatainak támadása nyomán sok város teljesen elpusztult, a földművelés visszaesett. Dzsingisz unokája, Hülegü 1258-ban bevette Bagdadot. Ő és utódai, az ún. ilkánok (= törzsfők) névleg elismerték a nagykán (l. 360. l.) fennhatóságát, de voltaképpen teljesen önállóan uralkodtak Perzsia felett.

A hóditó mongolok, akik egy ideig buddhisták voltak, elfogadták az iszlámot, a 13. sz. végén az ilkán is mohamedán lett, és így a 14. sz.-ban már ismét a mohamedán az államvallás. Erő-

sen gyökeret ver az iszlám misztika, a szufizmus. Ez az irányzat azt vallja, hogy az emberi lélek az istenség kisugárzása, s a vele való újraegyesülésre törekszik; a szufiták többnyire az aszketikus, szemlélődő életet tartják helyesnek, vagy extázissal akarják a világszellemmel való egyesülést elérni (táncoló, üvöltő dervisek). (3, 4) Minthogy a szufizmus demokratikus és — ha burkoltan is — a fennálló társadalmi rend ellen irányul, a szunnita mohamedánok (l. 281. l.) üldözték.

Már a 12. sz. óta föld alatti kutakkal öntözőműveket, ún. kanatokat hoznak létre. (2)

Szultan Muhammad (?): Mohamed égbe száll, perzsa miniatúra, 1539—43

Bicsitr (?): Sah Sija beiktatása, indiai miniatúra, 1633 k.

A 11. sz.-ban élő Abu Hamid Mohamed el Ghazali megkísérelte a szufizmus szintézisét a szunnita irányzattal, s így új szunnita teológiát alakított ki. Több nagy perzsa költő is ennek az irányzatnak a híve volt, így Szádi, Háfiz, Rumi, Nizámi. Háfiz (†1388 v. 91) nem aszkéta, verseiből az élet, a földi gyönyörök szeretete árad:

„Szeretni, mindig, végtelen:
Egy a tisztem, a szerelem..."

Az ilkánok a 14. sz. közepéig uralkodtak, ekkor államuk sok kisebb fejedelemségre tagolódott. Így könnyű zsákmánya lett Timur hadainak. A nagy hódító 1387-ben elfoglalta Iszfahant, és a feljegyzések szerint 70 000 lakos levágott fejéből rakatott piramist győzelme emlékére. Utódai, a mogul (mongol) szultánok uralma alatt egy szufita gyülekezet vezetői, a Szefevidák (Szafavidák) nagy hatalomra tesznek szert. Mint a siita irányzat hívei, szemben állnak a hivatalos mohamedán egyházzal és a kalifával. 1502-ben a Szefevida Iszmail elfoglalja Tebrizt, és felveszi a sah címet. Hamarosan egész Perzsia az övé. Az oszmán birodalom véres harcokat vív ellene.

A 16. sz. végén I. Abbasz sah (1587—1629) (5) megreformálta a hadsereget, tüzérséget szervezett, s megverte az üzbégeket, majd a törököket. Bagdadot is elfoglalta. Az angolokkal szövetkezve, vereséget mért a Perzsa-öböl felett uralkodó portugálokra, de az öböl kereskedelmét nem tudta megszerezni. Mint siita, kegyetlenül üldözte a szunnitákat, a keresztény misszionáriusokat azonban beengedte országába. Székhelyét, Iszfahant és más városokat gyönyörű épületekkel díszítette, utakat, karavánszerájokat építtetett. Uralma alatt megszilárdul a közrend, fellendül a gazdaság, a technika. De hamarosan újabb hanyatlás áll be, a török szultán visszafoglalja Bagdadot.

3 △

5 △

4 ▽

A MOGULOK INDIÁJA

1 △

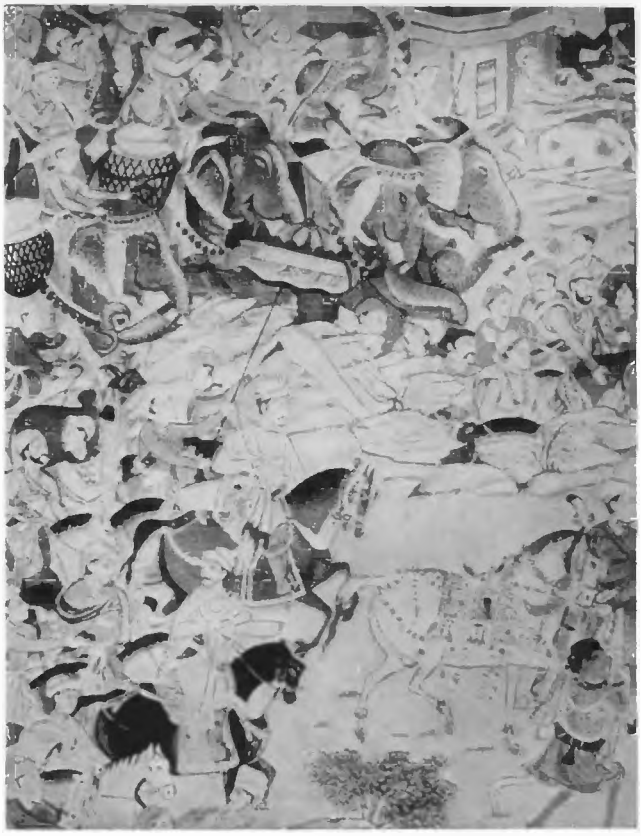

2 △

Több mint százéves szünet után Timur utódai újra támadnak. Babur (1494—1530) **(1)** beveszi Delhit, meghódítja egész Észak-Indiát; létrejön a nagymogulok birodalma (Baburt és utódait ugyanis a mongol kánok örököseinek tekintették). A Babur halála után meggyengült mogul uralom unokája, Akbar (1556—1605) **(2)** alatt újra megerősödik. Akbar aláveti a különböző rádzsákat **(5)**, lányaikat háremébe kényszeríti, s engedmények révén a radzsputokat (eredetét a katonai kasztra visszavezető csoport) híveivé teszi. Ezekkel tartja sakkban a mohamedán előkelőket. Vallási téren a türelem politikáját folytatja. A központi hatalom erős. Reformokat vezetnek be az adminisztrációban. 1582-ben egy, a többi indiai vallás elemeit magába olvasztó új vallást honosítanak meg, az ún. Dín-i Ilahít.

Akbar fiával, Dzsahangirral és unokájával, Sah Dzsehannal **(3)** ▷

5 △

Mogul főtiszt (4) ▽

1498-ban Vasco da Gama partra száll Indiában, és ezzel megnyílik az út a portugálok előtt: támaszpontokat létesítenek, és egy időre monopolizálják az Európában oly keresett indiai áruk kivitelét.

A 17. sz.-ban a portugálokat mindjobban kiszorítják az angol és holland kereskedelmi társaságok. 1612-ben az uralkodó engedélyt ad az angoloknak, hogy kereskedelmi települést létesítsenek Szuratban.

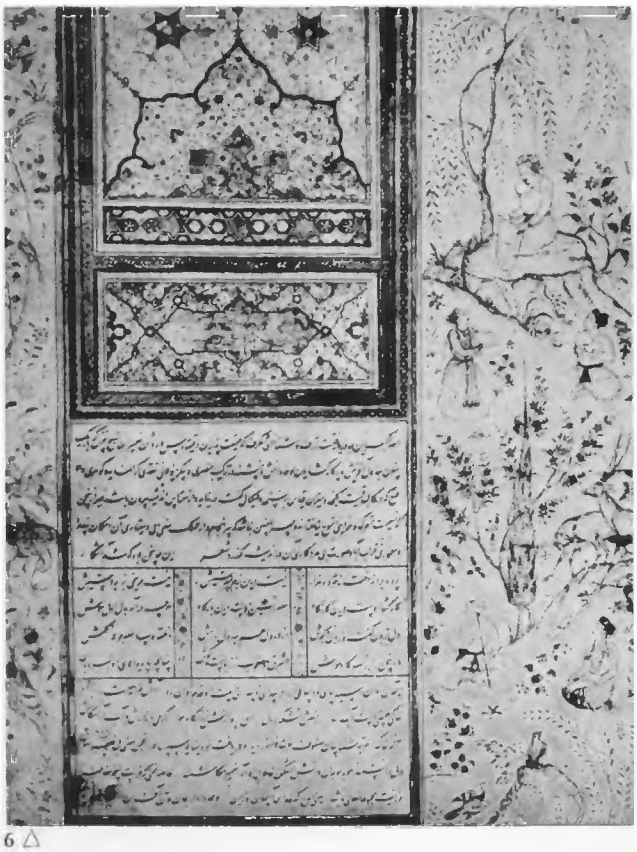

6 △

Elefántszelídítés (7) △

A mogulok megértést tanúsítanak a hinduk, a régebbi helyi szokások, a hindu kultúra iránt. Így létrejön a mogulok Szamarkandból, Heratból és Perzsiából származó kultúrájának és az indiai helyi hagyományoknak nagy szintézise.

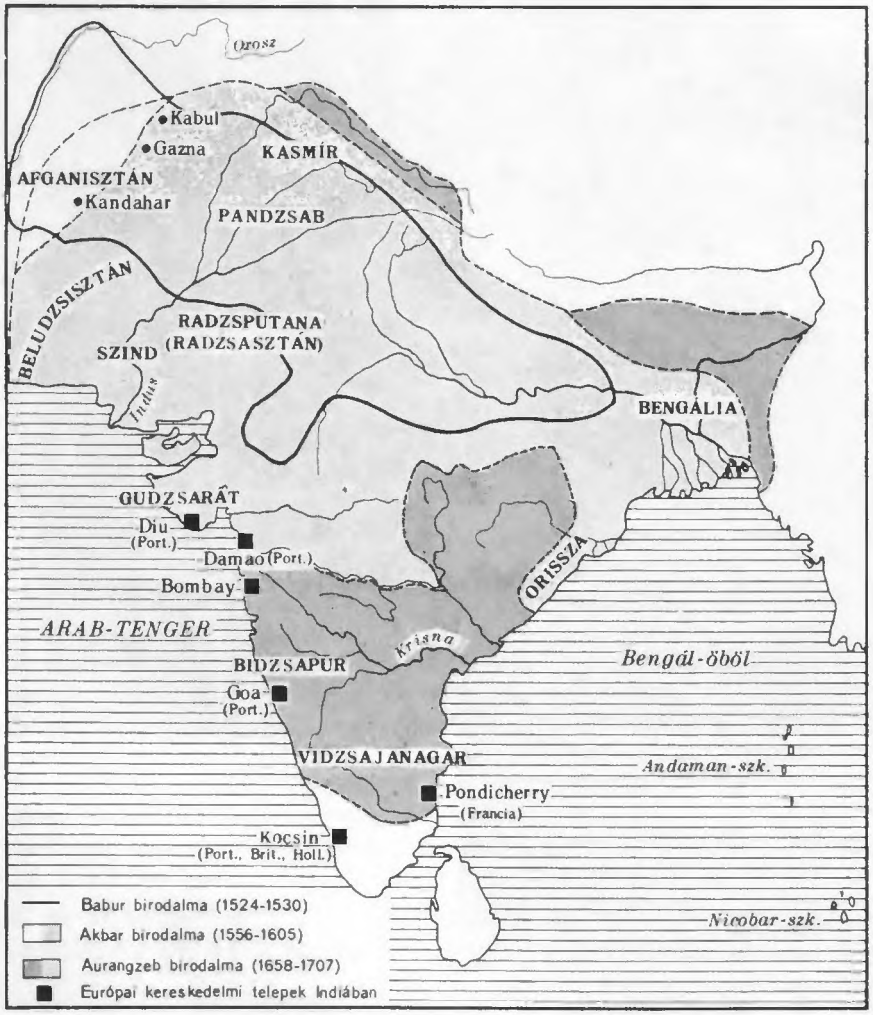

A mogulok Indiája (8) △

Egy kalligrafus (9) △

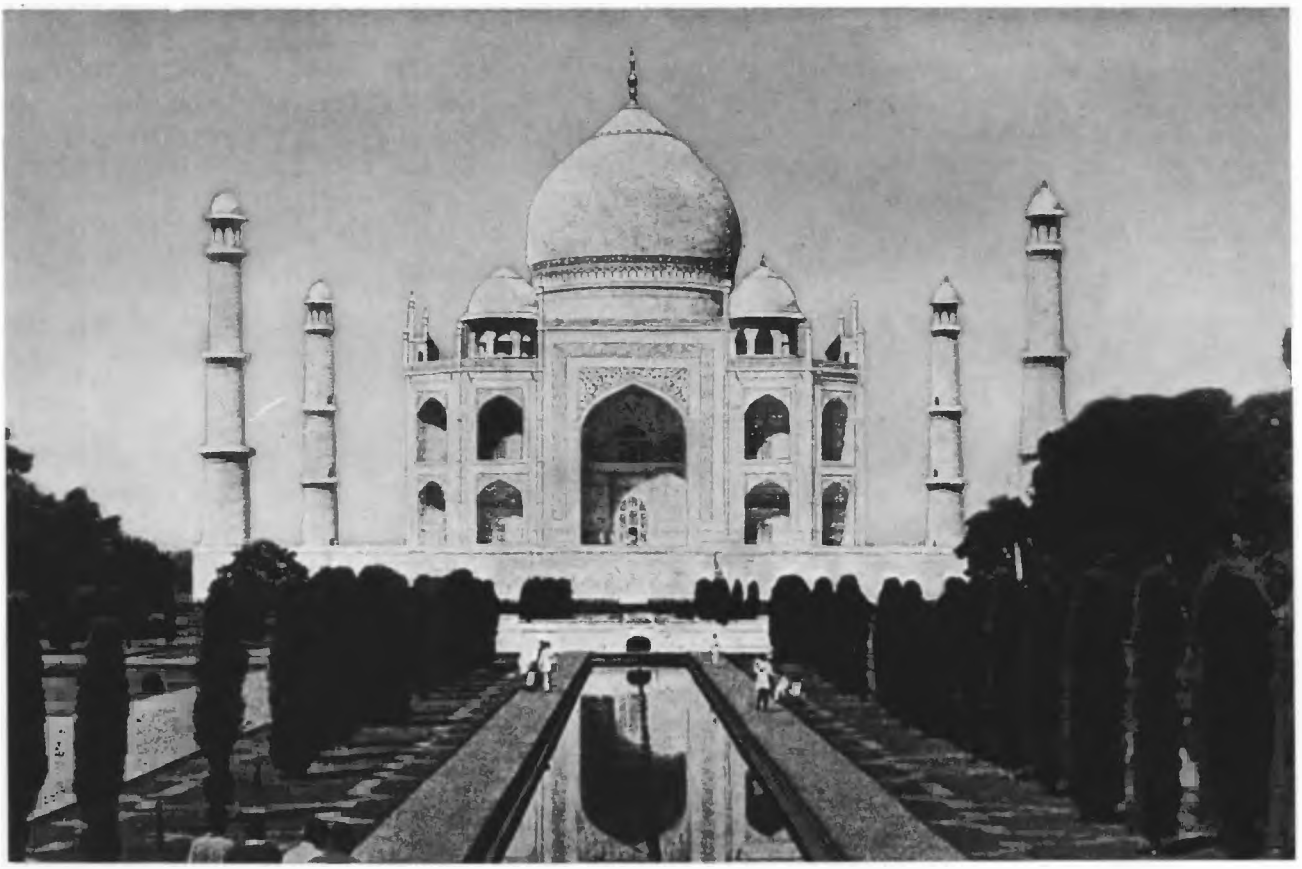

Tadzs Mahal, Sah Dzsehan építtette neje emlékére Agra mellett. **(10)** △

Akbar vezére és legjelentősebb munkatársa, Abu-l Fazl (†1602) az *Akbarnamé*ban (Akbar könyve) **(6)** megírta kora történetét, sok eredeti okmányt és értékes gazdasági adatot közölt művében. A mű kéziratait gyönyörű miniatúrák díszítették.

Akbar és fia, Dzsahangir (1605—27) alatt nagyszerű épületeket emelnek, elsősorban a nyári székhelyen, Kasmirban, csodás kertekkel; sok tudós, művész gyűlik az udvarba, virágzik a miniatúrafestészet, Sah Dzsehan (1628—58) idején a művészi szövés, porcelánkészítés is. De ekkor már megindul a nagymogul hatalmának hanyatlása.

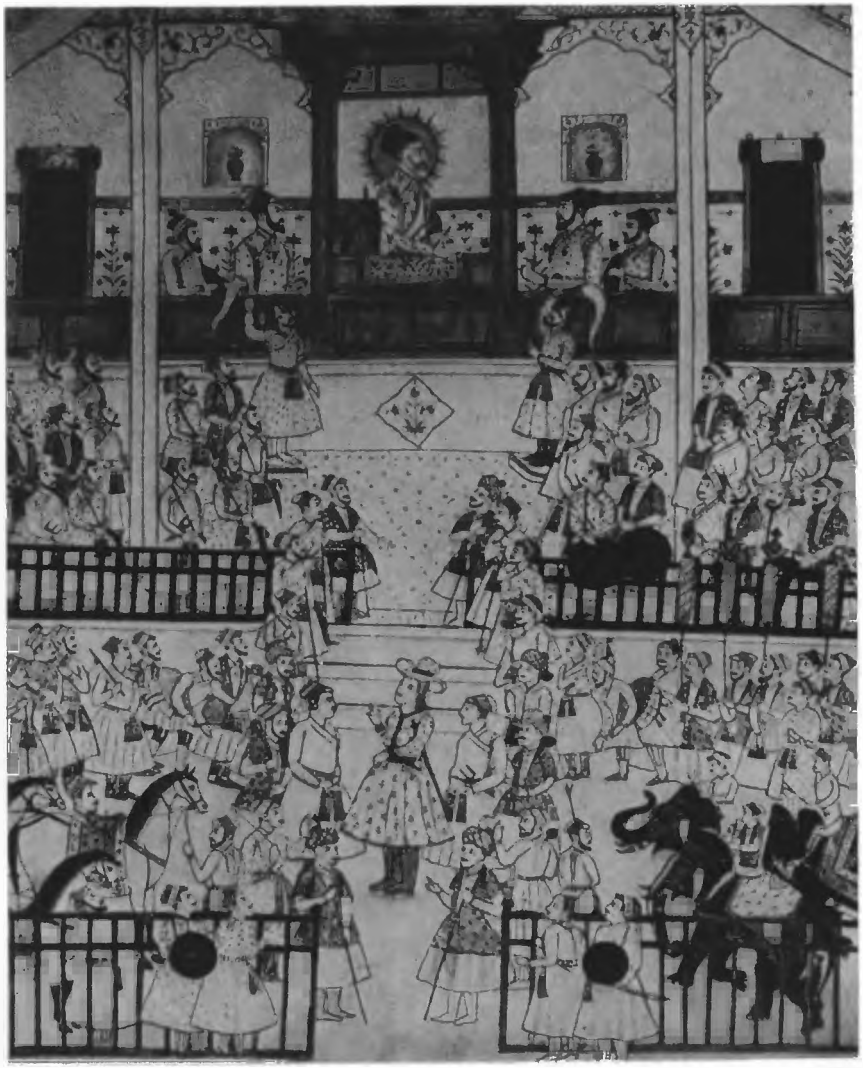

A nagymogul udvarában európai követeket fogadnak. **(11)** ▷

1 △

KÍNA A MONGOL URALOM LERÁZÁSA UTÁN

A mongol uralomnak Kínában népi felkelések vetettek véget (1368, vörösturbánosok). A mongolok a Nagy Falon túlra menekültek. Az egyik felkelő vezér, Csu Jüan-csang elfoglalta a császári trónt (1); Taj-cu néven ő lett a Ming-dinasztia megalapítója. Először Nanking a főváros, majd 1421-től Peking.

A selyem, a kerámia, a porcelán készítése, a nyomtatás magas fokra emelkedett. A növekvő jelentőségű városokban nagy műhelyek gyártották az ipari termékeket, a kereskedelem megélénkült, Kanton kikötőjéből sok áruval megrakott hajó futott ki.

Az Ég temploma Pekingben, 16. sz. (2) ▷

A jól megszervezett, gazdaságilag virágzó, sok nagyvárossal rendelkező Kína sikeresen harcolt az újabb mongol támadások ellen. Kijavították, meghosszabbították a Nagy Falat. Megsemmisítő csapást mértek a japán kalózokra.

Nagyváros központja (3) ▷

Boroskupa, 15. sz. (4) △

◁ Mezőváros (5)

Pólójáték (6) ▽

Cseng-cu császár idején 1405-ben erős flottát küldtek Cseng Ho vezetésével Hátsó-Indiába és a környező szigetekre, majd Elő-Indiába stb. Kereskedni kezdtek ezekkel a területekkel, és kínai településeket létesítettek; a kereskedelmi kapcsolatok azonban nem váltak rendszeressé. Később az expedíciókat, minthogy nagy költséggel jártak, megszüntették

Teraszos rizstermelés (7) △

A kínai császár zsiráfot kap Afrikából (8) ▷

Bankjegy (9) △

Bronzérmék készítése (10, 11) △

Mondzsu (Buddha),
japán festmény, 13. sz.

b) Sziu Vej (†1593): Bambusz, részlet egy kínai tekercsről

a) Sen Csou (†1509):
A hold szemlélése, kínai tekercs

c) Nagy kínai váza, Ming-kor, 1573—1620

Japán templom, 1630

Egy Ming-császár sírjához vezető út **(12)** △

A 16. sz.-ban portugál kereskedők kötöttek ki Dél-Kínában; hamarosan elfoglalták Makaót (1557). A kereskedők nyomában megjelentek a keresztény misszionáriusok is (Matteo Ricci, 1591).

Előkelő kínai hölgy **(15)** ▽

Étkezés a szabadban **(13)** △

Buddha egyik tanítványának szobra **(14)** ▷

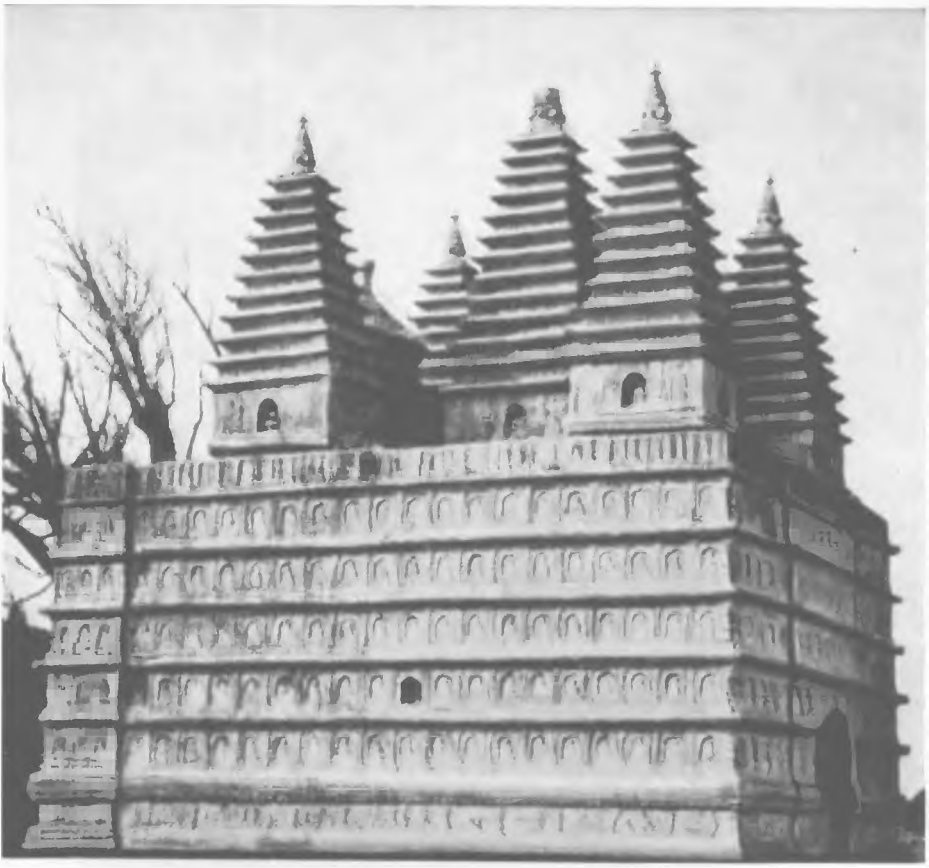

Az ötpagodás templom Peking
◁ mellett, 15. sz. **(16)**

A Ming-korszak a természettudomány gazdagodásának ideje (Li Si-csen gyógyszerkönyve, Szung Jing-hszingnek *A természet alkotásainak feltárása* c. műve, Hszü Kuang-csi tanulmánya a mezőgazdaságról stb.).

Új irodalmi műfaj születik e korban: a regény. Történeti mondák gyűjteménye *A három királyság regényes története;* sok mesés és legendai elemet tartalmaz a *Nyugati utazás;* a *Vízparti történet* rablók küzdelmeit írja le.

◁ Regényillusztrációk **(17, 18)** △

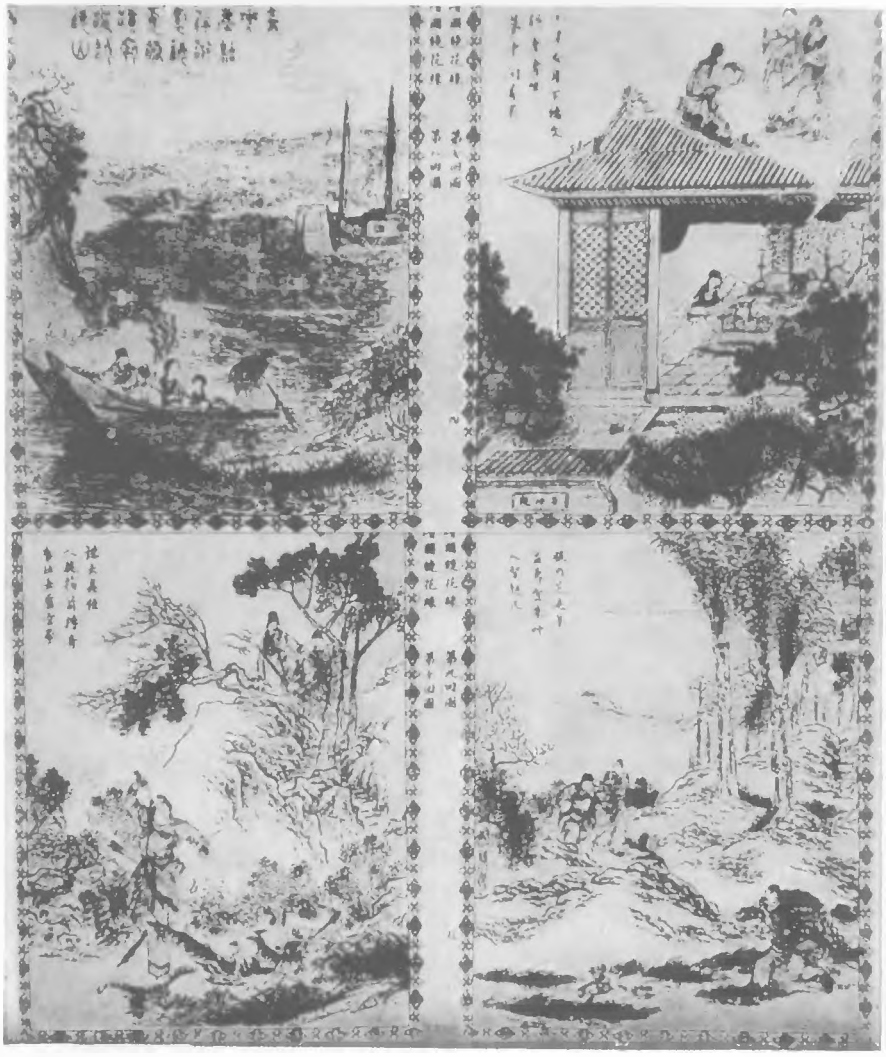

A dráma, amely régebben népi jellegű volt, az előkelők kedvelt műfaja lett. Most már nemcsak a hős énekel, hanem más szereplők is.

Az epikus jellegű Ming-kori operadrámák közül a legismertebb Kao Ming alkotása, *A lant története* és *A hazsarózsák lugasa*, Tang Hszien-cu műve.

1 △

AZ EURÓPAIAK ELJUTNAK JAPÁNBA IS

2 ◁

Japánban a 15. sz. a súlyos belső harcok ideje volt. E küzdelmek gyengítették az udvar és az Asikaga családból származó sógunok hatalmát, s erősítették a tartományurakat, dajmjókat.

3 △

A szamuráj harcosokból (2, 3) álló, tekintélyes haderővel rendelkező dajmjó várából igazgatta birtokait, uralkodott birtoka népe felett. A vár (1) körül rendszerint kereskedőváros alakul ki, a kereskedelem fontossága megnő a 16. sz.-ban. Az ipar is erőteljesen fejlődik. Igen szoros a kapcsolat Kínával, nemcsak kereskedelmi, hanem diplomáciai téren is.

4 △

A 16. sz. közepén kikötnek Japánban a portugálok **(4)**: hajósok, kereskedők és keresztény misszionáriusok, közöttük Xaveri Szent Ferenc (†1552). Főleg a dajmjók és szamurájok körében terjesztik a kereszténységet.

6 ◁

7 ▷

5 ▽

Lassanként megszilárdul a központi hatalom, ez elsősorban a belső fejlődésnek, az ipar, kereskedelem, polgárság erősödésének következménye, de szerepet játszanak az európaiak által szállított tűzfegyverek is, amelyek feleslegessé teszik a szamurájokat mint haderőt, éppúgy, mint Európában a lovagokat. A harcosok közé most már sok nem szamuráj kerül.

1568-ban Oda Nobunaga **(5)** dajmjó elfoglalja Kiotót, majd eltávolítja az Asikaga-sógunt; nagyrészt megszünteti az ország széttagoltságát.

Az egyesítés művét Tojotomi Hidejosi (†1598) **(6)** folytatja, székhelyét Edóba (ma: Tokió) helyezi. Szigorúan ellenőrzi a dajmjókat, túszokat szed tőlük, sok családtagját emeli közéjük. Tekintélyét növeli, hogy a spanyol uralkodó igyekszik vele követség útján jó kapcsolatokat kiépíteni. Ebben az időben a japánok megkísérelik Korea elfoglalását, de a kínaiak meghiúsítják ezt. A 17. sz. elején Tokugava Iejaszu (†1616) **(7)** örökletessé teszi családjában a sóguni méltóságot.

◁ Az előkelő hölgyek élete **(8)**

A 16. sz. végétől Japánban mindjobban kiépül az abszolút központi hatalom. A dajmiók a sógun közvetlen hűbéresei, s nekik is vannak hűbéreseik. A parasztot lefegyverzik, földhöz kötik, ha elhagyja földjét, megbüntetik őt magát is, faluját is. A falvakban öt-tíz parasztcsaládból egységet formálnak, ennek tagjai felelősek egymásért. Szigorú adózást vezetnek be, a sóen (l. 354. l.) megszűnik, a birtokok között a paraszti terhek tekintetében nemigen figyelhetők meg különbségek. A hozamnak kb. egyharmada a földművesé.

A keresztény vallást már a 16. sz. végén eltiltották, 1614-ben kiűzték a misszionáriusokat, s a buddhista vallást kötelezővé tették.
1636-tól Japán teljesen elzárkózott. Kínával már előbb megszakadtak a kapcsolatok. Idegeneknek tilos volt Japánba utazni, a japánok nem hagyhatták el az országot. A hollandoknak és a portugáloknak azonban megengedték, hogy Nagaszakiban kikössenek.

Rizs szállítása (9) △

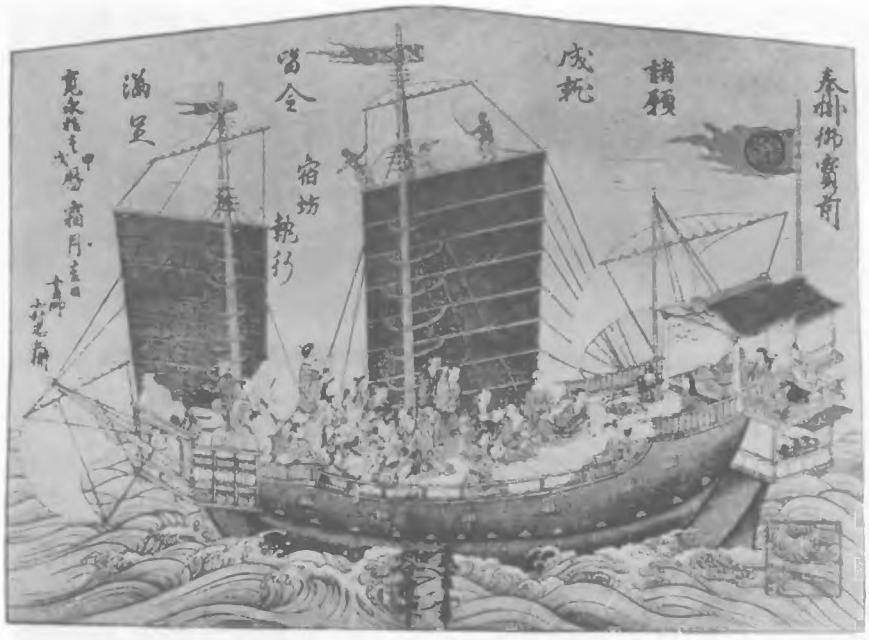

Japán vitorlás hajó (10) △

△

Táncosok (11, 12)

▽

A 14–15. sz.-ban virágzásnak indul a hangszerrel kísért énekes dráma, amelyben a szöveg az előadás közben alakul ki.

A festészetben a 15. sz.-ban a kínai hatás alatt álló, főleg vallásos tárgyú, kolostorokban művelt irányzat mellett kialakul az önálló japán irányzat, amely a világosabb kifejezést és a színpompát kedveli (Kano-iskola).

Virágok és madarak, Kano Motonobu festménye (13) ▷

AFRIKA

E földrész lakosságának egyes csoportjai az 5—17. sz.-ban a fejlődés igen különböző fokát érték el. Míg az északi részen, a Földközi-tenger partvidékén gazdasági, politikai és kulturális tekintetben igen fejlett népeket találunk, a félsivatagos területeken busman és más nomád vadásznépek gyűjtögető életmódot folytattak. A Kongó őserdeit vadász és növénytermelő törzsek népesítették be; Közép- és Dél-Afrika szavanna-vidékein a bantu népek földműveléssel, elsősorban köles termelésével és állattenyésztéssel foglalkoztak; a keleti és északi tájak pásztornépei (hottentották, gallák, tuaregek stb.) a kontinens északi vidékein tevét, kecskét, keleten szarvasmarhát és juhot tenyésztettek.

Még a legfejletlenebb népek is értettek már e korban a fémek megmunkálásához, és ismerték a vasat.

Gazdasági fejlődésüknek megfelelően igen eltérő társadalmi szervezetük is. A fejlett és fejlődőben levő államok mellett sokan törzsszervezetben élnek, de sok helyütt még ez sem alakult ki.

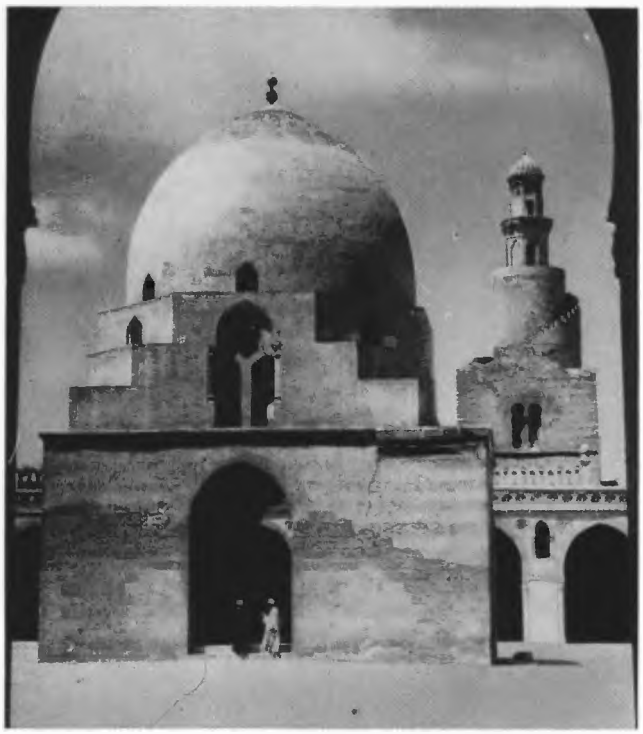

Mohamedán mecset, Kairó (1) △

Keresztény kolostor romjai, Asszuan (2) △

A 7. sz.-ban az arab kalifa seregei elfoglalták Afrika földközi-tengeri partját. A hódítók elterjesztették — részben erőszakkal — az iszlám vallást, és hamarosan összekeveredtek a régebbi (berber és néger) lakossággal. A kalifák hatalmának hanyatlása az egyes területek (Egyiptom, Marokkó, Tunézia) önállósulására vezetett.

Mohamedán mecset, Nyugat-Afrika (3) △

4 ▷

Egyiptomban a 10. sz. végén a síita Fatimidák kerültek hatalomra, székhelyükké az általuk alapított Kairót tették. A lakosság egy része azonban keresztény maradt, s megőrizte az egyiptomi nyelvet is. Ezek a koptok sajátos vallási szokásokat és sajátos kultúrát alakítottak ki. Művészetük a 4—7. sz.-ban élte virágkorát. Különösen szépek gazdag belső díszítésű kolostortemplomaik.
Szövőművészetük több emlékét (4) őrizték meg a sírok. Elefántcsont-faragványaik nagy kelendőségnek örvendtek külföldön is.

5 ▽

1171-ben a kurd Szaladin (l. 335. l.) lett Egyiptom uralkodója. A 13. sz.-ban az egyiptomi kalifa rabszolga-testőreinek, a mamelukoknak parancsnoka került a kairói trónra. 1517-ben az oszmán birodalom része lett az ország.

Ugyanez lett a sorsa a 10. sz.-tól ugyancsak önálló Tunéziának is, de ez utóbbi csak lazán függött a Magas Portától.

Algírban, ahová már a 15. sz. óta sok mohamedán kalóz fészkelte be magát, az ezek elleni védekezés céljaira a spanyolok és portugálok több fellegvárat emeltek. Miután oszmán uralom alá került e terület, az oszmán-török szultán által ide helyezett pasa, Hajreddin Barbarossa (l. 557. l.) elfoglalta a keresztény erődöket, s valóságos kalózállamot alakított ki, amely — átmeneti vereségektől eltekintve — sikeresen szállt szembe a spanyol világbirodalom hadaival, és hosszú időn át rettegésben tartotta a Földközi-tenger hajósait és e tenger mellékét.

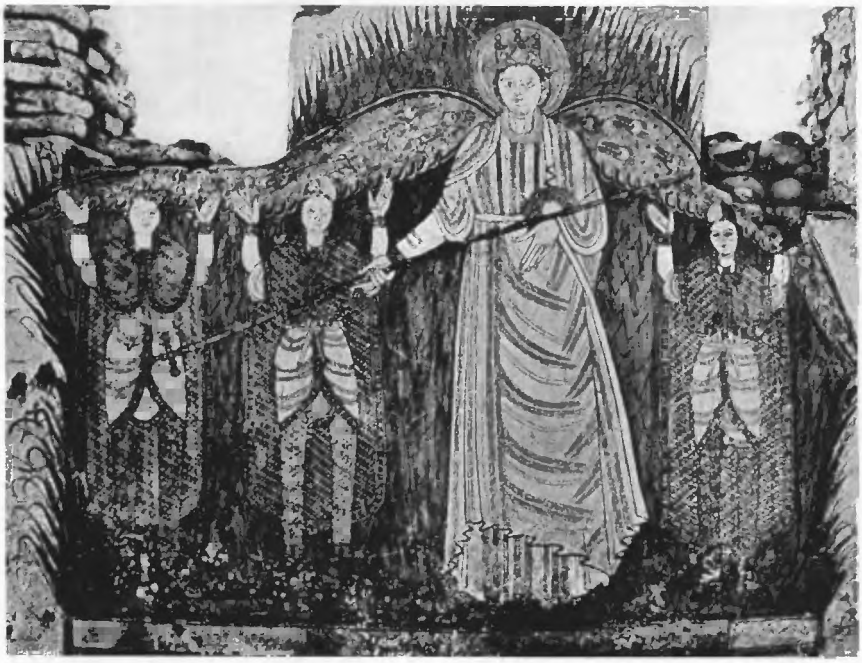

6 △

7 ▽

Három királyság alakult itt ki. Mind gazdaságilag, mind politikailag, mind pedig kulturálisan a 9—10. sz. e terület fénykora.
Núbia kapcsolata Egyiptommal hol barátságos, hol ellenséges. Núbiai seregek több ízben harcolnak Egyiptommal, elfoglalják egyes tartományait, egy alkalommal elhatolnak egészen Kairóig. A núbiaiak erőteljesen támogatják az egyiptomi koptokat.
Núbia kultúráján érződik ugyan külső, elsősorban bizánci hatás, de a középkorban itt kibontakozó magas fokú műveltség mégis egészen sajátos, helyi jellegű. Elsősorban a kerámia és a festészet **(6, 7, 8)** területén értek el jelentős eredményeket. A kopt és görög irodalom mellett a núbiai nyelvűt is művelték.
A 14. sz.-ban végül is az iszlám elsöpörte ezt a gátat is: alávetette Núbiát.

Etiópiában, ahol a 4. sz.-tól szintén erős gyökeret ver a kereszténység, az ezt követő időkben ugyancsak több királyság alakul. Ezek közül a legerősebb az, amelynek Akszum város a székhelye. Akszum a 7. sz.-tól elvesztette jelentőségét, noha később is időnként itt koronázták az etióp királyokat.
A 7—11. sz.-ban keveset tudunk e terület történetéről.

8 ▷

Marokkó, amely csak eléggé rövid ideig tartozott a kalifátushoz, s 788 után különböző dinasztiák, többek között az Almoravidák (11—12. sz.) és Almohadok (12—13. sz.) (l. 340-41. l.) uralma alatt élt, nem került az oszmán szultán hatalma alá, megőrizte függetlenségét.

Núbia, ahol már korán elterjedt a kereszténység, 800 éven át gátat alkotott az iszlám terjedése ellen, és nagy hatást gyakorolt Északnyugat-Afrika fejlődésére.

◁ Etióp biblia egy lapja (9)

10 ▽

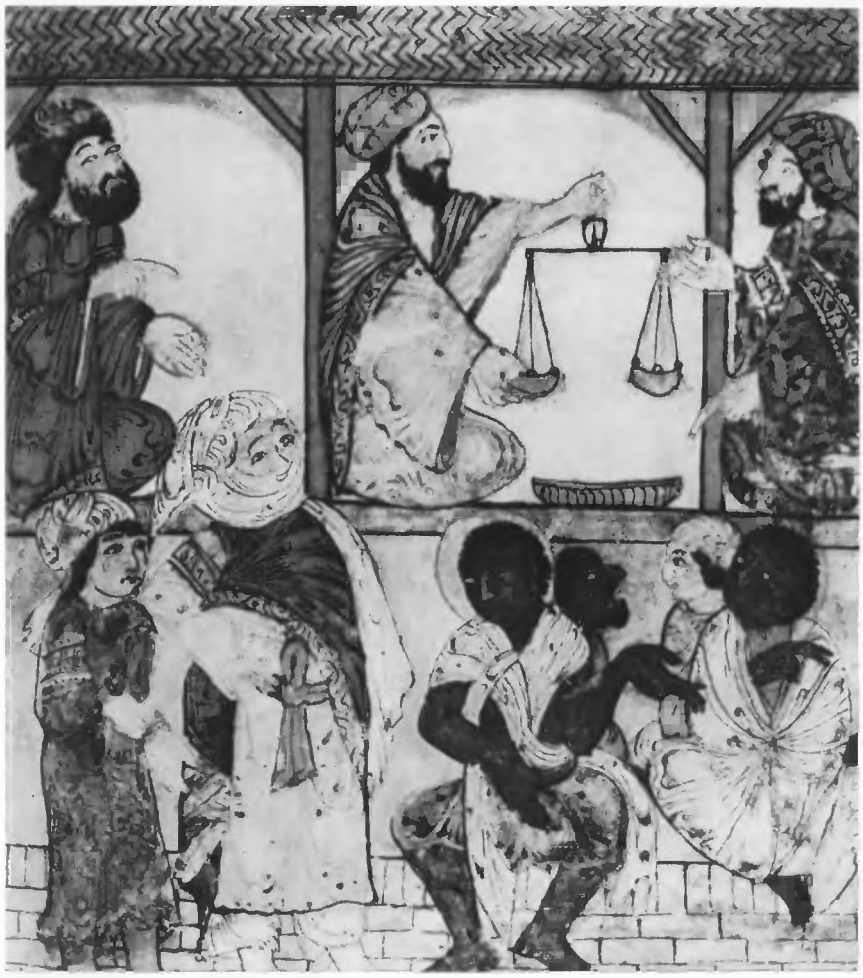

A 13. sz.-ban Jekuno Amlak királlyal megújul az akszumi királyság, azaz az etióp állam. Ez az uralkodó Salamon zsidó királytól származtatta magát, dinasztiája Salamon-dinasztia néven ismert. Az etióp uralkodók katonai hódításaikat a keresztény vallás (gyakran erőszakos) terjesztésével kötötték össze, és támasztották alá. De nemcsak a keresztény hitet terjesztették a meghódított területeken, hanem a szövés, építkezés fejlettebb módszereit, az arany és ezüst feldolgozását és számos növény termesztését is.

A 16. sz.-ban azonban a gallák harcias népének és a törököknek a támadásai, továbbá a belső ellentétek következtében megkezdődött az etióp állam hanyatlása, amely a 17. sz. végén szétesésbe torkollott.

Afrika középső és déli részének történetét csak most kezdjük jobban megismerni. Az írott források száma gyér, és a meglevők is eléggé megbízhatatlanok, de ezekből, továbbá az ásatásokból és a különböző legendák, mondák összevetéséből újabban már sok mindent meg tudott állapítani a tudomány.

Az arabok a hódítás után hamarosan élénk kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki a kontinens különböző részeivel, főleg az aranyban, elefántcsontban gazdag vidékekkel. Rabszolgákat is vásároltak. (10) Eljutottak a Kongó vidékére és Zanzibárig. Megtelepedtek, és sok irányú tevékenységet folytattak a 11. sz.-ban alapított Timbuktuban, amely fontos kereskedelmi középponttá nőtt. Mindenütt, ahova kereskedőként eljutottak, terjesztették — békés eszközökkel — az iszlámot. Elsősorban a különböző népek előkelőit térítették meg. Nagy segítséget nyújtottak a különböző néger államok alapításánál mint katonák és jó szervezők.

Processziós kereszt, Etiópia (11) ▽

◁ Benini király és harcosok **(12)**

13 ▷

A nyugat-afrikai államok közül Benin a legismertebb. Lakói edo nyelven beszélő jorubák. Benin első uralkodója a hagyomány szerint Oranmijan, aki Iféből, a joruba nép országából érkezett (11. sz.?). Ife uralkodóit a benini uralkodók mintegy szellemi fölötteseiknek tekintették, s Ifében temetkeztek. Az ásatások azt mutatják, hogy Ife művészete **(16)**, elsősorban bronzszobrászata erősen hatott Beninre. Benin állam fejlett adminisztrációval rendelkezett; ez hosszú ideig igen jól működött, s mintául szolgált az alávetett népeknek.

Benini anyakirályné **(14)** ▽

△

Sztélé Maliból, arab írással **(15)**

16 ▷

A mai Ghana északi vidékein már az 5. sz.-ban királyságot találunk. Ezt az „arany országának" tekintették, valószínűleg azért, mert itt cserélt gazdát a szudáni arany. A só is fontos árucikk.
A terület gazdagsága vonzotta a mohamedánokat. A 12. sz.-ban sikerült megnyerniük hitüknek az uralkodót. A 13. sz.-ban Ghana királyság lehanyatlik, a hatalom súlypontja átkerült az Alsó-Niger mellékére, Maliba. Ez Kankan Musza uralma **(13)** alatt, a 14. sz. első harmadában jut a csúcspontra, de a 15. sz.-ban a Szongai-állam, amelynek Gao a székhelye, veszi át a vezető szerepet. Ezt az államot viszont Marokkó hódítja meg 1590-ben.

Elefántcsont-kanál, Nyugat-Afrika (17) ▷

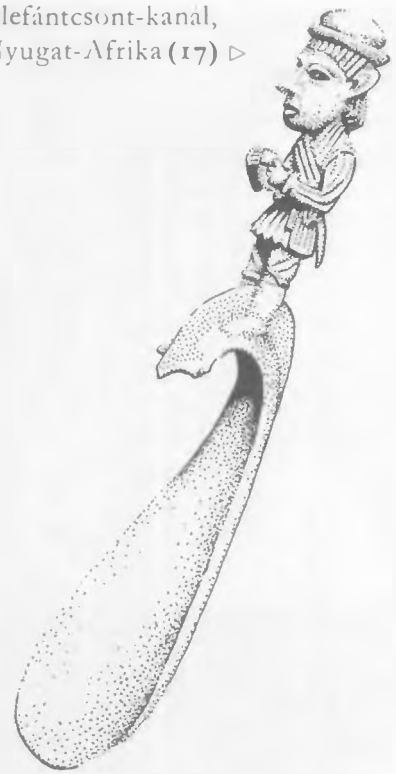

◁ Kongói varázsszobor (18)

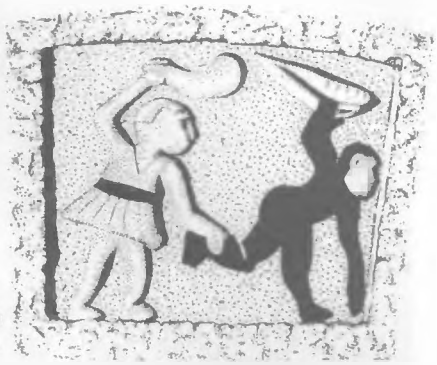

19 ▷

20 △

Közép-Afrikában a bantuk jól megszervezett királyságai közül egy nagyobb emelkedett ki: a Monomotapa birodalom. Az ásatások Zimbabwében (Rhodesia) érdekes, sajátos kultúráról tanúskodnak. (20) Ez a birodalom a 15. sz.-ban, még a portugálok megérkezése előtt szétesett. Ebben az időben, a 15—16. sz.-ban élte viszont fénykorát a bantu Luba-birodalom az Alsó Kongó vidékén. A 16—17. sz.-ban erős bantu állam a Lunda-birodalom. A Kongó vidékén már régóta kiépült államban 1490-ben a király felveszi a kereszténységet. A 16. sz.-ban az uralkodó fia, Henrik sikertelen kísérletet tesz saját egyház kiépítésére.

E földrészen szinte szakadatlanul folyik ebben az időben a népek vándorlása. A legjelentősebb ezek közül a nilotáké. 1000 körül bukkan fel e nomád pásztortörzsek első hulláma Szudán déli részén; csakhamar új meg új hullámok indulnak el, s több területen magukhoz ragadják az uralmat a régebben letelepült népek felett, így pl. a mai Uganda területén.

Afrika északi részén a portugálok és spanyolok számos hóditási kísérletet tettek, de sikertelenül. A 15. sz.-ban a portugálok mind a nyugati, mind a keleti partvidéken megvetették a lábukat, erődöket, lerakatokat létesítettek, s megkísérelték nagyobb területek fegyveres alávetését is; ez nem járt tartós eredménnyel. A kontinens kereskedelmében azonban mélyreható változást okozott az európaiak megjelenése, az új árucikkek bevitele, a kereskedelmi útvonalak áthelyeződése stb. — s elsősorban a rabszolgakereskedelem óriási arányú fellendülése. Az európai népek három századon át hurcolták el szörnyű körülmények között a négerek millióit, főleg Amerikába, hogy rabszolgaként dolgoztassák őket az ültetvényeken, a bányákban. Az elhurcoltak számának pontos megállapítására nincsen mód, de bizonyos, hogy több millióra tehető (a becslések szerint a minimum 5, a maximum 14 millió). Hogy milyen káros hatást gyakorolt Afrikára ilyen nagy tömegek elvesztése, valamint az örökös rabszolgaszerző háborúk, amelyekkel az afrikai államok és törzsek egymást dúlták-pusztították (19), s a rabszolgaságba eséstől való félelem, amely az őserdőbe űzte s elriasztotta a letelepült életmódtól a lakosság széles tömegeit – az szinte felmérhetetlen...

1 △

III. Henrik halála után teljes a zűrzavar. A katolikus párt, amelyet II. Fülöp spanyol király csapatokkal támogatott (serege Párizsba is benyomult) **(1)**, nem akarta elfogadni uralkodónak a protestáns Bourbon Henriket **(3)**.

„Párizs megér egy misét" — mondotta IV. (Bourbon) Henrik, mikor katolikussá lett (1593). **(2)** Áttérése megkönnyítette, hogy megnyerje ellenfeleit.

2 ▽

3 ▽

„PÁRIZS MEGÉR EGY MISÉT"

A zűrzavar felszámolása után az államhatalomnak elegendő ereje volt ahhoz, hogy elnyomja a parasztok megmozdulását, az ún. croquant-ok felkelését.

A nantes-i edictum (1598) kiadása ◁ **(4)** békét teremtett a katolikusok és hugenották között. Az egyház

visszakapta a tőle elvett javakat, a protestánsoknak háborítatlanságot biztosított a rendelet az egész országban, istentiszteleteket azonban csak az edictumban meghatározott helyeken tarthattak. 200 erősség, ún. biztonsági helyek, több jelentős város, közöttük La Rochelle, a hugenották kezén maradt, mintegy az edictum megtartásának zálogaként. A protestánsok megőrizték addigi szervezetüket.

A rendi gyűlést nem hívták egybe, az államügyeket a király és

5 ◁

6 ▷

7 ▽

miniszterei, elsősorban Sully **(6)**, intézték. A zsoldosokat, rablókat megfékezték, némileg rendbehozták a zavaros pénzügyeket, arányosabban osztották el az adót. Utak, csatornák építése, a kereskedelem pártolása, az Indiai Kereskedelmi Társaság megalapítása, a belső vámok csökkentése, kereskedelmi szerződések, gyarmatok alapítása — a központi kormányzat minden erejével az ország gazdasági fellendülésén munkálkodik.

A Sully által kidolgozott „nagy terv" szerint Franciaországnak a Habsburgok legyőzése után Európa vezető hatalmává kell emelkednie. A németországi hadjáratára készülő IV. Henriket **(5)** egy fanatizált orgyilkos megöli (1610). **(7)**

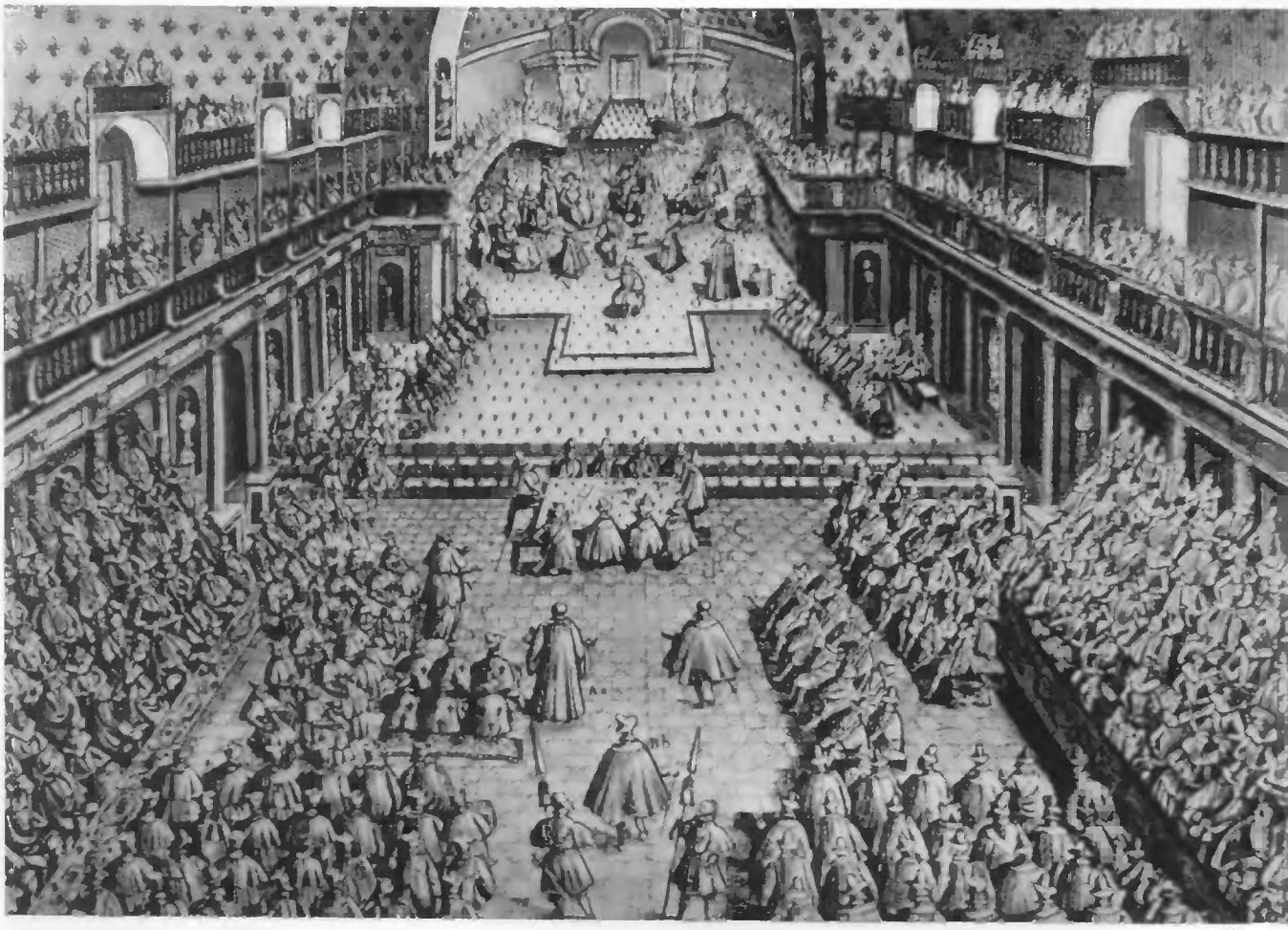

1 △

KIÉPÜL A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS

IV. Henrik meggyilkolása után özvegye, Medici Mária kormányzott kegyenceivel fia, a kiskorú XIII. Lajos helyett. Az 1614-ben összeült rendi gyűlés **(1)** nem végzett eredményes munkát. Ezután nem hívják többé össze — egészen 1789-ig.

XIII. Lajos **(2),** miután eléri nagykorúságát, elűzi anyját és annak kegyenceit. Egy idő múlva a kormányzás Richelieu bíboros **(3)** kezében összpontosul. Az ország egységének megteremtésére fegyveres harc indul az önállóságra törekvő, az angolok által támogatott hugenották ellen. Miután La Rochelle-t, e fontos kikötőt elfoglalták a királyi seregek, s másutt is vereséget szenvedtek a hugenották, elvették tőlük a nantes-i edictumban (l. 628. l.) nekik juttatott ún. biztonsági helyeket, de egyébként Richelieu ügyelt az edictum megtartására. A katolikus nagyuraknak a központi hatalom elleni összeesküvéseit, felkeléseit elnyomja a kardinális. Elrendelik a várak lerombolását. Richelieu intézkedéseivel igyekszik megszüntetni a tartományok önállóságát, egységesíteni a közigazgatást, bíráskodást.

2 ◁

3 ▷

A nagy feudális urak ereje megtört, a burzsoázia viszont még nem eléggé erős és érett az uralomra; így ebben az átmeneti korszakban létrejön itt is, mint Angliában, az abszolút monarchia, ez a látszólag osztályok feletti, ám lényegében feudális állam, amely a feudális uralkodó osztály érdekeben emeli az adókat, elnyomja a népi felkeléseket, de a széttagoltság megszüntetésével, az ipar, kereskedelem pártolásával a burzsoázia s ezen túl az egész ország érdekeit is szolgálja — egy ideig.
Az állam elősegíti új manufaktúrák létesítését, új iparágak bevezetését, kereskedőtársaságok alapítását. A francia királyság európai hegemóniára tör, sok háborút folytat, beleavatkozik a harmincéves háborúba.

Mind erősebb a francia nemzeti érzés, nagy gondot fordítanak a nyelvművelésre. A nyelvjárások közül uralkodóvá válik a központi területé, Île de France-é; 1539-től ez a hivatalos nyelv.
A francia irodalmi nyelv kimüvelésében nagy jelentőségű Malherbe (†1628) költészete.
Az udvar igyekezett fénye emelésére, a királyi hatalom erősítésére az írókat, művészeket, tudósokat is felhasználni, befolyásolni.
1636-ban előadják Corneille drámáját, a *Cid*et. 1635-ben Richelieu megalapítja a Francia Akadémiát, amely mintául szolgált a többi ilyen jellegű intézmény számára.

Az angol és francia flotta La Rochelle előtt (4) △

Ebben az időben Párizs Európa központja (5) ▽

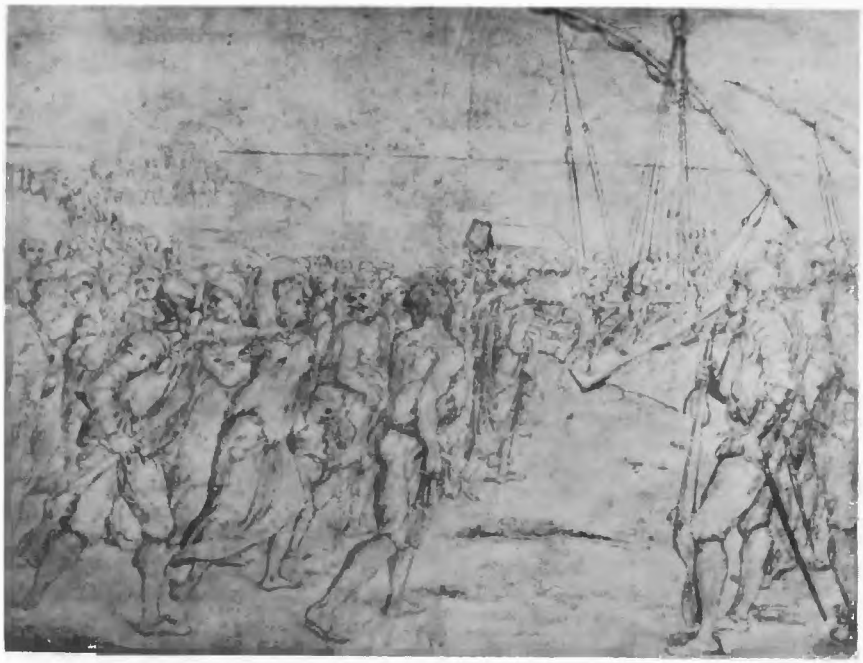

1 ◁

2 ▷

A SPANYOL BIRODALOM ELVESZTI HEGEMÓNIÁJÁT

A „győzhetetlen armada" leverése után az angol hajók állandóan támadták, fosztogatták a spanyol hajókat és gyarmatokat, sőt 1596-ban megsarcolták a Pireneusi-félsziget legjelentősebb kikötőjét, Cádizt is. Ugyanebben az évben a spanyol királyság csődbe került, s nem is először.

1609-ben III. Fülöp, II. Fülöp fia kénytelen békét kötni a hét észak-németalföldi tartománnyal, amelyek elvesztek a spanyol birodalom számára (vö. 583-87. l.).

A mórok kiűzésével **(1)** értékes iparűző és földművelő lakosságtól fosztotta meg magát a spanyol állam. A spanyol udvar merev etikettje, pompája **(3)** mögött egyre nehezebb gondok húzódnak meg. IV. Fülöp

3 ◁

4 ▷

(2) mindenható kegyence, Olivares gróf (4) több üdvös reformmal igyekezett javítani a helyzeten (pártolta az ipart, a kereskedelmet, gátat akart vetni a fényűzésnek, stb).
A spanyol hadsereg ekkoriban már ritkán aratott sikert. Ezért tartották különösen fontosnak, és örökíttették meg Velázquezzel, mikor az Egyesült Tartományokkal kiújuló háború során a nem nagyon jelentős Bredát elfoglalták a németalföldiektől.

5 △

A kép a spanyolok bekülékenységét fejezi ki. (5) De még az ilyen jelentéktelen spanyol győzelem is ritka volt, egymás után következtek a háborús kudarcok. A hollandoktól a La Manche csatornában (6) 1639-ben, a franciáktól a szárazföldön (Rocroi, 1643) elszenvedett súlyos vereségek után a nagy anyagi terhek miatt a spanyol birodalomban mindenfelé: Katalóniában, Nápolyban stb. felkelések törtek ki. Portugália elszakadt a spanyol koronától, s a Braganza-házból választott új királyt, IV. Jánost (1640).
1643-ban IV. Fülöp kénytelen kegyencét, Olivarest eltávolítani az udvartól. A hanyatlás meggyorsul...

6 ▽

1 △

2 ▽

HOLLANDIA, A „TŐKÉS MINTANEMZET”

A győzelem után áradt a nép Németalföld déli területeiről északra, az Egyesült Tartományokba (Hollandia), ahol páratlan lendülettel fejlődött az ipar, a kereskedelem. Megnőttek a városok. Amsterdamnak több mint 100 000 lakosa volt.
Az Egyesült Tartományok élén helytartók álltak.

A mezőgazdaságban elterjednek a jobb, fejlettebb módszerek. Sok gyümölcsöt, virágot termelnek.
A holland tájat (1) és életet számtalan festő örökítette meg: a szépen megművelt földeket, a csatornákat, a szélmalmokat, amelyek sokféle üzemnek szolgáltattak energiát, az állatokat, amelyeket itt már belterjesen tenyésztettek, a halászokat és halászhajóikat, a jómódot sugárzó parasztházakat (2).

Holland hadihajó a 16. sz.-ban **(3)**

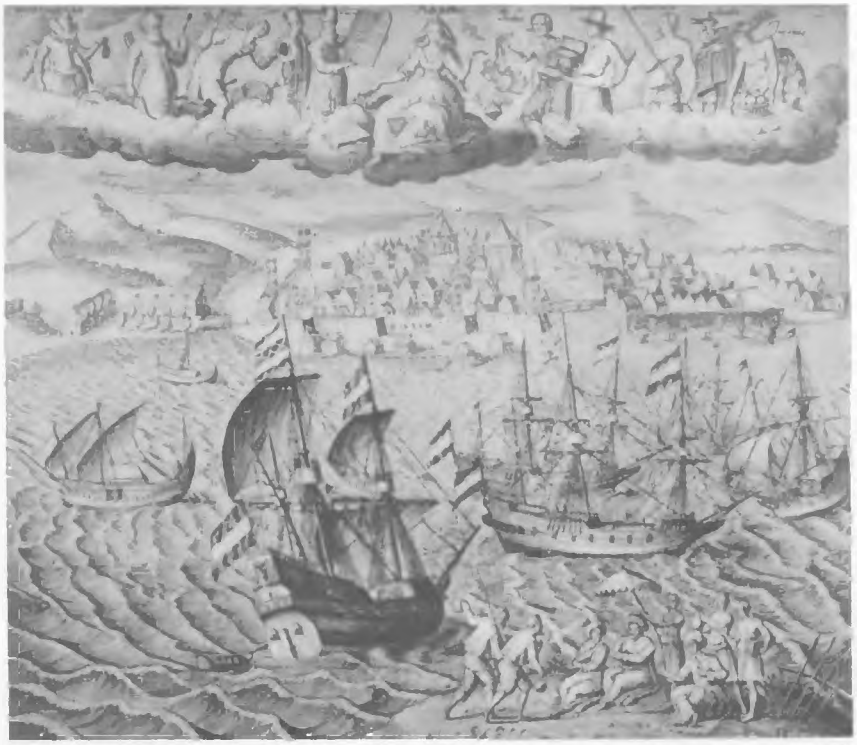

4 △

5 ▽

A hollandok, a „tenger fuvarosai" szinte uralkodtak a tengereken. A Holland Kelet-Indiai Társaság, amelyet 1602-ben alapítottak, monopóliumot kapott az Egyesült Tartományoktól az Indiával folytatandó kereskedelemre. E társaság hadserege számos fontos gyarmatot ragadott el a portugáloktól, s elérte azt, ami a portugáloknak nem sikerült: megvetette a lábat Jáván **(4)**.

Az 1621-ben létesített Nyugat-Indiai Társaság Amerika kereskedelmét igyekezett magához ragadni, s gyarmatokat alapított, így Új-Amsterdamot **(5)** (később New York).

A Nyugat-Indiai Társaság raktárai és hajóépítő üzeme **(6)** ▷

A holland takácsok, a szétszórt manufaktúra munkásai, saját kis házukban szőttek egész álló nap, alig tartva pihenőt. (7) ▷

△
A győzelmet a spanyolok felett a parasztok és polgárok csapatai vívták ki. A polgárok csapatai továbbra is megvannak, de elmúltak a hősi idők; most már a gazdagodás és a vagyon megvédése a cél. (8)

A gazdag polgárok öntudatát sugározzák a posztóscéh elöljárói, akiket Rembrandt festett meg. (9) ▷

Leiden hősies ellenállása (l. 586.l.) jutalmául egyetemet (10) kért és kapott Orániai Vilmostól. Másutt is létesült Hollandiában egyetem.

A hollandok nagyszerű eredményeket értek el a tudomány minden területén. Számos, másutt üldözött tudós is otthonra talált Hollandiában, pl. Descartes. Itt él Spinoza, Grotius.

Sok iskolamester működik városon és falun.

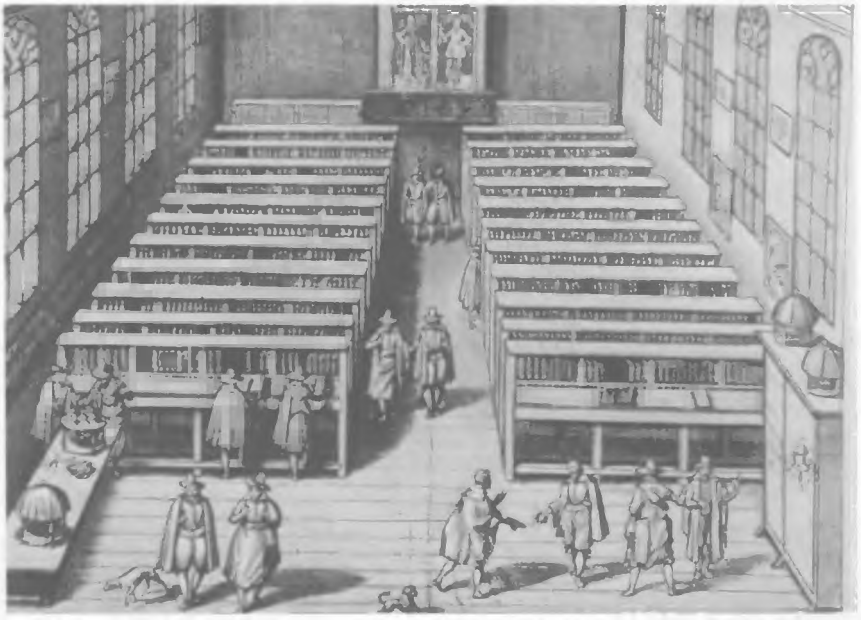

10 △

11 ▽

12 ▽

Fejlődik az orvostudomány (11); de azért még többnyire tanulatlan bábák, javasasszonyok gyógyítanak, vágnak eret... (12)

S a tisztaság sem teng túl: a tetvezés természetes, mindennapos ◁ dolog. (13)

A HARMINCÉVES HÁBORÚ

Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes **(2)**

1618. május 23-án a Habsburg-császár három tisztségviselőjét Prágában az elkeseredett tömeg kidobja az ablakon (defenestratio). **(1)** S ezzel harmincéves európai arányú küzdelem kezdődik.

A széttagolt német birodalomban a katolikusok vissza akarják szerezni az egyházi birtokokat. E kísérlet ellen a délnémet protestánsok unióban egyesülnek (1608), Miksa bajor herceg, a katolikus tábor vezéralakja viszont létrehozza a ligát (1609).

Csehországban, ahol a protestánsok vallásszabadságot élveznek, a katolikus reakció Mátyás utóda, II. Ferdinánd alatt támadásba lendül; erre felkel a nemesség és a nép, megtörténik a defenestratio, majd leteszik II. Ferdinándot, és a protestáns Pfalzi Frigyest emelik trónra. Szövetségese, Bethlen Gábor Bécsig nyomul előre.

Vallási vita jezsuiták és protestánsok között **(3)**

Az ausztriai protestáns rendek leverése után Miksa bajor herceg és Tilly a liga csapatai élén a fehérhegyi csatában (1620) győz a csehek ellen. Frigyes, a „téli király" menekül.

1621-ben Prágában kivégzik a felkelés vezetőit **(4)**, erőszakos rekatolizálás indul meg a jezsuiták hathatós közreműködésével, eltörlik az ország kiváltságait, kimondják a Habsburg-ház örökösödési jogát, s a katolikus vallást teszik egyedül elismert felekezetté.

1623-ban lezárul a háború első (cseh—pfalzi) szakasza.

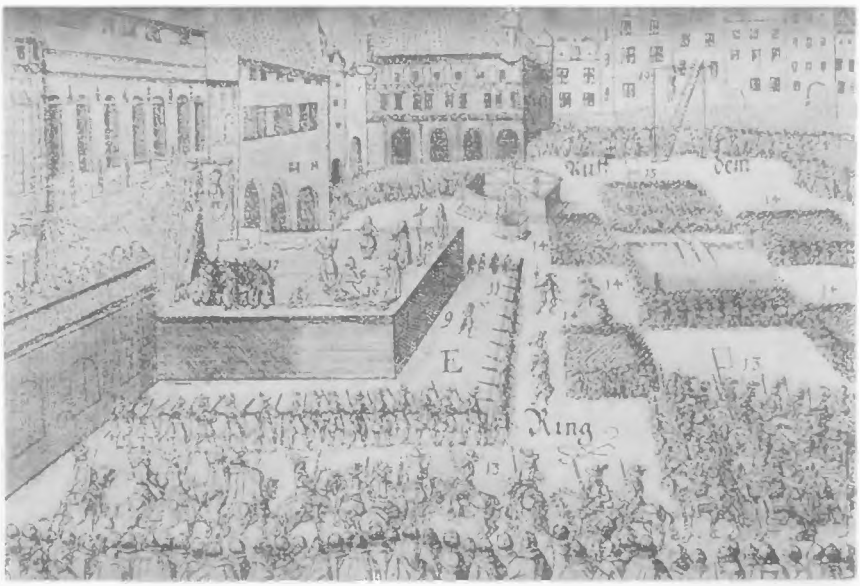

4 △

5 ▽

Minthogy a császár Németország északi részében is keményen lép fel a protestánsokkal szemben, s külön császári sereget állít fel Wallenstein vezetése alatt, Keresztély dán király beavatkozik a küzdelembe a német protestánsok oldalán; megkezdődik a háború dán szakasza (1625—1629). A császár hadvezére, Tilly vereséget mér a dán királyra. A császár és a liga hadai kezükre kerítik Észak-Németországot, a Keleti-tenger partvidékét is, Stralsundot azonban nem tudják bevenni **(5)**. A dán király különbékét köt (1629).

II. Ferdinánd ekkor visszatérítési rendeletében előírja, hogy a 16. sz. közepe óta elvett katolikus egyházi javakat vissza kell adni. A rendelet kíméletlen végrehajtása nagy felháborodást kelt.

A Wallenstein vezette császári seregeknek s ezáltal a császári hatalomnak erősödését még a ligához tartozó fejedelmek is ferde szemmel nézik. Követelésükre II. Ferdinánd kénytelen Wallensteint elbocsátani.

Ekkor avatkozik be a protestáns Gusztáv Adolf svéd király **(6)**, aki meg akarja szerezni az uralmat a Keleti-tengeren; megkezdődik a háború svéd szakasza (1630—1635).

Tilly elfoglalja és feldúlja a „mi Urunk szószékét", a legkövetkezetesebben protestáns várost, Magdeburgot (1631). **(7)** E hírre a német protestánsok mind nagyobb számban tömörülnek Gusztáv Adolf mögé, aki fényes győzelmet arat Tilly seregén.

A kitűnő tüzérséggel rendelkező svéd hadsereg diadalmasan nyomul a Majna- és Rajna-vidékre, majd Bajorországba. Tilly itt súlyos vereséget szenved, és halálos sebet kap. **(8)** Már Bécs is veszélyben forog, mire a császár újra Wallensteinre bízza a vezetést. Lützennél Gusztáv Adolf elesik (1632), de a svédek győznek.

6 △ 7 ▽

8 ▽

Wallenstein nagy hadi sikerei közepette csak saját hatalma növelését viselte szívén. Árulás gyanújába került, és tisztjei a császár tudtával megölték. **(9)**

A svéd seregek Gusztáv Adolf halála után Bernát szász-weimari herceg vezetése alatt folytatják a harcot, de vereséget szenvednek; csak kevés német fejedelem támogatja őket.

El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén, festmény, 1600 után

Diego Velázquez: Étkező parasztok, festmény, 1623 előtt

A német protestánsok vallásuk szabad gyakorlásáért és az elkobzott egyházi birtokok megtartásáért, valamint a német császár központi hatalmának erősödése ellen harcoltak, szövetségeseik pedig a Habsburgok európai hegemóniája, a német birodalom erősödése ellen.

A katolikus Franciaország, amelyet a mindenható Richelieu bíboros kormányoz, a háttérből már régóta a Habsburgok ellenfeleit támogatta, keveset törődve a vallás ügyével. Anyagi segítséget nyújtott a svédeknek és a német fejedelmeknek. 1635-ben nyíltan beavatkozott a küzdelembe. Megkezdődött a háború svéd – francia szakasza (1635—1648).

9 △

10 ▽

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem szövetségre lép a svédekkel (1643), benyomul a Habsburg-uralom alatt álló Észak-Magyarországra.

A hosszú háború, a zsoldos seregek szörnyű pusztítást okoztak Németországban. De a harcoló felek egyike sem tudott döntő sikereket elérni.

A kimerült ellenfelek és főleg a teljesen elpusztult német területek békére vágytak. Már 1644-ben megindultak a tárgyalások. 1648-ban Vesztfáliában a német birodalom békét kötött Franciaországgal (Münsterben) (10) és Svédországgal (Osnabrückben). Franciaország megszerezte Elzászt és más területeket, Svédország sok fontos északnémet vidéket, elsősorban a nagy folyók torkolatát, de csak mint császári hűbért. Kinyilvánították Svájc és Hollandia teljes függetlenségét. Megerősítették az augsburgi vallásbékét és a német fejedelmek kiváltságait. A fejedelmeknek ezentúl joguk volt szerződést kötni egymással, valamint idegen uralkodókkal, és teljhatalommal uralkodtak tartományukban.

Németország feldúltan, kimerülten került ki a küzdelemből, szétagolódása megerősödött.

◁ Békehírnök (11)

1 ◁

2 ◁

delmi monopóliumok árusítása és osztogatása, részben a király külpolitikája miatt. I. Jakab ugyanis nem akar harcolni Spanyolország ellen, és nem támogatja a németalföldi felkelő tartományokat.

A kormányzattal a legmerevebben a puritánok álltak szemben. Az üldözés elől Hollandiába menekülő puritánokat az angol király követelésére az ottani hatóságok sem tűrik meg. Így ezek a „zarándok atyák" a Mayflower hajón (1620) megérkeznek Amerikába, megindul az Új-Anglia (New England) gyarmatosítása.

◁ Angol katona **(3)**

Angol kalózok kegyetlenkedése Közép-Amerikában **(4)** ▽

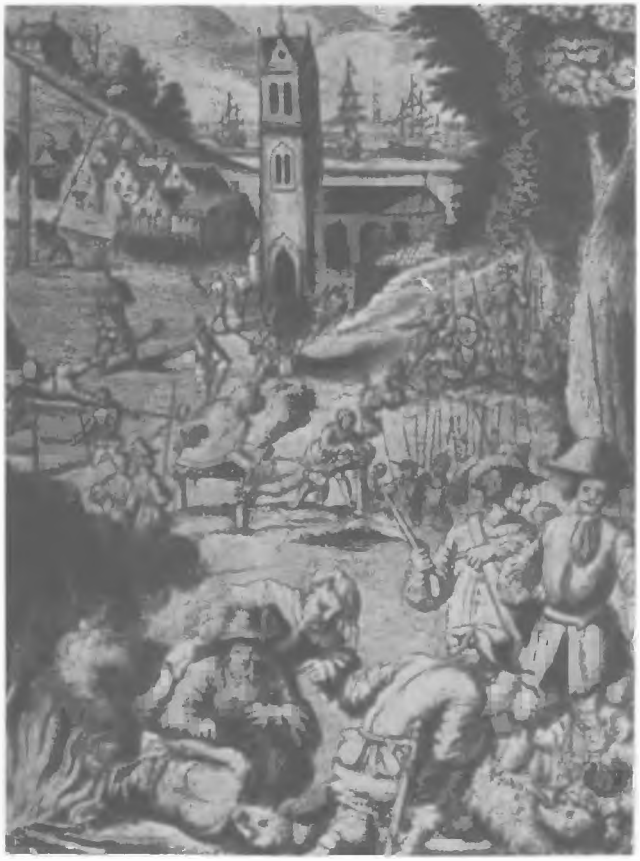

ANGLIA A FORRADALOM FELÉ HALAD

I. Erzsébet halála után Stuart Mária fia, VI. Jakab skót király lett Anglia uralkodója is (I. Jakab).

I. Jakab **(1)** trónra lépésének évére (1603) esik Írország teljes alávetése.

1605-ben felfedik a katolikus nemeseknek Guy Fawkes vezette ún. lőpor-összeesküvését, amely a király és a parlament megsemmisítésére irányult. **(2)**

A parlament és az uralkodó között Erzsébet idején meglevő összhang megbomlik, részben az egyéneknek vagy társaságoknak adott gyártási és kereske-

1581 körül alakítja meg az első independens közösséget Robert Brown(e) (†1630). Az independensek azt követelik, hogy közösségeik — még a kevés tagúak is — az egyházi és világi hatóságoktól függetlenül intézhessék ügyeiket.

Az egymás után alakuló nagy angol kereskedőtársaságok közül a legjelentősebb az 1600-ban alapított Kelet-Indiai volt, amely erős hadsereget, flottát tartott fenn, várakat emelt, kiszorította a portugálokat Indiából.

I. Jakab utóda, I. Károly (1625—49) (5) alatt egyre mélyebb lett a szakadék az uralkodó és a parlament alsóháza között. A Stuartok abszolutizmusa már nem felelt meg a megerősödött polgárságnak és a vele azonos érdekű új nemességnek. Ezek olyan államot akartak, amely teljesen az ő érdekeiket képviseli, nem pedig csak mellékesen s csak addig, míg azok nem kerülnek ellentétbe a régi feudális arisztokrácia érdekeivel.

5 △

Az ellenzék különösen gyűlölte I. Jakab és I. Károly mindenható kegyencét, Buckingham herceget (6), akit 1628-ban meggyilkoltak.

A parlamenti ellenzék támadásai egyre hevesebbé válnak. Ezek eredménye a Jogok Kérvénye (Petition of Rights), amely leszögezi: csak olyan adókat lehet szedni, amelyeket a parlament megszavazott; senki nem tartóztatható le önkényesen, tiszteletben kell tartani a személyes szabadságot.
A király, aki csak kényszerűségből írta alá ezt az abszolút hatalmát erősen korlátozó okmányt, rövidesen feloszlatta a parlamentet, amely feloszlatása előtt felszólította a lakosságot: szüntesse be az adó fizetését.

6 △

7 ▷

I. Károly francia példa nyomán a rendi gyűlés nélkül akart kormányozni. Tanácsadói, elsősorban Laud canterburyi érsek (7) és az ellenzék egyik régebbi vezére, Strafford grófja arra biztatták, hogy minden téren, így a vallás terén is kíméletlenül üldözze az ellenzéket. Sok ellenzékit letartóztattak.

A gazdasági élet megsínylette e harcokat s az abszolút hatalom kíméletlen adóztatási politikáját. Az elégedetlenség nőtt...

1 Δ

ÉPÍTÉSZET, SZOBRÁSZAT, FESTÉSZET A 16. ÉS 17. SZÁZADBAN

Az itáliai reneszánsz művészet tetőpontja a cinquecento, a 16. sz. első fele. Ekkor születnek meg a reneszánsz páratlan remekművei (Michelangelo, Leonardo, Raffaello stb. alkotásai).

A 16. sz. második felében *Itáliában* a reneszánsz a manierizmusba torkollik, amelyre a keresettség, a bonyolult kompozíció, a különös, túl élénk színek, a groteszk szeretete, az élethű és irreális elemek keveredése jellemző. A képek az elegáns, karcsú alakokat gyakran negédes, természetellenes pózban örökítik meg.

Mindez nem jelenti azt, hogy az ehhez az irányzathoz tartozó művészek (Parmigianino, Bronzino stb.) nem hoztak volna létre nagyszerű alkotásokat.

Michelangelo Buonarroti (1475—1564): A Szt. Péter-templom **(1)**

Raffaello Santi (1483—1520): X. Leó pápa kardinálisokkal **(2)**

Leonardo da Vinci (1452—1519): Mona Lisa **(3)**

Michelangelo Buonarroti: Mózes **(4)**

2 △

3 △

4 ▷

Velencében a reneszánsz sajátos irányzata alakult ki. S míg a 16. sz. második felében Itália más részeiben a manierizmus uralkodik, itt Bellini és Giorgione után Tiziano, Veronese, Tintoretto a reneszánsz művészet útjait járja, noha kapcsolatuk a valósággal, a mindennapi élettel némileg lazább, mint a quattrocento és cinquecento nagy mestereié. Képeiken különösen a ragyogó színpompa ragadja meg a nézőt.

5 △

6 ▽

7 ▽

Tiziano Vecellio (1477 k.—1576): Lavinia (részlet) **(5)**

Paolo Veronese (Paolo Caliari, 1528—88): Lakoma Lévi házánál **(6)**

Tintoretto (Jacopo Robusti, 1518—94): Vulcanus meglepi Venust és Marsot **(7)**

Giorgione (Giorgio Barbarelli, 1477 k.—1510): Alvó Venus **(8)**

8 △

10 ▽

9 ◁

Caravaggio (Michelangelo Merisi, 1573—1610): Medúza **(9)**

Correggio (Antonio Allegri, 1489 k.—1534): Jézus születése **(10)**

Hubert (1371 k.—1426) (?) és Jan van Eyck (1390 k.—1441): A genti oltár (részlet) **(11)**

Rogier van der Weyden (Roger de la Pasture, 1399 k.—1464): A tiburi Szibilla (részlet) **(12)**

Hans Memling (1433 k.—94): Egy olasz férfi arcképe **(13)**

11 △ 12 ▽

Itálián kívül még sokáig, sok helyütt egészen a 16. sz. végéig, a gótikus stílus az uralkodó a művészetben (késői gótika), de lassanként Európa többi részében is utat tör az új irányzat anélkül, hogy teljesen kiszorítaná a gótikus hagyományokat.

Németalföldön a gótika utolsó szakaszának művészeit a perspektíva, a tájak, az emberi test és az interiőrök valósághű ábrázolása, az egyénítő, az érzelmeket kifejező portrék alkotása jellemzi, sok-

13 ▷

14 △

ban tehát hasonlók a törekvéseik a reneszánsz mesterekéhez, de más, a hagyományokhoz szorosan kötődő eszmei tartalommal, az ókori művészet hatása nélkül. Sajátos irányt képvisel a groteszk iránt hallatlan érzékkel rendelkező Bosch és a nyomdokain járó, de őt túlszárnyaló idősebb Pieter Brueghel, aki különösen a flamand népélet ábrázolásában alkotott nagyot.

Hieronymus Bosch (Hieronymus van Aken v. Aeken, 1450 k.—1516): Keresztvitel (részlet) **(14)**

◁ Hugo van der Goes (1440 k.—82): A Portinari-oltár (részlet) **(15)**

id. Pieter Brueghel (Bruegel, Breughel, 1525 k.—69): Vakok (részlet) **(16)** ▽

*Németország*ban a gót stílus még szívósabban tartja állásait, mint Németalföldön. A 15. sz. végén és a 16. sz. elején csodálatos szépségű késői gót szárnyasoltárok, síremlékek születnek, az idősebb Peter Vischer utolsó műveiben azonban már sok a reneszánsz jellegzetesség. A festészetben a 15. sz.-ban erős a németalföldi művészek hatása, pl. Schongauerra. A gótika tetőpontjának tekinthető Grünewalddal egykorú Dürer azonban már reneszánsz festő.

Grünewald (Mathis Gothart, Nithart, Neithart, 1470/75 k.—1528): Az isenheimi oltár (középső kép) **(17)** △

Martin Schongauer (1450 k.—91): Orliac-oltár ◁ (részlet) **(18)**

Tilman Riemenschneider (1460 k.—1531): Szt. Dorottya (részlet) **(19)** ▽

21 △

Albrecht Dürer (1471—1528): A művész anyjának
◁ arcképe **(20)**

Albrecht Altdorfer (1480 k.—1538): Szerelmespár **(21)**

ifj. Hans Holbein (1497 k.—1543): Georg Gisze kereskedő **(22)**

id. Lucas Cranach (1472—1553): Venus és Amor **(23)**

22 ◁

23 ▷

24

25

A 16. sz. vége felé Németalföld északi és déli része a művészet terén is elkülönült egymástól. Az északi részen, a szabadságharcát és polgári forradalmát győzelmesen megvívó Hollandiában virágzanak a művészetek, elsősorban a festészet. A festők számára páratlan lehetőségek nyíltak. Portré, csoportkép, tájkép, életkép — mindebben a műfajban sok nagyszerű mű született. És itt, ekkor élt, alkotott Rembrandt...

Flandria és a többi déli tartomány festészete jobban őrzi a hagyományokat, s a spanyol uralom, az ellenreformáció erősen rányomja bélyegét. De ez a terület is gazdag nagy festőkben (Rubens, Van Dyck stb.).

26

27

28 ▽

29 ▷

A *spanyol* festészet sokat tanult a németalföldiektől és az olaszoktól, különösen Leonardótól és Raffaellótól, a 17. sz.-ban azonban megtalálja egyéni kifejezésmódját, és ekkor éli aranykorát.

◁ (30)

Peter Paul Rubens (1577—1640): Pásztorjelenet **(24)**

Anthonis van Dyck (1599—1641): De Nole asszony és lánya **(25)**

Rembrandt (Rembrandt Harmensz van Rijn, 1606—69): Danaé **(26)**

Frans Hals (1581/85 k.—1666): Malle Babbe, a haarlemi boszorkány **(27)**

El Greco (Domenikosz Theotokopulosz, 1541—1614): Orgaz gróf temetése (részlet) **(28)**

Bartolomé Esteban Murillo (1617—82): Szőlő- és dinnyevevők **(29)**

Velázquez (Diego Rodriguez de Silva y Velázquez, 1599—1660): Az udvarhölgyek (Las Meninas) **(30)**

Chambord kastély, 16. sz. első fele **(31)** △

Jean Fouquet (1415/20 k.—77/81 k.): Szt. Margit és Olybrius **(32)** ▷

Chenonceaux kastély, 16. sz. első fele **(33)**

François Clouet (1505/10 k.—72): IX. Károly **(34)**

Jean Goujon (1510 k.—69 k.): A Fontaine des Innocents nimfái **(35, 36)**

Francia földön a 16. sz. elején épült Loire-menti kastélyok gótikusak ugyan, de az olasz mesterek hatását mutatják. A 16. sz. végétől pedig a manierizmus tör utat a francia építészetben is.

A 16. sz.-i francia szobrászat reneszánsz, igen erősek azonban még a gótikus tradíciók.
A francia miniatúrafestészet csúcsai a Limbourg fivérek művei. Fouquet miniatúrái és arcképei már átmenet a reneszánszba; a 16. sz. francia festészetében pedig már az új, a reneszánsz irányzat az uralkodó, majd itt is tért hódít a manierizmus.

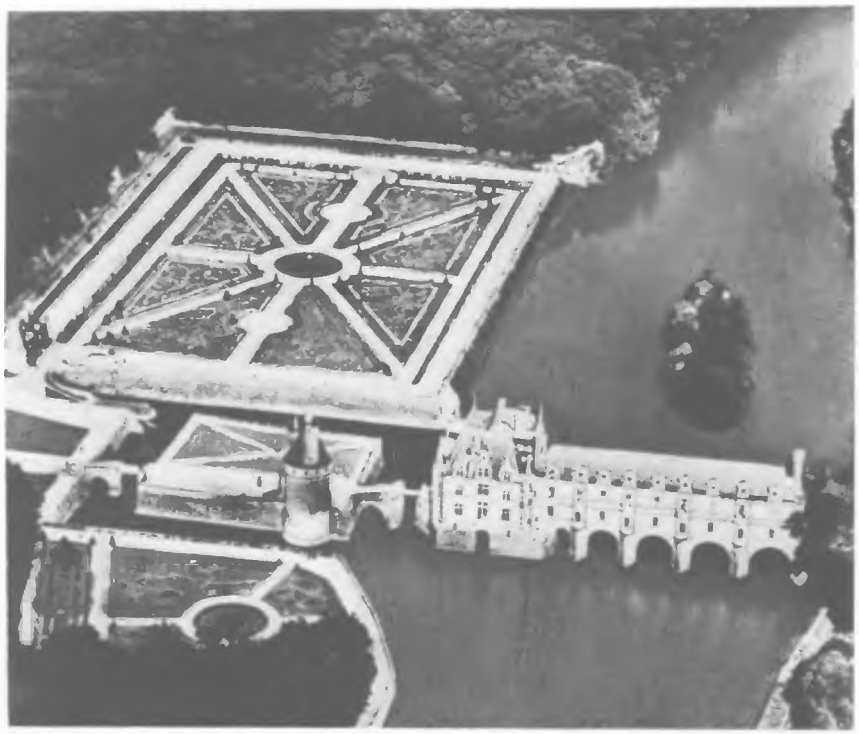

33 △ 34 ▽

35 ▽

36 ▽

◁ 1

2 ◁

3 ▷

A BAROKK ZENE FELÉ

A 15—16. sz.-ban a nagy németalföldiek: Okeghem, Josquin de Prés (1), Orlandus Lassus (2), az olasz Palestrina (3) és mások műveiben csúcspontjára jut a többszólamú vokális (énekhanggal előadott) zene. A 16. sz. nagyon kedveli az újfajta madrigált, amelynek zenéjét szerelmi vagy természetfestő szövegre rendszerint öt szólamban írták. Marenzio, Palestrina, Gesualdo, Monteverdi — Itália adja e műfaj legkiválóbb művelőit. Fejlődik a hangszeres zene is, átiratokat készítenek lantra, violára s a zongora ősére, a virginálra.

Monteverdi már átvezet a barokk zene korába, a zene 1600 körül meginduló nagyszerű virágzásának szakaszába. Ő az egyik ekkor születő új zenei műfaj, az opera első igazán nagy művelője. Az opera népes közönséget vonz szülőföldjén, Itáliában.

Az 1600 körüli években más új műfaj is létrejön: az oratórium és a szonáta.

Egyházi és világi zene, hangszeres zene, ének, tánczene — mind fejlődik, virágzik, egyre újabbat, szebbet, nagyszerűbbet teremt.

◁ Koncert a 15. sz.-ban (4)

Peter Paul Rubens: Hélène Fourment és gyermekei, festmény, 1637 k.

Rembrandt van Rijn: Önarckép, festmény, 1659

1 △

Egy régi metszet (1) így ábrázolja a felfedezéseket és új találmányokat:

1. Amerika
2. Mágnestű
3. Lőpor
4. Könyvnyomtatás
5. Kerekes ingaóra
6. Trópusi fából készült gyógyszer
7. Desztillálás lombikban
8. Selyemhernyó-tenyésztés
9. Kengyeles nyereg

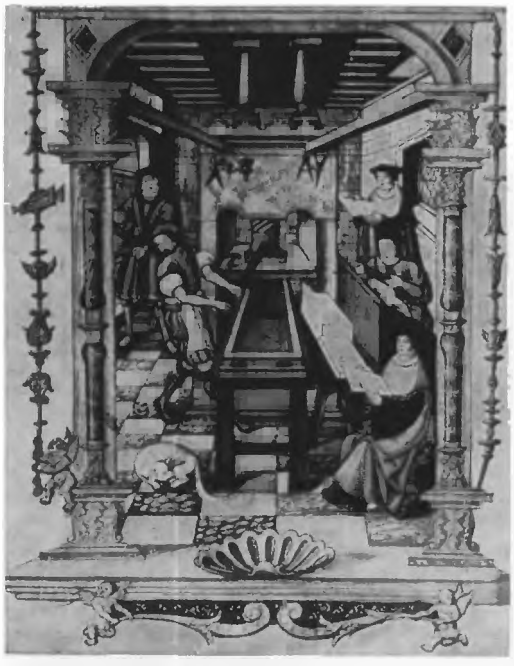

Nyomda 1500 k. (2) △

ÉS MÉGIS MOZOG...

Az egyik nevezetes nyomdász, a bázeli Frobenius cégjelzője (3) ▷

Míg régen a könyv ritka és rendkívül drága jószág volt, lassan készült s csak igen kevesekhez jutott el, a könyvnyomtatás teljesen megváltoztatta a helyzetet: a művek gyorsan elkészültek, s viszonylag széles rétegekhez eljuttottak. Ezzel hallatlanul, forradalmilag meggyorsult és fellendült az oktatás, a tudomány, az irodalom és a képzőművészet fejlődése.

4 ◁

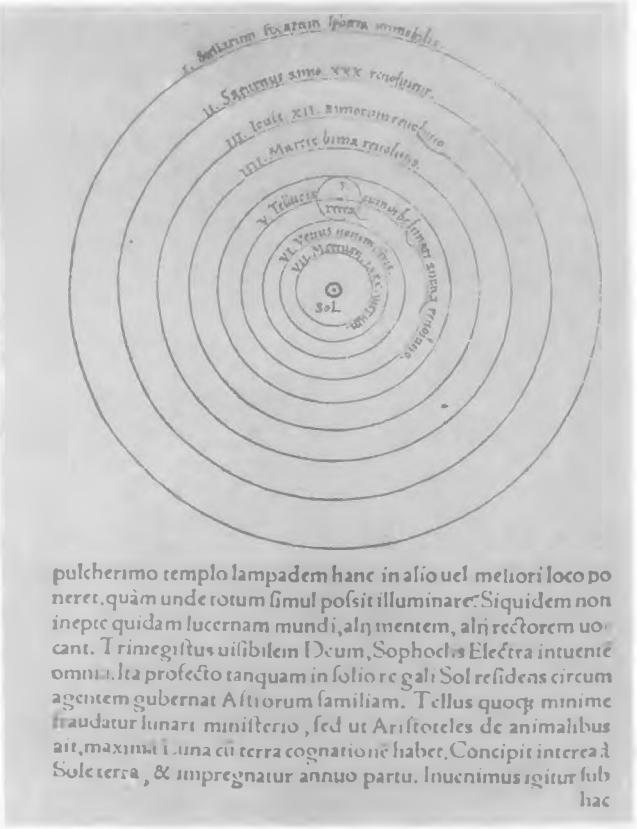

5 ▷

6 ▽

Sok tudós ért el még nagyszerű eredményeket a fizika különböző területein, köztük Leonardo da Vinci, a zsenialis művész; Stevinus (†1620) a hidrosztatikában tett új megállapításokat, Gilbert (†1603) a mágnesség terén. Torricelli (†1647) tanulmányozta a légnyomást, elkészítette a higanyos barométert, és megállapította a folyadékok áramlásának törvényét, Snellius (†1626) pedig felfedezte a fénytörés törvényét.

Luca Pacioli (†1520) **(7)** olasz matematikus leírja a kettős könyvvitelt. ▽

A modern természettudomány voltaképpen a 16—17. sz.-ban született.

Amit Luther fellépése a vallás terén jelentett, azt jelentette a természettudományban Kopernikusz (†1543) **(4)** műve (1543) **(5)**, amely elveti a régi, helytelen geocentrikus világképét, és kifejti: a Föld és a többi bolygó kering a Nap körül (heliocentrikus világkép).

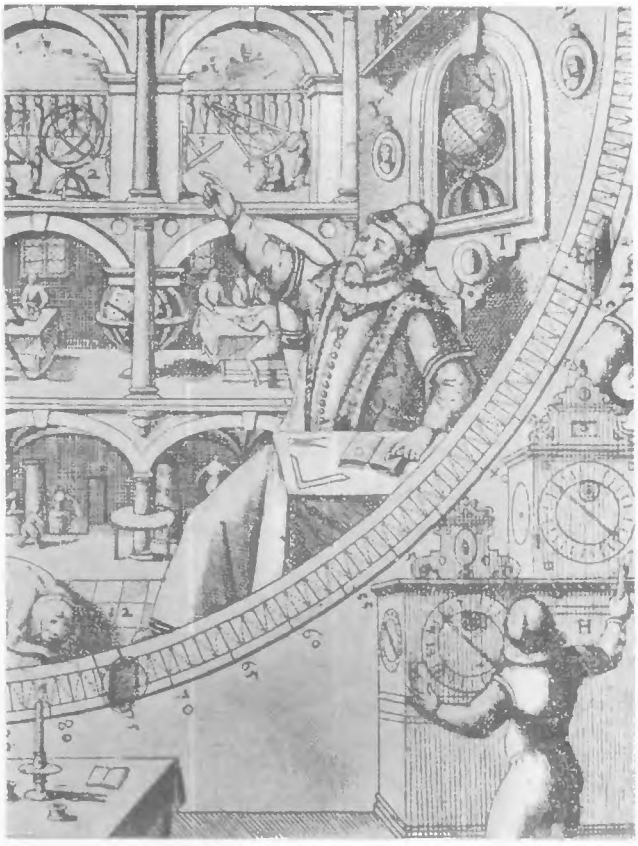

△

A nagy dán csillagász, Tycho Brahe (†1601) **(8)** a kor színvonalához képest igen pontos méréseket tudott végezni.

Lerakták a modern matematika alapjait is. Cardanus (†1576) közzétette a harmadfokú egyenlet megoldásának módját; Napier (†1617) felfedezte a természetes logaritmust (1614) **(6)**.

Briggs (†1631) kiszámította és kiadta az első tízes alapú logaritmustáblát. Vieta (†1603) általánossá tette a matematikában a betűjelek rendszerét. Fejlődik a trigonometria, Descartes **(25)** pedig megteremti az analitikai geometriát. Cavalieri (†1647) kidolgozta a geometria egyik alaptételét, amely alkalmas volt a Kepler felvetette problémák megoldására.

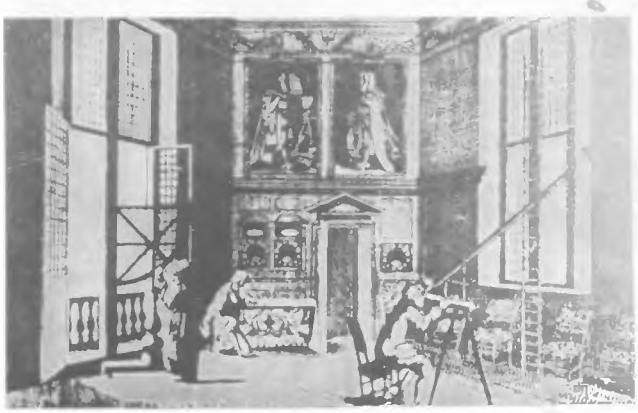

◁ 17. sz. **(9)**

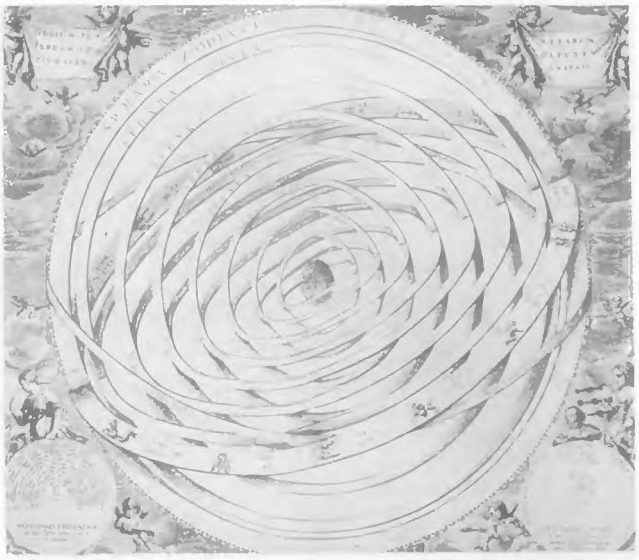

10 △

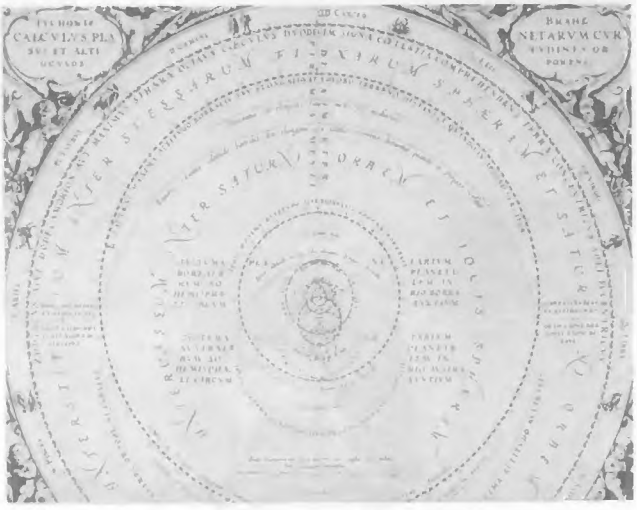

11 △

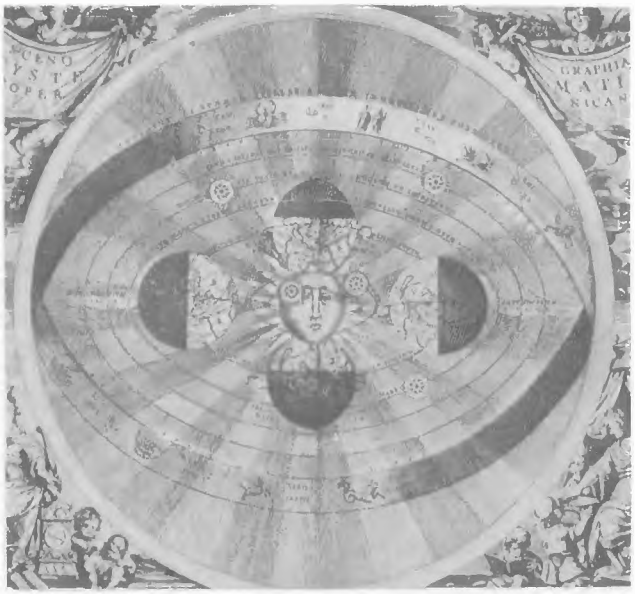

12 △

Ptolemaiosz, Tycho Brahe és Kopernikusz világrendszere **(10—12)**

A greenwichi csillagvizsgáló,

13 △

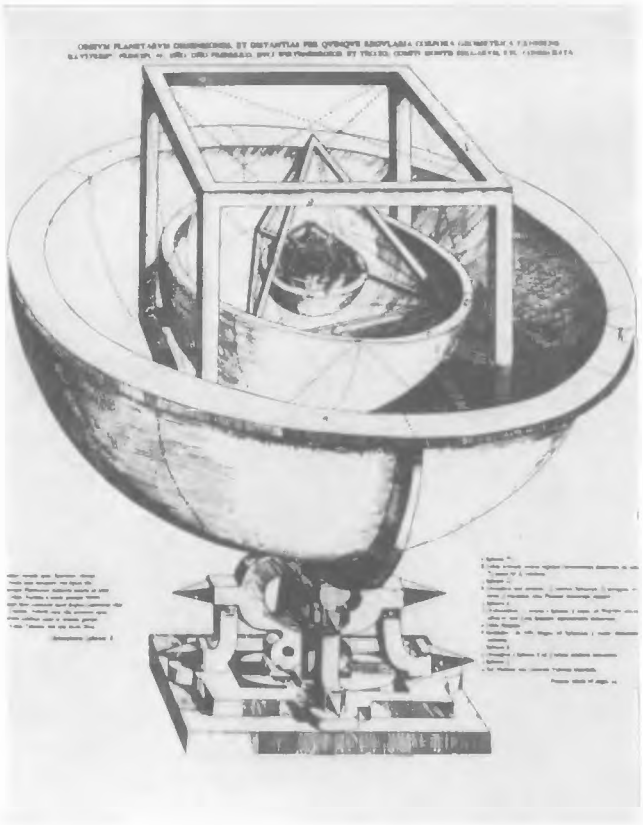

Modell Kepler 3. törvényének bizonyítására **(14)** △

Kopernikusz és Tycho Brahe művét folytatta Kepler (†1630). **(13)** Bebizonyította, hogy a bolygók ellipszis alakú pályán mozognak, amelynek egyik gyújtópontjában a Nap áll. Megállapította a bolygók mozgásának törvényszerűségeit is.

15 ▷

1600. febr. 17. „Csütörtökön reggel a Campo de'Fiorin elevenen megégettetett a Nolából való dominikánus barát, megátalkodott eretnek", Giordano Bruno **(15)**, aki azt fejtegette műveiben, hogy a világ végtelen, több naprendszer létezik.

Alkímiai ◁ műhely **(17)**

A flandriai Mercator (†1594) a legnevezetesebb a nagy földrajzi felfedezések korának sok kiváló térképésze között. **(16)** ◁

◁ Galilei: *Dialogo* c. művének egy lapja **(18)**

19 △

A kopernikuszi világképet az egyház eretneknek ítélte, ragaszkodva az antik geocentrikus világnézethez. A közmegbecsülésnek örvendő nagy tudóst, Galileo Galileit (1564—1642) **(19)**, aki maga készítette teleszkópjával számos új megfigyelést végzett, és ezekkel alátámasztotta Kopernikusz megállapításait, az inkvizíció nézeteinek visszavonására kényszerítette. A hagyomány szerint ez után mondotta: „És mégis mozog..." (Ez persze csak legenda, semmi ilyet nem mondott, nem mondhatott, mert nyomban lesújtott volna rá a „Szent Törvényszék".)
Galilei távcsövével felfedezte a Hold hegyeit, a Tejút csillagait, a Jupiter holdjait stb., s megalapozta a modern mechanikát.

◁ Desztilláló készülék **(20)**

Paracelsus (†1541) **(21)** sok babonás elképzelés mellett, szembeszállva a hagyománnyal, számos merész, helyes új nézetet hirdetett a természettudományok szinte minden területén, főleg az orvostudományban; több új gyógyszer használatát vezette be. ▷

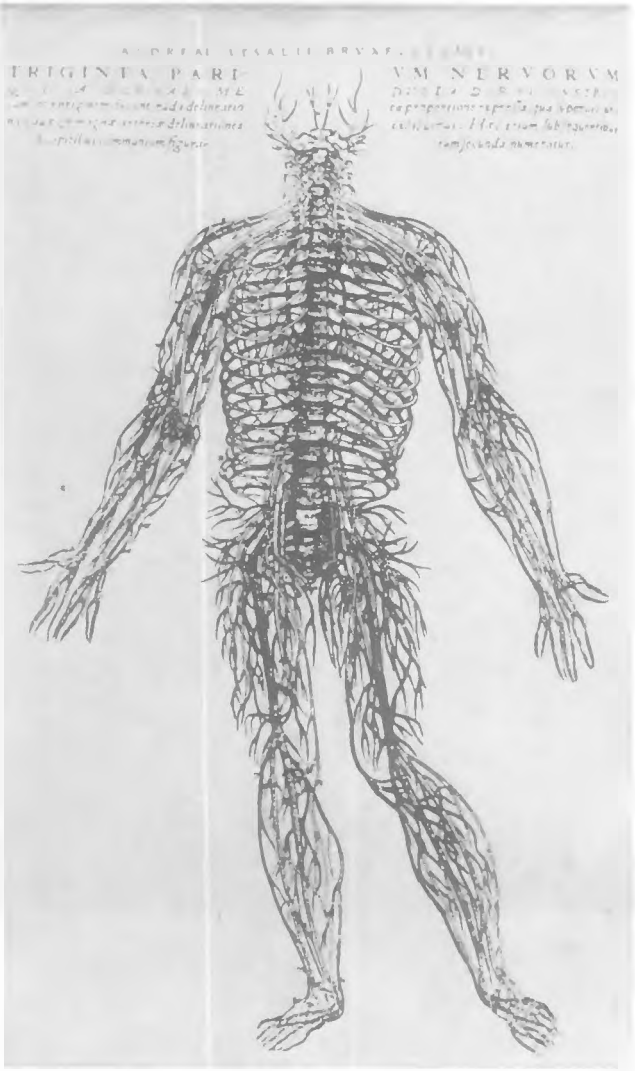

22 △

23 △

24 ▽

Vesalius (†1564) az egyház tilalma ellenére rendszeresen boncolt; emiatt őt is üldözte az inkvizíció. Megfigyelései alapján adta ki nevezetes anatómiai művét: *De humani corporis fabrica* **(22).** Harvey angol tudós (†1657) pedig felfedezte a vérkeringést, amelyről már Servet (l. 567. l.) is írt.
A mikroszkóp lehetővé tette a mikroorganizmusok és élő szövetek szerkezetének vizsgálatát.

Ramus (†1572) szembefordult a skolasztikus logikával, a természetes logika érvényre juttatásáért szállt síkra.
Ugyancsak a skolasztika ellen lépett fel Montaigne (†1592) **(23).** *Esszéi*ben tükröződő szkeptikus világszemlélete nagy hatást gyakorolt a következő századok gondolkodóira.

A természet kísérleti úton való tanulmányozását hangsúlyozta a reneszánsz kori természetfilozófia kiemelkedő képviselője, Telesio (†1588), Francis Bacon előfutára. (A természetfilozófia spekulatív módon, egészében vizsgálja a természetet.)
A helyes tudományos módszerek kidolgozásában jelentős szerepet játszott „az angol materializmus igazi atyja", Francis Bacon (†1626) **(24)**, aki műveiben, így elsősorban a *Novum organum*ban azt hangoztatta, hogy csak a tapasztalat, a tények rendszeres, gondos vizsgálata után szabad általánosítani (empirikus induktív módszer).

25 ◁

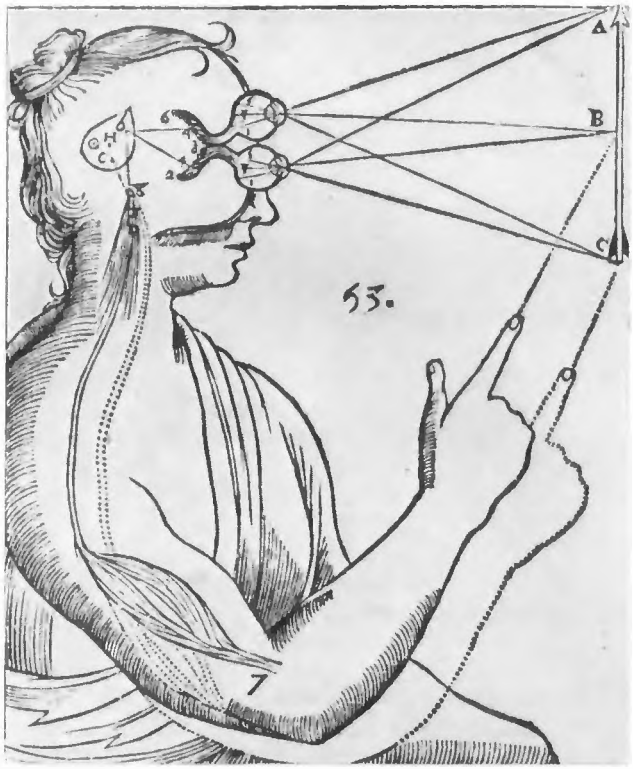

△ Descartes fénytani művéből **(26)**

„Gondolkodom, tehát vagyok" — hirdeti Descartes (†1650) **(25)**, a 17. sz. nagy francia gondolkodója, aki 20 évig Hollandiában, Európa akkor legfejlettebb államában élt, itt jelentek meg fő művei: az *Értekezés a módszerről* és *A filozófia alapelvei*. Elvet minden tekintélyt, mindenben kételkedik mindaddig, míg ésszel (ratio) nem igazolja: a valódi megismerés forrása — hangsúlyozza — a ratio. Véleménye szerint a világ anyagi részecskékből áll, amelyeknek alapvető tulajdonsága a kiterjedés, és amelyek a mechanika törvényeinek engedelmeskednek; minden jelenséget az anyagi részecskék mozgása határoz meg.

27 ▽

HVGONIS GROTII
DE
IVRE BELLI
AC PACIS
LIBRI TRES.
In quibus ius Naturæ & Gentium: item iuris publici præcipua explicantur.
MOENO-FRANCOFURTI.
Typis & sumptibus Wechelianorum, Danielis & Davidis Aubriorum & Clementis Schleichii.
Anno M DC XXVI.

A politikai gazdaságtan úttörője Bodinus (†1596), az abszolút monarchia és a vallásszabadság híve.

Nem véletlen, hogy e kor legfejlettebb országából, Hollandiából származik a nemzetközi jog megalapozója és a természetjog első rendszerbe foglalója, Grotius (†1645) **(27)**.

28 ▽

A cseh Jan Amos Komenský (Comenius, 1592—1670) **(28)** meg akarta szüntetni azt a helyzetet, hogy a tudás csak kevesek kiváltsága. *A látható világ képekben* a szemléltető oktatás kézikönyve. A nevelés és lélektan területén úttörő munkát fejtett ki.

29 ◁

A spanyol uralom ellen, Itália szabadságáért szenvedett húsz évig börtönben Tommaso Campanella (†1639) **(29)**. A tömlöcben írta *Napállam* c. utópisztikus művét, amelyben Platón nyomdokain haladva leírja az általa elképzelt ideális államot, a jövőt...

A KÉPEK JEGYZÉKE

20. l.

1 A del afrikai eloember (plesianthropus transvalensis) koponyajanak rekonstrukcioja, 1 e 600—500 000 k
2 A pekingi eloember (sinanthropus pekinensis) fejenek rekonstrukcioja, 1 e 400—300 000 k
3 A pekingi eloember koponyaja
4. A javai eloember (pithecanthropus erectus) koponyaja, 1 e 350—300 000 k

21. l.

1—2 Kavicseszkozok a vertesszolosi osteleprol, 1 e 400 000 k
Vertesszolos, Muzeum
3 Marokko eloallitasa utogetessel
Rekonstrukcios rajz
4 Eszkozkeszites utogeto technikaval
Rekonstrukcios rajz
5 Tuzkopenge lepattintasa a magkorol
Rekonstrukcios rajz

22. l.

1 Neander-volgyi tipusu koponya
Le Moustier-bol (Franciao),
1 e 120 000 k
2. Kozepso paleolit eszkozok a subalyuki barlangbol, 1 e 120—100 000 k
Budapest, Nemzeti Muzeum
3. Marokko hasznalata
Rajz
4. A Szeleta-barlang bejarata
(A kozepso-paleolit mousterien kulturabol leszarmazott „Szeleta-kultura" nevado lelohelye)

23. l.

1 Homo sapiens tipusu koponya
Chancelade bol (Franciao),
1 e 80—50 000 k
2 Asatasi felvetel a sagvari renszarvasvadasz telep feltarasarol,
1 e 17—15 000 k
3 Az istalloskoi barlangban feltart tuzhely, 1 e. 40—30 000 k
Budapest, Nemzeti Muzeum

24. l.

1 Csontszigony Le Soucibol (Franciao), 1 e 15—10 000 k
Perigueux, Muzeum
2—3 Okkerfestek banyaszasara szolgalo eszkozok Lovasrol, 1 e 40—30 000 k
Budapest, Nemzeti Muzeum
4 Felso paleolit eszkozok Istalloskorol, 1 e 40—30 000 k
Budapest, Nemzeti Muzeum
5 Mammutagyarbol faragott edeny a Tisza medrebol, Toszegnel, 1 e 20—10 000 k
Budapest, Magyar Nemzeti Muzeum
6 Mammutfogbol csiszolt amulett, un. csurunga Tatarol, kozepso paleolit kornyezetbol
Budapest, Nemzeti Muzeum

25. l.

1 Szarvas
Festmeny a lascaux-i (Franciao) barlangban, 1 e 15 000 k
2 Vadlo
Festmeny a lascaux i (Franciao) barlangban, 1 e 15 000 k
3 Bolény
Festmeny a niaux-i (Franciao) barlangban, 1 e 20—15 000 k
4. Mammut
Festmeny a peche merle i (Franciao) barlangban, 1 e 20—15 000 k

26. l.

1 Bolenyek
Agyag dombormuvek a Tuc d'Audoubert-i barlangban (Franciao),
1 e 20—10 000 k
2 Boleny es varazslo (?)
Festmeny a lascaux-i (Franciao) barlangban, 1 e 15—10 000 k
3 Lo, felette tenyer
Festmeny a peche-merle i (Franciao) barlangban, 1 e 20—10 000 k
4 Nyillal megsebzett vadallatok
Festmeny a niaux-i (Franciao) barlangban, 1 e. 20—10 000 k

27. l

1 A lausseli „Venus"
Meszkodombormu, 1 e 20 000 k
Bordeaux, Muzeum
2 Varazslo
Festmeny a Trois Freres (Franciao) barlangban, 1 e 20—10 000 k
3 Állatalakokkal diszitett csontbot, un kommandobot Le Bruniquelbol (Franciao), 1 e 15—10 000 k
Saint-Germain en Laye, Muzeum

28. l.

1. Vadaszat
Sziklafestmeny, kozepso kokor
Cueva del Val del Charcodel, Agua Amarge (Spanyolo)
2. Ijas vadasz
Sziklafestmeny, kozepso kokor, 1 e 8000—5500 Cueva Saltadora, Valltorta (Spanyolo)
3 Mezgyujtes
Sziklafestmeny, kozepso kokor
Cueva de la Arana, Valencia (Spanyolo)

29. l.

1 Csatajelenet
Sziklafestmény, kozepso kokor
Morella la Valle, Castellon (Spanyolo)
2 Démon
Sziklafestmeny, kozepso kokor (?)
Dzsabbaren, Tassili (Eszak-Afrika)
3 Koponyafeszek a del-nemetorszagi Ofnet-barlangban, kozepso kokor

30 l.

1 Kopengekbol allo elu egyiptomi sarlo rekonstrukcioja
Rajz, ujkokor
2 Gabona zuzoko, ujkókor
Berlin, Nemet Tortenelem Muzeuma
3 Jeriko latkepe

31. l

1 Okrokkel vontatott eke
Sziklafestmeny, bronzkor, 1 e 1000 k
Bohuslan (Svedo)

2. Faeke
Mocsárlelet a németországi Wallében, bronzkor, i. e. 1000 k.
Franz: Jager, Bauern, Handler. Brünn-Leipzig 1939 alapján
3. Az újkőkori kultúrák elterjedése (térkép)

32. l.

1. Megarontípusú épületek
Rajz
2. A jerikói újkőkori település kiásott maradványai, i. e. 7—6000 k.
3. Újkőkori falu rekonstrukciója a kolnlindenthali ásatás alapján
4. Neolit kunyhó agyagmodellje Střelicéből (Csehszlovákia), i. e. 3. évezred
Brno, Múzeum

33. l.

1—3. Újkőkori kőeszkozok és ékszerek németországi és dániai leletekből
4. Festett edény Szuszából (Irán), i. e. 4. évezred
Párizs, Louvre
5. Agyaghombár domborműves díszítéssel
Hódmezővásárhely, Kopáncs-tanya, i. e. 4. évezred
Budapest, Nemzeti Múzeum

34. l.

1. A szegvár-tűzkovesi sarlós „isten"
Agyagszobor, i. e. 3. évezred
Szentes, Múzeum
2. Neolitikus istennő-szobor, agyagból
Eleuszisz, i. e. 4—3. évezred
Eleuszisz (Görögo.), Múzeum
3. Anyaistennő festett agyagszobra Tell Halafból (Irak), i. e. 5—4. évezred
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum
4. Halott koponyájára mintázott agyagportré, Jerikó, i. e. 7—6. évezred
Jeruzsálem, Régészeti Múzeum

35. l.

1. Lándzsahegy kétrészes ontőformája. bronzkor
Rajz
2. A viaszelveszejtéses öntési eljárást szemléltető rajz
3 Mezopotámia térképe
4. Egyiptom térképe

36. l.

1. Király elefántcsontszobra Abudoszból, i. e. 3. évezred eleje
London, British Museum
2. Király sírköve Abudoszból, i. e. 3. évezred eleje
Párizs, Louvre
3—4. Narmer király palettája Hierakonpoliszból (Nehen), i. e. 3. évezred
Kairó, Múzeum

37. l.

1. Dzsószer fáraó mészkőszobra Szakkarából, i. e. 2780 k.
Kairó, Múzeum
2. Khefrén fáraó diorit szobra Gizából, IV. dinasztia, i. e. 2650—2530
Kairó, Múzeum
3. Menkauré (Mukerinosz) fáraó és felesége
Kőszobor Gizából, IV. dinasztia, i. e. 2650—2530
Boston, Szépművészeti Múzeum

38—39. l.

1. Dzsószer piramisa, II. dinasztia, i. e. 2780 k.
Szakkara (Egyiptom)
2. Sznofru piramisa, IV. dinasztia, i. e. 2650—2530
Medum (Egyiptom)
3. Sznofru piramisa, IV. dinasztia, i. e. 2650—2530
Dahsur (Egyiptom)
4. A gizai nagy piramisok: Menkauré, Khufu (Kheopsz), Khefrén, IV. dinasztia, i. e. 2650—2530
Giza

40. l.

1. A gizai nagy piramisok
2. Ka-aper, kozismert nevén a „falusi bíró"
Faszobor Szakkarából, V. dinasztia, i. e. 2530—2390
Kairó, Múzeum

41. l.

3. Néger rabszolgák és írnokok
Dombormű Horemheb sírjából, XVIII. dinasztia, i. e. 14. sz.
Bologna, Museo Civico
4. Téglavetők és építkezés jelenete
Falfestmény Rekhmiré sírjában, XVIII. dinasztia, III. Thotmesz kora, kb. i. e. 1468—1436
Théba (Egyiptom)

42. l.

1—2. Katonaság
Faszobrok egy aszjuti sírból (az egyiptomiak lándzsát, a núbiaiak nyilat viselnek)
I. átmeneti kor, i. e. 2200—2040
Kairó, Múzeum
3. Egyiptomi hajó
Dombormű Ipi szakkarai sírjából, VI. dinasztia, i. e. 2390—2200
Kairó, Múzeum
4. Megkötozott hadifoglyok
Dombormű Szahuré abuszíri templomából, V. dinasztia, i. e. 2530—2390
Berlin, Egyiptomi Múzeum

43. l.

5. Földmérés
Festmény Menna sírjában, XVIII. dinasztia, i. e. 1552—1334 k.
Théba (Egyiptom)
6. Szántás
Festmény Szennudem sírjában, XIX—XX. dinasztia, i. e. 14—11. sz.
Deir el-Medine (Egyiptom)
7. Aratás
Dombormű Mereruka sírjában, VI. dinasztia, 2390—2200
Szakkara
8. Cséplés
Festmény Menna sírjában
Théba

44. l.

1. A rosette (el-rasid)-i kő, i. e. 196
London, British Museum
2. Thot isten mint írnok
Kőszobor fatalapzaton, XVIII. dinasztia, i. e. 1552—1334
Berlin, Egyiptomi Múzeum
3. A 2. számu szobor felirata

45. l.

1. A karnaki Amon-szentély kos-szobrokkal ovezett szent útja, II. Ramszesz (i. e. 1290—1224) kora
2. Izisz a gyermek Horusszal
Bronzszobor, szaiszi kor, i. e. 664—525
Párizs, Louvre
3. Apisz bika bronzszobra
Szaiszi kor, i. e. 664—525
Párizs, Louvre
4. Ozirisz triumfusa. Előtte fia, Horusz, trónszéke alatt megkötözött ellenfele
Részlet Petemonkh bazalt szarkofágjáról, szaiszi kor, i. e. 664—525
Párizs, Louvre

46. l.

1. III. Szenuszert (i. e. 1878—1844) obszidián portréja
Washington, Nemzeti Galéria
2. III. Amenemhat (i. e. 1844—1797) arcvonásait viselő gránitszfinx Taniszból
Kairó, Múzeum
3. Apopi hukszosz király feliratával ellátott, a középbirodalom korában készult gránit szfinx, a felirat i. e. 18—17. sz.
Párizs, Louvre

47. l.

1. Hatsepszumasz ércbánya-felugyelő színai feliratának másolata, i. e. 19. sz.
2. II. Szenuszert (i. e. 1896—1878) el-fajumi síkságon feltárt „sírvárosának" alaprajza
3. Kolosszális szobor szállítása
Középbirodalmi dombormű után készült rajz, Dzsehutihotep sírja El-Bersc (Egyiptom)

48. l.

1. Gilgames és az oroszlán
Részlet pecséthengerről, i. e. 3. évezred második fele
London, British Museum
2. Pecséthenger az Etana-mítosz ábrázolásával, i. e. 3. évezred második fele
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum

49. l.

1. Meszkalamdug aranysisakja
Az uri királysírokból, i. e. 3. évezred első fele
Bagdad, Irak Múzeum

2. Arany bikafej
Hárfa díszítménye, uri királysírok,
i. e. 3. évezred első fele
Bagdad, Irak Múzeum
3. Harckocsi:
Részlet az uri mozaik-„zászlóról",
i. e. 3. évezred első fele
London, British Museum

50. l.

1. Részlet Ur-Nanse lagasi király mészkő domborművéről, i. e. 3. évezred első fele
Párizs, Louvre
2. Entemena lagasi király ezüstvázája,
i. e. 3. évezred első fele
Párizs, Louvre
3. Eannatum lagasi király harcosai élén
Mészkőrelief; a „Keselyűsztélé" részlete, i. e. 3. évezred első fele
Párizs, Louvre

51. l.

1. Sarrukín (Szargon) királynak, az akkád birodalom megalapítójának bronzportréja, i. e. 24. sz.
Bagdad, Irak Múzeum
2. Naramszin akkád király sztéléje
Szuszából, i. e. 24—23. sz.
Párizs, Louvre
3. Sarkalisarri akkád király pecséthengere, i. e. 23. sz.
Párizs, korábban a De Clerq-gyűjteményben

52. l.

1. Puzur-Istarnak, Mari uralkodójának portréja, i. e. 2. évezred eleje
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum
2. Ur-Nammu, Ur királya Nanna isten előtt
Sztélé Urból, i. e. 22. sz.
Philadelphia, Egyetemi Múzeum
3. Gudea szobra Lagasból, i. e. 22. sz.
Párizs, Louvre

53. l.

1. Hammurapi babilóni király portréja
Szuszából, i. e. 18. sz.
Párizs, Louvre
2. Hammurapi sztéléje a törvényfelirattal
Szuszából, i. e. 18. sz.
Párizs, Louvre

54. l.

1. Zikkurat
i. e. 22—21. sz. (rekonstrukció)
Ur
2. Ur; a zikkurat mai állapotában
3. Zimrilim királyi palotájának alaprajza,
i. e. 18. sz.
Mari
4. Áldozati jelenet
Falfestmény a mari palotából
i. e. 18. sz.
Párizs, Louvre

55. l.

1. A babilóni tolcséres eke rekonstrukciója
2—3. A mezopotámiai ékírás fejlődése
4. Agyagtábla Urból
Bagdad, Irak Múzeum

56. l.

1. Aranydiadéma Alaça Hoyukból,
i. e. 3. évezred második fele
Ankara, Régészeti Múzeum
2. Trója (Toroko.) alaprajza
3. „Trója II" romjai között talált nefrit és lapislazuli díszbalták
Egykor Berlinben
4. „Trója II" romjai között feltárt „Priamosz-kincs"-ből aranyékszerek,
i. e. 3. évezred második fele
Egykor Berlinben

57. l.

1. Hárfás márványszobra Amorgosz (Gorogo.) szigetéről, i. e. 3. évezred vége
Athén, Nemzeti Múzeum
2. Agyag templommodell a ciprusi Vunuszból, i. e. 3. évezred második fele
Nicosia (Ciprus), Régészeti Múzeum
3. Márvány női idol Szurosz szigetéről,
i. e. 2000 k.
Athén, Nemzeti Múzeum
4. Aranyékszer Mallia (Kréta) temetőjéből, i. e. 2000 k.
Héraklion (Kréta, Gorogo.),
Régészeti Múzeum

58. l.

1. A tarxieni (Málta) templom maradványai, i. e. 3. évezred második fele
2. Nagy kövekből épült sír, ún. dolmen,
i. e. 3. évezred
Reinfeld (Németo.)
3. Menhir-szobor, i. e. 3. évezred
St.-Servin (Franciao.)

59. l.

1. Mohendzsodarói utcarészlet vízvezetékkel, i. e. 3. évezred
2. Kétkerekű kocsimodell Mohendzsodaróból, i. e. 3. évezred
Bombay, Múzeum
3. Elefánt képe egy mohendzsodarói pecséten, i. e. 3. évezred
Halle, Múzeum
4. Orrszarvú képe egy mohendzsodarói pecséten, i. e. 3. évezred
Halle, Múzeum
5. Csontvázak egy mohendzsodarói ház maradványai között, i. e. 3—2. évezred

60. l.

1. Hatsepszut királynő (i. e. 1488—1466), mint szfinx
Mészkőszobor Deir el-Baharíból
Kairó, Múzeum
2. III. Thotmesz (i. e. 1468—1436) bazaltszobra Karnakból
Kairó, Múzeum

61. l.

1. IV. Amenhotep-Ehnaton (i. e. 1364—1347) portréja Thébából
Kairó, Múzeum
2. Ehnaton és családja. Felettük a sugárzó napkorong
Mészkőoltár egy Tell el-amarnai lakóházból
Kairó, Múzeum
3. Ehnaton kitunteti Eje papot
Rajz Tell el-amarnai sír domborműve után

62. l.

1. Tutanhamon arany szarkofágja,
i. e. 14. sz. kozepe
Kairó, Múzeum
2. Horemheb hadseregparancsnokot a király megjutalmazza
Dombormű Horemheb szakkarai sírjából, i. e. 14. sz.
Leiden, Rijksmuseum
3. I. Széti (i. e. 1304—1290) legyőzi a kánaániakat
Dombormű a karnaki templomban

63. l.

1. II. Ramszesz (i. e. 1290—1224) portréja
Torino, Múzeum
2. II. Ramszesz sziklatemploma Abu Szimbelben (Egyiptom)
3. II. Ramszesz győzelme a líbiaiak felett
Dombormű az Abu Szimbel-i sziklatemplomban

64. l.

1. A hettitákra vonatkozó asszír ékírásos tábla Alisarból, i. e. 18. sz.
Ankara, Régészeti Múzeum
2. IV. Tudhalija király (i. e. 1250—1220) alakja a yazilikayai (Toroko.) sziklaszentély domborművéről
3. Urhi-tesup (III. Murszilisz, i. e. 1280—1275) agyagbullája Bogazkoyból (Toroko.)
Ankara, Régészeti Múzeum

65. l.

4. Hattusas (Bogazkoy, Toroko.) oroszlánkapuja, i. e. 14. sz.
5. Álboltozatos folyosó Yerkapunál
Hattusas (Bogazkoy, Toroko.)
6. Bika hátán álló istenség
Dombormű Alaça Hoyukból,
i. e. 15—13. sz.
Ankara, Régészeti Múzeum

66. l.

1. Egyiptomi lándzsások II. Ramszesz seregéből
Rajz a fáraó karnaki templomának domborműve után
2. A qadesi csata hadászati térképe
3. Hettita harci kocsi
Rajz II. Ramszesz karnaki templomának domboműve után

67. l.

1. I. Nebukadnecar határjelzőkove (kudurru), i. e. 12. sz.
London, British Museum
2. Karaindas uruki templomának faldíszítménye, i. e. 15. sz.
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum
3. Kassu pecséthenger: ima egy istenséghez, i. e. 2. évezred második fele
Párizs, Louvre

68. l.

1. Elamita király trónoló isten előtt
Dombormű, i. e. 2. évezred
Párizs, Louvre
2. Fonó asszony
Elamita relief Szuszából, i. e. 9—8. sz.
Párizs, Louvre
3. Bikaisten és Ninhurszanga istennő
Elamita relief Szuszából,
i. e. 2. évezred második fele
Párizs, Louvre

69. l.

1. Az asszír „háromszög" (térkép)
2. A vegetáció istenét ábrázoló dombormű Assurból, i. e. 2. évezred második fele
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum
3. I. Tukulti-Ninurta oltára Assurból, i. e. 13. sz.
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum

70. l.

1. A mediterrán világ a kréta-mükénéi időkben (térkép)
2. Krétaiak ábrázolása egyiptomi sírfestményeken
Rajz Szenemut, ill. Uszeramon thébai sírjainak festményei nyomán, XVIII. dinasztia, i. e. 1552—1334
3. Palota, i. e. 16. sz.; alaprajz
Mallia (Kréta, Görögo.)

71. l.

1. A palota északkeleti díszkapuja, i. e. 16. sz.
Knósszosz (Kréta, Görögo.)
2. A „párizsi nő"
Freskó a knósszoszi palotából, i. e. 1550—1450
Héraklion (Kréta, Görögo.), Régészeti Múzeum
3. A palota trónterme, i. e. 16. sz.
Knósszosz (Kréta, Görögo.)
4. A palota raktárai, i. e. 16. sz.
Knósszosz (Kréta, Görögo.)

72. l.

1. Istennő megjelenése hegycsúcson, jobbra imádkozó férfi
Rajz knósszoszi pecsétlenyomat után
2. Bikaugrás
Krétai pecsétlenyomat
Héraklion (Kréta, Görögo.), Régészeti Múzeum
3. Lincáris „A" feliratú agyagtábla
Hagia Triadából, i. e. 1550—1450
Héraklion (Kréta, Görögo.), Régészeti Múzeum
4. Lakóház a lávarétegben, i. e. 16—15. sz.
Kép a thérai (Görögo.) ásatásról
5. „Tavasz"-freskó, i. e. 16—15. sz.
Kép a thérai ásatásról
Jelenleg: Athén, Nemzeti Múzeum

73. l.

1. Kazamaták, i. e. 13. sz.
Tirunsz (Görögo.)
2. Oroszlánkapu, i. e. 13. sz.
Mukéné (Görögo.)
3. Álkupolás sír a „Nesztór"-palota közelében, i. e. 14. sz.
Pulosz (Görögo.)

74. l.

1. A dendrai bronzpáncél, i. e 15. sz. vége
Nauplion (Görögo.), Múzeum
2. A „harcos-váza" Mukénéből, i. e. 1200 k.
Athén, Nemzeti Múzeum
3. Aranydiadéma egy mükénéi aknasírból, i. e. 16. sz.
Athén, Nemzeti Múzeum
4. „Agamemnón-maszk"
Arany halotti maszk egy mukénéi aknasírból, i. e. 16. sz.
Athén, Nemzeti Múzeum

75. l.

1. Aranykehely Vaphióból: vad bikák befogása, i. e. 1500 k.
Athén, Nemzeti Múzeum
2. Vadkanvadászat
Freskó a tirunszi palotából, i. e. 13. sz.
Athén, Nemzeti Múzeum
3. „Lineáris B" feliratú tábla Püloszból, i. e. 1300 után
Khóra (Görögo.), Múzeum

76. l.

1. Mükénéi agyagkanna Ialúszoszból, i. e. 13. sz.
Rodosz, Múzeum
2. Mükénéi agyagkanna Siracusa környékéről, i. e. 14—13. sz.
Siracusa (Olaszo.), Régészeti Múzeum
3. Kupro-mükénéi festett agyagedény Enkomiból, i. e. 13. sz.
Nicosia (Ciprus), Régészeti Múzeum
4. Mükénéi jellegű sírépítmény Ugaritban (Szíria), i. e. 14. sz.

77. l.

5. „Trója VI" (Töröko.) i. e. 13. sz.-i fala
6. Hettita király levele Akkhijava uralkodójához
Agyagtábla Hattusasból, i. e. 1300 k.
Ankara, Régészeti Múzeum
7. Várostrom
Ezüstedény domborműves ábrázolása, mukénéi i. e. 16. sz.-i aknasírból
Athén, Nemzeti Múzeum

78. l.

1—2. Bronzkori fegyverek németországi leletekből, i. e. 2. évezred második fele
Berlin, Őstörténeti Múzeum
3. A Castellazzo di Fontanellata-i (Olaszo.) „terramare" település alaprajza, i. e. 12. sz.
4. Stonehenge
Bronzkori szentély Angliában; az i. e. 2. évezred folyamán több szakaszban épült

79. l.

1. A „tengeri népek" vándorlása (térkép)
2. A „tengeri népek" ábrázolása III. Ramszesz (i. e. 1198—1166) Medinet Habu-i templomának domborművén
Rajz
3. III. Ramszesz (i. e. 1198—1166) legyőzi a tengeri népeket a Nílus deltájában Medinet Habu-i dombormű alapján készült rajz

80. l.

1. Előkelőség sírja Anjangban
Sang-kor, i. e. 1765—1123
2. Jóscsontok Anjangból
Sang-kor, i. e. 1765—1123
3. Az ókori Kína térképe

81. l.

1. Elefánt bronzszobra
Sang-kor vége vagy Csou-kor, i. e. 1122—770
Washington, Frick-gyűjtemény
2. Vízibivaly bronzszobra, i. e. 1500—1300
Chicago, Brundage-gyűjtemény
3. Orrszarvú bronzszobra, Sang-kor vége
Chicago, Brundage-gyűjtemény

82. l.

1. Rúddá kovácsolt nyersvas asszíriai és európai leletekből, i. e. 1. évezred
2. Kovácsműhely
i. e. 6. sz. végén készült athéni amfora képe, orvietói (Olaszo.) lelet
Boston (USA), Szépművészeti Múzeum
3. Kovácsok kemence mellett
i. e. 6. sz. végén készült athéni oinokhoé képe vulci (Olaszo.) lelet
London, British Museum
1. Asszír kapuőrző szörnyeteg
Ninive, i. e. 7. sz.
Párizs, Louvre

83. l.

2. II. Assur-naszir-apli (i e 883—859)
Dombormu Nimrudbol
London, British Museum
3 III. Sulmanu-asarédu (i. e 858—824) szobra Assurbol
Isztambul, Régészeti Muzeum
4. Dabiku ostroma
Részlet a balavati bronzkapurol,
i. e 9 sz
London, British Museum
5. Ellenseg karóba huzása
Reszlet a balavati bronzkapurol
London, British Museum

84. l.

1. III Tukulti-apal-ésarra (i e 745—727) Babilónt ostromolja
Dombormu Nimrudbol
London, British Museum
2. A citadella kapuja, i. e. 8. sz.
Dur-Sarrukin (Khorszabad, Irak)
3. Adovivok
Dombormu Dur-Sarrukinból,
i. e. 8. sz.
Parizs, Louvre
4. II. Sarrukín (i e. 721—705)
Dombormú Dur-Sarrukinbol
Torino, Muzeum

85. l.

5. Haman clamita erodjenek lerombolása
Dombormú Ninivébol, i. e. 7. sz.
London, British Museum
6. Harc a mocsárban az elamiták ellen
Dombormu Ninivéból, i e. 7. sz.
London, British Museum
7. Assur-ah-iddina (i. e. 680—669) sztéléje Zendsirlibol
Berlin, Eló-azsiai Muzeum
8. Assurbanapli (i. e. 678—629?), mint kosárvivo
Dombormu Ninivéból
London, British Museum

86. l.

1. Marduk-apal-iddin hatarjelzokove (kudurru), i e. 8. sz.
Berlin, Elo-azsiai Muzeum
2. Nabu-apal iddin Samas napisten elott
Dombormú Abu Habbabol, i. e. 9. sz.
London, British Museum
3. Hérosz harca vadallatokkal
Babilóni pecséthenger, i. e. 7. sz.
Pierpont Morgan-gyujtemény

87. l.

4. A babilóni Istár-kapu rekonstrukciója
5. Az Istar-kapu mazas téglából keszult dombormuvei, i. e. 7—6. sz.
Berlin, Elo-azsiai Muzeum
6. A babiloni oroszlán, i. e. 6. sz. (?)
Babilon (Irak)

88. l.

1. Urartui bronzrelief emeletes házak ábrázolásaval, i. e. 7. sz.
London, British Museum
2 Tuszpa eroditménye (Toroko)
3 Urartu térkepe

89. l.

4. Szfinx bronzszobra trónszekrol
Toprak Kale, i e. 7. sz
London, British Museum
5. Urartui fejedelem bronzszobra,
i e 8—7. sz.
Boston (USA),
Szépmuvészeti Muzeum
6 Urartui hivatalnok bronzszobra,
Toprak Kalé, i. e 7 sz.
Berlin, Flo azsiai Muzeum

90. l.

1. Dombormuves diszu aranypohar
Amlah-bol, i. e 9—8 sz
New York, Magangyujtemeny
2. Bronzzabla Luristanbol, i e 8 —7 sz.
Teheran, Muzeum
3 Bronzszekerce Luristánból,
i. e 8—7 sz
Teheran, Muzeum

91. l.

1. Fejedelemno és irnok
Sirsztelé Marasbol, i. e 8—7. sz.
Adana (Szíria), Muzeum
2. Harckocsi
Dombormu Karkemisbol,
i. e 850—700
Ankara, Régészeti Muzeum
3. Harcosok
Dombormú Karkemisbol,
i. e 8. sz. masodik fele
Ankara, Régeszeti Muzeum
4 Aldozat (v. ado) vivo
Dombormu Samalból, i e. 8. sz.
Berlin, Elo-ázsiai Muzeum

92. l.

1. Edényraktár
Ugarit, i e. 14—13. sz.
2. Ahiram kiraly bubloszi szarkofagja,
i. e. 11—10. sz.
Beirut (Libanon), Nemzeti Muzeum
3. Turosz latképe

93. l.

4 Szin-ahhe-eriba (i. e 704—681) asszir király ninivei palotájaban talalt gipszdombormu utan keszult rajz Lulli, Turosz és Szidon kiralya menekul Turoszból
5 Az abécé történetét szemlélteto tabla
6. A fonicíai gyarmatosítas és kereskedelem terképe

94. l.

1. Vizvezeték Megiddoban (Izrael),
i. e. 9—8. sz.
2. Bika hátan álló istenség
A dzsekkei sztélé, i. e. 8. sz. kozepe
Aleppo (Szíria), Muzeum
3. Szfinx
Elefantcsont-dombormú Szamariából,
i. e. 8. sz.
London, British Museum
4 Mesanak, Moab kiralyanak sztéléje,
i e. 835
Parizs, Louvre

95. l.

1. II Iahmesz (gorogul Amaszisz,
i e 568—526) szaiszi király portreja
Philadelphia, Egyetemi Muzeum
2 II Neko (i. e. 609—595)
szaiszi király portréja
New York, Brooklyn Museum
3 A napatai (Szudán) Amon-templom maradvanyai, XVIII dinasztia,
i. e. 1550 k.—1314
4. Meroei (Szudan) piramisok,
i e 250—i. sz 350

96. l.

1. Gorogorszag az archaikus korban (terkep)
2 Athéni geometrikus csésze, i. e. 750 k.
Athen, Nemzeti Muzeum
3. Bronzpancel és -sisak Argoszbol,
i. e 8. sz. 3. negyede
Argosz (Gorogo.), Muzeum

97. l.

1. Homerosz
i e 5. sz -i portré római másolata
Munchen, Szoborgyujtemény
2. Akhilleusz bekotozi Patroklosz sebét
Athéni vorosalakos csesze jelenete,
i e 6 sz. vege
Berlin (Nyugat), Antik gyújtemény
3. A ma ismert legrégibb gorog alfabetikus felirat egy athéni geometrikus kannan, i e. 8. sz. masodik fele
Athén, Nemzeti Muzeum

98. l.

1. Az Olumposz latkepe (Gorogo.)
2. Istenek az Olumposzon
Athéni vorosalakos csésze részlete,
i. e. 515—510
Tarquinia (Olaszo.), Muzeum
3 A szamoszi Hera templom alaprajza,
i e 8. sz. vége
4 Templom-modell az argoszi Heraionbol, i e 700 k.
Athen, Nemzeti Muzeum

99. l.

1. Olumpia az Altisz latképe az edzőcsarnok (palaisztra) romjaival
2. Diszkoszveto
Athéni vorosalakos vázakep,
i e. 500—490
Tarquinia (Olaszo.), Muzeum
3. Gerelyvető
Athéni vorosalakos vazakép,
i. e. 500—490
Tarquinia (Olaszo)., Múzeum
4. Birkózók
Athéni vorosalakos vazakép,
i. e. 430 k.
London, British Museum

100—101. l.

1. A gorog gyarmatosítas térkepe
2. Odusszeusz és a szirének
Athéni vorosalakos vazakep,
i e. 5. sz. második negyede
London, British Museum
3. Hajótorés
Ischiában (Olaszo) talalt geometrikus váza jelenete, i. e. 8. sz. vége
Ischia, Muzeum
4. Szurakuszai ezustpénz Arethusza nimfa fejével, i. e. 5. sz. vege
Luzern, múkereskedelem
5. Az Arethusza-forras Siracusaban

102. l.

1. Ischia latképe

103. l.

2. Az un. Sibylla-barlang
Cumae, Nápoly mellett
3. Késő hettita bronzrelief Olumpiából,
i. e. 8. sz. vége
Olumpia, Muzeum
4. Asszír v. urartui bronzszobor a szamoszi Héraionból, i. e. 700—630
Vathi (Szamosz, Gorogo), Muzeum
5. Egyiptomi bronzszobor a szamoszi Héraionból, i e. 700—630
Vathi (Szamosz, Gorogo), Muzeum

104. l.

1. Szmurna rekonstruált városképe az i. e. 7. sz.-ban
2. Ludiai pénzeket tartalmazó edeny (ludion) Szmurnaból, i. e. 540—520
Izmir (Toroko), Muzeum
3. Arkeszilasz király hajó rakodasat ellenőrzi
Spártai csésze jelenete, i. e. 565—550 k.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
4. Aiginai ezustsztatér, i e. 650—600
Párizs, Nemzeti Konyvtár

105. l.

1. Vázafestőműhely
Athéni vorosalakos vázán,
i. e. 470—60 k.
Milánó, Torno-gyujtemény
2. Agyagbanyaszat
Korinthoszi festett agyagtábla,
i. e. 6. sz. eleje
Berlin, Pergamon Muzeum
3—4. Ércszobrász múhelye
Athéni vorosalakos csésze jelenetei,
i. e. 480 k.
Berlin (Nyugat), Antik Gyujtemény

106. l.

1. Olajbogyószedes
Athéni feketealakos amfora,
i e. 6. sz. utolsó negyede
London, British Museum
2. Mezogazdasági munkak
i. e. 6. sz végén festett athéni feketealakos csésze képei
Párizs, Louvre
3. Szolót szuretelo szatírok
Athéni feketealakos vázakép,
i e 6 sz. harmadik negyede
Wurzburg, Martin von Wagner Muzeum
4. Hesziodosz mint pasztor
Római kori szarkofag dombormuve
Nápoly, Nemzeti Muzeum

107. l.

1 A didumai (Toroko) Apollon-templom romjai
2 A didumai (Toroko) Apollon-templom szentelyeben papi funkciot ellató Brankhida-nemzetseg egyik tagjanak szobra, i e 560—550
London, British Museum
3 Milétoszi elektron sztatér,
i. e. 630—600
London, British Museum

108. l.

1. Phokaiai elektron sztater,
i e 600—580
London, British Museum
2 Massziliai ezust drachma,
i. e. 400—350
London, British Museum
3. Bronzsisak
Axosz (Kreta), i e 7 sz.
Heraklion (Kreta, Gorogo.),
Régészeti Muzeum
4. Gorog hoplita kard
London, British Museum
5. Gorog zsoldosok Abu Szimbel-i feliratanak szovege, i. e 591—580

109. l.

1. A szamoszi Heraion Polukratesz altal épittetett templomának maradványai,
i. e 6 sz harmadik negyede
2 A megarai Eupalinosz altal tervezett vizvezeték a mai Tigani (Szamosz, Gorogo) kozeleben,
i e 6 sz masodik fele
3 Szamoszi ezust négydrachmas,
i e 480—440
Berlin, Iemtar

110. l.

1. Korinthoszi ezust sztater,
i e. 620—480
Berlin, Eremtar
2. Harcosok
A korinthoszi muhelyben készult „Chigi-kancso" reszlete, i. e. 640 k.
Roma, Villa Giulia
3 Korinthoszi tipusu bronzsisak a ciprusi Paphoszbol, i. e. 6. sz. vege
Nicosia (Ciprus), Régeszeti Muzeum

111. l.

4. A korinthoszi Apollon-templom maradvanyai, i e. 540 k.
Korinthosz (Gorogo)
5. Periandrosz portréja, i e. 4. sz.-i gorog eredeti római masolata
Roma, Vatikan
6. A Kupszelosz-lada rekonstrukciójának részlete

112. l.

1 Az Furotasz volgy es a Tajgetosz latkepe Sparta akropoliszarol
2 Lukurgosz kepmasa
Spártai bronzpénz, i e. 100 k.
London, British Museum
3 Agyagmaszk a spartai Artemisz Orthia-szentelybol, i e 6. sz
Sparta, Muzeum
4 Harcosokat abrazolo olom fogadalmi targyak az Artemisz Orthia-szentelybol, i e. 6. sz.
Spárta, Muzeum

113. l.

1 Athen az Akropolisz latképe az Areioszpagosszal
2 Szolon feltételezett portreja
i e. 4. sz.-i eredeti romai masolata
Napoly, Nemzeti Muzeum
3—4. Athéni ezust négydrachmás,
i. e. 430—407
Magángyujtemény

114. l.

1 Az atheni Olumpieion romjai
2. Pangaion vidéki ezust négydrachmas,
i. e. 520—480
London, British Museum
3 Kritiosz és Nészioteszː Zsarnokolok
Az i. e 477-ben az athéni Agorán felallitott szoborcsoport római másolata
Napoly, Nemzeti Muzeum

115. l.

1. Az Apollón-szentély latképe
Delphi
2. Hekataiosz vilagtérképének rekonstrukcioja
3 Hérakleitosz feliratu római kori (?) gemma
Athén, Nemzeti Muzeum

116. l.

1. Alkaiosz és Szappho képe
Athéni vorosalakos vazán,
i. e. 480—470
Munchen, Antik Gyujtemeny
2. Aiszóposz és a roka
Athéni vorosalakos csésze jelenete,
i. e. 5. sz. kozepe k.
Róma, Vatikan
3. Vigjaték-korus
Atheni feketealakos amfora jelenete,
i. e. 6 sz. vége
Nyugat-Berlin, Antik Gyujtemény

117. l.

4. Peploszt viselo lány (koré) marvanyszobra az atheni Akropoliszon,
i. e. 540 k.
Athen, Akropolisz Muzeum
5. Kroiszosz marvany sírszobra
Anavisszoszbol, i. e. 530 k.
Athén, Nemzeti Muzeum
6. Exekiasz. A Dioszkuroszok hazatérése

Feketealakos amfora jelenete,
i. e. 540—530
Róma, Vatikán

118. l.

1. Etruszk, ill. pun feliratos aranylemezek Pyrgiből, i. e. 500 k.
Róma, Villa Giulia
2. Agyag házurna, i. e. 8. sz.
Tarquinia (Olaszo.), Múzeum
3. Itália az etruszk kultúra virágkorában (térkép)

119. l.

4. Szántás
Bronz szoborcsoport Arezzóból,
i. e. 4. sz.
Róma, Villa Giulia
5. Városi polgár agyagszobra Caeréből,
i. e. 7. sz. vége
Róma, Palazzo dei Conservatori
6. Domborműves bronzlemezekkel díszített harckocsi Monteleonéból,
i. e. 6. sz. közepe után
New York, Metropolitan Museum
7. Hajó
Festmény a „Hajó sírjá"-ban,
i. e. 5. sz. eleje
Tarquinia (Olaszo.)

120. l.

1. A veii Minerva-templom modellje,
i. e. 500 k.
2. Az arezzói Chimaera
Bronz, i. e. 5. sz.
Firenze, Régészeti Múzeum
3. Falfestmény a tarquiniai „Vadászat és halászat" sírból, i. e. 510 k.
Tarquinia (Olaszo.)

121. l.

1. A capestranói harcos
Sírszobor, i. e. 5—4. sz.
Chieti (Olaszo.), Nemzeti Múzeum
2—3. A novilarai sztélé, i. e. 5. sz.
Róma, Őstörténeti Múzeum
4—5. Jelenetek a Certosa-szituláról,
i. e. 5. sz. eleje
Bologna, Museo Civico

122. l.

1. Aeneas
Az Ara Pacis Augustae domborműve,
i. e. 13—9. sz.
Róma
2. Aeneas menekülése Trójából
Athéni vorosalakos váza jelenete,
i. e. 5. sz.
Boston (USA),
Szépművészeti Múzeum
3. Koca malacaival
Márványszobor, 1—2. sz.
Róma, Vatikán
4. A capitoliumi farkas az ikrekkel
Dombormű, i. sz. 1. sz.
Avenches (Franciao.), Múzeum

123. l.

5. A Palatinuson feltárt kora vaskori kunyhó rekonstrukciója
Róma, Palatinus, Antiquarium
6. Etruszk feliratos edények Rómából,
i. e. 6. sz.
Róma, Palazzo dei Conservatori
7. A capitoliumi farkas
Etruszk bronzszobor, i. e. 5. sz.
Róma, Palazzo dei Conservatori
8. Mastarna megszabadítja Cacles Vibennát
Falfestmény a Tomba François-ból,
Vulci, i. e. 4. sz.
Róma, Torlonia Múzeum

124. l.

1. Germán férfi feje a tollundi (Dánia) mocsárból
Koppenhága, Nemzeti Múzeum
2. Faláda bronzfegyverekkel
Mocsárlelet Dániában, i. e. 900—750
Koppenhága, Nemzeti Múzeum
3. A trundholmi napkocsi,
i. e. 2. évezred vége
Koppenhága, Nemzeti Múzeum

125. l.

4. Hallstatt (Ausztria) látképe
5. Tőr a hallstatti temetőből, i. e. 6. sz.
Bécs, Természettudományi Múzeum
6. A velemszentvidi aranydiadéma,
i. e. 8—7. sz.
Szombathely, Múzeum

126. l.

1. Kőépítmény (nuraghe)
Soro (Szárdínia Olaszo.),
i. e. 1. évezred első fele
2. Nuraghe álkupolája
Paras (Szárdínia, Olaszo.)
3. Íjász
Bronzszobor Szárdíniáról,
i. e. 800—500
Párizs, Nemzeti Konyvtár
4. Harcosok
Bronzszobor Szárdíniáról,
i. e. 800—500
Párizs, Nemzeti Konyvtár

127. l.

1. Kubelé istennő
Fríg szobor Bogazkóyből,
i. e. 6. sz. második fele
Ankara, Régészeti Múzeum
2. Fríg sziklaszentély, i. e. 6. sz.
Arezastis Eskisehir (Toroko.)
3—4. Fríg ruhakapcsoló tűk (fibulák)
Gordionból, i. e. 700 k.
Ankara, Régészeti Múzeum
5. Fríg festett váza Gordionból,
i. e. 700 k.
Ankara, Régészeti Múzeum
6. Kroiszosz lud király, i. e. 560—545, arany félsztatérja
Párizs, Nemzeti Konyvtár

128. l.

1. Méd harcos
Aranylemez az Oxus-kincsből,
i. e. 7—6. sz.
London, British Museum
2. Kurosz sírja, i. e. 6. sz. harmadik negyede
Pazargadai (Irán)

129. l.

1. Kroiszosz a máglyán
Athéni vórosalakos váza jelenete,
i. e. 500 k.
Párizs, Louvre
2. Babilóniak
Dombormű Perszepoliszban (Irán),
i. e. 6—5. sz.
3. A perzsa birodalom i. e. 480 k. (térkép)

130. l.

1. Kihallgatás Dareiosznál
Perszepoliszi dombormű, i. e. 6—5. sz.
Perszepolisz (Irán)
2. Palotamaradványok
Perszepolisz (Irán)
3. Perzsa testőrök
Mázas tégla-dombormű Szuszából,
i. e. 5. sz.
Párizs, Louvre

131. l.

4. Perszepolisz (Irán) látképe
5. Tűztemplom, i. e. 6—5. sz.
Naqs-i-Rustam (Irán)
6. Ahura-Mazdá
Kapu-dombormű, i. e. 6—5. sz.
Perszepolisz (Irán)

132. l.

1. A szkíta jellegű kultúrák zónája (térkép)
2. Szkíták
A Kul Oba-i elektronváza domborművei, i. e. 4—3. sz.
Leningrád, Ermitázs
3. Szkíta lovas
Dombormű a csertomliki ezustedényről, i. e. 4. sz.
Leningrád, Ermitázs
4—5. A kosztromszkajai (SZU) kurgán felulnézete és keresztmetszete

133. l.

1. A zöldhalompusztai aranyszarvas,
i. e. 5—4. sz.
Budapest, Nemzeti Múzeum
2. Nemezszőnyeg Pazirikból (SZU),
i. e. 5. sz.
Leningrád, Ermitázs
3. Arany dombormű Szibériából,
i. e. 3. sz.
Leningrád, Ermitázs
4. Szarvas démon
Fafaragvány Csangsából (Kína),
i. e. 4. sz.
London, British Museum

134. l.

1. Dareiosz és hírnok
Apuliai vorosalakos váza részlete,
i. e. 4. sz. utolsó harmada
Nápoly, Nemzeti Múzeum
2. A perzsa háboruk összesített térképe
3. Athéni hoplita
Márvány dombormű részlete,
i. e. 5. sz. eleje
Athén, Nemzeti Múzeum

135. l.

1. A marathóni csata hadászati térképe
2. A Marathónnál elesett 192 athéni
sírdombja, a Szórosz
3. Korinthoszi típusú sisak maradványa
Miltiadész nevével és feliratával Olumpiából, i. e. 5. sz. első negyede
Olumpia, Múzeum

136. l.

1. Themisztoklész portréja
i. e. 5. sz. második negyedében készult
szobor római másolata
Ostia (Olaszo.), Múzeum
2. Háromevezősoros hajót ábrázoló
dombormű, i. e. 5. sz.
Athén, Akropolisz Múzeum
3. Osztrakon Ariszteidész nevével
Athén, Agora Múzeum

137. l.

4. Harcos szobra Spártából:
ún. Leónidasz, i. e. 5. sz. eleje
Sparta, Múzeum
5. A troizéni felirat Themisztoklész
védelmi intézkedéseiről, i. e. 3. sz.
Athén, Epigráfiai Múzeum
6. Az olümpiai Zeusz-szentélyben felajánlott perzsa sisak, görög fogadalmi
felirattal, i. e. 5. sz. eleje
Olumpia, Múzeum

138. l.

1. Az Athént Peiraieusszal összekötő
„Hosszú falak" térképe
2. Osztrakon Themisztoklész nevével
Athén, Agora Múzeum
3. Osztrakon Kimón nevével
Athén, Agora Múzeum
4. Délosz: a sziget látképe az Apollón-szentéllyel

139. l.

1. Dór templom romjai, i. e. 480 k.
Himéra (Olaszo.)
2—3. A himérai győzelem emlékére, a győztes Gelón felesége, Damaraté által veretett tízdrachmás ezüstpénz, a Damarateion, i. e. 480—479
Párizs, Nemzeti Könyvtár
4. Etruszk sisak Olumpiából, Hierón
dedikációjával, az etruszkok elleni
cumaei győzelem emlékére, i. e. 474
London, British Museum

140. l.

1. Lovasok
Részlet a Parthenón északi frízéről,
i. e. 438—432
London, British Museum
2. Metoikoszok
Részlet a Parthenón északi frízéről,
i. e. 438—432
Athén, Akropolisz Múzeum
3. Krészilasz: Periklész
i. e. 430 korul készult portré római
másolata
Róma, Vatikán
4. Attika és Athén társadalmi és politikai
szervezete
Rajz

141. l.

1. Az athéni Agora határköve,
i. e. 6. sz. vége
2. A tisztségek kisorsolására szolgáló
szerkezet, a klérotérion rekonstrukciója az athéni Agorán talált töredék
alapján
3. Eskudtek szavazására szolgáló
bronzérmék, i. e. 4. sz.
Athén, Agora Múzeum
4. Bronz színházjegyek Athénból
Athén, Nemzeti Múzeum
5. A laurioni ezüstbányák kezelésére
vonatkozó rendelkezéseket tartalmazó
felirat-töredék, i. e. 4. sz.
Athén, Agora Múzeum
6. A Pnuxnek, az athéni népgyűlés
színhelyének látképe

142. l.

1. Athén: az Akropolisz délnyugat felől
2. A Parthenón (i. e. 447—432), előtte
a mükénéi kori fal, a Pelargikon maradványai
Athén

143. l.

3. Az Erekhtheion (i. e. 421—406)
Athén
4. A Propúlaia (i. e. 437—432) építési
határozatát megőrző felirat töredéke
Athén, Agora Múzeum

144. l.

1. Az egykori Thurioi (Olaszo.)
vidéke
2—3. Thurioi (Olaszo.) ezust négydrachmása, i. e. 420 k.
London, British Museum
4 Peiraieusz Hippodamosz-féle
alaprajza

145. l.

5. A beavatási csarnok (Telesztérion)
romjai, i. e. 5. sz.
Eleuszisz (Görögo.)
6. A szunioni (Görögo.) Poszeidón-templom maradványai,
i. e. 450—440 k.

146 l.

1. Apollón-templom, i. e. 429 után
Phigalia (Görögo.)
2. Osztrakon Periklész nevével
Athén, Agora Múzeum
3. Spártai pajzs a puloszi zsákmányból
(i. e. 425)
Rajz, az eredeti az athéni Agora
Múzeumban van
4. Niké
Dombormű az athéni Akropolisz
Athéné Niké temploma előtti
balusztrádról, i. e. 5. sz. vége
Athén, Akropolisz Múzeum

147. l.

5. Alkibiadész feltételezett portréja
i. e. 4. sz.-i szobor római másolata
Koppenhága, Ny Carlsberg
Szoborgyűjtemény
6. Thisszaphernész satrapa Szardeiszban
veretett ezust négydrachmása,
i. e. 397—396
Berlin, Éremtár
7. Latomia; Szurakuszai kőbányái
8. Szosziasz és Kephiszodórosz athéni
polgárok sírköve, i. e. 5. sz. vége
Berlin, Pergamon Múzeum

148. l.

1. Hérodotosz portréja
i. e. 4. sz. első felében készült szobor
római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum
2. Hérodotosz világképe
Rekonstrukció
3. Thuküdidész portréja
i. e. 4. sz. első felében készült szobor
római másolata
Holkham Hall (Anglia)

149. l.

1. Szókratész portréja
i. e. 4. sz.-i szobor római másolata
Róma, Vatikán
2. Hippokratész portréja
i. e. 3. sz.-i szobor római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum
3. Gyógyítási jelenet
Dombormű Oróposzból (Görögo.),
i. e. 4. sz.
Athén, Nemzeti Múzeum

150. l.

1. Az epidauroszi (Görögo.) színház,
i. e. 4. sz. második fele

151. l.

2. Dionüszosz-ünnep
Athéni vörösalakos vázakép,
i. e. 420 k.
Nápoly, Nemzeti Múzeum
3. Aiszkhülosz portréja
i. e. 4. sz. utolsó negyedében készült
szobor római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum
4. Szophoklész portréja
i. e. 340—330 k. készült szobor római
másolata
Róma, Capitoliumi Múzeum

5. Euripidész portréja
i. e. 4. sz. utolsó negyedében készult szobor római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum

152. l.

1. Murón: Diszkoszvető
i. e. 450 k. készült szobor római másolata
Róma, Nemzeti Múzeum
2. Pheidiasz: Athéné Lémnia
i. e. 450 után készült szobor mellrészének római másolata
Bologna, Museo Civico
3. Polukleitosz: Dárdavivő
i. e. 440 k. készult szobor római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum

153. l.

4. Naxosz (Szicília, Olaszo.) ezust négydrachmása, i. e. 460 k.
London, British Museum
5. Ifjú síremlék előtt
Athéni fehéralapú lékuthosz, i. e. 410 k.
Athén, Nemzeti Múzeum
6. A Niobidák pusztulása
Athéni vorosalakos vázakép,
i. e. 450 k.
Párizs, Louvre

154. l.

1. A leuktrai csata hadászati térképe
2. Thébai ezust sztatér Epameinondasz nevének rovidítésével, i. e. 379—338
London, British Museum
3. Mnaszón festett sírkove, i. e. 420—410
Thébai (Görögo.), Múzeum

155. l.

1. Szurakuszai alaprajza
2. I. (Szurakuszai) Dionusziosz és Athén szerződése
Felirattoredék, i. e. 367
Athén, Epigráfiai Múzeum
3. Motua (Szicília, Olaszo.): a pun város erődítményének részlete, i. e. 6. sz.

156. l.

1—2. II. Philipposz (i. e. 359—336) ezust négydrachmása
Magángyűjtemény
3. Polueuktosz: Démoszthenész
i. e. 280-ban készult szobor római másolata
Koppenhága, Ny Carlsberg Szoborgyűjtemény
4. Torvény a zsarnokság ellen
Sztélé, Athén, i. e. 336
Athén, Amerikai Régészeti Intézet
5. A khairóneiai csatában (i. e. 338) elesett thébaiak sírja folé emelt oroszlánszobor
Khairóneia (Gorogo.)

157. l.

1. Szilanión (?): Platón
i. e. 4. sz. harmadik negyedében készult szobor római másolata
Berlin, Pergamon Múzeum
2. Arisztotelész portréja
i. e. 4. sz. utolsó negyedében készult szobor római másolata
Bécs, Szépművészeti Múzeum
3. Epikurosz
i. e. 3. sz. első felében készult portré római másolata
Róma, Capitoliumi Múzeum
4. Diogenész és Alexandrosz
(az utóbbi alakja kiegészítés)
Késő hellenisztikus dombormű római másolata
Róma, Villa Albani

158. l.

1. Menandrosz újkomédiai maszkokkal
Hellenisztikus dombormű
Róma, Vatikán, korábban Laterán
2. Praxitelész: Hermész a kis Dionuszosszal, i. e. 330 k.
Olumpia, Múzeum
3. Luszipposz: Atléta kaparóval
i. e. 325 k. készult szobor római másolata
Róma, Vatikán

159. l.

1. Mausszólosz szobrának feje a halikarnasszoszi Mausszóleionról, i. e. 350 k.
London, British Museum
2. Lukiai síremlékek, i. e. 5. sz.
Xanthosz (Toroko.)
3. Lukiai dombormű, i. e. 460—450,
Xanthosz (Torökо.)
London, British Museum

160. l.

1. Orpheusz és a thrakok
Athéni vörösalakos vázakép,
i. e. 5. sz. kozepe
Berlin (Nyugat), Antik Gyűjtemény
2. Ezustserleg
Hagighiol (Románia), i. e. 4. sz.
Bukarest, Nemzeti Múzeum
3. Aranysisak
Poiana Cotofeneşti (Románia),
i. e. 4. sz.
Bukarest, Nemzeti Múzeum
4. Thrak lovasisten
Dombormű, i. sz. 3. sz.
Bukarest, Nemzeti Múzeum

161. l.

1. Ibér erődítmény
Azaila (Spanyolo.)
2. Keltibér bikaszobrok, i. e. 4—3. sz.
Guisando (Spanyolo.)
3. Ibér vázafestmény, i. e. 2—1. sz.
Liria (Spanyolo.)
Valencia, Régészeti Muzeum
4. Az elchei nő, i. e. 4. sz.
Madrid, Museo Arqueologico

162. l.

1. Kelta harcosszobor
Mondragon (Franciao.), i. sz. 1. sz.
Avignon, Calvet Múzeum
2. Maiden Castle
Erődített kelta telep Angliában,
i. e. 50—i. sz. 50
3. A kőből és fagerendákból készített kelta erődítés, a „murus Gallicus" rekonstrukciója
4. Bronzsisak a Themzéből a Waterloo-hídnál, i. sz. 1. sz.
London, British Museum
5. Görög bronzkratér kelta fejedelmi sírból
Vix, i. e. 6. sz. vége
Châtillon-sur-Seine (Franciao.), Múzeum

163. l.

6. Áldozati jelenet
Részlet a gundestrupi (Dánia) ustről, i. e. 2—1. sz.
Koppenhága, Nemzeti Múzeum
7. Kelta aranypénz Bretagne-ból, i. e. 1. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
8. A roquepertuse-i (Franciao.) szentély porticusa, i. e. 3—2. sz.
Avignon, Calvet Múzeum

164. l.

1. Nagy Sándor portréja
Római másolat
Párizs, Louvre
2. III. Dareiosz
Részlet a pompei „Nagy Sándor mozaik"-ról, i. e. 4. sz.-i görög festmény római másolata
Nápoly, Nemzeti Múzeum
3. Görögok és perzsák csatája
Szidóni „Nagy Sándor szarkofág", i. e. 4. sz. vége
Isztambul, Régészeti Múzeum

165. l.

4. Nagy Sándor portréja halála után vert alexandriai arany sztatéron
Alexandria, Múzeum
5. Indiai harci elefánt
Szíriai ezust lószerszám-dísz, i. e. 3. sz.
Leningrád, Ermitázs
6. Nagy Sándor birodalma (térkép)

166. l.

1. Démétriosz Poliorkétész (i. e. 294—287) ezust négydrachmása
Magángyűjtemény
2. Baktriai Démétriosz (i. e. 195/190—160) ezust négydrachmása
London, British Museum
3. A hellenisztikus monarchiák
Nagy Sándor halála után (térkép)
4. I. Ptolemaiosz Szótér (i. e. 323—283) ezustdrachmása
Magángyűjtemény
5. Szeleukosz Nikatór (i. e. 312—281) ezust négydrachmása
Berlin, Éremtár

167. l.

1. II. Ptolemaiosz Philadelphosz (i. e. 285—246) egyiptomi stílusú portréja
Róma, Vatikán
2. II. Ptolemaiosz Philadelphosz és II. Arszinoé
Ezüst négydrachmás, i. e. 276—275 után
London, British Museum
3. III. Ptolemaiosz Euergetész (i. e. 246—221) ezüst négydrachmása
London, British Museum
4. II. Ptolemaiosz Philadelphosz (i. e. 283—246) lakomasátra
Rekonstrukciós rajz

168. l.

1—2. Szeleukosz Nikatór (i. e. 312—281) ezüst négydrachmása
Berlin, Éremtár
3. Eutükhidész: Antiokheiai Tükhé, i. e. 300 k.
Római másolat
Róma, Vatikán

169. l.

4. Szíriai ezüstcsésze
Szibéria, i. e. 3. sz.
Leningrád, Ermitázs
5. IV. Antiokhosz Epiphanész (i. e. 174—163)
Bronz, római másolat
Nápoly, Nemzeti Múzeum
6. I. Démétriosz Szótér (i. e. 162—150) feltételezett portrészobra bronzból
Róma, Nemzeti Múzeum
7. Antiokheiai súly VIII. Antiokhosz (i. e. 121—96) nevével
Beirut, Múzeum

170. l.

1. Philetairosz képe i. e. 250—241 között vert pergamoni négydrachmáson
Magángyűjtemény
2. A pergamoni (Töröko.) arzenál, i. e. 3. sz.
3. A haldokló gallus, i. e. 3. sz. második fele
Római másolat
Róma, Capitoliumi Múzeum
4. Részlet a pergamoni Nagy (Zeusz-) oltárról, i. e. 180—160
Berlin, Pergamon Múzeum

171. l.

1—2. Démétriosz Poliorkétész (i. e. 294—287) ezüst négydrachmása
Magángyűjtemény
3. Perszeusz (i. e. 179—167) ezüst négydrachmása
Magángyűjtemény
4. Rodosz kikötője

172. l.

1. Az alexandriai világítótorony (Pharosz) rekonstrukciója
2. Eratoszthenész i. e. 3. sz.-i világtérképének rekonstrukciója
3. Alexandria megszemélyesítése
Késő hellenisztikus mozaik
Alexandria, Múzeum
4. Görög asztronómiai papirusz
Egyiptomból, i. e. 4—2. sz.
Párizs, Louvre

173. l.

5. A milétoszi tanácsház rekonstrukciója, i. e. 160 k.
6. A pergamoni Athéné-szentély helyreállított propulaiája, i. e. 180 k.
Berlin, Pergamon Múzeum

174. l.

1. Leányfej
Khiosz, márvány, i. e. 280 k.
Boston (USA), Szépművészeti Múzeum
2. Ismeretlen férfi portréja
Délosz, i. e. 90 k.
Athén, Nemzeti Múzeum
3. Alküoneusz gigász a pergamoni Zeusz-oltárról, i. e. 180—160
Berlin, Pergamon Múzeum

175. l.

1—2. Simon Makkabeus (i. e. 140—139) pénze
Párizs, Nemzeti Könyvtár
3. A Habakkuk-tekercs
Időszámításunk kezdete körül
Jeruzsálem, Holt-tengeri Tekercsek Múzeuma

176. l.

1. Baktriai Démétriosz (i. e. 195/190—160) ezüst négydrachmása
London, British Museum
2. Baktriai Hélioklész (i. e. 156—130 k.) ezüst négydrachmása
London, British Museum
1. Uthal (Hatra királya) szobra, i. e. 2. sz.
Bagdad, Irak Múzeum

177. l.

2. Parthus vezér bronzszobra
Sami (Irán), i. e. 2. sz.
Bagdad, Irak Múzeum
3. Assur parthus kori kapuja, i. sz. 1. sz.
Berlin, Elő-ázsiai Múzeum
4. A parthus birodalom térképe

178. l.

1. Sztúpa, i. e. 3—1. sz.
Szancsi (India)
2. Oroszlános oszlop, i. e. 3. sz.
Laurija-Nandangar (India)
3. Barlangcsarnok, i. e. 1. sz.
Karle (India)

179. l.

4. Barlangtemplom, i. sz. 2. sz.
Adzsanta (India)
5. Álló Buddha, i. sz. 1. sz. második fele
Hoti Mardan (India)
6. Gautama mint aszkéta, i. sz. 2—3. sz.
Gandhara (India)
Lahor, Múzeum
7. Elefántcsont-faragvány, i. sz. 3—4. sz.
Bégram (Afganisztán)
Párizs, Guimet Múzeum

180. l.

1. A Kínai Nagy Fal
Építkezés kezdete i. e. 3. sz.
2. A selyemút (térkép)
3. Tevés kínai kereskedő
Terrakotta, i. sz. 7. sz.
Chicago, Field Múzeum

181. l.

4. Szolgáló terrakotta szobra
Han-kori sír melléklete
Aachen (NSZK), Manheim-gyűjtemény
5. Házmodell
Terrakotta sírmelléklet, Han-kor
Kansas City (USA), Atkins Múzeum
6. Freskó egy liao-jangi (Kína) sírban
Han-kor, i. e. 206—i. sz. 220

182. l.

1. A római Forum Romanum látképe
2. Brutus „portréja" i. e. 59-ben vert római dénáron
Róma, Nemzeti Múzeum

183. l.

1. A veii Apollón
Terrakotta, i. e. 500 k.
Róma, Villa Giulia
2. Etruszk lovas és gall gyalogos párviadala
Bolognában talált etruszk sztélé részlete, i. e. 4. sz.
Bologna, Museo Civico
3. A „serviusi" falak maradványa Rómában, i. e. 4. sz.

184. l.

1. A Curia Iulia
Augustus kori pénzen
Róma, Nemzeti Múzeum
2. A curia a Diocletianus-féle újjáépítés után, i. sz. 3. sz. vége
Róma, Forum Romanum
3. Census ábrázolása domborművön
A régebbi elnevezés szerint Domitius Ahenobarbus oltára, i. e. 1. sz.
Párizs, Louvre

185. l.

4. Saturnus templomának maradványai a római Forumon, i. sz. 4. sz.
(Az i. e. 501—494 között alapított templom legkorábbi formáját az átépítések eltüntették)
5. A Via Appia részlete, Róma közelében; Appius Claudius, az i. e. 312. év censora építtette

186. l.

1. A regia romjai a római Forumon
Háttérben Antoninus Pius és Faustina temploma, i. e. 6—1. sz.

2. Lustratio és suovetaurilia
Dombormű Traianus oszlopán, 2. sz. eleje
Róma

3. Haruspex jóslás közben
Dombormű a római Traianus-forumról, i. sz. 2. sz. eleje
Párizs, Louvre

187. l.

4. Az ún. Fortuna Virilis-templom Rómában, i. e. 1. sz. közepe

188. l.

1. Samnis harcosok
Festmény i. e. 4. sz.-i paestumi sírból
Nápoly, Nemzeti Múzeum

2. M. Fannius és Q. Fabius
Sírfreskó az Esquilinusról, i. e. 3. sz.
Róma, Palazzo dei Conservatori

3. Scipio Barbatus szarkofágja, i. e. 2. sz. kozepe
Róma, Vatikán

189. l.

4. Tarentumi ezust sztatér, i. e. 334—332
Berlin, Éremtár

5. Purrhosz (i. e. 295—272) feltételezett portréja
Római másolat
Nápoly, Nemzeti Múzeum

6. Purrhosz Dódónában felajánlott, bronztáblára vésett feliratának (i. e. 280—279) kiegészített rajza

7—8. Aes signatum a purrhoszi háborúkra utaló ábrázolásokkal, i. e. 275
London, British Museum

190. l.

1. Római hadihajó
Dombormű Praenestéből, i. e. 1. sz.
Róma, Vatikán

2. Tanit istennő jele és pálma
Padlómozaik egy szárdíniai pun házban, i. e. 3. sz.

3—4. Dél-Itáliában vert karthágói négydrachmás, i. e. 3. sz. második fele
Luzern, Hess-gyűjtemény

5. II. (Szurakuszai) Hierón (i. e. 275/4—215) ezüstpénze
London, British Museum

191. l.

1. Hannibál útja a II. pun háborúban (térkép)

2—3. Pun ezust kétsekeles Hispaniából: Hannibál (?) és egy elefánt, i. e. 3. sz.
London, British Museum

4. Szurakuszai Hierónumosz ezustpénze, i. e. 215—214
London, British Museum

192. l.

1—2. T. Quinctius Flamininus arany sztatérja, i. e. 196—195 vagy később
Berlin, Éremtár

3. L. Aemilius Paullus delphoi emlékművének rekonstrukciója

4. A pudnai csata (i. e. 168) egyik jelenete Aemilius Paullus delphoi emlékművének frízén
Delphi, Múzeum

193. l.

1. Pun házmaradványok
Karthágó (Tunézia)

2. Kelta harcos diadaloszlop mellett
A carpentrasi (Franciao.) diadalkapu domborművéről, i. sz.

3. Numantia (Spanyolo.) alaprajza

194. l.

1. Villa rustica modellje
Boscorealei (Olaszo.) i. sz. 1. sz.-i épulet alapján

2—7. Mezőgazdasági szerszámok (kapa, sarló, gereblye, villa), i. sz. 1. sz.
Boscoreale (Olaszo.)
Chicago, Field Múzeum

8. Adózás
Dombormű Nijmegenből, i. sz. 3. sz.
Trier (NSZK), Rajnai Tartományi Múzeum

195. l.

1. Római katonaság
Dombormű, i. sz. 2. sz. első fele
Párizs, Louvre

2. Sulla portréja i. e. 58-ban kibocsátott ezüstdénáron
Berlin, Éremtár

3. VI. Mithridatész Eupatór (i. e. 120/119—63) ezust négydrachmásának hátlapja
Magángyűjtemény

196. l.

1. Délosz látképe

2. Rabszolgavásár
i. sz. 1. sz.-i capuai síremlékről
Capua, Múzeum

3. Rabszolga lábbéklyója
Gragnano (Olaszo.)
Nápoly, Nemzeti Múzeum

4. Rabszolgafelszabadítás
Dombormű, i. sz. 1. sz.
Mariemont (Belgium), Múzeum

197. l.

1. Gladiátorok
Terrakotta dombormű, i. e. 1.—i. sz. 1. sz.
Róma, Nemzeti Múzeum

2. Gladiátorok
Umbricius Scaurus síremlékének stukkó-domborművei, i. sz. 1. sz.
Pompei

198. l.

1. Pompeius
i. e. 60—50 k. portré i. sz. 1. sz.-i másolata
Koppenhága, Ny Carlsberg Szoborgyűjtemény

2. I. Tigranész armeniai király (i. e. 95—55) ezüst négydrachmása
London, British Museum

3. Cicero
i. e. 1. sz.-i eredeti i. sz. 1. sz. első felében készult másolata
Róma, Capitoliumi Múzeum

199. l.

4. C. J. Caesar
i. e. 40 koruli eredeti Augustus kori másolata
Róma, Vatikán

5—6. L. Hostilius Saserna által veretett római dénár Vercingetorix portréjával és gall harckocsival, i. e. 52—51 k.
London, British Museum

7. Caesar ostromművei Avaricumnál (Franciao.)
Rekonstrukció

8. Parthus lovas
Rajz egy Dura Europosz-i (Szíria) freskó után. Az eredeti i. sz. 2—3. sz.-i

200. l.

1. C. Julius Caesar
Ezustdénár
Párizs, Nemzeti Könyvtár

2—3. Caesar meggyilkolása alkalmából kibocsátott ezustdénár
London, British Museum

201. l.

1. Antonius ezustdénárja
Párizs, Nemzeti Könyvtár

2. VII. Kleopatra (i. e. 51—30) ezust négydrachmása
London, British Museum

3. Az actiumi csata hadászati térképe

4. Agrippa portréja, i. e. 25 k.
Párizs, Louvre

202. l.

1. Augustus primaportai portrészobra, i. sz. 14 után
Róma, Vatikán

203. l.

2. Augustus felirata (Res Gesta Divi Augusti) i. sz. 14
Ankara, Augustus és Roma temploma

3. Atia Apollo szentélyében
A Portland-váza (uvegkameó), i. sz. 1. sz.
London, British Museum

204. l.

1. Dioszkuridész (?): Gemma Augustea, i. sz. 10—20
Bécs, Szépművészeti Múzeum

205. l.

2. Ara Pacis Augustae (Augustus békeoltára), i. e. 13—9
Róma

3. A Ianus-templom római pénzen, i. sz. 1. sz.
Róma, Nemzeti Múzeum

4. A római birodalom kiterjedése Augustus idején (térkép)

206. l.

1. Vergilius portréja, i sz. 1. sz. eleje
Koppenhága, Ny Carlsberg Szoborgyűjtemény
2. Horatius
Késő antik érem, i. sz. 4. sz.
London, British Museum
3. Marcellus-színház, elkészult i. e. 13-ban vagy 11-ben
Róma
4. Ízisz-papnő
Dombormű, i. sz. 2. sz.
Róma, Vatikán

207. l.

1. Augustus mauzóleuma, i. e. 28
Róma
2. Marcellus sírköve († i. e. 23)
Augustus mauzóleumában
Róma
3. Lucius Caesar felirata a Porticus Gai et Luciiban, i. e. 2
Róma
4. A „Tiberius-gemma", i. sz. 1. sz. eleje
Párizs, Nemzeti Könyvtár

208. l.

1. Amphitheatrum, Augustus kora
Pula (Jugoszlávia)
2. Sírdombormű
Noricum, i. sz. 2. sz. eleje
Klagenfurt (Ausztria), Múzeum
3. Iphigenia
Freskó, i. e. 40—15
Magdalensberg (Ausztria)

209. l.

1. „Maison Carrée" i. e. 1. sz. vége
Nîmes (Franciao.)
2. A „Pont du Gard" (Franciao.), i. sz. 1. sz.
Nimes mellett
3. Romanius sírköve, i. sz. 1. sz. vége
Mainz, Városi Múzeum
4. Vízvezeték, Augustus kora
Segovia (Spanyolo.)

210. l.

1. Római út Savariában
Szombathely, Romkert
2. A húspiac (macellum) maradványai Aquincumban, i. sz. 2—3. sz. fordulója
Budapest
3. Marcus Aurelius portréja Contra-Aquincumból, 2. sz. vége
Budapest, Budapest Történeti Múzeum

211. l.

4. Hercules lenyilazza Nessust
Mozaik, i. sz. 3. sz. eleje
Budapest, Aquincum, Hercules-villa
5. Apollo bronzszobra a nagydémi házi-szentélyből, i. sz. 1. sz.
Veszprém, Bakony Múzeum
6. A Szothisz kutyán nyargaló Ízisz
A savariai Ízisz-szentély dombormüve, i. sz. 2—3. sz. fordulója
Szombathely
7. Az egyedi bronzkancsó, i. e. 1. sz.
Budapest, Nemzeti Múzeum

212. l.

1. Timgad romjai
Traianus alapítása, i. sz. 2. sz. elején
Algéria
2. Az aszpendoszi (Törökо.) színház színpadépülete, i. sz. 2. sz. kozepe·
Rekonstrukció
3. P. Attius arretiumi mester szignatúrájával ellátott terra sigillata edény töredéke
Arikamedu (India), i. e. 11—i. sz. 16
Madras (India), Múzeum

213. l.

1. Tiberius triumfusa
Ezüstcsésze a boscorealei kincsből, i. sz. 1. sz. eleje
Párizs, Louvre
2. Caligula (37—41) portréja
Koppenhága, Ny Carlsberg Szoborgyűjtemény
3. Claudius (41—54) mint Jupiter
Róma, Vatikán
4. Claudius (41—54) sestertiusa
Berlin, Éremtár

214. l.

1. Nero (54—68) portréja
Róma, Nemzeti Múzeum
2. Nero mint Apollón Kütharodosz
Nero dupondiusa
Berlin, Éremtár
3. Nero palotájának, a Domus Aureának részlete
Róma
4. Galba sestertiusa: a császár (68—69) katonáihoz beszél
Berlin, Éremtár

215. l.

1. Vespasianus (69—79) portréja
Róma, Nemzeti Múzeum
2. Titus (79—81) portrészobra
Róma, Vatikán
3. Titus diadalmenete a jeruzsálemi templom kincseivel
Részlet a császár diadalívéről, 81 után
Róma, Forum Romanum

216. l.

1. Lakóház (Casa del tramezzo di legno)
Herculaneum (Olaszo.)
2. A lávában megmaradt testkörvonalak alapján gipszből kiöntött holttestek
Pompei (Olaszo.)
3. Megszenesedett cipó Pompeiből
Nápoly, Nemzeti Muzeum

217. l.

1. A „Colosseum" (Amphitheatrum Flavium) képe Titus pénzén, i. sz. 80 k.
Róma, Nemzeti Múzeum
2. „Cancelleria-relief": Domitianus és Vespasianus
Domitianus kora (81—96)
Róma, Vatikán
3. „Cancelleria-relief": Domitianus hadba indul
Domitianus kora (81—98)
Róma, Vatikán

218. l.

1. Nerva foruma
Az építkezések még Vespasianus alatt kezdődtek, majd Nerva idején, 97-ben fejeződtek be
Róma
2. Traianus portréja
A Traianus-oszlopról, i. sz. 113
Róma

219. l.

3. Traianus vásárcsarnoka (Mercatus Traiani, a császár foruma mellett), i. sz. első évtizede
Róma
4. A legiók elhelyezkedése Traianus korában (térkép)

220. l.

1. Dák épulet maradványai Sarmizegethusában (Románia), i. sz. 100 k.
2. Dák ezüstcsésze a sincraeni kincsből, i. e. 1. sz.
Bukarest, Nemzeti Múzeum
3. Rómaiak és dákok harca
Dombormű a Tropaeum Traianiról, i. sz. 109
Adamklissi (Románia)

221. l.

4. Traianus oszlopa, 1. sz. 113
Róma

222. l.

1. Hadrianus (117—138) portréja
Munchen, Szoborgyűjtemény
2. A Hadrianus-fal Angliában
Építésének kezdete i. sz. 121
3. Hadrianus adoptálja Antoninus Piust
Dombormű az epheszoszi Lucius Verus-emlékről, i. sz. 166
Bécs, Szépművészeti Múzeum

223. l.

4. Hadrianus mauzóleuma („Angyalvár"), i. sz. 139-ben készult el
Róma
5. Pantheon, i. sz. 125—128 k.
Róma
6. A Hadrianus-villa részlete, Hadrianus kora (117—138)
Tivoli
7. Az athéni Hadrianus-„konyvtár" makettja

224. l.

1. Marcus Aurelius áldozatot mutat be a Capitoliumon
Dombormű diadalívről
Róma, Palazzo dei Conservatori
2. Lucius Verus (161—169) portréja
Párizs, Louvre
3. Marcus Aurelius (161—180)
A 4. sz. szobor részlete

225. l.

4. Marcus Aurelius bronz lovasszobra
Róma, Campidoglio

226. l.

1. Római határerődítmények
Dombormű Marcus Aurelius oszlopáról, i. sz. 180—183
Róma
2. Szarmata lovasok
Dombormű a Traianus-oszlopról
Róma
3. Szarmata fibula Szeged környékéről
i. sz. 2. sz.
Budapest, Nemzeti Múzeum

227. l.

4. Az „eső-csoda"
A markomann háborúk epizódja a Marcus-oszlopról, i. sz. 180—183
Róma
5. Germán hadifoglyok kivégzése
Jelenet a Marcus-oszlopról
Róma

228. l.

1. Commodus (180—192) mint Hercules
Róma, Palazzo dei Conservatori
2. Septimius Severus és családja
Festett fa, i. sz. 199 k.
Nyugat-Berlin, Antik Gyűjtemény
3. Septimius Severus triumfusa, i. sz. 203
Diadalív domborműve
Lepcis Magna (Líbia)

229. l.

4. Septimius Severus feleségének, Iulia Domnának pénze: a Vesta-templom a Forum Romanumon
London, British Museum
5. Róma severusi tervrajza (Forma Urbis Romae)
Róma, Palazzo dei Conservatori
6. Caracalla thermái, i. sz. 212—216
Róma
7. Caracalla (211—217) portréja
Nápoly, Nemzeti Múzeum

230. l.

1. Pupienus (i. sz. 238) portréja ezüst antoninuson
London, British Museum
2. Balbinus (i. sz. 238) portréja ezüstdénáron
London, British Museum
3. III. Gordianus (238—244) márványportréja
Párizs, Louvre
4. Philippus Arabs márványportréja (244—249)
Róma, Palazzo dei Conservatori
5. Trebonianus Gallus (251—253) bronz portrészobra
New York, Metropolitan Museum

231. l.

6. A Valerianus kori barbár betörések térképe 253—260 k.
7. Gepida csat a szolnok-szandai temetőből, i. sz. 5. sz
Szolnok, Damjanich J. Muzeum
8. Germán fibulák
A pietrosai kincsből, i. sz. 4. sz.
Bukarest, Nemzeti Muzeum

232. l.

1. I. Ardasír invesztitúrája
Szikladombormű, i. sz. 3. sz.
Naqs-i-Rustam (Irán)
2. I. Sahpur diadala Valerianus felett
Szikladombormű, i. sz. 3. sz.
Bisapur (Irán)
3. I. Sahpúr foglyul ejti Valerianust
Szaszanida gemma, i. sz. 4. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

233. l.

4. A Szaszanida-birodalom térképe
5. Bisapuri (Irán) palota nagytermének makettja, i. sz. 3. sz. második fele
6. III. Bahrám ezustpénze, i. sz. 293
Párizs, Nemzeti Konyvtár
7. II. Sahpúr oroszlánvadászata
Ezüsttál, 4. sz.
Leningrád, Ermitázs

234. l.

1. Gallienus (260—268) márvány-portréja
Róma, Nemzeti Múzeum
2. Yarkai sírja Palmürában, i. sz. 2. sz. utolsó negyede
Damaszkusz, Múzeum
3. A palmurai istentriász
Párizs, Louvre
4. II. Claudius Gothicus (268—270) aureusa
London, British Museum

235. l.

1. Az Aurelianus-féle falak részlete a Porta Tiburtinával,
i. sz. 270/2—282 kozott
Róma
2. Probus (276—282) harci díszben
Aureus
Gotha (NDK), Éremtár
3. Probus sugárkoronával
Elektron antoninus
Frankfurt, Éremtár
4. Carus (282—283) aureusa
London, British Museum
5. Carinus (283—285) aureusa
London, British Museum

236. l.

1. Észak-afrikai római villa
Mozaik Thabracából, i. sz. 4. sz.
Tunisz, Bardo Múzeum
2. Szolgák
Sírfestmény, i. sz. 4. sz.
Durostorum-Silistra (Bulgária)
3. Mithrasz-szentély a San Clemente-bazilika alatt, i. sz. 3. sz. eleje
Róma

237. l.

4. Krisztus mennybemenetele
Elefántcsont dombormű, 1. sz. 400 k.
Munchen, Nemzeti Könyvtár

238. l.

1. Diocletianus (284—305) aureusa
London, British Museum
2. Diocletianus (284—305) aureusa
Párizs, Nemzeti Konyvtár
3. Diocletianus (284—305) aureusa
Párizs, Nemzeti Konyvtár
4. A római birodalom Diocletianus korában (térkép)

239. l.

5. Áldozati jelenet
A tetrarchák jubileumi emlékművének egyik domborműve, i. sz. 303
Róma, Forum Romanum
6. A tetrarchák
Szoborcsoport, i. sz. 300 k.
Velence, Szt. Márk-templom

240. l.

1. Diocletianus palotájának (Split, Jugoszlávia) (i. sz. 300—305) makettja
2. Diocletianus árrendeletét tartalmazó felirat Kisázsiából, i. sz. 301
3. Részlet a Galerius-ívről, i. sz. 300 k.
Thesszaloniké (Görögo.)

241. l.

1. I. (Nagy) Constantinus (306—337) portréja
Róma, Palazzo dei Conservatori
2. A Pons Mulvius, i. sz. 2. sz. vége, többször restaurálva
Róma
3. Constantinus diadalíve, 312—315
Róma

242. l.

1. Hagia Szophia
A Justinianus kori épulet belseje, 532—537
Isztambul
2. Constantinus szobrának talapzata felirattal, i. sz. 328
Róma, Forum Romanum
3. Christus Triumphator
Részlet Iunius Bassus szarkofágjáról, i. sz. 4. sz. közepe után
Róma, Vatikán, Grották

243. l.

1. II. Constantius (337—361) bronz-portréja
Róma, Palazzo dei Conservatori
2. Julianus Apostata (361—363) arany solidusa
London, British Museum
3. Kubelé diadalmenete
Ezüsttál Parabiagóból (Olaszo.), i. sz. 4. sz. második fele
Milánó, Brera

244. l.

1. I. Valentinianus (364—375) (?)
Monumentális bronzszobor
Barletta (Olaszo.)
2. Késő antik erőd modellje, i. sz. 4. sz. eleje
Deutz (NSZK)
3. A 4—5. sz.-i barbár betorések térképe

245. l.

1. Theodosius obeliszkjének talapzata, i. sz. 390 k.
Isztambul
2. Theodosius misszóriuma, i. sz. 388
Madrid, Történeti Akadémia
3. Az „Esku-téri" (Március 15. tér, Budapest) díszsisak, i. sz. 4. sz. vége
Budapest, Nemzeti Múzeum

246. l.

1. Honorius és Maria (395—423)
Gemma
Párizs, Rotschild-gyűjtemény
2. Stilicho
Elefántcsont diptychon, i. sz. 400 k.
Monza, Kincstár
3. Arcadius (395—408) márványportréja
Isztambul, Régészeti Múzeum

247. l.

1. Claudianus és Erato múzsa
Elefántcsont diptychon, i. sz. 400 k.
Monza, Kincstár
2. Aspar Ardabur consul misszóriuma, i. sz. 434
Firenze, Dómkincstár
3. Szent Ambrus (Ambrosius)
Mozaik, i. sz. 5. sz. eleje
Milánó, Szt. Ambrus-templom

248. l.

1. Hun bronzüst Törtelről, i. sz. 5. sz. második negyede
Budapest, Nemzeti Múzeum
2. Aranycsésze a szeged-nagyszéksói „hun kincsből", i. sz. 5. sz. második negyede
Budapest, Nemzeti Múzeum

249. l.

1. Theodorik († i. sz. 526) síremléke
Ravenna
2. Justinianus (527—565)
i. sz. 6. sz.-i mozaik
Ravenna, San Vitale-templom
3. Theodóra, Justinianus felesége
i. sz. 6. sz.-i mozaik
Ravenna, San Vitale-templom

250—251. l.

Európa, Ázsia és Északkelet-Afrika az 5. sz. közepén (térkép)

261. l.

1. A társadalom különböző rendjei
Miniatúra, 14. sz.
Brusszel, Belga Királyi Könyvtár

263. l.

1. Szt. Donát-templom, 9. sz.
Zadar (Jugoszlávia)

264. l.

1. Szt. Benedek átadja szabályzatát a szerzeteseknek
Kép egy 12. sz.-i kéziratból
Nápoly, Nemzeti Könyvtár
2. Kolostor, 529-ben alapították, 1944-es lebombázása után újjáépítve
Monte Cassino (Olaszo.)

265. l.

3. Szt. Benedek írja szabályzatát
Miniatúra Szt. Gergely Szt. Benedek életéről írott művének 11. sz.-i kéziratából
Róma, Vatikáni Könyvtár
4. Egy eszelős nő meggyógyul Szt. Benedek barlangjában
Miniatúra, uo.
5. Két szerzetes víziója Szt. Benedek halála napján
Miniatúra, uo.
6. Szerzetes és világi írnok a kolostor írószobájában
Miniatúra *III. Henrik perikopakönyvé*ből, 11. sz.
Bréma, Állami Könyvtár
7. Nagy Szt. Gergely
Miniatúra Hartker *Antiphonarium*ából, 10. sz.
St. Gallen, Apátsági Könyvtár

266. l.

1. Klodvig megkeresztelése
Miniatúra egy Szt. Dénes életéről írott mű kéziratából, 1250 k.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. Klodvig megkoronázása
Szőnyeg, 1531
Reims, Múzeum

267. l.

3. Falu Gladbach közelében, 7—8. sz.
Rekonstrukciós rajz
Mainz, Római—Germán Központi Múzeum
4. Dagobert és Szt. Omer
Miniatúra egy st.-omeri kéziratból, 9. sz.
St.-Omer (Franciao.), Városi Könyvtár
5. Fibula Wittislingenből, 7. sz.
München, Bajor Állami Gyűjtemények
6. Az ún. Dagobert trónja, a valóságban római magas rangú tisztviselő székének (curulisi szék) mása, a 12. sz.-ban restaurálva
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Éremtár

268. l.

7. Gourdonban talált kehely, 6. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
8. Nyugati gót (v. vandál) gazdaság (bibliai jelenet)
Miniatúra az *Ashburnham Pentateuch*ból (Pireneusi-félsziget v. Afrika), 7. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
9. Előkelő nyugati gót (v. vandál) úr római mintára készült kocsijában
Miniatúra egy az időszámításról szóló *(De computo)* műből, 9. sz.
Madrid, Nemzeti Könyvtár
10. Ún. nyugati gót koronák, 7. sz.
Párizs, Cluny Múzeum

269. l.

1. Hagia Szophia temploma, 532—37
Isztambul
2. Bizánci flotta harcban
Miniatúra Oppianosz *Künégetiká*jából, 10. sz. (?)
Velence, Biblioteca Marciana

270. l.

3. Konstantinápoly a 9—11. sz.-ban
Rekonstrukció, festmény
4. A bizánci császári palota
Rekonstrukció
Konstantinápoly
5. Zsinat a császár jelenlétében
Miniatúra Nazianzi Szt. Gergely homilia-gyűjteményének 9. sz. végi kéziratából
Párizs, Nemzeti Könyvtár

271. l.

1. 6. sz.-i Szaszanida-palota romjai
Ktésziphón (Irak)
2. Szaszanida-király
Bronz mellszobor (Mazandaran, 6—7. sz.) nyomán készült rajz
Eredetije: Párizs, Louvre
3. Perzsa oltár, 3—6. sz.
Naqs-i-Rustam (a mai Síraz közelében, Irán)

272. l.

1. Bizánci harcosok egy templom bejáratánál
Miniatúra Szimeón Metaphrasztész *II. Baszileiosz ménologionjá*ból, 1000 k.
Róma, Vatikáni Könyvtár
2. Szláv Tamás támadást vezet
Miniatúra Ióannész Szkülitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár
3. V. Leó a 815-ös képromboló zsinaton Bizáncban
Miniatúra a *Barberini-zsoltároskönyv*ből, 11. sz.
Róma, Vatikáni Könyvtár

273. l.

4. Theodóra császárnét rajtakapja egy bohóc, hogy ikont csókolgat
Miniatúra Ióannész Szkülitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár
5. Egy diakónus a Hagia Szophia ambóján felolvassa az ikonrombolók kiátkozásáról szóló rendeletet

Kép az athoszi Dénes-kolostor *Evangeliarium*ából, 11. sz.
Princeton, Egyetemi Könyvtár

6. VI. Leó
Mozaik, 9. sz. vége
Isztambul, Hagia Szophia

7—9. Keletrómai császárok pénzei, 8—9. sz.

274. l.

10. Régi bizánci templom (476—90), amelyet később mohamedán erődítménnyé alakítottak át
Szt. Szimeón Sztülitész (arab neve Kalat Sziman) (Szíria)

11. Manuel Kantakuzénosz kelyhe, 14. sz.
Athosz (Gorogo.), Vatopedi-kolostor

12. Eiréné császárné
Zománcmunka a Pala d'Oróról, 1081—1118 (részlet)
Velence, Szt. Márk-templom

13. Krisztus
Ikon, 14. sz. második fele
Mútiléné (Görögo.), Hagiosz Therapon

275. l.

14. Mária a gyermek Jézussal
Ikon, 14. sz. közepe
Rodosz (Görögo.), Érseki Múzeum

15. Lavra, 10. sz. második fele
Athosz (Görögo.)

276. l.

1. Mekka és a Ka'ba

2. Mohamed revelációt kap Gábor arkangyaltól
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 14. sz.
Edinburgh, Egyetemi Konyvtár

3. Mohamed visszateszi helyére a szent fekete követ a Ka'ba újjáépítése után
Miniatúra, uo.

277. l.

4. Zarándok-bizonylat, 12. sz.
Isztambul, a Török és Iszlám Művészet Múzeuma

5. A Korán egy lapja, 11. sz.-i kéziratból
New York, Metropolitan Museum

6. Zarándokok táboroznak Mekka körül

278. l.

7. Mecset, 15. sz. végi átépítés
Medina (Szaúd-Arábia)

8. Az uhudi csata — a halott mohamedánokat a mekkai pogány nők megcsonkítják
Miniatúra egy török kéziratból
Isztambul, Török és Iszlám Művészet Múzeuma

9. Mohamed elfoglal egy erődített várost
Miniatúra, 1310 k.
London, Királyi Ázsiai Társaság

279. l.

10. Mohamed megtekinti a földi paradicsomot
Miniatúra egy, a próféta égi és pokolbeli útját ecsetelő műből, 1436
Párizs, Nemzeti Könyvtar

11. Mohamed búcsúprédikációt tart
Miniatúra, bagdadi iskola, 1307—8
Edinburgh, Egyetemi Könyvtár

12. Ali és legendás kardja: Dhu l-Fakar
Középkori tukör
Berlin, Sobernheim-gyűjtemény

13. Mohamed Alit nevezi ki utódának
Kép egy tebrizi kéziratból, 1307
Edinburgh, Egyetemi Konyvtár

280. l.

1. Középkori erőd
Mejadin (Deir ez-Zor mellett, Szíria)

2. Erődített mohamedán kolostor (ribat), 3—9. sz.
Sousse (Tunézia)

3. Ali és Hamza a hitetlenek ellen vonul
Perzsa miniatúra, 14. sz.
London, Királyi Ázsiai Társaság

4. A bizánci hajóhad görögtüzet alkalmaz
Miniatúra Ioannész Szkulitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

281. l.

5. Az arab kalifátus a 7. sz.-ban (térkép)

6. Siita szentély Bagdad elővárosában, 8—9. sz.

282. l.

1. Korai arab pénzek
New York, Amerikai Numizmatikai Társaság

2. Kőhíd a Tigrisen, 12. sz. közepe
Maijafarikin (ma Szilvan) mellett (Törökо.)

3. Földművesmunka és gyógynövénygyűjtés
Kép Pseudo-Galenus *De antidotis*ának arab kéziratából, 1199
Párizs, Nemzeti Konyvtár

4. Öntözés noriával (vízikerékkel)
Miniatúra a *Bajad és Rijad szerelmének történeté*ből, 13. sz.
Róma, Vatikáni Könyvtár

5. Noria Szíriában
Rajz

283. l.

6. Nagy Mecset, 836—847
Szamarra (Irak)

7. Omajjád alapítású város alaprajza
Andzsar (Libanon)

8. II. al-Hakam imacsarnoka, 961—976
Córdoba, Nagy Mecset (ma székesegyház)

284. l.

9. Az arabok elfoglalják Siracusát
Miniatúra Ioannész Szkulitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

10. Oktatás a konyvtárban
Miniatúra al-Hariri *Makáma*jának 13. sz.-i kéziratából
Párizs, Nemzeti Konyvtár

11. Mohamedán iskola
Miniatúra, uo.

12. Mester és tanítvány
Egy lap Dioszkoridész *De materia medicá*jának egy arab kéziratából, 13. sz.
Isztambul, Szulejmanije Könyvtár

285. l.

13. Rajz a csillagok állásáról al-Battani asztronómiai értekezésének 12. sz.-i kéziratából
London, British Museum

14. Asztroláb, 10. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Éremtár

15. Törött testrész visszahelyezése
Miniatúra Saraf ad-Din egyik művének török kéziratából, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

16. Arab orvos orvosságot készít
Arab miniatúra, 13. sz.
Bécs, Nemzeti Könyvtár

17. *Az őszinte fivérek* szerzői
Miniatúra a mű basrai kéziratából, 10. sz.
Isztambul, Szülejmanije Könyvtár

286. l.

18. Középkori nyilvános fürdő
Aleppo

19. A Giralda
A sevillai Almohad-mecset minaretje, épült 1170—80, a 16. sz.-ban kiegészítve (ma a katedrális harangtornya)

20. Erőd falának egy részlete, 661—750
Msatta (Jordánia)

287. l.

21. Bejárat a követek termébe, 14. sz. (újkori restaurálás)
Sevilla, Alcázar

288. l.

1. India a 7. sz.-ban (térkép)

2. Visnu a világkígyón
Dombormű, 600 k.
Badami (India), 3. barlang

289. l.

3. Siva
Dombormű, 11. sz.
Gangaikondapuram (India), dravida templom

4. A Kailaszanat-templom, 7—8. sz.
Ellora (India)

5. A Kailaszanat-templom talapzatát alátámasztó elefántok, 7—8. sz.
Ellora (India)

6. Szurija, hindu napisten
Dombormű Orisszából, 11—12. sz.
Új-Delhi, Indiai Nemzeti Múzeum

290. l.

7. Az adzsantai barlangcsarnokok bejárata

8. Az Ég Királya
Falfestmény, 5. v. 6. sz.
Adzsanta (India), Barlangcsarnokok
9. Kis hajó az Indiai-óceánon, 8. sz.
Rajz

291. l.

10. A király és hadserege
Falfestmény, 5. sz. k.
Adzsanta (India), Barlangcsarnokok
11. Visnu
Bronzszobor, 7. sz.
Berlin (Nyugat), Indiai Művészeti Múzeum

292. l.

1. A Kínai Nagy Fal
Részlet
2. A Szuj-dinasztia alapítója, Ven-ti
A Jen Li-pennek tulajdonított *Tizenhárom uralkodó arcképe* tekercsről, 7. sz.
Boston (USA), Szépművészeti Múzeum
3. 15 emeletes téglapagoda, 520 k.
Szungsan hegy (Honan, Kína)

293. l.

4. Buddha és élettörténete
Domborművek, 5. sz.
Jünkang (Sanszi, Kína), Sziklaszentély
5. Buddhista zarándokok megérkeznek egy városba
Falfestmény az Ezer Buddha barlangtemplomaiban, 660 k.
Tunhuang (Kanszu, Kína)
6. Buddhista fogadalmi sztélé, 6. sz.
Zürich, Rietberg Múzeum

294. l.

7. A Tang-császár harcol a turkök ellen
8. Tisztségviselő és kísérője
Papírkép, 8. sz., Tunhuang (Kanszu, Kína)
Párizs, Guimet Muzeum
9. Parasztok ökrösszekérrel
Cserépplasztika, 7—8. sz.
Washington, Szépművészeti Múzeum

295. l.

10. Vu császárnő
Korabeli kínai festmény
11. Li Taj-po verset mond
Tintarajz papírra, Liang K'ai műve, 13. sz.
Tokió, Kulturális Javak Védelmi Bizottsága
12. Po Csü-ji
Könyomat 1878-ból
13. Kelet- és Közép-Ázsia a Tang-korban (térkép)

296. l.

1. Kis Pippin (?) és két főpap
Miniatúra a *Metzi sacramentarium*ból, 9. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. A longobárd királyok vaskoronája, 10. sz.
Monza, Dóm, Kincstár
3. Nagy Károly v. Kopasz Károly bronzszobra, 9. sz. (a ló 15. sz.-i)
Párizs, Louvre

297. l.

4. Lippspringe (NSZK) romjai
5. Nagy Károly koronázása
Jean Fouquet miniatúrája *Franciaország nagy krónikájá*nak 15. sz.-i kéziratából
Párizs, Nemzeti Könyvtár
6. Az ún. Nagy Károly-korona, 10. sz. (?)
Bécs, Világi Kincstár

298. l.

7. Nagy Károly aacheni palotája
Rekonstrukció
Mainz, Római—Germán Kozponti Múzeum
8. Karoling harcosok
Miniatúra a *St. Gallen-i arany zsoltároskönyv*ből, 9. sz.
St. Gallen, Apátsági Könyvtár
9. Nagy Károly palotakápolnája (részlet) 9. sz. eleje
Aachen (NSZK)

299. l.

10. Paulus Diaconus
Kép Paulus Diaconus *Római történet*éből, 11. sz.
Firenze, Biblioteca Laurenziana
11. Hrabanus Maurus, akit Alkuin pártfogol, könyvet nyújt át Otgar érseknek
Miniatúra Hrabanus Maurus *A Szent Kereszt dicsérete* c. művének fuldai kéziratából, 9. sz.
Bécs, Nemzeti Könyvtár
12. Európa Nagy Károly korában (térkép)

300. l.

1. Kopasz Károly
Miniatúra *Kopasz Károly bibliájá*ból, 9. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
2. I. Lothar császár
Miniatúra *Lothar evangeliariumá*ból, 9. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
3. A strasbourg-i esku
Nithard történeti művéből
Párizs, Nemzeti Konyvtár

301. l.

4 Hrabanus Maurus dicsőítő költeményt nyújt át IV. Gergely pápának
Miniatúra a fuldai iskola egyik kéziratából, 831
Bécs, Nemzeti Könyvtár
5 I. Ottó császár a magdeburgi dóm modelljével a trónoló Krisztus előtt
Elefántcsont-faragvány, Reichenau, 970 k.
New York, Metropolitan Museum
6. Capet Hugó pénze
7. Nagy Károly leszármazotta
Részlet egy leszármazási táblából, a *Liber bibliothecae Sancti Pantaleonis*ból 12. sz. vége (eredetije elpusztult)
Dusseldorf, Központi Állami Levéltár

302. l.

1. Viking hajó Gokstadból, 9. sz.
Bygdöy (Oslo), Múzeum
2. Egy hős belép a Valhallába
Rajz a gotlandi (Svédo.) rúnakövek nyomán
3. Az osebergi kocsi, 9. sz.
Oslo, Egyetemi Régiséggyűjtemény

303. l.

4. Viking vitorlás evezős hajó modellje, 900 k.
Rekonstrukció
5. Katonai tábor modellje, 1000 k.
Trelleborg (Svédo.)
6. Rúnakő, 9. sz.
Rök (Svédo.)
7. Erődített falu modellje, 9—10. sz.
Stellerburg (Borgdorf mellett, Dánia)
Schleswig, Schleswig-Holsteini Tartományi Őstörténeti Múzeum

304. l.

8. A vikingek útjai (térkép)
9. Kékfogú Harald dán király megkeresztelése
Domborműd, 12. sz.
Tamdrup (Kelet-Jutland, Dánia), Templom
10. Szt. Olaf megölése
Kép a *Flatey-évkönyv*ből (Flateyarbók), 1385 k.
Koppenhága, Királyi Könyvtár

305. l.

1. Kolostor, 6—7. sz.
Skellig Michael (Nagy-Britannia)
2. Templom, 8—9. sz.
St. Mac Dara's Island (Nagy-Britannia)
3. Offa pénze, 757—796
London, British Museum
4. Angolszász ékszerek
Leletek Wiltonból, Taplowból, Withamből, 7—10. sz.
London, British Museum

306. l.

5. Anglia a 7—9. sz.-ban (térkép)
6. Szt. Willibrord
Korabeli miniatúra
7. Szt. Bonifác missziója és mártiriuma
Miniatúra a fuldai iskola egyik sacramentariumából
Göttingen, Alsószász Állami és Egyetemi Könyvtár

307. l.

8. Nagy Kanut és neje, Emma keresztet helyez egy új apátság oltárára
Miniatúra a winchesteri Új Székesegyház *Liber vitae*jából, 10. sz. eleje
London, British Museum

9. Szt. Dunstan, Glastonbury apátja
Miniatúra egy glastonburyi kéziratból, 10. sz.
Oxford, Bodley Könyvtár

10. A bayeux-i szőnyeg, 11. sz. vége
Bayeux (Franciao.), Múzeum

308. l.

1. A nagy palota (7—9. sz.) maradványai
Pliszka (Bulgária)

2. Omurtag bolgár fejedelem bizánci követeket fogad sátrában
Miniatúra Ióannész Szkulitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

3. Bolgárok megkeresztelése
Miniatúra Konsztantinosz Manasszész krónikájának szláv változatából, Tirnovo környéke, 1345 k.
Róma, Vatikáni Könyvtár

4. Simeon bolgár cár égeti Konstantinápoly falait
Miniatúra, uo.

5. A madarai lovas
Dombormű, 8—9. sz.
Madara (Sumen mellett, Bulgária)

309. l.

6. VI. Leó békét köt a bolgárokkal
Miniatúra Ióannész Szkülitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

7. Rila
A kolostor mai képe (alapítása 10. sz.)

8. II. Baszileiosz vereséget mér a bolgárokra
Miniatúra Konsztantinosz Manasszész krónikájának szláv változatából, Tirnovo környéke, 1345 k.
Róma, Vatikáni Könyvtár

310—311. l.

1. I. (v. II.) Ottó nejével és fiával Krisztus lábánál
Elefántcsont-dombormű, 10. sz.
Milánó, Castello Sforzesco, Régi Művészet Múzeuma

2, 4. A provinciák hódolnak III. Ottónak
*III. Ottó evangeliariumá*nak dedikációs képe, Reichenau, 998 k.
München, Bajor Állami Konyvtár

3. II. Ottó császár átadja a puspöki botot Adalbert prágai puspöknek
Dombormű a székesegyház kapujáról, 12. sz. (részlet)
Gniezno (Lengyelo.)

5. II. Henrik császár
Miniatúra egy II. Henrik részére készített sacramentariumból (ún. *Bambergi sacramentarium*), 11. sz.
München, Bajor Állami Könyvtár

312. l.

1. Nagy szíjvég, kultikus vadászatábrázolással
Kunhegyes-bánhalmi lelet, avar kor
Szolnok, Damjanich János Múzeum

2. Előkelő turk v. magyar harcos
Dombormű, nagyszentmiklósi lelet, 10. sz.
Bécs, Szépművészeti Múzeum

3. Övveret (álcsat)
Bócsai fejedelmi lelet, 7. sz. közepe
Budapest, Nemzeti Múzeum

4. Fulonfuggő
Zalavári lelet, 9. sz.
Uo.

313. l.

1. Hátrafelé nyilazó magyar lovas
Falfestmény, 10. sz. (részlet)
Aquileia (Olaszo.), Székesegyház, altemplom

2. Bulcsút Ottó császár kivégezteti
Miniatúra Ióannész Szkulitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

314. l.

3. I. István legyőzi Gyulát
Val. Hertulfia Meggyesi Miklós miniatúrája Kálti Márk *Képes Krónikáj*ából, 1370
Budapest, Széchényi Könyvtár

4. I. István
Koronázási palást, 1000 k. (részlet)
Pannonhalma, Apátsági Múzeum és Levéltár

5. A magyar korona
Rekeszzománc-munka, 11. sz.

315. l.

6. I. László
Val. Hertulfia Meggyesi Miklós miniatúrája Kálti Márk *Képes Krónikáj*ából, 1370
Budapest, Széchényi Könyvtár

7. Pogánylázadás és Gellért puspök halála
Miniatúra a *Vatikáni Képes Legendárium*ból, 14. sz.
Róma, Vatikáni Könyvtár

8. Jelenetek I. (Szent) László életéből
Miniatúra, uo.

316. l.

1. Cirill és Metód
Kép a *Radziwill-évkönyv*ből, 15. sz.
Leningrád, Tudományos Akadémia Könyvtára

2. Cirill betűs felirat
Makedóniai sírkő, 993

317. l.

3. Szt. Vencel megölése
Miniatúra egy Szt. Vencel legendáját tartalmazó 1000 k.-i kódexből
Wolfenbüttel (NSZK), Ágost Herceg Könyvtára

4. Szt. Márton-rotunda, 11. sz. 2. fele v. 12. sz.
Prága, Vyšehrad

5. Krisztus genealógiája
Kép a *Vyšehradi Evangeliarium*ból, 1083 k.
Prága, Érseki Könyvtár tulajdona, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár

318. l.

1. Lengyel folderőd modellje (Leezyca, 8—9. sz.)
Varsó, Archeológiai Múzeum

2. I. Mieszko
Jan Matejko festménye, 19. sz.
Krakkó, Nemzeti Múzeum

3. I. Boleszlav lengyel fejedelem
Dombormű a székesegyház kapujáról, 1170 k.
Gniezno (Lengyelo.)

319. l.

4—5. Domborművek a székesegyház kapujáról, 1170 k.
Gniezno (Lengyelo.)

6. Szt. Szaniszló halála
Fametszet *Szt. Szaniszló élettörténeté*ből, 1511
Krakkó, Egyetemi Könyvtár

320. l.

1. Igor fejedelem 944-ben Bizánc ellen vonul
Miniatúra a *Radziwill-évkönyv*ből, 15. sz.
Leningrád, Tudományos Akadémia Könyvtára

2. Orosz fejedelem és kísérete
Miniatúra, 14. sz.
Moszkva, Régi Oklevelek Központi Állami Levéltára

3. Vlagyimir fejedelem
Miniatúra a *Radziwill-évkönyv*ből, 15.sz.
Leningrád, Tudományos Akadémia Könyvtára

4. Vlagyimir fejedelem harcosainak győzelme a besenyők felett
Miniatúra, uo.

321. l.

5. Oroszország a 10—12. sz.-ban (térkép)

6. Bálvány, 9—10. sz.
Moszkva, Állami Történeti Múzeum

7. Kijevi küldöttség egy bizánci püspök előtt
Miniatúra Ioannész Szkülitzész krónikájának 13—14. sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Könyvtár

322. l.

8. Szent Szófija-székesegyház, 11. sz. (restaurálva)
Kijev

323. l.

9. Vlagyimir Monomah bevonul Kijevbe
Miniatúra a *Képes Krónik*ából (Cári évkönyvek, Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Moszkva, Állami Történeti Múzeum

10. A kijevi felkelés, 1146
Miniatúra a *Radziwill-évkönyv*ből, 15. sz.
Leningrád, Tudományos Akadém a Könyvtára

11. Jurij Dolgorukij a volgai bolgárok ellen vonul
Miniatúra, uo.

324. l.

1. II. Orbán felszenteli a clunyi kolostor templomát
Miniatúra a clunyi apátság misekönyvéből, 12. sz. vége
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. Cluny (Franciao.), az eredeti építmény (1088—1135) ma is fennálló része
3. Richárd, Normandia hercege 966-ban Mont-St.-Michel-kolostort a bencéseknek adja
Kép a kolostor cartulariumának 12. sz.-i kéziratából
Avranches (Franciao.), Könyvtár

325. l.

1. A pápa az egyház védelmezője
Miniatúra egy *Exultet*-tekercsből, 10. sz.
Salerno, Dómkáptalan Könyvtára
2. VII. Gergely elűzése és halála
Miniatúra Freisingi Ottó krónikájából, 12. sz.
Jena, Egyetemi Könyvtár
3. Ütközet IV. Henrik és fia között
Miniatúra, uo.

326. l.

1. A francia királyi birtokok VI. Lajos idején (térkép)
2—4. I. Henrik álma
Miniatúrák John of Worcester krónikájából, 12. sz. közepe
Oxford, Corpus Christi College

327. l.

5. Aquitaniai Eleonóra sírkove, 13. sz. eleje
Fontevrault (Franciao.), Apátság
6. Becket Tamás meggyilkolása
Falfestmény, 13. sz. vége
Spoleto (Olaszo.), Szent János és Pál-templom
7. A bouvines-i csata (térkép)

328. l.

8. A Notre-Dame, 13. sz.
Párizs
9. II. Fulöp Ágost és Hennegaui Izabella házassága
Miniatúra egy 15. sz.-i kéziratból
Párizs, Nemzeti Könyvtár
10. IX. (Szent) Lajos
Miniatúra a *Királyi ház rendeleteiből*, 13. sz. vége
Párizs, Nemzeti Levéltár

329. l.

11. I. Edward angol király
Miniatúra egy Anglia történetét tartalmazó 1300 k.-i kódexből
London, British Museum
12. III. Fülöpnek a st.-denis-i szerzetesek felajánlják az általuk szerkesztett *Franciaország nagy krónikáját*
Miniatúra a krónika 13. sz.-i kéziratából
Párizs, Ste-Geneviève Könyvtár
13. Angol király koronázása
Miniatúra a *Koronázás rendjének* kéziratából, 14. sz. eleje
Cambridge, Corpus Christi College

330—331. l.

Európa a 11. sz. végén (térkép)

332. l.

1. Kolostor, 13. sz.
Mont-St.-Michel (Franciao.)
2. Zarándokok elindulnak
Metszet az *Information for Pilgrims...* c. műből, 1515
Edinburgh, a Faculty of Lawyers Könyvtára
3. Zarándokok
Fametszet egy *Passionaléból*, Lübeck, 1499
Cambridge, Egyetemi Könyvtár
4. Zarándokutak Compostelába (térkép)

333. l.

5. Zarándokok
Hans Burgkmair Zarándokok a Sta Croce-bazilika előtt Rómában c. festménye, 1504
Augsburg, Bajor Állami Képgyűjtemények
6. Zarándokok megérkezése a Szentföldre
Miniatúra Jehan de Mandeville útleírásából, 15. sz.
London, British Museum

334. l.

1. II. Orbán pápa Clermont-ban keresztes hadjáratot hirdet
Fametszet Robertus de S. Remigio *Annak története, hogy a törökök...* (Historie wie die turcken...) c. műből, Augsburg, 1482
2 Krisztus vezeti a kereszteseket
Miniatúra egy angol apokalipszisből
London, British Museum
3. A keresztesek védik Jeruzsálemet
Miniatúra Burchardus Theutonicus *A Szentfold leírása* kéziratából, 13. sz. vége
Padova, Szemináriumi Könyvtár
4. VII. Lajos a keresztes hadjáraton
Metszet az *Utak a Szentföldre* (De Passagiis...) kéziratból, 14. sz. eleje
Velence, Biblioteca Marciana

335. l.

5. Az első keresztes hadjáratok (térkép)
6. Szaladin (?)
Miniatúra, Fatimida iskola, 1180 k.
London, British Museum
7. Frigyes császár keresztes hadjáratán belefullad a Szalefba
Miniatúra Petrus de Ebulo VI. Henriket dicsőítő költeményének *(Liber ad honorem Augusti)* kéziratából, 1197
Bern, Burgerbibliothek
8. Oroszlánszívű Richárd elfogása
Miniatúra, uo.

336. l.

1. Margat vára, 12. sz. vége
Szíria
2. Krak des Chevaliers (Hisn al-Akrad v. Kalat al-Hisn), 12. sz.
Rekonstrukció
Jordánia
3. A londoni Temple, 12—13. sz. (restaurálva)

337. l.

4. Malbork vára, 13—14. sz.
Lengyelo.
5. A templomosok erődített temploma, 12—13. sz.
Luz-Saint-Saveur (Franciao.)

338. l.

1. A negyedik keresztes hadjárat: Konstantinápoly ostroma
Miniatúra egy 1462-ben írott kéziratból
Párizs, Arsenal Könyvtára
2. Hagia Marina
Frank vár
Kéa szigete (Görögo.)

339. l.

3. IX. (Szt.) Lajos keresztes hadjáratra indul
Miniatúra a *Franciaország krónikájának* 14. sz.-i kéziratából
London, British Museum
4. IX. (Szt.) Lajos pecsétje
Párizs, Nemzeti Levéltár
5. Damietta bevétele
Miniatúra, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

340. l.

1. Mór eredetű vár, 10. sz.
Tarifa (Spanyolo.)
2. Reconquista
Miniatúra Beato de Liébana *Apokalipszis-magyarázatának* egyik kéziratából, 926
New York, Pierpont Morgan-gyűjtemény
3. Mórok és keresztények harca
Freskó a Királyok Termeből, 14. sz
Granada, Alhambra
4. Vízikerék
Mureia (Spanyolo.)
5. Öntözéses földművelés a Pireneusi-félszigeten

341. l.

6. Segovia (Spanyolo.) Alcázarja, 1080 k.
7. II. (Szemérmes) Alfonz, Aragónia és Katalónia királya átveszi *A feudumok nagy könyvét*
Ramón de Caldes *A feudumok nagy könyve* (Libro Grande de los Feudos) kéziratának dedikációs miniatúrája, 12—13. sz.
Barcelona, Aragónia Királyság Levéltára
8—9. A zsidók mint bankárok
Miniatúra X. Alfonz (és mások) *Mária-énekeinek* (Cantigas de S. Maria) kéziratából, 13. sz.
Escorial, Kolostori Könyvtár

342. l.

1. Minaret, 12. sz.
Djam (Afganisztán)
2. Mahmud, Gazna uralkodója átkel a Gangeszen
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 14. sz.
Edinburgh, Egyetemi Könyvtár

343. l.

3. Templomkorzet, 14. sz.
Palitana (India)
4. Birtokadományról szóló okiratok, 11. sz.
Berlin (Nyugat), Egykori Állami Múzeumok
5. Hindu templom szobordíszítése, 11. sz
Halebid (India)

344. l.

6. Hindu templom tornya, 1000 k.
Tandzsavur (India)
7. Krisna
Kő-dombormű, 12. sz.
Belur (India)

345. l.

8. Krisna tavaszi tánca
Hindu miniatúra, Kangra-iskola, 18. sz.
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok
9. Siva
Szobor, 11. sz.
Zurich, Rietberg Múzeum
10. Hindu diadaloszlop, 12. sz.
Csitogar (India)
11. India a 14. sz.-ban (térkép)

346. l.

1. Taj-csung, Szung-császár (976—97) sírja
Kung-hszien mellett (Honan, Kína)
2. Munka a foldeken
Falfestmény, Szung-kor
Tunhuang (Kanszu, Kína)

347. l.

3. Selyemfeldolgozás
Kép Huj Csung tekercséről, 12. sz.
Boston (USA), Szépművészeti Múzeum
4. Vízzel hajtott ingaóra
Rajz Szu Szong *Terv egy ingaórás szféra armilláriszhoz* (Szin ji Sziang fao jao) c. művéből, 1090 k.
5. A három vallás (konfucianizmus, taoizmus, buddhizmus) szimbolikus ábrázolása
Csao-lin-seu (Kína), Templom
6. Kínai császár vagy előkelő úr imádkozik Buddha előtt
Festmény selyemre, 10. sz.
London, British Museum

348. l.

7. Vimalakirti
Li Lung-Mien festménye selyemre, 12. sz.-i másolat
Tokió, von Hauge-gyűjtemény
8. Kuan-jin, az irgalmasság istennője
Szobor, 12—13. sz.
Munchen, Állami Néprajzi Muzeum
9. Az irodalom kertje
Han Huang festménye, 8. sz.
Világtörténet 3. k., Bp. Kossuth kiad. 1963. 32. l.

349. l.

10. Kínai írás, 12. sz.
A Pekingi Állami Galéria tulajdona
11. Tanítványok klasszikus szovegeket vetnek ossze
Ismeretlen festő képe egy selyem-tekercsről, 10—11. sz.
Boston (USA), Szépművészeti Múzeum
12. Falusi iskola
Festmény selyemre, Szung-kor
Világtörténet 3. k., Bp. Kossuth kiad. 1963. 285. l.
13. Színészek egy történelmi játékban
Korabeli rajz

350—351. l.

Kína és szomszédai, 11. sz.—12. sz. első fele (térkép)

352. l.

1. Templom, 12. sz.
Angkor Vat (Kambodzsa)
2—3. Khmer dombormüvek, 13. sz.
Angkor (Kambodzsa)

353. l.

1. A Jakusi-templom, 7. sz. vége, 8. sz. eleje
Nara (Japán)
2. Istenszobrok, 7. sz. vége, 8. sz. eleje
Nara (Japán), Jakusi-templom

354. l.

3. Sótoku Taisi egyik fiával
Festmény selyemre, 7. sz.
Tokió, Nemzeti Múzeum
4. Joritomo Minamoto
Fudzsivara Takanobu (†1205) festménye selyemre
Kiotó, Dzsingo-dzsi
5. Asikaga Takaudzsi
Japán festmény
Régebben a Morija család tulajdonában

355. l.

6. A mongolok kikotési kísérlete Japánban
Tosza Nagataka (?) festménye 13. sz. vége
Tokió, császári tulajdon
7. Nagy Buddha
Bronzszobor, 1252
Kamakura (Japán)

356. l.

1. Dzsingisz kán
Kínai fametszet, Mandzsu-kor, 18. sz.
A Pekingi Állami Galéria tulajdona
2. Mongol lovas
Csao Meng-fu festménye selyemre, 13. sz. vége
A Pekingi Állami Galéria tulajdona
3. Kínai harckocsi, 12—13. sz.
Harold Lamb: Genghis, 1928. 41. l.
4. A mongolok támadják Kínát
Uo. 133. l.

357. l.

5. Iszmail Szamani mauzóleuma, 10. sz
Buhara (SZU)
6. Dzsingisz mint Kin és Horezm uralkodója
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

358—359. l.

A mongol hódítás (térkép)

360. l.

7. Dzsingisz összehívja seregeit
Korabeli kép
8. Mongol temető, 11—13. sz.
Ninghszia közelében (Kína)
9. Dzsingisz kán egy hercegnőt fogad
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

361. l.

1. Hulegu uldozi ellenfelét
Miniatúra Marco Polo művének francia nyelvű kéziratából, 14. sz. eleje
Párizs, Nemzeti Konyvtár
2. Hulegu betör Bagdadba
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
3. Kubilaj kán
Kínai fametszet, 13. sz.
A Pekingi Állami Galéria tulajdona
4. Délkínai harcosok védekeznek a mongolok ellen
Miniatúra Marco Polo művének francia nyelvű kéziratából, 14. sz. eleje
Párizs, Nemzeti Könyvtár
5. Dél-Kína uralkodónője meghódol Kubilaj kánnak
Miniatúra Marco Polo művének francia nyelvű kéziratából, 14. sz. eleje
Párizs, Nemzeti Könyvtár

362. l.

6. Kubilaj nagykán unnepi lakomán
Miniatúra Rasid-ad-din *Történeti munkák gyűjteménye* c. művének egyik kéziratából, 15. sz.
Calcutta, Bengál Ázsiai Társaság
7. Karaván Kínába megy
Rajz Abraham Cresques *Katalán atlasz*ából, 1375
Párizs, Nemzeti Könyvtár

8. A nagykán vadászni indul
Miniatúra Marco Polo művének francia nyelvű kéziratából, 14. sz. eleje
Párizs, Nemzeti Konyvtár

363. l.

1. A novgorodiak harca a szuzdaliakkal
A novgorodi iskola egyik festőjének ikonja, 15. sz. vége
Novgorod, Állami Szépművészeti Múzeum
2. Batu kán
Kínai fametszet, Mandzsu-kor, 18 sz
A Pekingi Állami Galéria tulajdona

364. l.

3. Vlagyimir város harca a tatárok ellen
Miniatura, 17. sz.
Moszkva, Állami Történeti Múzeum
4. Csata a Szity folyónál
Miniatúra, 17. sz.
Moszkva, Állami Történeti Múzeum
5. II. Henrik szileziai herceg halála a tatárok ellen vívott harcban
Hedvig-tábla, 16. sz. eleje
Boroszló, Szt. Bernardin-templom

365. l.

6. Dmitrij-templom, 12. sz.
Vlagyimir
7. Jaroszlav Vszevolodovics
Freskó, 1246
Szpasz Nyeregyica-templom, Novgorod mellett
8. Jaroszlav Vszevolodovics visszatér székhelyére
Miniatúra a *Képes krónika*ból (Kazanyi évkonyvek, Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Leningrád, Állami Nyilvános Konyvtár

366. l.

9. A tatár hódítók fogságba hajtják a népet
Fametszet Thuróczi János *A magyarok krónikája* c. művéből, Augsburg, 1488
Budapest, Egyetemi Konyvtár
10. Alekszandr Nyevszkij
Freskó, 1652—66
Moszkva, Arhangelszkij-székesegyház
11. A csud-tavi utközet
Miniatúra a *Képes Krónika*ból (Laptyev-évkonyv, Licevoj Letopisznij Szvod) 16. sz.
Leningrád, Állami Nyilvános Konyvtár

367. l.

1. Templom, 13. sz. kozepe
Ják
2. Magyarok és tatárok harca
Val. Hertulfia Meggyesi Miklós miniatúrája Kálti Márk *Képes Krónikája*ból, 1370
Budapest, Széchényi Könyvtár

368. l.

3 Károly Róbert
Miniatúra, uo.
4. A rozgonyi csata
Miniatura, uo.
5. Aranyforint, 1324

369. l.

6. Zách merénylete
Val. Hertulfia Meggyesi Miklós miniatúrája Kálti Márk *Képes Krónikája*ból, 1370
Budapest, Széchényi Konyvtár
7. A Basarab elleni hadjárat
Miniatura, uo.
8. I. (Nagy) Lajos bevonul Zárába (Zadar)
Francesco da Milano: Szt. Simon koporsójának dombormüve, 1377—80
Zadar (Jugoszlávia), Szt. Simon-templom

370. l.

1. Falu határa, háromnyomásos gazdálkodás
2. Gesztenyegyűjtés
Miniatúra Albucassis *Tacuinum Sanitatis*ának kéziratából, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
3. Mezei munkák
Miniatúra Hirsaui Konrád *Szűzek tükore* c. művéből, 12. sz.
Bonn, Rajnai Tartományi Múzeum

371. l.

4, 5. Kaszálás, szántás
A Limbourg fivérek miniatúrái *Berry herceg breviáriumá*ból (Très riches heures du duc de Berry), 1416 k.
Chantilly, Condé Múzeum
6. Munka erdön-mezön
Miniatúra Petrus de Crescentiisnek a mezőgazdaságról irott művéből *(Opus ruralium commodorum)*, 15. sz.
Párizs, Arsenal Konyvtára
7. Disznópásztor
Miniatúra a Lire (Franciao.) -apátságból való zsoltároskonyvből, 1300 k.
London, British Museum

372. l.

8. Halászat
Falfestmény, 1345 k.
Avignon, Pápai Palota
9. Régi fajta fogatolás
Rajz egy latin nyelvű kézirat egyik miniatúrája nyomán, 11 sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtar
10. Új fajta fogatolás
Miniatúra a *St. Gallen-i arany zsoltároskonyv*ból, 9. sz. vége, 10. sz. első fele
Párizs, Nemzeti Könyvtár
11. Szántás vasalkatrészes ekével
Rajz Petrus Lombardus Szt. Pál leveleihez irt kommentárjaiból, 12. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

373. l.

12 Cséplés
Miniatura Albucassis *Tacuinum Sanitatis*ának kéziratából, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
13. Erődített vízimalom, 14—15. sz.
Barbaste (Franciao.)
14. Szélmalom
Miniatúra a *Nagy Sándor történetének* (Romance .) francia—flamand kéziratából, 1340 k.
Oxford, Bodley Konyvtár
15. Kenyérsutés
Miniatúra Albucassis *Tacuinum Sanitatis*anak kéziratából, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

374. l.

16. Parasztok és foldesúri felugyelő
Miniatúra *Mária királyné zsoltároskonyvé*ből, 14. sz. eleje
London, British Museum
17. Bor készítése
Szőnyeg, 1470 k.
Magángyűjtemény

375. l.

18. A szegénység
Jean Bourdichon miniatúrája, 1500 k.
Párizs, Szépművészeti Főiskola Konyvtára, Jean Masson-gyűjtemény
19. Szt. Bernát jó aratásért imádkozik
id. Jörg Breu: Bernát-oltár, 1500
Zwettl (Ausztria), Apátsági templom
20. Paraszttánc
Miniatura, *Charles d'Angoulême breviáriumá*ból, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

376. l.

1. Chepstow (Nagy-Britannia), 11—13. sz.
2. Donjon, 11. sz. vége
Falaise (Franciao.)
3. Castello di Fénis (Olaszo.), 14. sz. kozepe

377. l.

4. Goodrich Castle (Anglia), 14. sz. első fele
5. Erődített tornyok, 11. sz.
Lérins (Franciao.)
6. Bodiam (Anglia), 14. sz.

378. l.

7. Donjon, 11. sz.
Beaugency (Franciao.)
8. Donjon, 12. sz.
Houdan (Franciao.)
9. Donjon, 14. sz. vége
Vincennes (Franciao.)
10. Várkapu, 14. sz.
Caen (Franciao.)

379. l.

11. Középkori konyha
Marksburg vára, Braubach mellett (NSZK)

12 Terem aggyal, 12—16 sz
Eltz (NSZK)
13—16 Foldesuri bevetelek disznoado, halaszati ado, vám, szenaado
Rheinfelden erod szamadáskonyvebol, 15 sz
Bécs, Hazi, Udvari es Állami Leveltar

380. l.

1—2 Fegyverek, 14—15 sz
Párizs, Hadimuzeum
3 Kard huvellyel, sarkantyuk, 13 sz
Madrid, Prado
4 Sisak, 14 sz eleje
Chartres, Muzeum

381. l.

5 Lovag beoltoztetese az avatasnal
Kep Matthew Paris kronikajanak *(Offa kronikaja)* egyik keziratabol
St Albans, 13 sz kozepe
London, British Museum
6 Husegesku
Miniatura *Franciaorszag nagy kronikaja*-nak egyik keziratabol, 14 sz
Toulouse, Varosi Konyvtar
7 Lovag tornajateki oltozete
Szines rajz *Rene kiraly tornakonyve*bol, 1460—65
Parizs, Nemzeti Konyvtar
8 Uri gyermek jateka
Rajz Herrad von Landsberg *Gyonyoru segek kertje* (Hortus deliciarum) c mu vebol, 1170 k (eredetije Strasbourg-ban elpusztult)
9 Raimond de Mont-Dragon huseget eskuszik az arles-i erseknek
Pecset, 1200 k
Parizs, Nemzeti Leveltar

382. l.

10 Az auray-i csata
Miniatura Jean Froissart kronikajanak egyik keziratabol, 15 sz
Parizs, Nemzeti Konyvtar
11 Lovagi torna
Miniatura Jean Froissart kronikajanak egyik keziratabol, 15 sz
Parizs, Arsenal Konyvtara
12 Uralkodo kesztyuje, 12—13 sz
Bécs, Szepmuveszeti Muzeum
13 Harc, katapult alkalmazasaval
Miniatura az Ótestamentum egy franciaorszagi keziratabol, 1240 k
New York, Pierpont Morgan Konyvtar

383. l.

14 Lovagi torna
Miniatura *Rene kiraly tornakonyve*bol, 1460—65
Parizs, Nemzeti Konyvtar
15 Solymaszas
Szonyeg, 1500 k
Parizs, Iparmuveszeti Muzeum

384. l.

16 Eljegyzes
A Limbourg fiverek miniaturaja *Berry herceg imadsagos konyve*bol (Très riches heures du duc de Berry), 1416 k
Chantilly, Conde Muzeum
17 Övre akaszthato tarsoly, 15 sz
New York, Metropolitan Museum
18 Faragott tolgyfalada, 15 sz
Parizs, Iparmuveszeti Muzeum
19 Cipo, 14—15 sz
London, Victoria and Albert Museum

385 l

20 Tuzott harci kontos, 15 sz elso fele
Stendal (NDK), Heimatmuseum
21 Elefantcsont tukortok, 14 sz kozepe
London, Victoria and Albert Museum
22 Holgy arckepe
Rogier van der Weyden festmenye, 1450 k
London, Nemzeti Keptar
23 Uralkodo labbelije, 12—13 sz
Becs, Szepmuveszeti Muzeum

386. l

1 Egy artatlanul kivegzett lovag felesege istenitéletet kovetel, es megallja a tuzesvas probat
Dieric Bouts festmenye, 1470—75
Brusszel, Kiralyi Szepmuveszeti Muzeumok
2 Istenítelet parbajjal
Kep Diebold Schilling *Hivatalos berni kronika*janak (Amtliche Berner Chronik) kéziratabol, 1478
Bern, Burgerbibliothek
3 Istenitelet tuzesvas-probaval
Kep a *Henrik es Kunigunda elete* c mubol, 12—13 sz
Bamberg, Allami Konyvtar

387. l.

4 Istenítelet vízprobaval
Miniatura, 12 sz
Lambach, Kolostori Konyvtar
5 Alençon herceg pore (az 1458-as vendome i kiralyi iteloszek)
Jean Fouquet miniaturaja, a Boccaccio nyoman irt *Hires ferfiak es nők* c mu keziratanak cimlapja
Munchen, Bajor Állami Konyvtar

388. l.

1 Kraft von Toggenburg
Miniatura a *Manesse-kezirat*bol, 1300—40
Heidelberg, Egyetemi Konyvtar
2 Roland lovag vegso oraja
Miniatura Pfaffe Konrad *Roland enek*enek 1170 k -i keziratabol
Tubingen, Allami Konyvtar
3 Az un Roland-kurt
Toulouse, Muzeum
4 Jelenetek Wolfram v Eschenbach *Parsival*jabol
Miniatura a mu 1228—36 os keziratabol
Munchen, Bajor Allami Konyvtar
5 Jelenetek Gottfried von Strassburg *Tristan és Izolda*jabol
Miniatura a mu 1250 elotti kéziratából
Munchen, Bajor Állami Konyvtar

389. l.

6 Walter von der Vogelweide
Miniatura a *Manesse-kezirat*bol, 1300—40
Heidelberg, Egyetemi Konyvtar
7 Hartmann von Aue
Miniatura, uo
8 Siegfried es Mime kovacs
Dombormu, 13 sz
Hylestad (Norvegia), Stavkirke
9 Marcabru
Miniatura egy franciaorszagi keziratbol, 13 sz
Parizs, Nemzeti Konyvtar
10 Heinrich von Meissen (Frauenlob)
Miniatura a *Manesse kezirat*bol, 1300—40
Heidelberg, Egyetemi Konyvtar
11 Miniatura Guillaume de Lorris es Jean de Meung *A rozsa regenye* c muvének 14 sz -i keziratabol
Becs, Nemzeti Konyvtar

390. l.

1 Carcassonne (Franciao) vara (nyugati got alapokon epult a 13 sz -ban, a 19 sz -ban restauraltak)
2 Mirande (Franciao) alaprajza
3 Regensburg (NSZK) alaprajza
4 Firenze alaprajza
5 Aigues-Mortes (Franciao) fala, 13 sz

391. l.

6 Foutca Middelburgban
Rogier van der Weyden Bladelin oltar c festmenyebol, 1450 utan
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Muzeumok

392. l.

7 Lucca
14 sz -i incunabulum
Lucca (Olaszo), Kaptalani Leveltar, Állami Konyvtar
8 Elokelo ur varosi haza, 14 sz
Cordes (Franciao)
9 Szent Lorinc segiti a szegényeket
Fra Angelico freskoja, 1447—55
Roma, Vatikan, Szt Miklos-kapolna

393. l.

1 Varoshaza, 14 sz masodik fele
Brugge (Belgium)
2 Nyilazas oktatasa
Rajz a *Luttrel-zsoltaroskonyv*bol, 14 sz elso fele
London, British Museum
3 Roland-oszlop, 1404
Brema
4 Pellenger, 16 sz eleje
Schwabisch-Hall (NSZK)

394. l.

1. Cipővásárlás, pénzváltás, ónedényárusítás
Miniatúra Arisztotelész *Etiká*jának Nicolas Oresme által készített fordítása kéziratából, 15. sz.
Rouen (Franciao.), Városi Könyvtár
2. Takács
Rajz a *Mendel-könyv*ből, 15. sz. első fele
Nürnberg, Városi Könyvtár
3. Takácsműhely
Fametszet Roderik puspok *Az emberi élet tukore* c. művéből, Augsburg, 1479
Budapest, Széchényi Könyvtár

395. l.

4. Szőnyegszövés
Miniatúra *A zsidók bibliai története* itáliai kéziratából, 1400 k.
London, British Museum
5. Szabóműhely
Kép a veronai Cerutti család könyvéből, 14. sz.
Bécs, Nemzeti Konyvtár
6. Szövet festése
Miniatúra a *Livre des proprietez des choses* flandriai kéziratából, 1482
London, British Museum
7. Ruhakészítés és díszítés
Miniatúra *A zsidók bibliai története* itáliai kéziratából, 1400 k.
London, British Museum

396. l.

8. Szemüveg, 1400 k.
Weinhausen kolostor, Celle mellett (NSZK)
9. Uvegfúvás
Miniatúra Jehan de Mandeville útleírásából, 15. sz.
London, British Museum
10. Dróthúzó
Rajz a *Mendel-konyv*ből, 15. sz. első fele
Nürnberg, Városi Konyvtár
Rajz, uo.
11. Páncéling-készítő
12. Páncélkovács
Rajz, uo.

397. l.

13. Kerekes óra
Kép Heinrich Suso *Az örok bolcsesség órája* c. művének kéziratából, 1448
Brusszel, Belga Királyi Könyvtár
14. Az augsburgi tanács beiktatja a város céhvezetőségét
ifj. Jorg Breu miniatúrája *Augsburg város Behaim-emlékkonyvé*ből (Behaim-Ehrenbuch...), 16. sz. kozepe
Munchen, Bajor Nemzeti Múzeum
15—16. Asztalos és kovács
Fafaragvány, 15. sz. vége
Párizs, Cluny Muzeum

398. l.

1. Epítkezés
Miniatúra Hrabanus Maurus *De universo* c. művének kéziratából, 1023
Monte Cassino, Levéltár
2. Templom építése
Miniatúra a *Girart de Roussillon* franciaországi kéziratából, 1448
Bécs, Nemzeti Könyvtár
3. Építkezés taposómalmos emelőszerkezettel
Miniatúra az Ószövetség egy franciaországi kéziratából, 1240 k.
New York, Pierpont Morgan Könyvtár

399. l.

4. Epítkezés
Jean Fouquet miniatúrája Josephus Flavius *A zsidók története* c. művének egyik kéziratából, 1470 k.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
5. Építkezés
Rajz egy flandriai breviáriumból, 15. sz. vége
London, British Museum
6. Téglakészítés Flandriában
Kép egy flamand *Bibliai történet*ből, 15. sz.
London, British Museum

400. l.

Epítkezés
Miniatúra az ún. *Bedford-misekonyv*ből, 15. sz.
London, British Museum
8. Építkezés
Benozzo Gozzolinak az Ó- és Újszovetség jeleneteit ábrázoló freskójából, 1468—84
Pisa, Camposanto

401. l.

1. Alulcsapó vízikerék
Rajz Herrad von Landsberg *Gyönyorűségek kertje* (Hortus deliciarum) c. művéből, 1170 k. (eredetije Strasbourgban elpusztult)
2. Bányászat és varázsvesszős kutatás
Rajz Georgius Agricola *De re metallica* c. művéből, Bázel, 1561
Cambridge, Egyetemi Könyvtár
3. Bánya
Rajz, uo.
4. Bányász
Uvegablak, 13. sz.
Freiburg (NSZK), Székesegyház
5. Faszén-égetés
Rajz John Evelyn *Sylva* c. művéből, London, 1679
Cambridge, Egyetemi Konyvtár

402. l.

1. A vásár megáldása
Miniatúra a *Sens-i pontificalé*ból, 1395—1426
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. Fedett híd, római pilléreken, 1351—54
Pavia (Olaszo.)

403. l.

3. Az út veszélyei
Miniatúra a *Codex aureus*ból *(III. Henrik evangeliariuma)*, 1040 k.
Escorial, Kolostori Konyvtár
4. Francia écu, firenzei forint, velence dukát

404. l.

5. Giovanni Arnolfini és neje
Jan van Eyck festménye, 1434
London, Nemzeti Képtár
6. A Holzschuherek uzleti konyve, 1304—07
Nurnberg, Germán Nemzeti Múzeum
7. Galeazza
Uvegfestmény, 15. sz.
Bourges (Franciao.), Jacques Coeur háza

405. l.

8. Kikötő és vámhely
Színes kép Hamburg város jogkönyvéből, 1497
Hamburg, Állami Levéltár
9. Nyilvános gabonamérce, 1300 k.
Rastenfeld (Ausztria)
10. Rodosz kikotője velencei gályával, 1482
Erhard Reuwich fametszete Bernard von Breydenbach szentföldi útjának leírásából, Mainz 1486
Genf, Városi Konyvtár

406. l.

1—3. Histriók
Miniatúrák a limoges-i Szt. Martialis-templom *Tropaire*-jéből, 11. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
4. Húsvéti passiójáték díszlete Vincennes-ben
Vízfestmény egy francia kéziratból, 1547
Párizs, Nemzeti Könyvtár

407. l.

5. Nászunnepség
Loyset Liédet miniatúrája a *Rainaud de Montauban* kéziratából, 1465—70
Párizs, Arsenal Könyvtára
6. Előkelő polgárok tánca Augsburg terén
Ismeretlen művész festménye, 1500 k.
Augsburg, Városi Gyűjtemény
7. Pásztortánc
Miniatúra egy latin nyelvu kéziratból, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

408. l.

1. Gregorián ének
Fametszet, 1513
Friedrich Herzfeld: Lexikon der Musik, 100. l.
2. Sibyllai versek, ének
Részlet egy latin kéziratból, 10. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

3. Neumak
Egy 12. sz.-i kéziratból
St. Gallen, Kolostori Könyvtár

4 Orgona
Rajz az *Utrechti zsoltároskönyv*ből,
9. sz.
Utrecht, Egyetemi Könyvtár

5. Arezzói Guido és Theobald püspök vitázik egy zenei kérdésről
Miniatura egy zenei értekezésgyűjtemény kéziratából, Ausztria, 12. sz
Bécs, Nemzeti Könyvtár

6. Korálnotáció a *Squarcialupi-kodex*ből, 17. sz. közepe
Firenze, Bibliotheca Laurenziana

409. l.

7. Énekesek (részlet)
Luca della Robbia márványdombormüve, 1432—38
Firenze, Dómmúzeum

8—9 Muzsikáló angyalok
Hans Memling festménye, 1490 k.
Antwerpen, Királyi Szépmüvészeti Múzeum

10. Guillaume Dufay és Gilles Binchois
Miniatura Martin Le Franc *A holgyek bajnoka* (Le Champion des Dames) c. müvének kéziratából, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

410. l.

1. Nagy Gergely pápa kormenetet vezet a járvány ellen
Jean Colombe miniaturája *Berry herceg breviáriuma*ból (Très riches heures du duc de Berry), 1488—90
Chantilly, Condé Múzeum

2. Leprás koldusnő
Miniatura egy angliai *Pontificale*ból, 14. sz
London, British Museum

3. Leprás és béna a városkapunál
Miniatura Vincent de Beauvais *Történeti tükör* (Speculum Historiale) c. müvéből, 14. sz.
Párizs, Arsenal Könyvtára

4. Koponyalékelés
Miniatura Guido de Vigevano anatomiai müvéből, 1345
Chantilly, Condé Múzeum

411. l.

5. Az angol király gyógyít
Miniatura *Szent Edward története*nek kéziratából, 13. sz.
Cambridge, Egyetemi Könyvtár

6. A király orvosságot kap
Miniatura *Franciaország krónikája*nak egyik kéziratából, 14. sz eleje
London, British Museum

7. Torott bordák fürdetése
Miniatura Rogerius de Salerno *Chirurgia*jának egy francia nyelvü kéziratából, 1300 k.
London, British Museum

8. Bélmutet
Miniatura, uo.

9 Nyíl és landzsa eltávolítása a mellből
Miniatura, uo

10. Vizeletvizsgálat
Miniatura *Franciaország krónikája* egyik kéziratából, 14. sz. vége
London, British Museum

412. l.

11 Középkori gyógyszertár
Miniatura Rogerius de Salerno *Chirurgia*jának egy francia nyelvu kéziratából, 1300 k.
London, British Museum

12. Boncolás
Metszet Joannes de Ketham *Fasciculo de medicina* c. müvébol, Velence, 1493
London, British Museum

13 Orvosi oktatás
Miniatura Henry de Mondeville *Cyrurgiá*jának kéziratabol, 1314
Bazel, Levéltár

413. l.

1 Danse Macabre
Miniatura az Arundel-gyujtemény egyik kéziratából, 15 sz (?)
London, British Museum

2, 4, 5. Halálaltánc A lovag, a földmüves, a kalmár
ifj. Hans Holbein fametszetei, 1525
London, British Museum

3. Lagrange kardinális sírja, 1400/2
Avignon, Calvet Múzeum

6 A halál diadala
Francesco Traini freskója, 1350 k.
Pisa, Campo Santo

414. l.

7. Végrendelet készítése
Miniatura a *Corpus iuris civilis* egy kéziratából, Bologna, 14 sz. első fele
Edinburgh, Skócia Nemzeti Könyvtara

8. A tetem koporsóba helyezése
Kép *Jó Fulop breviáriuma*ból, Flandria, 15. sz. közepe
Hága, Királyi Könyvtar

9. Temetés
Miniatura egy franciaországi kéziratból, 15. sz. közepe
London, British Museum

10. Halottsiratás a temetésen
Festett fa, Sancho Saiz de Carrillo sírján, 1300 k.
Barcelona, Katalán Muveszeti Muzeum

415. l.

1—7. „Az irgalmasság testi cselekedetei"
Miniaturák Matfre Ermengau *A szeretet breviáriuma* (Breviari d'Amor) c. müvének 14. sz. végi kéziratából
London, British Museum

416. l.

8. Halott az Ur előtt
Miniatura a *Rohan breviarium*ból (Grandes heures de Rohan), 15 sz. eleje
Párizs, Nemzeti Könyvtar

9. A bunos az ördög zsákmánya lesz
Oszlopfő, 12 sz.
Chauvigny (Franciao), Szt. Péter-templom

10. Feltámadás
Miniatura *II. Henrik perikopakönyvé*ből, 11. sz. eleje
Münchén, Bajor Állami Könyvtár

417. l.

11. Az üdvözültek
Fra Angelico festménye, 1450 k.
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

12. Utolsó itélet
Tímpanon, 1270—80
Bourges (Franciao), Szt. István-székesegyház

13. A pokol
Stefan Lochner Utolsó itélet c festménye, 1435 k
Köln, Wallraf-Richartz Muzeum

418. l.

1. Román templom alaprajza
2. Román oszlopfő, 11. sz.
Aulnay (Franciao.), Templom
3 Román székesegyház és kerek torony, 10. sz
Cashel (Nagy-Britannia)
4 Román oszlopfő, 12. sz.
Vézelay (Franciao), Szt. Magdolna templom
5 Román oszlopfő, 11. sz
St -Benoit-sur-Loire (Franciao.)
6 Román templom belseje, 10. sz. vége (részlet)
Tournus (Franciao.), Apátsági templom

419. l.

7. Román oszlopfő, 12 sz. eleje
Chauvigny (Franciao.), Szt. Péter-templom
8 Román templom, 11. sz. vege
Conques (Franciao),
Ste-Foy-templom
9 Kolostori keresztfolyoso román oszlopai, 11. sz. vége
Monreale (Olaszo)
10. Román templomkapu tímpanonja, 12. sz.
Beaulieu-sur-Dordogne (Franciao.), Apátsági templom

420. l.

11. Pap és lovag
Gotikus szobormu, 13 sz.
Reims, Székesegyház
12 Román székesegyház, 11—12 sz.
Speyer (NSZK)
13 Gotikus altemplom, 13 sz.
Párizs, Ste-Chapelle

421. l.

14. Gotikus oszlopfő, 13 sz
Uo
15. Dóm és harangtorony (roman és atmeneti), 12 sz.
Pisa

16. Gótikus templom kórusa, 1330
Albi (Franciao.), Székesegyház
17. Szt. Sámson ereklyetartója, 12. sz. vége
Reims (Franciao.), Székesegyház

422. l.

18. Gótikus székesegyház, 1291 — 15. sz.
York (Anglia)
19. Gótikus templom belseje
Reims (Franciao.), Székesegyház, 1211 — 14. sz.
20. Gótikus ablakrózsa, 1270 k.
Párizs, Notre-Dame székesegyház, 1163 — 14. sz.
21. A chartres-i (Franciao.) székesegyház alaprajza

423. l.

22. Gótikus kapu, 1439 előtt
Abbeville (Franciao.), Szt. Wulfram-templom, 15—16. sz.
23. A párizsi Notre-Dame alaprajza
24. Gótikus homlokzat
Reims (Franciao.), Székesegyház, 1211 — 14. sz.
25. Gótikus (flamboyant) ablak, 16. sz.
Beauvais (Franciao.), Szt. István-templom
26. Gótikus ablakrózsa, 1500 k.
Amiens (Franciao.), Székesegyház, 1220 — 15. sz.
27. Az amiens-i székesegyház alaprajza
13. sz.
28. Előkelő hölgy
Szobor, 12. sz.
Chartres (Franciao.), Székesegyház, 1145/55—1250 k.

424. l.

1. Mise és körmenet egy apácakolostorban
Miniatúra *A szent apátság* c. francia műből, 1300 k.
London, British Museum
2. Ciszterci apátság, 12. sz.
Fontenay (Franciao.)

425. l.

3. Szerzetesek a kóruson
Miniatúra *VI. Henrik zsoltároskönyvé*ből, 1430 k.
London, British Museum
4. A cellarius
Iniciálé Aldobrandino da Siena orvosi művének francia kéziratából *(Le régime du corps)*, 13. sz.
London, British Museum
5. Egy novícius beöltöztetése
Rajz egy *Bible moralisée*-ből, 13. sz.
London, British Museum
6. Egy novícius tonzúrát kap
Rajz a *Guthlac Roll*ból, 12. sz.
London, British Museum

426. l.

1. Aquinói Szt. Tamás diadala
Francesco Traini (?) festménye, 14. sz. közepe
Pisa, Szt. Katalin-templom
2. Abélard
Miniatúra a *Rózsa regény*ének egyik kéziratából, 14. sz.
Chantilly, Condé Múzeum
3. Hugues de St. Victor
Miniatúra Hugues de St.-Victor *De arca Noe moralis*ának 13. sz.-i kéziratából.
Oxford, Bodley Könyvtár
4. Clairvaux-i Szt. Bernát
A burgundi iskola egyik festőjének képe, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár

427. l.

5. Robert Grosseteste
Iniciálé Robert Grosseteste műveinek kéziratából, 14. sz. vége
London, British Museum
6. Amaury de Bène tanít
Miniatúra *Franciaország krónikájá*nak egyik kéziratából, 14. sz. eleje
London, British Museum
7. Albertus Magnus
Justus van Gent (?) műve, 15. sz. második fele
Urbino, Hercegi Palota
8. Roger Bacon és egy tanítványa
Miniatúra Roger Bacon *Az öregség késleltetése...* (De retardatione...) c. művének egyik kéziratából, 15. sz.
Oxford, Bodley Konyvtár

428. l.

9. William Occam
Lapszéli rajz Matthew Paris krónikájának *(Chronica majora)* kéziratából
Cambridge, Gonville and Caius College
10. Avicenna
Kép Galenus műve nyomán
11. Egy lap Maimonidész Misna-kommentárjából, Salamon ben Juda és Obadja ben Moses itáliai kiadása, 1480
12. Raimundus Lullus mártíriuma
Miniatúra Raimundus Lullus élettörténetéből *(Vita coaetanea)*, Szt. Péter-kódex, 14. sz.
Karlsruhe, Badeni Tartományi Könyvtár

429. l.

1. Johannes Andreae jogász a dolgozószobájában
Miniatúra Johannes Andreae *Novella in sextum...* c. művéből, 14. sz.
Cambrai, Városi Könyvtár
2. Johannes Andreae jogász könyvet nyújt át a pápának
Miniatúra, uo.
3. Johannes Andreae jogász tanít
Miniatúra, uo.
4. Johannes Andreae jogász segít könyvét eladni egy könyvkereskedésben
Miniatúra, uo.

430. l.

1. Jean Froissart krónikájának egy lapja, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

431. l.

2. Szt. Eadwine
Eadwine miniatúrája zsoltároskönyvéből *(Canterbury Psalter)*, 1150 k.
Cambridge, Trinity College
3. Középkori könyvtár
Hereford, Székesegyház
4. *Charles d'Angoulême breviárium*ának egy lapja, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
5. Egy breviárium lapja, 1424—35
Párisz, Nemzeti Könyvtár

432. l.

1. A hét szabad művészet
Andrea da Firenze freskója, 1360 k.
Firenze, Sta Maria Novella-templom
2. Tanuló vesszőzése
Iniciálé Jacobus *Omne bonum*jának angliai kéziratából, 14. sz. közepe
London, British Museum
3. Tanító és tanulók
Miniatúra *A jó Sándor király...* (Le livre et le vraye hystorie du bon roy Alexandre) kéziratából, 15. sz. eleje
London, British Museum

433. l.

4. Tanterem
ifj. Hans (v. Ambrosius?) Holbein festménye, egy tanító cégére, 1516
Bázel, Nyilvános Művészeti Gyűjtemény
5. A hét szabad művészet ábrázolása
Arisztotelész és a dialectica
Cicero és a rhetorica
Eukleidész és a geometria
Puthagorasz és az arithmetica
Apollo és a musica
Ptolemaiosz és az astronomia
Miniatúrák Thomasin von Cirklaere *Der Welsche Gast*jából, 13. sz. első fele
Heidelberg, Egyetemi Könyvtár
6. A hét szabad művészet ábrázolása
Priscianus és a grammatica
Miniatúra, uo.

434. l.

7. Teológiai előadás a Sorbonne-on
Miniatúra Nicolas de Lyre *Posztillák a Pentateuchhoz* c. kéziratából, 15. sz. második fele
Troyes (Franciao.), Városi Konyvtár
8. Magdalen College, 1470
Oxford

435. l.

9. A salamancai (Spanyolo.) egyetem kapuja, 16. sz. eleje
10. Collegium Maius, 15. sz. vége
Krakkó
11. Tanulók élete a párizsi Ave Maria-kollégiumban
Miniatúra *A királyi ház rendeletei*ből, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Levéltár

12. François Villon
Fametszet François Villon *Nagy Testamentum*ának első kiadásából, Párizs, 1489
Párizs, Nemzeti Könyvtár

436. l.

1. A pápa az eretnektörvényszéken
Bolognában készült miniatúra, 1400 k.
Nyugat-Berlin Egykor Állami Múzeumok
2. Bogumil sírkő
Donja Zgošica (Jugoszlávia)
3. Bogumil sírkő
Foča (Jugoszlávia)

437. l.

4. Domonkosok
„Boucicaut marsall mesterének" (?) miniatúrája egy breviáriumból, 1415 k.
Párizs, Mazarin Könyvtár
5. Szt. Domonkos eretnekeket égettet
Pedro Berruguete festménye, 1500 k.
Madrid, Prado
6. Tortúra
Metszet a *Bambergi büntető törvénykönyv*ből (Bambergische Halsgerichtsordnung), Mainz, 1508
London, British Museum
7. Ferencesek
„Boucicaut marsall mesterének" (?) miniatúrája egy breviáriumból, 1415 k.
Párizs, Mazarin Könyvtár

438. l.

8. Montségur (Franciao.) vára, 13. sz. eleje
9. Katárok erődített menedéke a Pireneusokban

439. l.

10. Flagellánsok
Val. Hertulfia Meggyesi Miklós miniatúrája Kálti Márk *Képes Krónika*jából, 1370
Budapest, Széchényi Könyvtár
11. A *Boszorkányok porolye* egyik kiadásának címlapja, Lyon, 1669
London, British Museum
12. Székesegyház, 1282—1390 k.
Albi (Franciao.)

440. l.

1. III. Ince álma
Giotto és segédei freskója, 1296—98 k.
Assisi, Szt. Ferenc-templom
2. Szt. Ferenc prédikál a madaraknak
Miniatúra Matthew Paris krónikájának *(Chronica majora)* kéziratából, 13. sz. kozepe
Cambridge, Corpus Christi College

441. l.

3. Ferences szerzetes prédikál az udvarnál
Miniatúra a *Cifar lovag* (El Caballero Cifar) kéziratából, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
4. Klarisszák a kóruson
Miniatúra *VI. Henrik zsoltároskönyvé*ből, 1430 k.
London, British Museum
5. A pápa megerősíti a ferencesek szabályzatát
Giotto és segédei freskója, 1296—98 k.
Assisi, Szt. Ferenc-templom

442. l.

6. Szent Domonkos
Festmény, 14. sz.
Nápoly, Capodimonte Múzeum
7. A „harcos egyház"
Andrea da Firenze freskója, 1355 k.
Firenze, Sta Maria Novella-templom

443. l.

1. Barbarossa Frigyes keresztelője
Metszet egy ezustkelyhen, 1155—71
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok, Iparművészeti Múzeum
2. Barbarossa Frigyes és fiai
Miniatúra a *Welf Krónika* (Welfenchronik) kéziratából, Weingarten, 1179—91
Fulda (NSZK), Tartományi Könyvtár
3. Oroszlán Henrik és neje, Matild sírja, 13. sz. közepe
Braunschweig (NSZK), Dóm

444. l.

4. A fogoly Tankréd VI. Henrik előtt
Miniatúra Petrus de Ebulo VI. Henrik császárt dicsőítő költeményének *(Liber ad honorem Augusti)* kéziratából, 1197
Bern, Burgerbibliothek
5. Konstanza császárné halála előtt a pápa gondjaira bízza fiát
Miniatúra, 13. sz.
6. III. Ince
Falfestmény, 13. sz.
Subiaco (Olaszo.), Sacro Speco-kolostor
7. II. Frigyes
Miniatúra II. Frigyesnek a vadászatról *(De arte venandi...)* írott művéből, 13. sz.
Róma, Vatikáni Könyvtár

445. l.

8. Konradin lefejezése
Miniatúra a Giovanni Villani *Új krónika*ját tartalmazó *Chigi-kódex*ből, 14. sz. vége
Róma, Vatikáni Könyvtár
9. I. (Anjou) Károly aranypénze
10—15. Képek a *Sachsenspiegel*ből, 13. sz.
Heidelberg, Egyetemi Könyvtár

446. l.

1. Habsburg Rudolf
Üvegablak, 1390 után
Bécs, Városi Történeti Múzeum
2. A morgarteni csata
Miniatúra Johann Tschachtlan *Berni krónika*jából, 1470
Zurich, Központi Könyvtár
3. A Tell-monda
Fametszet Peter Etterlin krónikájából, Bázel, 1507
Luzern, Városi Könyvtár
4. A svájci kantonok legrégibb szövetségi okmánya, 1291
Schwyz, Szövetségi Levéltár

447. l.

1. A hét választó
Miniatúra a *Codex Balduini Trevirensis*ből, 14. sz. eleje
Koblenz, Állami Levéltár
2. A Holstentor, 1470 k.
Lübeck
3. A Hanza legfontosabb városai. lerakatai és útjai, 1350 k. (térkép)

448. l.

1. A genti vár, 1180 k.
2. VIII. Bonifác
Giotto (?) freskója, 14. sz. eleje
Róma, Lateráni Szent János-templom
3. VIII. Bonifác *Clericis laicos* kezdetű bullája, 1296
München, Bajor Állami Központi Levéltár
4. VIII. Bonifácot elfogják Anagniban
Miniatúra Giovanni Villani *Új krónika*jából, 14. sz.
Róma, Vatikáni Könyvtár

449. l.

5. Jacques de Molay-t és egy társát megégetik
Miniatúra *Franciaország krónikája*nak egyik kéziratából, 14. sz. vége
London, British Museum
6. A pápák palotája Avignonban, 14. sz.
7. Az egyházi állam lázadó városai átadják kulcsaikat Albornoz bíborosnak
Miniatúra, Itália, 14. sz. második fele
Róma, Vatikáni Titkos Levéltár

450. l.

1. VI. (Valois) Fülöp a pairek ülésén elnököl
Miniatúra Robert d'Artois poriratairól, 14. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. Egy flandriai város kiváltságot kap
Miniatúra Wauquelin krónikafordításából, 15. sz.
Brusszel, Belga Királyi Konyvtár
3. A sluysi csata
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz. vége
Párizs, Nemzeti Könyvtár
4. A crécyi csata
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz. első fele
Toulouse, Városi Könyvtár

451. l.

5. A járvány halottainak eltemetése, Tournai
Miniatúra Gilles li Muisis *Annales* c. művéből, 14. sz. kozepe
Brüsszel, Belga Királyi Könyvtár

Versailles, Muzeum

6. A százéves háború 1337-től 80-ig (térkép)
7. Jó János király (?)
Francia mester festménye fara, 1362/63 (?)
Párizs, Louvre

452. l.

8. A meaux-i csata
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz. vége
Párizs, Nemzeti Konyvtár
9. Étienne Marcel halála
Miniatúra, uo.
10. V. Károly bevonul Párizsba
Jean Fouquet miniatúrája *Franciaország nagy krónikájá*ból, 1450—70
Párizs, Nemzeti Konyvtár

453. l.

11. A gentiek győznek Bruggénél, 1381
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 1470 k.
Boroszló, Városi Konyvtár
12. Gent város pecsétje
Párizs, Nemzeti Levéltár
13. Alost kifosztása
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz. vége
Párizs, Nemzeti Könyvtár
14. Bertrand du Guesclin sírszobra
Thomas Privé és Robert Loisel műve, 14. sz.
St.-Denis, Apátsági templom

454. l.

1. John Ball és a felkelő parasztok
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 1460 k.
London, British Museum
2. John Wiclif
Conrad Klupfel rézmetszete, 17. sz.
Wittenberg, Lutherhalle
3. II. Richárd tárgyalni megy a felkelő jobbágyokkal
Miniatura Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz. vége
Párizs, Nemzeti Konyvtár

455. l.

4. Wat Tyler emberei lefejezik a canterburyi érseket
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 1460 k.
London, British Museum
5. Wat Tylert megolik
Miniatúra, uo.
6. II. Richárd átadja a koronát IV. Henriknek
Miniatúra, 15. sz.
London, British Museum

456. l.

1. Merész Fulop, Burgund hercege
Másolat ismeretlen mesternek a champmoli karthausi kolostorban levő (elveszett) egykorú képe nyomán
2. János, Berry hercege
ifj. Hans Holbein rajza a bourges-i székesegyház szobra után, 1524
Bázel, Művészeti Múzeum
3. Froissart írja krónikáját
Miniatúra Jean Froissart krónikájának egyik kéziratából, 15. sz.
Párizs, Arsenal Konyvtára
4. Rettenthetetlen János megolése
Miniatúra Enguerrand de Monstrelet krónikájából, 15. sz.
Párizs, Arsenal Konyvtára

457. l.

5. Bajor Izabella és Christine de Pisan
Miniatúra Christine de Pisan művének kéziratából, 1420 k.
London, British Museum
6. V. Henrik angol király
Ismeretlen festő műve, 15. sz.
Windsor, Kastély
7. VII. Károly francia király
Jean Fouquet festménye, 1444 v. 1451
Párizs, Louvre
8. Jó Fulop burgundi hercegnek krónikát nyújtanak át
Jean Wauquelin krónikafordításának címlapja, 15. sz.
Brusszel, Belga Királyi Könyvtár

458. l.

1. Jeanne d'Arc
Tollrajz, 1429
Párizs, Nemzeti Levéltár
2. Jeanne d'Arc háza Domrémyben
3. Jean Dunois
Szobor, 1451 k.
Châteaudun kastély (Franciao.), Kápolna
4. Orléans ostroma
Fametszet Martial d'Auvergne *VII. Károly vigíliát* c. művéből, Párizs, 1493
Párizs, Nemzeti Konyvtár

459. l.

5. VII Károly koronázása Reimsben
Miniatúra Martial d'Auvergne *VII. Károly vigíliái*nak kéziratából, 1484
Párizs, Nemzeti Konyvtár
6. Jeanne d'Arc tanácskozik VII. Károllyal
Miniatúra, uo.
7. Jeanne d'Arc Párizst ostromolja
Miniatúra, uo.
8. Jeanne d'Arc visszavonja beismerő vallomását
Párizs, Nemzeti Konyvtár
9. Jeanne d'Arc halála
Miniatúra Martial d'Auvergne *VII. Károly vigíliái*nak kéziratából, 1484
Párizs, Nemzeti Konyvtar

460. l.

1—2. XXIII. János és Zsigmond német király Lodiban a konstanzi zsinat előkészítő tanácskozásain
Színes fametszetek Ulrich Richentalnak a konstanzi zsinatról írt krónikájából, Augsburg, 1483
Bázel, Egyetemi Konyvtár
3. V. Márton felszentelése
Fametszet, uo.

461. l.

4. A konstanzi zsinat egyik ulése
Kép Ulrich Richenthalnak a konstanzi zsinatról írt krónikájának egyik kéziratából, 1465
Konstanz, Rosgarten Muzeum
5. Vincent Ferrer
Giovanni Bellini festménye, 1465 k
Velence, Szent János és Pál-templom
6. Mozgó pékség a konstanzi zsinaton
Kép Ulrich Richenthalnak a konstanzi zsinatról írt krónikájának egyik kéziratából, 1465
Konstanz, Rosgarten Múzeum

462. l.

1. Husz a Betlehem-kápolna szószékén
Miniatúra a *Jenai-kódex*ből, 15. sz.
Prága, Nemzeti Múzeum kézirattára
2—4. Husz megégetése
Színes fametszetek Ulrich Richenthalnak a konstanzi zsinatról írt krónikájából, Augsburg, 1483
Bécs, Házi, Udvari és Állami Levéltár

463. l.

5. Tábor ma
6. Zsigmond császár
Konrad Laib (?) v. Pisanello (?) festménye, 15. sz. első fele
Bécs, Szépművészeti Múzeum

464. l.

7. A prágai Károly-híd, 1357-78
8. Žižka és serege
Kép egy didaktikus tartalmú göttingeni kódexből, 15. sz.
Göttingen, Alsószász Állami és Egyetemi Konyvtár
9. Huszita harcok
Rajz egy 1450 k.-i kéziratból
Bécs, Nemzeti Könyvtár

465. l.

10. Huszita szekérvár
Színes tollrajz egy német nyelvű kéziratból, 1450 k.
H. Toman: *Husitské válečnictvi*, 1898
11. Zsigmond tábora
Miniatúra Eberhard Windecke *Zsigmond császár konyve* c. művének kéziratából, 15. sz.
Prága, Nemzeti Múzeum
12. A huszita háborúk (térkép)
13. Huszita fegyver
Prága, Fővárosi Múzeum
14. Jan Rokyčana és Peter Chelčický
Metszet Peter Chelčický *Szentbeszédek gyűjteménye* (Knyiha vykladnov spasitelnik) c. művéből, Prága, 1522
Prága, Egyetemi Könyvtár

466. l.

1. Dante és kolteménye
Domenico di Michelino freskója, 1465
Firenze, Dóm
2. Pluto városa
Miniatúra Dante *Istent Színjátékának* egyik kéziratából
Imola, Városi Könyvtár
3. Dante látja az elkárhozottakat
Miniatúra Dante *Istent Színjátékának* egyik kéziratából
Róma, Vatikáni Konyvtár

467. l.

4. Petrarca
Andrea del Castagno műve, 1450 k.
Firenze, Szt. Apollónia-kolostor
5 Metszet Petrarca költeményeinek egyik kiadásából, Velence, 1562
London, British Museum
6. Metszetek Boccaccio *Dekameron* c. művének egyik kiadásából, Velence, 1492
Párizs, Nemzeti Konyvtar

468. l.

7. Cusanus kardinális
Sıremlék, 1500 k.
Róma, S. Pietro in Vincoli-templom
8. Giovanni Pico della Mirandola
Niccolò Fiorentino érméje, 1495 k.
London, British Museum
9. Rotterdami Erasmus
Albrecht Durer rézkarca, 1526
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

469. l.

10. Niccolò Machiavelli
Ismeretlen művész terrakotta szobra, 16. sz.
Firenze, Palazzo Vecchio
11. Órjongő Roland
Gian Battista Tiepolo freskója, 1757
Vicenza, Villa Valmarana
12. Torquato Tasso
A. A. D. mester bronzszobra, 1570—71
Bréma, Dettmers-gyűjtemény

470. l.

13. Krisztus megjelenése a Genezáret-tónál
Duccio Maestà c. festménye, 1308—11 (részlet)
Siena, Dómmuzeum
14 Krisztus a keresztfán
Giovanni Cimabue festménye, 1272—74 (részlet)
Firenze, Uffizi

471 l.

15. A halott Szt. Ferencen megpillantják a stigmákat
Giotto freskója, 1325—29
Firenze, S. Croce, Bardi-kápolna
16 Szószék
Giovanni Pisano műve, 1302—10
Pisa, Dóm
17. Angyali udvozlet
Simone Martini oltárképének középső része, 1333
Firenze, Uffizi

472. l.

18. A firenzei dóm kupolája
Filippo Brunelleschi és mások műve, 14—15. sz.

473. l.

19. Az adógaras
Masaccio freskója, 1425—28
Firenze, Sta Maria del Carmine, Brancacci-kápolna
20. Angyali udvozlet
Fra Angelico freskója, 1437—45
Firenze, San Marco kolostor
21. Szent Gyorgy
Donatello szobra, 1415 v. 1417
Firenze, Orsanmichele, majd Bargello Museum
22. Ábrahám készul feláldozni Izsákot
Lorenzo Ghiberti domborműve, 1403 (részlet)
Firenze, Bargello

474. l.

23. Santa Maria Novella
Leon Battista Alberti műve, 1456 k, Firenze
24. Condottiere
Antonello da Messina festménye, 1475 k.
Párizs, Louvre
25. Madonna-lunetta
Luca della Robbia majolikája, 1450 után
Firenze, Nemzeti Múzeum
26. Mária a gyermekkel és két angyallal
Fra Filippo Lippi festménye fára, 1437 (?)
Firenze, Uffizi

475. l.

27. Sába királynője a szent fát imádja
Piero della Francesca Jelenetek a Szent Kereszt legendájából c. freskója, 1466 előtt (részlet)
Arezzo, Szt. Ferenc-templom
28. Bartolommeo Colleoni
Andrea del Verrocchio szobra, 1481-től
Velence, Campo SS. Giovanni e Paolo
29. A San Romanó-i csata
Paolo Uccello festménye, 1451 k. (részlet) 1450/60?
Firenze, Uffizi

476. l.

30. Tavasz
Sandro Botticelli festménye fára, 1478 k.
Firenze, Uffizi
31. Krisztus átadja az ég kulcsait Péternek
Perugino freskója, 1482 k.
Róma, Vatikán, Sixtus-kápolna
32. Máté és Tamás apostol
Ghirlandaio Utolsó vacsora c. freskójából, 1480
Firenze, Ognissanti, refektórium

477. l.

33. Szt. Gyorgy
Andrea Mantegna festménye, 1464 k.
Velence, Akadémiai Képtár
34. Tempietto S. Pietro in Montorio
Donato Bramante műve, 1502
Róma
35. Mária a gyermekkel
Giovanni Bellini festménye, 1510
Milánó, Brera

478. l.

1. Párizs a Notre-Dame-mal
Jean Fouquet miniatúrája, 15. sz. kozepe
New York, Lehman-gyűjtemény
2. Az Aranygyapjas Rend káptalanja
Miniatúra Guillaume Filastre *Az Aranygyapjas Rend konyve* c. művéből, 1450
Bécs, Állami Levéltár, az Aranygyapjas Rend Lerakata
3. XI. Lajos
Jean Fouquet (?) festménye, 1480 k.
New York, Brooklyn Museum

479. l.

4. Adószedő a 16. sz.-ban
Egykorú francia rajz
Párizs, Louvre, Rajzgyűjtemény
5. A legfelső számszék ulése
A *Livre ferré* nyomán, 15. sz.
Párizs, Nemzeti Levéltár
6. VIII. Károly
Ismeretlen festő műve, 15. sz. vége
Versailles, Múzeum
7. Gaston de Foix sírja
Bambaja műve, 1515 után
Milánó, Brera

480. l.

1. VI. Henriket Franciaország királyává koronázzák
John Rous rajza a *Richard Beauchamps élete. . .* kéziratából, 1485 k.
London, British Museum
2. III. Richárd
Ismeretlen festő műve, 15. sz. második fele
Windsor, Kastély
3. VII. Henrik
Pietro Torrigiano szobra, 1518 k.
London, Victoria and Albert Museum

481. l.

4. A King's College kápolnájának belseje, 1440—1515
Cambridge

482. l.

1. Erődített híd, 1339
Stargard (Lengyelo.)
2. III. (Nagy) Kázmér
Sıremlék, 15. sz. kozepe
Krakkó, Wawel, Székesegyház
3. I. (Jagelló) Sándor lengyel király koronázása

Miniatura Erazm Ciołek *Pontificalé*-jabol, 1510 k.
Krakko, Nemzeti Muzeum

483. l.

4. Barbakan, 1498
Krakko
5. II (Jagello) Ulaszló
Sirszobor, 16. sz eleje
Krakkó, Wawel, Székesegyhaz
6. A grunwaldi csata
Metszet Marcin Bielski *Lengyel krónikáj*aból, Krakkó, 1597
Krakkó, Egyetemi Konyvtar

484. l.

1. Felkelés Tverben a tatarok ellen
Miniatura a *Képes Kronika*ból (Licevoj Letopisznij Szvod), 16 sz
Ocserki Isztorii SZSZSZR XIV—XV. vv , 128 l.
2. Alekszej moszkvai metropolita Gyionyiszij festménye a moszkvai Uszpenszkij-székesegyhazból, 1462
Moszkva, Tretyakov Képtar
3 A kulikovói csata
Miniatura a *Képes Kronika*bol (Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz
Moszkva, Állami Lenin Konyvtar

485. l.

4. Dmitrij Donszkoj
Freskó, 1652—66
Moszkva, Arhangelszkij-szekesegyhaz
5. Szt. Péter és Pál-templom, 1406
Novgorod-Kozsevnyiki
6. Oroszorszag a 14—15. sz.-ban (térkép)

486. l.

7. A „fekete emberek" felkelése Moszkvaban
Miniatura a *Képes Krónika*bol (Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XIV—XV. vv., 129. l.
8. Rubljov és Csornij munkaban
Miniatura, 16. sz vége
Moszkva, Állami Lenin Konyvtar
9. A Kreml épitése Moszkvaban
Miniatura a *Képes Krónika*ból (Régi krónika, Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Leningrád, Tudományos Akadémia Konyvtara

487. l.

10. Krisztus
Feofan Grek muve, 1378 (részlet)
Novgorod, Szófija-székesegyház
11. A Megváltó
Andrej Rubljov muve, 1410—15 (részlet)
Moszkva, Tretyakov Képtár
12. Szentháromsag
Andrej Rubljov műve, 1411 k.
Uo.

488. l.

1 Bizanci besugok a 13—14 sz.-ban
Metszet Ioannesz Szkulitzész krónikajanak 13—14 sz.-i kéziratából
Madrid, Nemzeti Konyvtar
2 Szt Denes-kolostor, 14. sz. vége
Athosz (Gorogo.)
3. VI (V.) (Kantakuzénosz) János bizánci csaszar az 1351-es zsinaton
Miniatura VI (V.) (Kantakuzénosz) Janos teologiai muveinek kéziratabol, 1370—75
Paris, Nemzeti Konyvtár

489. l.

4. Az oszman birodalom a 13—15. sz.-ban (térkép)
5. Janicsar
Gentile Bellini rajza (1479) utan
London, British Museum
6 Torok pénzek

490. l.

7. I. (Nagy) Lajos magyar kiraly csataban a torok ellen
Hans v Tubingen Fogadalmi tabla St Lambrechtból c. festménye, 1438 elott
Graz, Johanneum Tartományi Muzeum
8. A nikapolyi keresztes hadjarat
Miniatura Jean Froissart krónikajanak egyik kéziratabol, 15. sz.
Paris, Nemzeti Konyvtar

491. l.

9. A nikapolyi csata után Burgundia hercege valtsagdijat fizet a foglyokert
Miniatura Jean Froissart kronikajanak egyik kéziratabol, 1460 k
London, British Museum
10. Bajazid Timur elott
Mogul miniatura, regebbi minta nyoman, 1645 k.
Berlin, Pergamon Muzeum, Iszlám Gyujtemény
11. Torok kard
Budapest, Nemzeti Muzeum

492. l.

1. Timur
Miniatura egy francia kéziratból, 15. sz.
Paris, Nemzeti Konyvtar
2—3. Timur harcosai
Perzsa miniaturak, 1430 k.
Teheran, a sah konyvtara
4 Mongol lovas harcban
Perzsa miniatura, 1400 k.
Isztambul, Állami Konyvtar

493. l.

5. Sírok Utja, 14-15. sz.
Szamarkand
6. Ulugbeg táblái az állócsillagokról, 15. sz.
Szamarkand, Ulugbeg csillagdaja
7. Turkan-oka sírja, 14. sz.
Szamarkand, Sirok Útja

494. l.

1 Rumeli Hisszari
Eroditmény a Boszporusz európai partjan, 1451
2. VIII (Palaiologosz) János
Benozzo Gozzoli Háromkirályok vonulasa c. freskojaról, 1459—61
Firenze, Medici—Riccardi-palota kápolnaja

495. l.

3 A torok flotta atkelése
Egykoru metszet
4. Szkander bég
Ismeretlen festo muve
Világtörténet, 3. k. Bp. Kossuth kiad. 1963. 749. l.
5. Keresztény sereg utban Várna fele, 1444
Metszet Marinus Barletiusnak *Szkander bég elete* c muveből, Augsburg, 1533
London, British Museum

496. l.

6 Cinili Kosk, 1466
Konstantinapoly
7. II. Mohamed bronzérméje
Costanzo di Ferrara muve, 1481
Paris, Nemzeti Konyvtar, Éremtar
8. II. Mohamed
Torok mester festménye, 15. sz.
Isztambul, Topkapi Szeraj Muzeuma

497. l.

9. Kapisztrán Janos
Thoman Burgkmair festmenye, 15. sz.
Praga, Nemzeti Képtár
10. II Pius megérkezik 1464-ben Anconaba
Pinturicchio festménye, 1502—05
Siena, Dóm, Piccolomini Konyvtar
11. Torok ijasz
Metszet
Budapest, Történelmi Képcsarnok
12 Manuel Khruszolorasz
Ismeretlen olasz mester vázlata, 15. sz. eleje
Paris, Louvre

498. l.

1. Kolostor ablaka, 14. sz.
Dečani (Jugoszlavia)
2. Szt. Simon és Szava
Ikon, 16. sz.
Bukarest, Szépmuvészeti Muzeum
3. Dusan Istvan
Fresko, 14. sz.
Lesznovo (Jugoszlavia), kolostor
4. Dusán Istvan torvénykonyve, 14. sz.
Belgrád, Nemzeti Muzeum
5. *a)* Ezustgyúru, 14. sz. második fele
Belgrad, M. Rakić-gyűjtemeny
5. *b)* Theodora királyné aranygyúrúje, 14. sz. második fele
Belgrad, Nemzeti Muzeum

499. l.

6. Istenanya-templom, 1410 k.
Kalenić (Jugoszlavia)

500. l.

7. Katedrális
Šibenik (Jugoszlávia), 15. sz.
8. Templom bejárata
Radovan mester műve, 1240 k.
Trogir (Jugoszlávia)
9. Dubrovnik
A város képe Szt. Balázs szobráról, 16. sz.
Dubrovnik, Szt. Balázs-templom

501. l.

1. Johannész Aleiturgetosz-templom, 14. sz.
Neszebar (Bulgária)
2. Iván Alekszander cár és családja
Miniatúra a *Tetraevangeliarium*ból, Tirnovo, 1356
London, British Museum

502. l.

1. Hunyadi János
Fametszet Thuróczi János *A magyarok lerónikája* c. művéből
Budapest, Egyetemi Könyvtár
2. Nándorfehérvár
Joannes Peters rézkarca, 16. sz.
Budapest, Széchényi Könyvtár

503. l.

1. Visegrád vára
Rézkarc Wilhelm Dillich *Magyar Krónika* c. művéből, Kassel, 1606
London, British Museum
2. Mátyás
Ismeretlen szileziai mester szobra, 1486 (részlet)
Bautzen, Ortenburg-vár kaputornya
3. Mátyás király „Elefánt" nevű ágyúja
Miniatúra Miksa császár *Tüzérszertárkönyv*éből (Zeugbuch), 1515 k.
Bécs, Szépművészeti Múzeum

504. l.

4. Galeotto Marzio
Ismeretlen itáliai mester emlékérme, 1500 k.
Budapest, Történeti Múzeum
5. Vitéz János síremléke
Ismeretlen mester márvány dombormüve, 15. sz. vége
Esztergom, Székesegyház altemploma
6. Janus Pannonius keze írása
A magyar nemzet története, IV. Bp. 1896. (szerk.: Szilágyi Sándor) 214. l.
7. Kódexlap
Boccardino Vecchio miniatúrája Philostratus *Heroica* c. művéből, 1487—90
Budapest, Széchényi Könyvtár

505. l.

1. Keresztes vitéz Dózsa seregéből
Ismeretlen német mester metszete, az *Egy nagy csodajel...* (Ain Gross Wunderzeichen...) c. mű címlapja, 1514
Budapest, Széchényi Könyvtár
2. Magyar főúr a 16. sz.-ban
Jost Amman fametszete
Budapest, Széchényi Könyvtár
3. Dózsa Gyorgy kivégzése
Ismeretlen német mester fametszete. Taurinus *Stauromachia* c. művének címlapja, Bécs, 1519
Budapest, Széchényi Könyvtár
4. Werbőczi *Tripartitum*a egyik magyar nyelvű kiadásának címlapja, 1571
Budapest, Széchényi Könyvtár

506. l.

1. Dzsem szultánfi a rodoszi lovagoknál
Miniatúra, 15. sz. vége
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. Trapezunt eleste
Kép a Strozzi-palota egyik kelengyeládájáról, 1475
New York, Metropolitan Museum

507. l.

3. A zonchiói csata
Velencei (?) festett fametszet, 1499 k.
London, British Museum
4. A törökök kegyetlenkedései
Hans Burgkmair fametszete a *Weisskunig* c. műből, 16. sz.
Graz, Múzeum
5. Török gyalogos katona (janicsár)
Metszet Nicolas de Nicolay *Hajózások* c. művéből, Lyon, 1568
London, British Museum

508. l.

1. Ásóbotos földművelés (azték)
Rajz a *Codex Florentinó*bol, 16. sz.
Firenze, Biblioteca Laurenziana
2. Tenochtitlán (Mexikó) főtere
Rekonstrukció
New York, Amerikai Nemzeti Történeti Múzeum
3. Kukoricaművelés (azték)
Rajz a *Codex Florentinó*ból, 16. sz.
Firenze, Biblioteca Laurenziana
4. Burgonyatermelés (inka)
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika...* c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Könyvtár
5. Paraszt és láma (inka)
Rajz, uo.
6. Amfiteátrum (inka)
Minas Pampas, Cuzco környékén (Peru)

509. l.

9, 8, 11—16. Kerámiaformák (Mexikó)
7. Nő a szövőszéknél
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika...* c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Könyvtár
10. Machu Picchu inka város kultuszterulete, 16. sz. eleje
Peru
17. Chimu agyagedény, 900 k. (?)
Koln, Rautenstrauch-Joest Múzeum
18. Indián vadászat
Rajz Alonso de Santa Cruz térképéből, 16. sz. közepe
Uppsala, Egyetemi Könyvtár

510. l.

19. Chichén Itza főtemploma (maja—tolték), 987—1185
Mexikó
20. Egy maja jóskonyvből
A *Codex Tro-Cortesianus* egy lapja, 15. (?) sz.
Madrid, Régészeti Múzeum
21. Maja falu a tengerparton
Falfestmény, 16. sz. eleje
Chichén Itza (Mexikó)
22. Maja írásjelek

511. l.

23. Teotihuacán (Mexikó) tolték város
Rekonstrukció
24. Azték előkelő
Rajz a *Codice Matritensé*ből, 16. sz.
Madrid, Királyi Palota Könyvtára
25. Egy erőd bevétele
Rajz a *Tolték—chichimec történet* c. műből, 16. sz.
Koppenhága, Királyi Könyvtár
26. Azték papok rituális kosztumben
Rajz a *Codex Borbonicus*ból, 16. sz. eleje (?)
Párizs, Bourbon-palota Könyvtára

512. l.

27. Tezcatlipoca
Rajz, uo.
28. Quetzalcoatl
Rajz a *Codex Telleriano-Remensis*ből, 16. sz. második fele
Párizs, Nemzeti Konyvtár
29. Itzpapalotl
Rajz a *Codex Borbonicus*ból, 16. sz. eleje (?)
Párizs, Bourbon-palota Konyvtára
30. Azték emberáldozat
Rajz a *Codex Vaticanus*ból, 16. sz. előtt (?)
Róma, Vatikáni Konyvtár
31—32. Tezcatlipoca azték isten emberi helyettesítője és az ő feláldozása
Rajz Bernardino (Ribeira) de Sahagún *Egyetemes történet* c. művéből, 1560
Firenze, Biblioteca Laurenziana
33. Vándorkereskedők
Rajz a *Codex Fejérváry-Mayer*ből, 16. sz. előtt
Liverpool, Free Public Museum

513. l.

34. Egy kacika (főnök) hamvasztási szertartása (azték)
Rajz a *Relación de las Cosas de Michoacén* c. műből, 1541—50
Escorial, Kolostori Könyvtár
35. Azték isten
Rajz a *Codex Borbonicus*ból, 16. sz. eleje (?)
Párizs, Bourbon-palota Könyvtára
36. Azték tavaszisten
Szobor, 15. sz.
Bázel, Néprajzi Múzeum, Lucas Vischer-gyűjtemény

37. Azték adójegyzék
Rajz a *Codex Mendozá*ból, 16. sz. eleje
Oxford, Bodley Könyvtár

514. l.

38. Inka feje
Agyagszobor, késői mochica-kultúra
Chicago, Cummings-gyűjtemény
39. Függőhíd az Apurimac felett (inka)
Peru
40. Napkapu Tiahuanacóban (részlet)
Peru

515. l.

41. Machu Picchu inka város (1200—1532) romjai
Peru
42. A zsinórok (quipuk) őrzője beszámol egy államhivatalnoknak
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika*... c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Könyvtár
43—44. Parasztok az inka birodalomban
Rajz, uo.

516. l.

1. Az egyik első tengerészeti térkép
Pietro Vesconte műve, Genova, 1320 k.
Lyon, Városi Könyvtár
2. A Szahara és a Niger
Abraham Cresques *Katalán atlasz*ából, 1375
Párizs, Nemzeti Könyvtár
3. Etiópia térképe
Fra Mauro műve, 1460
Velence, Biblioteca Marciana

517. l.

4. Világtérkép
Hartmann Schedel *Világkrónika*jából, Nurnberg, 1493
London, British Museum
5. Sphaera caelestis és zodiacus
Battista Agnese iskolájából való rajz, 16. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

518. l.

6. Karavella
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum
7. V. Alfonz portugál király és családja
Nuño Gonçalves műve, Szt. Vince-oltár, befejezve 1481 előtt (részlet)
Lisszabon, Régi Művészet Nemzeti Múzeuma

519. l.

8. A Kanári-szigeteken
Metszet Theodor de Bry *Americae pars VI.* c. művéből, Frankfurt, 1596
London, British Museum
9. Vasco da Gama
Dumaresq metszete egy lisszaboni festmény nyomán
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár
10. A portugálok megkeresztelik Sogno (Kongó) kormányzóját
Metszet Filippo Pigafetta *Kongó királyság* c. művéből, Frankfurt, 1597
Párizs, Nemzeti Könyvtár

520—521. l.

A nagy foldrajzi felfedezések · 1488—1597 (térkép)

522. l.

1. Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd imádkozik
Ismeretlen festő műve, 1490 k.
Madrid, Prado
2. Kolumbusz búcsút vesz a spanyol királyi pártól
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum
3. Kolumbusz Hispaniolán fogadja Guacanagari kacikát
Metszet, uo.

523. l.

4. Bobadilla letartóztatja Kolumbuszt
Metszet, uo.
5. Amerigo Vespucci alligátorokat lát
Metszet Theodor de Bry *Americae pars X.* c. művéből, Oppenheim, 1619
London, British Museum
6. A tordesillasi szerződés, 1494
Az oklevél portugál változatának 1. oldala
Sevilla, Indiai Kozponti Levéltár
7. A toresillasi vonal

524. l.

8. Vasco Nuñez de Balboa
Madrid, Nemzeti Konyvtár
9. Az indiánok ajándékot visznek Balboának
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum
10. Magellán csendes-óceáni útján
Metszet, uo.
11. Magellán hajója
Régi metszet
Világtörténet, 4. k. Bp. Kossuth kiad 1963. 92. l.

525. l.

1. Hernando Cortés
Korabeli metszet
2. Cortést barátságosan fogadják az aztékokkal ellenséges indiánok
Metszet Sebastian Munster *Cosmographia universa* c. művéből, Bázel, 1544
London, British Museum
3. A nagy templom elleni támadás Mexikóban
Kép az ún. *Lienzo de Tlaxcalá*ról, 16. sz. (az eredeti elpusztult)
Mexico City, Nemzeti Antropológiai Múzeum
4. A Foldistennő megszuli a Kukoricaistent
Azték kerámia, 1450—1521 k.
Washington, Dumbarton Oaks-gyűjtemény
5. Cortés és Montezuma találkozása
Kép az ún. *Lienzo de Tlaxcalá*ról, 16. sz. (az eredeti elpusztult)
Mexico City, Nemzeti Antropológiai Múzeum

526. l.

1. Brazília 1519-ben
Lupo Homem térképe (részlet)
Párizs, Nemzeti Konyvtár
2. Atahualpa a spanyolok fogságában
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika*... c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Konyvtár
3. Francisco Pizarro
Kép a *Híres spanyolok képmásai* c. műből, Madrid, 1792
4. II. Manco Capac
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika*... c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Konyvtár

527. l.

1. A potosi bányában
Metszet Theodor de Bry *Americae pars III.* c. művéből, Frankfurt, 1592
London, British Museum
2. Indiánok aranyat mosnak
Jacques Le Moyne de Morgues metszete Theodor de Bry *Rovid elbeszélés*... c. művéből, Frankfurt. 1591
London, British Museum
3. Bennszulottek megbuntetése
Rajz a *Tenayuca-kódex*ből, 16. sz.
Sevilla, Indiai Kozponti Levéltár
4. Balboa vad kutyáknak veti az indiánokat
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum

528. l.

5. Indiánok gyújtónyilakkal felgyújtanak egy falut
Jacques Le Moyne de Morgues rajza Theodor de Bry *Americae pars II.* c. művéből, Frankfurt, 1591
London, British Museum
6. Az indiánok olvasztott aranyat ontenek a spanyolok szájába
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum
7. Tupak Amaru
Rajz F. G. Poma de Ayala *Új krónika*... c. művének kéziratából, 16. sz. vége
Koppenhága, Királyi Könyvtár
8. A bányába kényszerített indiánok az Antillákon kollektív ongyilkosságot követnek el
Metszet Theodor de Bry *Americae pars IV.* c. művéből, Frankfurt, 1594
London, British Museum

529. l.

9. Bartholomé de Las Casas *Narratio Regionum* c. művének címlapja
Theodor de Bry metszete, Frankfurt, 1598
London, British Museum

10. Néger rabszolgák Hispaniolán az aranybányában
Metszet Theodor de Bry *Americae pars V.* c. művéből, Frankfurt, 1595
London, British Museum

11. Afrikai rabszolgakereskedelmi központ
Rajz Herman Moll atlaszából, London, 1709
London, British Museum

530. l.

1. Jacques Cartier és a francia gyarmatosok megérkeznek Stadaconába (Quebec), 1541
Térkép Vallard atlaszából, 1546
San Marino (California, USA), Huntington Könyvtár

2. Walter Raleigh
17. sz.-i metszet régebbi eredeti nyomán
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár

531. l.

3. Walter Raleigh elűzi a spanyolokat, megalapítja Virginiát
Metszet Theodor de Bry *Americae pars I.* c. művéből, Frankfurt, 1590
London, British Museum

4. Erzsébet királynő pecsétje
Berlin, Egykori Állami Levéltár

5. Barents kunyhója Novaja Zemlján
Metszet Gerrit de Veer *Három holland hajóút* c. művéből, Nurnberg, 1598
London, British Museum

6. A virginiai sorsjáték sorsjegye, 1616
London, Society of Antiquaries

532. l.

1. Nápoly a 15. sz.-ban
Giovanni Villani *Nápoly krónikája* (Cronica di Partenope) c. művének kéziratából, 15. sz. vége
New York, Pierpont Morgan Könyvtár

2. Róma
Taddeo di Bartoló freskója, 1414
Siena, Városháza

533. l.

3. Itáliai városi választások
Egykorú kép
Pisa, Állami Levéltár

4. Dóm, 6—14. sz.
Monza

5. Genova kikötője a 15. sz. végén
G. Grassi műve
Enciclopedia Italiana, XVI. k. LXXXVI. tábla

534. l.

6. Velence
Kép Marco Polo művének oxfordi kéziratából, 1400 k.
Oxford, Bodley Könyvtár

7. Leonardo Loredan doge
Giovanni Bellini festménye, 1501—05 k.
London, Nemzeti Képtár

535. l.

8. Siena főtere, Palazzo Publico, 1297-tol

9. Perugia, előtérben a S. Pietro-kolostor
Benedetto Bonfigli Szt. Herculanus testének elszállítása c. festménye, 1454—70 (részlet)
Perugia, Umbriai Nemzeti Képtár

10. Firenzei forint

536. l.

11. Dóm, 14—19. sz.
Milánó

12. Az Esték vára (Castello), 14—15. sz.
Ferrara

13. Bernabò Visconti
Bonino da Campione szobra, 1363 előtt
Milánó, Castello Sforzesco

14. Francesco Sforza
Bonifazio Bembo festménye, 1460 k.
Milánó, Brera

537. l.

19. Federigo da Montefeltro
Piero della Francesca Madonna a gyermekkel... c. képéről, 1472 k.
Milánó, Brera

15. A Certosa építés közben (Pavia)
Bergognone Krisztus viszi a keresztet c. festményéről, 1494
Pavia, Museo Civico

16. A Scaligerek vára s a vár erődített hídja, 1354—75 (részlet)
Verona

17. II. Mastino Scaliger (della Scala) síremléke
Valószínűleg velencei művész szobra, 14. sz.
Verona

18. Sigismondo Malatesta
Pisanello érmeje, 1446
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

538. l.

20. Firenze 1470 k.
Ismeretlen mester metszete
Berlin, Metszettár

21. Cosimo de' Medici
Jacopo Pontormo festménye, 1518 k.
Firenze, Palazzo Vecchio

22. Lorenzo de' Medici
Domenico Ghirlandaio A Ferenc-rend megerősítése c. festményéről, 1483
Firenze, Sta Trinità-templom

539. l.

23. Savonarola prédikál
Metszet Girolamo Savonarola *Revelációk*... (Compendio delle revelazioni) c. művéből, Firenze, 1495
Párizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár

24. Savonarola megégetése
Ismeretlen mester festménye, 16. sz. eleje
Firenze, S. Marco-kolostor

540. l.

1. „Senki sem biztos a dolgában"
Röplap, Zurich 1514/15
Zurich, Kozponti Konyvtár

2. XII. Lajos
Ismeretlen festő műve, 16. sz.
Firenze, Uffizi

3. I. Miksa és családja
Bernhard Strigel festménye, 1515 k.
Bécs, Szépművészeti Múzeum

541. l.

4. I. Ferenc
Tiziano festménye, 1538
Párizs, Louvre

5. A paviai csata
Ismeretlen mester festménye
Hampton Court (Anglia), Királyi Palota

542. l.

6. Sacco di Roma
Metszet a *Keyserliche Practica und Prognosticon*... c. műből, Strasbourg, 1535
London, British Museum

7. A francia zsoldban levő svájciak hazatérése
Metszet Diebold Schilling *Luzerni krónikájából*, 1513 előtt
Luzern, Kozponti Könyvtár

8. V. Károly császár
A „Figures de Femmes à Micorps" mesterének műve, 16. sz. eleje
Brusszel, Magángyűjtemény

9. VII. Kelemen és V. Károly díszmenete a bolognai kibékulés után
Nikolaus Hogenberg metszete, Antwerpen, 1532 (?)
London, British Museum

543. l.

1. Egy gróf szolgájával „kihívó levelet" kuld ellenfelének
Metszet Diebold Schilling *Spiezer Chronik* c. művéből, 1485
Bern, Burgerbibliothek

2. Rablólovagok támadása egy nurnbergi patrícius ellen
Nurnberg, Germán Nemzeti Múzeum

544. l.

3. Szt. Orsolya megérkezik Kölnbe
Hans Memling festménye, 1489 (részlet)
Brugge (Belgium), Szt. János-kórház Múzeuma

4. Jakob Fugger és könyvelője, Matthäus Schwarz
Miniatúra Matthäus Schwarz *Kostümbiographie* c. művéből, 1520 k.
Braunschweig (NSZK), Anton Ulrich Múzeuma

5. Vízzel hajtott emelőkerék német bányában
Fametszet Georgius Agricola *De re metallica* c. művéből, Bázel, 1556
Munchen, Nemzeti Muzeum
6. Tárna megnyitása
Metszet, uo.

545. l.

7. Johann Gutenberg
Színes miniatúra, 16. sz. eleje
8. Berthold Schwarz ferences szerzetes lőport állít elő
Ismeretlen szerző fametszete
9. Gutenberg-biblia (az ún. 42 soros Biblia), Mainz 1455
Lipcse, Könyvművészeti Múzeum
10. Kovácsoltvas mozsár, 1400 k.
Bécs, Hadtörténeti Múzeum

546. l.

11. Parasztszónok
Metszet az *Egy werdti paraszt prédikációja...* c. ropirat címlapjáról, 1524
Világtörténet, 4. k. Bp. Kossuth kiad. 1963. 168. l.
12. Hans Boheim
Fametszet Hartmann Schedel *Világkrónikájából*, Nurnberg, 1493
Gottingen, Alsószász Állami és Egyetemi Könyvtár
13. A Bundschuh elfog egy lovagot
A „Petrarca-mester" fametszete a *Vigasztaló tukor* c. műből, Augsburg, 1532

547. l.

1. Wittenberg látképe
Színes metszet id. Lucas Cranach műhelyéből, 16. sz. eleje
Wittenberg, Lutherhalle
2. Gúnykép a bucsucédula árusításáról
Ismeretlen mester metszete, 17. sz.
Wittenberg, Lutherhalle
3. Vártemplom, 1490—99
Wittenberg

548. l.

4. Luther Márton
id. Lucas Cranach festménye, 1529
Bretten (NSZK), Melanchton Múzeum
5. Luther kilencvenöt tézise
Nyomtatott plakát, *Luther művei*, I. k. Függelék, Berlin, 1950
6. Luther és Husz két szín alatt osztja az Úrvacsorát a választófejedelmi családnak
Egykorú fametszet
Wittenberg, Lutherhalle

549. l.

1. Luther Cajetan pápai legátus előtt
Könyvillusztráció, 16. sz.
2. Pápai kiátkozó bulla Luther ellen
Németul kiadta Vianesio Albergati
Wittenberg, Lutherhalle
3. Luther kihallgatása Wormsban
Címlap *Luther beszédé*hez, Augsburg, 1521
Wittenberg, Lutherhalle

550. l.

4. Rotterdami Erasmus és írnoka
Ismeretlen mester fametszete Erasmus egyik művéből *(Responsio)*, Freiburg, 1530
London, British Museum
5. Franz v. Sickingen
Daniel v. Hieronymus Hopfer.
rézkarca, 1525 k.
Wittenberg, Lutherhalle
6. Ulrich v. Hutten
Fametszet Huttennak Erasmus elleni vitairatából *(Expostulatio...)*, Strasbourg, 1523
Wittenberg, Lutherhalle
7. Sickingen halála
Fametszet Caspar Sturm *Igaz jelentés...* c. művének címlapjáról, Nurnberg, 1523
London, British Museum

551. l.

1. A rendek fája
Hans Weidlitz metszete Petrarcának a szerencséről írott művének *(De remediis...)* német változatából, Augsburg, 1532
London, British Museum
2. Munzer Tamás
Christoffel van Sichem fametszete *Iconica* c. művéből, Arnheim, 1609
London, British Museum
3. A parasztok 12 cikkelyének címlapja, 1525
Világtörténet, 4. k. Bp. Kossuth kiad. 1963. 173. l.

552. l.

4. Parasztfelkelés Weissenaunál
Színes tollrajz Jacob Murer *Weissenaui krónika* c. művének kéziratából, 1525
Zeil (NSZK), Waldburg-Zeil Hercegi Levéltár
5. Landsknechtek csatája
ifj. Hans Holbein tollrajza, 1530—32(?)
Bázel, Nyilvános Művészeti Gyűjtemény
6. Parasztfegyverek
Világtörténet, 4. k. Bp. Kossuth kiad. 1963. 177. l.

553. l.

7. Leideni János „újrakeresztel" Munsterben
1600 koruli rajz, régebbi minta után
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Könyvtár
8. Leideni János
Muller metszete, 16. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár
9. Bernhard Knipperdollinck
Heinrich Aldegrever rézmetszete, 1536(?)
London, Courtauld Institute of Art
10. Munster ostroma, 1534—35
Erhard Schoen fametszete
London, British Museum

554. l.

1. Rodosz
Metszet, 16. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
2. A mohácsi csata (térkép)
3. II. Szulejmán szultán
Agostino Veneziano rézmetszete, 1535
Budapest, Történelmi Képcsarnok

555. l.

4. A mohácsi csata
Torok miniatura a *Hunernamé*ből, 16. sz.
Isztambul, Topkapi Szeraj Múzeuma
5. I. Ferdinánd
Hans Sebald Lautensack rézmetszete, 1556 (részlet)
Budapest, Történelmi Képcsarnok
6. János király pecsétje, 16. sz. eleje
Budapest, Fővárosi Levéltár
7. Tomegsír a mohácsi csatamezőn
Felvétel a *Műemlékvédelem* c. folyóiratból, 1966

556. l.

8. A torok sereg a mohácsi győzelem után észak felé vonul
Egykorú metszet
Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
9. II. Szulejmán seregei Bécset ostromolják
Ismeretlen művész metszete
Bécs, Nemzeti Könyvtár
10. Német újságlap Buda elestéről, 1541
Budapest, Szabó Ervin Könyvtár

557. l.

11. Buda vára
H. Johann Siebmacher metszete Franciscus Irenaeus művéből, 1572
Budapest, Történelmi Képcsarnok
12. V. Károly Tunisz kalózvárost ostromolja
Metszet Sebastian Munster *Cosmographia universa* c. művéből, Bázel, 1544
London, British Museum

558. l.

1. Az augsburgi birodalmi gyűlés
Ismeretlen mester metszete, 1634
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár
2. Az Ágostai Hitvallás kihirdetése
Johann Durr emléklapja
Nurnberg, Germán Nemzeti Múzeum
3. Philipp Melanchton
id. Lucas Cranach festménye, 1533
Amsterdam, Rijksmuseum
4. A schmalkaldeni szovetség hadi tanácskozása
Fametszet Reinhard der Ältere Graf zu Solms *Hadikonyv*éből, 1549
Bécs, Nemzeti Könyvtár

559. l.

5. A muhlbergi csata
Enea Vico rézmetszete
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár

6. V. Károly *Peinliche Gerichtsordnung*jának (Carolina) címlapja, Mainz, 1532 (?)
Gottingen, Alsószász Állami és Egyetemi Konyvtár
7. V. Károly pecsétje a schmalkaldeni szovetségen aratott győzelem után, 1547
Dusseldorf, C. G. Boerner gyűjteménye
8. Tortúra
Metszet Tengler *Neuer Leyenspiegel* c. művéből, Strasbourg, 1514
Ithaca (USA), Cornell Egyetem Konyvtára

560. l.

1. Reformációs oltár. Úrvacsora
ifj. Lucas Cranach műve, 1565
Régen Dessau (NDK), Vártemplom, ma Mildensee
2. Gustav Vasa
Rajz egy torvény kéziratáról, 16. sz.
Stockholm, Királyi Konyvtár
3. Ulrich (Huldrych) Zwingli
Hans Asper festménye, 1549
Zurich, Kozponti Kónyvtar

561. l.

4. Stockholm látképe
Franz Hogenberg rézmetszete Georg Braun—Franz Hogenberg *Civitas orbis terrarum IV.* c. művéből, Köln, 1588
Lund (Svédo.), Egyetemi Konyvtár
5. Úrvacsorai istentisztelet a zurichi Fraumunsterben
Rézmetszet, 17. sz.
Zurich, Központi Konyvtár
6. Kappeli csata
Metszet Johann Stumpf *Svájci krónika* c. művéből, Zurich, 1606
Lipcse, Egyetemi Konyvtár

562. l.

1. Az angol parlament ulése, 1523
Miniatúra
Windsor, Királyi Gyűjtemény
2. A Merchant Adventurers bruggei székháza
Antonius Sanderus *Flandria Illustrata* c. művéből, Amsterdam, 1641—44
London, British Museum
3. A King's Bench törvényszék
Miniatúra, 15. sz. eleje
Archeologia, XXXIX. 1863. 357. l.

563. l.

4. Thomas More
ifj. Hans Holbein festménye, 1527
Windsor, Kastély, Királyi Konyvtár
5. Utópia sziget térképe
Metszet More *Utópiá*jából, Antwerpen, 1516
Párizs, Nemzeti Könyvtár
6. John Colet
Miniatúra egy, a Biblia latin és angol szovegét tartalmazó kéziratból, 1509
Cambridge, Egyetemi Konyvtár
7. VIII. Henrik
ifj. Hans Holbein festménye, 1540
Róma, Palazzo Barberini, Nemzeti Képtár

564. l.

1. VIII. Henrik és gyermekei
Korabeli szőnyeg
Menendez Pidal: Historia de España XXIX. 1. 328. l.
2. Thomas Cranmer
Garlicke Flicke festménye, 1546
London, Nemzeti Arcképtár
3. VI. Edward
George Vertue metszete, régi festmény alapján, *Kilenc történeti metszet* c. művéből, London, 1776
London, British Museum

565. l.

4. Fulop és Mária pecsétje, 16. sz. eleje
Berlin, Állami Levéltár
5. Protestánsok uldozése Angliában
Fametszet, a Suffolk hercegnéről szóló ballada illusztrációja, *Roxburghe Collection of Ballads* I., London, 1869
London, British Museum
6. Nicholas Ridley és Hugh Latimer kivégzése
Metszet John Foxe *Mártírok konyve* (Actes and Monuments) c. művéből, London, 1563
London, British Museum

566. l.

1. Genf a 16. sz.-ban
Metszet Sebastian Munster *Cosmographia universa* c. művéből, Bázel, 1544
Bern, Tartományi Konyvtár
2. Kálvin
Ismeretlen festő műve
Genf, Nyilvános és Egyetemi Konyvtár

567. l.

3. Theodorus Beza
Metszet, 1591
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár
4. Miguel Servet
Metszet Christoffel van Sichem *Het Toonel der Hoofketteren* c. művéből
Middelburg, 1677
London, British Museum
5 Kálvin *Institutio* c. művének címlapja
Strasbourg, 1545
Budapest, Széchényi Könyvtár

568. l.

1. Loyola Szt. Ignác
Szobor a Loyola-várban
Guipúzcoa (Spanyolo.)
2. III. Pál megerősíti jogaiban a Jézustársaságot
Karel van Mallery metszete, 18. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
3. A tridenti zsinat
Ismeretlen mester festménye, 17. sz. vége
Stans (Svajc), Kapucinus kolostor
4. Don Juan de Austria
Alonso Sánchez Coello műve
Madrid, Prado

569. l.

5. A török elleni liga megkotése
Festmény Siena város számadáskonyvéből *(Biccherna)*, 1571
Siena, Állami Levéltár
6. XIII. Gergely
Ismeretlen szobrász muve, 16. sz. vége
Bologna, Museo Civico
7. A lepantói csata
Festmény Sebastian Schertlin művének kéziratából, 1570—77
Erlangen (NSZK), Egyetemi Konyvtár

570. l.

1. Allegória: II. Fulop mint a hit védelmezője
Metszet Luis Cabrera *II. Fulop...* c. művéből, Madrid, 1619
Madrid, Nemzeti Konyvtár
2. V. Károly lemondása
Franz Hogenberg rézmetszete, 16. sz. második fele
Brusszel, Belga Királyi Konyvtár, Metszettár

571. l.

3. Az Escorial
Festmény, 17. sz.
Párizs, Louvre
4. Cervantes *Don Quijote* c. műve
Az első német kiadás illusztrációja, Kothen, 1621
5. Gracía Rodríguez de Montalvo *Amadis de Gaula* c. művének címlapja, Velence. 1533
London, British Museum
6. Lope de Vega
F. G. Caxés műve, 16. sz.
Madrid, Lázaro Galdiano-gyűjtemény

572. l.

7. A mórok megkeresztelése
Felipe Vigarny (?) domborműve, 1521 k.
Granada, Székesegyház, Királyi Kápolna, főoltár
8. Jelentés Agostín de Cazalla és társai kivégzéséről, 1559
Egykorú német nyelvű ròpirat
Berlin, de Pablo-gyűjtemény
9. Don Fernando Niño de Guevara
El Greco festménye, 1598 k.
New York, Metropolitan Museum

573. l.

10. Konyvégetés
Pedro Berruguete Szt. Domonkos és az albigensek c. műve, 1500 k. (részlet)
Madrid, Prado

11. Juan de la Cruz (Keresztes Szt. János)
Festmény
Párizs, Nemzeti Könyvtár
12. Szt. Teréz és az angyal
Lorenzo Bernini szobra, 1651
Róma, Sta Maria della Vittoria-templom

574. l.

1. Boszorkányok ropulnek
Fametszet Ulrich Molitor *A boszorkányokról* (De Lamiis) c. művéből, Konstanz, 1489
Ithaca (USA), Cornell Egyetem Könyvtára
2. Boszorkányok vihart támasztanak
Fametszet, uo.
3. Újrakeresztelés az ordog nevében
Sinistrari fametszete Francesco Maria Guazzo *Compendium maleficarum* c. művéből, Milánó, 1626
London, British Museum
4. Az ördög hívei lábbal tapossák a keresztet
Fametszet, uo.
5. Boszorkányok megcsókolják az ordog alfelét
Fametszet, uo.
6. Boszorkányok táncolnak háttal egymásnak
Fametszet, uo.
7. Boszorkányégetés Dernburgban, 1555
Egykorú fametszet egy nurnbergi roplapról

575. l.

1. Óbester
Jost Amman fametszete Leonhart Fronsperger *Hadikonyv*éből, Frankfurt, 1567—73
Párizs, Nemzeti Konyvtár
2. Őrmester
Fametszet, uo.
3. Zsoldosok seregszemléje
Fametszet, uo.
4. Lőfegyverek felugyelője
Fametszet, uo.
5. Tuzéranyag felügyelője
Fametszet, uo.
6. Vesszőfutás
Fametszet, uo.
7. Sípos és dobos
Fametszet, uo.
8. Lószerszám-kezeló
Fametszet, uo.

576. l.

1. Jacques Lefèvre d'Étaples
Rézkarc, 16. sz.
Wittenberg, Lutherhalle
2. Clément Marot
Gianbattista Moroni (?) műve, 16. sz.
Párizs, A Francia Protestantizmus Társaságának Konyvtára
3. François Rabelais
Ismeretlen festő műve, 16. sz.
Versailles, Múzeum
4. Joachim du Bellay
Léonard Gaultier *Chronologie collée* c. metszetgyűjteményéből, 17. sz. eleje
Parizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár
5. Pierre de Ronsard
Metszet, uo.
6. II. Henrik francia király halálra sebesul egy lovagi tornán
Metszet J. Tortorel és J. Périssin gyűjteményéből, Lyon, 1569—70
Párizs, Nemzeti Konyvtár

577. l.

7. II. Ferenc
Zománcmunka, Léonard Limosin műve, 16. sz.
Párizs, Louvre
8. Medici Katalin
Ismeretlen festő műve, 16. sz.
Párizs, Jacquemart-André Múzeum
9. A vassyi vérengzés
Metszet J. Tortorel és J. Périssin gyűjteményéből, Lyon, 1569—70
Párizs, Nemzeti Konyvtár

578. l.

1. Gaspard de Coligny
Festmény
Chantilly, Condé Múzeum
2. Szent Bertalan-éj
Egykorú metszet, Hennin-gyűjtemény
Párizs, Nemzeti Konyvtár
3—5. Szent Bertalan-éj
IX. Károly parancsára vert emlékérmek
Párizs, Nemzeti Konyvtár

579. l.

6—7. Guise Henriket és Guise kardinálist III. Henrik parancsára megolik Bloisban
Anonim fametszetek, 16. sz. vége
Párizs, Nemzeti Konyvtár
8. A haldokló III. Henrik Navarrai Henrik fejére helyezi a koronát
Metszet, 16. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
9. A liga kormenete
Frans Pourbus (?) festménye, 16. sz.
Párizs, Carnavalet Múzeum

580. l.

1. I. Erzsébet
ifj. Marcus Gheeraerts festménye, 16. sz.
London, Nemzeti Arcképtár
2. Az angol katolikusok uldozése Erzsébet alatt
Ismeretlen művész metszete, 16. sz. vége
Párizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár
3. Sir Francis Drake
Egykorú metszet
London, British Museum
4. Stuart Mária bírái előtt
Robert Beale egykorú tollrajza a jegyzőkönyvekből
London, British Museum

581. l.

5. Angol hajótervezók
Rajz egy angol kéziratból, 16. sz. vége
Cambridge, Magdalen College
6. A nagy armada
Franz Hogenberg egykorú metszete Allgemeine Geschichte (szerk. Wilhelm Oncken), III. 2. 327. l.
7. William Cecil, Lord Burghley
ifj. Marcus Gheeraerts (?) festménye, 16. sz.
London, Nemzeti Arcképtár
8. Az angol flotta kifut Plymouthból
Augustine Ryther metszete Robert Adams *A spanyol flotta...* c. művéből h. n. 1590
London, British Museum

582. l.

9. Burgonya
Rajz John Gerard *Herball* c. művéből, London, 1597
London, British Museum
10. Dohányzó úr
Rajz T. Middleton és T. Dekker *The Roaring Girle...* c. művéből, London, 1611
London, British Museum
11. William Shakespeare
Martin Droeshout metszete Shakespeare műveinek első kiadásából, London, 1623
London, British Museum
12. A Swan Színház belseje
Johannes de Witt vázlata, 1596
Utrecht, Egyetemi Konyvtár
13. A Globe Színház Londonban
Václav Holar metszete, 17. sz.
London, British Museum

583. l.

1. Menno Simons
Metszet Christoffel van Sichem *Het Toonle der Hoofketteren* c. művéből, Middelburg, 1677
London, British Museum
2. Amsterdamban ujrakeresztelőket akasztanak
Barend Dircksz műve, 1535
Amsterdam, Gemeente-Museum
3. Inkvizícióellenes karikatúra
Metszet, 1566 előtt
Simancas (Spanyolo.), Levéltár

584. l.

4. Prédikáció Antwerpen mellett
Franz Hogenberg metszete, 1596
Amsterdam, Rijksmuseum
5. A gueux jelvénye
Kép Adriaen Valerius *Gedenck-clanck* c. művéből, Haarlem, 1626
London, British Museum
6. Képrombolás
Franz Hogenberg metszete Michael Aitsinger *A belga oroszlánról* c. művéből, Koln, 1583
London, British Museum

585. l.

1. Orániai Vilmos a szabadságot jelképező oroszlánnal
Kép Adriaen Valerius *Gedenck-clanck* c. művéből, Haarlem, 1626
London, British Museum
2. Parmai Margit
Antonio Moro festménye, 1570
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok
3. Orániai Vilmos
Antonio Moro festménye, 1556 k.
Kassel (NSZK), Állami Műgyűjtemények
4. Alba herceg
Antonio Moro festménye, 1555
Antwerpen, Királyi Szépművészeti Múzeum
5. A spanyol „Véres Tanács" ülésezik Alba elnöklete alatt
Egykorú metszet
Amsterdam, Rijksmuseum

586. l.

6. Lamoral, Egmont grófja
Egykorú rézmetszet
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok
7. Hoorn admirális
Egykorú érem
Berlin, Éremtár
8. Brielle bevétele
Franz Hogenberg rézmetszete, 1572
Amsterdam, Rijksmuseum

587. l.

9. Antwerpent megrohanják a spanyol zsoldosok
Franz Hogenberg metszete Michael Aitsinger *A belga oroszlánról* c. művéből, Koln, 1583
London, British Museum
10. A tizenkét éves béke megkotése
Allegorikus festmény
Versailles, Múzeum
11. Orániai Móric
Willem Jacobz Delff metszete Adriaan van der Venne festménye nyomán, 17. sz. (részlet)
Allgemeine Geschichte (szerk. Wilhelm Oncken), III. 2. 339. l.

588. l.

1. Magyarország két ellenség között
Fametszet Martin Schrott címerkönyvéből, 1584
Magyar művelődéstörténet (szerk. Domanovszky S.), 3. k. Bp. é. n. 64. l.
2. A törökök foglyokat hurcolnak el
Fametszet Trauth Veith *A török császár megérkezése*... c. művéből, Augsburg, 1543
Budapest, Széchényi Könyvtár
3. A vizsolyi biblia címlapja
Károlyi Gáspár fordítása, 1590
Budapest, Széchényi Könyvtár
4. Szegedi Kis István
Ismeretlen német mester fametszete Skaricza Máté rajza nyomán, Bázel, 1585
Budapest, Történelmi Képcsarnok
5. Balassi Bálint
Ismeretlen festő olajfestménye, 1587
Esztergom, Keresztény Múzeum

589. l.

6. Zrínyi Miklós, a szigetvári hős
Matthias Zundt rézkarca, 1566
Budapest, Széchényi Könyvtár
7. Eger ostroma, 1596
Johann Sibmacher rézkarca Hieronymus Ortelius *Kronologia*... c. művéből, Nurnberg, 1602
Budapest, Történelmi Képcsarnok
8. Bocskay István hajdúi körében
Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca, 1605
Budapest, Történelmi Képcsarnok
9. Egy hajdúváros címere (Hajdúnánás)
Budapest, Országos Levéltár

590. l.

10, 15. Bethlen Gábor pénzei
Budapest, Nemzeti Múzeum, Éremtár
11. Pázmány Péter
Rézmetszet Szelepcsényi Gyorgy *Teológiai tételek*... (Propositiones Theologicae...) c. művének címlapjáról, Róma, 1634
Budapest, Széchényi Konyvtár
12. Bethlen Gábor
Egykorú metszet
Budapest, Történelmi Képcsarnok
13. Bethlen Gábor pecsétje
Budapest, Országos Levéltár
14. I. Rákóczi György
Ismeretlen mester olajfestménye
Budapest, Történelmi Képcsarnok

591. l.

1. Krakkó és kulvárosa, Kazimierz a 15. sz.-ban
Metszet Hartmann Schedel *Világkrónikájából*, Nurnberg, 1493
Göttingen, Alsószász Állami és Egyetemi Könyvtár
2. A szejm ulése
Fametszet Jan Herburt *A lengyel királyság statutumai*... c. művéből, Krakkó, 1570
Varsó, Nemzeti Könyvtár
3. IV. (Jagelló) Kázmér
Sírszobor, Wit Stwoss műve, 1492 k.
Krakkó, Wawel, Székesegyház

592. l.

4. Jan Łaski
Egykorú metszet
Berlin, Egykori Állami Konyvtár
5. Mikolaj Rej
Fametszet a *Zwierciadlo*ból (Tükor), Krakkó, 1568
Varsó, Nemzeti Könyvtár
6. Fausto Sozzini
Ismeretlen mester metszete Wilhelm Gesenius gyűjteményéből
Wolfenbüttel (NSZK), Ágost Herceg Konyvtára
7. Jan Kochanowski síremléke, 1610 k.
Zwoleń (Lengyelo.)
8. A varsói konfoderáció okmánya, 1573
Varsó, Régi Akták Főlevéltára

593. l.

9. Lengyel lovasok, 16—17. sz.
Metszet
Władysław Gomulka: One Thousand Years of Poland, Varsó, 1966. 24. l.
10. Mária halála
Faragott oltár, Wit Stwoss műve, 1477—89 (részlet)
Krakkó, Mária-templom
11. Mágnás a 16. sz.-ban
Ismeretlen festő műve
Tausend Jahre Geschichte Polens, Varsó, 1961. 36. l.

594. l.

1. Mária
Ikon, Govora-kolostor, 1530 k.
Bukarest, Szépművészeti Múzeum
2. „Öreg" Mircea
Középkori festmény Curtea de Argeș kolostori templomából
Bukarest, Szépművészeti Múzeum

595. l.

3. Moldvai követek a konstanzi zsinaton, 1415
Színes metszet Ulrich Richenthalnak a konstanzi zsinatról írt művéből, Augsburg, 1483
Bázel, Egyetemi Könyvtár
4. Vlad Țepeș
Metszet a *Drakula vajda* c. műből, Bamberg, 1491
Istoria Populurui Român, Bukarest, 1970. 20. kép
5. Neagoie Basarab és családja
Táblakép Curtea de Argeș kolostori templomából, 16. sz.
Bukarest, Szépművészeti Múzeum

596. l.

6. III. (Nagy) István
Kép, 16. sz.
Voroneț (Románia), kolostor
7. Petru Rareș és családja
Falfestmény, 16. sz.
Moldovița (Románia), Kolostor
8. Szinan pasa visszavonul a Dunán át
Metszet Theodor de Bry *Pannonia kronologikus története* c. művéből, Frankfurt, 1596
Budapest, Történelmi Képcsarnok

597. l.

9. Vitéz Mihály pénze
10. Templom, 1517
Curtea de Argeș (Románia)
11. Vitéz Mihály meggyilkolása, 1601
Metszet Johann Ludwig Gottfried *Történeti krónika* c. művéből, Frankfurt, 1657
London, British Museum

598. l.

1. Hadállások az Ugránál
Miniatúra a *Nyikon-évkönyv*ből, 16. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XIV—XV. vv., 291. l.
2. Megérkeznek a novgorodi követek III. Iványhoz
Miniatúra a *Képes Krónika*ból (Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XIV—XV. vv., 280. l.
3. Uszpenszkij-székesegyház, 1475—79
Moszkva, Kreml

599. l.

4. Az orosz had IV. Ivánnal az élén Kazány ellen vonul
Miniatúra a *Képes Krónika*ból (Licevoj Letopisznij Szvod), 16. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 365. l.
5. IV. Iván
A moszkvai iskola egyik festőjének műve, 16. sz. vége, 17. sz. eleje
Koppenhága, Nemzeti Múzeum
6. Orosz hajók a Jeges-tengeren
Metszet Gerrit de Veer *Diarium nauticum*... c. művéből, Amsterdam, 1598
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 693. l.

600. l.

7. Húsvét a Kreml előtt
Kép a *Galerie du monde* c. műből, 17. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár
8. A Szoloveckij-kolostor
Az usztyugi iskola egyik festőjének műve, 16. sz. vége
Moszkva, Tretyakov Képtár
9. Troickij székesegyház, 1422
Rekonstrukció
Zagorszk, Troice-Szergijeva kolostor

601. l.

10. Vaszilij Blazsennij-templom, 1555—60
Moszkva

602. l.

11. Orosz követség Regensburgban, 1576
Michael Peterle színes metszete, Prága, 1580 k.
Leningrád, Állami Nyilvános Könyvtár
12. Jermak Szibériában
Metszet a *Kunguri évkönyv*ből (Kungurszkij letopisz), 17. sz. második fele (másolat)
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 695. l.
13. A természetbeni adó szedése Szibériában
Miniatúra, uo.
14. Orosz nyomtatott könyv egy lapja
Az apostolok cselekedetei, Ivan Fjodorov kiadása, Moszkva, 1564
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 423. l.

603. l.

1. Borisz Godunov
Korabeli metszet
2. Bolotnyikov seregének harca Vaszilij Sujszkij seregével Moszkvánál, 1606
Metszet Isaac Massa útleírásából *(En cort...)*, 1610, kiadva h. n. 1612
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 512. l.

604. l.

3. A lengyelek Szmolenszkot ostromolják
Metszet, 17. sz. eleje
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 541. l.
4. A svédek sikertelenul ostromolják Novgorodot, 1611
Ikon, 17. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 575. l.
5. A novgorodiak felkészulnek városuk védelmére a svéd támadók ellen, 1611
Ikon, 17. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 573. l.

605. l.

6. Pozsarszkij
Ismeretlen festő műve, 18. sz.
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 583. l.
7. Filaret beiktatása moszkvai pátriárkának
Miniatúra a M. F. Romanov cárrá választásáról szóló mű kéziratából, 1673
8. Az ukrajnai kozákok elfoglalják Kaffát 1616-ban
Metszet a *Virsi* c. könyvből, 1622
Ocserki Isztorii SZSZSZR XV—XVII. vv., 725. l.
9. I. (Romanov) Mihály
Korabeli festmény
Leningrád, Téli Palota

606. l.

1. Szt. Gergely „Armenia illuminatora"
Miniatúra egy örmény *Újszövetség*ből (Chikbak Evangeliarum), 1313 után
Manchester, John Rylands Könyvtár
2. Katedrális, 7. sz. (erősen átépítve)
Ecsmiadzin (SZU)
3. Örmény ábécé, Meszrop Masztot pap műve
11. sz.-i kézirat
Jeruzsálem, Gulbenkian Könyvtár
4. I. Gagik
Dombormű 915—21
Ahtamar (Törökо.), Szt. Kereszt-templom

607. l.

5. Tamar királynő és fia
Falfestmény, 1207 k.
Bertubani-kolostor a David-Garedsa-barlangkolostorokban (SZU)
6. A Keresztelő Szt. János-templom egyik ablaka, 1002
Hcisszi (SZU)
7. Grúz templom, 10. sz.
Oski (Törökо.)
8. Rusztaveli diktál az írnoknak
Miniatúra egy grúz kéziratból, 1646
Ocserki Isztorii SZSZSZR IX—XIII. vv., 584. l.

608. l.

1. Mohamedán teológiai iskola, Szefevida-kor
Iszfahan
2. Kanat (fold alatti kutak)
Teherán mellett

609. l.

3. Táncoló dervisek
Miniatúra, 16. sz. vége
Berlin, Pergamon Múzeum, Iszlám Gyűjtemény
4. Dervis
Perzsa miniatúra, egyedi lap, 1500 k.
New York, Metropolitan Museum
5. I. Abbasz
Egykorú festmény
Allgemeine Geschichte (szerk. Wilhelm Oncken), II. 4., 363. l.

610. l.

1. Babur elmélkedik feljegyzései felett
Mogul miniatúra, 17. sz.
Párizs, Guimet Múzeum
2. Akbar felvonul hadával
Indiai miniatúra a *Mahábhárata*ból, 16. sz. vége
Dzsaipur, Konyvtár
3. Akbar fiával, Dzsahangirral és unokájával, Sah Dzsehannal
Bicsitr miniatúrája, 1630 k.
Dublin, Chester Beatty Könyvtár

611. l.

4. Mogul főtiszt
Miniatúra a *Dzsahangir-album*ból
Berlin, Egykori Állami Könyvtár
5. Akbar seregei megrohamozzák Csitorgar erődjét
Miniatúra a császár életírásából, 1600 k.
London, Victoria and Albert Museum

612. l.

6. Az *Akbarnamé* egy lapja
M. Quaritah miniatúrája, 17. sz. eleje
7. Elefántszelídítés
Zain al-'Abidin festménye, 17. sz. eleje (?)
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok, Indiai Gyűjtemény
8. A mogulok Indiája (térkép)
9. Egy kalligráfus
Miniatúra Bihzad iskolájából, 1600 k.
Párizs, Nemzeti Könyvtár

613. l.

10. Tadzs Mahal, 1631—53
Agra mellett (India)
11. A mogul udvarában európai követeket fogadnak
Miniatúra, 17. sz.
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok, Indiai Gyűjtemény

614. l.

1. Harc a Po-jang tó partján, a kínaiak vezére Csu Juan-csang
Kínai festmény
2. Az Ég temploma, 1540
Peking

615. l.

3. Nagyváros kozpontja, Ming-kor
Cseng-tu
4. Boroskupa, 1456—88
Hongkong, Edward Chow-gyűjtemény
5. Mezőváros Délkelet-Kínában
Vu Pin tekercséről, Ming-kor, 1600 k.
Cleveland (USA), Szépművészeti Muzeum
6. Pólójáték
Li Lin festménye, 17. sz.
London, Victoria and Albert Museum

616. l.

7. Teraszos rizstermelés
8. A kínai császár zsiráfot kap 1414-ben
Ismeretlen művész festménye, 15. sz.
New York, Ralph M. Chait Galériák
9. Kínai bankjegy
Ming-kor, 1375—99
Hannover, Kestner Múzeum
10—11. Bronzérmék ontése és verése
Metszet Szung Jing Hszing *Tien-kung kai-vu* c. művéből, 1637

617. l.

12. A harmadik Ming-császár sírjához vezető út
Csangping (Kína), 1435 k.
13. Előkelő társaság étkezése a szabadban
Csiu Jing festménye, 16. sz. első fele
Cleveland (USA), Szépművészeti Múzeum
14. Buddha egyik tanítványa
Szobor, Ming-kor, 14—15. sz.
London, Victoria and Albert Museum
15. Előkelő kínai holgy
Sen Jang festménye, 17. sz. második fele
Munchen, Preetorius-gyűjtemény

618. l.

16. Az otpagodás templom, 1437
Peking mellett
17. Egy regény lapjai
A *Huei t'an King hua juan* c. regényből
18. Regényillusztráció
Fametszet a *Csin Ping Mej* c. műből, 1617

619. l.

1. A Kócsag-vár, 1610
Himedzsi
2. Hoszokava Szumimoto
Függő tekercs, 1507
3. Japán szamuráj, 16—17. sz.
Berlin, Egykori Népművészeti Múzeum

620. l.

4. A portugálok megérkeznek Japánba
Japán paraván, 16. sz.
Párizs, Guimet Múzeum
5. Oda Nobunaga
Kano Motohide festménye, 1583
Tokió, Nemzeti Muzeum
6. Tojotomi Hidejosi
Ismeretlen művész festménye, 1599
Ószaka, Múzeum
7. Tokugava Iejaszu
Egykorú japán festmény
8. Az előkelő holgyek élete
Paraván, Matabel műve, 17. sz. első fele
Nara-si (Naraken), Jamato Bunkakan

621. l.

9. Rizs szállítása a raktárba
Rajz a *Csuzoku-kei-zai-bunko* c. műbol, 18. sz.
Ószaka, Múzeum
10. Japán vitorlás hajó
Rajz egy fogadalmi tábláról, 16—17. sz.
Kiotó, Kijomizu-templom
11—12. Táncosok
Rajz a *Sicsizsuicsi-ban Utaavaze* c. konyvből, 15. sz.
13. Virágok és madarak
Kano Motonobu festménye, 16. sz.
Kiotó, Muzeum

622. l.

1. Ibn Tulun-mecset, 877—79
Kairó
2. Szt. Simon-kolostor (Deir Anba Sziman), 8. sz.
Asszuan mellett (Egyiptom)

623. l.

3. Mohamedán mecset
Bobo-Dioulasso (Felső-Volta)
4. Kopt szovet-medaillon, 9. sz. k.
Párizs, Louvre
5. Afrika a középkor második felében (térkép)

624. l.

6. Bibliai jelenet
Festmény Farasból (Dél-Núbia), 10. sz. vége
Khartoum (Szudán), Nemzeti Múzeum
7. Márta királyné, a Szűzanya és egy mártír
Falfestmény Farasból, 11. sz. (részlet)
Khartoum (Szudán), Nemzeti Múzeum
8. Krisztus es egy magas rangú tisztségviselő
Falfestmény, 11. sz. (rekonstrukció)
Abd el-Quader (Szudán)

625. l.

9 Etióp biblia egy lapja
Evangeliarium, 15. sz.
Gunda Gunda-kolostor (Etiópia)
10. Abesszín rabszolgák eladása Jemenben
Miniatúra Hariri *Makáma* c. művének kéziratából, 13. sz.
Párizs, Nemzeti Konyvtár
11. Processziós kereszt, 1434—68
Daga Estifanos-kolostor (Tana-tó, Etiópia)

626. l.

12. Az uralkodó és kísérői
Benini bronz dombormű, Nigéria, 16—17. sz.
London, British Museum
13. Kankan Musza mali uralkodó
Rajz Abraham Cresques *Katalán atlaszáról*, 1375
Paris, Nemzeti Konyvtár
14. Benini anyakirályné
Bronzszobor, 16. sz.
London, British Museum
15. Sztélé arab írással
Gao Sané (Mali)
16. Ifei férfifej
Nigériai terrakotta, 13. sz.
Lagos, Nigériai Muzeum

627. l.

17. Elefántcsont-kanál
Nigéria, 16—17. sz.
London, British Museum
18. Kongói varázsszobor, fa és vas
Tervuren (Belgium), Királyi Közép-afrikai Múzeum
19. Harci jelenet
Dahomeyi dombormű, festett agyag
Párizs, Musée de l'Homme
20. Zimbabwei emberalak, kő
Rhodesia, 9—11. sz.
New York, magangyújtemény

628. l.

1. A spanyol csapatok Farnese vezetésével bevonulnak Párizsba
Korabeli metszet
Párizs, Carnavalet Múzeum
2. IV. Henrik abjurációja
Korabeli metszet
Paris, Nemzeti Konyvtár, Metszettár
3. IV. Henrik francia király
Jacob Bunel (?) festménye
Magángyűjtemény
4. A nantes-i edictum kiadása
Korabeli metszet
Paris, Nemzeti Konyvtár, Metszettár

629. l.

5. IV. Henrik Németország ellen indul
Peter Paul Rubens festménye, 1622—25
Paris, Louvre
6. Sully herceg
François Quesnel festménye, 1610 k.
Chantilly, Condé Múzeum
7. IV. Henrik megolése
Ismeretlen mester metszete, 17. sz.
Parizs, Carnavalet Múzeum

630. l.

1. Rendi gyűlés Franciaországban, 1614
Egykorú metszet
Paris, Nemzeti Konyvtár, Metszettár

2. XIII. Lajost dicsőség koronázza
Philippe de Champaigne festménye, 1636
Párizs, Louvre
3. Richelieu bíboros
Philippe de Champaigne festménye, 1635
Párizs, Louvre

631. l.

4. Az angol és francia flotta La Rochelle előtt
Jacques Callot metszete, 1628
Párizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár
5. Párizs 1620-ban
Matthaus Merian metszete
Párizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár

632. l.

1. A mórok kiűzése
Vicente Carducho műve, 17. sz. első fele
Madrid, Prado
2. IV. Fulop spanyol király
Diego Velázquez festménye, 1632—33
Castres (Franciao.), Goya Múzeum
3. Margit spanyol királyné
Bartolomé González festménye, 1609
Madrid, Prado
4. Olivares gróf
Diego Velázquez festménye, 1638 k.
Madrid, Prado

633. l.

5. Breda átadása (Las Lanzas)
Diego Velázquez festménye, 1635—36 v. 37
Madrid, Prado
6. A hollandok tengeri győzelme a spanyolok felett 1639-ben
id. Willem van de Velde metszete, 1659
Amsterdam, Rijksmuseum

634. l.

1. A wijki malom
Jacob van Ruisdael festménye, 1670 k.
Amsterdam, Rijksmuseum
2. Gazdasszony és szolgálója az udvaron
Pieter de Hooch festménye, 1660
London, Nemzeti Képtár

635. l.

3. Holland hadihajó a 16. sz.-ban
Rézmetszet
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár
4. A holland flotta elfoglalja Jávát
Korabeli metszet
Párizs, Nemzeti Konyvtár
5. Új-Amsterdam
Korabeli metszet
6. A Németalfoldi Nyugat-Indiai Társaság raktárai és hajóépítő uzemei, Amsterdam, 1641
Weltgeschichte, Kleine Enzyklopadie, Lipcse, 1967. 480. l. után

636. l.

7. A takács pihenője
Adriaen van Ostade festménye, 17. sz
Brusszel, Királyi Szépművészeti Múzeumok
8. Roelof Bicker kapitány és csapata
Bartolomeus van der Helst festménye, 1639
Amsterdam, Rijksmuseum
9. A posztóscéh elöljárói
Rembrandt festménye, 1661 v. 1662
Amsterdam, Rijksmuseum

637. l.

10. A leideni egyetemi konyvtár belseje
J. C. Woudanus metszete, 1610
Leiden, Egyetemi Konyvtár
11. Tulp doktor anatómiai előadása
Rembrandt festménye, 1632
Hága, Mauritshuis
12. Érvágás
Quiringh Gerritsz van Brekelenkam festménye, 17. sz. második fele
Hága, Mauritshuis
13. Anyai gond
Pieter de Hooch festménye
Amsterdam, Rijksmuseum

638. l.

1. Prágai defenstratio, 1618
Egykorú német újságlap, Augsburg
Československá Vlastivěda díl II, Dějiny Svazik 1. Prága, 1963. 414. l
2. Bethlen Gábor és Pfalzi Frigyes
Ifj. Claes Jansz Visscher rézmetszete, 1620
Budapest, Széchényi Konyvtár
3. Vallási vita jezsuiták és protestánsok között, 1601, Regensburg
Egykorú miniatúra
Regensburg, Múzeum

639. l.

4. Cseh felkelők kivégzése Prágában
Ismeretlen mester metszete, 17. sz.
Bécs, Nemzeti Könyvtár
5. Wallenstein Stralsundot ostromolia, 1628
Egykorú metszet

640. l.

6. Gusztáv Adolf
Anthonis van Dyck műve
München, Régi Képtár
7. Magdeburg elpusztítása, 1631
Daniel Mannasser rézmetszete, 1637 előtt
8. A sebesult Tillyt Ingolstadtba viszik, 1632
Korabeli röplap
Berlin, Egykori Állami Konyvtár

641. l.

9. Wallenstein megolése
Egykorú rézmetszet
10. A munsteri béke megkotése
Gerard ter Borch festménye, 1648
London, Nemzeti Képtár
11. Hírnok jelenti a vesztfáliai béke megkotését
Metszet a *Munsterből... oromet és békét hozó új lovasposta* c. roplapról, 1648
Bécs, Nemzeti Konyvtár

642. l.

1. I. Jakab
Egykorú metszet
Párizs, Nemzeti Konyvtár, Metszettár
2. A lőpor-osszeeskuvők
Crispin van de Passe rézmetszete (Concilium septem nobilium...), 1605
London, Nemzeti Arcképtár
3. Katona I. Jakab idején
Fametszet *A fiatal katonák iskolája* c. roplapról, 17. sz.
London, Society of Antiquaries
4. Angol kalózok kegyetlenkedése Kozép-Amerikában
Metszet A. O. Exquemelin *A kalózok* c. könyvéből, Amsterdam, 1678
London, British Museum

643. l.

5. I. Károly
Anthonis van Dyck festménye, 1635 k.
Párizs, Louvre
6. Buckingham herceg
Peter Paul Rubens festménye, 1625
Firenze, Pitti
7. William Laud
Anthonis van Dyck festménye, 1633—38
London, Lambeth-palota

644. l.

1. A Szt. Péter-templom kupolája és keleti oldala
Michelangelo Buonarroti műve, 1547-től

645. l.

2. X. Leó kardinálisokkal
Raffaello Santi festménye, 1517—18
Firenze, Uffizi
3. Mona Lisa
Leonardo da Vinci festménye, 1503—6
Párizs, Louvre
4. Mózses
Michelangelo Buonarroti műve, 1516
Róma, S. Pietro in Vincoli-templom

646. l.

5. Lavinia
Tiziano Vecellio festménye, 1550—52 (részlet)
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok
6. Lakoma Lévi házánál
Paolo Veronese festménye, 1573
Velence, Akadémia Képtár
7. Vulcanus meglepi Venust és Marsot
Tintoretto festménye
Munchen, Régi Képtár

647. l.

8. Alvó Venus
Giorgione festménye, 1508 k.
Drezda, Képtár

9. Medúza
Michelangelo da Caravaggio festménye, 1590 után
Firenze, Uffizi

10. Jézus születése
Correggio festménye, 1530 k.
Drezda, Képtár

648. l.

11. A genti oltár
Hubert (?) és Jan van Eyck munkája, 1432 (részlet)
Gent, Szt. Bavo-templom

12. A tiburi Szibilla
Rogier van der Weyden Bladelin-oltár c. festménye, 1450 után (részlet)
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

13. Egy olasz férfi arcképe
Hans Memling festménye, 1480 k.
Antwerpen, Királyi Szépművészeti Múzeum

649. l.

14. Keresztvitel
Hieronymus Bosch festménye, 1505 k. (részlet)
Gent, Szépművészeti Múzeum

15. A Portinari-oltár
Hugo van der Goes festménye, 1476—78 (részlet)
Firenze, Uffizi

16. Vakok
id. Pieter Brueghel festménye, 1568 (részlet)
Nápoly, Nemzeti Múzeum

650. l.

17. Az isenheimi oltár
Mathis Grunewald festménye, 1513—15 (középső kép)
Colmar (Franciao.), Unterlinden Múzeum

18. Orliac-oltár
Martin Schongauer festménye, 1473 k. (részlet)
Colmar (Franciao.), Unterlinden Múzeum

19. Szt. Dorottya
Tilman Riemenschneider szobra, 1506 k. (részlet)
Wurzburg, Mária-kápolna

651. l.

20. A művész anyjának arcképe
Albrecht Durer rajza, 1514
Berlin, Állami Múzeumok, Rézmetszettár

21. Szerelmespár
Albrecht Altdorfer festménye, 1530 k. (freskótöredék)
Regensburg, Városi Múzeum

22. Georg Gisze kereskedő
ifj. Hans Holbein festménye, 1532
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

23. Venus és Amor
id. Lucas Cranach festménye, 1537 u.
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

652. l.

24. Pásztorjelenet
Peter Paul Rubens festménye, Munchen, Régi Képtár

25. De Nole asszony és lánya
Anthonis van Dyck festménye, München, Régi Képtár

26. Danaé
Rembrandt festménye, 1636 k.
Leningrád, Ermitázs

27. Malle Babbe, a haarlemi boszorkány
Frans Hals festménye, 1630 k.
Nyugat-Berlin, Egykori Állami Múzeumok

653. l.

28. Orgaz gróf temetése
El Greco festménye, 1586 (részlet)
Toledo, Szt. Tamás-templom

29. Szőlő- és dinnyeevők
Bartolomé Esteban Murillo festménye, 1650—60 k.
Munchen, Régi Képtár

30. Az udvarhölgyek (Las Meninas)
Diego Velázquez festménye, 1656
Madrid, Prado

654. l.

31. Kastély
Domenico da Cortona műve, 1519—36
Chambord (Franciao.)

32. Szt. Margit és Olybrius
Jean Fouquet miniatúrája *Étienne Chevalier breviáriumá*ból, 1456—60 k.
Chantilly, Condé Múzeum

655. l.

33. Kastély
Jean Bullant műve, 1513—21
Chenonceaux (Franciao.)

34. IX. Károly francia király
François Clouet festménye, 1563
Bécs, Szépművészeti Múzeum

35—36. A Fontaine des Innocents nimfái
Jean Goujon domborműve, 1547—49
Párizs, Louvre

656. l.

1. Josquin de Prés
Fametszet, 16. sz.
Brusszel, Szent Gudula-székesegyház

2. Orlandus Lassus
Joannes Meyssens rézmetszete, 17. sz.
Párizs, Nemzeti Könyvtár, Metszettár

3. Giovanni Pierluigi Palestrina
Festmény, 16. sz.
Róma, Cappella Pontificia

4. Koncert
Miniatúra *II. René lotaringiai herceg zsoltároskonyvé*ből, 15. sz.
Párizs, Arsenal Könyvtára

657. l.

1. Felfedezések és találmányok
Metszet, 16. sz. vége
Párizs, Nemzeti Könyvtár

2. Nyomda 1500 k.
Kéziratlap a *Minden erény virágai* c. hamand műből
Chantilly, Könyvtár

3. Johannes Frobenius nyomdájának jele
ifj. Hans Holbein műve

658. l.

4. Kopernikusz
Tobias Summer festménye
Toruń (Lengyelo.), János-templom

5. Rajz Kopernikusz *Az égi pályák körforgásáról* c. művéből, Nürnberg, 1543
Párizs, Nemzeti Könyvtár

6. John Napier művének címlapja, Lyon, 1620
London, British Museum

7. Luca Pacioli
Ismeretlen festő műve, 1495
Nápoly, Capodimonte Múzeum

659. l.

8. Tycho Brahe csillagvizsgálójában
Metszet Tycho Brahe *Astronomiae instauratae mechanica* c. művéből, Wandesburg, 1598
London, British Museum

9. A greenwichi csillagvizsgáló
Fametszet, 17. sz.

10—12. A három világkép: Ptolemaiosz, Tycho Brahe és Kopernikusz világrendszere
Metszetek Andreas Cellarius *Harmonia macrocosmica* c. művéből, Amsterdam, 1661
Párizs, Nemzeti Könyvtár

660. l.

13. Johann Kepler
Mathias Berneccerus festménye, 1612 (?)
Strasbourg, Szt. Tamás-alapítvány

14. Modell Kepler 3. törvényének bizonyítására
Ábra Kepler *Mysterium Cosmographicum* c. művéből, Tubingen, 1596

15. Giordano Bruno
16. sz.-i rajz

16. Mercator (Gerhard Kremer)
Metszet, 16. sz.
Világtörténet, 4. k. Bp. Kossuth kiad. 1963. 720. l.

17. Alkímiai műhely
Fametszet, 1556

661. l.

18. Galilei *Dialogo* c. művének egy lapja, Firenze, 1632
Párizs, Nemzeti Könyvtár

19. Galileo Galilei
Justus Suttermans műve, 1636
Firenze, Uffizi

20. Desztilláló készülék
Metszet, 16. sz.

21. Paracelsus
Ismeretlen mester rézmetszete
Paracelsus sírfeliratáról, 1542

662. l.

22. Anatómiai rajz
Vesalius *De humani corporis fabrica* c. művéből, Bázel, 1543
Genf, Nyilvános és Egyetemi Könyvtár

23. Michel de Montaigne
Ismeretlen festő műve, 16. sz. második fele
Chantilly, Condé Múzeum

24. Francis Bacon
Festmény Paul van Sommer műhelyéből, 1617 k.
London, Nemzeti Arcképtár

663. l.

25. Descartes
Másolat Frans Hals elveszett festményéről
Párizs, Louvre

26. Illusztráció Descartes fénytani művéből (*Discours... La Dioptrique*, Leiden, 1637)
Párizs, Nemzeti Könyvtár

27. Hugo Grotius művének címlapja, Frankfurt, 1626
London, British Museum

28. Comenius
Juriaen Ovens festménye, 1657—61
Amsterdam, Rijksmuseum

29. Campanella
Festmény, nápolyi iskola, 17. sz.
Magángyűjtemény

A SZÍNES MELLÉKLETEK JEGYZÉKE

I. l.

Vadkecske
Barlangfestmény a niaux-i (Franciao.) barlangban, i. e. 20—10 000 k.

II. l.

Színes mázas edény toredéke Bitikből, hettita, i. e. 1400 k.
Ankara, Régészeti Múzeum

III. l.

Nefertari, II. Ramszesz felesége
Falfestmény a királyné sírjából, i. e. 13. sz.
Théba (Egyiptom)

IV. l.

Áldozat
Festmény a Hagia Triada-i szarkofágon, i. e. 1450—1400 (részlet)
Hérakleion (Kréta, Gorogo.), Régészeti Múzeum

V. l.

Perzsa testőr
Mázas tégla dombormű Szuszából, i. e. 5. sz. első fele
Berlin, Elő-ázsiai Muzeum

VI—VII. l.

Harcos lovakkal
Freskó a til-barsibi palotából, i. e. 8. sz.
Aleppo, Múzeum

VIII. l.

Exekiasz feketealakos amforájának részlete: Akhilleusz és Aiasz kockajátéka, i. e. 540—530 k.
Róma, Vatikán

IX. l.

Vadász
Görög kavicsmozaik, i. e. 4. sz. (részlet)
Pella (Gorogo.)

X. l.

Táncoló pár
Etruszk falfestmény a „Nőstényoroszlánok sírjából", i. e. 520 k. (részlet)
Tarquinia (Olaszo.)

XI. l.

Nőalakok imádkozó tartásban
Szkíta szőnyeg a paziriki 5. kurgánból, i. e. 5. sz.
Leningrád, Ermitázs

XII. l.

a) Pun amulett színes uvegpasztából, i. e. 4. sz. (?)
Tunisz, Bardo Múzeum

b) Kelta arany ékszer Weisskirchenből, i. e. 5—4. sz.
Trier, Tartományi Múzeum

XIII. l.

a) Táncolo nők
Falfestmény egy itáliai (ruvói) sírból, i. e. 4. sz. kozepe
Nápoly, Nemzeti Múzeum

b) Halotti lakoma
Thrak freskó a kazanlaki kupolasirból, i. e. 300 k. (részlet)
Kazanlak (Bulgária)

XIV. l.

Beavatási jelenet
Római freskó a pompei „Misztériumok villájában" i. e. 1. sz. kozepe

XV. l.

Konon áldozata
Freskó a „Palmürai istenek templomában" i. sz. 1. sz.
Dura Europosz (Szíria)

XVI. l.

Consul és a cirkuszi pártokat jelképező lovasok
Berakásos faldisz Iunius Bassus római bazilikájából, i. sz. 331—350
Ideiglenesen Firenze, Palazzo Vecchio; eredetileg Róma, Palazzo del Drago

XVII. l.

a) Iniciálé
Winchester (?), 12. sz. kozepe
Oxford, Bodley Konyvtár

b) A *Winchesteri biblia* egy lapja
12. sz. második fele (részlet)
Winchester, Székesegyházi Konyvtár

XVIII. l.

Jesse fája
Üvegablak, 12. v. 13. sz.
Chartres, Székesegyház

XIX. l.

Illés próféta
Novgorodi ikon fára, 14. sz. vége
Moszkva, Tretyakov Képtár

XX. l.

Szt. Mihály arkangyal
Andrej Rubljov († 1427–30 között) festménye, késői korszak
Moszkva, Tretyakov Képtár

XXI. l.

a) Mária halála
Bolgár freskó, 14. sz.
Tirnovo, Szt. Péter- és Pál-templom

b) Páva
Bizánci mozaik, 14. sz. (részlet)
Isztambul, Kahrie Dzsami

XXII. l.

a) Az apostolok életéből
Szerb freskó, 1335 k.
Dečani (Jugoszlávia), Krisztus mennybemenetele-templom

b) A všeměřici Pietà
Ismeretlen cseh mester szobra, 15. sz. (részlet)
Hluboká (Csehszlovákia), Délcsehországi Aleš Galéria

XXIII. l.

a) Tundér (apszará)
Kasmíri festmény, 11—12. sz.
Ladakh (Kasmír), Alchi-kolostor

b) Perzsa tányér, 12. sz. vége
Régebben Kelikian-gyűjtemény

XXIV. l.

Perzsa selyemszőnyeg, 16. sz. második fele
London, Victoria and Albert Museum

XXV. l.

Krisztus az Olajfák hegyén
A „Vyšši Brod-i ciklus mesteré"-nek festménye, 1350 k.
Prága, Nemzeti Képtár

XXVI. l.

János evangélista
Lengyel mester festménye,

1450 k (reszlet)
Tarnów (Lengyelo.), Egyhazmegyei Muzeum

XXVII. 1.

Trónoló Madonna a kisdeddel
Cimabue festménye fara, 1272—74
Firenze, Uffizi

XXVIII. 1.

Maesta
Duccio di Buoninsegna festménye fara, 1308—11 (részlet)
Siena, Dómmuzeum

XXIX. 1.

Krisztus története
Giotto freskója, 1303—10 (részlet)
Padova, Scrovegni-kapolna

XXX. 1.

a) Angyali udvozlet
Fra Angelico festménye, 1437 után
Firenze, San Marco-kolostor

b) Pieta
Andrea Mantegna festménye, 1475 k.
Milanó, Brera

XXXI. 1.

Unnepség
A Limbourg fivérek miniaturája
*Berry herceg breviáriumá*ból (Très riches heures du duc de Berry), 1411—16 (részlet)
Chantilly (Franciao.), Conde Muzeum

XXXII. 1.

Madonna a gyermekekkel
Jean Fouquet festménye, 1450 k
Antwerpen, Királyi Szépmuvészeti Múzeum

XXXIII. 1.

Margareta van Eyck
Jan van Eyck festménye, 1439
Brugge (Belgium), Városi Szepmuvészeti Muzeum

XXXIV. 1.

Madonna del Magnificat
Botticelli festménye fara, 1481—82 k.
Firenze, Uffizi

XXXV. 1.

Noli me tangere
Martin Schongauer oltárképe, 1473 k. (részlet)
Colmar (Franciao.), Unterlinden Muzeum

XXXVI. 1.

Mária hét orome
Hans Memling festménye, 1480 k. (részlet)
Munchen, Régi Keptár

XXXVII. 1.

Szt. Anna harmadmagával
Leonardo da Vinci festménye, 1501—07
Parizs, Louvre

XXXVIII—XXXIX. 1.

Adám teremtése
Michelangelo freskója, 1508—10
Róma, Sixtus-kápolna

XL. 1.

„Canigiani" Szent Csalad
Raffaello Santi festménye, 1507 k.
Munchen, Régi Képtar

XLI. 1.

A gyonyorok kertje
Hieronymus Bosch festménye, 1500 elott (?) (részlet)
Madrid, Prado

XLII. 1.

Az isenheimi oltár
Matthias (Mathis) Grunewald festmenye, 1513—15 (reszlet)
Colmar (Franciao), Unterlinden Muzeum

XLIII. 1.

Vizitació
M S. mester festménye, 1506 k.
Budapest, Szépművészeti Muzeum

XLIV. 1.

Kolostori templom
Voroneț (Románia), 1488—1547

XLV. 1.

a) Gobelinszovet
Indián epigonalis Tiahuanaco-stílus, déli v. kozépso part, 700—1000
Zurich, CDO-gyujtemény

b) Fejfedo
Indián szovet, epigonalis Tiahuanaco-stílus, 700—1100
New York, Brooklyn Muzeum

XLVI. 1.

a) Kínai vaza
Kerámia, Szung-kor, 1200—1300
Magángyujtemény

b) Kínai tányér
Szeladon porcelan, 1200—1300
Genf, Baur-gyujtemeny

c) Kínai tál
Porcelán, Juan-kor 1280-1368
Peking, Állami Muzeum

XLVII. 1.

A Szentháromság imádasa
Albrecht Durer festménye, 1511
Bécs, Szépmúvészeti Muzeum

XLVIII. 1.

Dunai taj Regensburgnál
Albrecht Altdorfer festménye, 1525 k.
Munchen, Régi Képtar

IL. 1.

David és Bethsabé
id. Lucas Cranach festménye, 1526
Wiesbaden (NSZK), Új Muzeum

L—LI. 1.

Kereszteló Szt. Janos prédikációja
id. Pieter Brueghel festménye, 1566
Budapest, Szépmuvészeti Muzeum

LII. 1.

A kovetek
ifj. Hans Holbein festménye, 1533
London, Nemzeti Képtár

LIII. 1.

Az istenek lakomája
Giovanni Bellini festménye, 1514
Washington, Nemzeti Képtár

LIV. 1.

III. Pál pápa Alessandro és Ottavio Farnesével
Tiziano Vecellio festménye, 1545
Nápoly, Capodimonte Muzeum

LV. 1.

Mohamed égbe szall
Perzsa miniatura, Szultan Muhammad (?) munkaja Nizami *Khamza* c. művébol, 1539—43
London, British Museum

LVI. 1.

Sah Sija beiktatása
Indiai mogul miniatura, Bicsitr (?) munkája, 1633 k.
New York, Alice és Nash Heeramaneck-gyújtemény

LVII. 1.

Mondzsu (Buddha)
Japán festmény selyemre, 13. sz.
Kozandzsi (Japán)

LVIII—LIX. 1.

a) A hold szemlélese
Sen Csou (†1509) munkája, kínai tekercs
Boston (USA), Szépművészeti Muzeum

b) Bambusz
Sziu Vej (†1593) munkaja, kinai tekercs (reszlet)
Washington, Freer Képtár

c) Nagy kínai váza
Ming-kor, 1573—1620
Peking, Állami Muzeum

LX. 1.

Japán templom, 1630
Nikko

LXI. 1.

Krisztus az Olajfák hegyén
El Greco festménye, 1600 utan
Budapest, Szépmúvészeti Múzeum

LXII. 1.

Etkező parasztok
Diego Velazquez festménye, 1623 előtt
Budapest, Szépmuvészeti Muzeum

LXIII. 1.

Hélène Fourment és gyermekei
Peter Paul Rubens festménye, 1637 k.
Párizs, Louvre

LXIV. 1.

Onarckép
Rembrandt van Rijn festménye, 1659
Washington, Nemzeti Képtár

NÉVMUTATÓ

Aachen 275, 298
Abbasz, I. 609
Abbaszida(k) 282, 361, 507
Abd al-Malik 282
Abd ar-Rahman, III. 283
Abélard, Pierre 426
Abu Bekr 279, 280
Abu Hamid Mohamed el Ghazali 609
Abu-l-Abbasz 282
Abu-l Fazl 613
Abu Szimbel 63, 108
Abüdosz 36
Achaia 193
Actium 201
Adalbert, Szt., 310
Adamklissi 221
Adriai-tenger 121, 155, 208, 338, 498, 501, 533
Adzsanta (Ajanta) 291
Aemilius Paullus, Lucius 192
Aeneas 122, 206
Afganisztán 176, 177, 342, 343
Africa 239
Afrika 7, 12—14, 16, 20, 22, 29, 78, 92, 95, 104, 191, 212, 228, 229, 244, 246, 248, 255, 281, 282, 341, 518, 529, 616, 622—627
Agade 51
Ágoston, Szt. l. Augustinus
Agra 613
Agricola, Georgius 544
Agrippa, Marcus Vipsanius 201, 223
Áháb 94
Ahirám 92
Ahmat 598
Ahura-Mazdá 130, 131
Aiasz 117
Aigina 104, 105
aiól(ok) 79
Aiolosz 100
Aiszkhulosz 151
Aiszóposz 116
aitol(ok) 171
Ajanta l. Adzsanta
Ajtony 314
Akbar 610, 613
Akhaimenész 130
Akhaimenida(k), Akhaimenida-birodalom 131, 164, 232
akháj(ok) 7, 72—74, 76—79, 92, 171 ,193
Akhilleusz 97, 117
Akkád 51—53, 67—69, 82, 87
Akkhijava 77
Akra (Akkon) 339
Akszum 624, 625
Ala'-ad-din Hildzsi 344
Ala'-ad-din Huszain 342
alán(ok) 248
Alarik 246
Alba herceg 585, 586
Albánia, albán(ok) 495
Albert, Hohenzollern 592
Alberti, Leon Battista 474
Albertus Magnus 427, 428
Albi 437, 438
Albornoz bíboros 449
Alekszandr Nyevszkij 366
Alekszej metropolita 484
alemann(ok) 226, 231, 266, 305
Aleppo 91
Alexandria 172, 212, 243
Alfonz, X. (Bölcs) 341
Alfréd (Nagy) 306
Algéria, Algír 557, 623
Ali, kalifa 279—281
Alkaiosz 116
Alkibiadész 147
Alkuin 298—300
Alkuoneusz 174
Allah 276, 277, 345
Allstedt 551
Almohad(ok) 286, 341, 624
Almoravida(k) 340, 624
Alpheiosz 100
Alpok 119, 125, 163, 191, 202
Altáj 133
Altamira 25
Altdorfer, Albrecht 651
Amaszisz, II. 95
Ambrus (Ambrosius), Szt. 247, 408
Amenemhet, III. 46
Amenhotep, IV. (Ehnaton) 61, 62, 66
Amerika 14, 255, 508—515, 522—531, 580, 627, 635, 642, 657, l. még Dél-, Közép- és Észak-Amerika
Amida Buddha l. Buddha
Amiens 334
Ammianus Marcellinus 248
Ámon 45, 61
amorita(k) 52, 53
Amsterdam 634
Amu-Darja l. Oxosz
Anagni 449
Anatólia 506
Ancona 121, 497
Andalúzia (Vandalusia) 244
András, II. 338, 367
Andreae, Johannes 429
Andrej Bogoljubszkij 363
Angelico, Fra 473, 539
Angkor 352
Angkor Tom 352
Angkor Vat 352
Anglia, angol(ok) 120, 255, 258, 259, 303, 305—307, 326—329, 335, 411, 427, 440, 449—452, 454—459, 479—481, 491, 530, 531, 541—543, 562—565, 580—582, 586, 599, 609, 611, 630—632, 642, 643, 662
angolszász(ok) 305—307, 326
Angra Mainju 131
Ani 607
Anjang 80, 81
Anjou(k) 368, 532, 538
Anjou grófság 327
Ankara (Ankura) 202, 491, 492
Anna, Boleyn 563, 480
Anna, Bretagne-i 479
Anna, német császárné 540
An-Si 346
Antal, Bourbon 577, 578
Antibes l. Antipolisz
Antigonida(k) 171
Antigonosz Gonatasz 166, 171
Antillák 528
Antiochia (Antiokheia) 168, 169, 335
Antiokhosz Epiphanész, IV. 169, 175
Antipolisz (Antibes) 108
Antoninus Pius 182, 186, 222
Antonius, Marcus 201, 202
Antwerpen 586
Aphrodité 98
Ápisz 45
Apollón, Apollo 107, 111, 115, 116, 129, 138, 146, 183, 203, 214, 432
Appennin hegység 118, 121, 188
Appia, Via 185
Appius l. Claudius, Appius Caecus
Aquileia 210
Aquincum (Óbuda) 210
Aquitania 327, 389

Arab-félsziget 52, 276
Arábia, arab(ok) 40, 93, 177, 220, 230, 259, 268, 269, 271, 272, 276—286, 296, 301, 341, 412, 420, 427, 428, 444, 533, 606, 607, 622, 625, 626
Aragónia 341, 445, 532
Aral-tó 342
arámi(ak) 79, 91, 177
Aranypart 518
Ararát 88
Arcadius 246
Ardasir, I. 232
Arész 98
Arész-domb 113
Arethusza 100
Arezzo (Arretium) 120, 212, 408
Argeş 594
Argosz 98
Arhangelszk 599
Arikamedu 212
Ariosto, Lodovico 469
Aristides, Aelius 218
Ariszteidész 136
Arisztogeitón 114
Arisztophanész 151, 158
Arisztotelész 17, 113, 140, 157, 285, 427, 432
Arius 243, 266
Arkhilokhosz 108
Armenia l. Örményország
Arno 539
Arnold, Bresciai 426, 443
Arnulf püspök 267, 268
Árpád 313, 314
Árpád-ház 368
Arras 586
Arretium l. Arezzo
Arszakész 177
Arszakida(k) 176
Arszinoé 167
Artemisz 112
Artevelde, Jacob van 450
Artevelde, Philipp van 453
Artois 540
Artus 305, 388
Asikaga(k) 619, 620
Asikaga Takaudzsi 355
Asóka 178
Aspar Ardabur 247
Assisi 440
Assur, isten 84
Assur, város, állam 69, 87, 177, l. még Asszíria
Assur-ah-iddina 85
Assurbánapli 85
Assur-nászir-apli, II. 83
Aszen 309, 501
Aszklépiosz 149
Aszparuk 308
Aszpendosz 212
Asszam 345
Asszíria, asszír(ok) 5, 64, 67, 69, 82, 83—89, 92, 93, 95, 103, 128
Asszuan 622
Asztrahany 599
Atahualpa 526
Athanasius 243, 266
Athén 5—8, 16—18, 97, 98, 105, 113, 114, 117, 134—137, 140, 141, 143, 144—148, 150, 152, 154—156, 171, 223, 538
Athéné, Pallasz Athéné 105, 113, 143, 152, 173, 174
Athosz 275, 489
Atia 203
Atlanti-óceán 92, 302, 327, 530
Atlantisz 72
Áton 61
Attalida(k) 166, 170
Attika 82, 113, 144, 145
Attila 248
Attisz 243
Attius, Publius 212
Augsburg 313, 397, 558, 559, 641
Augustinus (Szt. Ágoston) 247
Augustus, Octavianus 201—208, 210, 213, 223
Aurelianus 235
Ausculum 189
Austria (Austrasia) 266, 267
Ausztrália 13, 255
Ausztria, osztrák(ok) 125, 208, 210, 316, 335, 401, 446, 503, 540, 552, 639
avar(ok) 269, 297, 312, 316
Avaricum 199
Avarisz 46
Averroës (Ibn Rosd) 285, 427
Avicenna (Ibn Szina) 285, 428
Avignon 448, 449, 460
Avila 573
Azincourt 456
Azori-szigetek 523
Azovi-tenger 533
azték(ok) 511—514, 525
Ázsia 7, 12—16, 22, 30, 46, 49, 78, 83, 89, 107, 115, 128, 164, 166, 168, 169, 176, 181, 195, 232, 255—257, 294, 295, 310 312 334, 356, 357, 361, 364, 492, 506, 508, 531

Baál 66, 94
Babilón, Bábel, Babilónia. babilóni(ak) 8, 52, 53, 67, 69, 84, 86, 87, 128, 129, 165, 177
Babur 610
Bacon, Francis 662
Bacon, Roger 427
Bagdad 282—284, 361, 492, 608, 609
Bagratida(k) 606, 607
Baia 594
Bajazid, I. 491, 492
Bajazid, II. 506
Bajorország, bajor(ok) 296, 297, 638—640
Bakkhiada(k) 110
Baktria 166, 176
Balassi Bálint 588
Balawat 83
Balázs, Szt. 411
Balbinus 230
Balboa, Vasco Nuñez de 524
Balc 595
Baldr 302
Balduin, Flandriai 338
Balkán 73, 160, 244, 369, 436, 501, 502, 534
Ball, John 454, 455
Balti-tenger, Baltikum 8, 58, 124, 312, 364, 599
bantu(k) 622, 626
Barcelona 297
Barents, Willem 531
Basarab, I. 369, 594
Basta Giorgio 597
Baszileiosz, II. 309
Báthory István 593
Batu 360, 361, 363, 364, 367
Bayeux 307
Bázel 446, 461, 545, 657
Becket Tamás 327
Bécs 503, 504, 556, 589, 590, 638, 640
Beda Venerabilis 306
Behisztun 130
Béla, III. 315
Béla, IV. 367
Belgrád (Nándorfehérvár) 496, 502, 554
Bellini, Giovanni 477, 647
Bélosz 86
Bène, Amaury de 427
Benedek, Szt., Aniane-i 300
Benedek, Szt., Nursiai 264, 265, 300
Benedetto da Maiano 538
Beneventum 189
Bengál-öböl 343
Benin 626
berber(ek) 228, 341, 622
Bergen 447
Bering-szoros 12
Bernát, Szt., Clairvaux-i 336, 426, 443
Bernát, szász-weimari herceg 640
Bernini, Lorenzo 573
besenyő(k) 312, 313, 320, 321, 594
Bethlen Gábor 590, 638
Betlehem 333
Beza, Theodorus 567
Binchois, Gilles 409
Birlad 594
Biruni, al- 342
Bithünia 166
Bizánc 242, 243, 245, 248, 264, 269—276, 280—282, 284, 293, 303, 308—313, 315, 316, 320, 321, 324, 334, 338, 444, 466, 487—491, 494, 496, 498, 500, 501, 533, 594, 598, 606, 607, 624, l. még Isztambul, Konstantinápoly, keletrómai birodalom
Bleda (Buda) 248
Boccaccio, Giovanni 410, 467
Bocskay István 589
Bodinus (Bodin, Jean) 663
Bogazköy 65
Bogdan bojár 595
bogumil(ok) 436, 498
Boiótia 106, 154
Boleszlav, I., cseh fejedelem 317
Boleszlav, II., cseh fejedelem 317, 319
Boleszlav, I. (Hős), lengyel király 318
Boleszlav, III., lengyel király 319, 482
Bolívia 514, 526
Bologna 183, 434
Bolotnyikov, Ivan 603
Bonfini, Antonio 503, 504
Bonifác, Szt. 306
Bonifác, VIII. 448, 449
Borgia-pápa l. VI. Sándor
Borisz, I. 308

Born, Bertran de 375, 382, 389
Bosch, Hieronymus 648, 649
bosnyák(ok) 436
Bosworth 480
Boszporusz 494
Botticelli, Sandro 476, 538
Bouillon Gottfried 335
Bourbon(ok) 577—579, 628
Bourges 457
Bouvines 327
Boheim, Hans 546
Braganza(k) 633
Brahe, Tycho 659, 660
Bramante, Donato 477
Brankhida(k) 107
Brazília 526
Breda 633
Bréma 447
Brescia 426, 443, 534
Bretagne 479
Brielle 586
Briggs, Henry 659
Britannia, brit(ek) 78, 199, 218, 239, 248, 305, 388
Bronzino 644
Brown(e), Robert 643
Brueghel, Pieter, id. 649
Brugge 393, 448, 453, 562
Brundisium 185
Brunelleschi, Filippo 472
Brunnen 446
Bruno, Giordano 660
Brutus, Lucius Junius 182
Brutus, Marcus Junius 200—202
Brusszel 548
Buckingham herceg 643
Buda 503, 545, 556
Buda l. Bleda
Budai Nagy Antal 465
Budapest 244
Buddha 178, 179, 293, 347—349, 353, 355, 617
Bugenhagen, Johann 560
Buhara 285, 342, 357
Bukarest 597
Bulcsu 313
Bulgária, bolgár(ok) 272, 273, 308, 309, 313, 316, 320, 323, 334, 364, 491. 498, 501, 594
Burghley, Robert Cecil 581
Burghley, William Cecil 581
Burgundia, burgund(ok) 226, 248, 266, 324, 456, 457, 478, 491, 540—542
busman(ok) 622
Bublosz 92
Bukk hegység 22

Caboche, Simon 456
Cabral, Pedro Alvarez 526
Cade, Jack 480
Cádiz 632
Caere 118
Caesar, Caius Julius 198—202, 204, 209
Calais 459, 542
Calderón de la Barca, Pedro 571
Caligula 213
Cambrai 541, 542
Cambridge 481
Camões, Luiz Vaz de 519
Campanella, Tommaso 663
Campania 118
Cannae 191
Canossa 325
Canterbury 327, 455, 643
Capestrano 121
Capeting(ek) 326—328, 450
Capitolinus-domb 182
Capua 185, 200
Caracalla 228, 229
Caravaggio 646
Cardanus, Hieronymus 658
Carinus 235
Carnuntum 210
Carpentras 193
Carthago Nova 191
Cartier, Jacques 530
Carus 235
Cassel 450
Cassius, Gaius Cassius Longinus 200—202
Castor 182
Catalaunum 248
Cateau-Cambrésis 542
Cavalieri, Emilio de' 659
Certosa 121
Cervantes, Saavedra, Miguel de 571
Ceylon (Taprobané) 172
Chalukya l. Csalukja
Chambord 654
Champagne 402
Champollion, Jean-François 44
Chaucer, Geoffrey 467
Chavin 514
Chelčicky, Peter 465
Chenonceaux 654
Chiapas 510
Chichén Itza 510
Chile 514, 526
chimu(k) 514
Chioggia 533
Chola l. Csola
Cholula 511
Chrétien de Troyes 388
Christus l. Krisztus
Cicero, Marcus Tullius 17, 184, 198, 432
Cimabue, Giovanni 470, 471
Ciprus 57, 76, 92, 534
Cirill (Konstantin) 316
Cisauna 188
Clairvaux 336, 426, 443
Claudianus 247
Claudius(ok) 213, 214
Claudius 210, 213
Claudius, II. (Gothicus) 231, 234
Claudius, Appius Caecus 185
Clermont 334
Clouet, François 654
Cluny 324, 325
Cognac 541
Colet, John 563
Coligny admirális 578
Colleoni, Bartolommeo 475
Columba, Szt. 305
Columban, Szt. 305
Comenius l. Komenský
Commodus 226, 228
Commynes (Comines), Philippe 469
Compiègne 459
Constantinus, I. (Nagy Konstantin) 241—243, 270
Constantius, I. Chlorus 239, 241
Constantius, II. 243
Copán 510
Córdoba 283, 285, 341, 427
Corneille, Pierre 631
Correggio 646
Cortés, Hernando (Hernán) 525
Corvin János 504
Courtrai (Kortrijk) 448
Cranach, Lucas, id. 651
Cranach, Lucas, ifj. 560
Cranmer, Thomas 564, 565
Crassus, Marcus Licinius 198, 199
Crécy 451, 456
Cruz, Juan de la, Szt. 573
Cumae (Kumé) 102, 119, 139
Cusanus, Nicolaus 468
Cuzco 508, 514

Csák Máté 368, 369
Csalukja (Chalukya) 290, 291
Csandragupta Maurja 168, 178
Csang Ci 295
Csangan 293, 354
Csehország, cseh(ek) 162, 316, 317, 319, 401, 462—465, 483, 540, 555, 560 570, 591, 592, 638, 639, 663
Csendes-óceán 524
Cseng Ho 616
Cseng-cu 616
Csernyigov 323, 605
Csin-birodalom l. Kin-birodalom
Csin-dinasztia 180
Csin Si Huang-ti 180
Csola (Chola) 290
Csornij, Danyiil 487
Csou-dinasztia 80
Csu Juan-csang (Taj-cu, Kung- Vu) 614
Csu Ven 346
Csud-tó 366

Dabiku 83
Dacia (Dakia), dák(ok) 220, 221, 235
Dagobert 267
Dahsur 39
Dakia l. Dacia
Dalmácia, dalmát(ok) 315, 367, 498—501, 534
Damaszkusz 91, 271, 492
Damián, Szt. 411
Damietta 339
Dánia, dán(ok) 297, 302—304, 306, 364, 447, 560, 639, 659
Dante, Alighieri 416, 445, 467
Dareiosz (Dárius), I. 129, 130, 134—136
Dareiosz, III. 164
Dárius l. Dareiosz, I.
Dávid, zsidó király 94, 585—587
Dávid, IV., 607
Dávid Ferenc 588
Dazsbog 321
Decius 230, 231

Déiokész 128
Dekkan 290, 291
Del-Amerika 12, 16, 508, 514, 522, 526, l. még Amerika
Delhi 343, 344, 492, 610
Déli Szung-dinasztia 347, 361, l. még Szung-dinasztia
Délosz 138, 174, 196
Delphoi 115, 192
Démétér 106, 144
Démétriosz, Baktriai 166, 176
Démétriosz Poliorkétész 166, 171
Démétriosz, I., Szótér 169
Démoszthenész 156
Descartes, René 637, 659, 663
Dévai Biró Mátyás 588
Diaz, Bartholomeu 518
Diduma 107
Diocletianus 238—240
Diogenész 157
Dioniszij 600
Dionusziosz 155
Dionuszosz 106, 116, 150, 151, 155, 160
Dmitrij, moszkvai nagyfejedelem 484, 486, 603
Dmitrij, Ál-(első) 603
Dmitrij, Ál-(második) 604
Dnyeper 313
Dnyeszter 231
Dobó István 589
Dódóné (Dódóna) 189
Domitianus 217, 218
Domonkos, Szt. 442
Domrémy 458
Don 312 484
Donatello 473 538
dór(ok) 79, 111, 112
Dózsa Gyorgy 505
Dragoș 594, 595
Drake, Francis 580
dravida(k) 59, 291
Drégely 589
Drinápoly (Hadrianopolis, Edirne) 244
Du Bellay, Joachim 576
Du Guesclin, Bertrand 452
Dubrovnik 500
Duccio di Buoninsegna 470, 471
Dufay, Guillaume 409
Duna 115, 133, 202, 208, 210, 220, 224, 226, 228, 231, 232, 235, 244, 246, 269, 308, 312, 313, 320, 374, 498, 594
Dunántúl 24, 210, 316
Dunois de Longueville, Jean 458
Duns Scotus, Johannes 428
Dunstan, Szt. 306
Dur-Sarrukín 84
Dusán István l. István, Dusán
Durer, Albrecht 650, 651
Dusseldorf 22
Dzsahangir 610, 613
Dzsem 506
Dzsingisz kán (Temudzsin) 344, 357, 360—362, 364, 492, 493, 608
Dzsószer 37
dzsürcsi(k) 346, 361
Éanna 48
Eckhart 428
Ecuador 514, 526
Ecsmiadzin 606
Edessza 177, 335
Edirne l. Drinápoly
Edó (Tokió) 620
Edward (Hitvalló) 307
Edward, I. 329
Edward, II. 450
Edward, III. 450
Edward, VI. 564
Egei-tenger 57, 138
Eger 589
Egmont Lamoral 585, 586
Egyesult Tartományok l. Hollandia
Egyiptom 5, 12, 14—16, 36—48, 54, 55, 57, 60—64, 66, 67, 70, 79, 80, 84, 85, 91, 92, 94, 95, 103, 108, 129, 166—168, 198, 201, 202, 206, 211—213, 237, 240, 271, 339, 361, 507, 622—624
Egyugyű Jakab l. Jacques Bonhomme
Ehnaton l. Amenhotep, IV.
Einhard 298
Eiréné 272
Eje 61
Ekbatana (Hamadan) 90
Elam, elami(ak) 68, 84, 85, 90
Elba 118, 259, 297, 316, 553, 592
Eleonóra, Aquitaniai 327
Elephantiné 129
Eleuszisz 144
Élisz 99
Ellora 289
el-Ukszor (Luxor) 63
Elzász 546, 641
Elzevir 545
Emporion 108, 161
Engels, Friedrich 11, 259, 260, 543, 550, 551, 566
Enns 312
Epameinondasz 154
Épeirosz 189
Epheszosz 115
Epidaurosz 150
Epikurosz 157
Erasmus, Rotterdami 468, 550, 560
Erato 247
Eratoszthenész 172
Erdély 220, 465, 555, 588—590, 593, 597, 641
Erigena, Johannes Scotus 301
Erumanthosz 75
Erzsébet, I., angol királynő 530, 564, 580, 581, 642
Erzsébet, magyar királyné 482
Esquilinus-domb 182
Este(k) 536
Észak-Amerika 530, l. még Amerika
Északi-Dvina 599
Északi-Jeges-tenger l. Jeges-tenger
Északi Szung-dinasztia 346, l. még Szung-dinasztia
észt(ek) 336
Esztergom 588
Etana 48
Etelköz 313
Etiópia 46, 60, 95, 517, 624, 625
Etruria, etruszk(ok) 89, 110, 118—123, 139, 182, 183, 186, 200
Euboia 82
Eufrátesz 35, 52, 56, 59, 60, 69, 86, 91, 177, 232, 233, 361
Eukleidész 432
Eumenész, II. 170, 173, 174
Eupalinosz 109
Euripidész 151
Európa 7, 12—14, 22, 23, 25, 31, 32, 58, 70, 78, 82, 115, 124, 125, 162, 195, 244, 255—260, 262, 282, 284, 285, 297, 299, 310, 320, 329—331, 334—336, 340—342, 356, 370, 376, 382, 390, 395, 396, 401, 403, 410, 412, 416, 420, 434, 436, 438, 439, 446, 449—451, 460, 466—468, 483, 488, 494, 508, 512, 513, 516—519, 523, 527, 530, 531, 540—542, 545, 554, 562, 574, 575, 598, 599, 602, 611, 613, 619—621, 627, 629, 631, 638, 641, 648, 663
Eutrészisz 32
Evans, Arthur 71
Exekiasz 117
Eyck, Hubert van 648
Eyck, Jan van 404, 648
Ézsaiás 8

Faber Stapulensis l. Lefèvre d'Étaples, Jacques
Fabius, Quintus Fabius Maximus 188
Faenza 396
Fannius, Marcus 188
Fatimida(k) 623
Faustina 182, 186
Fawkes, Guy 642
fehér hun(ok) l. heftalita(k)
Fehérhegy 639
Fekete-tenger 77, 103, 108, 129, 132, 171, 195, 231, 271, 312, 313, 364, 501, 533, 534, 592, 607
Feofan Grek 487
Ferdinánd (Aragóniai) 522, 541, 563
Ferdinánd, I. (Habsburg) 540, 555, 570
Ferdinánd, II. (Habsburg) 638, 639
Ferenc, Szt., Assisi 410, 440, 441, 470
Ferenc, Szt., Xaveri 620
Ferenc, I. 541, 542, 576, 577
Ferenc, II. 577
Ferrara 536
Ferrer, Vicente, Szt. 461
Ficino, Marsilio 538
Filaret pátriárka 605
filiszteus(ok) 79
Filofej 599
Finnország 560
Finn-öböl 605
Firdauszí 342
Firenze 7, 445, 469, 472, 474, 494, 497, 535, 538, 539, 541
Fisher, John 563
Fjodor cár 603
flamand(ok) l. Flandria
Flaminia, Via 185
Flamininus, Titus Quinctius 192
Flandria, flamand(ok) 258, 327, 329, 403, 448, 450, 453, 466, 649, 652, 660

Flavius(ok) 215, 236
Foix, Gaston de 479
Folyóvölgy l. Mezopotámia
Fortuna Virilis 187
Fouquet, Jean 654, 655
Földkozi-tenger 12, 15, 16, 18, 56, 57, 70, 76, 79, 82, 83, 92, 95, 100, 103, 124, 126, 129, 161, 177, 193, 198, 334, 338, 405, 530, 534, 557, 622, 624
Fönícia, föníciai(ak) 13, 15, 16, 47, 79, 92—94, 100, 161
Francesca, Piero della 475
Franciaország, francia(k) 25, 26, 162, 300, 301, 303, 307, 326—329, 332, 334, 335, 339, 340, 388, 389, 411, 435—438, 445, 448—453, 456—460, 478—480, 491, 530, 533, 538—543, 559, 560, 570, 576—579, 586, 587, 592, 628—631, 633, 641, 643, 655
Franck, Sebastian 575
frank(ok) 226, 231, 248, 264, 266—268, 281, 296—301, 305, 306, 311, 312, 316, 317, 411, 498, 500, 533
Frigga 302
Frígia (Phrugia), fríg(ek) 7, 79, 127, 200
Frigyes, I. (Barbarossa) 335, 443, 444
Frigyes, II. 338, 444—446
Frigyes, Pfalzi 638, 639
Fritz, Joss 546
fríz(ek) 306
Frobenius 545, 657
Froissart, Jean 456
Fudzsivara(k) 354
Fugger(ek) 544
Fulda 300
Fülöp, II. (Philipposz), makedón király 156, 164
Fulop, V., makedón király 191, 192
Fulop Ágost, II., francia király 327, 328, 335
Fulop, IV. (Szép), francia király 448—450
Fulop, VI. (Valois), francia király 450
Fulop, II., spanyol király 542, 565, 569—573, 581, 584, 585, 628, 632
Fulöp, III., spanyol király 632
Fulop, IV., spanyol király 632
Fulop, II. (Merész), Burgundia hercege 456
Fulop, III. (Jó), Burgundia hercege 457
Fulop (Habsburg, Szép) 540, 541

Gábor (Gábriel) arkangyal 276, 279
Gagik, I. 606
Gaius Caesar 207
Gaius Romanius 209
Galba 214
Galeotto, Marzio 503
Galerius 239, 240
Galícia l. Halics
Galilei, Galileo 661
galla(k) 622, 625
Gallia, gall(ok) 183, 193, 199, 205, 209, 234, 239, 240, 244, 246, 248, 266, 268 310
Gallienus 234, 235
Gallipoli 488
Gallus 305
Gama, Vasco da 518, 611
Gaugaméla 164
Gazna 342
Geismaier, Michael 552
Gellért puspok 315
Genf 566, 567, 592
Genova 338, 501, 506, 522, 533, 569
Gent 448, 453, 586
gepida(k) 231, 248
Gerbert l. Szilveszter, II.
Gergely, I. (Nagy), Szt. 264, 408, 410, 606
Gergely, IV. 301
Gergely, VII. 325, 334, 448
Gergely, XI. 460
Gergely, XIII. 569
Gergely, Tours-i 266
Germánia, germán(ok) 7, 13, 14, 19, 124, 200, 204, 205, 209, 211, 224, 226, 231, 232, 234, 244, 246, 248, 249, 266, 269, 297, 300, 302, 305, 310
Germanicus 204
Gesualdo, Carlo 656
Geta 228
Geyer, Florian 551
Géza 314
Ghana 626
Ghiberti, Lorenzo 473
Ghirlandaio, Domenico 476, 538
Gibraltári-szoros 92, 115, 284, 303
Gilbert, William 658
Gilgames 48
Giorgione 647
Giotto di Bondone 470, 471
Giza 37, 39
Gladbach 267
Glastonbury 306
Gniezno 318, 319
Godunov, Borisz 603
Godwin 307
Goes, van der, Hugo 649
Gonzaga(k) 537
Gordianus, III. 230
gót(ok) 230, 231, 244—246, 248, 249, 268, 281
Gottfried v. Strassburg 388
Goujon, Jean 654
Gozzoli, Benozzo 538
Görögorsz. (Hellasz), gorog(ok) (hellén[ek]) 7, 11, 13—18, 44, 46, 70, 73—79, 82, 89, 92, 93, 96—118, 120—122, 127, 129, 130, 132, 134—178, 180, 184, 186, 187, 189, 192, 193, 195, 200, 202, 214, 223, 248, 269, 273, 274, 284, 320, 321, 338, 467, 468, 487, 497, 498, 506, 597, 598, 624
Gracchus(ok) 195
Granada 341, 522
Granvella bíboros 585
Gravelines 542, 586
Greco, El 571, 653
Greenwich 659
Grotius, Hugo 637, 663
Gronland 303
Grúzia, grúz(ok) 607
Grunewald, Matthias (Mathis) 650
Grunwald (Tannenberg) 483
Guatemala 510
Gudea 52
Guicciardini, Francesco 469
Guido, Arezzói 408
Guise(-ek) 577, 579
Guise, Henrik 579
Guise kardinális 579
Gupta(k) 7, 178, 289—291
Gur 342
Gurida(k) 342
Gusztáv, I. (Vasa) 560
Gusztáv Adolf 640
Gutenberg, Johann 545
guteus(ok) 51
Gugész 127

Győr 297
Gyula, magyar vezér 314
Gyula, II., pápa 541
Gyurgyevo 597

Habsburg(ok) 446, 540—542, 576, 586, 588, 590, 597, 629, 638, 639, 641
Hadrianopolis l. Drinápoly
Hadrianus 18, 114, 222, 223
Háfiz 609
Hajreddin Barbarossa 557, 623
Haldi 89
Halics (Galícia) 315
Halics-Volhinia 594
Halikarnasszosz 148
Hallstatt 125
Hals, Frans 653
Hamadan l. Ekbatana
Hamburg 447
Hamilkár 191
Hammurapi 53, 54, 67, 69
Han-dinasztia 180, 181, 292
Hangcsou 347, 362
Hannibál 191, 192, 200
Hanza 447
Harald, Kékfogú 304
Harappa 59
Harmódiosz 114
Harold 307
Harsa 291
Harun al-Rasid 282
Harvey, William 662
Hastings 307
Hathor 45
Hatra 177
Hatsepszut 60
Hatti 66
Hattusas 65
Havasalfold (Ţara Romînească Muntenia, Valachia) 369, 594—597
héber(ek) 41, 79, 93, 94
Hedvig 482
heftalita(k) (fehér hunok) 271, 290
Heian (Kiotó) 354, 520
Hejlungcsiang 346
Hekataiosz 115, 148
Hélioklész 176
Hellasz, hellén(ek) l. Gorogország, gorog(ok)
Henrik, II. (Plantagenet), angol király 327

Henrik, III., angol király 328
Henrik, IV., angol király 455
Henrik, V., angol király 465, 459
Henrik, VI., angol király 459, 480
Henrik, VII. (Tudor), angol király 480
Henrik, VIII., angol király 541, 563, 564, 580
Henrik, II., francia király 576, 577
Henrik, III., francia király 579, 628
Henrik, IV., francia király 578, 579, 587, 628—630
Henrik (Bourbon), navarrai király l. Henrik, IV. francia király
Henrik, I. (Madarász), német király 301, 313, 317, 326, 327
Henrik, II., német császár 311
Henrik, III., német császár 311, 325
Henrik, IV., német császár 325
Henrik, VI., német császár 444
Henrik, angol herceg 327
Henrik, kongói 627
Henrik (Tengerész), portugál herceg 518
Henrik, II., szileziai herceg 364
Henrik (Valois) 592, l. még Henrik, III., francia király
Henrik (Welf, Oroszlán) 443
Héra 98, 109, 110
Heraclea 189
Hérakleiosz 271
Hérakleitosz 115
Héraklész (Hercules) 75, 228
Herat 612
Herculaneum 216
Hercules l. Héraklész
Heródes 198
Hérodotosz 40, 86, 128, 132, 135, 148
Hess András 545
Hésziodosz 106
hettita(k) 7, 64—66, 73, 77, 79, 80, 91, 94, 103, 127
Hierón, I. 139
Hierón, II. 190
Hierónümosz 191
hikszosz(ok) 46, 60
Himéra 139
hindu(k) l. India
Hipparkhosz 114
Hippiasz 114
Hippo 247
Hippodamosz 144
Hippokratész 149
Hispania, hispan(ok), Ibéria, ibér(ek) 8, 92, 104, 161, 191, 193, 205, 209, 218, 239, 244, 246, 248
Histria 231
Hódzsó(k) 355
Hohenstauf(ok) 443, 445
Holbein, Hans, ifj. 651
Holland 586
Hollandia, holland(ok) (Egyesult Tartományok) 531, 574, 587, 599, 611, 621, 633—637, 641, 642, 652, 663, l. még Németalföld, Holland
Holstein 297
Holt-tenger 30, 175
Homérosz 77, 97, 98, 114, 119
Honorius, római császár 246
Honorius, III., pápa 364
Hoom admirális 586
Horatius, Quintus Horatius Flaccus 17, 39, 200, 206
Horemheb 62
Horezm 357
Horusz 36, 45, 60
Horvátország, horvát(ok) 315, 500
Hosius (Hosjusz, Stanislaw) 592
Hostilius Saserna 199
hottentotta(k) 622
Hrabanus Maurus 299—301
hsziempi(k) 292
Hszi-Hszia 346
hsziungnu(k) 292
Hszü Kuang-csi 618
Huang Csao 346
Huangho 12, 80
Hugó, Capet 301
Hugues de St.-Victor 426
Huizilopochtli 512
hun(ok) 180, 244, 248, 292
Hunyadi János 495, 497, 502, 503
hurrita(k) 68, 69, 82
Husz János 462, 548
Hutten, Ulrich von 550
Hulegu 361, 608
Husztaszpész 130

Iaşi 594
Ibar 498
Ibéria, ibér(ek) l. Hispania
Ibn Rosd l. Averroés
Ibn Szina l. Avicenna
Ife 626
Ignác, Szt., Loyola 568
Igor Szvjatoszlavics 364
Île-de-France 301, 631
Ilion l. Trója
ilkán(ok) 7, 361, 607—609
Illyricum, illír(ek) 121, 125, 208, 210, 235, 239
Ince, III. 338, 438, 440, 444
India, ind(ek), hindu(k) 7, 12, 16, 30, 49, 59, 115, 165, 168, 169, 172, 176—179, 212, 282, 284, 285, 288—291, 303, 342—345, 395, 492, 517, 518, 522—524, 526, 610—613, 616, 629, 635, 643
Indiai-óceán 290
indián(ok) 258, 508, 509, 513, 514, 524, 526—529
Indus 12, 14, 59, 129, 233
inka(k) 509, 514, 515, 526, 528
Iona 305
ión(ok) 79, 108, 109, 115, 116, 129, 134
Ipek (Peć) 498
Iphigenia 208
Irak 282, 283
Irán 7, 12, 30, 35, 84, 90 91, 128, 131, 169, 176, 177, 226, 233, 284, 607, l. még Perzsia
Írország, ír(ek) 172, 305, 333, 563, 642
Irtis 361, 364
Ischia l. Pithékusszai
Istár 86, 87
István, I. (Szt.) 314, 315
István, III. (Nagy) 506, 596
István, Dusán 498
István, Nemanja 498
Iszfahan 608, 609
Iszmail 609
Isztambul 497, l. még Bizánc, Konstantinápoly
Itália, olasz(ok) 18, 58, 102, 110, 118—123, 139, 144, 155, 163, 183, 185—191, 194—197, 212, 228, 237, 239, 244, 248, 249, 258, 264, 275, 284, 296, 300, 301, 303, 311, 325, 334, 362, 395, 396, 403, 404, 409, 413, 416, 436, 443—445, 448, 449, 466, 467, 469, 474, 479, 488, 497, 506, 523, 530, 532—542, 560, 570, 576, 644—648, 653, 655, 656, 658, 669
Itil l. Volga
Itzpapalotl 512
Iustinus 177
Ivajlo 501
Iván Aszen, II., bolgár cár 501
Iván, III., orosz uralkodó 598, 599
Iván, IV. (Rettegett), orosz cár 592, 593, 599, 602, 603
Iván, Kalita 484
Iván Sisman 501
Izabella, Bajor 457
Izabella, Kasztíliai 522, 541, 563
Izidor, Sevillai 264
Ízisz 45, 206, 211
Izland 303
Izrael 94

Jacques Bonhomme (Egyugyű Jakab) 452
Jagelló(k) 482, 483, 495, 504, 591, 592
Jahve 94
Jajca 506
Ják 367
Jakab, I. 642, 643
Jakab, Magyarországi 328
Jamato-dinasztia 354
Jangce 80
János (Foldnélkuli), angol király 327, 328, 440
János, V. (Palaiologosz), bizánci császár 490, 491
János, VIII., bizánci császár 494
János, I. (Jó), francia király 451
János, Szapolyai, magyar király 555
János, IV., portugál király 633
János, Berry hercege 456
János, Rettenthetetlen, Burgundia hercege 456, 491
Janus 205
Janus Pannonius 504
Japán, japán(ok) 255, 257, 294, 353—355, 615, 619—621
Jarmuk 280
Jaroszlav (Bolcs) 323
Jaroszlav Vszevolodovics 364—366
Jáva 20, 635
jazig(ok) 226
Jeanne d'Arc 458, 459, 478
Jeges-tenger (Északi-Jeges-tenger) 447, 531, 599
Jekuno Amlak 625
Jerikó 30, 32, 34
Jermak 602
Jeruzsálem 94, 271, 280, 333—336, 338, 517
Jézus l. Krisztus
Jin-dinasztia 80

Johanna (Őrult) 540, 541
Jonson, Ben 582
Jón-szigetek 534
Jóreménység-fok 518
Joritomo Minamoto 354
joruba(k) 626
Josephus Flavius 175
Josquin de (des) Prés 656
Juan de Austria 569
Jubal 432
Júdás Makkabeus 175
Judea 175, 198, 215, 237
Jugoszlávia 210
Julia, Augustus lánya 207
Julia Domna 229
Julianus 243, 244
Julius—Claudius-dinasztia 207, l. még Claudius(ok)
Julius Caesar I. Caesar
Julus 204
Jupiter (Juppiter) 186, 204, 223, 239
Jurij Dolgorukij 323
Jurisich Miklós 589
Justinianus 242, 248, 269, 274
Jüan-dinasztia 361, 362
Jünkang 293
Jutland, jut(ök) 302, 303, 305

Kabar(ok) 312
Kabir 345
Kaffa 506, 605
Kairó 622—624
Kajfeng 346
Kakinomoto no Hitomaro 354
káld(ok) 91
Kalenić 499
Kalidasza 291
Kalka 364
Kalmar 560
Kalojan 501
Kalúdón 75
Kálvin János 260, 566, 567, 577, 580, 592
Kamakura 355
Kambodzsa l. Khmer
Kánaán 94, 276
Kanada 530
Kanári-szigetek 518
Kanaudzs (Kanauj) 291
Kanes (Kultepe) 64
Kankan Musza 626
Kano 621
Kano Motonobu 621
Kanton 614
Kanut (Nagy) 306
Kao Ming 618
Kapisztrán János 497
Kappel 561
Karaindas 67
Karia 159
Karkemis 91
Karnak 45, 63
Karoling(ok) 268, 296, 298, 300, 3 ,1
Károly, I., angol király 643
Károly, V., francia király, 451 452, 456
Károly, VI., francia király 4,6, 457
Károly, VII., francia király 456, 457, 459, 478
Károly, VIII., francia király 479, 538, 540, 541
Károly, IX., francia király 577—579, 654
Károly (Nagy), frank uralkodó 257, 275, 296—300, 310, 312
Károly (Kopasz), frank uralkodó 300
Károly (Egyugyű), frank uralkodó 303
Károly, III. (Vastag), frank uralkodó 300
Károly Róbert, I., magyar király 368, 369, 594
Károly, IV. (Luxemburg), német császár 447
Károly, V. (Habsburg), német császár 541, 542, 549 557—559, 563, 565, 570, 583, 584
Károly, I. (Anjou), Nápoly és Szicília királya 445
Károly (Martell) 268, 281, 296
Károly (Merész), Burgundia hercege 478, 540
Károlyi Gáspár 588
Kárpát-medence 244, 248, 249, 312, 313, 316
Kárpátok 316—318, 594
Karthágó 17, 92, 119, 126, 139, 155, 161, 183, 190—193, 212, l. még pun(ok)
Kasmír 613
Kaszpi-tenger 115, 220, 342
kasszita(k) 67, 69
Kasztília 341
Kasztrióta Gyorgy (Szkander bég) 495
Katalin, Sienai, Szt. 460
Katalin (Aragóniai) 563, 565
Katalin (Medici) 577
Katalónia 341, 633
Kaukázus 82—84, 88—91, 129, 233, 312, 357, 606, 607
Kazany 599
kazár(ok) 312, 313, 320
Kázmér, III. (Nagy) 482
Kázmér, IV. (Jagelló) 591
kechua(k) 514
keftiu l. Kréta
Kelemen, III. 325
Keleti-tenger 303, 447, 639, 640
keletrómai birodalom 247, 248, 270—273, 496, l. még Bizánc
kelta(k) 7, 125, 162, 163, 170, 174, 183, 193, 199, 208—210, 305, 306
Kepler, Johannes 659, 660
Keresztély, II. 560
Keresztély, IV. 639
Ket, Robert 565
Khairóneia 156
Kheopsz (Khufu) 39, 40
Khephrén (Kefrén) 37, 39
Khiosz 105, 174
Khmer (Kambodzsa) 352
Khorszabad 82
Khruszolorasz, Manuel 497
Khufu l. Kheopsz
Kijev 312, 320, 321, 323, 363—365, 594
Kikládok 57
kimmer(ek) 90
Kimón 138, 140, 144
Kin (Csin)-birodalom 346, 361
Kína, kínai(ak) 8, 12, 14, 16, 20, 30, 80, 81, 133, 169, 176, 180, 181, 212, 255, 256, 292—295, 346—351, 353, 354, 356, 357, 360—362, 493, 531, 614—621
Kiotó l. Heian
Kis 48
Kisázsia 12, 30, 35, 56, 57, 64, 65, 70, 77, 79, 82, 84, 91, 104, 107—109, 115, 118, 122, 127, 129, 134, 147, 159, 166, 170, 212, 237, 243, 284, 335, 488, 492
Klára, Szt. 441
Kleiszthenész 114
Kleopátra 201
Klió 6
Klodvig 266
Knin 500
Knipperdollinck, Bernhard 553
Knósszosz 70—72
Kochanowski, Jan 592
Kolumbusz Kristóf 522—524
Komenský (Comenius), Jan Amos 663
Kongó 622, 625, 627
Konrád, német király 301
Konrád, Mazovia ura 482
Konradin (Hohenstauf) 445
Konstantin l. Cirill
Konstantin, Nagy l. Constantinus, I.
Konstantin, IV. (Palaiologosz), 496
Konstantinápoly 242, 243, 245, 248, 255, 270, 281, 308, 321, 338, 488, 489, 491, 494—497, 499, 533, 599
Konstanz 460—462, 595
Kopernikusz (Mikołaj Kopernik) 658—661
Koppány 314
kopt(ok) 44, 167, 623, 624
Korea 294, 353, 620
Korinthosz 105, 110, 111, 117, 119, 138, 193
Kortrijk l. Courtrai
Korzika 92, 190, 533
Kosz sziget 149
Koszovo Polje (Rigómező) 491, 498, 595
Koszro, I., Anosarvan 271
Koszro, II., Parvez 271
Kotor 500
kozák(ok) 592, 602, 603, 605
Kozma, Szt. 411
Körös 31
Kőszeg 589
Közép-Amerika 12, 30, 510, 524, 642, l. még Amerika
Krak des Chevaliers 336
Krakkó 318 319, 434, 483, 591, 593
Kréta, krétai(ak) (keftiu) 15, 16, 57, 70—76, 80, 92
Krím 364, 506
Krisna 345
Krisztus (Christus, Jézus) 237, 242, 243, 271, 273, 297, 334, 388, 436, 470, 476, 539, 561, 568, 606
Kroiszosz (Krőzus) 127, 129
Krum 308
Ktésziphón 233, 271
Kuan Han-csing 362
Kuan-jin 348
Kubáni-alföld 132
Kubilaj 361, 362
Kulikovo 484
kun(ok) 315, 357, 364, 367, 594, 607
Kung Jing-ta 294
Kung-Vu l. Csu Jüan-csang
kur(ok) 336
Kurdisztán, kurd(ok) 506, 623

Kurszán 313
kusáni birodalom 176
Kuaxarész 128
Kubelé 127, 243
Kultepe l. Kanes
Kumé l. Cumae
Kúpszelosz 110
Kuréné 104
Kurosz 128, 129
kvád(ok) 211, 224, 226

La Manche csatorna 633
La Rochelle 629—631
La Tène 162
Lagas 49, 50, 52
Lajos, VI., francia király 326
Lajos, VII., francia király 327
Lajos, IX. (Szt.), francia király 328, 339, 445
Lajos, XI., francia király 478, 479
Lajos, XII., francia király 541
Lajos, XIII., francia király 630
Lajos (Német), frank uralkodó 300
Lajos (Gyermek), frank uralkodó 301
Lajos, I. (Nagy), magyar és lengyel király 369, 482, 491, 540, 594
Lajos, II., magyar és csehkirály 555
Lajos, Orléans-i 456
Lakónia 82, 112
Lamoral l. Egmont
Lancaster(ek) 455, 480
Lancelot 388
Landino, Francesco 409
Landstuhl 550
Laodikeia 177
Laokoon 174
Las Casas, Bartolomé de 529
Las Navas de Tolosa 341
Lascaux 25
Łaski, Jan 592
Lassus, Orlandus 656
László, I. (Szt.) 315
latin(ok) 93, 119, 121—123, 183, 186, 248, 316, 318, 338, 405, 433, 467, 468, 580
Latium 122
Laud, William 643
Laurion 141
Laussel 27
Lawrence, David Herbert 120
Lázár 491, 499
Lefèvre d'Étaples, Jacques (Faber Stapulensis) 576
Legnano 443
Lehel 313
Leiden 545, 586, 637
Leideni János 553
Lémnosz 152
Lengyelország, lengyel(ek) 318, 319, 364, 369, 465, 482, 483, 491, 495, 560, 591—595, 597, 599, 603—605
Leó, III. pápa 272, 273
Leó, V., pápa 272
Leó, X., pápa 541
Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 273, 309
León 341
Leonardo da Vinci 538, 644, 645, 653, 658
Leónidasz 136
Lepanto 569
Lepcis Magna 228
Lepidus, Marcus Aemilius 201, 202
Lerna 75
Leszbosz 116
lett(ek) 336
Leuktra 154
Lewes 328
Li Si-csen 618
Li Taj-po 295
Liao 346
Líbia 42, 79
Licinius 241
Lídia (Ludia), líd(ek) (lud[ok]) 7, 104, 127—129
Ligur-tenger 108
Lim 498
Limbourg fivérek 655
Lipany 464
Lipót, Habsburg 446
Lippi, Filippo, Fra 474, 538
Lippspringe 297
Litvánia, litván(ok) 482, 482, 592, 598
liutics(ok) 316
Livius, Titus 191
Livónia, liv(ek) 336, 599
Loire 301, 325, 655
lombard(ok) 404, 443
London 336, 447, 455
longobard(ok) 244, 264, 266, 296, 298
Lope de Vega, Félix 571
Lorris, Guillaume de 389
Losonczy György 589
Lotaringia 300, 335, 458, 577
Lothar 300
Lovas 24
Luba-birodalom 627
Lublin 592
Lucania, lucanus(ok) 121, 188
Lucca 392
Lucia, Szt. 411
Lucius Caesar 207
Lucius Verus 224
Lunda-birodalom 627
Luther Márton 255, 260, 547—553, 558—561, 563, 566, 576, 577, 583, 585, 592, 658
Luxor l. el-Ukszor
Luzern 561
Lubeck 447
Ludia, lúd(ók) l. Lídia, líd(ek)
Lukurgosz 112
Luszimakhosz 136
Luszipposz 158
Lutzen 640
Lyon 436

Machault, Guillaume de 409
Machiavelli, Niccolò 469
Machu Picchu 509, 515
Madara 308
Madrid 541, 542
Maecenas, Caius Cilnius 206
Magadha 178
Magdalensberg 208
Magdeburg 640
Magellán (Magelhães, Fernão de) 524
Magyarország, magyar(ok) 11, 93, 133, 226, 231, 273, 312—315, 317, 334, 338, 364, 367—369, 401, 460, 463, 465, 482, 483, 491, 495, 499—506, 540, 544, 554—556, 570, 588—591, 594, 597, 641
Mahmud, Gazna uralkodója 342
Maimonidész (Moses ben Maimon) 428
Mainaké 108
Mainz l. Mogontiacum
maja(k) 510—512
Majna 640
Makaó 617
Makedónia, makedón(ok) 17, 156, 160, 164—166, 168, 171, 191—193, 273, 309, 498
Makkabeus(ok) 175
Malaka (Maláj)-félsziget 352
Malatesta(k) 537
Malatesta, Sigismondo 537
Malbork (Marienburg) 336, 483
Malherbe, François de 631
Mali 626
Mallia 70
Málta 58
Mamaj 484
mameluk(ok) 506
Manco Capac v. Manco Inca 526, 528
mandzsu(k) 615
Mantegna, Andrea 477
Mantova 537
Manuel, II. (Palaiologosz) 491
Marathón 135
Marburg 561
Marcel, Étienne 451, 452
Marcellus, Marcus Claudius 206, 207
Marcus Aurelius 211, 224—228
Marduk 86, 87
Marenzio, Luca 656
Margat 336
Margit (Navarrai) 576, 577
Margit (Parmai) 584, 585
Margit (Valois) 578
Mari 52—54
Mária, angol királynő 564, 565
Mária, magyar királyné 540
Mária (Burgundi) 478, 540
Mária (Medici) 630
Mária (Stuart) 580, 581, 642
Marienburg l. Malbork
Marignano 541
Marius 195
markomann(ok) 211, 224, 226
Marlowe, Christopher 582
Marokkó 622, 624, 626
Marot, Clément 576
Mars 200, 205, 223
Marseille l. Masszúlia
Martell Károly l. Károly (Martell)
Martini, Simone 470
Márton, V. 461
Márvány-tenger 488
Marx, Karl 11, 13—15, 255, 530, 564, 598
Masaccio 473
Masszulia (Marseille) 108
Mastarna 123

Matejko, Jan 318
Matild 307
Matthys, Jan 553
Mátyás, magyar király 503, 504, 506
Mátyás, I., német császár, cseh király (II. Mátyás néven magyar király) 638
Maurja-dinasztia 168, 178
Mausszólosz 159
Maxentius 241
Maximianus 239
Mayapan 510
Mazovia, mazur(ok) 318, 482
méd(ek) 87, 90, 128, 129, 135
Medici(ek) 474, 538, 539, 542
Medici, Cosimo 538
Medici, Lorenzo (il Magnifico) 538
Medina 278
Megiddo 94, 109
Mekka 276, 278, 507
Melanchton, Philipp 558, 560
Meleagrosz 75
Melius Juhász Péter 588
Memling, Hans 409, 648
Memphisz 45
Menandrosz 158
Menész 36
Menkauré (Mukerinosz) 37, 39
Mercator 660
Mercia 305
Meroé 7, 95
Meroving(ok) 266, 268, 296
Merseburg 313
Mésa 94
Messina, Antonello da 474
Meszkalamdug 49
Meszrop Masztot 606
Metód 316
Metz 266, 267, 542
Meung, Jean de 389
Mexikó 14, 511, 512, 525, 526
Mezopotámia (Folyóvolgy) 12, 14—16, 30, 35, 48, 49, 51—55, 64, 65, 67—69, 82—87, 90, 94, 177, 271
Michelangelo Buonarroti 538, 644, 645
Midasz 127
Mieszko, I. 318
Mihály, III., bizánci császár 316
Mihály, VIII. (Palaiologosz), bizánci császár 338
Mihály (Romanov), orosz cár 605
Mihály (Vitéz), havasalfoldi vajda 597
Miksa, I. (Habsburg), német császár 446, 478, 540, 541
Miksa, bajor herceg 638, 639
Milánó 241, 443, 474, 533, 536, 541, 542
Milétosz 77, 107, 108, 115, 134, 173
Miltiadész 135, 138
Minamoto(k) 354, 355
Minerva 120
Ming-dinasztia 614, 617, 618
Mino da Fiesole 538
Minósz 70—72
Minotaurosz 72
Minyin, Kuzma 605
Mirandola, Pico della l. Pico della Mirandola
Mircea 595
Mitanni, mitanni(ak) 67
Mithrasz 237
Mithridatész Eupatór 195, 198
Mnaszón 154
Moáb, moábi(ak) 94
Moesia 308
Mogontiacum (Mainz) 209
mogul(ok) 609—613
Mohács 554—556, 588—590, 597
Mohamed, próféta 260, 276—282
Mohamed, II. 496, 499, 506
Mohendzsodaro 59
Mojmír 316
Molay, Jacques de 449
Moldva 506, 594—597
Monaco l. Monoikosz
Mongólia, mongol(ok) 93, 312, 344, 346, 355—368, 492, 493, 594, 598, 608—610, 614—618, l. még tatárok
Monoikosz (Monaco) 108
Monomotapa birodalom 627
Mont-Saint-Michel 324, 330
Montaigne, Michel de 662
Montalvo, García Rodríguez (v. Ordóñez) de 571
Monte Cassino 264
Montefeltro(k) 537
Montefeltro, Federigo da 537
Monteverdi, Claudio 656
Montezuma, II. 525
Montfort, Simon de, az albigens háború vezére 438
Montfort, Simon de, az 1263—65-os angliai felkelés vezére 328
Montségur 438
Monza 533
mór(ok) 341, 522, 572, 632, l. még arabok
mordvin(ok) 603
Morgan, Lewis Henry 12
Morgarten 446
Móric (Orániai) 587
Móric (Szász) 559
Morus Tamás (More, Thomas) 562, 563
Morvaország, morva(k) 316, 317, 503
Moscovia 598
Moszkva 323, 484, 486, 487, 599, 600, 603 605
Mózes 8
Msatta 286
Muavija 280, 281
Muntenia l. Havasalfold
Murád, I. 488, 491
Murillo, Bartolomé Esteban 571, 653
Muromacsi 355
Muszeion 172
Muhlberg 559
Muhlhausen 552
Mukéné 8, 11, 15, 16, 73—78, 92, 96, 97, 113, 126, 143
Mukerinosz l. Menkauré
Munster 553, 641
Munzer Tamás 551, 552
Murón 152

nabateus(ok) 220
Nabú 85, 87
Nabú-apal-uszur 87
Nabú-kudurri-uszur(Nabukodonozor) 8, 8
Nagaszaki 621
nagymorva állam 316—318, l. még Morvaország
Nanak 345
Nándorfehérvár, l. Belgrád
Nanking 614
Nantes 628, 630
Napata 7, 95
Napier, John 658
Nápoly 102, 368, 369, 445, 532, 533, 538, 541, 542, 633
Nara 353, 354
Naramszin 51
Narmer 36
Navarino l. Zonchio
Navarra 341, 578, 579
Nazca 514
Neander-volgy 22
néger(ek) 41, 529, 622, 625, 627
Nekó, II. 95
Nemea 75
Németalfold 255, 258, 260, 457, 478, 534, 540, 541, 570, 574, 580, 583—587, 632—634, 642, 650, 642, 650, 652, 653, 656, l. még Hollandia, Holland
Németország, német-római birodalom, német(ek) 29, 32, 162, 300, 301, 310—311, 313—315, 317—319, 321, 324, 325, 327, 335, 336, 338, 364, 366, 389, 393, 439, 443—447, 449, 460, 462, 463, 468, 482, 483, 491, 507, 527, 540—553, 558—560, 563, 565, 572, 574, 575, 591—592, 599, 602, 629, 638—641, 648, 650
Nero 214, 217, 228
Nerva 218, 224
Neszebar 501
Nesztor krónikás, 323
Neustria 266
Néva 366
New England (Új-Anglia) 642
New York (Új-Amsterdam) 635
Niaux 25
Nicaea (Nikaia) 243
Niger 516, 626
Nikaia (Nizza) 108
Nikaia l. Nicaea
Nikápoly 490, 491
Niké 146, 189, 190, 192
Niképhorosz, I., 308
Niklashausen 546
nilota(k) 627
Nílus 35, 36, 40, 43, 56, 59, 95, 129
Nîmes 209
Nimród 69
Ninive 85, 93
Niš 491
Nisza 177
Nizámi 609
Nizza l. Nikaia
Nola 660
Norfolk 565
Noricum 208, 209
Normandia 284, 303, 307, 327
normann(ok) 284, 302, 303, 306, 320, 325, 326, 405, 444, 500, 523, l. még vikingek, varjágok

Norvégia, norvég(ok) 302—304, 307, 560
Novaja Zemlja 531
Novgorod 320, 321, 363, 364, 366, 447, 487, 598
Novgorod-Kozsevnyiki 485
Novgorod-Szeverszkij 364
Novilara 7, 121
Núbia 42, 60, 79, 95, 624
Numantia 193

Nyitra 316
nyugat-indiai-szigetek 528
nyugatrómai birodalom 7, 246, 248, 255, 269, 297

Óbuda l. Aquincum
Occam, William 428
Oceanus 204
Octavia 207
Octavianus l. Augustus
Oda Nobunaga 620
Odera 316, 318
Odessus 231
Odin 302
Odoaker 249
Odusszeusz 100
Offa 305
Ofnet-barlang 29
Ókeanosz 115
Okeghem, Johannes de 656
Olaf, Szt. 304
olasz(ok) l. Itália
Oleg 320
Olivares gróf 632
Olümpia 99, 100, 103, 110, 135, 137, 139
Olumposz 98, 114, 174, 186
Omajjád(ok) 281—283
Omár 280
Omer, Szt. 267
Omurtag 308
Oranmijan 626
Orbán, II. 334
Orkney-szigetek (Thulé) 172
Orléans 457, 458
„Orléans-i Szűz" l. Jeanne d'Arc
Oroszország, orosz(ok), Rusz 316, 320—323, 357, 363—367, 483—487, 592—594, 597—605
Orpheusz 160
oscus(ok) 121
Oseberg 302
Osnabrück 641
oszmán-török(ök) l. török(ök)
osztrák(ok) l. Ausztria
Ottó, I. 301, 310, 311, 313
Ottó, II. 310
Ottó, III. 311
Ottó, IV. (Welf) 205, 327, 444
Ottokár, I. 317
Oxford 301, 328, 434, 454
Oxosz (Amu-Darja) 128, 233
Ozirisz 36, 45

Ögödej 360, 361
Örményország, ormény(ek) (Armenia) 89, 166, 198, 271, 284, 420, 606, 607

Pacha Mama 514
Pacioli, Luca 658
Padova 434, 534
Paestum 188
Pakisztán 176
Pál, apostol 548
Pál, III., pápa 568
Palaiologosz(ok) 338, 490, 491, 496, 598
Palatinus-domb 123, 182
Palenque 510
Palestrina, Giovanni Pierluigi da 656
Palesztina (Szentfold) 12, 79, 333—339
Palitana 343
Pallava(k) 290
Palmura 234, 235
Palos 522
Panama-foldszoros 524
Pandzsab (Punjab) 165, 168, 178, 342
Pangaion 114, 156
Pannónia, pannon(ok) 202, 204, 205, 210, 211, 237, 245, 312
Paracelsus 661
Párizs 266, 301, 328, 336, 426, 427, 434, 451, 452, 456, 478, 577, 578, 628, 629, 631
Parmigianino 644
Parnasszosz 115
Parosz 135
parthus(ok) 177, 180, 199, 202, 220, 224, 232, 233
Patrik, Szt. 333
Patrokolosz 97
Paulus Diaconus 298
Pavia 536, 537, 541
Pazirik 133
Pázmány Péter 590
Peć l. Ipek
Pécs 369
Pegazus 110, 195
Peiraieusz (Pireusz) 138, 144
Peiszisztratosz 114, 223
Peking 362, 614, 618
Peloponnészosz 99, 138, 146—149, 154
Péluszion 46
Perceval 388
Perejaszlavl 323
Pergamon 166, 170, 173, 174
Periandrosz 111
Periklész 17, 138, 140, 143, 144, 146, 538
Perszepolisz 129, 130
Perszész 106
Perszeusz 171, 192
Peru 14, 514, 526
Perugia 535
Perugino 476, 538
Perun 321
Perzsa-öböl 68, 90, 220, 609
Perzsia, perzsa(k) 6, 64, 93, 95, 128—132, 134—139, 143, 147, 148, 159, 164, 165, 232—234, 237, 244, 269, 271, 284, 303, 342, 357, 361, 492, 506, 607—609, 612, l. még Irán
Pest 245
Péter, bolgár cár 501
Péter (Aragóniai) 445
Péter, Amiens-i 334
Petrarca, Francesco 413, 467
Petri, Laurentius 560
Petri, Olaus 560
Petru Rares 597
Pfalz 638, 639
Phaisztosz 70
Pheidiasz 17, 143, 152
Phigalia 146
Philetairosz 170
Philippi 201
Philipposz, II. l. Fulop, II., makedón király
Philippus Arabs 230
Phnom Penh 352
Phokaia 108
Phrugia l. Frígia
Pi Seng 347
Piast(ok) 318
Piccolomini, Aeneas Silvius l. II. Pius
Picenum 121
Pico della Mirandola, Giovanni 468, 538
pikt(ek) 305
Pindarosz 99
Pippin (Kis), frank uralkodó 296, 312
Pippin, majordomus 267, 268
Pireneusi-félsziget 268, 281, 283, 286, 297, 340, 341, 461, 522, 572, 632
Pireneusok 281, 438
Pireusz l. Peiraieusz
Pisa 460
Pisano, Giovanni 470, 471
Pithékusszai (Ischia) 102
Pius, II. (Aeneas Silvius Piccolomini) 497
Pius, V. 569
Pizarro, Francisco 526
Plantagenet(ek) 327, 455, 480
Plataiai 137
Platón 157, 428, 663
Pliszka 308
Pnux 141
Po Csu-ji 295
Pó-síkság 78, 118, 163, 183
Podjebrád (Poděbrad) Gyorgy 465
Poitiers 281, 451, 456
polábok 316
polán(ok) 318
Poliziano, Angelo 538
Pollaiuolo fivérek 538
Pollux 182
Polo, Marco 362
Polubiosz 184
Polugnótosz 153
Polukleitosz 152
Polukratész 109
pomerán(ok) 318
Pompei 194, 216
Pompeius 195, 198—200
Pomponazzi, Pietro 469
Pontius Pilatus 237
Pontosz (Pontus) 195
Poroszország, porosz(ok) 336, 465, 482, 591
Porsena 200
Portugália, portugál(ok) 341, 518, 519, 523, 526, 530, 570, 609, 611, 617, 620, 621, 623, 627, 633, 635, 643
Poszeidón 145

Potosi 527
Pozsarszkij, Dmitrij 605
Prága 310, 317, 434, 462—464, 638, 639
Praxitelész 158
Přemysl-család 317
Pribina 316
Primaporta 202
Priscianus 432
Probus, Marcus Aurelius 235
Prokop 464
protokelta(k) 125
Prut 594
Pszammétikhosz, II. 108
Pszkov 366, 599
Ptah 45
Ptolemaiosz(ok), Ptolemaida-birodalom 166, 167, 198
Ptolemaiosz, I., Szótér 166, 167
Ptolemaiosz, II., Philadelphosz 167
Ptolemaiosz, III., Euergetész 167
Ptolemaiosz, természettudós 432, 659
Pula 208
Pulakesin, II. 291
Pulci, Luigi 538
pun(ok) 8, 92, 118, 155, 190—193, 205, l. még Karthágó
Punjab l. Pandzsab
Pupienus 230
Puzur-Istar 52
Püdna 192
Pülosz 73, 75, 146
Pürrhosz 189
Püthagorasz 432
Pyrgi 118

Quades 66
Quetzalcoatl 512, 513
Quirinus l. Romulus

Rabelais, François 576
Radom 591
radzsput(ok) 288, 342, 343, 610
Raffaello Santi 644, 645, 653, 655
Raimundus Lullus 428
Rajna 199, 224, 231, 232, 244, 246, 334, 374, 546, 640
Rákóczi György, I. 590, 641
Raleigh, Walter 530
Ráma 345
Ramszesz, II. 63, 66
Raška 498
Ravenna 249, 296, 479, 534
Raymond, VI. 436
Ré 45, 60
Regiomontanus 468
Reims 266, 459
Rej, Mikołaj 592
Rekkared 268
Rembrandt 636, 652, 653
Remigius, Szt. 266
Remus 122, 204
Rhegium 189
Rhodesia 627
Ricci, Matteo 617
Richárd, I. (Oroszlánszívű) 327, 335
Richárd, II. 455
Richárd, III. 480
Richelieu bíboros 630, 631, 641
Riemenschneider, Tilman 650
Rienzo, Cola di 449
Rigómező l. Koszovo Polje
Rila 309
Rimini 537
Rjazany 599
Robbia, Luca della 409, 474
Robert Grosseteste 427
Rocroi 633
Roderik 281
Rodosz 76, 77, 171, 405, 506, 554
Rof (Ruasz) 248
Roland 388, 393
Rollo 303
Róma, római(ak) 5—7, 14, 17—19, 44, 110, 119, 121—123, 126, 155, 161, 162, 170, 171, 182—249, 260, 261, 266—270, 296, 297, 305, 306, 310, 311, 314, 324, 325 327, 333, 390, 419, 426, 435, 443, 449, 460, 490, 532, 542, 563, 566, 599
Románia, román(ok) l. Havasalföld és Moldva
Romanov(ok) 605
Romulus (Quirinus) 8, 122, 204, 205
Romulus Augustulus 248
Roncaglia 443
Ronsard, Pierre de 576
Roosebeke 453
Rosette 44
Rossellino, Bernardino 538
Rostock 447
Rosztiszlav 316
Rosztov-Szuzdal (Vlagyimir-Szuzdal) 323, 363
Rouen 459
roxolán(ok) 226
Rozgony 368
Ruasz l. Rof
Rubens, Peter Paul 652, 653
Rubljov, Andrej 487
Rudolf, I. (Habsburg) 446
Rumi 609
Rusz l. Oroszország
Rusza, I. 89
Rusztaveli, Sota 607
Ruysbroeck, Jan 428

Sah Dzsehan 610, 613
Sahpúr, I. (Sapores) 232
Saint-Quentin 542, 586
Salamanca 434, 571
Salamon 94, 625
Salamon-dinasztia 625
Salerno 412
Samas 86
Samnium, samnis(ok) 121, 183, 188
San Romano 475
Sándor (Nagy) 154, 158, 164—168, 176, 178
Sándor, I., grúz király 607
Sándor, III., pápa 443
Sándor, VI. (Borgia) pápa 506, 539, 541
Sang-dinasztia 80, 81
Sankt Gallen 305
Santiago de Compostela 332, 340
Sapores l. Sahpúr, I.
Sarkalisarri 51
Sarmizegethusa 220
Sarrukín, I. 51
Sarrukín, II., 84
Saturnus 182, 185, 242
Saul 94
Savaria (Szombathely) 210, 211
Savoia 542, 569
Savonarola, Girolamo 539
Scaliger(ek) 537
Schliemann, Heinrich 56, 74
Schmalkalden 542, 558, 559
Schongauer, Martin 650
Schwyz 446
Scipio, Gnaeus Cornelius 188
Scipio, Lucius Cornelius, Barbatus 188
Scipio, Publius Cornelius, Aemilianus 191
Segovia 209
Seneca, Lucius Annaeus 197
Septimius Severus 182, 228, 229
Servet, Miguel 567, 662
Servius Tullius 123, 183
Severus(ok) 228—230
Severus Alexander 230
Sevilla 286, 570
Sevillai Izidor l. Izidor, Sevillai
Sforza(k) 474, 536
Sforza, Francesco 536
Sforza, Lodovico 541
Shakespeare, William 480, 582
Šibenik 500
Sickingen, Franz von 550
Siegfried 389
Siena 535
Signorelli, Luca 538
Simeon bolgár cár 273, 308
Simon, Szt. 498
Simon Makkabeus 175
Simons, Menno 583
Siracusa l. Szürakuszai
Síva 289, 345, 352
Skandinávia 124, 302, 303, 447
Skócia, skót(ok) 305, 329, 580, 581, 642
Sluys 450
Snellius (Snell, Willebrord) 658
Soissons 266
Sorbon, Robert de 328
Sozzini, Fausto 592
Sozzini, Lelio 592
Spalatum (Split) 240, 500
Spanyolország, spanyol(ok) 25, 26, 522—528, 530, 540—542, 560, 565, 567, 568, 570—573, 580, 581, 583, 584, 586, 587, 620, 623, 624, 627, 628, 632, 633, 636, 642, 652, 653, 663
Spárta 16, 112, 137, 138, 146—148, 154, 171
Spartacus 197, 198, 200
Speyer 558
Spinoza, Baruch 637
Split l. Spalatum
Stevinus (Stevin, Simon) 658
Stilicho 246
Stockholm 560, 561
Stonehenge 78

Stoss, Veit l. Stwoss, Wit
Strafford gróf 643
Stralsund 639
Strasbourg 300
Strassburg, Gottfried von l. Gottfried
Stuart(ok) 643
Stuart Mária l. Mária (Stuart)
Stwoss, Wit (Stoss, Veit) 591, 593
Subalyuk 22
Suceava 594
Suetonius, Caius Tranquillus 206, 207, 214, 215
Sujszkij, Vaszilij l. Vaszilij
Sulla, Lucius Cornelius 195
Sully herceg 629
Sulmanu-asarédu 83
sumer(ek) 14, 15, 48—53, 55, 59, 67, 68, 85, 87
Suso, Heinrich 428
Sutri 311
Svájc, svájci(ak) 162, 258, 305, 446, 478, 542, 550, 560, 561, 566, 567, 575, 641
Svédország, svéd(ek) 302, 303, 307, 366, 560, 593, 599, 604, 605, 640, 641
Syagrius 266

szabin(ok) 122
Szádi 609
Szafavida(k) l. Szefevida(k)
Szahara 516
Szaisz 95, 108
Szajna 301, 326
Szaladin 335, 338, 623
Szalamisz 137, 139, 151
száli frank(ok) 311, l. még frank(ok)
Szamal 91
Szamaria 94
Szamarkand 342, 357, 492, 493, 612
Szamarra 283
Szamo 316
Szamosz 98, 103, 104, 109
Szanhérib l. Szin-ahhé-eriba
Szaniszló, Szt. 319
szanszkrit 291, 294, 345
Szapolyai János l. János, Szapolyai
Szapphó 116
Szárdinia, szárd(ok) 7, 92, 126, 190, 533, 542
Szarkel 312
szarmata(k) 226, 227
Szaszanida(k), Szaszanida-birodalom 232, 233, 243, 271, 280, 606
Szászország, szász(ok) 231, 248, 296, 297, 301, 305, 311, 401, 445, 465, 547—549, 640
Száva folyó 312, 498
Száva, Szt. 498
Szefevida(k) (Szafavida[k]) 608, 609
Szeged-Nagyszéksós 248
Szegedi Kis István 588
Szegvár-Tűzköves 34
székely(ek) 465
szeldzsuk(ok) 284, 334, 488, 607, 608
Szeleta-barlang 22
Szeleukia 177
Szeleukida(k), Szeleukida-birodalom 166, 168, 169, 175—177
Szeleukosz, I., Nikatór 166, 168, 178
Szelim, I. 507, 607
Szentföld l. Palesztina
Szenuszert (Szeszósztrisz), II. 47
Szenuszert (Szeszósztrisz), III. 46
Szerbia, szerb(ek) 316, 491, 498—501
Szeszklo 32
Szeszósztrisz l. Szenuszert
Széti, I. 62
Sziám l. Thaifold
Szibéria 133, 169, 357, 602
Szibulla 102
Szicília 92, 100, 147, 155, 189, 190, 284, 303, 444, 445, 500, 532, 542
Szidón 92, 164
Szigetvár 589
Szikhem 94
Szilézia 318, 364, 503
Szilveszter, II. (Gerbert) 311
Szimonidész 136
Szín 54
Szin-ahhé-eriba (Szanhérib) 93
Színai-félsziget 42, 47
Szinan 597
Szíria, szír(ek) 12, 15, 30, 42, 46, 57, 60, 65, 66, 70, 77, 79, 83, 93, 168, 169, 176, 198, 228, 271, 280, 492, 506
Szkander bég l. Kasztrióta György
szkíta(k) 7, 132—134, 226
szláv(ok) 124, 269, 297, 308, 310, 312, 313, 316, 318, 320
Szlavónia 315
Szmbat, II. 606
Szmolenszk 605
Szmúrna 104
Sznofru 39
Szófia 491
Szókratész 149, 157
Szolnok 231
Szolón 8, 113, 114
Szomáli-félsziget 60
Szombathely l. Savaria
Szondy Gyorgy 589
Szongai-állam 626
Szophoklész 17, 114, 151
Szórosz 135
Szosziasz 97
Sztrabón 176, 196
Szu Tung-pó (v. Szu Si) 349
Szudán 626, 627
Szuj-dinasztia 292, 293
Szulejmán, II. 554
Szung-dinasztia 346—349, 361, l. még Északi, Déli Szung-dinasztia
Szung Jing-hszing 618
Szungari 346
Szunion 145
Szurat 611
Szurija 289
Szusza 68
Szurakuszai (Siracusa) 76, 100, 139, 147, 155, 190, 191
Szurosz 57
Szvarog 321
Szvatopluk 316
Szvjatoszlav 312, 320

Tábor 462, 463, 465
Tacitus, Cornelius 202, 208, 218, 237
tadzsik(ok) 346
Taj-cu l. Csu Juan-csang
Taj-csung 346
Tamar 607
Tamás, Szt., Aquinói 426, 428
Tamás, Szláv 272, 308
Tamerlán l. Timur
tamil(ok) 345
Tancrède de Hauteville 303
Tang Hszien-cu 618
Tang-dinasztia 293, 295, 346
tangut(ok) 346
Tánit 190
Tankréd, Leccei 444
Tannenberg l. Grunwald
Taprobané l. Ceylon
Țara Românească l. Havasalfold
Tarentum (Tarasz) 189
Tarik 281
Tarim-medence 180
Tarquinius 182
Tartésszosz 161
Tarxien 58
Tasso, Torquato 469
Tasszili 29
tatár(ok) 363, 364, 366—368, 482, 484, 486, 501, 592, 594, 597, 598, l. még mongol(ok)
Tauler, Johannes 428
Taurasia 188
Tebriz 609
Telesio, Bernardino 662
Tell, Wilhelm 446
Temesvár 589
Temudzsin l. Dzsingisz
Tenochtitlán 508, 511
Teotihuacán 511
Teréz, Szt., Ávilai 573
Tesup 65
Tezcatlipoca 512
Thaifold (Sziám) 352
Thamugadi (Timgad) 212
Thaneszar 291
Théba 45, 46, 60, 61, 63
Thébai 154
Themisztoklész 6, 136—138
Theodóra 248, 273
Theodorik 249
Theodosius 245, 246
Théra 72
Thermopulai 136
Thesszaloniké 240, 316, 489, 491, 534
Thor 302
Thot 44
Thotmesz, III. 60
Thrakia, thrak(ok) 7, 114, 160, 197
Thukudidész 147, 148
Thulé l. Orkney-szigetek
Thurioi 144
Tiahuanaco 514
Tiberis 122, 123, 182, 183, 187
Tiberius, Tiberius Claudius Nero Caesar 204, 207, 210, 213, 217, 237
Tibet 346
Tibur (Tivoli) 223
Tigranész 198

Tigris 35, 56, 59, 68, 69, 87, 128, 233
Tilly gróf 639, 640
Timbuktu 625
Timgad l. Thamugadi
Timur (Tamerlán) 344, 491—493, 607, 609, 610
Tintoretto 647
Tirgoviște 597
Tiridatész, III. 606
Tirnovo 309, 491, 501
Tirrén-tenger 542
Tirunsz 73, 75
Tisza 31
Tisszaphernész 147
Titus 182, 215, 217
Tivoli l. Tibur
Tiziano Vecellio 647
Tlaloc 512
Togrul-bég 284, 608
Tohtamis 486, 492
Tojotomi Hidejosi 620
Tokió l. Edó
Tokugava Iejaszu 620
Toledo 570
Tollán 511
toltékok) 510—512
Tomi 231
Tordesillas 523
Torricelli, Evangelista 658
Toscana 118, 542
Toscanelli 522
Toul 542
Toulouse 436, 438
torok(ok) 284, 308, 312, 369, 436, 483, 488—491, 494—503, 506, 507, 516, 554—557, 569, 576, 588, 589, 592, 593, 595—597, 605, 607, 609, 623—625
Tortel 248
Traianus 218, 220—222, 226
Trapezunt 506
Trasimennus-tó 191
Trebonianus Gallus 230
Trident 569, 590
Trogir 500
Trója (Ilion) 8, 32, 56, 77, 122, 193
Trundholm 124
Tu Fu 295
tuareg(ek) 622
Tudor(ok) 562, 580
Tugluk(ok) 344
Tukulti-apal-ésarra, III. 84
Tukulti-Ninurta, I. 69
Tula 603
Tunézia (Tunisz) 339, 428, 557, 622, 623
tunguz(ok) 346
Tunisz l. Tunézia
Tupac Amaru 528
Turfani-oázis 180
Turkesztán 342, 492
Tuszpa 88
Tutanhamon 62
Tukhé 168
Türingia 552
turk(ok) 93, 294, 312, 346, 506, 608
Türosz 92, 93
turrén(ek) 139
Tver 484
Uccello, Paolo 475, 538
Uganda 627
Ugarit, ugariti(ak) 7, 76, 77, 92
Ugra 598
Új-Amsterdam l. New York
Új-Anglia l. New England
ujgur(ok) 346
Ulászló, II. (Jagelló), cseh és magyar király 483, 504, 540
Ulászló, I. (Lokietek), lengyel király 482
Ulászló, II. (Jagelló), lengyel király 482
Ulászló, III. (Jagelló), lengyel király (I. Ulászló néven magyar király) 483, 495
Ulpia Traiana 220
Ulugbeg 493
umber(ek) 121
Uni 43
Unterwalden 446
Uppsala 303
Ur 49, 52, 54
Ural 364
Urartu 88—90, 103
Urbino 537
Urhi-tesup 64
Uri, svájci kanton 446
Ur-i dinasztia, III. 52
Ur-nammu 52
Uruk 48, 49, 67
Utrecht 306, 586
Uxmal 510

üzbég(ek) 609

Valachia l. Havasalfold
Valdo, Petrus 436
Valens 244
Valentinianus, I. 244
Valerianus 231, 232, 234
Valla, Lorenzo 468
Valois(-k) 450
Van Dyck, Anthonis 652, 653
vandál(ok) 226, 244, 246, 248
Vandalusia l. Andalúzia
Vang An-si 346
Vang Si-fu 362
Vaphio 75
varjág(ok) 320, l. még normannok
Várna 483, 495, 502, 595
Vasa Gustav l. Gusztáv, I., svéd király
Vasa-dinasztia 560
Vassy 577
Vaszilij, Sujszkij 603, 605
Veii 120, 183
Velázquez, Diego de Silva y 571, 633, 653
Velence 7, 338, 405, 474, 495, 500, 501, 506, 533, 534, 541, 542, 569, 647
Vencel, Szt. 317
Vencel, IV. 463
venét(ek) 121
Venezuela 527
Ven-ti 292
Venus 27, 200, 204
Vercingetorix 199
Verdun 300, 542
Vergilius, Publius Vergilius Maro 17, 204, 206
Verona 534, 537
Veronese, Paolo 647
Verrocchio, Andrea del 475, 538
Vesalius, Andreas 662
Vespasianus, Flavius 214, 215, 217
Vespucci, Amerigo 523
Vesta 204, 229
Vesztfália 297, 446, 587, 641
Vezúv 216
Vidzsajanagar (Vijayanagar) 344
Vieta (Viète, François) 659
Vietnam 294
Vijayanagar l. Vidzsajanagar
viking(ek) 302—304, 405, 523, l. még normannok
Villon, François 435
Vilmos, Aquitania hercege 389
Vilmos (Hódító) 303, 307, 326
Vilmos (Orániai) 585—587, 637
Vimalakirti 348
Viracocha 514
Virginia 530
Vischer, Peter, id. 650
Visconti(ak) 536
Visconti, Bernabò 536
Visegrád 503
Visnu 289, 345, 352
viszlán(ok) 318
Visztula 316, 318
Vitéz János 503
Vitry, Philippe de 409
Vlad Țepeș 595
Vlagyimir 321
Vlagyimir Monomah 323
Vlagyimir (nagy) fejedelemség 323, 363, 365, 484, l. még Rosztov-Szuzdal
Vlagyimir-Szuzdal l. Rosztov-Szuzdal
Volga (Itil) 231, 312, 323, 364
volgai bolgárok 323, 364
Volhinia 323, l. még Halics-Volhinia
Voros-tenger 95, 220
Vszevolod 363
Vu császárnő 294
Vulci 123
Vu-ti 180

Wales 329, 563
Wallenstein, Albrecht 639, 640
Walter von der Vogelweide 389
Warmia 592
Wartburg 549
Warwick earlje 565
Wat Tyler 455, 480
Weimar 640
Welf(ek) 443, 444
Welser(ek) 527, 544
Werbőczi István 505
Wessex 305
Weyden, Rogier van der 648
Wiclif, John 454, 462, 563
Willibrord 306
Wittenberg 547—549
Wolfram von Eschenbach 388
Worms 325, 549

Wurttemberg 546
Würzburg 546

Xanthosz 161
Xerxész 134, 136

York-család 480
Yucatán 14, 510

Záb 69
Zách Felicián 369
Zadar (Zára) 262, 338, 369, 500
Zakariás, pápa 296
Zama 191
Zanzibár 625
Zára l. Zadar
Zarathustra 131, 233, 294, 432
Zeeland 586
Zeusz 70, 86, 99, 114, 135, 137, 165, 170, 174, 189, 214, 223
Zimbabwe 7, 627
Zimrilim 54
Žižka, Jan 464
Zonchio (Navarino) 506
Zold-foki-szigetek 523
Zöldhalompuszta 133
Zrínyi Miklós 589
Zurich 560, 561
Zwickau 551
Zwingli, Ulrich (Huldrych) 560, 561

zsidó(k) 175, 215, 237, 276, 277, 341, 428, 451, 522, 572, 625
Zsigmond, német császár, magyar és cseh király 460, 463—465, 491
Zsigmond, III. (Vasa), lengyel király (I. Zsigmond néven svéd király) 593, 604
zsuanzsuan(ok) 292

TARTALOM

ELŐSZÓ (HAHN ISTVÁN) 5

ŐS- ÉS ÓKOR

BEVEZETÉS (HAHN ISTVÁN) 11

AZ EMBERRÉ VÁLÁS ÚTJÁN... 20
AZ ELSŐ SZERSZÁMOK 21
AZ ŐSEMBER ÉLETE 22
AZ ELSŐ „ÉRTELMES" EMBEREK 23
GAZDAGODIK A SZERSZÁMKÉSZLET 24
AZ EMBER ÉS AZ ÁLLATVILÁG 25
MÁGIA ÉS VARÁZSLÁS 26
ISTENEK, VARÁZSLÓK, TÖRZSFŐK 27
EGYRE KONNYEBB A VADÁSZAT AZ ÁLLATOKRA... 28
.. DE AZ EMBEREKRE IS 29
A GYUJTOGETŐKBŐL FOLDMUVESEK LESZNEK . . 30
A FÖLDMUVELŐ ELETMÓD ELTERJEDÉSE 31
AZ ELSŐ LAKÓHÁZAK 32
A KŐIPAR ÉS AZ AGYAGIPAR SIKEREI 33
A TERMÉKENYSÉG ÉS A HALÁL ISTENEI 34
A FEMEK FORRADALMA 35
A LEGRÉGIBB ÁLLAMALAKULATOK 35
AZ EGYIPTOMI ÁLLAM SZÜLETÉSE 36
A PIRAMISÉPÍTŐ FÁRAOK 37
A NAGY PIRAMISOK... 38
...S AZ EMBEREK, AKIK EPÍTETTÉK 40
HÁBORÚ ÉS BÉKE EGYIPTOMBAN 42
AZ EGYIPTOMI ÍRÁS 44
EGYIPTOM ISTENEI 45
A KÖZEPBIRODALOM 46
A DOLGOZOK ÉLETÉBŐL 47
MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM MEZSGYÉJÉN 48
KIRÁLYOK UR VÁROSÁBAN 49
A LAGASI TEMPLOMÁLLAM 50
AZ AKKÁD BIRODALOM 51
AZ AKKÁD BIRODALOM BUKÁSA UTÁN... 52
HAMMURAPI BIRODALMA 53
ÉPÍTÉSZET ÉS KEPZŐMÚVÉSZET 54
TERMELOMUNKA—SZELLEMI ÉLET 55
KISÁZSIA PARTJAIN 56
A SZIGETVILÁG ÉBREDÉSE 57
MONUMENTÁLIS EPÍTKEZÉSEK EUROPÁBAN 58
AZ INDUS VOLGYI KULTURA 59
AZ ÚJBIRODALOM FÁRAOI 60
EHNATON, AZ ERETNEK FÁRAÓ 61
A REFORM KUDARCA 62
II. RAMSZESZ 63
A HETTITA BIRODALOM... ÉS FŐVÁROSA: HATTUSAS 64
BIRODALMAK HARCA 66
MEZOPOTÁMIA HAMMURAPI UTÁN 67
MEZOPOTAMIA KULTÚRÁJÁNAK KISUGÁRZÁSA . . 68
AZ ASSZÍR ÁLLAM KEZDETEI. 69
KRÉTA SZIGETE — A FÖLDKÖZI-TENGER ÚRNŐJE 70
A KNOSSZOSZI PALOTA 71
KRÉTA TÜNDÖKLÉSE ÉS PUSZTULÁSA 72
MÜKÉNÉ, TIRÜNSZ, PÜLOSZ 73
MÜKÉNÉ KINCSEI 74
NEMESEK, ÍRNOKOK, DOLGOZÓK 75
A TENGERJÁRÓ AKHÁJOK... ÉS HÍRÜK KISÁZSIÁBAN 76
A TÁVOLI NYUGAT: EURÓPA BRONZKORA 78
A TENGER NÉPEI. 79
A TÁVOLI KELET: KÍNA FELEMELKEDÉSE 80
SZENT BRONZEDÉNYEK 81
A VAS FELFEDEZÉSE 82
AZ ASSZÍR NAGYHATALOM KIALAKULÁSA 82
AZ ASSZÍR BIRODALOM... HATALMA CSÚCSPONTJÁN 84
BABILON VÁROSA — MEZOPOTÁMIA GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS KÖZPONTJA... ÉS AZ UJBABILÓNI BIRODALOM FŐVÁROSA 86
A KAUKÁZUS LEGRÉGIBB ÁLLAMA: URARTU 88
IRÁN NÉPEI 90
A SZÁRAZFÖLDI KERESKEDELEM KÖZPONTJAI: A KARAVÁNVÁROSOK 91
A TENGER KALMÁRAI: A FÖNÍCIAIAK 92
KÁNAÁN ÉS A HÉBEREK. 94
SZAISZ, NAPATA, MEROÉ 95
A GORÖG VÁROSÁLLAMOK 96
HOMÉROSZ SZÁZADA 97
ISTENEK AZ OLÜMPOSZON 98
ATLÉTÁK OLÜMPIA SZENT LIGETÉBEN 99
HAJÓSOK, GYARMATOSÍTÓK 100
GYARMATOSÍTÓK, GYARMATVÁROSOK 102
A PÉNZ MEGJELENÉSE 104
A TERMELŐMUNKA 105

MUNKÁK ÉS NAPOK 106
MILÉTOSZ: KERESKEDŐK, PAPOK, TUDOSOK VÁROSA 107
GYARMATOSÍTÓK ÉS ZSOLDOSOK 108
SZAMOSZ SZIGETE 109
KORINTHOSZ 110
SPÁRTA 112
ATHÉN 113
AZ ATHÉNI TÜRANNISZ ÉS BUKÁSA 114
AZ APOLLÓN-KULTUSZTOL A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS KIBONTAKOZÁSÁIG 115
AZ EGYÉNISÉG FELFEDEZÉSE A KOLTÉSZETBEN ...ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN 116
AZ ETRUSZK VÁROSOK ÉS TÁRSADALMUK 118
AZ ETRUSZK MUVÉSZET 120
ITÁLIA KIS NÉPEI 121
RÓMA KEZDETÉNEK LEGENDÁJA ...ÉS VALÓSÁGA 122
KÖZÉP- ÉS ÉSZAK-EURÓPA NÉPEI 124
SZÁRDÍNIA VASKORA 126
MIDASZ ÉS KROISZOSZ BIRODALMA 127
MÉDEK ÉS PERZSÁK 128
A PERZSA BIRODALOM 129
SZELLEMI ÉLET A PERZSA BIRODALOMBAN 130
ÉSZAK NÉPEI 132
A SZKÍTA MŰVÉSZET ÉS KISUGARZÁSA 133
A SZABADSÁG VÉDELMÉBEN 134
MARATHÓN 135
A KEZDETI VERESÉGTŐL A DONTŐ GYŐZELEMIG 136
ATHÉN A GÖRÖG VÁROSOK ÉLÉN 138
A NYUGATI GÖRÖGSÉG HARCAI 139
AZ ATHÉNI DEMOKRÁCIA 140
POLITIKAI INTÉZMÉNYEK 141
A NAGY ÉPÍTKEZÉSEK ATHÉNBAN 143
...ÉS ATHÉNON KÍVÜL 144
AZ ATHÉNI NAGYHATALOM OSSZEOMLÁSA 146
A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGSZÜLETÉSE 148
FILOZÓFIA ÉS SZAKTUDOMÁNYOK 149
AZ ANTIK DRÁMA KLASSZIKUSAI 150
A KÉPZŐMŰVÉSZET KLASSZIKUSAI 152
THÉBAI FELEMELKEDÉSE 154
SZÜRAKUSZAI A NYUGATI GOROGSÉG ÉLÉN 155
A POLISZRENDSZER VÁLSÁGA ÉS BUKÁSA 156
A VÁLSÁG KORÁNAK FILOZÓFIÁJA 157
IRODALOM ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET 158
A GOROG VILÁG PEREMÉN — KISÁZSIA 159
THRAKIA 160
HISPANIA 161
A KELTA VILÁG 162
NAGY SÁNDOR — A HODÍTÓ, A SZERVEZŐ ES AZ ISTENKIRÁLY 164
NAGY SÁNDOR BIRODALMÁNAK FELBOMLÁSA . . . 166
A PTOLEMAIOSZOK BIRODALMA 167
A SZELEUKIDA-BIRODALOM TÜNDOKLÉSE ..ÉS HANYATLÁSA 168
A PERGAMONI ÁLLAM 170
MAKEDÓNIA... ÉS RODOSZ 171
A HELLENIZMUS KULTÚRÁJA 172
A HELLENISZTIKUS KOR SZOBRASZATA 174
A MAKKABEUSOK 175
AZ ÁZSIAI GOROGSÉG 176
A PARTHUS BIRODALOM 176
INDIA A HELLENIZMUS KORÁBAN 178
KÍNA A HAN-DINASZTIA KORABAN 180
A KOZTÁRSASAGI ROMA 182
A KOZTÁRSASÁG ELSO HARCAI 183
A REGI ROMA ÁLLAMSZERVEZETE 184
A RÉGI ROMA VALLASA 186
HARCOK A SAMNIS HEGYI TÖRZSEKKEL ...ÉS DÉL-ITALIA GOROG VAROSAIVAL 188
AZ I PUN HÁBORÚ 190
A II. PUN HÁBORÚ 191
MAKEDÓNIA MEGSEMMISÍTÉSE 192
A FOLDKÖZI-TENGER MEDENCEJENEK MEGHÓDÍTÁSA 193
A KOZTÁRSASÁGI ROMA GAZDASÁGA 194
A KÖZTÁRSASAG VÁLSÁGA 195
A RÓMAI RABSZOLGATARTÁS 196
A GLADIÁTOROK 197
A KELET MEGHÓDÍTOJA .. ÉS A NYUGATÉ 198
MÁRCIUS IDUSA 200
A KOZTÁRSASÁG BUKÁSA 201
AUGUSTUS 202
AUGUSTUS POLITIKAJA: HÓDÍTÁS ES BÉKEVÁGY . 204
A RÓMAI ARANYKOR SZELLEMI ÉLETE 206
AUGUSTUS CSALADJA 207
PROVINCIÁK — ILLYRICUM, NORICUM 208
GERMANIA, GALLIA, HISPANIA 209
PANNONIA 210
AFRIKA ÉS A KELET PROVINCIÁI 212
A CLAUDIUSOK 213
NERO 214
A FLAVIUSOK 215
POMPEI ÉS HERCULANEUM 216
DOMITIANUS 217
A BELSO BÉKE EVSZAZADA 218
A DÁKOK 220
HADRIANUS 222
MARCUS AURELIUS 224
ROMA BARBÁR ELLENSÉGEI 226
FÉNYEK ÉS ÁRNYAK A SEVERUS-CSÁSZÁROK ALATT 228
ROMAI KATONACSASZÁROK ...ÉS GERMAN INVÁZIOK 230
A SZASZANIDA-BIRODALOM 232
A MÉLYPONT 234
AZ ILLÍR KATONACSÁSZAROK 235
TÁRSADALOM ES VALLÁS A BIRODALOM VÁLSÁGÁNAK KORÁBAN 236
A DOMINATUS RENDJENEK KIALAKULÁSA: DIOCLETIANUS 238
A NÉGYES URALOM. SIKEREI, NEHÉZSÉGEI ÉS FELBOMLÁSA 240
NAGY KONSTANTIN EGYEDURALMA 241
A DOMINATUS RENDSZERÉNEK KIÉPÍTÉSE 242
A POGÁNYSÁG HALÁLA 243
A BIRODALOM UTOLSÓ HARCAI 244
THEODOSIUS 245

A KETTESZAKADT BIRODALOM 246
A HANYATLO RÓMA SZELLEMI ELETE 247
A HUNOK 248
JUSTINIANUS SZAZADA 248
EUROPA, AZSIA ES ÉSZAKKELET AFRIKA AZ 5 SZ KOZEPEN (TÉRKÉP) 250

A KOZEPKOR

BEVEZETES (KULCSAR ZSUZSANNA) 255

SZENT BENEDEK ÉS AZ ELSO KOLOSTOROK NYUGATON 264
„MEGSZELIDÜLVE HAJTSD MEG FEJED 266
ROMA ORÖKÖSE 269
A REGI VETÉLYTARS A SZASZANIDA BIRODALOM 271
KÉPROMBOLOK — KÉPTISZTELÖK 272
EGY AZ ISTEN ALLAH, ÉS MOHAMED AZ Ö PROFÉTAJA 276
A SZENT HABORU A DZSIHAD 280
A KALIFA URALMA ALATT 282
AZ INDIAI KÖZEPKOR KEZDETE 288
A NAGY FAL MOGÖTT 292
NAGY KAROLY CSASZÁRSAGA 296
A FRANK BIRODALOM FELBOMLIK 300
A VIKINGEK 302
ANGLIA MEGSZÜLETIK 305
A BOLGÁROK ÉS BIZÁNC 308
VILÁGURALMI ABRÁNDOK 310
NOMAD BIRODALMAK A 7—10 SZAZADBAN 312
„A MAGYAROK NYILAITÓL 313
MORVAK ES CSEHEK 316
A LENGYEL ÁLLAM MEGALAKUL 318
A KIJEVI RUSZ 320
A CLUNYI REFORM 324
CANOSSA 325
A CSATORNA KÉT PARTJAN 326
EURÓPA A 11 SZ VÉGÉN (TÉRKÉP) 330
ZARANDOKUTON 332
A SZENT SIRÉRT 334
AZ EGYHAZI LOVAGRENDEK 336
UJABB KERESZTES HADJARATOK 338
A RECONQUISTA 340
MOHAMEDAN HÓDITÓK INDIABAN 342
A SZUNG-CSASZAROK KINAJA 346
KINA ÉS SZOMSZÉDAI, 11 SZ—12 SZ ELSO FELE (TERKÉP) 350
KHMER 352
A FELKELO NAP ORSZAGA 353
A MONGOL HÓDITAS 356
MONGOL HÓDITAS (TERKEP) 358
ZSINGISZ KAN ÖRÖKÖSEI 361
AZ OROSZNEP HARCA A TATAROK ELLEN 363
MAGYARORSZÁG A 13—14 SZAZADBAN 367
FALUN 370
LOVAGVARAK 376
„LÉGY BÁTOR" 380
A HUBERTUR BIRASKODIK 386
LOVAGI KÖLTÉSZET 388
A KÖZÉPKOR LEGSZEBB VIRAGAI A VAROSOK 390
„KOMMUNA, UJ ÉS OCSMANY SZO!" 393
A MUHELYEK NÉPE 394
TEMPLOMOK VARAK, PALOTAK ÉPITESE 398
BANYASZAT 401
VESZELYES A KERESKEDO ÉLETE 402
TANC, JATÉK 406
ZENE 408
BETEGEK ÉS ORVOSOK 410
MEMENTO MORI 413
A KERESZTENY IDEAL 415
A TEMPLOM 418
A KOLOSTOR FALAI KOZOTT 424
A TEOLÓGIA ÉS SZOLGALÓLÁNYA 426
HOGYAN ÉL A VILAGI TUDOS? 429
KODEXEK 430
DEAKOK ÉS TANITÓK 432
ERETNEKEK 436
„ISTEN SZEGÉNYKÉJE" 440
A CSASZARSAG ÉS PAPASAG UJABB KÜZDELMEI 443
A SVAJCI „ESKÜTARSAK" 446
A NÉMET BIRODALOM A TOVABBI SZÉTTAGOLÓDÁS UTJAN 447
AZ AVIGNONI „FOGSAG" 448
KITOR A SZAZÉVES HÁBORU 450
„MIG EVA FONT" 454
FRANCIAORSZAG VÉGVESZÉLYBEN 456
AZ „ORLÉANS-I SZUZ" 458
A KONSTANZI ZSINAT 460
A HUSZITAK 462
HUMANIZMUS ÉS RENESZANSZ 466
A FRANCIA KIRÁLYSAG MEGERÖSODIK 478
A RÓZSAK HARCA 480
A KÖZÉPKORI LENGYELORSZAG HATALMA CSUCSAN 482
A TATAR IGA SZÉTTÖRÉSE 484
A NÖVEKVÖ FÉLHOLD 488
DZSINGISZ KAN NYOMDOKAIN 492
KONSTANTINAPOLY ELESIK 494
SZERBIA ÉS DALMACIA 498
A MASODIK BOLGAR CARSÁG 501
A TÖRÖKVERO 502
MÁTYAS MAGYARORSZAGA 503
MAGYARORSZAG, 1514 505
A SZULTANOK TOVABB HÓDITANAK 506
AMERIKAI MAGASKULTURÁK 508
AZ EUROPAIAK VILAGA KITAGUL 516
A NAGY FÖLDRAJZI FELFEDEZESEK 1488—1597 (TÉRKÉP) 520
AMERIKA FELFEDEZESE 522
CORTÉS MEGHODITJA MEXIKÓT 525
CONQUISTADOROK AZ INKA BIRODALOMBAN 526
IRTOHADJÁRAT AZ INDIANOK ELLEN 527
GYARMATOK GYARMATOK 530
AZ AHITOTT ZSAKMÁNY ITALIA 532
EURÓPAI VISZALYOK, LIGÁK A 16 SZÁZAD ELSO FELÉBEN 540

NÉMETORSZÁG A 15 SZAZADBAN ÉS A 16 SZÁZAD ELEJÉN 543
A WITTENBERGI TÉZISEK 547
A BIRODALMI GYÚLÉS SZINE ELŐTT 549
A NAGY NÉMET PARASZTHABORU 551
MOHACS 554
„AKIÉ A FÖLD, AZÉ A VALLAS" 558
TERJEDNEK AZ UJ TANOK 560
ANGLIA UJ UTAKRA TÉR 562
KIÉPÜL AZ ANGLIKAN EGYHAZ 564
KALVIN . 566
AZ ELLENREFORMÁCIO 568
A KATOLIKUS HIT FŐ VÉDELMEZOJE — II. FÜLÖP SPANYOLORSZAGA 570
BOSZORKÁNYOK . 574
ZSOLDOSOK 575
AZ ABSZOLUTIZMUS KEZDETEI FRANCIA-ORSZÁGBAN . 576
A SZENT BERTALAN-ÉJ . . . 578
ANGLIA TENGERI NAGYHATALOMMA NŐ 580
A „KOLDUSOK" FELKELÉSE 583
DÁVID GYŐZ . 585
MOHACS UTAN 588
A LENGYEL „NEMESI KÖZTARSASÁG" . 591
HAVASALFOLD ÉS MOLDVA 594
OROSZORSZAG A FELEMELKEDÉS UTJAN 598
LENGYEL TÁMADAS OROSZORSZAG ELLEN 603
A KAUKAZUS VIDÉKÉN 606
AZ ILKANOK, MOGUL SZULTANOK, SZEFEVIDÁK URALMA ALATT . 608
A MOGULOK INDIAJA . . 610
KINA A MONGOL URALOM I ERAZÁSA UTAN 614
AZ EUROPAIAK ELJUTNAK JAPANBA IS 619
AFRIKA 622
„PARIZS MEGER EGY MISÉT" 628
KIÉPÜL A FRANCIA ABSZOLUTIZMUS . 630
A SPANYOL BIRODALOM ELVESZTI HEGEMÓNIAJAT 632
HOLLANDIA, A „TÖKES MINTANEMZET" 634
A HARMINCÉVES HÁBORU 638
ANGLIA A FORRADALOM FELÉ HALAD 642
ÉPITÉSZET, SZOBRASZAT, FESTÉSZET A 16 ÉS 17 SZAZADBAN 644
A BAROKK ZENE FELE 656
ÉS MÉGIS MOZOG 657

A KEPEK JEGYZEKE 665

A SZINES MELLEKLETEK JEGYZEKE . . . . . 70[illegible]

NEVMUTATO . . . . . .

KIADJA A GONDOLAT, A TIT KIADÓJA
FELELÓS KIADÓ: A GONDOLAT KIADÓ IGAZGATÓJA
FELELOS SZERKESZTŐ: KULCSÁR ZSUZSANNA ÉS FOGLER KLÁRA
MŰSZAKI VEZETŐ: KÁLMÁN EMIL
MÚSZAKI SZERKESZTŐ: SZVOBODA GABRIELLA
A BORÍTÓ- ÉS KÖTÉSTERV KÁLMÁN EMIL MUNKÁJA
MEGJELENT 35 000 PÉLDÁNYBAN, 90,5 (A/5) IV + 64 OLDAL SZÍNES MELLÉKLET TERJEDELEMBEN
EZ A KÖNYV AZ MSZ 5601—59 ÉS 5602—55 SZABVÁNYOK SZERINT KÉSZÜLT
73.1195 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: MONORI ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ